



ELÇİN

6

Seçilmiş əsərləri



ELÇİN

W6
E44

234520.



*Seçilmiş
eserleri*

6

M.F.Axundlov adına
Azərbaycan MİM
Kitabxanası

Redaktor:
Dilsuz

ELÇİN

E46 «Seçilmiş əsərləri» (10 cildə), 6-cı cild. Bakı,
«ÇİNAR-ÇAP» nəşriyyatı, 2005, – 583 səh.

SƏYAHƏT NOTLARI



DUNAYDA «AMUR» ÜZÜRDÜ

(*Yol lövhələri*)

Təyyarəmiz Bakı hava limanından göyə qalxarkən... Bu yerdə üç nöqtə qoyub ağ vərəqi makinadan çıxartdım.

Əlbəttə, 2860 kilometrlik Dunay çayı boyunca gəzdiyim Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrindən çox yazmaq olar – Dunayın sahil mənzərələrinin təkrarsız gözəlliyindən də, hər qarışına, elə bil, əbədi yaz hopmuş Bolqarıstan torpağından da, Avropa memarlığında qotik üslubun ən böyük möcüzələrindən olan 137 metrlik Müqəddəs Stefan kilsəsindən də, məşhur Vyana Operasından da, Ştrausun valslarını yaratmış Vyana meşəsindən də, Budapeştin içindəki Margit adasından da, Praqadakı Vatslav meydanından da, filandan da, filandan da...

Yaxud məlumatvari səhifələr – Macarıstanda maarif sistemi bu cürdür, Şenbrunn Sarayında filan sənət əsərləri saxlanır, Yuqoslaviyanın iqlim şəraiti belədir, Rumıniyanın isə coğrafi bölgüsü belədir...

Bəs, evimizdəki televizor, kitab dolablarımızdakı ensiklopediyalar, bir belə jurnallar?

Belə bir qaravəlli var:

Başqa şəhərdən gəlmiş bir impresario zırpı bir kişini bazar başında qurduğu səhnəyə çıxarıb camaata göstərir, tərifləyir ki, ay camaat, bu kişi dünyanın ən böyük pəhləvanıdır, dünyada bundan güclü məxluq yoxdur, bir dəfə bir öküzün buynuzlarından yapışıb yerə mıxlayıb, bir dəfə də yumruğu ilə kəlin belini sındırıb, bir dəfə də filan işi görüb. Bazardakı adamlardan heç kəs onların yanında ayaq saxlamır, hərə öz işi ilə məşğul olur. İmpresario yanından ötən bir nəfəri saxlayıb soruşur ki, mən bu şəhərə belə bir məşhur pəhləvan gətirmişəm, niyə heç kəs tamaşa eləmək istəmir? Şəhərli cavab verir ki, sən bir belə təriflər deyincə, elanlar verincə, qoy bu pəhləvan əl atıb bu yekə daşlardan birini götürsün, elə oynatsın ki, camaat da yığışsın başımıza.

Yəni ki, danışma, göstər.

Yəni ki, televizorda gördüklərimizdən başqa, kitablarda oxuduqlarımızdan və ya oxuya biləcəklərimizdən başqa, sən özün nə görmüsən?

Nə görmüsən – yəni nə hiss etmişən, nə düşünmüsən?

1. GÜNDÜZLÜ DUNAY

Dunayda gündüz idi. Gündüz günəşli idi.

Dunayın üstündə buludlar ağappaq, yumşaq, haça-haçə.

Günəş quşvuranlara bənzəyən buludların arasından, elə bil, bu dünyada tək cə Dunayı nişan almışdı.

Sahil boyu söyüd yarpaqları elə hey titrəyir, tər pənir və elə bil, axan, elə hey axan, tələsən Dunayı yola salır, yaxşı yol diləyirdi.

Elə bu ağaclar bu saat nazlı yarpaqları ilə Dunaydan bir ovuc götürəcəkdir, Dunay sularının arxasınca atacaq:

– Uğurlu olsun gedişin... Uğurlu olsun...

2. BALIQÇIYEV İVANIN QARMONU

Səhər yenicə açılır.

Təbiətin şəffaflığı deyək, məsumluğu deyək, paklığı deyək.

Dunay. «Amur» gəmisi. 312 nömrəli kayut.

Bir nəfər azərbaycanlı öz yerində yatmışdı əməlli-başlı, özü də həmişə lap sübhədən ayağa qalxan kayut qonşusunun cingiltili səsinə yuxudan oyanırdı, özü də bu azərbaycanlı Azərbaycandan çoxdan çıxıb.

Birdən yuxuda «Arşın mal alan»dan Əsgərin mahnısını eşidir. Yavaş-yavaş gözlərini açır, bir müddət yuxu ilə həqiqət arasında musiqiyə qulaq asır.

Ona elə gəlir ki, Vətəndədir, evlərindədir və bu hiss yuxulu zövqünü oxşayır, ləzzət edir, sonra tamam ayılır və hövlnək yerindən qalxır – musiqi yuxuda çəlmir. Nə radioda, nə də maqnit lentindədir. Sahildən gəlir musiqi, tanımadığı naməlum sahilədən. Kökdən düşmüş qarmon səsidir.

İvan Balıqçıyevlə qısa, amma heç vaxt yaddan çıxmıyacaq görüşüm belə oldu.

Əynində nimdaş şalvar, boz pencək, sahilə – Bolqarıstanın Nikopol şəhərinin limanında, «Amur»un qarşısında dayanıb

təpəsi düyməli kepkasının uzun dimdiyini lap gözünün üstünə çəkmişdi, gülə-gülə qarmon çalırdı, özü də köhnə qarmonunu lap ürəkdən çalırdı, hərdən də kal səslə qışqırırdı:

– A-arşın – mal ala-a-an!..

Yəqin hardansa bilmişdi ki, azərbaycanlı turistlər var «Amur»da.

İvan bolqar idi. Qarmonsuz bir günü olmasın İvanın.

Ona «Nərgiz» siqareti, bir şüşə də «Sadıllı» bağışladım. O da ciblərini qurdalayıb mənə yadigar vermək istədi. Əlini tutub sıxdım və çox primitiv bir söz dedim.

İvan gülə-gülə:

– Yest, yest, – dedi, elə bil ki, köhnənin dostu idik.

Çox primitiv dedim, amma ürəkdən dedim.

İvan da ürəkdən güldü, ürəkdən «yest, yest» dedi.

Ayrılanda «sağ ol» əvəzinə, «çox sağ ol» dedim. «çox sağ ol, İvan Balıqçiyev».

3. MÜHARİBƏ

Sofiyadan Vidinə 266 km-dir. Vidində «Amur» bizi gözləyir.

Avtobusumuz Balkan dağ massivini yararaq dolay-dolay irəliləyir və bütün yol boyu bizi müşayiət edən İskr çayı hərdən uzaqlaşır, görünməz olur, sonra özünü yetirir yenə.

Deyəsən, yağış yağacaq.

Tez-tez dayanırıq, düşünürük, gəzişirik, yazlı bolqar torpağının nikbinliyi sevinc rəngli uzun yolu yorğunluğumuzu canımızdan çıxarır və zarafatlaşırıq, gülürük.

Bu dəfə gülmədik.

150 metr hündürlükdə sıldırım qaya, lap zirvədə kiçik abidə.

Tərs kimi bir yağış başlayıb ki, gəl görəsən. Avtobusdan düşmək mümkün deyil. Yağış süzülən pəncərədən zirvəyə baxıram.

– Birincini qabağa çəkin. Adı filankəs, famili bu cür. Əclaf partizandır. Cinayətkardır. Canidir. Canilərə ölüm. Atın.

Tükürpədicə səs qulaqlarımı batırdı.

İkincini qabağa çəkin.

Yox, cəhənnəm olsun yağış. Avtobusa sığmıram, darısqaldır avtobus, elə bil, ürəyimi qəfəsə salıb. Qalxıb yağış krantının altına girirəm. Su üstümdən sel kimi axdı – bax, buna deyiblər.

– Adını danır, familini də demir. Əclaf partizandır, cinayətkardır. Canidir. Canilərə aman yoxdur. Atın.

O, ayaqlarımın yanına düşdü. Yağışın altında içimin istisi bütün bədənimi titrətdi.

– Üçüncünü çəkin...

– Dördüncünü çəkin...

Beşinci, altıncı, yeddinci... insanlar...

Lom qəsəbəsinin yaxınlığındakı bu sıldırımdan üç min bolqarı – üç min insanı, bax, beləcə, başı üstə aşağı tulladılar, yer kürəsinin üç min övladını. Cəmi iyirmi üç– iyirmi dörd il bundan əvvəl. İyirmi üç–iyirmi dörd il...

Qayaların üstündə qanlarının izini axtarırdım. Tərtəmiz. Yağışdan parıldayan qayalar – illərin yağışı yuyub qanlarının izini.

Ürəyimizə isə yağış yağmır.

Üç min insan...

Vətəni sevirsən, deməli, canısən.

Femidiya eşq olsun!

4. DUNAYIN TƏLƏSƏN SULARI

Dunayın suları hara tələsir?

Bu nə qəribə sualdır?

Və həmin gün, nədənsə, mənə elə gəldi ki, Dunay suları kimünçünsə sevinc bəxş etməkdən ötrü tələsir, kiminsə yuxusuna axmaqdan ötrü tələsir.

Yuxuda su – aydınlıqdır.

Tələsir ki, ürəklərə yaz müjdəsi aparsın, kiminsə qəmginliyini, kədərini yusun, kiminsə həzinliyinə layla oxusun, kiminsə dərđini bölüşdürsün, iztirablarına şərikin çıxсын, kimsə yuxusunu pıçıldasın ona – yaxşı yuxudursa, çin olsun.

... Və Dunayın suları tələsir ki, sonra gec olar, elə hey tələsir xeyirxah Dunay, nəhəng Dunay.

5. NAZİMLƏ BİRGƏ

O sənə rast gələndə göydə bulud yox idi, amma söyüdlərin yağışlı idi. Lilli-lilli axırdın. Məmədini xatırlatdın. İstədi ki, Məmədi sənın suların olsun. Səslədi Məmədini:

– Hey, Hikmətin oğlu, Hikmətin oğlu.

İndi lilli axırsan, sahil söyüdlərin də yağışlı deyil, amma bizi görüştürdün. Özü də bu görüş elə yerinə düşdü ki...

*Denize dönmək istiyorum,
Mavi aynasında suların
Boy verib, görünmək istiyorum...
Denize dönmək istiyorum.*

Göyertə. Axşamın sərinliyi və səssizliyi, Dunayın sakitliyi və sakit-sakit üzdükcə də adama elə gəlir ki, oxuduğun bu misraları sən yox, Dunayın özü pıçıldaıyır, Dunay suları Nazimin nəğməsini oxuyur.

Bolqarıstanda Nazim Hikmətin əsərlərini türk dilində səkkiz cilddən ibarət nəşrə başlayıblar. Böyük kitabbaz olan Həkim Əli Ağabəyli Sofiyada ikən axtarıb ilk cildi ala bilmişdi.

Çox nəfis şəkildə çap edilmiş bu kitabın redaktoru və tərtibatçısı, eləcə də ön sözünü yazan Azərbaycan alimi Əkbər Babayevdir. İllüstrasiyalar şairin dostu, məşhur türk rəssamı, hazırda Parisdə yaşayan Abidin Dinonundur.

Əli Ağabəyli də bütün kitabbazlar kimi, iş kitaba gələndə yaman xəsisləşir, amma, nəhayət, oxumaq üçün mənə verdi bu kitabı.

İndi neçə gündür Dunayda Nazimlə birlikdə üzürük. Neçənci axşamdır Dunayın suları Nazimin nəğmələrini pıçıldaıyır:

*Ben sular da batan bir işıq kibi
Sular da sönmək istiyorum.
Denize dönmək istiyorum,
Denize dönmək istiyorum.*

6. BELQRADDA GÖZƏL BİR BAĞ VAR

Belqradın mərkəzi Tərəziyyəylə aşağı düşərkən qarşınıza gözəl bir bağ çıxar. Şəhərin ən baxımlı yerlərindən birindədir bu bağ.

Orda sizi gülmək tutar: o qədər çolma-cocuq var ki... Hərəsi də yüz cürə pəstaha çıxarır – biri dombalaq aşır, biri çərpələng uçurur, o biri kiçik çarhovuzda qurbağa kimi atılıb-düşür, nə işə, kimin ağına nə gəldi, edir – şən, qayğısız, azad.

İyirmi neçə il bundan əvvəl bu bağın yerində... konslager salınmışdı.

Balacalar bayaqkı kimi şən, qayğısız, azad. Uşaqlar, əsl uşaqdirlər, uşaqlıq edirlər.

Bu nədir? Təsadüf, ya zamanın qanunauyğunluğu? Bəs, onda niyə bu təzadı xatırlayırıq? Bəlkə unudaq? Uşaqlar ki, uşaqlıq edirlər...

Ya həmişə xatırlasaq yaxşıdır?

7. KÜLƏKLİ DUNAY

Dunayda külək əsir.

Dunayın küləyi də Dunayın suları kimidir.

Dunayın küləyi, vallah, dərmandır insan üçün: üzünə vurur, saçlarını dağdır və sənə əziyyət verən, səni sıxan bütün fikirlərini də başından çıxarıb, beynindən qoparıb özü ilə aparır, sonsuzluğa aparır.

Sonsuzluğa əsir Dunayın küləyi.

8. BETHOVEN VƏ PİVƏXANA

Bethoven burada gündüzlər işləyə bilmirdi: qonşularının istirahətinə mane olurdu. Qonşular binanın sahibsinə şikayət edirdilər – onda da, Allah göstərməsin.

Bethoven burada gecələr işləyirdi. Hamı yatandan sonra, xısm-xısm fortepianonu dısqıldadırdı.

Bethoven də adam idi və nəhayətdə onun da yuxusu iş-zada baxmaq istəmirdi. Qalxıb küncdəki içi su ilə dolu vedrəni götürüb suyu yuxusuna töküdü, yadından çıxarırdı ki, ev sahibəsi düz onun altında olur, su döşəmədən süzülüb üstünə töküləcək, gecənin yarısı təzədən bir qalmaqal başlayacaq ki, gəl görəsən: ev sahibəsi onu yenə də evdən çıxarmaq istəyəcək, o yenə də yalvarıb-yaxaracaq və axırda sahibəni dinə-imana gətirəcək.

... Binanın sahibəsi yaxşı ki, o vaxt Bethoveni öz evindən çıxartmayıb. Yəqin ki, indi kötücələri, yadicaları ulu nənələrinə rəhmət oxuyurlar. Bethoven Şaxta baba kimi onların ciblərini şillinqlərlə doldurur, heç ulu nənələrinin ağına gələrmi? Bethoven heç öz ev kirayəsini vaxtlı-vaxtında verə bilmirdi, o ki, qala başqalarının cibini şillinqlərlə doldursun...

Yazıq arvad, nə biləydi ki, bir vaxt gələcək, xələfləri buranı pivəxanaya döndərəcəklər.

Vyanada Bethovenin yaşadığı evi görmək istəyənlərin sayı yox. Buyurun, cənablar. Muzeyə bənzər bir şey yoxdur? Nə olar, qəminiz kəm. Yaxşı sərin pivə ki, var.

Bəlkə elə belə yaxşıdır – bir vaxt Bethovenin yaşadığı yerdə indi pivəxana? Bəlkə bir qeyrətli adam tapıldı, Bethovenin şərəfinə qədəh qaldırdı?

Hərçənd burada qədəh yox, iri parçlardır...

9. PRİMA– RƏQQASƏ MARIYA, STRİPTİZ USTASI

Zirzəmidə böyük salon. Qaranlıq və ağır nimdaş hava. Projektör Mariyanın üstünə düşdü.

Mariya prima– rəqqasəsidir.

Mariya oynayır, aramsız oynayır və aramsız da gülümsünürdü. Mariya mələkdir.

Projektör sönür, təzədən yanır: Mariya ifritədir. Mariya qırmızı paltarda.

Mariya çəhrayı paltarda, Mariya anası doğan paltarda. Ölü sükut. Sonra hamı ayılır: «Əhsən, Mariya. Sağ ol, Mariya. Mariya, öldürdün məni. Aman, Mariya, Mariya, Mariya, Mariya. Mariya da aramsız gülümsünür. Mariya gözəlliyin özüdür. Mariya Allahdır. Amandır, Mariya, rəhm elə. Öldürmə, Mariya.

Mariyanın iş saati qurtardı, azaddır Mariya. Üç dəqiqədən sonra geyinib çıxır: əlində qara sumka, əynində sadə paltar. Küçədə görsəydim, əlaçı məktəb şagirdinə oxşardım.

Qaranlıqda heç kəs Mariyanı sezmir, çünki Mariya deyil daha. İndi onun bayaqkı yerində projektör altında gülə-gülə oynayan, gülə-gülə soyunub adamın atasını yandıran başqa bir qızıdır Mariya.

Mariya piştaxtaya yaxınlaşır, Mariya gülmür daha. Piştaxtaçı işini bilir, sifariş gözləmədən qədəhə konyak süzür. Mariya bir anın içində konyakı içir.

Seks müşayiətli, sutenyor qoxulu qaranlığın içində onun gözlərində yaş parıldayır – bunu mən gördüm. Bəlkə mənə belə gəldi? Aldandım bəlkə? Bəlkə bu, xəyalımdakı Mariyanın onun sifətindəki şəkli idi?

Mariya salona nəzər salmadan ağır-ağır qapıdan çıxır. Yorulub Mariya.

Yatmayacaq Mariya şirin-şirin.

10. TOFIQ İMDADA YETİR

Bu başdan deyim ki, söhbət bizim futbol hakimi Tofiq Bəhramovdan gedir.

Mayın 12-də Vyananın reklamlarla alışıb-yanan küçələrində əsl yaz dolaşırdı. Yazın nəfəsi bizim də içimizə dolmuşdu. Bunun bir səbəbi də yəqin ki, Ştrausun musiqisi idi: «Xalq Opera Teatrı»ndan yenicə çıxmışdıq – «Yarasa»-nı göstərirdilər. Rantye Eyzenşteynin başına gələn məzhəkə ilə bu ilıq yaz gecəsi, elə bil, bir-birini tamamlayırdı.

İki nəfər söhbətləşərək addımlayırdıq.

– Siz türkcə danışırsınız?

Otuz beş-qırx yaşlarında, hündürboylu, sarışın kişinin sifətindəki ifadə heyrət ilə sevincin vəhdəti idi.

– Siz türkmisiniz?

Deyirik ki, biz azərbaycanlıyıq. Bəs o kimdir? O, türkdür, Anadoludandır, amma lap əsl Gəncədəndir. Adı Səlimdir.

– Ah, arkadaş, sevinc keheri beni bokmada. – O, həqiqətən, ağ yaylığını çıxarıb gözlərini silir. Bizi qucaqlayır. Bax, elə indicə o qədər qəribəmişmiş ki, az qalırmiş ürəyi partlasın. Bizim azərbaycanca bir-birimizlə danışmağımız, elə bil, onu yuxudan oyadıb.

– Özü də pis yuxudan, arkadaş.

Səlim şüşəsalandır. Vyana da işləyir. Üçüncü ildir.

– Kendim burada, ürəyim isə Anadoludadır, arkadaş.

Səlim son yarım ayda ilk dəfə ana dilində danışır.

Biz onu yaxşı başa düşürük. Ana dilində danışmamaq – bu ki, dərddir, ay Səlim. Adam lap nostalgiya xəstəliyinə tutular. Axı, sənə deyən lazımdır ki, üç il burada nə işin var?

– Şillinq məni çəkib bura gətirmiş, arkadaş.

Şillinq bir türk ərinə liradan bərəkətliymiş. Heç olmasa, bərkdən ana dilində öz-özünə danış, yazıq Səlim.

Bunları ona demədim, ürəyim gəlmədi bir də ürəyini ağrıdam.

Səlim ayda iki min şillinq qazanır, dörd yüzünü özünə xərclik edir, qalanını Türkiyəyə yola salır, ailəsi oradadır. Soruşmadım neçə uşağı var, neçə yaşları var, adları nədir?– nəyə lazım idi, qoy Səlim bu gözlənilməz görüşdən, ana dilində danışmaq imkanından həzz alsın, bir də, kim bilir, haçan türkcə danışacaq.

Allah qürbət eldə qəribçiliyi heç düşməyə də göstərməsin. Nədir o xəstəliyin adı? Hə, Səlim ondan olub lap, hələ bir az da artıq. Yaxşı ki, yaşadığı evin qarşısında böyük bir idman malları dükanı var. Dükanın vitrinlərindən birində ingilis futbolçuları ilə bərabər, Tofiq Bəhramovun da şəkli asılıb. Səlim hər dəfə onu görəndə, elə bil, ürəyi toxtayır bir az, elə bil, qardaşı Cövdətdir durub.

Hər dəfə vyanalılar vitrinin qabağından keçəndə, şəkllə baxanda Səlimin ürəyi dağa dönür. Nədir o xəstəliyin adı?

Səlim Tofiqə məktub yazmaq istəyir, özü də böyük məktub, amma ünvanını bilmir. Ünvanı mən də bilmirəm, amma elə adicə: «Bakı, futbol hakimi Tofiq Bəhramova» yazsa, məktubu çatar mənəcə.

Səlim bizi buraxmaq istəmir. Bizə Vyananın ən yaxşı restoranlarından birində qonaqlıq vermək istəyir, bizimlə birlikdə yeyib-içmək, türk şərqiləri oxumaq istəyir.

Bu da kiçik görüşün sevinci. Anadoluda şilling gözləyən balalalarını unutturub ona. Sağ ol, Səlim.

Ürəyi Anadoluda olan Vyana fəhləsi ilə vidalaşmış ayrıldıq.

11. MOTSAKT VƏ MARIYA TEREZA

1762-ci il, Vyana payızdır.

Şenbrunn Sarayının qarşısında boş karetarlar yan-yanada düzülüb.

Bax, bu, filan knyazın karetasıdır, bu, filan qrafın, bu kareta baron həzrətlərinindir, bu isə şəxsən filankəs hersoqun.

Sarayın qəbul zalına tənənəli sükut çöküb. 45 yaşlı Mariya T– «Müqəddəs Roma imperiyası»nın imperatriçası – saysız uşaqları ilə yuxarı başda əyləşib.

Bütün yüksək cəmiyyət ayaq üstə onun qulluğuna münəzirdir, amma bu dəm onların nəzəri əynindəki paltarada parpar yanan imperatriçilərinə deyil, qarşıdakı klavesinə dikilib.

Klavesinin dilləri üstünə ipək qara örtük örtülüb, dillər görünmür.

Klavesinin arxasında başı pudralanmış parikli, əyni qızıl naxışlı, əyan paltarlı, belindən kiçik şpaqa asılmış, canlı kuklaya bənəyən balaca möcüzə – altı yaşlı Volfhanq Motsart oturub. Möcüzə bir an özünü yığışdırır, altı yaşlı dahiyə çevrilir və qara ipək örtüyün üstü ilə dilləri görünməyən klavesində buradaca

dayanıb maddım-maddım ona baxan məşhur Vyana bəstəkarı Vahenzeylin ən çətin konsertlərindən birini çalmağa başlayır.

Şenbrunn Sarayındakı təntənəli sükut ölüb, ölü sükuta çevrilib.

Konsert qurtarır.

Həç kəs bu ölü sükutu pozmağa cürət etmir.

Birdən Mariya Tereza ayağa qalxıb rütbəsinə yaraşmayan addımlarla Volfhanq Motsartın üstünə yeriyr, onu qucaqlayıb öpür, bir də öpür, bunu gözləyirmiş kimi, ağızlardan yaylım atəşi açılır və bu dəm altı yaşlı kişi öz uşaq qəlbiylə qırx beş yaşlı bu qadını sevir.

Sonra evə qayıdarkən Volfhanq anasına deyəcək:

– Mən böyüyəndə Mariya Terezanı alacağam.

... Sən böyüyəndə Mariya Terezanı almadın, adicə olaraq Manheyim teatrının sufloru Veberin qızı ilə – Alonziyanın kiçik bacısı Konstansa ilə evləndin.

Sən böyüyəndə Şenbrunn Sarayında yox, adicə olaraq Şlustraze küçəsində 8 nömrəli binada, xudmani mənzildə yaşadın. Buranın nə Şenbrunn kimi təmtərağı var, nə işığı, nə də axar-baxarı.

Mariya Terezanın əri kim idi?

Gərək ensiklopediyaya baxım. Əgər orda varsa...

12. DUMANLI DUNAY

Dunayda duman idi.

Dunay hündür dağlar arasında görünməz olmuşdu, qarşımızda, elə bil, duman örtüklü balaca göl idi. Dumanlı gölə baxdım və dostum Fikrət Sadığın «Göy gölü dumanlı gördüm» misrasıyla başlayan şeri yadıma düşdü.

Zaman da Dunayın suları kimidir, aramsız axır...

Göy gölün dumanı qəribə idi onda: adamın üstünə qonurdu, amma tutqunlaşmırdı, ləkələnmirdi, təmizləyirdi, şəffaflaşdırırdı – pak, təmiz, ləkəsiz hisslər – bir az fərəh, bir az qürur, bir az vüqar, bir az da kədər.

13. MUZEY

Bədbəxt Maya, cəmi yeddi yaşım var idi. Qalsaydın, bəlkə də indi özün kimi bir qızın anasıydın. İllərdən sonra, o da ana

olacaqdı. Nəvələrin olardı, nəticələrin...

Yazıq Monsey, səksən beş yaşlı qoca. Əgər belə bilsəydin, yəqin ki, hələ on il əvvəl, iyirmi il əvvəl ölüm dilərdin. Nəyinə lazım idi bu cür uzunömürlük? Millətini qan içində görməkdən ötrü? Sinən doqquz onilliyin əzab-əziyyətinə ona görə dözmüşdü ki, axırda bir nəfər sütül esesmannın gülləsinə hədəf olsun?

Yazıq Sara, yazıq Abram, yazıq Sofya...

Abramın cəmi iyirmi dörd yaş var idi, krematoridə yananda. Sənə yazıq deyirəm, axı, bəlkə boylu-buxunlu bir igid idin, məğrur idin, başını dik tutardın yerində, bəlkə yazıq sözünü xoşlamazdın, bəlkə nifrət edərdin bu sözə, bəlkə mübariz, döyüşkən idin, həyatdan öz haqqını tələb etməyi bacarırdın? Yazıq sənə yox, yazıq taleyinə.

Yazıq taleyinə Şolom, yazıq taleyinə Nehama, yazıq taleyinə David... Yazıq hamınızın taleyinə, hamınızın, uşaqlar, gənclər, qocalar, kişilər və qadınlar.

Min-min taleyə yazıq.

Praqanın mərkəzindəki sinaqoqun divarlarında yazılmış adınız qaldı yalnız.

Daha nəyiniz?

Paltarınız getdi, dişləriniz getdi, saçlarınız getdi.

Hitler özü icazə verməmişdi buranı dağıtsınlar.

Avropada yeganə qalmış bu «Qədim sinaqoq»u yer üzündən tamamilə siləcəyi bir millətin muzeyi etmək istəyirdi.

İndi, doğrudan da, bura muzeydir: «Qədim sinaqoq».

14. BOLU PAŞANIN SALAMI

Bratislava xudmani Avropa şəhəridir. Tarixi qədimdir: bir vaxtlar Roma legionları burdan keçən ticarət yollarını mühafizə edərdi.

Avtobusla şəhəri gəzirik.

Bələdçimiz ortaboylu, əlli beş-altmış yaşlarında eynəkli bir kişidir, özü də deyəsən, müharibə əlilidir.

Gözəl nitqi var. Mikrofonu ağzına tutub danışır, şirin danışır, həm də, elə bil, özü öz danışığından həzz alır: – «Bax, bura qədim ratus binasıdır. 1288-ci ildə tikilməyə başlanıb, on dördüncü əsrin ortalarında başa çatıb... Bax, bu bina qotik üslubun ən gözəl incilərindən biri hesab olunur, Müqəddəs Yan kilsəsidir... Sağ tərəfdəki bu bina isə, barokko üslubundadır, görürsünüzmü,

Müqəddəs Aljbet məbədidir... Sol tərəfdəki bu qalanın qalıqlarını görürsünüzmü, hələ min iki yüz qırx beşinci il tarixli arxiv sənədlərində buranın təsvirinə rast gəlmək olar. Min səkkiz yüz on birinci ildə Napoleonun əsgərləri buranı yandırılar... Buyurun, aşağı düşün, gəzək...»

Bələdçi rus dilində, əsl rus kimi danışır. Bəlkə elə rusdur? Soruşuram.

– Xeyr, mən rus deyiləm.

Bu sözləri Azərbaycan dilində eşidərkən heyrətimi təsəvvür edirsiniz? O, rus dilində rus kimi, Azərbaycan dilində azərbaycanlı kimi, avtobusun sürücüsü ilə də slovak dilində danışır.

– Siz milliyətcə kimsiniz?

– Mənim millətim yoxdur.

Onun adı Bolu paşadır. Adicə olaraq yer kürəsinin vətəndaşıdır. Ata-babası türk olub.

– Milliyyətim insandır, bu azmı?

Bolu paşanın millət barədə fikri bu cürdür. Onun ana dili də yoxdur: Bolu paşa on bir dili ana dili kimi bilir. Həm filologiya, həm də incəsənət doktorudur, heç kəsi yoxdur – nə uşaqları, nə də qohum-əqrəbası. Xarici turistlərə könüllü bələdçilik edir: Bratislavanı çox sevir və hamıya da sevdirmək istəyir (buna nail də olur).

Bolu paşa yer üzündəki bütün ölkələri sevdiyi kimi, Azərbaycanı da qiyabidən-qiyabiyə də olsa sevir və tanıyır. Türkölogiya ilə xüsusi məşğul olur. Özbəklə özbək dilində, tatarla tatar dilində danışa bilir. (Bunlar on bir dilin içərisinə daxil deyil). Mənimlə də, demək olar ki, təmiz Azərbaycan dilində danışır.

Bolu paşa deyir:

– Xahiş edirəm, Azərbaycan xalqına mənim salamımı yetirəsiniz. Xalqınız bilsin ki, uzaq Bratislavada kiçik bir dostları dəxi var: Bolu paşa həmişə sizə xoşbəxtlik və səadət arzular.

Yenə avtobusa minirik – yolçu yolda gərək.

Bolu paşa mikrofonu ağızına yaxınlaşdırır:

– Sağ tərəfdə gördüyünüz bina... – Mikrofon tutduğu əli bir neçə an titrəyir – müharibənin yadigarıdır, – sonra yenə də sözüne davam edir: – Bu bina İntibah dövründə tikilmişdir. Bu isə...

Canına sağlıq, Bolu paşa.

15. DUNAYDA GECƏDİR

Dunayda gecə idi.

Dunay ulduz naxışlı par-par yanan nəhəng payandaz idi, uzağa – gecənin zülmətinə gedirdi.

Dunay gecələrində iki ay olur: biri intəhasızlıqda, biri Dunayda. Dunaydakı ay aram-aram yırğalanır, yavaş-yavaş titrəyir, dalğalanır, sən irəlilədikcə o da qarşında üzür, elə bil, sənə yol açır; doğmadır, doğma nəfəs duyursan.

Elə bil, bu payəndaz salınmış yol gələcəyə gedir, Dunaydakı ay da bu yola sirli, sehrli şəriyyət gətirir və bu sirli, sehrli şəriyyətin zövqü bütün mənəviyyatına doğur, Dunayda yox, bir ülvilikdə üzürsən.

Belədir, iki aylı Dunay gecələri.

16. GÖRÜŞ

Çexoslovakiya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Yuqoslaviya, Avstriya... Uzaq ellər.

Belqrad. II Dünya müharibəsində həlak olmuşların qəbiristanlığı. Kiçik, amma məğrur bir qəbir. Nə anadan olduğu, nə də həlak olduğu il. Yalnız qara hərflərlə:

İSMAYIL HƏSƏNOV

Budapeşt. II Dünya müharibəsində həlak olmuşların qəbiristanlığı. Adsız qəbirlər, adsız əsgərlər, adsız insanlar. Bu adsız qəbirlər arasında bir-birinin yanında üç qəbir o saat seçilir. Qara hərflərlə:

İBRAHİMOV İ.
CABBAROV D.
HÜSEYNOV F. R.

Buxarest, Praqa, Sofiya, Vyana... Qara hərflər:

ƏHMƏDOV SEYİDƏHMƏD

(1916-17.6.1945)

İBRAHİMOV ABBAS ABBAS OĞLU

(1924 -11.7.1945)

Vətəndən sizə salam və ehtiram!

17. ÇOX SAĞ OL, DUNAY

«Amur»un bizimlə birgə səfərinin axıncı dayanacağı.
Dayanmışıq.

Dunayda ilk dəfədir ki, hərəkətsizlik sıxıntısı ürəyimi deşir, amma göyərtədən boylanıb aşağı baxanda Dunay suları adamda elə bir illüziya yaradır ki, elə bil, dayanmamısan, axara qarşı üzürsən, hələ də üzürsən.

Nə etmək olar, necə deyərlər, olacağa çarə yoxdur.

Sağ ol, Dunay.

Əslinə baxsan, sağ ol yox, əlvida. Yəqin ki, bir daha sənin sularınla birgə sənə sinən üstə axmayacağıq. Ömür zaman çərçivəsindədir – sənənlə ən böyük fərqimiz də, bax, bundadır.

Görmədiyim yerlərin sayı yoxdur, gördüklərimi saya bilərəm ancaq.

Zaman çərçivəsi isə möhkəm, sərt və amansız.

Əlvida, Dunay.

Bir də ki, kim bilir... Əlvidasız-zadsız. Sağ ol, Dunay və çox sağ ol, Dunay.

İyun, 1967.

YAXIN, UZAQ TÜRKİYƏ

1.

Türkiyə səfərimin beşinci-altıncı günü bu səfər haqqında mütləq yazacağımı hiss etdikdən sonra, necə deyərlər, özüm özümdən daxili razılıq aldıqdan sonra, özüm özümlə də belə bir şərt kəsdim – həmin yazımı təyyarə ilə başlamayacağam və indi, makina arxasında oturub bu sətirləri yazarkən, istər-istəməz, o şərti pozuram: Moskvanın «Şeremetyevo» hava limanından Moskva – Ankara – İstanbul marşrutu ilə havaya qalxan «Tu-155» gözlərimin qarşısına gəlir.

Deməli, yenə təyyarə...

Təskinliyi onda tapıram ki, belə bir şərti ilkin pozan, yəqin, mən deyiləm və güman ki, sonuncu da mən olmayacağam.

Təyyarəmiz havaya qalxır və bizimlə birlikdə Türkiyəyə uçan haylı-küylü Kolumbiya turistləri arasında bir qadın xaç çevirir, dodaqları tərپənir və mən onun nə dediyini eşitməsəm də, sağ-salamat uçağımıza dua oxuduğunu başa düşürəm, amma bir azdan təyyarəmiz buludların üstü ilə rahatca uçduqca, o duanı oxudan qorxudan daha əsər-ələmət qalmamışdı, bir azdan sonra stüardessa, hərəgah təyyarəmiz xarab olub Qara dənizə düşsə, xilasedici kəmərlərdən necə istifadə edəcəyimizi əyani şəkildə, yəni gözüümüzün qabağında həmin xilasedici kəməri öz əyninə geyə-geyə bizə göstərdikdə, mən bu tragikomik tamaşadan gözüümü çəkib kolumbiyalı qadına baxdım: dünyanın belə-belə qorxulu işlərindən xəbəri yox idi, baxışları ilə bir-iki kürsü qabaqda oturmuş cavan oğlanı göstərə-göstərə yanındakı xanıma nəşə deyib bərkədən gülürdü.

Kürsüdə yerimi rahatlayıb səbh tezdən hava limanında aldığı qəzetləri gözdən keçirirəm və ilk növbədə, kolumbiyalı qadının ürəkdən gələn o gülüşü ilə tamam əks ovqatlı bir xəbəri (bu xəbərin doğurduğu düşüncələrlə stüardessanın səhərdən bəri cidd-cəhdlə əyninə geydiyi xilasedici kəmərlər arasında bir yaxınlıq

var idi) oxuyuram: Türkiyə Parlamenti (Məclisi) ölkənin 19 vilayətindəki fəvqəladə vəziyyətin müddətinin daha iki ay uzadılması barədə hökumətin qərarını təsdiq edir və bu qərar 1979-cu ildə bizim Türkiyəyə uçduğumuz gündən etibarən qüvvəyə minirdi.

Türkiyə ordusu NATO ölkələri arasında ABŞ-ın ordusundan sonra ən böyük ordudur və B.Ecevit hökuməti ölkəni başdan-başa bürümüş terrorçuluqla mübarizədə aciz olduğu üçün (hərçənd türk polisi də zəif polis deyil!) məmləkətin 67 vilayətindən 19-da hərbi vəziyyət elan etmişdi və Məclis də yekdilliklə bu qərarı təsdiq etmişdi. Türkiyə Məclisində yekdillik əldə etmək, türk jurnalistlərinin dediyi kimi, «xəyalvari» bir şeydir və səfərim zamanı qəzetlər, radio, televiziya vasitəsilə, eləcə də müxtəlif səviyyəli və müxtəlif də təmayüllü söhbətlərimiz, danışıqlarımız zamanı bunun, bir növ, «əyani» şahidi oldum, amma keçən ilin dekabr ayında Qəhrəmanmaraş şəhərində sağ və sol ekstremistlərin müharibəsindən sonra (mən başqa söz tapıb yaza bilmirəm, çünki türk qəzetlərinin verdiyi xəbərə görə bu savaşda 120-yə qədər adam öldürülmüş, 1000-ə qədər adam yaralanmış, 210 yaşayış binası yandırılmış, 70-dən artıq idarə və məişət xidməti müəssisəsi dağıdılmışdır – bu, ölkələr arasındakı müharibə barədə məlumata bənzəmirmi?!), görünür, hətta türk Məclisinin belə, yekdil olmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı.

Səfərimizdən bir az əvvəl Adanada Türkiyə ədliyyə tarixində ən böyük məhkəmə proseslərindən biri başlamışdı. Qəhrəmanmaraş qırğınında təqsirləndirilən 803 sağ və sol ekstremistin mühakiməsi gedirdi.

Bu gün terrorçuluq Türkiyə kimi gözəl təbiətli, qonaqcıl, mülayim və mehriban əhalisi olan, zəngin ədəbi-mədəni irsə malik dünya tarixini yaradan ölkələrdən birini tamam sarsıtmışdır – bəli, bu, belədir və beynəlxalq vəziyyəti az-çox izləyən hər hansı bir adam bunu bilir, amma bunu bütün faciəsi ilə dərk etmək üçün müxtəlif məlumat agentliklərinin bir neçə cümləlik quru xəbərlərini oxumaq azdır; müasir Türkiyədə terrorçuluğun törətdiyi faciəni dərk etmək, duymaq üçün bu ölkədə olmalı, hər şeyi öz gözünlə görməlisən.

İrəlidə müasir Türkiyədəki terrorçuluq, siyasi qarışıqlıq, sol qüvvələr arasında fraksiyaçılıq barədə yazmağa çalışacağam,

lakin indi, bu sətirləri yazarkən «Milliyyət» qəzetində şəkli verilmiş bir türk anasının siması elə bil ki, qarşımdakı ağ kağızın üzərinə qonur: «Gözüyaşlı ana, oğlu torpağa verilərkən: «–Yətər artıq! Kenanım son olsun! – deyə haykırdı»¹

Müəllimlər məktəbinin tələbəsi Kenan Aydəmir sağçı terrorun qurbanı olmuşdu və bu yeniyetmənin anası oğlu ilə son vida anında tükürpərdən bir çığırtı ilə bu sözləri demişdi. Mən onun çığırtısını İstanbul radiosu ilə eşitdim və bu səs indiyə qədər qulaqlarımdan çəkilmir.

Lakin yenə də təyyarəyə qayıdaq və biz hələ ki, havadayıq, İstanbulla çatmamışıq. Biz – yəni Türkiyə Yazarlar Sindikasının dəvəti ilə Türkiyəyə gedən SSRİ Yazıçılar İttifaqının nümayəndə heyəti: Nazim Hikməti rus və ümumiyyətlə, sovet oxucusunun tanınması və sevməsi üçün bir tərcüməçi kimi çox iş görmüş Muza Pavlova, mövzusu Bizans dövründən, Konstantinopol həyatından alınmış maraqlı tarixi roman müəllifi, yazıçı İqor Kovalenko və bu sətirlərin müəllifi. Məqsəd: SSRİ Yazıçılar İttifaqı ilə Türkiyə Yazarlar Sindikası arasında qarşılıqlı əlaqəni daha da möhkəmləndirmək, qarşılıqlı surətdə iş təcrübəsi ilə tanışlıq, müasir türk yazıçıları, mədəniyyət xadimləri ilə bizi qarşılıqlı surətdə düşündürən ədəbi, siyasi, ictimai problemlər ətrafında fikir mübadiləsi, görüşlər və əlbəttə ki, hər birimizin bir yazıçı kimi fərdi marağımız.

Yenə qəzetlərə baxıram (hələ ki, sovet qəzetlərinə) və bu günlərdə bütün dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olan SSM-2 müqaviləsi ilə əlaqədar müxtəlif bəyanatlar, müzakirələr haqqındakı məlumatları oxuyuram və bu bəyanatların bəziləri – SSM-2-nin təhlükəli olması barədəki iddialar cidd-cəhdlə xilasedici kəməri əyninə geyən stüardessanı təzədən yadıma salır, lakin stüardessa artıq daha xoşagələn bir işlə məşğul olur: sərnəşinlərə konfet, su, konyak təklif edir və biz göyün yeddinci qatında rahatca uçuruq.

Səfərimizdən bir neçə gün əvvəl Türkiyənin o zamankı Baş naziri, Xalq Cümhuriyyət Partiyasının sədri Bülənd Ecevit çıxış edərək SSM–2 müqaviləsini yüksək qiymətləndirmiş və onun «bütün bəşəriyyətin taleyi üçün çox əhəmiyyətli» olduğunu

¹ «Milliyyət», 26 haziran 1979.

söyləmişdi. Türkiyə Yazarlar Sindikasının birinci sədri Əziz Nesin də bu barədə öz fikrini bildirmişdi: «SSM-2 müqaviləsi sülh uğrunda, dünya tarixində ən effektiv tədbirlərdən biridir».

Bir neçə gündən sonra İstanbulda ikən türk yazıçı dostlarımızla söhbət əsnasında mən dedim:

– Bəzən Baş nazirinizlə birinci sədrinizin fikri eyni olur.

Təəccüblə mənə baxdılar və mən SSM-2 müqaviləsi ilə əlaqədar B. Ecevitin və Ə. Nesinin çıxışlarını nəzərdə tutduğumu dedikdə, elə bil ki, tamam yüngülləşib:

– SSM-2-nin əleyhinə yalnız faşistlər çıxar, canım! – dedilər.

Doğrudan da, həm forma, şəkillər, rənglər etibarilə İstanbulun özü kimi rəngarəng, həm də siyasi-əxlaqi cəbhələr baxımından müxtəlif olan türk qəzetləri SSM-2 müqaviləsi barədə ayrı-ayrı zümrələrə mənsub türk siyasi və ictimai xadimlərinin, mədəniyyət və din xadimlərinin fikirlərini mütəmadi çap edirdi və söylənilən bu fikirlərin, demək olar ki, hamısında SSM-2 müqaviləsi yüksək qiymətləndirilir, razılıq və rahatlıqla qarşılanırdı.

Yeri gəlmişkən, demək istəyirəm ki, Türkiyədə qəzet institutu çox geniş yayılmışdır və qəzetin nüfuzu böyükdür. Saysız-hesabsız bulvar, məqazin qəzetlərindən tutmuş, müxtəlif siyasi amallı «Cümhuriyyət», «Milliyyət», «Hürriyyət», «Tərcüman», «Politika» və s. kimi ciddi (bizdə qəzetə şamil edilərkən bu söz qəribə səslənir) qəzetlər əhalinin məişətinə daxil olmuşdur. Mən İstanbulun mərkəzi olan İstiqlal caddəsində çəkməsilən uşaqların müştəri gözləyə-gözləyə «Cümhuriyyət» oxuduğunun və yaxud İzmirdə restoran xörəkpaylayanının sifarişlərarası tələsik «Politika» oxuduğunun – dəfələrlə şahidi oldum, məşhur Qalata körpüsünün birinci mərtəbəsində müxtəlif qəhvəxanalar, dükanlar, kababxanalarla bərabər, nargilə (sulu qəlyan) kafesində, nargilə dəsgahının özü ilə birlikdə, nargilə çəkənlərin demək olar ki, hamısının qəzet oxumaları da məni heyrətə gətirdi.

Müasir Türkiyədə nə qədər və hansı ümumi tirajla qəzet və jurnal çap olunduğunu öyrənə bilmədim, kimdən, hətta qəzet və jurnal redaktorlarından belə, bunu soruşdumsa da, hamı bir-biri ilə sözləşibmiş kimi çiyini çəkdi.

İstanbul Universitetinin kitabxanasında əlimə keçən məxəzlərdən 1962-ci ildə Türkiyədə 1658 adda qəzet və jurnal

çıxdığının (bunların 638-i İstanbulda nəşr olunurdu) və 1967-ci ildə qəzetlərin ümumi tirajının iki milyon nüsxə olduğunu oxudum. Yazıçı və jurnalist dostlarımızın söylədiyinə görə, son illərdə bu rəqəmlər beş-altı qat artmışdır. Biz bu barədə söhbət edərkən qocaman türk yazıçısı Yusif Ahuşkalı zarafatla mənə dedi:

– Qabaqlar kimin əlinə qələm keçirdi, şer yazırdı, indi kimin əlinə qələm keçir, qəzet, ya dərgi buraxır.

Əlbəttə, hər zarafatda bir həqiqət var və burası da yəqindir ki, qəzet və jurnal dərc edənlərin hamısı qələm sahibi deyil...

Lakin biz yenə də saatda, az qala, min kilometrə uçan təyyarəmizi arxada qoyduq; əlimizdə tutduğumuz qəzetin səhifələrinə qayıdaq: İran hadisələri.

Şərqlə aləminin digər böyük bir məmləkəti olan İran Türkiyə ilə yalnız həmsərhəd yox, həm də SENTO vasitəsilə müttəfiq idi, lakin Türkiyə Pakistanın və İranın bu hərbi blokdan çıxmasını həssaslıqla və hətta daxili bir razılıqla qarşıladı və SENTO ləğv olundu. İstanbulda rast gəldiyim bir azərbaycanlı tələbə (o, İrandan gəlib İstanbul Universitetində təhsil alırdı) demişkən, əvvəllər Türkiyə ilə İran həmsərhəd və hərbi müttəfiq idi, indi isə həmsərhəd və dostdurlar.

Bu məsələ ilə əlaqədar B.Ecevit hökuməti xarici və daxili qüvvələrin kəskin tənqidinə məruz qaldı və ümumiyyətlə, Türkiyə dövrü mətbuatını izlədikcə, dünyada B. Ecevit hökuməti qədər hər hansı bir hökumətin tənqid olunma biləcəyini təsəvvür etmək çox çətindir. Lakin burası da əlamətdardır ki, nəinki yalnız digər partiyalar – əsas müxalifət partiyası olan Ədalət Partiyası, Milli Hərəkət Partiyası və s. və i. a. partiyalar tərəfindən əmansızcasına tənqid olunmasına, hətta çox zaman həmpartiyalıların da tənqidinə məruz qalmasına baxmayaraq (bəlkə də elə bu tənqidlərə görə!), Bülənd Ecevit bizim Türkiyə səfərimizdən bir az əvvəl Xalq Cümhuriyyət Partiyasının XIV qurultayında nümayəndələrin böyük əksəriyyəti tərəfindən partiyanın Baş sədri seçilmişdi.

...Stüardessa İstanbula yaxınlaşdığımızı söyləyir və mən bu şəhərin adını eşitdikdə bu qədər real surətdə belə bir sürətlə, haylı-küylü kolumbiyalılarla birlikdə məhz İstanbula getdiyimə və bir neçə dəqiqədən sonra məhz İstanbulun təyyarə limanına enəcəyimə baxmayaraq, «İstanbul» sözü elə bil ki, mənə yenə də

nağıllar aləminə apardı və mən özüm öz sadələvhlüyümə istehza ilə gülümsədim, amma, qəribədir, elə özüm də bu istehzada bir ilıqlıq, bir hərarət hiss etdim.

Əlbəttə, biz lap uşaqlıqdan Şərq nağılları ilə böyümüşük və İstanbul həmişə bu nağıllar aləminin ən sehrli, ən cəlbedici, ən qüdrətli atributlarından biri olub. Lakin təbii ki, bugünkü İstanbul nağıllardakı İstanbul deyil, nağıllardakı İstanbul Osmanlı imperiyasının 25 sultanının yaşadığı və indi muzeyə çevrilmiş Topqapının eksponat şüşələri altında qalmışdır və bu şüşələrin altındakı Məhəmməd peyğəmbərin dişi və tükü, həzrət Əlinin qılıncı, 86 karatlıq məşhur «Supun meyker» brilyantı, saysız-hesabsız ləl-cavahirlə bəzədilmiş qızıl taxt-taclar, doğrudan da, elə bil ki, real bir tarixdən, həqiqətdən çox, sehrli nağıllar aləmindən xəbər verir; İstanbulda ekzotika da görmək olar, çünki, doğrudan da, İstanbulda ekzotika var – tək-cə elə təbiətini götürək: bir hissəsi Avropada, bir hissəsi də Asiyada olan çoxmu şəhər var dünyada? Mərmərə dənizi, Bosfor boğazı, Halec, bir neçə kilometrlikdə isə Qara dəniz – dünyanın çoxmu şəhərinin iki müxtəlif sahili iki müxtəlif də dənizə açılır? Mən hələ adətlərdəki, mərasimlərdəki, məişətdəki, davranışlardakı maraqlı cəhətləri demirəm... – bəli, bütün bunlar belədi, lakin bugünkü İstanbul, hər şeydən əvvəl, həyatını çox mürəkkəb siyasi-ictimai bir şərait səciyyələndirən, zəngin ədəbi irsə malik müasir bir mədəniyyətin, nəhayət, çox maraqlı və məzmunlu sosioloji, ədəbi, siyasi, əxlaqi araşdırmalara obyekt olacaq ədəbi prosesin mərkəzidir.

Lakin İstanbulda ikən burası da mənə məlum oldu ki, İstanbulda nağıl yaratmaq da (bəli, əsl Şərq nağılı – rəqqasələri, xacəsi, padşahı, vəziri, vəkili, hərəmxanası, sehrbazları ilə birlikdə!) mümkündür və yaradılır da.

İyulun 1-də Səudiyyə Ərəbistanından gəlmiş şahzadə Reşad Faraon başda olmaqla milyarderlər İstanbulun gözəl Sait Halim Paşa sahilində «1001 gecə nağılları» əyləncəsi, eys-ışrət məclisi düzəltmişdilər. Əlbəttə, mən və mənə birgə türk yazıçıları bu əyləncədə iştirak edə bilməmişdik, lakin «Milliyyət» qəzeti bu əyləncəyə bir səhifə həsr etmişdi və buradakı sultan libasında ağsaqqal milyonçular rəqqasələrin əhatəsində yəqin ki, özlərini orta əsr türk sultanlarından pis hiss etməmişdilər.

...Və təyyarəmiz İstanbul təyyarə limanında yerə enir.

Təəssüf ki, bu dəfə mən tanışımız kolumbiyalı qadını müşahidə edə bilmədim – sadəcə yadımdan çıxdı; görəsən, bu qadın sağ-salamat gəlib mənzilbaşına çatdıgımıza görə dodaqaltı da olsa razılıq duası oxudumu?

Hər halda, mən indi, bu sətirləri yazarkən o uzaq kolumbiyalı qadına – bir kəlmə də kəsmədiyimiz, yüngülcə tanış belə olmadığımız o qadına həmişə uğurlu yollar arzulayıram, çünki yolçuluq hissi – bu sözün gurultusundan çəkinməyək – müqəddəs hissidir, yolçu uzun-uzun yollar boyu həmişə qərib olur, qəriblik hissi isə doğma ocağın, doğma adamların, doğma duyğuların çox yaxınlığı, amma eyni zamanda əlçatmazlığı, ünyetməzliyidir; yolçuluq yalnız yeni-yeni insanların, yaşayışların, arzuların, şəhərlərin, ölkələrin, çayların, dənizlərin, okeanların, dağların, səhraların, meşələrin kəşfi deyil, yolçuluq sənin özünün də özünüdürkindir, uzaqda qoyub gəldiyin yaxınlarının xasiyyətlərindəki, hərəkətlərindəki, münasibətlərindəki hərərətin, saflığın, yaxşılığın yeni kəşfidir. Bu sözləri yazıram və Çek Londonun «İçək yolda olanların sağlığına» adlı gözəl hekayəsi yadıma düşür və mən də bu dəm makina arxasında daxilən həmin sağlığa qoşuluram.

Deməli, təyyarəmiz İstanbul təyyarə meydanında yerə enir və bizi Türkiyə Yazarlar Sindikasının ikinci sədri Dəmirdaş Ceyhun qarşılayır və bizi Sindikanın birinci sədri Əziz Nesinlə görüşdürməyə tələsir; məsələ burasındadır ki, bir saatdan sonra bizi İstanbula gətirən təyyarə ilə Əziz Nesin Moskvaya uçar, oradan da Anqolaya gedəcək: iyunun 27-də Luandada Asiya və Afrika ölkələri yazıçılarının VI konfransı işə başlayır.

Əziz Nesin qeydiyyat növbəsindədir və onunla tələsik görüşümüz, söhbətimiz yalnız vağzallara, hava limanlarına xas bir səmimiliklə keçir və nəhayət, xudahafizləşərkən Əziz Nesin onu ötürməyə gəlmiş türk kino xadimi, prodyusser Arif Kəsginərə və Dəmirdaş Ceyhuna bizi nişan verir:

– Qonaqları sizə tapşırıram! – deyir.

Mən Arif Kəsginərlə Dəmirdaş Ceyhuna işarə edib:

– Onları isə Allaha! – deyirəm.

Və mən elə təyyarə limanındaca bugünkü qəzetləri almağa gedirəm – bu dəfə türk qəzetlərini.

2.

Diqqətlə oxu, İnsan, sənə malik olan yeni dünya kəşf et və Türkiyəni – müdriklər, humanistlər, şairlər ölkə-sini tanı.

Oljas Süleymenov

Mən Türkiyə haqqındakı bu yazımda bu ölkənin zəngin muzeyləri, İstanbulun və yaxud İzmirin görməli yerləri barədə, Aya – Sofiya, yaxud Süleymaniyyə kimi dünya şöhrətli tarixi abidələrdən, türk xalqının milli qəhrəmanlarının, o cümlədən, Mustafa Kamal Atatürkün adı ilə bağlı tarixi yerlərdən xüsusi danışmayacağam, çünki mənə elə gəlir ki, xüsusən, müasir dövrdə bütün bunları (eləcə də digər ölkələrdəki zəngin muzey və abidələri) yalnız bilavasitə görmək lazımdır, onların təsviri isə elmi məxəzlərdən tutmuş, kütləvi albomlaracan, məlumat kitablarınca hər yerdə var və inanmıram ki, mən bütün bunlar barədə oxucuya yeni bir söz demiş olum. Ümumiyyətlə, görünür, XX əsrin yaşadığımız günlərinin məzmunu bu baxımdan da çox dəyişmişdir və olsun ki, bu gün Marko Polo, Afanasi Nikitin, yaxud Zeynalabdin Şirvani kimi yazmaq, daha doğrusu, bu üslubla, yəni gördüklərinin təsvirini verməklə oxucunun tələbatını ödəmək çətin işdir. Əlbəttə, Marko Polo da, Afanasi Nikitin də, Zeynalabdin Şirvani də, onlarla, yüzlərlə, minlərlə digər məşhur və qeyri-məşhur səyyahlar da öz böyük işlərini görmüş, yaşadıkları dünyanı insanlara tanıtmışlar, lakin bu cəsur və müdrik sələflərimizin əzab-əziyyətlərə sinə gərib beş ilə, on ilə yer üzündə Şimaldan Cənuba, Şərqdən Qərbə, necə deyirlər, çarıq yırtıb, dərə-təpə aşıb gördüklərini, qələmlə təsvir etdiklərini bugünün texnikası – foto, kino, televiziya və s. bir anda edir, görür və göstərir.

Dünən gördüklərinin təsvirini verirdinsə və bu vacib idisə, bu gün, olsun ki, görüb anladıklarının təsviri daha məqsədəuyğundur və dünənki emosional təsvirin yerini, yəqin ki, bugünkü analitik təqdim və şərh tutur.

Bu gün hətta Aya-Sofiyanın belə, təsvirini oxumaq, elə

bilirəm ki, bir o qədər də maraqlı iş deyil, çünki ən gözəl fotolarını görmüşük, haqqında filmə baxmışıq, dəfələrlə bu və ya digər münasibətlə televiziya da ona tamaşa etmişik. Əlbəttə, bu fikirlərdən sonra mən Türkiyə haqqındakı bu yazımla yeni bir Amerika kəşf edəcəyimi öhdəliyə götürmək fikrindən də çox uzağam, adicə, səfərim zamanı şahidi olduğum siyasi-ictimai problemlər barədə, müasir türk həyat tərzi, ədəbi prosesi barədə müşahidə və düşüncələrimi oxucuyla bölüşmək istəyirəm.

Türkiyə Yazarlar Sindikası dörd yüz nəfərdən artıq sol təmayüllü ədibi öz ətrafında birləşdirir və əslində, bu o deyən sözdür ki, müasir Türkiyənin, demək olar ki, bütün yazıçıları Sindikanın üzvüdür, çünki ölkədə sağ təmayüllü az-çox tanınmış yazıçı azdır.

Əziz Nesin iki il bundan əvvəl «İnostrannaya literatura» jurnalının müxbirinə verdiyi müsahibəsində deyirdi: «Mən yazıçı olmazdan əvvəl türk ordusunun zabiti idim. Amma yazmağa başlarkən Türkiyə ictimaiyyəti dərhal məni «sol» yazıçı adlandırdı, belə çıxdı ki, mən hələ «sol»luğun, sosializm ideyalarının, kommünizm ideyalarının nə olduğunu bilmədiyim halda, məni sol yazıçı elan etdilər... Sonralar mən bu barədə çox fikirləşdim ki, niyə belə oldu!» Yazıçı bu suala belə cavab verir: «Mən xalqın oğlu idim. Mənən həmişə xalqın tərəfində idim»¹.

Bu gün Türkiyədə hamı özünü «xalqın oğlu» adlandırır – sağ da, sol da – amma bir həqiqət var ki, türk yazıçılarının – Əziz Nesinin özündən, Yaşar Kamal, İzzətdin Həsən Dinamo, Məlik Cövdət Anday, Fazil Hüsni Dağlarca, Rıfat İfqız, Səməm Qocagöz, Haldun Taner, Orxan Xəncərlioğlu, Fəqir Bayqurt, Nevzət Üstün, Oqtay Akbal, Nicati Cumalı, Bəkir Yıldız, Atilla İlhan, Dursun Ağcam, Tarık Dursun, Ziyad Səlimoğlu, Adnan Özyalçınər, Dəmirdaş Ceyhun, Çingiz Bektaş, Tuqrut Uyar, Kamal Özər, Cahid Güləbi və başqaları kimi məşhur yazıçılardan tutmuş, cavan nəslin Aydın Xətiboğlu, Ataol Bəhramoğlu, Erdal Öz, Tomris Uyar, Selnur Sezər, Aysel Özakin və başqaları kimi istedadlı nümayəndələrinə qədər – yaradıcılığı yuxarıda söylənən sözləri təsdiq edir. Bu nasir və şairlərin əsərləri türk xalqının, xüsusən, türk kəndlisinin həyatı ilə ən sıx əlaqədədir və bu

¹ «İnostrannaya literatura», № 11, səh. 248.

yaradıcılığı mən bir küll halında, türk xalqının ən qızğın təəssübkeşi hesab edirəm.

Bu mənada Yaşar Kamalın yazıçılarının 1977-ci il Beynəlxalq Sofiya görüşündəki çıxışında «bir sıra böyük şairlərin yaradıcılığını istisna edərək» «poeziyanın, ümumilikdə, xalqdan ayrıldığını» söyləməsi, məndə təəccüb doğurdu.

Yaşar Kamal belə bir halın səbəbini onda görür ki, şer kitablarının tirajı on mindən artıq olmur. Əlbəttə, Türkiyədə şer kitablarının tirajı on mindən artıq olsaydı, daha yaxşı olardı, lakin məncə, on minin özü də az deyil, hər halda, bu belə bir aşkar pessimizmə əsas vermir; tiraj azsa da, müxtəlif adda çap olunan şer kitabları çoxdur və əsas məsələ xalqla dil tapmaqdır. Düzdür, bəzi şairləri dilinə görə (həddən artıq yeni sözlər düzəldirlər və mahiyyət etibarilə xeyirli olan bu yolda ifrata varırlar), bəzilərini təhkiyəsinə görə, bəzilərini isə əsərlərinin dekadent ruhuna görə xalq başa düşmür, amma bunu görmək və hiss etmək çətin deyil ki, ümumilikdə poeziya – müasir türk poeziyası xalqın yaxın sirdəşidir, çünki bu poeziya xalqın sevincini bölüşməyi, dərdinə şərik çıxmağı bacarır.

Deməliyəm ki, bu məsələ – sənətkarın xalqla bir-birini başa düşə bilməsi məsələsi bilavasitə müasir türk ədəbiyyatını da düşündürür. Məsələn, Oqtay Akbal «Yadlar küçəsi» hekayəsində xalqla dil tapmaq istəyən, amma bunu necə etməyin real yollarını tapa bilməyən və nəticə etibarilə belə bir ünsiyyətə qabil olmayan Salih adlı bir ziyalının tipik surətini yaratmışdır.

Bu hekayə və bu tipli bir çox digər əsərlər mənim üçün ona görə əlamətdardır ki, belə bir fikri açıq-aşkar sübut edir: müasir türk ədəbiyyatı salihlərin yaratdığı ədəbiyyat deyil, ətrafdakı salihləri görən və Salih olmamağa çağıran ədəbiyyatdır.

Yaşar Kamal həmin çıxışında, ümumiyyətlə, müasir ədəbiyyat barədə bədbin fikirdədir: «XIX əsrin romanı insanlara daha yaxın idi, nəinki bugünkü romanlar».

Əlbəttə, XIX əsrin romanı dahi roman idi, lakin nə üçün XIX əsr romanı ilə XX əsr romanı qarşı-qarşıya qoyulmalı və bir birindən çox seçilən siyasi-ictimai-əxlaqi fikrin, estetik imkanların, dünyagörüşünün bəhrəsi olan bu romanlardan biri o birinin hesabına qiymətləndirilməlidir?

Adlarını və əsərlərini hamımızın yaxşı tanıdığı XX əsr yazıçılarının, o cümlədən, Yaşar Kamalın özünün yaradıcılığı, məncə, onun pessimizmini təkzib edir.

Yaşar Kamalın ilk irihəcmli əsərlərindən olan «İncə Memed» (bu roman 1956-cı ildə YUNESKO tərəfindən ilin ən yaxşı romanı hesab edilib) bu gün – yazıldığından 30 ilə yaxın bir vaxt keçdikdən sonra belə, türk xalqının sevdiyi və oxuduğu bir kitabdır. Mən özüm bunun əyani şahidi oldum: təsadüfən tanış olduğum məişət soyuducuları istehsal edən «Arçelik» zavodunun fəhləsi Tahir Qaraköylü mənim:

– Ən çox sevdiyiniz türk romanı hansıdır? – sualıma cavab olaraq «İncə Memed»in adını çəkdi.

Bir taksi sürücüsü və İzmirin yuxarı – şimal-şərq hissəsindəki Balçova şəhər bələdiyyə idarəsinin sırası işçisi də mənim eyni sualıma eyni cavabı verdi.

Burasını da qeyd edim ki, türk qəzetlərinin verdiyi xəbərə görə Yaşar Kamal 1978-ci ildə Fransada ən populyar əcnəbi müəlliflərdən biri elan olunmuşdu. Əlbəttə, Fransada ən populyar əcnəbi müəllifi olmaq az iş deyil, lakin hər şey də deyil. Əsas məsələ burasındadır ki, Yaşar Kamalın «İncə Memed», «Yer dəmir, göy mis», «Tənəkə» və digər romanlarında, bir çox hekayə və povestlərində, eləcə də oçerk və reportajlarında, xüsusən, «Çukurova yana-yana» kitabında xalqın həyatına yaxından bələd olan, onun ağır sosial problemlərini içi yana-yana göstərən, xalqı böyük bir məhəbbətlə sevən bir yazıcının ürəyi döyünür, həm də hərarətlə, yeri gəldikdə qürurla, yeri gəldikdə isə kədərlə döyünür.

Yuxarıda haqqında danışdığım çıxışda Yaşar Kamal optimizmi bundan ibarətdir: «Gün gələcək ki, insanlar yenə də poeziyanı, epopeyanı, romanı qızıl taxta qaldıracaqlar». Söz yox ki, bu, pessimizmdən doğan bir optimizmdir, çünki insanlar heç zaman həqiqi poeziyanı, həqiqi epopeyanı, həqiqi romanı «qızıl taxt»dan salmamışlar – nə XIX əsrdə, nə də XX əsrdə və ümid edək ki, XXI əsrdə də belə olacaq, poeziyanın, epopeyanın, romanın aqibəti bir çox türk sultanlarının, şahzadələrinin (yalnız türk sultan və şahzadələrininmi?!) aqibəti kimi olmayacaq.

Bugünkü türk ədəbiyyatı, bir tam halında və sözün yüksək mənasında, özünü ifadə və təsdiq edə bilən bir ədəbiyyatdır; müxtəlif bədii-estetik rəng və çalarlara malik çoxşaxəli bir ədəbiyyatdır və bu müxtəlifliyi, bu çoxşaxəliliyi bir nöqtədə birləşdirən mühüm cəhət də vardır: siyasi-ictimai fəallıq; mən

Türkiyədə cavanından tutmuş yaşlısınacan, məşhurundan tutmuş tanınmazına qədər, istedadlısından tutmuş istedadsızına kimi elə bir yazıçıya rast gəlmədim ki (belə görüşlərin isə sayı 50-dən yuxarı idi!), fəal surətdə siyasətlə məşğul olmasın.

Ümumiyyətlə, böyük türk yazıçıları həmişə xalqın qeyrətini çəkmişlər (başqa cür mümkündürmü?!) və xüsusən, Tənzimat dövründən, yəni keçən əsrin otuzuncu illərindən etibarən türk ədəbiyyatı maarifçi ideyalara meyl göstərdi, realist bir ədəbiyyat kimi təşəkkül tapmağa başladı və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində artıq türk ədəbiyyatı bir küll halında ölkənin siyasi-ictimai həyatında fəal iştirak edən vətəndaş bir ədəbiyyat idi. Bu ədəbiyyatı yaradanlar nəinki yalnız xalqın taleyini düşünür, onun həyat tərzini yüksək bədiiliklə açıb göstərməyə çalışırdı, eyni zamanda fərdi bir vətəndaş kimi öz imkanı daxilində olanı edir, bir azadlıq mübarizi kimi zamanla, sultan II Əbdül Həmid despotizmi ilə əlbəyaxa çarpışırdı.

O dövrkü türk ədəbiyyatını – hətta bədii cəhətdən zəif əsərlərdən tutmuş Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Əhməd Midhəd, Xalid Ziya, Əhməd Haşim, Yəhya Kamal (Bəyatlı), Ömər Seyfəddin, Mehmed Reuf, Nəbizadə Nazim, Hüseyn Rəhmi Gürpınar, Əhməd Rasim, Sami Paşazadə Sezai, Xalidə Ədib, Yaqub Qədiri kimi görkəmli yazıçılarının yaradıcılığınacan – bir sözlə, səciyyələndirmək olsaydı, mən deyərdim: vicdanlı ədəbiyyat, Atatürk o dövrkü türk ədəbiyyatının ən istedadlı ədiblərindən biri Tofiq Fikrəti «bütün həyatı boyu yalnız öz vicdanının sözlünə baxan bir şair» adlandırmışdı¹ və bu xasiyyətnamə bir çox türk yazıçı və şairlərini səciyyələndirirdi.

Mən həmişə belə bir faktı fərəhlə xatırlayıram ki, hələ əsrin əvvəllərində «Xəndan», «Son əsəri», «Atəşdən köynək» kimi romanlarında qadın emansipasiyası ideyalarını türk ədəbiyyatına gətirmiş görkəmli yazıçı Xalidə Ədib – deyilənə görə zərif bir qadın! – Atatürkün rəhbərlik etdiyi Türkiyə milli-azadlıq hərəkatında yaxından iştirak etmiş, cahil və nadan qüvvələr tərəfindən ev-eşiyi dağıdıldıqdan sonra əri Adnan Adıvarla birlikdə Anadoluya qaçmış və serjant rütbəsində bilavasitə cəbhədə vuruşmuşdur.

¹ *Tofiq Fikret*. Bəhy parus, M., 1967, səh. 8.

Onuncu illərin sonu, iyirminci illərin əvvəllərində türk milli-azadlıq hərəkatı və bu hərəkatın rəhbəri Atatürk həmişə qabaqcıl türk ədəbiyyatının böyük mənəvi dayağını hiss etmişdir və xarici qəsbkarlar, sultan despotizmi və cəhələri üzərində parlaq qələbələrdən, Türkiyə Respublikası elan edildikdən sonra, iyirminci illərin ikinci yarısında Atatürk reformaları ilə dini nadanlığa, qadın hüquqsuzluğuna, savadsızlığa, cahilliyə qarşı barışmaz mübarizə aparıldığı zamanda da mütərəqqi türk ədəbiyyatı bu reformaların qızğın müdafiəçisi kimi çıxış etdi, çünki əslində Atatürk reformaları tənziमतdan sonrakı dövr türk ədəbiyyatının irəli sürdüyü ideyaların həyata keçirilməsi demək idi.

Otuzuncu illər türk ədəbiyyatının Səbahəddin Ali, Bəkir Sıtki Künt, Rəşad Ənis Ayken, Sədri Ertəm və başqaları kimi nümayəndələri bu ideyalardan ruhlanır və bu ideyaları yüksək bədiiliklə xalqa çatdırmaq istəyirdilər.

Lakin Atatürkdən sonrakı dövr, xüsusən, əllinci illər – yeni türk ədəbiyyatının fəaliyyəti üçün o qədər də asan illər olmadı...

...Mən Nazim Hikməti bir neçə dəfə görmüşəm.

Bir dəfə, hələ lap yeniyetmə ikən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qarşısından keçərkən küçədə Nazim Hikmətin Mehdi Hüseyn, Mikayıl Rəfilı və Mir Mehdi Seyidzadə ilə dayanıb söhbət etdiyini gördüm və Yazıçılar İttifaqı ilə üzbəüz «26-lar bağı»nda bir ağacın arxasına keçib təxminən qırx dəqiqə ona tamaşa etdim və bu hündürboylu, sarışın, göy gözlərindən işıq və hərarət saçan yaraşlıq insan o vaxtdan bəri bir saat bundan əvvəl görübmüşəm kimi həmişə mənim yadımdadır. Bundan sonra bir neçə dəfə Nazim Hikmətlə keçirilən görüşlərdə yeniyetmə bir oxucu kimi iştirak etmişəm: Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında, M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında, M.Ə.Sabir adına kitabxanada və bu görüşlərin içində ən unudulmazı Azərbaycan Dövlət Universitetindəki görüş idi.

Biz Nazim Hikmətin bir çox şerlərini əzbər bilirdik və çox təsirli, hərarətli həmin görüşlə Nazim Hikmət özü bu şerləri kürsüdən söyləyərkən elə bil ki, tamamilə yeni və indiyə kimi böyük mənasını, gözəlliyini tam dərk etmədiyimiz və yalnız indi bunu axıra qədər başa düşdüyümüz, anladığımız şerlərə qulaq asırdıq. Onun, adamın bütün içinə yayılan, bir ılıqlıq, hərarət

gətirən, bir məhrəmlikdən, doğmalıqdan xəbər verən səsi indi də qulaqlarımda səslənməkdədir:

*Başım köpük-köpük bulud, içim-çölüm deniz –
Ben bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında.
Budak-budak, kabar-kabar kocaman bir ceviz,
Nə sen bunun farkındasan, nə polis farkında.*

Tələbələrin, müəllimlərin, xüsusən, cavan qızların, qadınların ona necə tamaşa etməsini, necə qulaq asmasını mən indi də, bu qədər illər keçdikdən sonra, makinanın arxasında oturub bu cümlələri yazdığım gecənin yarısı belə, sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm.

Şairə Selnur Sezər və onun əri – Türk Dil Qurumunun ən yaxşı hekayə mükafatını almış yazıçı Adnan Özyalçınərlə birlikdə Gülxanə parkını gəzirik və hündür çinar ağacları günün bu qızmar çağında bütün parka kölgə salıb, sərinlik gətirib; mən isə Gülxanə parkında ceviz ağacı axtarıram və bu dəm, elə bil ki, bu hündür çinar ağaclarının yarpaqları da Nazimin səsi ilə pıçıldayır:

*Mən bir ceviz ağacıyam Gülxanə parkında–
Yarpaqlarım suda balıq kimi qızıl-qızıl,
Yarpaqlarım ipək dəsmal kimi tırıl-tırıl,
Qopararaq, güllüm, gözlərinin yaşını sil.
Yarpaqlarım əllərimdir, düz yüz min əlim var,
Yüz min əllə toxunuram sənə, İstanbula.*

Bu çinar pıçılığını, görəsən, təkcə mən eşidirəm?

Selnur Sezərə, Adnan Özyalçınərə baxıram. Güman ki, yanırlam, ola bilər, amma, hər halda, mənə elə gəldi ki, Selnur Sezərin iri qara gözləri də bu dəm o çinar pıçılısından xəbər verir.

Ceviz ağacını isə tapa bilmirəm.

Gülxanə parkında ceviz ağacı yoxdur.

Sonralar, nisbətən yaşlı nəslə mənsub məşhur şair Turqut Uyar mənə dedi ki, Gülxanə parkı daha o park deyil, əvvəl Boğazacan uzanıb gedirdi, ceviz də o tərəflərdə idi, amma indi aşağı tərəfdən təzə salınmış London şosesi keçir.

Əlbəttə, London şosesi gözəl və müasir bir yoldur və yəqin İstanbulluların da işinə çox yarıyır, amma Gülxanə parkında qoz ağacının olmaması o gözəl gündə, o gözəl Gülxanə parkında, o

vüqarlı və pıçılıtlı çinar sərinliyində mənə bir kədər gətirdi və Nazim Hikmətin səsindəki o həsrət, Nazim Hikmət şerindəki o qürbət, o qubar, elə bil ki, məni yenidən sarsıtdı...

Bu elə bir hissə bənzəyirdi ki, elə bil, bütün uşaqlıq çağlarını keçirdiyin, sevdiyin və bütün təfərrüatı ilə dəfələrlə xatirində canlandırıdığın bir küçəyə illər keçdikdən sonra təzədən gəlirsən və bu küçənin tamam sökülüb təzədən qurulduğunu, sənə tamam yad və yabançı olduğunu görürsən.

Əlbəttə, Gülxanə parkında mənim heç bir uşaqlığım keçməyib və ümumiyyətlə, bu parkı ilk dəfə görürdüm; yəqin bütün bunlar Nazim Hikmət poeziyasının doğmalığından, onun ürəklərdə yaratdığı hərarətdən idi.

Türkiyədə nisbətən cavan yazıçılar – onu şəxsən görməyənlər mənim Nazim Hikməti gördüyümü, şəxsən özünə suallar verdiyimi və şəxsən özündən cavablar aldığımı eşidəndə heyrətqarışıq bir hərarətlə mənə baxırdılar, elə bil ki, mənim haçansa Nazim Hikməti görməyim o saat bizim aramızda bir yaxınlıq, doğmalılıq əmələ gətirirdi.

Bugünkü Türkiyədə Nazim Hikməti çox çap edirlər, çox oxuyur və çox sevirlər; İstanbulun mərkəzi Bəyoğlu rayonundakı saysız-hesabsız kitab dükanlarında, köşklərində, satılmaq üçün elə-eləcə küçələrin səkisinə düzülmiş kitablar arasında, yaxud məşhur Qapalıçarşının kitab satılan hissələrində ən çox gözə dəyən və ən çox satılan, Nazim Hikmətin kitablarıdır.

Bir dəfə gecə otelə qayıdarkən küçədə elektrik lampasının dirəyinə söykənib Nazim Hikmətin şer kitabını oxuyan bir polis nəfərinə (!) rast gəldim və özümü saxlaya bilməyib:

– Nazim iyi bir şairmi? – soruşdum.

Polis nəfəri mənə baxıb:

– Əvət, – dedi.

Qapalıçarşının zərgər dükanları bütün dünyada məşhurdur və bir türk jurnalistinin zarafatla dediyi kimi, buradakı qızıla, daş-qaşa bütün Avropanı (niyə məhz Avropanı?) satın almaq olar. Mən Qapalıçarşıda böyük türk müğənnisi Ruhi Suyun Nazim Hikmətin sözləriylə söylədiyi şərqi valları çalınarkən həddən artıq nəzakətli, müştəriyə yaltaqlanan qızıl, daş-qaş dükanları sahiblərinin müştərini başlı-başına buraxıb gözləri yaşara-yasara Ruhi Suyun söylədiyi sözlərə qulaq asdıqlarının şahidi oldum.

Bəli, bütün bunlar həqiqətdir, lakin Nazim Hikmətin bütün bunlardan xəbəri olmadı...

Nazim Hikmət dedikdə, istər-istəməz, bizim təsəvvürümüzdə Bursa həbsxanası, polis idarəsi, məhkəmələr və yerdə qalan ömrün – qısa ömrün mühacirəti canlanır.

Mən Türkiyədə dövlət məmurlarının, polisin belə, Nazim Hikməti qiymətləndirməsini gördükcə, istər-istəməz, sənətkar və zaman, sənətkar və insanlar barədə düşünürdüm.

Vaxtilə Vyanada olarkən taksidən taksiyə minib (sürücülər oranı tanımırdılar) Bethovenin yaşadığı evi gedib tapdım və bu evin həyətində... pivəxana açıldığını gördüm. Bethovenin evini axtaran mənim kimilər gəlib buranı tapırdı və ev yiyəsinin burada açdığı pivəxanada, heç olmasa, bir parç pivə içirdi (mən bütün pullarımı taksiyə verdim üçün ev yiyəsinin istehzal nəzərlərinə dözə-dözə pivə içə bilmədim), bu da, ev yiyəsinin öz qabiliyyəti daxilində Bethovenin şöhrətindən istifadəsi idi.

Niyə belə olur? Sağlığında ikən əhatə olunduğu insanların – tanışların, qonşuların, nəhayət, dinləyicilərin biganəliyi ilə ağır bir həyat keçirmiş Bethovenə sonrakı bu pərəstiş nədir? Rumıniyada olarkən Yassı şəhərindəki Konou parkında «Eminesku cökəsi» adlı bir ağacın qarşısında dayanıb qarşıdakı əcaib mənzərəyə tamaşa etmişəm. Vaxtilə böyük rumın şairi Eminesku bu ağacın altında oturub xəyala dalıb və indi insanlar həmin qoca ağac iki yerə parçalanmasın deyə, gövdəsinə dəmir zəncirlə kəmərlər çəkiblər, qollarını kipsə salıblar, aşağısını, yuxarisını sementləyiblər, orasını-burasını yamayıb ağac rəngi sürtüblər və bir sözlə, bu ağaca baxdıqca sirkdə doğulmuş, həkimlərin nəzarəti altında gündə üç dəfə – səhər yeməyi, nahar və axşam yeməyi – yemək yeyə-yeyə sirkdə böyüyən və sirk tamaşaçıları qarşısında dal ayaqları üstə yeriyən şirlər mənim yadıma düşürdü.

Əlbəttə, öz böyük sənətkarlarının xatirəsini əziz tutmaq, onların abidəsini ucaltmaq gözəl və ləyaqətli bir işdir, lakin məni düşündürən başqa şeydir: axı, bu qədər diqqət, qayğı, nəvaziş göstərilən bu ağacın altında haçansa xəyala dalmış Eminesku elə bu insanların – bilavasitə özlərinin yox, atalarının, babalarının biganəliyi, etinasızlığı sayəsində səfil bir həyat keçirmiş, ac-susuz bir səfil həyatı ilə də ölmüşdü. O zaman da onun ətrafındakılar, ona yuxarıdan aşağı baxanlar insan idi, indi də həmin qoca cökə ağacının başına min bir oyun açıb Emineskunun xatirəsini əziz tutanlar insanlardı...

Dünya mədəniyyəti tarixində elə bir böyük sənətkar xatırlamaq mümkündürmü ki, şəxsi həyatında xoşbəxt olsun; bu xoşbəxtlik öləri yox, daimi olsun? Firdovsi, Nəsimi, Puşkin, Bayron, Dostoyevski, Rembrant, Motsart, Van Qoq, Çaykovski, Sabir... bu siyahını nə qədər uzatmaq olar?! Ən miskin bir dövlət məmuru, böyük Füzulinin salamını «rüşvət deyil deyə» almır, Napoleon isə qoca Höteyə oturmaq üçün kürsü təklif etmir, onu ayaq üstə saxlayır.

Nə üçün?

Nə üçün dahilərin, böyük sənətkarların qədri əsas etibarilə sonradan bilinməlidir?..

1938-ci ildə Türkiyədə tamamilə əsassız ittihamlarla əldəqayırma bir məhkəmə düzəldib Nazim Hikməti 28 il 4 ay azadlıqdan məhrum ediblər. Bu 28 ilin yanındakı 4 ay həmişə mənə bir fars oyununu xatırladıb, əsl fariseylikdən xəbər verib. 28 ilin yanındakı bu 4 ay restoranda xörəkpaylayanın adamı aldadıb 20 manat əvəzinə 44 manat 27 qəpik hesab almasındakı 27 qəpiyə bənzəmirmi?

Nazim Hikmət istedadı müasir türk poeziyasına dünya şöhrəti gətirdi, Nazim Hikmət özü isə son gününə kimi, Türkiyənin həsrəti ilə yandı, çünki hər bir böyük sənətkar kimi, o da bütün varlığı ilə xalqına, vətəninə bağlı idi...

...Azərbaycan Nazim Hikmət üçün ikinci vətən idi.

Türkiyədə çox adam bilmirdi ki, Nazim Hikmətin «Günəşi içənlərin türküsü» adlı ilk kitabı 1928-ci ildə Bakıda nəşr olunub, amma bunu yaxşı bilirdilər ki, Nazim Hikmətin Azərbaycanla və azərbaycanlılarla bağlı şerləri onun böyük yaradıcılığının ən gözəl səhifələrindəndir.

Bugünkü Azərbaycanda Nazim Hikmət elə bil ki, Cəfər Cabbarlı ilə, ya Mikayıl Müşfiqlə birlikdə Azərbaycan sənətkarıdır.

Bugünkü Azərbaycanda elə bir poeziya həvəskarı tapmaq olmaz ki, Nazim Hikmətin kitabı onun kitabxanasının ən istəklili kitablarından olmasın. Görkəmli türkoloq, Nazim Hikmətin yaxın dostu və yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçısı Əkbər Babayev 1966 – 1972-ci illər arasında Bolqarıstanın «Narodna prosveta» nəşriyyatında türk dilində Nazimin səkkiz cildliyini nəşr etmişdir. Bu səkkizcildlik hər hansı bir azərbaycanlı poeziya həvəskarı üçün, o cümlədən, mənim özüm üçün ən qiymətli kitablardandır.

Bugünkü Azərbaycanda elə bir azərbaycanlı şair tapmaq mümkün deyil ki, Nazim Hikmətə şer həsr etməsin, onun haqqında ürəyindən axıb gələn hissləri oxucusuyla bölüşməsin. Hələ 1927-ci ildə Əli Nazim o cavan, yaraşlıq və istedadlı oğlana – cavan türk şairinə «Qara dənizi keçərkən» adlı bir şer ithaf etmişdi, bu gün isə mən İsa İsmayılzadənin kitabını vərəqləyir, onun Nazim Hikmətə həsr etdiyi şeri axtarıram:

*Sevincindən, fərəhindən,
Fit çalırdı uzun-uzun,
Qışqırırdı uzun-uzun,
Yorğun, arğın ürəyinə,
Ürəyində daldalanan
Qaraqabaq ölümünə
Meydan oxuya-oxuya
O gedirdi yuxuya...*

O, «qaraqabaq ölümünə» beləcə meydan oxuyurdu, çünki o öz vətəninin, öz xalqının oğlu olduğuna görə bütün dünyanın Nazimi idi.

İstedadlı türk şairlərinin yeni nəslinə mənsub Aydın Hətiboğlu kəsib saxladığı türk qəzetlərini göstərərək mənə belə bir hadisə danışdı: Ankaranın keçmiş bələdiyyə rəisi SSRİ-yə səfəri zamanı Türkiyədən bir ovuc torpaq götürüb Moskvanın Novodeviçye qəbiristanlığında Nazim Hikmətin qəbrinin üstünə töküüb və bundan xəbər tutan qatı sağ təmayüllü qəzetlər yazıq keçmiş bələdiyyə rəisinin başına min bir oyun açıblar. Əməlli-başlı siyasi qalmaqal düşüb və iş gəlib Məclisə çıxıb. Nüfuzlu senatorlardan Hüsəməddin Çələbi XX əsrin böyük şairləri kimi, Nazim Hikmətlə birlikdə Səməd Vurğunun da adını çəkir və deyir ki, düzdür, onlar «kommunistdir, amma şair kimi biz onları qəbul edirik».

Yaxşı ki, hörmətli senator, Nazim Hikməti şair kimi qəbul edirmiş, yoxsa Ankaranın keçmiş bələdiyyə rəisinin başı hələ çox qovğalar çəkərmiş...

Türkiyədə Nazim Hikməti sevən əksəriyyətlə bərabər, bir ovuc vətən torpağını onun məzarına çox görənlər də var. Sağ fanatiklərin «Fazilet» adlı qəzeti Nazim Hikmətin vəfatının 16-cı

ildönümü münasibətilə məqalə çap edərək onu «kommunist şarlatanı»¹ adlandırır.

Əlbəttə, bunların üzərində dayanmamaq da olardı: «Fazilet» qəzeti kiçik həcmli, bəsit məzmunlu, solğun, məhdud tirajlı bir qəzetdir; lakin bunları qeyd etməmək də düz olmazdı. Həqiqət həqiqətdir və həqiqətin gözüne dik baxmaq lazımdır.

Nazim Hikmət bu gün də cismən mübarizə aparır və ən əsası isə budur ki, Türkiyədə Nazim Hikmətə elə bir məhəbbət, mən deyərdim ki, səcdə var ki, «fazilet»lər özləri özlərini alçaldır, özləri özlərini Türkiyənin gələcək perspektivindən kənara atır.

1978-ci ilin yazında türk şairlərinin yaşlı nəslinə mənsub A.Qədir Sovet İttifaqına səfəri zamanı Bakıya gəlmişdi və biz Bakıda onunla müasir türk ədəbiyyatından, ədəbi prosesindən, xüsusən də A.Qədirlə birgə mühakimə olunmuş Nazim Hikmət barədə xeyli söhbətlər etdik. A. Qədir Nazim Hikmət haqqında 1966-cı ildə kitab yazmış və bu kitab bir günün içində satılıb qurtarmışdır.

A. Qədir mənə belə bir hadisə danışdı: Qocaman türk jurnalisti Əhməd Emin Yalman Bursa həbsxanasında dustaq yatan Nazim Hikmətin görüşünə gəlmiş və ona belə bir sual vermişdir: «Deyirlər ki, siz patriot deyilsiniz. Bu barədə özünüz nə deyə bilərsiniz?» Nazim Hikmət: «– Adamlar var ki, onları vətənə hansı hisslərsə bağlayır, ya da Türkiyədə ailələri, evləri, malikanələri, əmlakları var. Məni isə Türkiyəyə bağlayan daha dərin bir şeydi – mən öz ana dilimlə Türkiyəyə bağlıyam. Məncə bundan dəruni bir şey təsəvvür etmək mümkün deyil».

Vətənə bu dərəcədə bağlı sənətkarın vətəndən ayrı yaşamaq məcburiyyəti sənətkarla bərabər, vətənin də faciəsidir və türk yazıçıları bu gün də ürək ağrısı ilə bunu qeyd edirlər – mən belə bir kədəri Türkiyədə dəfələrlə müşahidə etdim, lakin mən bu ürək ağrısı ilə bərabər, onu da gördüm ki, müasir Türkiyədə yazıçı yenə də yalnız yazıçı deyil, eyni zamanda çox fəal siyasi-ictimai xadimdir.

Məşhur türk kinorejissoru, ssenariçisi, nasir və şairi, 8 il həbsdə yatmış Vedat Türkelin «Literaturnaya qazeta»nın müxbiri

¹ «Fazilet», haziran 1979.

ilə müsahibəsində deyir: «Nə vaxt yazıçı belə bir xəyala qapılır ki, gerçəkliyin problemlərindən və siyasətdən kənar ola biləcək, öz fərdiyyətində qapılıb qalacaq, o zaman onun yaradıcılığı tamamilə təsirsiz olacaq»¹.

Bu, necə deyərlər, başı qoqvğalar çəkmiş, ömrünü mübarizələrdə keçirmiş bir mədəniyyət xadiminin fikridir. Bəs yeni nəsil?

«Alnında mavi quşlar» romanına görə 1978-ci il Madaralı roman mükafatı almış gənc yazıçı qadın Aysel Özkan «Ədəbiyyat cəbhəsi» qəzetində mədəniyyət aləmini siyasətsiz təsəvvür etmədiyini yazır² və bu əqidə yalnız Aysel Özkanı deyil, müasir türk ədəbiyyatındakı yeni nəslə – müxtəlif bədii-estetik zövq sahiblərini, müxtəlif ədəbi üslub tərəfdarlarını, nəhayət, tamamilə müxtəlif dünyagörüşlü insanları səciyyələndirən əsas cəhətlərdəndir; yaşlı və orta nəslin – Nazim Hikmətin, Səbahəddin Alinin, Fəxri Erdinçin (bu yazıçı hələ də 30 ildir ki, mühacirətdədir) və bir sıra başqalarının taleyi onları nəinki siyasətdən sapındırmış, ürktmüş, əksinə, daha artıq enerji verən, mən deyərdim ki, katalizator rolu oynayan bir stimula çevrilmişdir.

Yaşlı və orta nəsil hər cür məhrumiyyətə dözmüşdür ...

... Türkiyə səfərimin ən gözəl cəhətlərindən biri də bu oldu ki, imzalarını eşitdiyim, əsərlərini oxuduğum bir çox müəlliflərlə bilavasitə təmasda oldum, qiyabi bir tanış kimi görüşdük, bir dost kimi ayrıldıq.

Belə dostlardan birinin – məşhur memar, şair və sənətşünas Çingiz Bəktaşın məşinində Bosfor üzərindəki yeni körpüdən keçib İstanbulun Asiya hissəsinə, Bəkir Yıldızın evinə tərəf yollanırdıq.

Yeri gəlmişkən deyim ki, İstanbulda, Ankarada, İzmirdə bir çox gözəl yaşayış binalarının, dövlət idarələrinin, ictimai müəssisələrin arxitektoru, gözəl, saf bir lirikanın, eləcə də ictimai-siyasi şerlərin müəllifi – Çingiz Bəktaş həm də orta əsrlərin böyük türk memarı Sinan haqqında monumental bir monoqrafyanın müəllifi kimi şöhrət tapmışdır.

¹ «Literaturnaya qazeta», 11 yanvar 1979.

² Yəni orada, 1-15 may 1979.

Sinanın qoyub getdiyi zəngin ədəbi irs öz dövrü üçün həqiqətən heyrətamizdir: 81 böyük (o cümlədən, Süleymaniyyə və Şahzadə camisi kimi memarlıq sənət inciləri) və 50 nisbətən kiçik məscid, 55 mədrəsə, 19 türbə, 17 minarə, 3 xəstəxana, 8 körpü, 17 karvansara, 33 hamam, 7 akveduk və Türkiyənin yaraşığı olan bir çox digər binalar qüdrətli Sinan istedadının bəhrəsidir və Çingiz Bəktaşın kitabında bu böyük ədəbi irs abidə-abidə tədqiq və təhlil olunur, sənətsünaslıq elminin müasir səviyyəsi baxımından orta əsrlər türk memarlığının təhlili verilir.

Çingiz Bəktaşın emalatxanası ilə Bəkir Yıldızın evi qarı-qarıyadır və biz bu mehriban və səmimi evdə oturub çay içə-içə həyatdan, insanlardan, sənətdən danışıırıq.

Bəkir Yıldız əllinci illərin sonu, altmışıncı illərin əvvəlində ədəbiyyata gəlmiş və türk kəndlisinin həyatından bəhs edən realist ruhlu, emosional və doğruçu hekayələri ilə dərhal oxucuların və ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir və hazırda Türkiyənin istedadlı yaradıcılarından biri kimi fəaliyyət göstərir.

Bütün bunları yazmaqda əsas məqsədim Bəkir Yıldızın söylədiyi bir əhvalatı öz razılıığı ilə oxucuların diqqətinə çatdırmaqdır: Asiya və Afrika ölkələri yazıçılarının 3-cü Atma-Ata konfransına Türkiyədən dörd nəfər – Yaşar Kamal, Əziz Nesin, Bəkir Yıldız və Türk Dil Qurumundan bir nəfər getməli imiş, amma Türk Dil Qurumundan gedəcək adam xəstələnir, qalırlar üç nəfər. Əlaqədar orqanlar Əziz Nesinə pasport vermirlər, qalır iki nəfər. Bu iki nəfərin pasportunu yoxlamaq üçün aldıqdan sonra, məlum olur ki... polis pasportları itirib. İki gündən sonra Bəkir Yıldızın pasportu tapılır, Yaşar Kamalınkı isə yox. Alma-Ata konfransı isə artıq öz işinə başlayıb.

«Yaşar Kamal mənə dedi:

– Heç olmasa, sən get!

– Yox, canım, nə danışırsan? – dedim. – Biri xəstələndi, Əziz Nesinə pasport vermədilər, sənənin pasportunu itirdilər, bəs deməzlər ki, Bəkir Yıldız, sənə necə olub pasport veriblər?

Axırda Yaşar Kamalın pasportu tapıldı. Başqa əlac yox idi, gərək tapılırdı, çünki gəlib oturmuşduq hava limanında və gecə də evə getmirdik. Mindik uçağa, Alma-Ataya gəldik, konfransın işinə qoşulduq, hər şeyi unutduq».

Türk ədiblərinin belə bir işgüzarlığı, ictimai fəallığı qarşı-

sında, əlbəttə, çətinliklərin, məhrumiyyətlərin, Bəkir Yıldızın özü demişkən, məğlub olmaqdan başqa çarəsi qalmır.

Əlbəttə, çətinliklər həmişə mövcuddur, o yerdə ki, həqiqət söylənir, orda çətinlik qarşıya çıxacaq, lakin bu gün türk yazıçıları, jurnalistləri artıq həqiqəti söyləmək və çap etdirmək qüdrətinə malikdir. Vaxt var idi ki, Türkiyədə söz azadlığı məsələsi ciddi çıxışların, protestlərin, qızgın mübarizənin və bu mübarizənin nəticəsi kimi həbslərin, işgəncələrin səbəbi olmuşdu, hətta satiranın da əsas obyektlərindən birinə çevrilmişdi.

Məşhur türk karikatura ustası Səmih Balçioğlunun bir karikaturası yadıma düşür: Adamyeyən vəhşilər bir nəfəri qazanda qaynadırlar və vəhşilərdən biri o birinə deyir: « – Buna nə qədər işgəncə veririk, ağzını açmır. Görünür, türk jurnalistidir».

Əziz Nesinin «Cərrahların konqresi» hekayəsi isə, mənəcə, onun ən yaxşı hekayələrindən biridir: Lyblik şəhərində keçirilən dünya cərrahlarının konqresində möhtərəm amerikan, ingilis, fransız, alman, yapon cərrahları misilsiz cərrahlıq əməliyyatları nümayiş etdirdilər də (məs: fransız cərrahı altmış beş yaşlı qayınasını plastik əməliyyat yolu ilə gənc bir seks-bomba etmişdir!), birinciliyi sadəcə bir türk cərrahı qazanır: o, bir nəfərin boğazının badamcıqlarını kəsmişdir; əlbəttə, bu çox adi və gündəlik bir işdir; düzdür, lakin bu bir nəfər türk jurnalisti imiş!; nə olsun?; o olsun ki, türk jurnalisti ağzını aç bilmir və cərrah bu jurnalistin boğazının ətinə onun anal yolu vasitəsilə kəsmişdir!

Ümumiyyətlə, deməliyəm ki, türklərdə yumor hissi çox güclüdür və mən 1967-ci ildə Asiya və Afrika yazıçılarının Bakı görüşündə Əziz Nesinin söylədiyi sözləri xatırlayıram: «O xalq xoşbəxtkdir ki, özünə gülə bilər». Türklər öz təbiətləri etibarilə son dərəcə nəzakətli və mədəni bir xalqdır və onların zarafatlarında, gülüşlərində bir incəlik, necə deyərlər, akvarellə işlənmiş bir yumor var.

Bir axşam biz Çingiz Bəktəşin evində idik və o bütün günü işlədiyinə, maşın sürdüyünə görə (İstanbulda 10 minə yaxın küçə var və bu küçələrin ümumi uzunluğu təxminən 4 min kilometrdir) çox yorğun görünürdü; zarafatla öz balalarına – 11-12 yaşlı oğluna və gənc qızına «əfəndilərım» deyər müraciət etdikcə gözgörəti yüngülləşir, elə bil ki, yorğunluğu canından çıxırdı.

Türkiyədə çap olunan «Fırt», «Çarşaf», «Karakedi» və s. kimi satirik jurnallar yüksək bədii-estetik səviyyəsi, ictimai-siyasi məzmunun dolğunluğu ilə seçilir və bu jurnallarda incə məişət yumoru ilə bərabər, kəskin siyasi, ictimai satira da öz əksini tapmışdır.

Türkiyə karikaturası müasir dövrdə dünyanın ən yüksək bədii-estetik səviyyəli karikaturalarından biridir. Mən İstanbul Karikatura Muzeyində «İnsan hüququ» mövzusunda açılmış karikatura sərgisinə baxdım və uzun müddət bu sərginin təsiri altında qaldım. Bu sərgidəki, demək olar ki, bütün əsərlər üç-dörd cizgi ilə xarakter yaradır, kəskin şəkildə böyük siyasi-ictimai problemlərə toxunurdu (məsələn, sərginin «Böyük mükafat»ını almış məşhur türk karikaturçusu Orxan Yıldırımın çəkdiyi şəkildə bir nəfərin əllərini zəncirlə sarıyıb qıfilla bağlayıblar və qıfılın açarını da veriblər... onun öz əlinə!; yaxud Vedat Bodurun çəkdiyi şəkildə minlərlə əl göyə uzanıb nəsə – yəqin ki, hüquq! – istəyir və göydən gonbul bir əl onlara... alma atır!).

... Lakin əsas söhbətimizdən uzaqlaşmayaq.

Bəli, vaxt var idi, türk yazıçısı, türk jurnalisti söz azadlığından məhrum olmuş zavallı bir məxluq kimi, satiranın belə obyektinə çevrilmişdi, amma türk ədiblərinin mübarizəsi daha artıq bir kəskinliklə davam edirdi və 1960-cı ilin 27 mayında Mlenderes – Bayar hökuməti hərbi çevriliş nəticəsində devrildikdən sonra bu mübarizə daha da kəskinləşdi, türk ədəbiyyatı azad söz demək səlahiyyətini bərpa etdi.

Qəribədir ki, məhz əldə edilmiş bu səlahiyyət nəticəsində bu gün türk ədəbi aləmində, ədəbi prosesdə sol qüvvələr arasındakı fraksiyaçılıq, siyasi fikir qarışıqlığı, mövqelərin aydın olmaması daha çılpaq şəkildə görünür və mən bu barədə irəlidə ayrıca yazmağa çalışacağam, indi isə qısaca olaraq belə bir, necə deyərlər, mövqe vahidsizliyinin türk ədəbiyyatındakı inikası üzərində dayanmaq istəyirəm.

İstedadlı və tanınmış türk yazıçısı, əsası Atatürk tərəfindən qoyulmuş nüfuzlu Türk Dil Qurumunun ən yaxşı roman mükafatını almış Dəmirdaş Ceyhun Adanalıdır. Zarafatla ondan soruşuram:

– Atalar üçdən demiş, Adana da üçüncü böyük yazıçısını vermiş?

Dəmirdaş Ceyhun gülümsəyir:

– Üçüncüsünü deyə bilmərəm, amma ikisi çox böyük yazıçıdır.

Məsələ burasındadır ki, müasir Türkiyənin Orxan Kamal (1970-ci ildə vəfat etmişdir) və Yaşar Kamal kimi iki görkəmli yazıçısı Adanalıdır.

Zarafat zarafat yerində, amma Dəmirdaş Ceyhun doğrudan da istedadlı və ciddi bir yazıçıdır. Elə Türkiyədə ikən onun mənə bağışladığı «Yağış istisi» romanını¹ oxudum və deməliyəm ki, maraqlı bir siyasi-psixoloji əsərdir.

Lakin bu romanda siyasi düşüncə vüsəti, genişliyi, ən başlıcası isə siyasi mövqe aydınlığı çatışmadığı üçün, məsələn, əsərin qəhrəmanlarından biri – sosialist, inqilabçı tələbə Zəkəriyyə bir inqilabçı kimi yox, bir bədii surət kimi məni təmin etmədi.

Mən yazıçının öz qəhrəmanını bilavasitə, müstəqim şəkildə tənqid və yaxud iqrar etməsinin tərəfdarı deyiləm və hətta bunu bədii-estetik naqislik hesab edirəm, lakin məqsəd siyasi roman yazmaqdırsa, ölkəni bürümüş siyasi qarmaqarışıqlıqdan baş çıxarmaq, oxucuya yol göstərməkdirsə, bu zaman, təbii ki, ilk növbədə müəllifin öz mövqeyi özünə aydın olmalıdır.

Bugünkü türk ədəbi prosesi, yuxarıda yazdığım kimi, son dərəcə mürəkkəb və qarışıq siyasi ictimai fonda inkişaf edir və buna görə də həmin ədəbi prosesdə fəal iştirak edən aparıcı ədəbi qüvvələrin özlərinin siyasi-ictimai mövqe aydınlığına və dəqiqliyinə ehtiyac hiss olunur.

Müasir mütərəqqi türk ədəbiyyatı bir küll halında optimist ədəbiyyatdır və bu ədəbiyyatın müxtəlif nəslinə mənsub Kamal Tahir (1973-cü ildə vəfat edib), Orxan Kamal, Orxan Vəli (1950-ci ildə vəfat edib), Yaşar Kamal, Məlik Cövdət Anday, İlhan Tarus, Fazil Hüsni Dağlarca, Oqtay Rifat, Samim Qocagöz, Əziz Nesin, Orxan Murad Arıburnu, Fəhmi Başkut (1971-ci ildə vəfat edib), Xaldun Tener, Rəcəb Bilginər, Oqtay Akbal, Fakir Baykurt, Kərim Kərcan, Adnan Özyalçınar, Erdal Öz, Sermet Çaqan (1970-ci ildə 31 yaşında vəfat edib), Tomris Uyar, Aydın Xətiboğlu və başqaları kimi yazıçı və şairlərin əsərləri bütün tənqidi pafosuna baxmayaraq, insana inamla nəfəs alır.

¹ Dəmirdaş Ceyhun. Yağmur sığağı, İstanbul, 1978.

Əlbəttə, bu o demək deyil ki, müasir türk ədəbiyyatı tərəddüdlərdən, şübhələrdən xalidir; belə deyil, hətta mən son illərdə məşhur türk yazıçılarının çıxışlarını, intervülərini, bəyanatlarını nəzərdən keçirdikdə pessimizm notlarına belə rast gəldim. Bu mənada yaşlı nəslə mənsub yazıçı Bürhan Arpadın yazıçıların 1977-ci il Sofiya Beynəlxalq görüşündəki çıxışı səciyyəvidir.

Bürhan Arpad I Dünya müharibəsi zamanı Romen Rollanın, Stefan Sveyqin, Anri Barbüsün, Frans Mazereylin və başqa yazıçıların sülh bayrağını qaldırmalarını, sonrakı dövrdə hər b dəhşətlərinin Erix Mariya Remark, Lüdviq Reni, Anri Barbüs tərəfindən bədii əsərlərdə yüksək səviyyədə göstərilməsini qeyd edərək deyir: «Lakin bütün bunlar milyon-milyon insan həyatına bais olan II Dünya müharibəsinin qarşısını ala bilmədi».

Bu fikir belə bir əhvali-ruhiyyəni əks etdirmirmi ki, biz və üçün yazırıq?

Ədəbiyyat yarandığı gündən etibarən – ilk layladan, ilk mahından bu tərəfə həmişə xeyrə xidmət edib, aktiv şəkildə, passiv şəkildə, hər halda, biz həmişə xeyrə çağırılmış və çağırılmışıq, lakin bu gün məgər insan insanı öldürmürmü, soymurmu, zorlamırmı, təhqir və istismar etmirmi?

Belə olan təqdirdə nə üçün dünya ədəbiyyatı min illər boyu pessimizmə qapılıb: «Biz niyə yazırıq? Mənasızdır!» – deyib qələmi sındırmır? Və belə olan təqdirdə nə yazıçılar, o cümlədən, üçün türk yazıçıları da bu qədər əzab-əziyyətə – mühacirətə, sürgünə, həbsə, dözmüslər və bütün bu mənəvi və fiziki sıxıntılar, yuxarıda yazdığım kimi, daha artıq, daha kəskin və daha fəal bir mübarizəyə ruhlandırmışdır?

...Gecədir və biz, yəni mən və tanınmış romançı, rejissor, İstanbul Şəhər Teatrının aparıcı artistlərindən biri – Kamal Bəkir Halec sahilini gözə-gözə Qalata körpüsünə tərəf gəlirik.

Günortalar burada adam əlindən tərənmək olmur, burada hər addım başı bir balıq kafesi var, yaxud balıqçılar indicə sudan çıxardıqları balıqları küçədəcə kabab edir, qızardır, müştəri çağırır.

İndi isə balıqçıların özündən başqa heç kim yoxdur və balıqçılar gün ərzində satılmayıb qalmış balıqları küçədə, dükanlarının qarşısında iri tavalarda qızarda-qızarda bir-birləri ilə

bərkdən danışır, zarafat edir, gülür, bütün ətrafdakı qarpız, meyvə, tərəvəz, şirniyyat satanları tavanın arxasına dəvət edir, özləri özlərinin müştərisi kimi qalan balıqları özləri yeyir.

Mən Qalata körpüsünün üstündə dayanıb bu koloritli mənzərədən gözlərimi çəkə bilmirəm. Kamal Bəkir isə böyük türk nasiri Səid Faiqin bir hekayəsindəki balıqçının tutduğu balığa müraciətlə dediyi sözləri söyləyir:

*Ey zavallı balıq, – deyir, -
Pulun var, paran yox,
Gözün var, qaşın yox,
Ağzın var, dilin yox,
Tutulursan, bazarda qiymətin yox.
Tutulmursan, söyülürsən.
Sən – Allahın dilsiz məxluqu.
Sən olmasan, bütün qış
Mən nə yeyərdim?*

Təbii ki, Qalata körpüsünün altındakı balıqçılar Səid Faiq dövrünün balıqçıları deyil və bu gün də qış günü deyil, isti yay gecəsidir və bu balıqçılar da qarınlarını doyuzdurmaqdan daha artıq, kef eləyirlər, amma düzünü deyim ki, Səid Faiq balıqçısının bu sadə, biclikdən çox uzaq monoloqu həmin gecə o İstanbul balıqçılarını mənə daha da yaxınlaşdırdı, hətta doğmalaşdırdı, elə bil ki, mən onları daha artıq duydum, hiss etdim.

Müasir türk ədəbiyyatı bir küll halında öz xalqını tanıyan, onun həyatına, arzularına, təbiətinə bələd olan psixoloji bir ədəbiyyatdır; yalnız təsvir deyil, həm də təhlil edən bir ədəbiyyatdır. İnsanları bütün mürəkkəbliyi ilə görmək, onları birtərəfli yox, çoxtərəfli göstərmək meyli bu ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrini səciyyələndirən bədii-estetik bir cəhətdir. Bu mənada Orxan Kamalın məşhur «Murtuza» povesti mənim üçün əhəmiyyətli və diqqətəlayiqdir.

Povestdə adi və sadə bir adamın bu adiliyə və sadəliyə uyşmayan (bəlkə də elə bu adiliyə və sadəliyə görə?!) mürəkkəb surəti yaradılmışdır; bu adam mərddir, gözəl ailə başçısıdır, satqın deyil və eyni zamanda qorxaqdır, canidir, xəbərçidir. Bu adam həmin o adamdır ki, heç kəs, o cümlədən, özü də gözləmədən, sabah faşist ola bilər, bu adam həmin o adamdır ki, axşam gəmidə Bosforun bu sahilindən o sahilinə

keçərkən təsadüfi qonşu sərnişinlər kimi, onunla İstanbulun təsvirolunmaz gecə mənzərəsindən həzz ala-ala mehriban-mehriban söhbətləşərik, uşaqlarımızın, nəvələrimizin şəklini cibimizdən çıxarıb bir-birimizə göstərerik, amma bu mehriban, «adi və sadə» həmsöhbətimiz sabah özündən bir pillə yuxarının göstərişi ilə bizə güllə atar, bizi həbsxanaya salar, bizə işgəncə verər.

L. N. Tolstoyun gündəliyində 21 mart 1898-ci il tarixli belə bir qeyd var: «İnsanın dəyişkənliyini, yəni eyni bir adamın gah yaramaz, gah da mələk, gah aqıl, kah da idiot, gah qüdrətli, gah da zəif bir canlı olduğunu aydın göstərən bədii əsər yazmaq nə qədər yaxşı olar»¹.

Orxan Kamal həyatın hər üzünü görmüş, düşünən və düşündürməyi bacaran bir yazıçıdır; o, xalqın içindən çıxmışdı və ömrünün sonuna kimi də xalqla birgə olmuşdu. Təkcə elə belə bir faktı qeyd edim ki, 1951-ci ildə artıq məşhur bir yazıçı olmasına baxmayaraq (hələ o zaman «Varlıq» nəşriyyatının buraxdığı «Seçmə türk hekayələri» kitabı ancaq Orxan Kamalın hekayələrindən ibarət idi!), Adanadan İstanbula köçən Orxan Kamal teatrda qarderobçu işləmişdir.

Orxan Kamalın başqa bir əsərini – «Kitabların satılması» hekayəsini² də xatırlamaq istəyirəm.

Hekayədə ailəsini dolandıra bilməyən bir işsiz, arvadının, qızının gözündən düşmüş bir nəfər öz şəxsi kitabxanasındakı kitabları satmaq istəyir ki, bir az pul əldə etsin, amma bacarmır, «həyatımı sata bilərdim, amma kitabları yox» – deyir.

Doğrusunu deyim ki, vaxtilə bu hekayəni oxuyanda təsvir olunan həmin situasiya mənə süni görsənmişdi, ailəsini dolandıra bilməyən, mənəvi sıxıntı və iztirablar içində çırpınan İnsanın (hekayənin qəhrəmanı belə adlandırılır) bu düşüncələri mənə inandırıcı gəlmirdi və mən bu hekayədə Orxan Kamalın yaradıcılığına yad olan yalançı patetika hiss etmişdim.

Lakin etiraf edim ki, Türkiyədə olarkən bu hekayə (Orxan Kamalın ən yaxşı hekayələrindən olmasa da) tez-tez yadıma

¹ *L.N.Tolstoy. O literature*, Moskva, 1955, səh. 486

² Bu hekayə rus dilində Orxan Kamalın hekayələr kitabında da çap olunmuşdur. Maraqlananlar baxa bilərlər: O. Kamal. *Mstitelnaya volşebnitsa*, Moskva, 1967.

düşürdü və mən vaxtilə yanıldığımı başa düşürdüm. Məsələ yalnız bunda deyildi ki, Qapalıçarşıdan tutmuş, yuxarıda yazdığım kimi, İstanbulun bir sıra – hər halda, mənim gəzdiyim – küçələrində kitab satılırdı, əsas məsələ burasındaydı ki, mən Türkiyədə kitaba hörmət, həssaslıq, hətta mən deyərdim ki, qayğıkeşlik müşahidə edirdim, oturub-durduğum adamlarda kitaba vətəndaş münasibəti görürdüm.

Bir axşam artıq adını çəkdiyim gözəl yazıçı və gözəl də qadın Tomris Uyar¹ və onun əri şair Turqut Uyar məni evlərinə dəvət etmişdilər. Kamal Bəkir də öz qadını ilə burada idi.

Bu səmimi görüşdə söhbət təbii ki, yenə də fırlanıb ədəbiyyatın, kitabların üstünə gəldi və mən Tomris Uyarın Lorkadan, Nerudadan, bir çox ingilis və fransız yazıçı və şairlərindən tərcümə etdiyi kitabları varaqlayaraq, ümumiyyətlə, tərcümə məsələləri ilə maraqlandım. Məlum oldu ki, Türkiyədə tərcümə olunan hər 17 kitab səhifəsinə 300 – 400 lirə (hətta Tomris Uyar kimi məşhur yazıçıya belə) tərcümə haqqı verirlər. Bu, xüsusən, bu gün, lirənin Qərb valyutasına – Amerika dollarına və ingilis sterlinqinə nisbətdə tez-tez devalvasiya edildiyi bir zamanda çox azdır və burasını da əlavə edirəm ki, şerə də nəsr kimi səhifə hesabı qonorar verirlər; bir sıra kəmfürsət nəşirlər isə tərcümə kitablarını petitlə yığdırırlar ki, material çox olsun, pulu az versinlər.

Babək haqqında roman üzərində işləyən və bununla əlaqədar orta əsrlərə aid məxəzləri oxuyan Ənvər Məmmədخانının Bakıda mənə söylədiyi bir əhvalat yadıma düşür: orta əsrlərdə qədim yunan filosoflarının əsərlərinin ərəb, fars dillərinə tərcüməçiləri əmək haqlarını tərcüməni yazdıqları kağızların çəkisinə görə almırışlar və ona görə də, bu dəfə kəmfürsət tərcüməçilər çox qalın kağızlardan istifadə edirmişlər ki, müasir dillə desək, qonorarları artıq olsun.

Bunu danışırım, hamımız gülürük.

Əlbəttə, gülmək yaxşı şeydir, amma burası da bir həqiqətdir ki, Türkiyədə tərcümə könüllüdür, bizim ifadəmizlə desək, ictimai əsaslar üzrədir və belə bir vəziyyətə baxmayaraq, müasir türk oxucusu, bu gün ana dilində dünya ədəbiyyatı ilə antik dövr

¹ Bu yazıçının əsərləri ilə rus oxucuları da tanışdır. Bax: Solntse v stene. Povesti i rasskazi, Moskva, 1979.

yazıçılarından tutmuş, Heminqueyə, Şoloxova, Kafkaya, Steynbekə, Kamyuya, Folknerə, Prusta, Sartra, Aytmatova, Simonova və bir çox digər görkəmli yazıçılara kimi – tanış olmaq imkanına malikdirlər; xüsusən, XIX əsr böyük rus ədəbiyyatı: Qoqol, Dostoyevski, Tolstoy, Çexov, Saltıkov-Şedrin, eləcə də Qorki Türkiyədə çox populyardır, çox sevilir və çox çap olunur.

Türk yazıçıları tərcüməyə bir vətəndaşlıq vəzifəsi kimi baxır və bu, gurultulu ifadələrdən ehtiyat etmirəm, sözün əsl mənasında alqışa layiqdir.

Deməliyəm ki, müasir Türkiyədə, ümumiyyətlə, qonorar az məbləğdədir və hərgah yanılmıramsa, hazırkı dövrdə Yaşar Kamaldan və Əziz Nesindən başqa bilavasitə qonorar hesabına yaşayan «azad yazıçı» yoxdur, hər halda, mənim tanış olduğum yazıçılar arasında yox idi: Çingiz Bəktaş memarlıq edir, Bəkir Yıldız mətbəədə işləyir, Dəmirdaş Ceyhun «Ədəbiyyat cəbhəsi» qəzetinin redaktorudur, Əsən Yel məktəbdə dərs deyir, Müjdak Gəzən məşhur estrada artistidir, Alpay Kabacalı qəzetlərlə əməkdaşlıq edir, Həyati Əsilyazıçı İstanbul Bələdiyyə İdarəsində məmurdur, Aydın Hətiboğlu nəqliyyatçıdır və s.

Nəhayət, müasir türk ədəbiyyatı ilə əlaqədar bir məsələnin də üzərində qısaca dayanmaq istəyirəm: Türkiyədə uşaq ədəbiyyatı çox inkişaf etmiş və geniş yayılmışdır; poliqrafiya və tərtibat baxımından nəfis şəkildə buraxılan uşaq kitabları çox çap olunur, çox satılır və çox oxunur. Mən «Cem» nəşriyyatının «Cocuq kitabları» seriyasını, «ABeSe» nəşriyyatının seriya kitablarını, uşaq illərim uzaqlarda qalmış olsa da (bəlkə elə buna görə?) maraqla varaqladım və Əziz Nesin, Bəkir Yıldız, Dəmirdaş Ceyhun kimi görkəmli «böyük» yazıçıların uşaqlar üçün yazdıqları kitablar, eləcə də bilavasitə uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan İhmal Amca, Çetin Öper, Talip Apaydın, Medeni Ferho kimi və başqa müəlliflərin əsərləri, nağıllar, rəvayətlər, uşaq folkloru sübut edir ki, türk balaları yaxşı ədəbiyyat oxumaq imkanına malikdirlər.

Yaşar Kamal yuxarıda haqqında bəhs etdiyim çıxışında uşaq ədəbiyyatından şikayətlənərək onu dəhşətli bir ədəbiyyat, hətta cinayətkar bir ədəbiyyat adlandırır, çünki, guya, nağıllar oxuduqlarına görə, onlar üçün yalnız işıqlı əsərlər yazıldığına görə bu ədəbiyyat uşaqları cəmiyyətdən, hətta təbiətdən də təcrid edir.

Uşaq ədəbiyyatına belə bir münasibət yeni bir şey deyil və mən 1976-cı ilin dekabrında Yuqoslaviyanın Zaqreb şəhərində uşaq və yeniyetmə ədəbiyyatı problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konqresin işində iştirak edərkən bu cür mübahisələrin, polemikaların bilavasitə şahidi və iştirakçısı olmuşdum.

Zaqrebdə bir sıra Qərb yazıçıları vulqar sosioloji bir mövqə tutaraq, tamamilə ifrata vararaq nağılların, qədim əsatirlərdən tutmuş bu tərəfə bütün əfsanələrin, rəvayətlərin, dastanların kitab şəklində uşaqlara təqdim olunmasının, ümumiyyətlə, uşaqların nağıl və əfsanələrlə tanışlığının, müasir dövrün Canni Rodari, Linqren, Çukovski, Marşak kimi yazıçılarının əsərlərini oxumasının əleyhdarları kimi çıxış edirdilər. Onlar bu ədəbiyyatın uşaqları aldatdığını, dövrün böyük sosial problemlərindən yayındırdığını və nəticə etibarilə gələcək siyasi-ictimai mübarizələr üçün əfəllər tərbiyə etdiyini söyləyir və əslində, ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatı anlayışının əleyhinə çıxır, «uşaq ədəbiyyatı» ilə «böyük ədəbiyyatı» arasındakı əxlaqi sərhədin belə götürülməsinə çağırırdılar.

O zaman mən tamamilə qəti və barışmaz bir mövqə tutmuş Qərbi Almaniya nümayəndəsindən soruşdum:

– Bəs sizin həmvətənləriniz Qrimm qardaşları, yaxud Qauf necə olsun?

– Onlar artıq köhnəliblər.

– Uşaqlar da, görəsən, sizin fikrinizdədir?

– Bizi uşaqların fikri maraqlandırmamalıdır. Nağıllar Çe Qeveralar yetişdirə bilməz.

– Bəyəm Çe Qeveranın anası ona nağıl danışmayıb?

...Biz İzmirdən İstanbula gələrkən havada 38 dərəcə isti var idi və belə bir istiyə düşməyimiz azmış kimi, maşının radiatoru suyu qızdırmağa başladı. Sürücü maşını Bursa avtobus dayanacağına sürüb radiatoru təmir etməyə başladı, biz isə alma ağacının kölgəsində daldalanıb İzmir səfərində bizi müşayiət edən qocaman türk yazıçı və ədəbiyyatşünası, eyni zamanda gözəl müsafir və yol yoldaşı Müzəffər Arabulla söhbət edirdik. Bu vaxt çox emosional bir qadın – Muza Pavlova:

– Ora baxın! – dedi. – Bu ki, Rafaelin Madonnasıdır!

Avtobus talvarının altındakı kölgəlikdə bir kəndli qadın, – iyirmi beş-iyirmi altı yaşlarında, iri göygözlü, sarışın, girdəşifətli cavan bir türk anası qəzet sərib yerdəcə oturmuşdu və qucağında yatıdırmaq istədiyi yaşyarımlıq balasına nağıl deyirdi:

– Biri var idi, biri yox idi...

Balaca, gözlərini qırıp diqqətlə anasının iri göy gözlərinə baxır və qulaq asırdı. «Biri var idi, biri yox idi...» – bu sözlər o balaca türk balasına yalnız sirli əməmlərdən xəbər vermirdi, əslində, bu sözləri ona şanlı ataları, qəhrəman babaları söyləyirdi və bu atalar, babalar elə bil ki, yenidən özlərini böyüdüdü.

«Biri var idi, biri yox idi...» – bu sözlər o balaca türk balasına yalnız öz gözəl və təmiz anasını sevdirmirdi, əslində, bu sözlər – nə o körpənin, nə də o ananın bundan xəbəri var idi – bütün Türkiyəni ona sevdirdi.

Əslində, Türkiyə öz övladını böyüdüdü.

3.

Hələ XIX əsrin birinci yarısında Türkiyədə həm ictimai-iqtisadi sahədə, həm hərbi sahədə və həm də mədəniyyət sahəsində «avropalılışdırmaq» meyilləri güclənmişdi və bu təmayül Gülxanə xətti-şərifli ilə başlanan «Tənzimat» dövründə ölkənin həyatında yeni bir mərhələ açmağa başlamışdı.

Mən həmişə fikirləşirəm ki, Türkiyə tarixindəki «Tənzimat» dövrü, bir növ, I Pyotrun reformalarının Rusiyada oynadığı rolunu oynadı və 1856-cı ilin xətti-humayunu bu yeniliyin inkişafını daha da artırdı. «Tənzimat» epoxası yeni dövr progressiv ictimai fikrinin təşəkkül tapması və formalaşması üçün münbit bir zəmin yaratdı və tamamilə yeni tipli progressiv ictimai-siyasi xadimlər meydana çıxardı. Sultan despotizminə, fanatizm və cəhalətə qarşı mübarizənin, demokratiya, konstitusiyalı quruluş ideyalarının, milli-azadlıq və siyasi müstəqillik hərəkatının güclənməsi «Tənzimat» dövrü üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər idi.

Bu dövrdə türk ədəbiyyatı da orta əsrlər sxolastikasından tamamilə uzaqlaşmağa can atırdı və bu ədəbiyyatda Avropa maarifçiliyi ideyaları öz əməli əksini tapmağa başlayırdı.

XIX əsrin yetmişinci illərindən etibarən, II Əbdül Həmid despotizmi və geriçiliyi ölkəni bürüsə də, iqtisadi və hərbi sahədə, rifah halının yüksəlişində «Tənzimat» progressivini dayandıraraq bir durğunluq əmələ gətirsə də, türk ədəbiyyatında bu progressiv irəliləyiş daha da inkişaf etdi, ədəbiyyatın xalqa yaxınlaşması, bilavasitə onun sosial problemləri ilə maraqlanması

və məşğul olması prosesi daha artıq bir vüsət əldə etdi və həmin dövrdə türk ədəbiyyatına tamamilə yeni forma və məzmun gətirmiş bir ədəbi generasiya yarandı.

Burada bir cəhəti, xüsusilə, qeyd etmək istəyirəm ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində tamamilə formalaşmış bu milli-ədəbi generasiyanın nümayəndələri öz milli mədəniyyətlərinin zəngin ədəbi irsinə və progressiv ənənələrinə arxalanaraq və bunlardan bəhrələnərək üzlərini Avropaya tutmuşdular; öz milli zəminlərindən ayrılmayaraq Avropaya baxır və progressiv Avropadan öyrənirdilər.

Mən bütün bunları ona görə yazıram ki, Türkiyəyə səfərim zamanı ədəbi irsə, hətta XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış Ə. Hamid, T. Fikrət, nisbətən sonrakı dövrün S. Dəriş, Rəşad Nuri Güntəkin kimi dünya şöhrəti tapmış ədiblərin yaradıcılığına belə, ədəbi ictimaiyyət tərəfindən, xüsusən, orta və cavan nəsələ mənsub yazıçılar tərəfindən birtərəfli münasibət və biganəlik hiss etdim.

1923-cü ilin 29 oktyabrında Türkiyə Respublika elan olundu, 1924-cü il martın 3-də Atatürkün təklifi ilə Məclis Xəlifəti ləğv etdi və elə həmin ilin aprel ayının 20-də gənc respublikanın Konstitusiyası qəbul olundu, bundan sonra isə Atatürk hərəkatı laizminin, etatizminin və müasirləşdirmə təmayülünün təbii tərkib hissəsi və davamı kimi, dini cəhələri, savadsızlığı, qadın hüquqsuzluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə bir-birinin ardınca progressiv mahiyyətli reformalar dövrü başladı. Bu zaman savadsızlığı aradan qaldırmaq ehtiyacından doğan, eləcə də dini fanatizmin, doğmaların əleyhinə bir aksiya kimi düşünülmüş daha bir reforma həyata keçirildi: ərəb əlifbası latın əlifbası ilə əvəz edildi.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi illərdən bəri bir çox Şərqi ziyalıları, görkəmli ədib və ictimai xadimlərini, o cümlədən, böyük Azərbaycan yazıçısı, filosofu və ictimai xadimi M. F. Axundovu,¹ daha sonrakı dövrdə F. Köçərlini dərinədən

¹M. F. Axundov tərtib etdiyi yeni əlifba layihəsini İstanbul Akademiyasında təsdiq etdirməkdən ötrü 1863-cü ildə Türkiyəyə getmiş və sultan Əbdül Əziz tərəfindən böyük xidmətlərə görə verilən «Məcidiyə» ordeni ilə təltif edilsə də, öz əlifba layihəsini Akademiyadan keçirə bilməmişdi. Lakin mütərəqqi türk ədəbiyyat və ümumiyyətlə, mədəniyyət xadimləri, o cümlədən, XIX əsr böyük türk şairi Namiq Kamal M. F. Axundovla müttəfiq olmuş, onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş və bu yeni əlifba layihəsinə əsaslanaraq türk dillərindəki ərəbizm və farsizmlərə

düşündürmüş, onların ədəbi-ictimai fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur.

Türkiyədə dini fanatiklərin, eləcə də həmişə hər cürə yeniliyə qarşı çıxış edən reaksiyanın kəskin müqavimətinə baxmayaraq, Atatürkün polad iradəsi ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etdi və bu, əhəlinin savadlanmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Lakin bu zaman başqa bir mühüm problem meydana çıxdı: əsrlər uzununu yazılmış, katiblər tərəfindən üzü götürülmüş əlyazmalar, çap olunmuş kitablar, qəzet və jurnallar ilə yeni nəsil arasında çətin keçiləsi bir sədd əmələ gəldi; yeni nəsil ərəb əlifbasını bilmirdi, bu qədər zəngin elmi-ədəbi irsi bütünlüklə yeni əlifbada çap etmək isə, görünür, imkan xaricində idi.

Digər tərəfdən isə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid başqa bir təmayülü də gücləndirdi: ərəb və fars mənşəli sözlər, izafətlər yeni düzəldilmiş türk mənşəli sözlərlə əvəz olundu; əvəz olunan bu sözlərin bir çoxu türk dilinin ahəng qanununa, fonetik quruluşuna uyğun gəlmirdi, hətta zidd idi və geniş xalq kütləsi tərəfindən başa düşülmürdü, ibarəli aristokrat dilini təşkil edirdi, lakin bir qisim sözlər də vardı ki, artıq «türkləşmişdi», xalqın lügət tərkibinə daxil olmuşdu və bu dəfə də həmin sözləri əvəz edən əsli türk mənşəli sözlər (bu yeni sözlər əsas etibarilə sözdüzəldici şəkildə köməyi ilə fellərdən yaradılmışdır) öz növbəsində xalq tərəfindən anlanmadı. Hər halda bu mürəkkəb səciyyəli sözdəyişmə prosesi¹ də klassik ədəbiyyatı oxucudan və get-gedə ədəbi ictimaiyyətdən uzaqlaşdırırdı.

qarşı ədəbi mübarizələrini daha da artırışlar. Bu barədə türk yazıçı və ədəbiyyatşünasları, tarixçiləri ilə söhbət edərkən mən təəssüf və bir az da inciklik hissi ilə onların çoxunun M. F. Axundovu tanımadığının şahidi oldum.

¹ Deməliyəm ki, bu proses bu gün də davam edir və doğrudan da dilə yatımlı, özünüifadə üçün ehtiyac hiss olunan sözlərlə bərabər, qondarma sözlər də yaranmaqda, mətbuatı doldurmaqda və yarandığı sürətlə də aradan çıxmaqdadır; onları yadda saxlamaq belə mümkün deyil. Bəzən də tamamilə «türkləşmiş» sözlər əvəz olunduğu halda, türk dilinin ahəng qanunu və fonetikaşu baxımından bir sıra eybəcər sözlər «unudulub» işlənməkdədir. Söz yaratmaq məsələsindən söhbət düşəndə türk yazıçılarınu özləri də hər gün yaranan sözlərin çoxluğundan şikayətlənirdi. Mən zarafatla onlara deyirdim: «Ona görə belədir ki, sözlərin qapısını açarla bağlaya bilmirsinnz»; «Anlamadıq»; «Deyirəm ki, açarınız yoxdur». Təəccüblə mənə baxırdılar, çünki «açar» sözünün mənasını başa düşmürdülər. Türklər açara «anaxdar» kimi ortasında iki samitin dalbadal səsləndiyi bir söz deyirlər. Türk yazıçıları «açar», yaxud «bildiriş» (əlan əvəzinə) kimi sözləri çox bəyənilir, o saat da ciblərindən dəftərcə çıxarıb yazırdılar.

Klassik ədəbiyyat ərəb əlifbasında idi, bu ədəbiyyatda ərəb və fars sözləri çox işlənirdi və mən Türkiyədə klassik ədəbi irsə biganəliyin əsas səbəblərindən birini bunda görürəm; ikinci bir səbəb isə, klassik ədəbiyyata, xüsusən, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlindəki bədii yaradıcılığa bugünün siyasi-ictimai, bədii-estetik ehtiyac və tələbi ilə yanaşmaq tendensiyasıdır.

Ədəbiyyat və onun problematika dairəsi, arzusu, mübarizəsi də zamanla birgə dialektik inkişafdadır və təbiidir ki, XX əsr yazıçıları XIX əsr yazıçıları kimi yazsaydı, nə Qorki, nə Sabir, nə də Nazim Hikmət olardı; eləcə də əlli-altmış il bundan əvvəl yazan və öz dövrü üçün böyük işlər görmüş yazıçıların da yaradıcılığını dövründən ayıraraq qiymətləndirmək yanlışdır.

Nəhayət, hiss etdiyim üçüncü bir meyli – istər-istəməz, nihilizmə, kosmpolitçiliyə gətirib çıxaran, milliyə yuxarıdan aşağıya baxan bir «ümumbəşəriyyət» əhvali-ruhiyyəsinə də qeyd etmək istəyirəm. Bu mənada hətta bəzən görkəmli türk yazıçılarından belə söhbətləri, məqalə və çıxışları mənə təəccübümə və bir yazıçı kimi, təəssüfümə səbəb olurdu.

Melik Cövdət Anday «Cümhuriyyət» qəzetində çap etdirdiyi «Parisdə yabançılar» adlı Paris xatirələrində yazır: «Bizimsə (başqa əcnəbilərdən fərqli olaraq – E.) Türkiyədəki yaşamımızla Avropadakı yaşamımız arasında heç bir ayırım yox. Özümü yabançı bir mədəniyyət içində bilmədiyim kimi, milli mədəniyyətimdən uzaqlaşmış da sanmıram. Yerdə bardaş qurmaq ehtiyacı duymuram»¹.

Burada milli mədəniyyəti öz spesifikasından, milli xüsusiyyətlərindən ayıraraq, istər-istəməz, kosmopolit bir mədəniyyət kimi təqdim etmək cəhdi nəzərə çarpır, eyni zamanda, xoşagəlməz bir snobluq özünü göstərir.

Əlbəttə, mən o fikirdən uzağam ki, bu üç cümləyə istinadən Melik Cövdət Anday kimi bir şairin kosmopolit və snob olduğunu söyləyim; bunu, hər şeydən əvvəl, M. C. Andayın zəngin yaradıcılığında milli bədii-estetik mənsubiyyət inkar edir, amma, hər halda, milli mədəniyyət də yerdə bardaş qurmaq ehtiyacı ilə şərtlənir.

¹ «Cümhuriyyət», 22 haziran, 1979.

Bu yerdə bir məsələni aydınlaşdırmaq istəyirəm, hərgah Kamal Bəkirin dünya ədəbiyyatında ən çox sevdiyi yazıçı Qolodursa və yaxud Tomris Uyar ən çox Dostoyevskini sevirsə, (hər ikisinin mənə söylədiyini yazıram), bu başqa məsələdir; dünyagörüşünün genişliyinə, ədəbi zövqlərin müxtəlifliyinə, bədii-estetik konsepsiyaların rəngarəngliyinə dəlalət edir, çünki belə bir məhəbbət mənsub olduğun milli mədəniyyətin inkarı hesabına, yaxud ona biganəlik bahasına deyil; həm Kamal Bəkir, həm də Tomris Uyar öz klassik irslərinə bu və ya digər dərəcədə bələd olan, başlıcası isə bu irsə hörmət edən, onu duyan və daha artıq öyrənməyə çalışan – hər halda, mənə belə gəldi – yazıçılardır.

Təəssüf ki, bu mənada həmin yazıçılar o qədər də çoxluq təşkil etmir.

Müşahidə etdiyim bütün bu meyllər, istər-istəməz, yuxarıda yazdığım kimi, ədəbi irsə birtərəfli və ən əsası isə qeyri-obyektiv münasibətə gətirib çıxarır, amma maraqlı və əlamətdardır ki, bəzən ədəbi proses özü sövq-təbii olaraq həqiqəti bərpa edir və ədəbi irs obyektiv qiymətini alır.

Nabizadə Nazim (1862–1893) türk ədəbiyyatında ilk irihəcmli realist nəsr əsərləri yazan istedadlı sənətkarlardan biri olmuşdur və onun məşhur «Qarabibik» romanı (1889) XIX əsrin sonlarında türk ictimaiyyətinin (və nəinki yalnız türk ictimaiyyətinin!) diqqətini kəndli problemlərinə cəlb etdi. O vaxta qədər ictimaiyyət, xüsusən, Avropa ictimaiyyəti əsas etibarilə, Osmanlı imperiyasının müstəmləkə xalqlarının ağır güzəranına diqqət yetirirdi, lakin Nabizadə Nazimin romanı ilə məlum oldu ki, türk kəndlisinin özünün güzəranı heç də müstəmləkə xalqlarının güzəranından yaxşı deyil.

İllər keçdi və bu illər ərzində Nabizadə Nazim də demək olar ki, unudulub yaddan çıxdı, lakin II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə türk ədəbiyyatının kənd həyatına bədii-ictimai, vətəndaş marağı artdığı zamanda¹ ədəbi ictimaiyyət, istər-istəməz, sövq-təbii olaraq Nabizadə Nazimi xatırladı, onun əsəri yenidən çap

¹Müharibədən sonrakı dövr türk nəsrində kənd probleminə həsr olunmuş dissertasiyada bu maraqlı Fakir Baykurtun, Səlim Qocagözün və Kamal Tahirin yaradıcılığı əsasında geniş işlənir. Bax: Q. A. Kulieva. Krestyanskiy vopros v turetskoy proze posle vtoroy mirovoy voyni. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filoloqeskiy nauk, Baku, 1968 q.

olundu, oxundu, onun uzaqgörənliyi, xidməti, vətəndaşlığı tədqiq və təsdiq obyektinə çevrildi.

Başqa bir misal: «Tənzimat»dan sonra türk teatr mədəniyyəti Avropa teatr məktəbi istiqamətində inkişaf etməyə və milli xalq teatrı yavaş-yavaş unudulmağa başladı, o vaxta qədər Türkiyədə, əsasən, üç tipdə xalq teatrı mövcud idi: məddah (bir nəfər hadisəni nağıl edə-edə iştirakçıların səsini, mimikasını yamsılayır), qaragöz (qədim Çin kölgə teatrının milli variantı) və meydan oyunu (bilavasitə tamaşaçıların arasında artistlərin ifası).

XIX əsrin ortalarından başlayaraq ingilis, fransız, alman, Skandinaviya dramaturqlarının əsərləri və bu əsərlərdən təbdillər türk teatr repertuarında əsas yer tutdu və Avropa teatr forması türk teatrının əsasını təşkil etdi. Lakin bu gün türk dramaturgiyasında və teatr sənətində milli teatra qayıtmaq, onu bərpa etmək və Avropa teatr forması ilə yanaşı inkişaf etdirmək təmayülü də get-gedə güclənir.

Düzdür, müasir türk teatr sənətində hələ də yuxarıda yazdığım birtərəfli, kosmopolitizm özünü göstərməkdədir, amma aparıcı türk teatr xadimləri, dramaturqları, xüsusən, Xaldun Tener kimi görkəmli dramaturq və teatr xadimləri öz yaradıcılıqlarında xalq teatrı ünsürlərindən geniş istifadə edir və bu istiqamətin perspektivini işıqlandırır¹.

Müasir türk dramaturgiyası Aka Gündüz (1886 – 1958), Hüseyn Rəhmi Gürpınar (1864 – 1944), Rəşad Nuri Güntəkin (1886 – 1956), Nazim Hikmət (1902 – 1963), Əhməd Qüdsi Tedcer (1961 – 1967), Fəhmi Başkut kimi sələflərinin yaradıcılığından bəhrələnərək, eləcə də dünya dramaturgiyası ənənələrindən yaradıcı surətdə istifadə edərək Xaldun Tener, Əziz Nesin, Sermet Çağan, A. Turan Oflazoğlu, Necatı Cümali, Əhməd Musip Dransa və b. kimi görkəmli dramaturqların yaradıcılığında məhz milli bir dramaturgiya kimi özünü ifadə və təsdiq edir².

¹ Yeri gəlmişkən deyim ki, müasir Türkiyədə teatr sənəti çox inkişaf etmişdir. Hazırda İstanbulda 25, Ankarada 12 dram teatrı var. Digər böyük və kiçik şəhərlərdə də dram teatrı mövcuddur.

² Müasir türk dramaturgiyası ilə sovet oxucusu da yaxşı tanışdır. Maraqlananlar bu kitaba müraciət edə bilərlər: Sovremennaya turetskaya dramaturgiya Moskva, «İskusstvo», 1977.

Mənim üçün maraqlı bir faktdır ki, söhbətimiz əsnasında Kamal Bəkir, misal üçün, Piter Ustinov dramaturgiyasını məhz milli ünvanı olduğu üçün, kosmopolit bir dramaturgiya olduğu üçün bəyənmədiyini, təqdir etmədiyini söylədi.

Bu fikir mübahisəlidir (şəxsən mənim üçün məqbul deyil), amma yuxarıda yazdığım kontekstdə maraqlıdır.

Deməyiləm ki, məxsus olduğu dövrün siyasi-ictimai, əxlaqi-estetik kontekstindən çıxarılaraq, yəni yalnız öz-özlüyündə, çılpaq şəkildə götürülərək, həm də bu günün əldə etdiyi ictimai-estetik fikir səviyyəsindən doğan tələblərlə, xüsusən, orta əsrlər klassik türk ədəbiyyatını – «Divan ədəbiyyatını» təhlil etmək halını və bu yanlış elmi metodologiyanın nəticəsi olaraq yanlış qənaətləri hətta bir sıra ciddi elmi əsərlərdə də müşahidə edirik.

Məsələn, məşhur sovet türkoloqları Leyla Alkayeva və bütün ömrünü türk ədəbiyyatının tədqiqinə və təbliğinə həsr etmiş görkəmli alim, mərhum Əkbər Babayevin «Türkiyə ədəbiyyatı» adlı, ümumiyyətlə, qiymətli və maraqlı kitabında¹ yalnız Türkiyə ədəbiyyatına deyil, ümumiyyətlə, klassik Şərq ədəbiyyatına şamil edilə biləcək bir sıra müddəalar əsassız və mən deyərdim ki, vulqar sosioloji təsir bağışlayır.

Müəlliflər «Uzun ömrü boyu Divan poeziyası cəmiyyət barədə, şairlərin özünün həyatı (? – E.) barədə, az-çox əhəmiyyətli bir söz deyə bilmədi»², – deyə bir cümlə ilə və təəccüb ediləcək dərəcədə bir soyuqqanlıqla əsrlərin zəngin mənəvi sərvətini qiymətsizləşdirir və bu ədəbiyyatda yaxşı nə varsa, yalnız onun versifikasiya səviyyəsində görürlər.

Orta əsrlər ədəbiyyatından bəhs edərkən «şair özünə mövzu seçmək üçün əziyyət vermirdi, çünki bütün (? – E.) poeziyanın mövzusu birdəfəlik olaraq müəyyən edilmişdi»³ – kimi fikirlər söyləmək, mənə, Şərq və o cümlədən, Türkiyə ədəbiyyatının məxsusiliyindən sərf-nəzər etməyin, onu öz spesifikasiyasından kənar da öyrənməyin birtərəfli nəticələridir.

Burası da xüsusi təəccüb doğurur ki, müəlliflər yuxarıda bəhs etdiyimiz fikirlərini əsaslandırmaq məqsədilə Türkiyə klassik

¹ *L.Aлкаeva, A.Babaev. Turetskaya literatura, Qlavnaya redaktsiya vostochnoy literaturı, Moskva, 1967.*

² Yəni orada, səh. 21 – 22.

³ Yəni orada, səh. 22

ədəbiyyatının Mihri Xatun və yaxud Müəllim Naci kimi az tanınmış nümayəndələri ilə birlikdə böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulidən də – hərəsindən bir beyt – misal gətirir və yazırlar: «Bu beytləri bir-birindən ayırmaq, müəlliflərini və yaradıqları dövrü müəyyənləşdirmək çətindir. XIII əsr şairləri də belə yazırdı, XIX əsr şairləri də belə yazırdı»¹.

Əlbəttə, Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən, Türkiyə, Azərbaycan, yaxud İran ədəbiyyatında epiqonçuluq olmuşdur və ümumiyyətlə, bu ədəbiyyatda bir çox gerici cərəyanlar, təmayüllər, sxolastika və s. mövcud idi və bu da çox təbiidir: söhbət əsrlər boyu davam edən, həmişə hərəkətdə, dialektik inkişafda olan ədəbi prosesdən gedir.

Kitabdakı ikinci yanlış bir cəhət də xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatı bir-birinə qarşı qoymaq və birini əhəmiyyətsizləşdirmək hesabına o birini yüksək qiymətləndirməkdir. Söz yox ki, Türkiyə xalq ədəbiyyatının Yunis İmrə (XIII – XIV), Qayğısız Abdal (XV), Pir Sultan Abdal (XVI), Cövhəri (XVII), Qaracaoğlan (XVIII), Dadaloğlu (XIX) və başqaları kimi böyük nümayəndələrinin yaradıcılığı öz dili, təhkiyəsi, obrazlar aləmi və s. ilə xalqa daha yaxın olmuş, geniş xalq kütləsi tərəfindən daha çox anlanmış və sevilmişdir və bu yaradıcılıq son dərəcə böyük qiymətə və diqqətə layiqdir.

Lakin bu böyük qiymət nə üçün klassik yazılı ədəbiyyatın hesabına verilməlidir! Və belə bir üzgörənli müqayisə hər hansı bir xalqın mənəvi sərvəti vüsətinə xələl toxundurmazmı! Əlbəttə, indiki halda bu sualların cavabı yəqin ki, mənfidir, çünki həmin mənəvi sərvəti xalq ədəbiyyatı ilə bərabər, yazılı ədəbiyyat da müəyyən edir.

Təkrar edirəm ki, söhbət L. Alkayeva ilə Ə. Babayevin kitabının yalnız bir neçə səhifəsindən gedir və prinsipial mahiyyət daşımasaydı, mən, xüsusən, XX əsr türk ədəbiyyatı barədə qiymətli məlumatlar verən və bu ədəbiyyata dərin məhəbbətlə yazılmış həmin kitabın yuxarıda göstərdiyimiz qusurları üzərində dayanmazdım.

... Çingiz Bəktaş ilə birlikdə Aya-Sofiya muzeyini gəzirik;

¹ L.Alkaeva, A.Babaev. Turetskaya literatura, Qlavnaya redaktsiya vosçoqnoy literaturı, Moskva, 1967.

K.Atatürk 1935-ci il dekreti ilə Aya-Sofiya məscidini ləğv edərək buranı – dünya memarlığının, sənətinin şah abidələrindən birini – muzeyə çevirib.

Müəyyən qüvvələr Aya-Sofiyanı yenə də məscid eləmək istəyirlər və yeri gəlmişkən deyim ki, Atatürk hərəkatı ilə «Tənzimat» dövrü tamamilə müxtəlif epoxaları, siyasi-ictimai şüurun bəhrələri olsalar da, K Atatürkün vəfatından sonra da «Tənzimat»dan sonrakı dövr kimi, ölkənin ictimai-siyasi həyatında bir geriləmə prosesi özünü büruzə verirdi və bu rəqres Menderes-Bayar hakimiyyəti zamanı xüsusi nəzərə çarpırdı. Misal üçün, belə bir faktı qeyd edim ki, 1932-ci ildə Türkiyədə cəmi 9 dini məktəb qalmışdı və bu məktəblərdə cəmi 232 nəfər təhsil alırdı, lakin 1952-ci ildə – artıq 195 dini məktəbdə 11836 nəfər oxuyurdu; yaxud başqa səciyyəvi bir misal: Atatürk xüsusi dekretlə bütün dini mərasimləri türk dilinə keçirmişdi, Quran türk dilində oxunurdu, molla minbərdən türkcə danışır, azan və s. bütün mərasimlər türk dilində idi, bütün dünya müsəlmanları üçün eyni səslənən «Allahu-əkbər» sözləri «Ey ulu Tanrı» ilə əvəz olunmuşdu, lakin Atatürkdən sonra molla yenə də ərəbcə danışdı, Quran yenə də ərəbcə oxundu.

Belə bir geriləmə prosesi ilə kosmopolitçilik təmayülü əslində bir medalın iki üzüdür və təbii ki, hər ikisi də eyni dərəcədə Atatürk hərəkatının, amalının əleyhinədir, ona yabançıdır. Hərgah biz Atatürk hərəkatının hələ 1931-ci ildə müəyyənləşdirilmiş¹ altı əsas prinsipini xatırlasaq, bu fikri bir daha təsdiq etmiş olarıq: respublikaçılıq, patriotluq, xalqilik, etatizm, laitizm və progressiv dəyişikliklər, inkişaf uğrunda inqilabi əhvali-ruhiyyə.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Türkiyədə olarkən məşhur Polşa jurnalisti, «Köhnə və yeni Türkiyə» adlı maraqlı oçerklər kitabının müəllifi Kristina Poznanskanın belə bir fikrinə tamamilə şərik çıxırsan: «Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə türk xalqının mübarizəsi sayəsində imperiya xarabalıqlarında yeni Türkiyə boy atdı. Türkiyədə olarkən başa düşürsən ki, Atatürkün reformaları bir çox həyat sahələrində öz tətbiqini tapmışdır»².

¹ 1931-ci ildə Atatürkün rəhbərliyi ilə Xalq Cümhuriyyət Partiyasının üçüncü qurultayı keçirilmiş və bu qurultayda müəyyənləşən həmin altı prinsip 1937-ci ildə qəbul olunmuş yeni Konstitusiyanın əsasını təşkil etmişdir.

² *K.Poznanska*. Staraya i nova Turkiya. M., 1974 str. 3.

Biz, deyəsən, Aya-Sofiya muzeyindən çox uzaqlaşdıq; mən yenə Aya-Sofiya muzeyinə qayıdıram, professional memar və memarlıq tarixinin bilicisi Çingiz Bəktaşın izahlarına, məlumatlarına böyük maraqla qulaq asır, Aya-Sofiyarın iç tərəfdən divarlarındakı unudulmaz rəngkarlıq nümunələrinə baxa-baxa fikirləşirəm: bu memarlıq abidəsi neçə-neçə qanlı müharibələrin şahidi olmuş, neçə-neçə ağıllı və ağılsız, cəsur və qorxaq, filosof və cahil hökmdarlar görmüşdür, burada xristianlar dua oxumuş, müsəlmanlar namaz qılmışlar, bura nə qədər intriqaaların, qanlı çekişmələrin, gizli iztirabların səbəbkarı olub və indi də yuxarıda gördüyümüz kimi, səbəbkarıdır; lakin bu şəkillər o çılgın hisslərin fəvqündə çox-çox yüksəkdə dayanmışlar və hərgah belə demək mümkünsə, bu mənəvi yüksəklik onları əsrlərdən əsrlərə yaşadır, bizə göstərir və bizi düşündürür.

Sonralar mən Mozaika muzeyində oldum və min illərlə tarixə malik mozaika əsərlərinə tamaşa edə-edə heyrət məni bürüdü: elə bil ki, ortada bu minilliklər olmamışdır və bu əsərlər mənə nə dərəcədə doğma və anlaşıqlıdır; bax, o mozaikada uşaq çubuqla təkər sürür, o biri uşaqlar da onun dalınca qaçır və mən də uşaqlıqda beləcə təkər sürmüş, beləcə qaçmışam; orada isə kəndli, mənim gördüyüm, tanıdığım kəndli torpağı becərir; o birisində isə ovçu ov ovlayır, bu həmin ovçudur, mənim tanıdığım, sevdiyim, hətta həsəd apardığım ovçu.

Bu mozaika əsərləri minillikləri yaşayaraq mənə da, türkə də, ingilisə də, rusa da, yaponu da, eyni dərəcədə anamlı və doğmadır, lakin eyni zamanda, bu sənət əsərləri öz xalqından – bədii bəhrəsi olduğu xalqdan bizə söhbət açır; xalq heç bir intriqanın, çekişmələrin, gurultusu böyük, mahiyyəti kiçik hiss və ehtirasların fərqiə varmadan əsrlər boyudur ki, bu sənətdə yaşayır.

Türkiyədə ikən Çingiz Bəktaş yeni hazırladığı şerlər kitabının əlyazması ilə məni tanış etdi və buradakı maraqlı şerlərlə bərabər, müəllif tərəfindən hər bölməyə yazılmış kiçik ön sözlər də diqqəti cəlb edirdi. Bu əlyazmasında belə bir fikir oxudum: «Mədəniyyət, mədəniyyətimiz dedikdə, bu, bir insanın mədəniyyəti deyil; çalışan, öyrədən, yaradan əməyin mədəniyyətidir. DOĞULDUĞU YERİ-YURDU VARDIR (*kursiv*

mənimdir – E.) və son olaraq bütün insanların malıdır».

Böyük Robindranat Taqor yazırdı: «İnsanın yaratdığı ən yaxşı nə varsa, yalnız hər hansı bir xalqa mənsub ola bilməz, xəsisin qıfıl altında gizlədilmiş xəzinəsinə bənzəyə bilməz».

Mən bu sətirləri yazıram və Nazim Hikmətin bir şeri yadıma düşür:

*Yer üzünə toxum kimi sancmışam ölümlərimi,
Kimi Odessada, kimi İstanbulda, Praqada kimi,
Ən sevdiyim məmləkət yer üzüdü,
Sıram gəlincə yer üzüylə örtün üstümü.*

Belə bir təfəkkür genişliyini, hisslər vüsətini, yəni belə bir ümumbəşəriyyəti yalnız millilik yarada bilərdi. Nazim Hikmət Türkiyəni sonsuz dərəcədə sevməsəydi, o, yer üzünü də bu dərəcədə sevə bilməzdi.

4.

Türk dostların yarızarafat, yarıciddi dediyinə görə, İstanbulda və ümumiyyətlə, bütün Türkiyədə ən ləzzətli balıq yeməkləri Kor Akopun restoranında bişir və Türkiyənin neçə dənizlə əhatə olduğunu, torpağından nə qədər bərəkətli çaylar axdığını, gözəl və balıqlı göllərini nəzərə alsaq, əlbəttə, Kor Akop üçün bundan böyük kompliment olmaz. Kor Akopun vizit kağızında elə belə də yazılıb: «Kor Akop – restoran sahibi». Kor Akop ermənidir, amma İstanbulda onun tanımadığı adam, eşitmədiyi xəbər, tək gözüylə görmədiyi yer yoxdur və bu Kor Akop belə deyir:

– Türkiyəyə gəldin, İstanbulu görmədin, deməli, heç nə görmədin. İstanbula gəldin, Bəyoğlunu görmədin, deməli, heç nə görmədin. Bəyoğlunu gəzdin, İstiqlal caddəsində olmadın, heç nə görmədin.

Düzdür, Kor Akopun özünün səliqəli, təmiz və xudmani məşhur restoranı İstanbulun başqa rayonundadır və İstiqlal caddəsində olmadan da Türkiyəni tanımaq və duymaq mümkündür. İstiqlal küçəsi Türkiyənin və o cümlədən də İstanbulun özünün simasını müəyyənləşdirmir, lakin, hər halda, Kor Akopun sözünü də tamam qəribliyə salmaq lazım deyil:

böyük və yaraşığı İstiqlal küçəsi, parnofilmlərdən, Avropa və Amerikadan dərələr, tərələr keçib gəlmiş striptizdən, gözəl paltardan, ləl-cavahiratdan başqa da çox şey göstərir və çox şey barədə düşündürür.

Mən bütün gecəni yatmayan, enerji böhranlı dövrümüzdə belə başdan-başa yanan, işıldayan İstiqlal caddəsi ilə addımlayır, S. İ. Aralovun səfərqabağı yenidən oxuduğum kitabımı xatırlayır və... gülürəm.

İngilis-yunan müstəmləkəçilərinə qarşı milli-azadlıq hərəkatı dövründə gənc Türkiyə Respublikasında Sovet İttifaqının səfiri olmuş S.İ.Aralov «Sovet diplomatının xatirələri» adlı maraqlı kitabında belə bir hadisə təsvir edir: Mustafa Kamal cəbhəyə yola düşməzdən əvvəl, bir molla nə üçünsə onun qəbuluna gəlir və öz xahişini bildirir. Mustafa Kamal mollanın xahişini bir şərtlə yerinə yetirəcəyini deyir: «Mən evləninb arvadımla Ankaraya gələndə, sən də öz arvadını götürüb bizə gələcəksən. Biz arvadlarımızın çadrasını çıxaracağıq və onlarla birlikdə şəhərdə gəzməyə gedəcəyik». Molla başını tutub: «Aman! Aman!» – deyər qışqıra-qışqıra Mustafa Kamalın qəbulundan qaçıb gedir».¹

Mən bu epizodu xatırlayıram, o yazıq mollanı təsəvvürümdə əlli ildən artıq bir dövrdən sonra bura – bu İstiqlal küçəsinə gətirirəm və onu hər tərəfdən kinoteatrlara, barlara dəvət edən çılpaq və cürbəcür şübhəli (çox zaman isə tamam şübhəsiz!) pozalarda dayanmış böyük qadın şəkilləri, reklamları, fotoları arasında nə vəziyyətə düşəcəyini fikirləşib gülməkdən özümü saxlaya bilmirəm, öz-özümə gülürəm, mollanın «Aman! Aman!»ları qulağıma gəlir.

Yoldan keçənlər mənə fikir vermir, çünki öz-özünə gülmək nədir ki; İstiqlal küçəsini çətin bir şeylə təəccübləndirəsən, bəlkə öz-özünə gülmək dəbdə, bəlkə bu da bir növ sənətdi; hər halda, bütün böyük şəhərlərin böyük küçələri kimi, hamı ora-bura tələsir, hərənin bir işi, hərənin bir dər-dərsi; ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, insanlar heç harda böyük şəhərlərin böyük küçələrindəki qədər bir-birinə yad olmurlar, elə bil ki, bütün dünyanın ən soyuqqanlı adamları həmişə və hər yerdə böyük şəhərlərin böyük küçələrinə çıxırlar və elə bil ki, böyük

¹ S.İ.Aralov. Vospominanie sovetiskoqo diplomata. Moskva, izdatelstvo İnstituta Mejdunarodnix Otnoşeniya, 1960, str. 206.

şəhərlərin böyük küçələrində ora-bura tələsən bu adamların evdə nə kiçik uşaqları var, nə də anaları, amma, əlbəttə, belə deyil; amma böyük şəhərlərin böyük küçələri həmişə belə deyir.

Mən bu yaxınlarda mətbuatda oxudum ki, Amerika sosioloqları bir mühasib dəqiqliyi ilə hesablayıblar ki, dünyada leqal surətdə çoxlu pul qazanmağın 23559 üsulu var¹.

Bu hələ leqal üsulun rəqəmidir, bəs qeyri-leqal üsulların! Oxucunun qarşısında əlimi ürəyimin üstünə qoyub etiraf etməliyəm ki, ilk dəfə gecə İstiqlal küçəsi ilə addımladıqca mənə elə gəldi ki, bütün leqal və qeyri-leqal pul qazanmaq üsullarının hamısı eyni vaxtda öz işindədi.

Yəqin oxucu xatırlayır ki, biz İstanbula hərbi vəziyyət zamanı gəlmişdik və indi mən İstiqlal küçəsində gəzərkən hərbi vəziyyətin bu küçədəki təzahür forması yalnız ondan ibarət idi ki, avtomatlı əsgərlər bu tində, o tində ikibir-üçbir dayanıb bərəlməmiş gözləri ilə ətrafdakı bu həngəməyə baxırdı.

Sifətlərindən hiss olunurdu ki, bu cavan əsgərlər kəndli balalarıdır və onların bu açıq-saçıqlığa baxan gözləri doğrudan da bərələ idi və bu gözlərdən bu dəm İstiqlal küçəsinə bir heyrət yağmaqda idi; bu kəndli balaları yəqin ki, ilk gecə deyildi İstiqlal küçəsindəydilər, amma buna baxmayaraq, onların gözlərindən yağan bu heyrət azalmırdı, keçib getmirdi, çünki onların saf kəndli qəlbləri bu çirkab ilə heç cürə uyuşa bilmirdi.

Vaxtilə Nazim Hikmət də bu uyuşmazlığı görmüş və yazmışdı:

*Kəndli əsgərlər kədərli balıqlar kimidi parklarda,
Açıq dənizlərdən akvariuma düşmüş balıqlar kimidirlər –
Kəndli əskərlər şəhərlərdə heç cürə alışmazlar çox şeylərə.*

Əlbəttə, çox keçməz ki, bu heyrət «açıq dənizlərdən akvariuma düşmüş» balıqların kədərini gətirər bu əsgərlərə, çünki bu əsgərlərin bacıları – kəndli qızları artıq bu İstiqlal caddəsində çox şeylərə alışmışlar (həmin qızlardan biri bu əsgərdən cəmi on addım aralıdakı kinoteatrda düz iyirmi gündür ki, dalbadal çevrilən nakam məhəbbət haqqındakı «bədi filmə» min bir şeytan oyunundan çıxır). Cürbəcür qəzet və jurnallardan baxan bu çıpaq qızların, türk parnofilmlərində, yuxarıda göstərdiyim kimi, min bir şeytan

¹ Bax: «Sovetskaya kultura», 27 iyul, 1979.

oyunundan çıxan qadınların çoxu aldadılıb şəhərə gətirilmiş və şəhərdə, həm də İstanbul kimi nəhəng bir şəhərdə parnobiznes dəllallarının hiylə və hədələri ilə pozulmuş kəndli balalarıdır.

Gecə İstiqlal caddəsinin hər iki səkisi boyunca parno-albomlar, parno-şəkillər, seks jurnalları, kitabları düzülür və ən təsirlisi budur ki, rəngli və rəngsiz, keyfiyyətli və keyfiyyətsiz parno-təsərrüfatı satanların arasında 13 – 14 yaşlı oğlan uşaqlarına tez-tez təsadüf etmək mümkündür.

Əlbəttə, insan hər şeyə alışır, öyrəşir, nəhayətdə biganələşir, amma bütün bununla bərabər, məni sözün əsl mənasında dəhşət bürüyürdü ki (həmin hissi bu dəqiqə bu sətirləri yazarkən də keçirirəm), insan hər şeyə nə qədər alışsa da, bu 13 – 14 yaşlı oğlanlar bu girdabın içindən çıxıb evə gedəndən sonra analarının, bacılarının üzünə necə baxırlar, necə çörək yeyir, necə yatırırlar?

Bu barədə söhbət düşəndə türk həmkarlarımdan müxtəlif mülahizələr eşidir və müxtəlif də münasibətlər görürdüm.

– Bu, dəhşətdir, haqqında danışmasaq yaxşıdır.

– Bu bir moddur, gəlib gedər.

– Cürbəcür süll komitələri yaranıb. Mütərəqqi bəşəriyyət atomun əleyhinədi, imzalar toplayırlar, iclaslar keçirirlər. Çox yaxşı, Allah köməkləri olsun. Bəs seks biznesi! Atom milyonları qıra bilər. Seks biznesi isə indinin özündə yüz milyonların içini yeyir.

– Seks problemi bəşəriyyətin ən böyük problemidir. Bundan dərin, bundan sirlili və bundan mürəkkəb bir problem yoxdur.

– Əlbəttə, seks dəllallığı çox pisdir, amma o da çox pisdir ki, özünü elə aparasan ki, guya, dünyada seks deyilən bir şey yoxdur. Hacıləyləyin dimdiyində bəbə gətirməsi 9 – 10 yaşına kimi yaxşıdı, bəs sonra!

Mən qeyd dəftərçəmi vərəqləyir və oradakı bu mülahizələri kağıza köçürürəm və öz-özümə fikirləşirəm: haradadır həqiqət? Qarşımdakı hələ yazılıb dolmamış kağıza baxıram və birdən-birə yenə də gözlərimin önündə İstiqlal caddəsi canlanır, o alış-verişi görürəm, reklamlardakı o yalançı gülüşləri, yalançı göz yaşlarını görürəm, gecə barlarına, striptizə dəvət edən o kişi, qadın səslərini eşidir və bu səslərdəki qazanc ehtirasını, dəllal yaltaqlığını bir daha duyuram və bu dəfə özüm özümə istehza edirəm: belə yerdə də həqiqət axtarırlar?

Mən özüm özümə istehza etməklə vəziyyətdən çıxıram, bəs türk ədəbi ictimaiyyəti, türk ədəbiyyatı?

Böyük türk yazıçısı Ömər Seyfəddinin «Kolleksiya» adlı bir

hekayəsi var. Hekayədə bir burjua ailəsinin mənəvi pozğunluğu, əxlaqsızlığı təsvir olunur: ana və qız öz evlərində – hərə öz otağında, ərin və atanın – burjuyun razılığı və hətta şirnikləndirməsi ilə «mədəni» fahişəlik edir və bu fahişəliyin haqqı kimi ləl-cavahir kolleksiyası düzəldirlər.¹

Ömər Seyfəddin bu hekayənin qəhrəmanlarını türk yox, Türkiyədə yaşayan başqa millətlərin nümayəndəsi kimi təsvir edir: müsyö Dyuran əslən Fransadandır (fransız yox, məhz Fransadan!), arvadı isə ermənidir.

Əlbəttə, belə bir sadələvh mövqə bu gün köməyə gələ bilməz – məşab başqadır! Amma bu günün özündə də belə bir cəhətlə təskinlik tapmaq istəyənlərə rast gəlmək mümkündür:

– Bu çılpaq qızların, bu rəqqasələrin, bu parnokino ulduzlarının səksən faizi türk deyil, başqa millətlərdəndi.

Yaxşı, deyək ki, belədir, bəs bu iyirmi faizin özü azdır?; bəs o səksən faiz «başqa millət» qızlarının atası, anası yoxdu, uşağı yoxdu, ya olmayacaq?; bəs səksən faiz insan deyil, yaxşı, bunlar da bir tərəfə, bəs bu eybəcərliyə tamaşa eləyənlər kimdir, bunların da səksən faizi əcnəbidir?

Mən bu sualları verərkən axırda belə bir tələsik cavab alırdım:

– Yox canım, baxanların hamısı özümüzünkülərdir. Avropalı gəlib burda parnofilmə baxmayacaq ki?!

Düzdür, fransız, yaxud ingilis parnofilmə baxmaq üçün İstanbulla gəlməyəcək. Fransız da, ingilis də, əgər bu işin həvəskarındırsa, İstanbulun ekranlarında göstərilənlərə Londonda, yaxud Parisdə canlı, təbii şəkildə, necə deyərlər, natural vəziyyətdə baxmaq imkanına malikdir; İstiqlal caddəsi nə qədər olsa da, hər halda, Soxo, yaxud Kinza deyil.

İndi adi hesaba müraciət edək: iki nəfər «başqa millətdən» (!!) olanın ekrandakı min bir şeytan oyununa on minlərlə, yüz minlərlə, milyonlarla «özümüz» baxırıq; indi deyən görə, bunun hansı yaxşıdır: iki nəfər «başqa millətdən» olanın bunu «eləməsi», yoxsa milyonlarla «özümüz»ün ağızlarının suyu axaxa buna tamaşa eləməsi, mənən o iki nəfərlə birgə hər şeyi təkrar etməsi?!

¹ Plata za molçanie rasskazi turetskix pisateley. Leninqrاد «Xud Lit», 1974.

Ataol Bahramoğlu ilə birlikdə İstiqlal caddəsi ilə otelimize tərəf gəlirik və mən bu düşüncələri onunla bölüşürəm. Ataol parnofilmləri nəzərdə tutaraq deyir:

– Bu elə bir aşağı dərəcədir ki, haqqında danışmağa dəyməz.

Mən:

– Bəs, axı, bu «aşağı dərəcə» böyük ictimai bəlaya çevrilir. Sən bunu görmürsən?!

Ataol:

– İndiyə kimi Parisdən tutmuş bu tərəfə, hər yanda olmuşam, amma bir dəfə də parnofilmə baxmamışam.

Mən:

– Nə olsun! Bu, təskinlikdir!

Düzdür, İstanbulun özündə də mən görürdüm ki, parnofilmlər çevirən kinoteatrlara girib çıxan əsas etibarilə kəndli cavanlar, əlillər, qocalardır (hətta bir dəfə oğrun-oğrun o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa belə bir kinoteatra girən molla qiyafəli bir nəfər də gördüm və Atatürkün qəbulunda olan həmin molla yadıma düşdü...). Lakin nə olsun! Kəndli cavan da, əlil də canlı insan, vətəndaş deyil?

Mən İstanbulun zənginlər rayonu, gözəl Ləvənti gəzərkən bir dənə də olsun şübhəli bara, parnofilmlər çevirən kinoteatra, parnomakulatura satışına rast gəlmədim və daxilini bilmirəm, zahirdə bütün bu rayonda bir puritanizm hökm sürmədədi.

Elə bu faktın özü – parnobiznesin məhz «qara camaatın» yaxasından yapışması – ictimai bəladan xəbər vermirmi?

Mütərəqqi türk şairlərinin yeni nəslinə mənsub istedadlı Aydın Xətiboğlunun İstiqlal küçəsindəki parnobiznesdən xəbəri yoxdur və mən bunu ona deyəndə, 13-14 yaşlı oğlanların parnoalbonmlar satdığını söyləyəndə təəccübləndi və qəlbən mütəəssir oldu. Əlbəttə, Aydın, Kor Akop deyil ki, yerin altını da bilsin, üstünü də, lakin bu məlumatsızlıq bir tərəfdən şəxsən Aydının mənəvi təmizliyindən xəbər verirdisə, digər tərəfdən də türk ədəbi ictimaiyyətinin bu məsələyə lazım olan dərəcədə diqqət yetirmədiyini göstərirdi.

Burasını da deməliyəm ki, ədəbi ictimaiyyətin parnobiznes məsələsinə aktiv, əməli şəkildə müdaxilə etməməsi bir sıra görkəmli türk mədəniyyət xadimlərini də ciddi düşündürür və narahat edir. Bu mədəniyyət xadimlərindən biri də İşçi Partiyasının 62 nömrəli biletini cibində gəzdirən (və bununla fəxr edən!) kino-

prodüссер və rejissor Arif Kəsginərdir. Sovet tamaşaçıları artıq bu adı eşitmişlər: rejissor Atif Yılmaz Arif Kəsginnərin rəhbərliyi ilə Çingiz Aytmatovun «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» povesti əsasında türk kino ulduzu Türkan Şorayın iştirakı ilə «Qırmızı yaylıq» adlı film çəkmişdir və bu film müvəffəqiyyətlə sovet ekranlarında (o cümlədən, Bakıda) göstərilmişdir.

Xalqını və vətəninə dərinləndirən, ümuminin mənafeyini şəxsi mənafeyindən artıq tutmağı bacaran, imkan və şərait varkən yüngül yolla pul qazanmağa, biznesə qurşanmayan və xalqı mənəvi təmizliyə, daxili zənginliyə çağırən, ciddi (və çətin!) filmlər üzərində düşünən və bunları istehsal edən bu mədəniyyət xadiminin köməkliyi ilə mən ümumiyyətlə, türk kinosunun dünənini və bu günü ilə əyani şəkildə tanış oldum.

Türkiyədə film, daha doğrusu, «sinema lentləri» ilk dəfə 1896-cı ildə fransızlar tərəfindən göstərilmişdir və II Əbdül Həmid hər hansı bir yenilik kimi, bu kino seanslarını da dərhal qadağan etdirmişdi və yalnız bundan 12 il keçdikdən sonra yenə də fransız (mən bu «fransız» sözünü yazarkən Müzəffər Arabulun İzmir kinoteatrlarından birinin qarşısında «Qadın qadını sevir, erkək erkəyi» adlı fransız filminin böyük reklam fotolarına baxıb: «Ah, bu fransızlar!...» – deməsi və dərinləndirən köksünü ötürməsi yadıma düşdü) firması «Pate» İstanbulda ilk kinoteatr açmışdı.

Bundan sonra «onuncu sənət» başqa ölkələri olduğu kimi, Türkiyəni də fəth etməyə başladı və hazırda Türkiyə hər il 250 bədii film istehsal edən və 300 xarici filmi türk dilinə dublyaj edən bir kino ölkəsidir; burasını da qeyd edim ki, Türkiyədə ilk milli film (xronika) 1914-cü, ilk bədii film (komediya) 1917-ci ildə çəkilməmişdir.

Arif Kəsginərin studiyasında müxtəlif nümunələrinə baxdığım iyirminci illər türk filmləri əsas etibarilə əyləncə xarakteri daşıyan, həyat həqiqətlərindən, ictimai problemlərdən uzaq kino lentləri, melodramlardır, lakin bütün bu «əyləncəli təsərrüfatla» bərabər, məhz iyirminci illərdə böyük türk mədəniyyət xadimi Möhsin Ertoğrul kimi sənətkarlar türk kinematografiyanın inkişafı və bu kinematografiyanın ictimai məzmununun gücləndirilməsi, vətəndaş rolunun artırılması üçün çox iş görmüşlər. Maraqlıdır ki, Möhsin Ertoğrul «Spartak» və «Tamilla» kimi məşhur filmlərini 1925-26-cı illərdə Odessa kinofabrikində çəkmişdir və R.Covanolinin və F. Dyuşenin

populyar romanları əsasında çəkilmiş bu filmlər ona görə mənə xüsusi olaraq əhəmiyyətli göründü ki, rejissor hələ iyirminci illərdə, yuxarıda yazdığım kimi, «əyləncəli təsərrüfat» istehsal olunan bir dövrdə həm quldarlığın mahiyyətini, həm də müsəlman qadını problemini ictimai-iqtisadi araşdırmalar vasitəsilə, aktual bir proyektor işığı ilə işıqlandırmağa çalışmışdır.

Bugünkü türk kinematoqrafında bir küll halında (ildə 250 film məşabında!) məhz belə bir ictimai-iqtisadi araşdırmalar (təbii ki, yüksək bədiiliklə vəhdətdə) çatışmır. Əlbəttə, hərəgah çox ucuz başa gələn səfsəfə süjetlərdən ibarət çəkilişində, ifasında sənət naminə bir şey olmayan filmlər quraşdırmaq və bunlardan İstiqlal caddələrinin hesabına böyük qazanclar götürmək mümkündürsə, bu yerdə dəllallar və alverçilər sənətkarları çox üstələyirlər.

Bu dəllal və alverçilər dünyada heç nədən utanmadan, çəkinmədən və usanmadan, Türkiyə ekranlarını öz gəlir mənbələrinə çeviriblər.

Kinoteatr sahibləri elə küçədəcə kiçik bir köşk düzəldib və bəzən yaxın adamlarını bu köşkdə oturdub bilet satdırırlar. Mən kənardan fikir verirdim ki, bu adamlar bəzən bilet alan müştərilərin üzünə baxmaqdan utanırlar, gözlərini qarşılardakı bir dəstə biletdən çəkmirlər.

L. N. Tolstoy yazırdı: «Başqalarından utanmaq yaxşı hissdır, amma özündən utanmaq ondan da yaxşıdır».

Yuxarıda yazdım ki, Türkiyə bir ildə 300 xarici film alır və türk dilinə dublyaj edir. Düzdür, bu filmlərin arasında Fellininin, Berqmanın, Kurasavanın, Kubrikin, Antonioninin, Kremerin və başqa böyük sənətkarların əsərləri də olur, lakin bu 300 filmin çox hissəsini Amerika, İtaliya, Yaponiya, Qonkonq studiyalarının istehsal etdikləri «kütləvi mədəniyyət məmulatları» – parnofilm-lər, karate və kovboy filmləri təşkil edir.

Bütün bunlar belədir və sənət, əsas sənət bütün bunlarla mübarizə aparmalı olur. Bu, ağır və qeyri-bərabər bir mübarizədir və bu ağırlığa və qeyri-bərabərliyə baxmayaraq, mütərəqqi türk kinematoqrafı, vətəndaş kinematoqraf bu və ya digər dərəcədə özünü ifadə və təsdiq edə bilir.

1960-cı ildən türk kinematoqrafında da bir canlanma əmələ gəldi və bu dövrdə xalqın aktual sosial problemlərini qaldırmağa çalışan Ertem Geregin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Mən onun

Vedat Türkelinin ssenarisi əsasında çəkdiyi «Avtobusun sərnisi» adlı filmə baxdım. Bu filmdəki bədii-estetik çatışmazlıqlar barədə danışmaq olar, lakin, xüsusən, altmışıncı illər türk kinematoqrafi kontekstində psixolojistik götürdükdə bu filmə geniş xalq kütlələrindəki mübarizə əzmini vermək əhəmiyyətli bir hadisədir.

Nəhayət, türk kinematoqrafında Yılmaz Güney hadisəsi barədə də bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Əvvəllər adi macəra filmlərinin qəhrəmanlarını oynayan artist kimi məşhurlaşan Yılmaz Güney 1970-ci ildən başlayaraq özü bir rejissor kimi filmlər çəkməyə başladı və onun «Ümid», «Elegiya», «Dərd», «Sabah son gündür», «Ata», «Dost» və s. kimi filmlərində türk kəndlisi, adi türk vətəndaşı özünü, özünün ictimai və əxlaqi problemlərini, güzəranını gördü, öz hiss və həyəcanlarının şahidi oldu. Bu mənada «Dost» filmi, mənəcə, həm bədii-estetik cəhətdən, həm də ictimai-etik problematika dərinliyi etibarilə Yılmaz Güneyin ən uğurlu filmlərindən biridir. Rejissor, mütərəqqi sol qüvvələrə mənsub bir mühəndisin həyatından alınmış bu filmə qəhrəmanın dünyagörüşünü, hiss və həyəcanını, fəaliyyətini, onun ictimai kəmfürsətliyə alışmış uşaqlıq dostunun yaşayışı ilə müqayisədə göstərir və yetmişinci illər Türkiyə ictimai həyatı üçün səciyyəvi olan aktual problemləri, necə deyirlər, qollu-budaqlı şəkildə, həm də bədiiliklə təsvir etməyə nail olur.

Yılmaz Güney Türkiyədə çox populyar bir sənətkar və şəxsiyyətdir və xüsusən, gənclərin arasında onun adı bir mübarizlik rəmzinə çevrilmişdir, onu Türkiyənin Çe Qevarası adlandırırlar. Yılmaz Güney 1972-ci ildə siyasi ittihamlar əsasında həbs edilmiş və üç ildən sonra azad olunmuşdur. Lakin elə həmin ildə – 1975-ci ildə film çəkdiyi kafedə öldürülmüş bir prokurorun qətində guya iştirak etdiyi üçün yenidən həbs edilmişdir və indiyə kimi həbsxanada yatır.

Yılmaz Güney bu gün həbsxanada da işləyir, yazır, ölkənin siyasi və mədəni həyatında iştirak edir. Onun həbsxanada yazdığı ssenarilər əsasında Bilgə Olqaçın çəkdiyi «Bir dəfə mütləq...» və Serfi Görənin «Həyəcan» filmlərinə baxdım. Birinci film gənc gizli inqilabçıların fəaliyyətindən, ikinci film isə Cənubi Anadolu pambıqçıların həyatından bəhs edir və bu filmlərin bədii-estetik qüsurları barədə danışmaq, ayrı-ayrı siyasi ideyaları barədə mübahisə etmək olar, amma bütün bunlarla bərabər, bir həqiqət var: Yılmaz Güney istedadlı bir rejissordur.

Biz yenə İstiqlal caddəsinə qayıdaq və bir az bundan əvvəl başladığımız söhbəti davam edək.

Gecə çağdır, İstiqlal caddəsi isə rəngbərəng reklamların işığında yanır, saysız-hesabsız mağazalarının vitrinləri parıldayır, irili-xırdalı çılpaq fotolar adamın gözünə girir, kinoteatrlar parnofilmlərə baxmağa çağırır, gecə barlarının işçiləri qapı ağzında dayanıb müştəri dəvət edir, porno alış-verişi qızıqmağa başlayır və... həmin kəndli balası əsgər heyrətdən bərəlməmiş gözləri ilə bu həngəməyə baxır.

Mən bu sətirləri yazıram və fikirləşirəm: nə üçün elə İstiqlal caddəsindən yapışmışam. Budur, «Yankı» adlı ciddi (mən bu sözü bilərəkdən dırnağa almıram) «həftəlik xəbərlər dərgisi». Dərgi bir tərəfdən o zamankı Baş nazir Bülənd Ecevitlə, onun köməkçiləri ilə, digər siyasi partiyaların liderləri ilə ölkənin aktual iqtisadi problemləri barədə müsahibələr aparır, daxili və xarici siyasət məsələləri ilə əlaqədar məqalələr dərc edir (həm də diletant yox, səriştəli yazılardı), digər tərəfdən də «zənci şərqi» Varri Vitəyə «qadınları yataqda nə cür sevirsiniz? – sualı ilə müraciət edir və verdiyi cavabdan, daha çox fahişəxana xidmətçisini andıran bu müğənninin «Qadınlar çox safdırlar, məni, yəni Varri Vitəni (özü özünü dəqiqləşdirir. – E.) gördükdə özlərini itirib nə edəcəklərini bilmirlər (! – E.) – deyib yataqda qadınları necə sevdini və qadınların yataqda onu necə sevdiklərini (deməli, həmin qadınlar özlərini bir o qədər də itirmirlər və «nə edəcəklərini» yaxşı bilirlər!), hər şeyi öz adıyla, bütün təfərrüatı ilə, həm də çox sırtıqcasına söyləməsinə səhifələr verir.¹

Hətta «Milliyyət» kimi ciddi, hörmətli və nüfuzlu bir qəzetin həftəlik əlavəsi parnoqrafiya kitablarının reklam elanlarını çap edir və öz oxucusunu bu makulaturanı almağa hər cürə şirnikləndirir, sövq edir; elanlarda seks kitablarının siyahısı verilir və bu kitablardan dördünü birdən alan adama bir gözəl mahnı valı və bir fotoroman hədiyyə veriləcəyi bildirilir; digər parnokitabların siyahısı verilir və bunlardan bu dəfə üçün alan adama «Avropada nəşr olunmuş» (İstanbul özü Avropada

¹ «Yankı», sayı 433, 1979.

yerləşmir!) seks fotoalbomu hədiyyə veriləcəyi boyun olunur və s. və i. a.; bu kitabları alanda ayıbdı deyə heç kəsin gözüne görünmək istəmirsinizsə (əsl obıvatel psixologiyası!), ünvanınızı yazın, pulu hesabımıza keçirin, istədiyinizi göndərək, ünvanınızı da bildirmək istəmirsinizsə, qapalı poçtla göndərək və s. və i. a. konsperativ yollar, həm də elə düşünülmüş konsperativ yollar ki, Türkiyədəki bir çox «inqilabçılar» – terrorçular, anarxiyaçılar, hər cürə sağ və sol ekstremislər belə bir konsperasiyaya həsəd apara bilər.

«Kütləvi mədəniyyət» məmulatının zökəm virusu kimi beləcə yayılmasında kimi milləti, kimi ictimai quruluşu, kimi zamanı, kimi də... universiteti günahlandırır. «İslami hərəket» qəzeti bu axırıncıların cəbhəsi üçün səciyyəvi bir karikatura dərc etmişdir: birinci şəkildə səliqə ilə geyinmiş, əllərində kitab tutmuş yaraşıqlı oğlanlar üzərində «UNİVERSİTET» yazılmış qapıdan içəri girirlər, fonda isə məscidlərin minarələri ucalır; ikinci şəkildə isə həmin oğlanlar universitetdən çıxırlar, üzgözlərini tük basıb, saçları uzanıb, geyimləri eybəcərləşib, damaqlarında siqaret və fikirlərindən də lüt qız, rakı (qədəhlər kitabların üstünə qoyulub!), qumar keçir¹.

Belə bir cəbhə universitetlərdə təhsil üsulunu, dərsləklərin və dərslərin səviyyəsini və s. tənqid etmir, ümumiyyətlə, universitet təhsilinin, yəni elmin, maarifin əleyhinə çıxır.

Bu karikaturaya baxarkən, söhbətlərdə, fikir mübadilələrində buna oxşar psixologiya ilə qarşılaşdıqca mən, böyük Sabirin o məşhur misralarını xatırlayıram:

*Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!*

Əlbəttə, belə bir cahil və nadan cəbhə müasir Türkiyədə həтта qatı sağlar üçün belə, səciyyəvi deyil; bu, bilavasitə, müstəqim surətdə, necə deyərlər, maskalanmamış, ört-basdır edilməmiş bir cəbhədir və buna görə də ictimai münasibətlərin, siyasi nüansların mürəkkəbliyi və sürüşkənliyi müqabilində sadələvh və təsirsiz bir mövqedir.

Türkiyədəki görüşlərimiz, fikir mübadilələri, söhbətlər bir

¹ «İslami hərəket», 20 haziran 1979.

daha belə bir fikri təsdiq etdi ki, «kütləvi mədəniyyət» məmulatının əsas istehlakçısı obivateldir.

Obivatel sakit yaşayır (terrorçuların təsadüfi gülləsinin hədəfinə çevilmirsə – belə təsadüflər də olur və mən indi fikirləşirəm ki, bu, doğrudan da, təsadüfdü, yoxsa zərurətdi?), guya ki, ürəkdən arvadına, uşaqlarına bağlıdır (amma gizlində parnofilmlərə baxır), guya ki, məşğul adamdı, «iş adamı», vaxtı yoxdur və buna görə də Balzakı, Dostoyevskini, Tolstoyu, Dikkensi oxuya bilmir, amma saysız-hesabsız rəngarəng obivatel qəzet və jurnallarında (mən bilərəkdən «bulvar qəzet və jurnalları» yazmıram), müasir həyatın siyasi, ictimai və əxlaqi problemlərindən uzaqlaşdıran, göz yaşardan, ağlamalı sevinclər bəxş edən fotoromanlar oxuyur, XX əsrin mürəkkəbliyindən və sürətindən şikayətlənir (dəbdir!), amma nə bu mürəkkəblikdən xəbəri var, nə də bu sürət ona təsir edir, pul yığıb bahalı kazinolarda, məsələn, İstanbulun Luna-park kazinosunda gözəl kino ulduzu, gözəl, zəngin və təmtəraqlı donlu, daş-qaşlı, bir sözlə, təbiətin və cəmiyyətin heç nə əsirgəmədiyi Hülya Qoçigidin oxuduğu nəğmələri dinləyərək ekstaza gəlir və yerindən sıçrayıb bu gözəl qadının şərəfinə badə qaldırır və yəqin ki, özünü xoşbəxt hiss edir.

...Türkiyədə kazino institutu çox inkişaf etmişdir və kazinolar burada konsert zallarını əvəz edir: bütün məşhur müğənnilər, rəqqasələr, estrada ustaları kazinolarda çıxış edirlər. İstanbul kazinoları çox səliqəli, təmiz (ümumiyyətlə, türk xalqı çox səliqəli və təmizkar bir xalqdır) və böyükdür. «Fırt» satirik jurnalındakı gülməli bir karikatura yadıma düşür (oxucular yenə karikatura məzmunu daşımağımı bağışlasınlar, mən artıq yazmışam ki, türklər yumoru sevən və qiymətləndirən bir xalqdır): bir nəfər saysız-hesabsız mizlərdən birinin arxasında oturub xörəkpaylayanı gözləyir ki, yeyib-içdiyinin hesabını versin; qabağında bir poçtalyon dayanıb və həmin müştəri təəccüblə bu poçtalyona baxır; qonşu mizin arxasında oturmuş bir başqası bizim bu müştəriyə deyir: «Burası o qədər böyük bir kazinodur ki, hesabı poçtalyon gətirir.»

Dəmirdaş Ceyhun və məşhur türk estrada artisti, bir sıra duzlu və kəskin ictimai məzmunlu satirik hekayələrin müəllifi, eləcə də Savaş Dincərlə birlikdə Nazim Hikmətin yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında da maraqlı bir kitab yazmış Müjdak Gəzən məni

İstanbulun ən gözəl kazinosunda – Luna-park kazinosunda gecəyə dəvət etmişlər.

Müjdak Gəzən artıq estradadadır və biz zalda miz arxasında əyləşib onun ustalıqla ifa etdiyi nömrələrə baxır və qulaq asırıq.

Müjdak Gəzən Bülənd Ecevitlə Süleyman Dəmirəl haqqında lətifələr danışır və bu gülməli lətifələr, əslində, müasir Türkiyənnn mühüm və aktual siyasi-ictimai problemlərini qaldırır. Ümumiyyətlə, deməliyəm ki, müasir Türkiyənin həmişə bir-birinə qarşı müxalifətdə olan bu iki əsas siyasi xadimi haqqında, onların bir-birini tənqid etməsi, günahlandırması haqqında lətifələr xalq arasında çox populyardır və çox az gündəlik qəzet, jurnal tapmaq olar ki, bu iki xadimin bir-biriylə deyişən karikaturasını çap etməsin.

Sonra Ajda Pekkan oxumağa başlayır və bir azdan Müjdak Gəzən məni Ajdanın meneceri Egemen Bostançı ilə tanış edir; söhbət edirik və bu söhbət əsasında özümü saxlaya bilməyib bəlkə də protokola uyuşmayan sual verirəm:

– Ajda Pekkan bir gecəki çıxışına nə qədər pul alır?

Egemen Bostançı deyir:

– İki yüz min lirə.

Əlbəttə, Ajda Pekkan böyük müğənnidir, yüksək səhnə mədəniyyətinə və geniş diapozonlu gözəl səsə malikdir, amma, hər halda, Lukrentsini yuxusuz gecələr hesabına türk dilinə tərcümə etmək də kiçik iş deyil. Tomris Uyarın bu tərcümələrə görə aldığı pul isə Ajda Pekkanın bir gecəlik əmək haqqı ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə azdır.

Olsun ki, bəlkə də bu mülahizələr kiminçünsə vulqar sosioloji təfəkkür tərzii, demoqogiya təsiri bağışlasın, amma bununla belə, mənim üçün ağırlı bir həqiqət var: «ulduz» xəstəliyi öz yeni məştbları ilə XX əsrin xəcalət gətirən və ədalətsiz faktlarından, ancaq nə etmək olar. Hərgah bir prodüser istedadsız gözəl bir müqəvvaya duzsuz bir filmdə çəkilmək üçün yüz minlərlə dollar verirsə, deməli, o, bizə – tamaşaçıya arxalanır və əslində, bu milyon dolları biz özümüz qeyri-sənətə veririk, eyni zamanda, nəşirlər məhz bizə – oxuculara arxalanmadıqları üçün Lukrentsinin tərcüməsini qiymətsiz edirlər.

Lakin biz yenə «Luna-park» kazinosuna qayıdaq.

Sonra Hülya Qoçigid oxumağa başlayır və mən zalı gözdən keçirirəm.

Budur, bizdən bir az aralı mizin arxasında bir dəstə özbək

əyləşib, qarpız yeyə-yeyə rakı içir və hiss olunur ki, bu mühacir özbəklər zəngindirilər, amma bu dəm kədərli gözləri quzu gözləri kimi ışıdayır və indi Ajda Pekkandan, Hülya Qoçigiddən onlara nə?

Mən bu adamları daha yaxından Qapalıçarşıda görmüşəm və onları orada müşahidə etməyə çalışmışam. İstanbulun alış-veriş mərkəzi Qapalıçarşının (Kor Akopun yerinə olsaydım deyərdim ki, Qapalıçarşını görməmişənsə İstanbulu görməmişən!) saysız dükənləri arasında, xüsusən, zərgər, ləl-cavahir dükənlərinin sahibləri arasında müxtəlif millətlərin nümayəndələri var – mühacir gürcülər, çərkəzlər, azərbaycanlılar, özbəklər... və bu adamlar varlıdırlar, dövlətlidirlər, hər halda, milyarder Vəhbi Qoç olmasalar da, özləri və uşaqları geninə-boluna yaşayır, amma – bu sözləri çox səmimi yazıram – onların hamısı adama bir yetim təsiri bağışlayır.

Təbii ki, bu adamları bir dəfə, iki dəfə görməklə, hərəsi ilə bir-iki kəlmə kəsməklə onların (və ümumiyyətlə, hər kimsənin) daxilinə bələd olmaq mümkün deyil, nə fikirləşdiklərini, nə duyduqlarını, nədə təskinlik tapdıqlarını deyə bilmərəm, amma bir həqiqət mənim üçün mübahisəsizdir: özləri bunu bilirlərsə də, bilmirlərsə də, yetimlik onların bütün varlıqlarına hopub və həmin yetimlik bu adamların ya gülən, ya zarafat eləyən, ya razı qalan – fərqi yoxdur – gözləri ilə az-çox qanan hər bir kəsin gözünün içinə baxır.

Bir dəfə Qapalıçarşıda əntiq dükəninin sahibi, bir ləzgi mənim Qafqazdan gəldiyimi bilib dükənin dörd divarı boyu düzülmüş qədim və həqiqətən, ən səviyyəli muzeylərə layiq büllurları, gümüşləri, çini qabları həmin gözləri ilə nəzərdən keçirib dedi:

– Pul hər şeydir, amma pul Vətən deyil.

Əlbəttə, pulun hər şey olması barədə onunla mübahisə etmək olardı, amma o qədər də, necə deyərlər, dəruni olmayan fikrinin ikinci hissəsi mübahisəsiz idi.

... Özbəklər qarpız yeyə-yeyə rakı içir, astadan bir-birləri ilə söhbət edir və doğrusunu deyim ki, «Luna-park»ın obivatellərindən fərqlənirlər. Obivatel ayrı-ayrı nüanslarına baxmayaraq, bütün ölkələrdə eyni bir zümrədir.

Bizim Türkiyə səfərimiz ərəfəsində türk mətbuatının və ilk növbədə maqazin mətbuatının «ölümsüz kral» (!) adlandırdığı Ayhan İşıq vəfat etmişdi. Qəzetlər, jurnallar bu kədərli hadisəyə

səhifələr həsr edirdi və səhifələr boyu da mərhumun cürbəcür şəkilləri çap olunurdu, onun anası ilə, arvadı ilə müsahibələr dərc edilirdi.

Mən bu yaraşığı, cavan adamı yalnız şəkillərdə görmüşəm və əlbəttə, belə bir erkən ölümə çox təəssüf, lakin mən onun çəkildiyi bir sıra fotoromanlara baxdım: Ayhan Işıq bu fotoromanlardan, qəzetlərdən, jurnallardan adama baxıb gah gülür, düşünür, gah kədərlənir. Mən «gülür», «düşünür», «kədərlənir» sözlərini yazıram, qələm isə bu sözlərin əvvəlinə bir «guya» sözünü də əlavə etmək istəyir, çünki Ayhan Işıq fotoroman qəhrəmanlarının sifəti ilə guya gülür, guya düşünür, guya kədərlənir, çünki içəridən gələn heç bir hiss-həyəcan yoxdur, bu sevinclər, bu düşüncələr, bu iztirablar yalançıdır, falşdır, çünki bütün bu fotoromanlar tipik «kütləvi mədəni məmulat» nümunəsidir.

Ayhan Işıq bəlkə də istedadlı bir artist idi, bəlkə də, həqiqətən, sevinməyi bacaran, düşünməyi bacaran, kədərlənməyi bacaran bir insan idi, lakin bu «ölümsüz kral»ın xidmət etdiyi «sənət» yalançı və falşdır.

Obivatel isə Ayhan Işıq qəhrəmanlarının guya gülüşü ilə doyunca gülür, guya kədərlənməsi ilə ürəkdən kədərlənir, dərd çəkir. Ayhan Işıq qəhrəmanını öz məişətinin idealına çevirir və bu idealın qara matəm haşiyəli şəklinin üstünə toqquşan qədəhlərdən raki axıda-axıda «Luna-park»da gözəl və zəngin Hülya Qoçigidin oxuduğu bayağı sözlərdən («Dünya, yamansan, içirəm, unuduramsa da özümü, yenə anamın başdaşına sürtmək istərəm üzümü...») sözün əsl mənasında ekstaza gəlir, ayağa qalxır, qışqıra-qışqıra alqışlarını söyləyir, özündən razı bir fəxarətlə arvadına baxır, ailə üzvlərinə, dostlarına baxır – görürsünüz, sizi hara gətirmişəm! – və qara haşiyəli Ayhan Işıq isə bu mizin üstündəki qəzətdən gülür, o mizin üstündəki qəzətdən isə kədərlənir; bu şəkillər Ayhan Işığın özünün matəm şəkilləridir, qəhrəmanlarının guya gülüşü, guya iztirabı deyil.

«Hürriyyət» qəzetinin həftəlik əlavəsi «Bazar»ın 1 iyul 1979-cu il tarixli nömrəsinin bütöv birinci səhifəsi: cürbəcür rəngli və keyfiyyətli fotolar və böyük hərflərlə: «6 türk gənci Almaniyanı fəth etdi». Söhbət caz ansamblı düzəltdmiş 6 türk yeniyetməsindən (olsun ki, həqiqətən, istedadlı gənclərdir) gedir. Əlbəttə, obivatel ləzzətlə bu fotolara baxır, ləzzətlə də bu

yeniyetmələrin Qərbi Almaniyadakı uğurları barədə yazıları oxuyur.

Aydındır ki, 6 yeniyetmənin xarici bir ölkədə uğur qazanmasında pis bir şey yoxdur, lakin minlərlə türk fəhləsinin gecə-gündüz çalışdığı¹ bir ölkənin türk yeniyetməsi tərəfindən «fəth edilməsi» yalnız obivatele ləzzət verə bilər...

...Rəqqasə səhnəyə çıxdı və göbək rəqsinə başladı. Oxucu, bu ucuz söhbət olardı ki, mən bu rəqqasənin göbəyini oynada oynada gözlərindən oxunan kədərdən danışam, bunu çox oxumusunuz, ciddi sənət əsərlərindən tutmuş, Misir filmlərinə bənzər bunu çox görmüsünüz, amma əvvəlcə doğrudan da mənə elə gəldi ki, bu rəqqasə yalnız və yalnız vəzifəsini yerinə yetirir (bəlkə doğrudan da belə idi!), amma sonra ilham gəldi, sənət başladı, «Luna-park»ın səhnəsində hər hansı bir rəqqasə yox, sənətkar öz sənətini nümayiş etdirdi.

Mən bunu ona görə yazıram ki, oxucuda belə bir səhv təəssürat yaranmasın ki, deyək ki, «Luna-park»ın səhnəsi yalnız obivatellərə xidmət edir və yalnız onları nəzərə alır; yox, belə deyil: «Luna-park»ın səhnəsində sənət (əlbəttə, obivatel sənətə də öz nəzərləri ilə baxır) və qeyri-sənət özünü qoşa nümayiş etdirir, sənət və qeyri-sənət qoşa addımlayır və indiki halda mən «Luna-park» səhnəsini ümumiləşdirilmiş mənada nəzərə çatdırıram.

Sənət ilə qeyri-sənət həmişə qoşa addımlamışdır və bəzən qeyri-sənətin şöhrəti, firavanlığı sənəti üstələmişdir; qəribədir (mən həmişə bu barədə fikirləşəndə dəqiq və aydın bir cavab tapa bilmirəm), qeyri-sənət mövcud olmayan haqqını daha aktiv, daha qızgın və daha mütəşəkkil surətdə tələb edir, nəinki sənət öz mövcud haqqını.

Necə olmalıdır? – Bu sual müasir Türkiyədə müxtəlif siyasi-ictimai cəbhələri, mütərəqqiləri də, gericiləri də, sağları da, solları da düşündürür. Məsələn. «Sebil» qəzeti nömrədən-nömrəyə «Qadın: təhsil – iş – eşq – ailə» başlığı ilə materiallar

¹Türk oğullarının Avropa ölkələrində, xüsusən, Qərbi Almaniyada fəhləlik etməsi müasir türk ədəbiyyatını çox düşündürür. Fəzil Dağlarcanın məşhur «Almaniyada bizim zibiltəmizləyənlər» şəri, Bəkir Yıldızın kitabları, özünü neçə illər Almaniyada fəhlə işləmiş Fəthi Savaşçının əsərləri və s. bu baxımdan türk ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir.

çap edir və dini doqmalardan bəhrələnərək Türkiyədə müasir qadının həyat yolunu müəyyənləşdirməyə çalışır¹.

İndi necədir? – Bu sual da müasir Türkiyədə müxtəlif siyasi-ictimai cəbhələri düşündürür və mütərəqqi türk ədəbiyyatı bu suala ictimai-sosioloji araşdırmalarla, həm də yüksək bədiiliklə cavab verməyə çalışır.

Bəkir Yıldızın «Səkkizinci cocuq» adlı bir hekayəsi var. Müəllif bu hekayədə urfalı kəndli qadının – lap erkən yaşlarında ərə getmiş və həmişə hamilə olan, işləyən, işləyən və yenə də işləyən Atiyə bacının surətini yarada bilmişdir. Dalbadal uşaq doğan və iyirmi beş yaşında artıq qocalmış Atiyə söyüd ağacından bir çubuq qoparıb çöldə bir xəlvət yer tapır və həmin çubuq ilə qarnındakı səkkizinci uşağını məhv edir, özü də məhv olur.

Bu hekayədə bir müstəqimlik, birbaşılıq var və olsun ki, bu, həmin hekayənin bədii qüsuru sayıla bilər, lakin oradakı həyatilik, bədii təsvir vasitələrinin təbiiliyi və ən başlıcası isə, yazıçı qələmindən ağ kağıza hopan ağrı, dərd, ələm hekayənin emosionallığını, təsirliliyini çox artırmışdır; oxucu Atiyə bacıları görür, duyur və onun ürəyi ağrıyır.

Bəli, Atiyə bacı cinayət işləyir, hələ tam həyat vermədiyi bir məxluqu öldürür, özü də qurban gedir, çünki Atiyə bacı yorulub, əldən düşüb, əzilib, bütün bunların nəticəsi kimi, bir anlıq hissə qarılıb və faciə baş verib, əslində isə, Atiyə bacıların həyatı, onların hiss və həyacanı, arzu və xəyalları, güzəranları, əməkləri mənəvi saflıq, daxili təmizlik, paklıq təcəssümüdür və bu təmiz Atiyə bacılar yalnız Urfa kəndli qadını deyil, yalnız türk kəndlisi deyil, Atiyə bacılar şəhərlərdə də çoxdur, İstanbul universitetində təhsil alır, İzmirdə uşaq böyüdür, Ankarada siyasi fəaliyyət göstərir, Bursada fəhləlik edir, əslində, Atiyə bacıların mənəvi saflığı və paklığı türk anasının, türk qadınının, türk qızının daxili təmizliyi, fədakarlığıdır.

Bir dəfə biz Dəmirdaş Ceyhunla İstanbulun Abanos küçəsindən keçirdik. Vaxtilə bu küçə başdan-başa fahişəxana olmuşdur. Fahişələr əsas etibarilə aldadılmış, oğurlanmış, pulla alınmış yunan, erməni və yəhudi qızları idi. Artıq rəsmi fahişəxanalar çoxdan ləğv olunub və Abanos küçəsindəki Avropa

¹ Misal üçün bax: «Sebil», 29 haziran 1979.

üslublu beş-altı mərtəbəli, ağır, fundamental binalar indi bomboşdur.

İstanbulda mənzil problemi bütün böyük və günü-gündən daha da böyüyən şəhərlərdəki kimi, çox ağır bir problemdir və belə bir şəraitdə İstanbulun mərkəzindəki bu Abanos küçəsinin binalarına heç kim köçmür, sahiblər bu binalardakı mənzilləri ən ucuz qiymətə kirayə verirlər, yenə heç bir ailə, heç bir işçi, heç bir tələbə bura köçüb yaşamır, bu böyük banaların sahibləri mülklü ikən, mülksüz qalıblar; müəssisələr də bu binalara köçməyə qorxur ki, camaat onları baykot edər və müflisləşsələr.

Mən Abanos küçəsindəki qu desən qulaq tutulan bu bomboş binalara baxırdım və ötən günlərin çirkabı ilə dolu bu küçə indi mənim təsəvvürümdə xalqın mənəvi təmizliyindən xəbər verən əyani bir göstəriciyə çevrilmişdi.

... «Pera-palas»ın tətıl etmiş işçiləri otelin qarşısındakı balaca bağçaya toplaşmışlar və maqnitofonu oxudur, özləri oynayır, deyib-gülür, yallı gedirlər.

Sonra Ruhi Su Nazimin sözlərinə yazılmış «Qadınlar» adlı şərqi söyləyir və bu şərqi sədaları maqnit lentindən ətrafa yayıldıqca, gəlib-gedənlər bağçanın yanında ayaq saxlayır, tətılçilərə baxır, gülümsəyir və bu baxışlardan bir doğmalığ, mehribanlıq yağır.

Ruhi Suyun söylədiyi şərqi türk qadınının böyüklüyündən söhbət açır.

Bu şərqi o balaca bağçaya bir saflıq, təmizlik gətirir.

Kənardan keçib-gedənlərlə bu balaca bağça arasındakı ünsiyyətə o doğmalığı, o mehribanlığı verən də həmin saflıq, təmizlikdir.

5.

*Səyyah oldum, bu aləmi dolandım,
Bir dost bulammadım, gün axşam oldu.
Mən ürəyə, mən könlə boylandım,
Bir dost bulammadım, gün axşam oldu.
...Ədalət soraqlı doğru abdalım,
Bir dost bulammadım, gün axşam oldu.
(Qul Hümmət, XVII əsr, türk aşığı)*

Türkiyədə Nəsrəddin Xoca qədər məşhur və populyar ikinci bir lətifə qəhrəmanı da Bektaşidir; Bektaşi hazırcavab, ayıq, açıqürəkli, alicənab və məzəli bir adamdır.

Mən indi, bu hissəni yazmağa başlarkən bir Bektaşi lətifəsini xatırladım:

«İki dost – biri subay, o biri evli – rastlaşıb dərdləşir:

– Niyə indiyəcən evlənməmişən?

– Uzun söhbətdi... Özümə söz vermişdim ki, dünyanın ən yaxşı qadınını tapmayınca evlənməyəcəyəm. Bilirsən də, çətin işdi bu. Düz on il axtardım, axırda tapdım.

– Əhsən! Bəs sonra nə oldu?

– Sonra da məlum oldu ki, o qadın da öz növbəsində dünyanın ən yaxşı kişisini axtarır.»

Mən bu Bektaşi lətifəsini ona görə xatırladım ki, türk adəbi-ictimaiyyəti ilə görüşlərimiz zamanı, söhbətlərimiz, qızgın mübahisələrimiz zamanı da bu lətifəni xatırlayırdım və müsahiblərimə söyləyirdim.

Türkiyənin siyasi-ictimai həyatında mütərəqqi sol qüvvələr böyük nüfuzla malikdir və bu gün Türkiyədə elə bir görkəmli yazıçıya, mədəniyyət və yaxud elm xadiminə təsadüf etmək çətinidir ki, sağ qüvvələri təmsil etsin, lakin bununla birlikdə sağ qüvvələrin monolit birliyi müqabilində sollar arasında təəssüb varsa da, birlik, vahidlik çatışmır, fraksiyaçılıq sol qüvvələri pərən-pərən salmışdır.

Maoçular, xocaçılar, trotskiçilər, qevaraçılar, qəddafçilər... bu siyahını bir səhifə boyu davam etdirmək olar, həm də necə; mən bu gün maoçuyam, sabah trotskiçiyəm, o biri gün də mark-sçıyam, amma kommunist deyiləm (!?), yaxud da engelsçiyəm (?). Belə bir siyasi mövqə qarışıqlığı, xüsusən, cavanların arasında yayılmış siyasi hərdəmxəyallıq, dəmdəməkilik müasir Türkiyənin siyasi-ictimai həyatı üçün səciyyəvi cəhətdir.

Hərdən mən soruşurdum, həm də Dəmirdaş Ceyhun və yaxud məşhur türk jurnalisti və ictimai xadimi, Türkiyə Yazarlar Sindikası yönətim qrupunun (idarə heyətinin) üzvü Emil Qalib Sandalçı kimi siyasi mübarizələrdə bərkimiş təcrübəli müsahiblərimdən soruşurdum:

– Yaxşı, maoçuların, yaxud trotskiçilərin nə istədikləri turalım ki, məlumdur, bəs, bu xocaçılar nə deyirlər? Yaxud necə yəni engelsçiyəm?

– Canım, onlar özləri də bilmirlər ki, nə istəyirlər.

Mən hələ Bakıda eşitmişdim ki, bizim bir dostumuz türk şairinin qardaşı başqa bir yazıçı dostumuzun qızı ilə evlənib. Türkiyədə mən onları təbrik etmək istəyəndə, məlum oldu ki, cavanlar artıq ayrılmışlar; nə üçün?; evlənərkən hər ikisi eyni əqidədəymiş, indi biri maoçu olub, o biri xocaçı və buna görə də bir-birlərindən ayrılıblar.

Yuxarıda yazdığım lətifəyə bənzəyir, amma həqiqətdir və təəssüf ki, səciyyəvi hadisədir; mən hər iki ailəni yaxşı tanıdığım üçün onların adını çəkmirəm.

Türkiyədə olarkən də, qayıdandan da sonra tez-tez fikirləşirəm: nə üçün belədir? – və belə bir vəziyyətin səbəbini onda görürəm ki, gənclik bu gündən narazıdır, bu günü ilə barışa bilmir və axtarır; o lap uşaqlıqdan kəskin siyasi mübarizələrin şahidi olub və bu gün bu mübarizələrdə, olsun ki, öz yerini axtarır və olsun ki, sabah bu yeri tapacaq, lakin bu gün hələ sabah deyil və bu gün sinirlər gərgindir, çılpaq elektrik məftilinə bənzər.

Bu barədə söhbət düşəndə Dəmirdaş Ceyhun gülümsəyib dedi:

– Canım, uzağa getmək lazım deyil. Mənim oğlum Ozan əvvəlcə anarxist idi, silah gəzdirdiyi üçün bir ay həbs olundu, indi trotskiçidir!

Dəmirdaş Ceyhunun dodaqlarındakı təbəssümdə bərkə-boşa düşmüş, öz həyatını siyasi mübarizələrdən kənar təsəvvür etməyən bir türk yazıçı-vətəndaşının rişxəndi də hiss olunurdu, amma bu rişxənddə içəridən qopub gələn bir acı, bir ağrı da var idi.

– Mən bunu yaza bilərəmmi?

– Niyə yazmırsan, canım, bəyəm polis bilmir bunu?

Mən Ozanla maraqlandım, onun haqqında Ceyhunu sorğusuala tutdum, bu cür siyasi qeyri-sabitliyin səbəblərini aydınlaşdırmaq istədim. Əlbəttə, bu barədə Ozanın özü ilə söhbət etsəydim daha yaxşı olardı, amma, hər halda, Ceyhun kimi bir atanın da söylədikləri az şey demirdi və mən bir daha əmin oldum ki, gənclik arasındakı bu siyasi qeyri-sabitlik məhz özünüaxtarışdan irəli gəlir.

1964-cü ildən Türkiyə İşçi Partiyasının üzvü Dəmirdaş Ceyhun ilk dəfə hələ universitet tələbəsi olarkən, 1956-cı ildə

siyasi məhbus kimi həbsxanada yatıb və onun oğlu gözünü açdığı gündən atasını həmişə polislə, hökumətlə konfliktlə, mübarizədə görüb. Dəmirdaş Ceyhun mənə belə bir əhvalat danışdı və bu əhvalat mənim yaddaşıma hopdu, çünki, mənə, çox şey deyir və çox şeyi aydınlaşdırırdı: 1970-ci ilin 12 mart hadisələrində Dəmirdaş Ceyhunun əqidə dostları, mübarizə yoldaşlarının çoxu həbs olunub, onun özünü isə tutmayıblar.

«Gördüm ki, oğlum çox sıxılır. Mənə dedi:

– Səni niyə tutmurlar? Bəyəm sən mübarizə aparmamısan?

1971-ci ilin bir günündə hiss etdim ki, məni həbs edəcəklər. Gəlib evdə çimdirdim, yaxşıca yedim, yatdım. Gecə saat 3-də polis gəldi. Arvadım nə qədər yalvar-yaxar elədi ki, səs salmayın, oğlum yatıb, durar, sizi görüb qorxar, olmadı. Səs oldu, Ozan yuxudan oyandı. Polislərə baxdı, mənə baxdı, başa düşdü ki, məni həbs etməyə gəlmişlər. Qorxmaq nədi, canım, bir sevindi ki! Atasını qəhrəman bildi.»

Gənclik belə bir şəraitdə böyüyüb. Gənclik müasir siyasi-ictimai həyatda öz yerini axtarır və ağıllı, təcrübəli məsləhətçiyə möhtacdır və təəssüf ki, bu məsləhətçilər özləri bəzən bir-biri ilə dil tapa bilmir. Bunu Çingiz Bəktaş, Dəmirdaş Ceyhun, Bəkir Yıldız, Arif Kişginər, Emil Qalib Sandalçı və bir çox digər türk yazıçı və mədəniyyət xadimləri də təsdiq edir, sol qüvvələrin birləşmiş platformasını arzulayırlar.

Solların arasındakı bu pərakəndəlik, sağların arasındakı monolit birlik, sağ və sol ekstremistlərin fitnəkarlığı, terrorçuluq ölkənin siyasi-ictimai həyatında, yuxarıda yazdığım kimi, son dərəcə gərgin bir əhvali-ruhiyyə yaratmışdır.

Əsəblərin belə bir gərginliyini Türkiyə mətbuatı da görür və etiraf edir. Misal üçün, «Dünya» qəzeti yazır: «Ariqlamaq üçün pəhriz rejimi saxlamaq istəyənlər boş iş görürlər. Millətdə belə bir sinir varkən, nə iştah olar, nə də çəkisi artar».¹

Məhəmməd Hadi obrazlı şəkildə yazırdı: «Xəstə bədənləri sağalda bilmək məqsədi ilə kəsən, yaran almazrəng bıçaqlar isə, övham və xürafat mərzəsi ilə xəstələnən fikirləri, dimağları təşrih eləyən də inqilab bıçağıdır. Bu «inqilab bıçağı» mühərrirlərin siyahlar axıdan parlaq qələmləridir».

¹ «Dünya», 1 temmuz 1979.

Vaxtilə, Türkiyə jurnalistlərini ağızlarını açmağa qoymurdular və mütərəqqi türk ədibləri, qələm sahibləri bir mütəşəkkilliklə, birliklə söz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmışdı, bu gün isə, təəssüf ki, həmin mütərəqqi qüvvələri təmsil edən jurnalistlər ümumi iş – proqress və demokratiya, milli azadlıq, milli müstəqillik uğrunda mübarizə yollarında ümumi dil tapa bilmirlər və onlardan fərqli olaraq müxalifətin – mürtəce mahiyyətli cəbhənin isə arasında sıx birlik hökm sürmədədi; reaksiyanın məqsədi aydın, qəti, dəqiq və düşünülmüşdür.

Bir çox çap orqanları qatı fanatiklərin, necə deyirlər, sözün əsl mənasında qara qüvvələrin əlindədir. Bu qəzetlər poliqrafiya baxımından bulvar qəzetləri kimi rəngarəng, Xalq Cümhuriyyət Partiyası, İşçi Partiyası və digər nisbətən böyük partiyaların təəssübünü çəkən qəzetlər kimi gündəlik və iri həcmdə olmasalar da, onların arasındakı əqidə birliyinə, mövqə və istək birliyinə həsəd aparmaq olar. Lakin təbii ki, məhz bu aydın pozisiyanın qatı mürtəce, gerici mahiyyətinə, əqidənin ortodoks cahillik və nadanlığına görə həmin qəzetlərin və bu qəzetlərin arxasında dayanmış qüvvələrin tərəfdarları, onların arxalana biləcəyi, onlara dayaqlı adamların sayı çox deyil.

Türkiyənin iki böyük siyasi partiyası – S. Dəmirəlin başçılıq etdiyi Ədalət Partiyası və B.Ecevitin başçılıq etdiyi Xalq Cümhuriyyət Partiyası daima bir-biri ilə mübahisədədir, jurnalistlər isə, yuxarıda yazdığım kimi, gündəlik qəzetlərdə, jurnallarda, kazinolarda, məclislərdə, söhbətlərdə buna gülməyədir, amma təəssüf ki, yalnız bu gülməklər – istedadlı gülüşlər belə! – işləri düzəltmir...

1921-ci il yanvar ayının 10-da İnönü kəndinin yaxınlığında 15 minlik türk ordusu 60 minlik, dövrün ən yeni silahları ilə silahlandırılmış, arxasında Antanta dayanmış yunan ordusunu darmadağın etdi¹ və bu, türk milli-azadlıq hərəkatının gələcək parlaq qələbələrinin başlanğıcı oldu; 15 minlik, demək olar ki, silahsız, ərzaqsız, sursatsız türk ordusu azadlıq ideallarından, milli qürur hissindən qüvvət alaraq bir daha sübut etdi ki, qəsbkarlıq öz mahiyyəti etibarilə ölümə məhkumdur.

1921-ci ilin dekabrında Mustafa Kamal Paşa (onda hələ xalq ona Atatürk adını verməmişdi) Türkiyə Ali Milli Məclisində çıxış edərkən bütün dünyaya bəyan etdi: «Cənablar, biz azad və

müstəqil yaşamaq istəyən bir millətlik. Biz öz həyatımızı yalnız bu məqsədə həsr edəcəyik»¹.

Tarix heyrətamiz parodokslarla doludur

Atatürkün Türkiyə Ali Milli Məclisində o sözləri söylədiyi vaxtdan təxminən qırx il sonra – 1960-cı ilin 21 mayında ölkənin o zamankı prezidenti Cəlal Bayar demişdir: «Əgər biz min kursantı güllələsək, Türkiyə əhalisi bundan azalmaz».²

Həyatını «azad və müstəqil yaşamaq» məqsədinə həsr etmək əzmində olan bir xalqın rəhbəri həmin xalqla belə bir dəhşətli sinizmlə danışır.

1960-cı ilin may ayında Ankara hərbi Məktəbinin kursant və müəllimləri ilə birlikdə bütün türk xalqı ayağa qalxdı və xalq qalib gəldi.

Lakin bu gün də Türkiyədə olmuşlara bəraət qazandırmaq istəyənlər var və mən səfərim zamanı belələrini də gördüm, onların deməqoq humanizmlərinin, necə deyərlər, əyani şahidi oldum və türk xalqına, türk tarixinə, türk mədəniyyətinə ürəkdən məhəbbət bəsləyən bir yazıçı kimi təəssüf edim ki, belə bir şəraitdə fraksiyaçılıq, qrupçuluq, təftişçilik mütərəqqi türk ictimaiyyətinin qüvvəsini xeyli zəiflədir.

Menderes-Bayar üsul-idarəsinə hüsn-rəğbət bəsləyənlərdən bu gün belə bir fikir, mülahizə eşitmək mümkündür: «Terrorçuluq bizi məhv etmiş. Menderes zamanı terror yox idi. Ölkəmizə güclü və sərt rəftarlı ötkəm, danışan yox, iş görənlər hökumət lazım»³.

Terrorçuluq isə, həqiqətən, müasir Türkcüyəni başına almışdır.

Ümumi bərədə fikirləşmək, öz məhdud aləminə və məhdud problemlərinə qapılmamaq müasir türk ədəbiyyatı üçün və ədəbiyyat, mədəniyyət xadimlərinin düşüncə tərzi üçün səciyyəvi bir cəhətdir. Əziz Nesin yazıçıların 1979-cu il beynəlxalq Sofiya konfransındakı nitqində deyirdi: «I Dünya müharibəsində 8 milyon insan öldürüldü. II Dünya müharibəsində

¹ Bu bərədə bax: *A. Baqirov*. Borba turetskoqo naroda protiv imperial-istiçeskoqo intervetsii i sultanata za respubliku (1917-1924). Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni doktora istoričeskix nauk, Baku, 1968.

² Bax: *G.Ö.Qasanova*. İdeoloqiya burjuaznoqo natsionalizma v Turtsii, Baku 1966, str 147.

³ *A. Elevation*. Hürriyet için, Ankara, 1969, səh 143.

50 milyon insan öldürüldü. III Dünya müharibəsi olmayıb. Olmayıb, amma II Dünya müharibəsindən bu yana, məhəlli müharibələrdə sanki yeni bir dünya müharibəsi olubmuş kimi, yenə 50 milyon insan öldürülmüşdür».¹

Türk yazıçısının söylədiyi bu sözlər indiki halda xüsusi məna kəsb edir, çünki, əslində, bugünkü Türkiyədə də «məhəlli müharibə» gedir: terrorçuluq.

Müasir dünyada, xüsusən, əsrimizin 70-ci illərində terrorçuluq ən böyük, qəddar ictimai bəlalardan biridir və bu bəla yaparıyadan tutmuş Amerikayacan bütün Qərb aləmini sarsıtmadadır. Nəticə etibarilə Pinoçet rejimini hakimiyyətə gətirmiş Çili hadisələrini, yaxud A. Moronun oğurlanması və öldürülməsini xatırladıqda, saysız-hesabsız təyyarə qaçırılmalarını, hava limanlarındakı atışmaları, stadionlarda, teatrlarda, restoranlarda, dükanlardakı partlayışları, Yusif əs-Səbai, yaxud M.L.Kinq, R. Kennedi kimi siyasi-ictimai xadimlərin, İspaniya generallarının, Qərbi Almaniya qulluqçularının necə qətlə yetirilməsini, terrorçuların hətta atom bombası əldə etmək cəhdlərini düşündükdə, tarixin verəleməy gecələri, elə bil ki, adama əvvəlkitək müdhiş təsir etmir və bu, əlbəttə, pis bir öyrəncəklikdir.

Olsun ki, oxucu belə bir fakta heyrət edəcək ki, dünyada terrorçuluq üzrə birinci yeri (!) hər hansı başqa bir ölkə, deyək ki, Qərbi Almaniya, ya İtaliya yox, məhz Türkiyə tutur. «Tərcüman» qəzetinin verdiyi xəbərə görə yalnız 1978-ci ildə Türkiyədə 1000 nəfərə qədər adam terrorçuluğun qurbanı olmuşdur. 1979-un dekabrına qədər bu rəqəm 2400-ə qalxmışdır².

Budur, bu isə 1978 ilə 1979-un yekun rəqəmləri: Türkiyədə son iki ildə 2650 adam terrorçular tərəfindən öldürülmüş, 10 mindən artıq adam yaralanmışdır³.

Türkiyədə terrorçuluq o qədər inkişaf etmişdir ki, B Ecevitin söylədiyinə görə, hətta ölkənin Yozqat, Ərzurum, Elazık, Tokat kimi əyalətlərində tamamilə terrorçuların ixtiyarında olan «azad edilmiş ərazilər» mövcuddur⁴.

Bu əsl «məhəlli müharibə» deyilmi?

¹ «Edebiyat çepəsi», 16-30 haziran 1979.

² Bax «Naşa vremya», 1979, N 52.

³ Bax «Pravda», 5 dekabr 1980.

⁴ «Naşa vremya», 1979, N. 52.

Ölkənin bir çox ədəbiyyat, mədəniyyət, elm xadimləri terrorçuların güllələrinə hədəf olur. Mən yuxarıda Əziz Nesinin nitqindən misal gətirdim. Türkiyədən qayıtdıqdan sonra isə, keçən ilin son günlərində məlum oldu ki, İstanbulda 27 nəfərdən ibarət terrorçu təşkilat aşkar olunmuşdur və polisin əldə etdiyi sənədlərdən aydınlaşır ki, bu təşkilat yaxın gələcəkdə Türkiyənin bir sıra görkəmli vətəndaşlarını, o cümlədən, Əziz Nesini, İstanbul universitetinin rektoru X.Alpı və başqalarını qətlə yetirəcəkmış¹.

Türkiyədə ikən terrorçulara hüsn-rəğbət bəsləyən bir cavan məktəb müəllimi (!) ilə tanış oldum və söhbətimiz əsnasında həmin müəllim (mən bu sətirləri yazarkən onun dərinə düşmüş, tez-tez ora-bura qaçan narahat gözlərini, nifrət və qəzəbini istehza ilə ört-basdır etməyə çalışan təbəssümünü, baxışlarını xatırladıqca fikirləşirəm ki, yaqın elə o özü də terrorçu idi və yazıq ondan dərs alan şagirdlərə) mənə dedi ki, düzdü, terror zamanı bəzən (1) günahsız qanlar da tökülür, amma bu inqilab (!!) öz mahiyyəti etibarilə «ölkəmizin gələcək mənafeyi, yəni müsəlman qeyrəti və türk qüruru» naminə vacibdir.

II Sultan Məhmədin məşhur fərmanı mənim yadıma düşdü; orada belə bir bənd var: «Hərgah mənim şanlı oğul və nəvələrimdən kim hökmdar olarsa, məmləkətimizin ümumi mənafeyi naminə öz qardaşlarını öldürə bilər»².

Belə çıxır ki, II Sultan Məhmədin mütqəfiqi orta əsrlər despotizmi, cəhalət və nadanlıqdır, bir də ki... XX əsrin dördüncü rübündə müasir məktəbdə türk balalarına müasir dünyanı anladan müəllim.

Əlbəttə, bu fakta gülmək də, rişxənd etmək də olar, amma mənəcə, bu fakt daha artıq dərəcədə düşündürməli və narahat etməlidir.

6 iyul 1979-cu il tarixli «Son havadis» qəzeti ölkəni bürümüş terrorçuluqla əlaqədar yazır: «Dünya xəritələrindəki «Qırmızı dəniz»in yerini Türkiyə aldı. Hər gün öldürülənlər üçün «ölkə qan gölü oldu» deyilirdi. İndi isə göl dəniz oldu».

İstanbuldakı sovet konsulluğunun kitabxanasında son

¹ Bax «İzvestiya», 1 yanvar 1980.

² Bax. A.R.Yusupov. İstanbul. Moskva, 1970, str. 43.

zamanların qəzetlərinə baxıram: «Aydınlıq» qəzeti: «Camidən çıxan xalqı gülləyə tutdular». İki cavan oğlanın – ekstremistin şəkli: alışıb-yanan gözlərdən kin və küdurət yağır¹.

«Milliyyət» qəzeti. Böyük hərflərlə: «İstanbulda bir tələbə, Adanada bir tələbə və bir işçi, Qazantepədə bir baqqal, Vanda bir sürücü öldürüldü»; «Ankarada biri polis olan doqquz nəfərlik sağ terrorçu təşkilat yaxalandı»².

Bu axırını yazını oxuduqda məlum oldu ki, bir çox cinayətlər işləmiş, qan axıtmış bu sağ təmayüllü terrorçuların bütün silahları və hərbi sursatları (!) polisdə xidmət edən və təşkilatın rəhbərlərindən biri olan Esin Soydan adlı qadının evində gizlədilmiş və buna görə də geniş (və qanlı) fəaliyyət göstərən bu terrorçu təşkilatı aşkara çıxarmaq mümkün olmurmuş.

Qəzetlərə baxıram: qanlı şəkillər, anaların göz yaşı, bədbəxt ailələr, başsız qalmış uşaqlar.

...Biz İzmirdən İstanbula qayıdarkən bərk istiyə düşdük və belə bir isti çəkdiyimiz azmış kimi, Bursa yaxınlığında polis bizi əylədi; biz maşından çıxdıq, polis isə maşında bomba, partlayıcı maddə olub-olmadığını yoxlamağa başladı. Mən belə bir istidə günün altında dayanmağa məcbur olduğumuz üçün yaman hirsələnmişdim və bir az aralıda dayanıb maşını axtaran polis nəfərlərinə göstərişlər verən cavan və özündən razı polis zabitinə baxa-baxa ürəyimdə deyindirəm: «Bombanı öz evinizdə axtarın, bizim maşında yox».

Maşınımızdan, yaxşı ki, heç bir bomba və partlayıcı maddə çıxmadı. O ki, qaldı qızmar günəş altında dayanıb polisin maşını axtarıb qurtarmasını gözləməyə, heç xoşagələn şey deyil...

Amma polisin özü də terrorçulardan az çəkmir.

Biz İstanbuldan çıxan gün – iyulun 6-da bütün qəzetlər sensasiyalı bir xəbərə səhifələr ayırmışdı: «İkisi boynundan, ikisi köksündən və digər ikisi də qolundan olmaq üzərə 6 qurşun yarası almış və həyatı ipdən asılı olan İstanbul Emniyyət Müdirliyi (yəni polis idarəsi) ağır cinayət masası əmiri Baş komissar Əhməd Atəşli «biri qız olan 5 anarxistin» güllələrinin hədəfi olmuşdu»³.

«Son havadis» qəzetinin verdiyi xəbərə görə o zaman

¹ «Aydınlıq», 1 temmuz 1979.

² «Milliyyət», 23 mayıs 1979.

³ «Cümhuriyyət», 6 temmuz 1979.

hökumətə qarşı müxalifətdə olan Ədalət Partiyasının lideri Süleyman Dəmirəl Əhməd Atəşliyə göndərdiyi hüzn teleqramını bu sözlərlə qurtarır: «Cümhuriyyət polisinə qurşun sıxan əllər qırılmalıdır».¹ Dəmirəl özü altı dəfə Türkiyə hökumətinə başçılıq etmişdir, amma «qurşun sıxan əllər» qırılmamış, çoxalmış, çoxalmış və çoxalmışdır...

Bülənd Ecevit Bi-Bi-Si televiziyası ilə müsahibəsində demişdir ki, onun hökuməti terrorçuluğa qarşı ən kəskin tədbirlər görəcəkdir².

Terrorçuluq isə, artır, artır və artır.

Elə həmin qəzetdə – «Son havadis»də Əhməd Atəşlinin oğlu atası yatan xəstəxananın qabağında dayanıb müxbirlərdən və əslində, müxbirlərin vasitəsilə oxuculardan, türk xalqından soruşur: «Vəzifəsindən başqa bir şey yapmayan atamdan nə istədilər?».

...Mərmərə dənizinin İstanbul sahili yaxınlığında bir-birinin ardınca gözəl Prins (şahzadə) adaları düzülmüşdür və gəmi ilə onlara yaxınlaşdıqca başdan-başa şamlıq olan bu adaların unudulmaz mənzərəsi də adamın yaddaşına həmişəlik həkk olunur: bu mənzərəni heç vaxt yaddan çıxarmırsan və hafizəndə həmişəlik həkk olunmuş bu mənzərə həmişə də sənə qışından, payızından asılı olmayaraq, bir yaz sevinci gətirir, keçib-getmiş bir bayramdan xəbər verir, hərçənd bu adalar Bizans dövründən bu tərəfə çox-çox insan dramlarının şahidi olub...

Vaxtilə bu adalarda möhtəşəm imperatorlar, ərköyün şahzadələr, zəhmli imperator xanımları, nazlı şahzadə qızlar öz açınacaqlı, son, yazıq günlərini yaşamışlar. Bu adalar Bizans dövrünün sürgün yeri olub.

Böyükada, Xınalı, Heybəli... Məktəb və universitet illərində oxuduğum tarix kitablarının, salnamələrin, romanların nə vaxtdan bəri unudulmuş səhifələri gözlərimin qarşısında canlanır: bu Xınalı ada; (qədim Proti) qüdrətli Bizans imperatorlarından Roman Lakapin, Mixail Kuropalat, Roman Dioken və artıq adlarını xatırlaya bilmədiyim bir çox başqaları taxtdan salınaraq burada kor edilmiş, burada işgəncələrə, təhqirlərə məruz qalmış, burada öldürülmüşlər...

¹ «Son havadis», 6 temmuz 1979.

² «Bakinskiy raboçiy», 10 aprel 1979.

Bu bizim get-gedə yaxınlaşdığımız Böyükada (qədim Prinkipo); İrina öz doğma oğlu imperator VI Konstantini taxtdan saldırıb, gözlərini çıxartdırıb bura sürgün elətdirmişdi, amma necə deyərlər, ətdən olan divara etibar yoxdur, İrina özü də taxtdan salınmış və bura sürgün olunmuş, burada da əzablar içində ölmüşdü...

Qədim Bizansın qızğın ehtirasları, hakimiyyət hərisliyi, məkrli və coşqun hisslər aləmi... və elə bil ki, birdən– yadıma düşür ki, mən qədim Bizansda yox, müasir Türkiyədəyəm; ətrafa baxıram və məni müşayiət edən istedadlı satirik yazıçı Əsən Yeldən soruşuram:

– Bəs Yassıada haradadır?

Əsən Yel öz təbiəti kimi yumşaq səsi ilə:

– Buradan görünür, – deyir və elə bil ki, mənim fikrimi oxuyub sualımın mənasını başa düşür, gülümsəyir.

Məsələ burasındadır ki, 1960-cı il 27 may çevrilişindən sonra Bayarı Yassıadaya sürgün etmişlər (Menderes isə asılmışdı).

Tarix davam edir.

Gəmimiz Böyükadaya yan alır və mən hələ bilmirəm ki, Türkiyə səfərimin ən unudulmaz və ən kədərli görüşlərindən biri məni məhz bu adada gözləyir.

Böyükada yay çağlarında istanbulluların yaylaq yeridir, kimin burada mülkü, bağı varsa, ailəsi ilə bura köçür, kimi ev kirayə edir, kimi də elə-belə gəzməyə gəlir, dənizdə çimir, qəhvəxanada istirahət edir, meşəliklərdə gəzir, bu kiçik adadakı uca dağa qalxır.

İstanbul Bələdiyyə İdarəsi və ümumiyyətlə, özü Böyükadanın təmiz, necə deyərlər, bakirə qalmasına xüsusi fikir verir, onu urbanisasiyanın cəngindən qoruyur. Misal üçün, İstanbulda avtomobil əlindən tərpenmək mümkün olmadığı halda (hələ bizim səfərimiz zamanı Türkiyədə son illərin ən kəskin benzin böhranı dövrü idi və hamı «petrol yox, canım! – deyə-deyə avtomobilləri işlədə bilmədiklərindən şikayət edirdi!), küçələrdə bütün böyük şəhərlərdə olduğu kimi hava əvəzinə, sözün əsl mənasında qazla nəfəs aldığı halda, Böyükadada bir dənə də olsun avtomobil yoxdur, yalnız faytonlardır və bir də ki, dağa qalxmaq istəyirsənsə, buyur, bu da insanların əbədi dostu – baxsız eşşək.

Məni Böyükadaya yuxarıda artıq adını çəkdiyim məşhur jurnalist Emil Qalib Sandalçı dəvət etmişdi və görüşümdən

cəmi yarım saat sonra məlum oldu ki, bu mədəni, geniş dünyagörüşünə malik adamların nəinki söhbətimiz tutur, bizim bir çox siyasi-ictimai və əxlaqi problemlərə münasibətimiz də demək olar ki, bir-birinə çox yaxındır. Türkiyədə şübhəli qüvvələr arasındakı pərakəndəlik, xüsusən, cavanlarda siyasi şüurun hələ tam formalaşmaması və buradan da irəliləyən siyasi qeyri-sabitlik, «kütləvi mədəniyyət» məmulatının ayaq alıb yeriməsi, «türkcə sözlü xəfif musiqi»in (yəni əcnəbi melodiyalar əsasında türk dilində mahnılar) və bu tipli kosmopolit təmayüllərin milli mədəniyyətə və əslində, xalqın bədii-estetik zövqünə vurduğu zərər, şəhər ilə kənd arasındakı fərq və digər mühüm problemlər Emil Qalib Sandalçını – siyasi məhbus kimi həbsxanalarda yatmış, Menderes-Bayar dövrünün mənəvi və fiziki işgəncələrinə dözmüş, lakin bu gün də milli müstəqillik, maarif və demokratiya ideyaları ilə yaşayan, öz qələmi ilə mübarizəsini davam etdirən bu adamı dərinlən düşündürür və narahat edir.

Mən Böyükadada keçirdiyimiz həmin gün haqqında çox yaza bilərdim. Emil Qalib və Əsən Yel ilə birlikdə faytonla adanı gəzməyimiz, dağa qalxıb Mərmərə dənizini, Prins adalarını, İstanbulu seyr etməyimiz, qoca faytonçuyla, meşəbəyiylə, təsadüfən rast gəldiyimiz qaçaqçı siqaret alverçisiylə, Millətçi Hərəkət Partiyasının lideri polkovnik Türkeşi belə «gizli kommunist» adlandıran barmenlə söhbətlərimiz, yaşlı bir naxçıvanlı ilə görüşümüz barədə işıqlı və qayğılı xatirələri oxucu ilə bölüşərdim, amma xəyalən yenə də Emil Qalibin evinə tələsirəm, çünki o unudulmaz, o təsirli görüş məni məhz bu evdə gözləyirdi.

...Emil Qalib bizi adadakı evinə çaya dəvət etdi və məndən soruşdu ki, Rəşad Nuri Güntəkin haqqında eşitmişəmmi?; biləndə ki, Güntəkin Sovet İttifaqında, o cümlədən, Azərbaycanda çox məşhurdur, «Çalı quşu» romanı Azərbaycan dilində böyük tirajlarla nəşr olunub, Emil Qalibin çox şey görmüş gözləri gülümsədi:

– Bizim evimiz Rəşad Nurinin evinin yanında. İndi orada onun qohumları yaşayır. Biz isə onu yavaş-yavaş unuduruq...

Emil Qalibin gözlərindən bir təəssüf dalğası ötüb keçdi və biz onun evinə yaxınlaşdıqca mənə elə gəldi ki, Emil Qalib daha artıq qayğılı oldu və bu qayğı, elə bil ki, onun gözlərində getdikcə bir ağrıya, bir dərdə çevrildi.

Emil Qalib mənə baxdı və elə bil ki, onun ürəyinin ağrısı səsini də dəyişmişdi, həmin dəyişmiş səsiylə dedi:

– Bizim xanımın uzaq bir qohumunu qospitaldan evimvzə gətirmişəm. Terrorçular ağır yaralayıb onu. Doqquz ay yatdı qospitalda, amma bir şey çıxmadı. Həkimlər sonuncu konsilium etdilər. Ayağa qalxmayacaq, dedilər... Özü bilmir...

Mən Emil Qalibin evində Əli Akyüzlə tanış oldum. Əli Akyüz İstanbul Universitetinin ticarət və iqtisadiyyat fakültəsinin son kursunda oxuyurdu və doqquz ay bundan əvvəl Əligil – demokratik dünyagörüşlü üç tələbə – universitet binasının qarşısında dayanıb bir-biri ilə söhbət edərkən ideoloji rəqib olan başqa cavanlar avtomobillə yanlarından ötərək onları avtomat gülləsinə tutmuşlar.

Əlinin onurğa sütunu yaralanıb və Əli hərəkət edə, tərpnə bilmir, yalnız aram-aram danışır və... baxır.

Əlinin gözlərinə baxa-baxa Yunus İmrənin iki misrası ürəyimdən süzülüb keçir:

*Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun.*

Mən Emil Qalibin evində heç vaxt sağalmayacaq, ömrü boyu bu çarxlı kürsüyə bağlanıb qalacaq, heç vaxt evlənə bilməyəcək, uşağı olmayacaq bu iyirmi dörd yaşlı cavan oğlanla belə tanış oldum və birlikdə keçirdiyimiz o üç-dörd saat ərzində Yunus İmrənin o iki misrası mənim üçün (yalnız mənim üçünmü!) bu görüşümüzün gizli, səssiz, amma dərdli, ələmli müşayiətçisi oldu.

– Polis qatilləri tapmışmı?

Əli Akyüz cavab vermədi, sonra dedi:

– Bizdən on beş gün sonra elə həmin yerdə Bedri Karafakiroğlunu öldürdülər.

Emil Qalib aydınlaşdırır:

– Universitetin məşhur professoru idi.

...Gecədir və mən isti, rahat otağımda oturub Türkiyədə qeydlər götürdüyüm dəftərçəyə baxa-baxa bu sətirləri yazıram və Əli Akyüzü yenə qarşımda görürəm, onun gözlərinə – iri, qara və əlacsız gözlərinə baxıram, Yunus İmrənin o iki misrası yenə ürəyimdən axıb keçir və mən az qala fiziki surətdə hiss edir, anlayıram ki, yazan bir adam üçün, kimə isə nə isə demək istəyən

bir adam üçün indi mənim otağımdakı bu rahatlıq, bu hərərət aldadıdır, yalançıdır; hələ ki, yazıçının əli qələm tutur, hələ ki, yazıçının barmaqları makinanın dillərində gəzə bilir, «sən əlindən gələni etmişənmi?» – sualı ona rahatlıq verməməlidir və bu sualın müsbət cavabı (hərgah müsbətdirsə!) o əl, o barmaqlar həmişəlik dayanandan sonra mümkündür.

...İyun ayının 28-də Muza Pavlovanın telefon zəngi səhər tezdən məni yuxudan oyatdı və Muza Pavlova həyəcanlı bir səsle:

– Elçin, otelimizdə nəşə baş verib! – dedi. – Bir balkona çıx!..

Muza Pavlova hələm-hələm həyəcanlanan qadınlardan deyildi və mən eyvana çıxanda, doğrudan da, bizim üçün qeyri-adi bir mənzərənin şahidi oldum.

Biz İstanbulun Bəyoğlu rayonunda, İstiqlal caddəsindən bir tin aşağıda modern yox, köhnə Avropa ənənəli, rahat və xudmani «Pera-palas» otelində yaşayırdıq və bu dəm otelin küçə qarısının ağzı, əyinlərinə qırmızı çit örtüklər salmış, qollarına qırmızı bağlamış adamlarla dolu idi; hər tərəfdən plakatlar asılmışdı. Divarlara, ağaclara, pəncərələrə şüarlar vurulmuşdu.

Sonra məlum oldu ki, «Pera-palas»ın işçiləri «qrev yapmışlar», yəni tətillə başlamışlar. Doğrusunu deyim ki, bu hadisə mənim üçün gözlənilməz oldu, çünki neçə gündən bəri yaşadığımız bu otelin işçiləri mənə çox məzlum, hətta miskin, yaltaq görünürdü və mən onlardan belə bir cəsarət və qətilik gözləməirdim.

Sonrakı günlər bir daha sübut etdi ki, mən tamam yanırlırammış.

Biz elə həmin səhər yaxınlıqdakı «Bale» otelinə köçdük və hər dəfə təzə otelimizə gəlib-gedəndə «Pera-palas»ın yanından ötürdük, «qrev yapmış» otel işçiləri ilə köhnə tanışlar kimi salamlaşır, hal-əhvallaşırdıq. Maaş almamaqlarına baxmayaraq, otel işçiləri «Pera-palas»ın qarşısındakı kiçik bağçada samovar qaynadır, çay dəmləyir, çalib-oyunayırdılar, yallı gedirdilər.

Əllə çəkilməmiş plakatlarda, böyük hərflərlə yazılmış şüarlarda yoldan ötənlər kimi mən də oxuyurdum: «Qurtarmaq yox təkbaşına, ya həp bərabər, ya da heç birimiz», «Biz çalışırıq, sizin qarnınız yağunlayır. Niyə?»; «Yaşasın azad və müstəqil türk oğlu!»; «Tək əldən iş aşmaz, bizim əllərimiz birgədir».

Mən hər dəfə tətillərin yanından ötəndə (elə indi, bu sətirləri yazarkən də) fikirləşir və arzu edirdim ki, belə bir birlik

məhəlli çərçivələri dağıtsın, müasir türk ictimaiyyəti üçün xas, səciyyəvi bir cəhətə, xüsusiyyətə çevrilsin.

İyunun 30-da axşam İqor Kovalenko sevinə-sevinə gəldi ki, bizimkilər (yəni tətilçilər) qələbə çaldı. Səhəri gün məlum oldu ki, İqorun gətirdiyi xəbər səhvdir: tətil davam edirdi.

Sonra biz İzmirə getdik, qayıdanda «Pera-palas» işçilərinin tətili hələ qurtarmamışdı. Tətil davam edirdi. Biz İstanbuldan çıxanda da...

Əlində yaylıq tutub yallının sonunda gedən cavan oğlan axırıncı dəfə məni – keçmiş sakini görəndə:

– Öldü var, döndü yox, arkadaş! – qışqırdı.

Bir kənarda isə əsgərlər dayanıb «qrev yapanlara» baxırdı və indi onların gözlərində heç bir heyrət yox idi, əksinə, bu gözlərdə bu dəm gizli də olsa bir iftixar oxunurdu.

Çünki bu əsgərlər də o otel işçiləri kimi, dünənin və sabahın işçiləri idi; onlar da o otel işçiləri kimi xalqını və vətənini, azadlığı və müstəqilliyi sevir və bu hisslərlə yaşayırdılar – hər halda, onların gözləri belə deyirdi.

6.

*Bir avtomobilə mindim Bakıda,
Aldı məni caddə-caddə götürdü.
Para verdim almadı,
Bir təşəkkür edəmədim o dostu.*

Aydın Hətiboğlu

Maşınımız İstanbuldan çıxıb Rizə şəhərinə – Qara dəniz sahilinə yollanır və Həmid Turan radionu yandırır: Ajda Peykan oxuyur və onun gözəl səsinin müşayiəti ilə fikirləşirəm ki, dünyanın işinə bax, indicə Mərmərə dənizinin sahilində dayanıb istirahət günü balıq tutmağa çıxmış həvəskarlarla – qocalarla, cavanlarla, uşaqlarla söhbət edirdik, zarafatlaşırdıq – təbiətlə bilavasitə təmasda olanda müxtəlif xasiyyətli, müxtəlif dünyagörüşlü, müxtəlif yaşlı insanlar arasında da elə bil ki, ünsiyyətə bir hərərət əlavə olunur, rəsmi protokol aradan götürülür; yəqin ona görə ki, təbiət azad və sərbəstdir və heç bir rəsmilik, təkəbbür bu azadlıq və sərbəstliklə uyuşa bilmir, dənizin suyu, çayın suyu daşı, qumu yuyan kimi, təbiət də

bilavasitə onunla təmasda olduğu vaxt insanın qəlbinə açır, yuyur, təmizləyir – sonra Bosforun sahilində gəzişdik, indi də Qara dəniz; cəmi bircə saatin içində iki dənizdə çimmək istəyirsənsə, buyur.

Ajda Pekkan oxuyur, Həmid Turanın sürdüyü «Murad» sürətlə irəliləyir və nədənsə bu maşın sürəti və bu gözəl musiqi mənim ürəyimdə bir qəribçilik ovqatı yaradır; yox, yox, bu, nostalgiya deyil – mən bilirəm ki, cəmi doqquz gündən sonra Vətənə qayıdıram, təyyarə biletim indidən cibimdədir; bu adi bir qəribçilik hissidir, zərif və incə bir hissdir, amma yumşaq-yumşaq da göynədir.

Və elə bu vaxt:

*Pəncərədən daş gəlir, ay bəri bax, bəri bax...
Xumar gözdən yaş gəlir, ay bəri bax, bəri bax...*

O tərəf-bu tərəfə baxıram və elə bil ki, ilk anda dərk eləmirəm ki, bu doğma mahnının – qədim Azərbaycan mahnısının sədaları maşınımızın radiosundan gəlir: Ajda Pekkan oxuyub qurtarmışdır, indi isə başqa bir türk müğənnisi «Pəncərədən daş gəlir»i oxuyur.

Həmid Turan gülümsəyib razılıqla başını tərpədir, yəni ki, görürsən də, sonra deyir:

– Bizim kəndlərdən o qədər məktub getdi Ankaraya, axırı nail olduq ki, mərkəzi Ankara radiosu ilə gündə, azı, üç-dörd Azərbaycan mahnısı verirlər.

Həmid Turan azərbaycanlıdır, nağıllarda tez-tez adlarını eşitdiyimiz Karsda anadan olub, Ərzurumda böyüyüb, sonra təhsilini İstanbulda davam etdirib və hazırda İstanbulda da yaşayır; kiçik bir mətbəəsi var və Dəmirdaş Ceyhunla birlikdə Türk Yazarlar Sindikasının qeyri-rəsmi çap orqanı olan «Ədəbiyyat cəbhəsi» qəzetini nəşr edir, eləcə də bir az aşağıda təsvirini verəcəyim «Xəzər» jurnalının nəşridir.

İstanbulda mən bir çox qarşı, ərzurumlu azərbaycanlılarla rastlaşdım: fəhlələrlə, nəqliyyat işçiləri ilə, müəllimlərlə, tələbələrlə və onların hamısında Azərbaycana böyük bir maraq və böyük də bir məhəbbət hiss etdim; görüşdüyüm bu adamlar Türkiyədə, yəni Karsda, Ərzurumda, İqdirdə anadan olsalar, böyüselər, yaşasalar da, Azərbaycanı öz vətənləri hesab edirlər, bu adamlar ən spesifik və ən böyük türk şəhəri İstanbulda belə, öz

azərbaycanlıqlarını qoruyub saxlamışlar. Onlar evdə uşaqları ilə, qohumları ilə yalnız Azərbaycan ləhcəsində danışirlar, söylədikləri nağıllarda, oxuduqları mahnılarda, toylarında, yaslarında öz doğma Azərbaycanlarını yaşadırlar.

Bu azərbaycanlıların bir çoxunun ev-eşiyi, ata-anası kəndlərdədir və onlar İstanbulda işləyərək, kimi evinə pul göndərir, kimi özü pul yığıb doğma yurduna qayıdır, orda evlənib ailə qurur və orada da yaşayır.

Türkiyədə ən böyük Beykoz ayaqqabı fabrikinin fəhləsi Süleyman Azərin mənə dediyi sözlər: – «Ömrümdə Bakını görməmişəm, amma yatıram, yuxumda Bakını görürəm. Ailəm buradadı, İstanbulda, arvadım türkdür, uşaqlarım burada doğulub, burada böyüyüb, ömründə vətənlərində olmayıblar, amma bütün qanları ilə, sümüklərinin iliyinəcən azərbaycanlıdırlar – yemək vermə, Azərbaycan mahnısı oxu, su vermə, Azərbaycan şəri söylə».

Bu sətirləri yazıram və Türkiyədə qeydlər apardığım dəftərçəmi varaqlayıram: azərbaycanlılar – orta məktəb müəllimi Oqtay Kərimli, Ərzurum Universitetinin tələbəsi Faiq Salam, taksi sürücüsü Firidun, İstanbul Bələdiyyə Xəstəxanasının cərrahı Abdulla Alovlu, Bakırköy marqarin zavodunun fəhləsi Faiq Ağrılı, professor Səkinə Yalçınər...

Mənə söylədiklərindən:

« – İstanbulda çox sıxılıram. İqdirdə olanda başqadı, hamısı özümüzünküdü. Radio da həmişə Bakının üstündə. Amma hayıf ki, Paris dalğası ilə eyni dalğadadı, bəzən yaxşı eşidilmir. Dalğasını dəyişmək olmaz?».

« – Uşaqlarımız Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini, Sabiri, Cəlil Məmmədquluzadəni, Cəfər Cabbarlıni, Səməd Vurğunu oxumaq istəyir. Onların kitablarını latın əlifbasında çap eləyib bizə göndərmək olmaz?».

« – Keçən yay kiçik qardaşımın toyunu elədik Ərzurumda. Öz aşıqlarımız var, gəldilər. Bir də ki, Zeynəb Xanlarovanın mahnılarını radiodan lentə köçürmüşdük, bütün toyu oxudub oynadıq».

« – Məşədi İbadı Bakı radiosundan lentə köçürmüşük, hər bazar günü kəndin başına yığışib qulaq asırıq. Kəndin uşaqlarının hamısı zarafatla Məşədi İbadın mahnılarını oxuyur. Qonşu kəndlərdən də bazar günü bizə gəlirlər ki, qulaq assınlar».

Tələsik dəftərçəmə yazdığım və olduğu kimi də qarşımdakı ağ vərəqə köçürdüyüm bu cümlələrə baxıram, onları bir daha oxuyuram və yalnız bu sözləri səyləyən tanış sifətlər deyil, elə bil ki, onların uşaqları, ataları-anaları, kəndləri də gözlərimin qarşısında canlanır, çünki bu adamlar xasiyyətləri, məişətləri, danışmaları ilə qarabağlı, yaxud naxçıvanlı, yaxud qazaxlı azərbaycanlıların eyni, mənim doğma adamlarımdır.

Türkiyədə, əsas etibarilə, İstanbul və Ankarada azərbaycanlı mühacirlər də var və bunların bir qismi iyirminci ildə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda, digər bir qismi isə II Dünya müharibəsindən sonra qaçıb Türkiyəyə gedənlərdir, lakin bu mühacirlər say etibarilə çox azdılar və məişətlərinə, danışmalarına görə, demək olar ki, tamamilə türkləşmişlər.

Yerli azərbaycanlılar isə müqayisədə dərəcədə çoxdurlar və mühacir azərbaycanlılar ilə, onların siyasi dərnəkləri ilə əlaqələri yoxdur və ümumiyyətlə, mənim görəb danışdığım yerli azərbaycanlıların mühacir azərbaycanlılar haqqında təsəvvürləri çox azdır.

Bu adamlar, maddi imkanları zəngin olmadığı üçün, istədikləri qədər və istədikləri şəkildə qəzet, jurnal çap edə bilmirlər. Karsda anadan olub böyümüş, hazırda İstanbulda yaşayan, musiqiçi, folklorçu, jurnalist, bir sözlə, İstanbuldakı azərbaycanlıların «patriot» adlandırdıqları Erol Özaydınla tanış oldum. Erol Özaydın «Həmşəhri» adlı 8 səhifəlik aylıq «mədəniyyət, sosial və aktual qəzet» nəşr edir və bu qəzetin məqsədi iqdirlə, karşılı, ərzurumlu azərbaycanlıları ədəbiyyatımızla, mədəniyyətimizlə tanış etmək, onların həyatı, yaşayış tərzləri ilə əlaqədar sosial problemlər qaldırmaq, İstanbulda yaşayan azərbaycanlıları bir-birinə tanımaq, onların arasında toyda, yasda, ictimai həyatda müştərəklik, birlik yaratmaqdır.

Deməliyəm ki, «Həmşəhri» qəzeti qarşısına qoyduğu məqsədə nail olur və Erol Özaydının böyük sevincə, qürurla söylədiyinə görə, get-gedə oxucuların daha artıq marağına səbəb olur. Qəzet nömrədən-nömrəyə «Arşın mal alan» və «Məşədi İbad» musiqili komediyalarının librettolarını, eləcə də folklor materiallarını, Azərbaycan musiqisinə, xanəndəlik sənətinə dair məlumat səciyyəli yazıları çap edərək oxucuları ilə milli mədəniyyət müştərəkliyi baxımından sıx bir əlaqə yaradır.

Erol Özaydın qəzeti tək nəşr edir, yəni bu qəzetin mətbəə işçisi də, redaksiya işçisi də, redaktoru da, sahibi də özüdür. Lakin belə bir çətinliyə baxmayaraq, qəzet səliqəli çıxır və mən qəzetin ilk nömrələrini diqqətlə oxudumsa da, demək olar ki, ciddi bir səhvə, yanlışlığa, naqisliyə rast gəlmədim.

Erol Özaydın cavan və optimist bir adamdır və öz qəzetinin (o mənimlə söhbətdə oxucuların adından «qəzetimiz» deyirdi) gələcəyinə inanır: onu maddi çətinliklərdən daha çox lazımı materialların qıtlığı narahat edir və Azərbaycan ədəbiyyatına, incəsənətinə dair, eləcə də tarixi və etnoqrafik xarakterli materiallar göndərməyimizi xahiş edir.

Erol Özaydın deyir:

– Mənim üçün çox çətinidir, işim ağırdır, amma çətinlik nə qədər çoxdursa, bu işin şirinliyi də bir o qədər artıqdır.

Mən Cəlil Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin»i necə çətinliklə dərc etməsindən danışırım. Erol diqqətlə və böyük bir maraqla qulaq asır.

Mən bu cavan, yaraşlıq, enerjili, ağıllı oğlana baxıram və çox adi, eyni zamanda çox da qeyri-adi bir həqiqət barədə fikirləşirəm: sadə bir kəndli balası Erol Özaydın bu qəzetə sərf etdiyi əziyyəti, zəhməti başqa xarakterli, yəni milli vətəndaş xidmətindən uzaq bir işə sərf etsəydi, kim bilir (şəxsən mən onun həvəsini, enerjisini və məqsədyönlüyünü gördüyüm üçün buna şübhə etmirəm), bəlkə də İstanbulun ən perspektivli və necə deyirlər, işləri çiçəkləyən bir nəşiri olardı; heç kim onu məcbur etmir ki, sən min bir əziyyətlə, həm də əlinə keçən bütün xırda-xuruş paranın hesabına «Həmşəhri» qəzeti çıxar; bu, müqəddəs və qüdrətli bir duyğunun nəticəsidir.

Bu mənada 1979-cu ilin aprel ayından başlayaraq İstanbulda çap olunmağa başlamış «Xəzər» jurnalı diqqəti cəlb edir və öz ədəbiyyatını xalqa tanımaq yolundakı təmənnəsiz xidməti baxımından razılıq hissi oyadır.

«Xəzər» aylıq «ədəbiyyat dərgisi»nin (sahibi Həmid Turan, yazı işləri müdiri Kamal Güngörən, yönətməni (məsləhətçisi) Xavər Aslanqızı, texniki katibi Cümhur Turan) təsviri:

Jurnal oxuculara müraciətlə başlayır:

«Nisan (aprel – E.) ayından başlayaraq «Xəzər» aylıq dərgisini yayınlamağa başladıq.

Dərginin buraxılmasında başlıca məqsədimiz Azərbaycan ədəbiyyat və kulturunu tanıtmaq, köklü, əski ədəbiyyatımızı türk oxucularına sevdirməkdir. Oxucular dərgimizdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında elmi, nəzəri araşdırmalarla yanaşı, klassik və çağdaş (müasir – E.) şer və nəsrimizdən, sözlü ədəbiyyatımızdan (folklardan – E.) gözəl və dolğun örnəklərlə tanış olmaq imkanı bula biləcəklər.

Azərbaycan kulturunu tanıtmaq və yaymaq işində Türk düşünür və yazarları dəyərli təşəbbüslərdə bulunmuşlardır¹. Özəlliklə böyük əmək nəticəsi olan ünlü (məşhur – E.) şairimiz Sabirin «Hophopnamə»sinin², Əhliman Axundovun «Azərbaycan sözlü ədəbiyyatından örnəklər»³, Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsərlərinin Türkiyədə basılması kulturumuzu tanıtmaq baxımından önəmli və qiymətli addımlardır.

¹ Türkiyə səfəri zamanı görüşlərdə, söhbətlərdə mən belə bir cəhəti türk həmkarlarımın, nəşirlərin, alimlərin nəzərinə çatdırırdım ki, türk ədəbiyyatının Azərbaycanda, Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə populyarlığı fərqlidir, bu ondan irəli gəlir ki, biz klassik və müasir türk ədəbiyyatını çox çap edirik, bu ədəbiyyatla məşğul olan xüsusi türkoloq alimlərimiz var, elmi tədqiqat institutlarımız yalnız türk ədəbiyyatı deyil, Türkiyə tarixi, iqtisadiyyatı və s. və i. a. üzərində elmi iş aparır, lakin Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı az çap olunur, az tədqiq və təbliğ olunur. Burasını da qeyd etməliyəm ki, türk həmkarlarım mənimlə razılaşırdılar (fakt yaman şeydir!), odur ki, «Xəzər»in bu iddiasında bir az mübaligə vardır.

² Professor, doktor Məcit Doğru tərəfindən hazırlanmış və «Karslı Aşiq Şənliyin əziz xətirəsinə!» həsr olunmuş bu kitabı İstanbulda bukunist dükanında əldə edə bildim. Məcit Doğru kitaba ön söz və «Sabir haqqında» məlumat yazmış və «Hophopnamə»ni Əzim Əzimzadənin illüstrasiyaları ilə birlikdə orijinalda, yəni Azərbaycan dilində çap etmişdir. Bir sıra dil və imla qüsurlarına, yanlışlıqlara baxmayaraq, bu kitab, Sabir irsinin yayılmasında, şübhəsiz ki, əhəmiyyətli hadisədir.

³ Türk Dil Qurumu tərəfindən Ankarada 1978-ci ildə çap olunmasına baxmayaraq təxminən 600 səhifəlik iri formatlı bu kitab tamamilə satılıb qurtarmışdı və mən onu böyük çətinliklə tapıb ala bildim. Mərhum folklorçu – ədəbiyyatşünas Əhliman Axundovun 1968-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi ikicildlik «Azərbaycan folkloru antologiyası» əsasında Samih Tezcan tərəfindən ön söz, lüğət və şərhilərlə çap olunmuş «Azərbaycan xalq yazısı örnəkləri» adlı bu kitab, tapmacalarımızdan tutmuş aşiq yaradıcılığımıza qədər, şifahi ədəbiyyatımız barədə ətraflı və canlı təsəvvür yaradır.

Eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında bir sıra dərgi və qəzetlərdə də dəyərli yazılar yapılmışdır.

Biz «Xəzər» dərgisində davamlı və ardıcıl şəkildə ədəbiyyat və kulturumuzu tanıtmaq istəyi və qüruru içindəyik».

Jurnalın baş məqaləsi «Azərbaycan şerinin inkişaf yolları üzərində bir neçə söz» adlanır və müəllifi Xavər Aslanqızıdır. Bu böyük məqalədə Xaqanidən tutmuş bu yana, klassik Azərbaycan pöeziyasının icmalı verilir və Məhsəti xanım, Nizami, Əsrar Təbrizi, Həsənoğlu, Nəsimi, Kişvəri, Sururi Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Vaqif, Qasım bəy Zakir, Vazeh, Hacı Şükuhi, Məhəmməd Bağır Xalxali, Hacı Rza Sərraf, Həkim Ləli, Əbülqasım Nəbati, Natəvan, Heyran xanım, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Mehdi Şükuhi, Aşıq Ələsgər, Sabir, «Molla Nəsrəddin»çi şairlərdən Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Razi (Dabanıçattaq), daha sonra Möcüz, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid kimi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığından bu və ya digər dərəcədə, lakin elmi metodologiya və nəzəri münasibət baxımından qənaətbəxş səviyyədə bəhs edilir.

Bu məqalənin ümumi ruhu barədə təsəvvür yaratmaqdan ötrü onun Azərbaycan sovet pöeziyasından bəhs edən bir parçasını olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırıram:

«Çağımızın 30-cu illərindən başlayaraq şerimizə gələn yeni gənc güclər ədəbiyyatımızı yeni məzmun və formalarla zənginləşdirdilər. Dövrün başlıca, önəmli olay və məsələləri Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mikayıl Müşfiq, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Əhməd Cəmil və başqalarının əsərlərində qələmə alınır. Bu çağlar şerimizdə böyük həcmli, sosial konulu poemalar (mənzumələr) yazılırdı.

Savaş illərindən (II Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur. -E.) sonra Azərbaycan şerində qanlı savaqlara nifrət, dinc həyatda qazanılan nailiyyət, başarılar başlıca konudur. İnsana sevgini, qayğını, faşizmə qarşı xalq qəzəbini, dinc yaşamı, əzilən millətlərin azadlıq uğrunda apardıqları müqəddəs savaşı qələmə almaq sənətçilərimizin başlıca vəzifəsinə çevrilir. Ünlü sənətçi Səməd Vurğunun «Zəncinin arzuları», «Muğan», «Avropa xatirələri», xalq şairi Süleyman Rüstəmin «Alovlardan qızarmışdır Koreyanın göyləri», Məmməd Rahimin «Leninqrad göylərində», istedadlı şair Bəxtiyar Vahabzadənin «Əbədi heykəl» kimi əsərləri bu çağ şerimizin məhsuludur.

Böyük həcmli, dərin məzmunlu əsərləri, insana, vətənə sevgi dolu lirik şeirləri ilə ədəbiyyatımızda önəmli yer tutan ünlü xalq şairimiz Səməd Vurğun XX əsr şeirimizin iftixarıdır. Bir çox əsərləri bəyaz pərdəyə (ekrana – E.) çəkilmiş, teatrlarımızda səhnəyə qoyulmuşdur. Şairin «Vaqif», «Fərhad və Şirin» əsərləri teatrımızın repertuarından düşməməkdədir. Şair tərcümə işləri ilə də uğraşmış, Azərbaycan oxucularını dünya ədəbiyyatının inciləri ilə tanış etmişdir.

Bugünkü Azərbaycan şeirində insan problemi, onun daxili aləmi, mənəvi zənginlikləri qələmə alınır. Belə şeirlərin gözəl örnəklərini Bəxtiyar Vahabzadə, Nigar Rəfibəyli, xalq şairi Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Əhməd Cəmil, Mirvarid Dilbazi və başqaları yaratmışlar. Son dövrlər şeirimizdə istedadlı şair Nəbi Xəzri və Fikrət Qocanın ürəyəyatan lirik şeirləri ümuminin sevgisini qazanmışdır»¹.

Məqalə belə qurtarır: «Biz bu kiçik yazımızda türk oxucularında Azərbaycan şeirinin öndə gələn şəxsləri və onların yaradıcılığı haqqında geniş olmasa da, ümumi bir təsəvvür yaratmaq di-ləyində bulunduq»².

Deməliyəm ki, 11 jurnal səhifəsi həcmindəki bu məqalədə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmuşdur.

Sonra «Sözlü ədəbiyyatımız» başlığı ilə 22 bayatı və Aşıq Ələsgərin «Qadan alım» («Səhər-səhər bağda gözən nazənin...») qoşması verilib.

Bunun ardınca M. F. Axundovun şəkli, haqqında bioqrafik məlumat və «Sərgüzəşti-mərđi-xəsis» («Haçı Qara») komediyasının birinci məclisi çap olunub.

Sonra M. Ə. Sabirin şəkli, haqqında bioqrafik və yaradıcılıq məlumatı və məşhur «Nə işim var» («Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var...») şeri verilmiş və bu şer Ə.Əzimzadənin çəkdiyi məlum rəsmlə illüstrasiya olunmuşdur.

Jurnal Səməd Behrənginin şəkli və «Səməd Behrəngi və çağdaş Güney Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan, – E.) şeri» adlı baş məqalənin əvvəli ilə açılır.

Məqalədə Səməd Behrənginin³ «Cocuq ədəbiyyatı», «Azər-

¹ «Xəzər», sayı 1, 20 nisan 1979, səh. 14.

² Yenə orada, səh. 15.

³ Səməd Behrəngi Güney Azərbaycanın müasir dövrdəki ən məşhur ədiblərindən biri olmuş və lap cavan yaşlarında şah müstəmləkəçiləri tərəfindən öldürülmüşdür. Rəsmi məlumat belədir: Səməd Behrəngi 1939-cu ildə Təbrizdə anadan olmuş və 1968-ci ildə Araz çayında boğulub ölmüşdür.

baycan məşrutə inqilabı dövründə», «Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloru», Azərbaycan nağıllarında qəhrəmanların xüsusiyyətləri», «Aşıq şəri», «Azərbaycan dilinin qrammatikası», «Azərbaycanda tiyatro» və digər əsərləri təhlil edilərək, bu görkəmli ədəbiyyat xadimi həm Cənubi Azərbaycan poeziyasının tədqiqatçısı kimi qiymətləndirilir, həm də onun yaradıcılığının bu poeziyaya təsirindən ətraflı bəhs edilir və bu baxımdan Şəhriyar, Səhər, Səhənd, Məftun Emin, Çayoğlu, Rəhman Dədə kimi Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir.

N 2

Bu məqalədən sonra jurnalda «Güney Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış, istedadlı və sevilən şairi»¹ Səhəndin ölümü münasibətilə başsağlığı verilib.

«Sözlü ədəbiyyatımızdan örnəklər» başlığı ilə on bir bayatı, Aşıq Ələsgərin bir qoşması («Getmə göz önündən, ay Şəkər xanım...»), iki layla (ninni) və otuz Azərbaycan atalar sözü verilməmişdir.

Sonra M. F. Axundovun «Hacı Qara» komediyasının ardı (ikinci məclis) çap olunub.

Daha sonra Məhsəti Gəncəvinin on rübaisi nəşr edilmiş və bunların şairənin 1975-ci ildə Bakıda çıxmış «Rübailər» kitabından götürüldüyü qeyd edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsinin sonu verilmiş və bu hekayəyə illüstrasiya çap olunmuşdur.

Səməd Vurğunun şəkli, haqqında bioqrafik və yaradıcılıq məlumatı dərc edilmiş və onun «İran irticaçıları Azərbaycan dilində olan kitabları vəhşicəsinə yandırırırlar»² şərhli ilə «Yandırılan kitablar» şəri verilmişdir.

Əslində isə maarifçi yazıçı, şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim, folklor tədqiqatçısı və toplayıcısı, bir sözlə, əsl xalq xadimi olan bu vətəndaşı boğub Araz çayına atıblar. Səməd Behrəngi igid bir yazıçı kimi Türkiyədə də çox məşhurdur. Mən Türkiyə səfəri zamanı Səməd Behrənginin əsərlərinin türk dilində çapı ilə maraqlandım və məlum oldu ki, yalnız 1978-1979-cu illərdə ancaq «Cəm» nəşriyyatı onun on adda kitabını (hərəsini də bir neçə nəşrlə) çap etmişdir. Bizdə də Səməd Behrənginin Məmmədrza Afiyətin tərcüməsi və «Son sözü» ilə «Balaca qara balıq» adlı kitabı çap olunmuşdur (Bax: Səməd Behrəngi. «Balaca qara balıq», Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1978).

¹«Xəzər», sayı 2, 20 mayıs 1979.

² Yəni orada.

Ayrıca bir şmstitulda Süleymai Rüstəmin «Cənub şerləri» silsiləsindən «Yaralarım» şerinin başlığı, sonra isə Süleyman Rüstəmin şekli, haqqında bioqrafik və yaradıcılıq məlumatı və həmin şeri çap olunmuşdur.

Axırda «Oxucularımıza» deyə kiçik bir elan verilmişdir və burada redaksiya oxucularının «təklif, arzu və istəklərini»¹ ifadə edən məktublarını gözlədiyini yazır.

Jurnalın bir sıra səhifələri milli ornamentli naxışlarla bəzənmişdir.

N 3

Baş yazı kimi «Səməd Behrəngi və çağdaş Güney Azərbaycan şeri» məqaləsinin sonu çap edilmişdir.

«Sözlü ədəbiyyatımızdan örnəklər» başlığı ilə doqquz bayatı verilmiş və bunların 1977-ci ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Bayatılar» kitabından götürüldüyü qeyd olunmuşdur.

Həmin başlıq altında Aşiq Ələsgərin «Yeridi» («Bir gözəl keçdi qarşımdan...») adlı gəraylısı, iyirmi beş Azərbaycan atalar sözü, on iki bənddən ibarət əmək nəğmələri (holavarlar) və altı bənddən ibarət «Əkinçi ilə öküzün bəhsi» səhnəciyi çap olunub. Holavarlar, jurnalda qeyd edildiyi kimi, Əhliman Axundovun tərtib etdiyi «Azərbaycan folkloru antologiyası» (Bakı, 1968) kitabından götürülüb. M. F. Axundovun «Hacı Qara» komediyasının ardı çap olunub.

Sonra Firudinbəy Köçərlinin «Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədə-

¹ Mən «Xəzər» jurnalının redaksiyasındakı görüşümüz zamanı diqqəti F.Köçərlinin bu mülahizəsindəki yanlışlığa cəlb etdim. Əlbəttə, Vaqif «məşhur və müqtədir» bir şairdir, klassik Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir, lakin bütün bunlarla bərabər o, «ədəbiyyatımızın banisi və müyəssisi» deyil və belə bir yanlış mülahizə F. Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı» yazıldığı dövrdə ədəbiyyat tariximizin kifayət qədər tədqiq olunmaması ilə izah edilir.

biyyatımızın banisi və müyəsis¹ adlanmağa onun haqqı vardır» sözləri epıqraf gətirilərək M. P. Vaqifin «Neçin gəlmədi?» («Badi-səba, bir müjdə ver könlümə...») və «Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim...» misrası ilə başlayan qoşmaları çap edilmişdir.

C Məmmədquluzadənin «İranda hürriyyət» hekayəsinin əvəli illüstrasiya ilə çap olunmuşdur.

Sonra M. Ə. Sabirin «A şirvanlılar» («Əşhədü billahi əliyyül-əzim...»), «Gavur qızı» («Bilməm nə çarə eləyim, ay Molla Nəs-rəddin...») şerləri və Əzim Əzimzadənin «Hophopnamə»yə çəkdiyi illustrasiya verilmişdir.

Daha sonra Hüseyn Cavidin şəkli, haqqında bioqrafik və yaradıcılıq məlumatı verilmiş və «İblis»dən otuz dörd misralıq bir parça, «Xəyyam»dan Xəyyamın «Gəldin də, neçin pənbə buludlar kimi axdın» misrası ilə başlayan məşhur monoloqu çap olunmuşdur.

«Xəzər» jurnalının hər nömrəsi 24X16,5 sm formatlı 32 səhifədən ibarətdir. Milli ornamentlərlə işlənmiş nəfis üz qabığında hər nömrədə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən birinin qrafik şəkli verilmişdir: 1-ci nömrədə Nizaminin, 2-ci nömrədə Məhsəti xanımın, 3-cü nömrədə Füzulinin rəsmləri vardır və bu minval ilə redaksiya gələcəkdə jurnalın üz qabığında Nəsiminin, Xətəinin, Xaqaninin, Vaqifin, M.F.Axundovun, S. Ə. Şirvaninin, M.Ə. Sabirin, C. Məmmədquluzadənin, H. Cavidin, C. Cabbarlının, S. Vurğunun və Azərbaycan ədəbiyyatının digər böyük və görkəmli xadimlərinin şəklini çap etmək fikrindədir.

Göründüyü kimi, xronoloji ardıcılıq gözlənilməmişdir: Nizaminin və Füzulinin şəkilləri verildiyi halda, Xaqani və Nəsiminin şəkillərini vermək gələcək nömrələrdə nəzərdə tutulmuşdur və bu da redaksiyanın qarşılaşdığı çətinliklərlə bağlıdır – materiallar, şəkillər yoxdur.

«Xəzər» redaksiyasındakı görüşümüz zamanı məndən (buradakı «mən» ümumiləşdirilmiş bir «mən»dir; əslində, Azərbaycandakı çap orqanlarından, Yazıçılar İttifaqından, yazıçılarımızdan, alimlərimizdən, elmi müəssisələrimizdən) onlara kömək-

¹ Hazırda «Xəzər»in daha dörd nömrəsi çapdan çıxmışdır. Bu nömrələrdə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məqalələr çap olunmuş, folklorndan, M. F. Axundov, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir kimi ədiblərimizin yaradıcılığından nümunələr verilmişdir, eləcə də müasir şairlərin şerləri oxuculara təqdim olunmuşdur. Çapdan çıxmış bu ilk yeddi nömrə bizdə belə bir inam yaradır ki, maddi çətinliklərə və material çatışmazlığına baxmayaraq, «Xəzər» öz dəyərli işini görür: oxucularını zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış edir və bu ədəbiyyatı öyrənməyə və sevdirməyə çalışır.

lik göstərməmizi, ədəbiyyatımız haqqında yeni tədqiqatları, ədəbiyyatımızdan nümunələri, Azərbaycan sovet ədəbiyyatına dair materialları onlara göndərməmizi xahiş etdilər. Elə bilirəm ki, bu xahiş əməl etmək hər birimizin borcudur, çünki yuxarıda verdiyimiz bu quru təsvirin özü də, elə bilirəm ki, oxucuda «Xəzər»in yönü və məqsədi barədə təsəvvür yaradır.

Türkiyədə yaşayan azərbaycanlılar İran Azərbaycanı və xüsusən, sovet Azərbaycanı ilə maraqlanırlar desəm, əslində, heç nə deməmiş oluram; onlar bizim həyatımızla yaşayırlar; imkan daxilində bizim əsərlərimizi oxuyur, hər bir sahədəki nailiyyətlərimizə ürəkdən sevinir, soruşur, soruşur və soruşurlar.

Düzdür, vaxtilə Demokrit deyirdi: «Qəlbin, ürəyin vətəni bütün dünyadır». Və ola bilsin ki, belədir, lakin bir həqiqət də var: bəzən o gözəl qəlb, ürək bütün dünya ilə kifayətlənmiş, öz konkret vətəninin həsrəti, öz konkret xalqının nisgili ilə yaşayır.

Türkiyə – Azərbaycan ədəbi, mədəni, elmi əlaqələri barədə səfərim zamanı, demək olar ki, hər bir böyük-küçük məclisdə, hər bir görüşdə, fikir mübadiləsində söhbət düşürdü və mübahisələr də olsa, fikir müxtəlifliyi də olsa, bir cəhət hamı üçün mübahisəsiz, şübhəsiz idi: bu əlaqələri daha da genişləndirmək lazımdır, iki qonşu ölkə, iki qonşu xalq arasındakı bu əlaqələr çox şey öyrədir və çox da əhəmiyyətli olur.

Türkiyədən qayıtdıqdan sonra mən ancaq son dövr mətbuatımızı bu baxımdan səhifələdikcə qarşılıqlı əlaqələr barədə müxtəlif dünyagörüşlü müxtəlif sənət sahiblərinin eyni fikirlərinə rast gəldim.

Türkiyənin məşhur din xadimi, Ankara Universitetinin teoloji fakültəsinin dekani, professor Hikmət Tanju Azərinformun müxbirinə deyir: «Sovet Azərbaycanına səfərimizdən çox razı qaldıq. Buradakı görüşlərimiz və söhbətlərimiz bizim məlumatımızı daha da artırdı, respublikanızın müvəffəqiyyətləri barədə əyani təsəvvür yaratdı»¹.

Ankaradakı Orta Şərq Texnika Universitetinin rektoru, professor Nuru Saryal «Kommunist» qəzetinin müxbirinə deyir: «Türk alimlərinin azərbaycanlı həmkarları ilə işgüzar əməkdaşlığı, zənnimizcə, son dərəcə perspektivlidir»².

¹ «Bakinskiy raboçiy» 26 iyun, 1979.

² «Kommunist» qəzeti, 7 iyun, 1979.

Bu cür misalların sayını çox artırmaq olar və öz-özlüyündə sadə və aşkar olan bu fikirlər, əslində, əhəmiyyətli və əlamətdardır. Müxtəlif ictimai quruluşlu ölkələr arasındakı ədəbi, mədəni və elmi əlaqələr ümumbəşər əhəmiyyətli bir məsələdir, dinclik, əmin-amanlıq məsələsidir və hər bir vətəndaşın bunu başa düşməsi, dərk etməsi ümuminin anlaması qüdrətinə gətirib çıxarır, həm də bu əlaqələrdəki əyanilik, işgüzarlıq sözdən işə keçməyə səbəb olur, həmin sahələrdə fərəhli hadisələr meydana çıxarır.

Türk prezident orkestrinin dirijoru, müasir Türkiyənin görkəmli mədəniyyət xadimi Hikmət Şimşeyin SİTA-nın müxbiri ilə müsahibədə dediyi bu sözlərə diqqəti cəlb etmək istəyirəm: **"Türkiyə opera sənətinin inkişafında məşhur sovet dirijoru və bəstəkarı, SSRİ xalq artisti Niyazinin misilsiz xidməti olmuşdur.** (Kursiv mənimdir – E). Onun quruluşunda populyar türk bəstəkarı A. S. Sayqunun «Koroğlu» operası İstanbul Opera və Balet Teatrının səhnəsində böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur»¹

Deməliyəm ki, Niyazi Türkiyədə çox populyar bir sənətkardır və onun sənəti haqqında, onun köməyi haqqında yüksək fikirlərə, minnətdarlığa nəinki yalnız görüşlərdə, söhbətlərdə tez-tez təsadüf etmək olar, artıq bu barədə xüsusi ədəbiyyat yaranmaqdadır.

Hələ 1973-cü ildə Azərbaycan musiqişünası Sabir Kərimovun Niyazi haqqındakı monoqrafiyası V. Ağlagülün tərcüməsi, Həyatı Əsilyazıcının ön sözü və bəstəkar Bülənd Tərcanın son sözü ilə İstanbulda çap olunmuşdur².

«Müasir dünyanın aparıcı dirijorlarından»³ (H. Əsilyazıcı) biri olan Niyazinin sənəti ilə ilk tanışlığı B. Tərcan belə təsvir edir:

«1961-ci ilin (onda mənim 46 yaşım var idi) qış gecələrindən birində evə gələrkən musiqi dükanlarından birinin vitrinində bir val diqqətimi cəlb etdi. Həmin valın sarı etiketində bu sözləri oxudum: «Çaykovski. Dördüncü simfoniya, Çexoslovakiya filarmoniyasının orkestri. Dirijor Niyazi.» Mən o valı aldım və həyəcanla evə apardım. Niyazi kimdir? O bu simfoniyanı necə ifa edir? Valın üz qabığında Niyazi haqqında məlumat vardı.

¹ «Bakinskiy raboçiy», 17 may, 1979.

² Kerimov Sabir. Olağanüstü yetenekli bir böyük sanatçı, İstanbul, 1973.

³ Yenə orada, səh.4.

Mən 40 dəqiqə ərzində Çaykovskinin məşhur simfoniyasını əvvəldən axıra kimi dinlədim. O vaxta qədər mənə elə gəlirdi ki, həmin simfoniyanın yalnız iki yozumu xüsusi diqqətəlayiqdir. Bunlardan biri Fürtvenqlerin idarəsi ilə Berlin simfonik orkestrinin romantik üslubdakı ifası, digəri isə Kusevitskinin idarəsi ilə Boston simfonik orkestrinin slavyan üslubuna yaxın ifası.

Həmin simfoniya Niyazinin ifasında, mənə elə gəlir ki, dediyim yozumlardan xeyli fərqlənir. O, bu simfoniyanın dərin qatlarını açmağa, yarandığı diyarın ruhunu, sərrast şəkildə müxtəlif metroritmik çalarları belə göstərməyə nail olmuşdur. Mənim təsəvvürümdə böyük bir sənətkarın şəxsiyyəti canlandı. Mən Niyazi ilə ilk dəfə bu cür görüşdüm. Bu valın sayəsində mən valehedici musiqinin şəxsən görmədiyim böyük dirijoru ilə tanış oldum»¹.

Daha sonra B. Tərcan Niyazi ilə şəxsən tanışlıqdan, onun yaradıcılığına daha yaxından bələd olmasından danışır, Niyazini müasir dövrün Karayan və Anserme kimi böyük sənətkarları ilə müqayisə edir, onun Türkiyə opera sənətinin inkişafındakı görkəmli rolu üzərində xüsusi dayanır.

Müasir dövrdə Türkiyə – Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri baxımından bir sıra digər əhəmiyyətli faktlar barədə də danışmaq olar və bu mənada mən hələ 1966-cı ildə Nizaminin İstanbulda çap olunmuş «Leyli və Məcnun» kitabını² ayrıca qeyd etmək istərdim.

Bu nəşr bir neçə cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir: Nizami ədəbi irsinin Türkiyədə, eləcə də Sovet İttifaqından xaricdəki türkdilli xalqlar arasında yayılması və təbliğ edilməsi işində bu kitabın əhəmiyyəti böyükdür; ikincisi, bu kitaba yazılmış iki giriş sözünün hər ikisində, həm M. Faruk Kurtunca, həm də Əli Gəncəli, Nizamini məhz Azərbaycan şairi kimi tədqiq, təhlil və təbliğ edirlər ki, bu, xarici nizamişünaslıqda qiymətli bir hadisədir. Nəhayət, bu nəşr bir də onunla əlamətdardır ki, M. Faruk Kurtunca «Leyli və Məcnun»u türk dilində Səməd Vurğunun azərbaycancaya tərcüməsi əsasında işləyib hazırlamışdır.

¹ *Kerimov Sabir*. Olağanüstü yetenekli bir böyük sanatçı, İstanbul, 1973, səh.177.

² *Nizami Genceli*. «Leyli ile Mecnun», İstanbul, 1976.

Mən İstanbul Universitetinin kitabxanasında hər iki tərcüməni müqayisə etdim və M. Faruk Kurtuncanın bu kitab üzərində məsuliyyətlə, Nizamiyə və ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqına, mədəniyyətinə və ədəbiyyatşünaslığına hörmət və məhəbbətlə, eyni zamanda, diqqət və dəqiqliklə işlədiyinin şahidi oldum.

M. Faruk Kurtunca Səməd Vurğun tərcüməsinin təbiiliyini, bədii-estetik xüsusiyyətlərini əsas etibarilə qoruyub saxlamağa nail olmuş, bir sıra sırf Azərbaycan kəlmələrini əsərin poetikasına xələl gətirməməkdən ötrü mətndə saxlamış və onların türk dilində lüğətini vermiş, müasir türk oxucusu üçün anamlı olsun deyə, ayrı-ayrı beyləri, hadisələri, adları şərh etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, xüsusən, akademik Mirzə İbrahimovun Nizami haqqındakı əsərlərini öyrənmiş və bu nəşrində onlardan istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyəm ki, görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas və dilçilərinin, o cümlədən, akademiklər Həmid Araslının, Məmmədəğa Şirəliyevin, professor Abbas Zamanovun elmi-nəzəri məqalələri Türkiyədə çap olunmuş, ədəbi və elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Burasını da yazım ki, Həmid Araslı Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, Məmmədəğa Şirəliyev və Abbas Zamanov isə həmin qurumun müxbir üzvləri seçilmişlər. Son illərdə Türkiyədə Nəbi Xəzrinin və Bəxtiyar Vahabzadənin ayrıca şer kitabları çap olunmuşdur.

Lakin təəssüf ki, Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrinin bu cür əyani təsdiqedicisi nümunələrinin sayı çox deyil, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı Türkiyədə arzu olunan səviyyədə çap və təbliğ olunmur və bizim Cəlil Məmmədquluzadə və yaxud Cəfər Cabbarlı kimi klassiklərimiz Türkiyədə demək olar ki, tanınmır.

Bu mənada Ankara Universitetinin teatr kafedrasının müdiri, görkəmli türk teatrşünas alimi Metin Andın M. F. Axundovun və Ü. Hacıbəyovun yaradıcılığına həsr olunmuş məqaləsində¹ təsadüf etdiyim bir fakt çox şey deyir.

M. F. Axundov dramaturgiyasını yüksək qiymətləndirən M. And bu böyük dramaturqun Türkiyədə çox az tanındığına təəssüflənir və latın əlifbasında onun yalnız «Vəzir-xani-Lənkəran» əsərinin 1928-ci ildə nəşr olunduğunu yazır. Bu komediyanı Rəşid

¹ «Sanat dergisi», 1978, N 261.

Qurşunluzadə... alman dilindən (!) türk dilinə tərcümə etmişdir.

Türkiyədə ikən ədəbi məclislərdə, görüşlərdə mən bu faktı M. Andın məqaləsinə istinadən söylədikdə hamı təəssüf edir, hətta mütəəssir də olurdu, amma elə bilirəm ki, yalnız təəssüf və mütəəssirliklə, belə bir passiv təəssüb hissi ilə kifayətlənmək olmaz və bu mənada biz türk həmkarlarımızdan çox şey umur və gözləyirik. Düzdür, elə həmin məqalədə M. And belə bir faydalı faktı qeyd edir ki, onun keçmiş tələbəsi, hazırda dövlət konservatoriyasının müəllimi Sevgi Türkay «Azərbaycan teatri və M. F. Axundov» adlı monoqrafiya yazmışdır və M. F. Axundov yaradıcılığını daha dərinədən öyrənmək və təbliğ edə bilmək üçün S. Türkay xüsusi olaraq Azərbaycan dilini öyrənmişdir; əlbəttə, bu və bu kimi digər faktlar çox yaxşıdır, ədəbi əlaqələr sahəsində əməli bir işdir, lakin Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyi, qədim tarixi, qüdrətli poetikası və məzmunu müqabilində çox azdır, çox az söz deyir və bütöv təsəvvür yarada bilmir.

... «Murad» meşənin içi ilə qıvrılıb gedən yolla Rizəyə tərəf irəliləyir və mənim ilk dəfə gördüyüm bu qalın meşədə bu dəm bir Azərbaycan mahnısı səslənir və elə bil ki, bu mahnının sədaları «Murad»ın radiosundan deyil, mənim bütün içimdən, ürəyimdən axıb gəlir:

*Pəncərədən daş gəlir, ay bəri bax, bəri bax...
Xumar gözdən yaş gəlir, ay bəri bax, bəri bax..*

7.

Türklər çox mehriban və nəzakətli bir xalqdır və onlarla təmasda olduqca daha artıq dərəcədə hiss edirsən ki, bu mehribanlıq da, bu nəzakət də sonradan əldə edilən bir keyfiyyət, şüurlu bir cəhət deyil, onların təbiəti belədir, necə deyərlər, xisləti belə yoğrulub.

Türkiyədən çıxacağımız gün səfər zamanı tanış olduğumuz yazıçıların və ümumiyyətlə, qələm sahiblərinin, maarif və mədəniyyət xadimlərinin çoxu bizlə vidalaşmağa gəlmişdi, gələ bilməyən, telefon vasitəsilə üzrxahlıq edib yaxşı yol arzulayırdı, kimi də kiçik məktublarda xoş sözlər yazıb göndərmişdi.

Mənə ən çox təsir edən bu oldu ki, bir sıra siyasi-ictimai,

ədəbi problemlər ətrafında çox qızğın, hətta çox kəskin mübahisələr etdiyimiz, ümumi dil tapa bilmədiyimiz tanışlar da gülər üzlə, açıq ürəklə bizlə xudahafizləşməyə gəlmişdi.

Türk yazıçılarının orta nəslinə mənsub bir nasirlə ədəbi hadisələr, ayrı-ayrı yazıçılara, tarixi şəxsiyyətlərə münasibət barədə bizim, istər-istəməz (bəzən əsəbləri heç cürə cilovlamaq olmur), çox sərt bir mübahisəmiz oldu və təxminən üç saat (!) davam edən bu gərginliyin nəticəsi o oldu ki, biz bir-birimizə əl uzatmadan ayrıldıq.

Həmin nasir bir topa qərənfillə hava limanına bizi ötürməyə gəlmişdi.

O qərənfillər göyün yeddinci qatı ilə Moskvaya uçan təyyarəmizi ətirlə doldurmuşdu; o qərənfillər göyün yeddinci qatı ilə Moskvaya uçan təyyarəmizə bir yaz bayramı gətirmişdi.

Hələ Plutarx demişdi: «Mənə o dost lazım deyil ki, hər nə deyirəmsə razı olur, başını tərpedə-tərpedə dediklərimin hamısını təsdiq edir – axı, kölgə bunu daha yaxşı bacarır».

Əlbəttə, Plutarx bir az ifrata varır, amma bir həqiqət var: fikir birliyi, əqidə birliyi gözəl şeydir, müsahibini sənin mənəvi müttəfiqinə çevirir, lakin burası da şübhəsizdir ki, müxtəlif fikirlili, müxtəlif dünyagörüşlü adamlar da bir-birini anlamağa çalışmalı, bir-biri ilə ədavət aparmamalıdır.

Təyyarəmiz Moskvaya yaxınlaşdıqca o bir topa qərənfil, elə bil ki, bir nəfərin verdiyi yox, bütöv bir ölkənin – Türkiyənin ərmağanı idi.

İnsanlar arasındakı dostluq, mehribanlıq, səmimilik özünün ən böyük mənasını, yəqin, o zaman əldə edir ki, bu fərdi dostluq nəticə etibarilə ölkələr, xalqlar arasındakı dostluğa çevrilir və əslində, bu dostluğa təmsil edir.

Təyyarəmizdə yeddi-səkkiz yaşlarında sarışın, göygöz, mehriban və bir az gülməli bir türk qızı uçur: atası ilə anası bu qızı özləri ilə birlikdə Moskvaya on gün müddətinə gəzməyə aparırlar.

Bu qız bir dəqiqə də olsun öz yerində oturmur və bircə dəqiqə də olsun ağzını yummur, ora-bura qaçır, elə hey danışır, danışır; mənim ruscanı da, türkcəni də bilməyimi başa düşüb (fikir verirdi ki, mən ruslarla, türklərlə türkcə danışırım) üstümə qaçdı və

elə bil, hamısını deyib qurtarmağa vaxt tapmayacaqmış kimi, suallarını yağdırdı:

- «Salam» necədi rus dilində?
- Zdravstvuyte.
- Bəs, «gəl dostluq edək?»
- Davayte, budem drujit.
- «Təşəkkür?»
- Spasibo.

Mən Türkiyə haqqındakı qeydlərimi də həmin sözlərlə qurtarmaq istəyirəm.

1979.

DYULA ÇAK İLƏ SÖHBƏT

(Macarıstan cizgiləri)

1.

Elə bil, kimsə mənə deyir: yaxşısı budur ki, birbaşa Dyula Çak ilə söhbətə keç, axı, Macarıstan haqqında nə demək lazımdır,sa, bunu B.Bartok, K.Miksat, E.Adi, A.Yojef, bir çox başqaları öz doğma macar xalqlarının gözəl istedadı ilə deyiblər və sən F.Listin rapsodiyalarından, Ş.Pyetefinin lirikasından, İ.Kalmanın operettalarından sonra Macarıstan haqqında yeni nə deyə bilərsən? Lakin mən bu haqlı sualın dəmir məntiqinə baxmayaraq, yenə də Budapeşt aeroportunu xatırlayıram və təxminən bir il bundan əvvəl həmin aeroportda keçirdiyim hissləri yenidən yaşayıram. Onda – 1981-ci ilin dekabrı idi – Mən Moskvadan uzaq və naməlum Tunisə uçurdum və həmin uzaqlıq, naməlumluq təbii bir nigarançılıq, narahatlıq əmələ gətirmişdi və bizim təyyarəmiz yolüstü Budapeşt aeroportunda yerə enəndə mənə elə gəldi ki, doğma bir yerdəyəm, aeroport binası daşı ilə, alüminiyə, lay-lay şüşələriylə mənim üzümə gülürdü və bu gülüş o soyuq dekabr günü mənim içimə bir hərərət gətirdi. Məsələ burasında idi ki, mən artıq bir neçə dəfə Macarıstanda olmuşdum, Macarıstanı gəzmişdim, macarları tanıyır və sevirdim, bu aeroportdan bir neçə kilometrlik məsafədə mənim dostlarım yaşayırdı, indicə onlara telefonla zəng edə bilərdim (elədim də!) və bu dostların ailələri, uşaqları mənim gözlərimin qarşısına gəldi və doğrusunu deyim ki, mən özümü az qala Bakıda hiss etdim. Həmin uzaq səfər başa çatarkən də Əlcəzair–Tunis–Budapeşt–Moskva marşrutu ilə geriyyə uçanda mən Budapeşt aeroportunda eyni hissləri keçirirdim. Əlbəttə, bu dəfə daha heç bir naməlumluq yox idi – Şimali Afrika artıq xatirəyə çevrilirdi, amma o uzaqlığın xofu var idi, evə tələsmək var idi və yalnız Budapeşt aeroportunda mən Bakıya az qaldığımı cismən duydum.

İndi, budur, aradan bir il keçib, 1983-cü ilin yanvarıdır və mən yenə də Budapeştdəyəm, SSRİ Yazıçılar İttifaqının nümay-

əndəsi kimi Macarıstan Yazıçılar İttifaqında bəzi məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi etməliyəm, bir müəllif kimi, Budapeştin «Yevropa» nəşriyyatının qonağıyam və «Literaturnaya qazeta»nın xahişi ilə görkəmli macar yazıçısı və ictimai xadimi, Macarıstan Yazıçılar İttifaqının katibi Dyula Çak ilə ədəbi söhbətimiz olmalıdır. Bəli, aradan bir il keçdi və bu bir il, təbii ki, yalnız adicə zaman vahidi deyil, milyonların (o cümlədən də mənim) ömrümün bir ilidir, yəni, üç yüz altmış beş günlük fərdi hiss və həyəcanlardır, itkilər və qazanlardır, sevincli, fərəhli çağlar və kədərli, qüssəli anlardır. Həmin bir ilin Macarıstanla bağlı mənim üçün ən fərəhli hadisəsi isə budur ki, «Yevropa» nəşriyyatı macar dilində mənim «Gümüşü furqon» adı ilə «Bir görüşün tarixçəsi», «Toyuğun diri qalması» povestlərimdən və hekayələrimdən ibarət kitabımı çap etmişdir. Həmin kitabın tərcüməçilərindən biri Erjebe Katorna məni qarşılayanda səmimi və mehriban bir qonaqpərvərliklə (az qalır yazım ki, Azərbaycan qonaqpərvərliyi ilə!) gülə-gülə dedi:

– Siz daha macar yazıçısısınız.

Əlbəttə, bu, zarafat idi, amma bir həqiqət var idi ki, mən öz yazılarımı başqa hərflərlə, bilmədiyim dildə çap olunmuş görəndə, istər-istəməz, naqolay bir hiss keçirirəm: bir tərəfdən bir yazıçı kimi adama xoşdur ki, sənin yazın başqa dilə çevrilib, çap olunub, o biri tərəfdən isə... qeyri-adilik içində qalırsan, hərf-hərf yazıb ürəyini ağ kağızlara boşadırsan və vaxt keçir, o dolmuş kağızlar tamam başqa bir aləmdə yaşayan oxucular arasında, yəni müxtəlif psixologiyaya malik, müxtəlif millətli, müxtəlif yaşlı insanların arasında yayılır, onların sirdaşı olmağa cəhd edir. Bu – doğrudan da, heyrətamiz bir prosesdir və qoca Füzulinin müdrik kəlamlarından biri mənim yadıma düşür:

İlahi feyzdən bir xəzinədir söz...

Lakin mənim Budapeştə gəistlər, tanışlar məni başqa münasibətlə təbrik etdi. Gülə-gülə, macarlara xas olan bir hərəratlə qədəmlərimin, necə deyərlər, sayalı olmağından danışdılar, «Ayağın bizə düşüb» – dedilər. İş burasında idi ki, mən Budapeştə gələn gün Taryani ailəsində beş ekiz dünyaya gəlmişdi və bircə gündən sonra bu dörd bacının və bir qardaşın adı (valideynləri o saat onlara ad qoymuşdu) bütün budapeştliyərin dilinin əzbəri idi, hamı

qəzet köşklərində növbəyə durub, radionun, televizorun qabağında dayanıb, Silviyadan, Melindadan, Haynalkadan, Erikadan və Şandordan təzə bir xəbər bilmək istəyirdi: çəkiləri artırmı? özlərini necə hiss edirlər? xəstələnmirlər ki? və bu beş körpə hələ dünyaya əməlli-başlı gözlərini açmağa macal tapmamış milli qəhrəmanlara çevrilmişdi. Macarıstanın bütün qəzetləri mütəxəssislərin hesabladığı belə bir rəqəmi böyük hərflərlə oxuculara çatdırırdı ki, beş əkizin dünyaya gəlməyi ancaq qırx milyon doğuşdan (!) bir şansıdır. Müqayisə üçün yazırdılar ki, üç əkiz hər 6400 doğuşdan sonra ola bilər. Əlbəttə, Macarıstanın bütün əhalisinin heç on bir milyon olmadığını nəzərə alsaq, Silviyanın, Melindanın, Haynalkanın, Erikanın və Şandornun gəlişi möcüzə idi və Sabolç küçəsindəki bayram hay-küyündə, qələbəlikdə heç bir təəccüblü şey yox idi. Əkizlərin anadan olduğu doğum evi bu küçədə yerləşirdi və həmişə sakitlikdən, xudmanilikdən xəbər verən Sabolç küçəsi indi, yəqin ki, heç vaxt şahidi olmadığı bir canlanmanın mərkəzi idi.

Mən Macarıstandan qayıdandan sonra haradasa əkizlər (bizim əkizlər) haqqında məlumat oxudum: kefləri kök idi, yaxşı böyüyürdülər, heç bir nigarançılıq yoxdur və bu kiçik məlumat mənə də bir sevinc gətirdi, mənə elə gəldi ki, yaxın, əziz bir adamın yaxşı məktubunu almışam. Mən təbii ki, Silviyaya da, Melindaya da, Haynalkaya da, Erikaya da, böyük şairlərin adaşına da böyük səadət, xoşbəxtlik arzulaıyram və burasını da arzu edirəm ki, beşinin də bir yerdə dünyaya gəlməyi (qırx milyondan bir şans!) onların həyatında yeganə fərəhli, yeganə yaddaqalan hadisə olmasın...

İndi isə mən Dyula Çak ilə söhbətimizə keçmək istəyirəm, lakin... lakin yenə də o qoca qadının ağappaq saçlarını, qırıq basmış, amma işıqlı simasını, uzaqdan da bərəkəti hiss edilən əllərini görürəm və hiss edirəm ki, o mehriban, səliqəli, qayğıkeş nənə barədə, heç olmasa, ikicə kəlmə deməliyəm, çünki, əslində, o mənim təsəvvürümdə bütün macar xalqının nəciblik timsalıdır.

Əvvəlki səfərlərimdən birində olduğu kimi, bu dəfə də Budapeştdə «Asoriya» mehmanxanasına düşmüşdüm. Bir əsrdən artıq yaşı olan bu məşhur mehmanxana Budapeştin gözəl və mərkəzi küçəsi Rakosi prospektindədir, amma mənim dördüncü mərtəbədəki nömrəm qədim və tamamilə sakit bir küçəyə baxırdı. Üzbəüzdə klassik barokko üslubunda, yəqin ki, keçən əsrin ikinci

yarısında tikilmiş və hörgüsünün iri sal daşları XX əsrin hisinə, tüstüsünə dözməyib qapqara qaralmış bir yaşayış binası var idi və mən «Astoriya»da yaşadığım bütün müddət ərzində həmin binanın dördüncü mərtəbəsində, bir az kənardakı pəncərənin sahibəsi – o ağbirçək qadın hər səhər tezdən tərtəmiz ağ dəsmalla pəncərənin tərtəmiz şüşəsini silirdi və üstündə heç bir toz, çirk olmayan ağ dəsmal çölə çırpmazdən əvvəl boylanıb diqqətlə o baş-bu baş küçəyə baxırdı ki, aşağıdan adam keçməsin, lap uzaqda da bir nəfər görəndə, səbrlə gözləyirdi, həmin adam gəlib pəncərənin altından keçib tamam uzaqlaşandan sonra tərtəmiz dəsmalını çölə fırpırdı. Bakıya qayıdandan sonra məşhur macar hüquqşünasları Q.Katonanın və İ.Kertsin «Cinayətin izi ilə» adlı kriminalistika tarixi haqqında oçerklər kitabını maraqla oxuyarkən belə bir hadisə mənim diqqətimi cəlb etdi: keçən əsrin əvvəllərində Budanın (indiki Budapeştdə Dunayın sağ sahili) Tabane hissəsində, Fe küçəsinin 555-ci nömrəli binasında Temeşvarilərin mehmanxanası var imiş və 1821-ci ilin fevralında Temeşvarilər bir neçə günlük kəndə gedib-qayıdandan sonra məlum olur ki, onların mehmanxanasını yarıblar. Əlbəttə, bu hadisə ona görə mənim diqqətimi cəlb etmədi ki, kriminalistika tarixində nəsə əlahiddə bir hadisədir, yox, ona görə ki, mən sidq-ürəkdən təəccüb hissi keçirdim: Macarıstanda da oğurluq ola bilər? Sonra bu sadələvh təəccübümün özü mənə təbii göründü və o ağbirçək qadın yenə də mənim gözlərimin önündə canlandı. Mən müxtəlif illərdə Macarıstanın Peç, Seged, Sekeşfəhivar, Vesperm kimi qədim şəhərlərində, mədəniyyət mərkəzlərində müxtəlif görüşlərdə olmuşam, müxtəlif ədəbi söhbətlərdə, fikir mübadilələrində iştirak etmişəm, Vələnsə gölünü, Dunay və Balaton sahillərini gəzmişəm və macar xalqının mədəniyyətini, qayğıkeşliyini, xeyirxahlığını və səliqəsini, necə deyərlər, əyani şəkildə gözlərimlə görmüş, ürəyimlə hiss etmişəm. Bir neçə gün üzbəüz qonşusu olduğum o ağbirçək nənə elə buna görə mənim nəzərlərimdə öz xalqını təmsil edirdi.

Əslində, o qoca qadın – xalqın özü idi.

2.

Kiçik bir arayış: Dyula Çak 1930-cu ildə anadan olub. Yazıçı, dramaturq, publisistdir. Yaradıcılığa jurnalist kimi başlayıb. Romanları, povestləri, hekayələri bir çox dillərə tərcümə olunub

(o cümlədən, Sovet İttifaqında çap olunub), pyesləri müxtəlif səhnələrdə tamaşaya qoyulub.

Haşiyə: Dyula Çak ilə söhbətimizin təşkilatçıları həyəcan keçirirdilər ki, birdən fikir mübadiləsi mübahisəyə çevrilər, ara qızışar, Dyula sərt adamdı... Əvvəlcədən deyim ki, nə söhbət əsnasında, nə də sonda mən Dyulada bir sərtlik hiss etmədim, əksinə, səbrli, təmkinli idi və olsun ona görə ki, Dyula da, mən də bir çox məsələlərə münasibətdə demək olar ki, həmfikir idik.

İştirakçılar: Dyula Çak, mən, tərcüməçimiz və mənim dostum. Adam, bir də ki, maqnitafon.

Məkan: Budapeşt. Macarıstan, Yazıçılar İttifaqı.

Zaman: 27 yanvar 1983. Saat 10.30.

Mən. Bizim söhbətimizin mövzusu barədə mənə belə deyiblər: ədəbiyyatın cəmiyyətdə oynadığı rol, apardığı mübarizə, ictimai mövqeyi.

Dyula Çak: Mənə də belə deyibər. Maraqlı mövzudur.

Mən. Kim başlayır?

Dyula Çak. Siz qonaqsız, buyurun.

Mən. Onda birbaşa mətləbə keçək. Əlbəttə, mən yaxşı bilirəm ki, ədəbiyyatın cəmiyyətdə oynadığı rol böyükdür. Dünya ədəbiyyatı tarixi əyani şəkildə göstərir ki, əsl ədəbiyyat, yəni istedadlı ədəbiyyat həmişə müharibələrin əleyhinə olub, həmişə sülhə çağırıb, həmişə humanizmə, mənəvi təmizliyə çağırıb, istismarın, əzab-əziyyətin əleyhinə olub, həmişə əzilənin, zəifin, kəsibin müttəfiqi və təəssübkeşi olub, bir sözlə, xeyir ilə şərin mübarizəsində ədəbiyyat həmişə xeyirin tərəfdarı, carçısı olub. Mən də, təbii ki, bu hisslərlə yaşayıram, yazıram, amma doğrusunu sizə deyim ki, bəzən... bəzən özüm-özümə Don Kixot təsiri bağışlayıram...

Dyula Çak (*mənim sözüümü yarımcıq kəsərək*). Çünki şərq qurtarmaq bilmir, öz işini görür, ona görə?

Mən. Qısa desək, hə, ona görə. Düzdü bu donkixotluq hissi tez də ötüb gedir, amma, hər halda, bəzən elə bu günün özündə fələstinliləri fikirləşəndə, Livanın müsibətini görəndə, Salvador, yaxud Cənubi Afrika Respublikası haqqında oxuyanda, istər-istəməz, sarsılırsan. Axı, ədəbiyyat bu qədər mübarizə aparır, axı, ədəbiyyatın auditoriyası bu qədər geniş, səviyyəsi bu qədər yüksəkdir, axı, Şoloxovun və Heminqueyin, Folknerin və Araqonun, Markesin və Kortasarın, Kavabatanın və Remarkın, onlarla,

yüzlərlə başqa böyük yazıçıların humanizmi ürəklərə yol tapır, bəs necə olur ki, yaxın keçmişin Kampuçiya faciəsi baş verir, şah İranda azərbaycanlıların milli-azadlıq hissini azacıq qıgılıcımını belə məhv edir, müstəmləkələrin qulu olduğu halda, özü də ən qatı müstəmləkəçilik yeridir?

D y u l a Ç a k (*gülümsəyir*). İrandan şahı qovdular, Kampuçiyadan da Pol Potu...

M ə n . Elədir və bu işdə qələmin rolu da, şübhəsiz, böyük oldu. Amma bunun əksi də olur axı... Pablo Neruda ömrü boyu böyük istedadla malik qələmi ilə mübarizə etdi. Çilidə isə general-lar Alyendeni güllədən keçirib hakimiyyəti ələ aldılar, xalqı güllədən keçirməyə başladılar. Mən Markesin Nobel mükafatı alarkən söylədiyi nitqi oxudum və sizin yanınızda etiraf etmək istəyirəm ki, onun gətirdiyi misalların təsiri ilə səhərə kimi yata bilmədim. Ədəbiyyat mübarizə aparır, amma misal üçün, Meksika diktatoru general Antonino Lopes de Santa-Ana öz sağ ayağının təntənəli dəfn mərasimini keçirir... Markes yazır ki, 1970-ci ildən bu tərəfdə Latın Amerikasında iyirmi miylon uşaq – həmin müddətdə bütün Avropada doğulan uşaqlardan artıq! – iki yaşına çatmamış müharibələrdən, aclıqdan, təqiblərdən həlak olmuşdur...

D y u l a Ç a k . Amma, hər halda, müharibələrlə yanaşı, sülh var və sülh qat-qat artıqdır. Bu gün müharibələrin sülhə nisbətən azlığında müasir ədəbiyyatın şübhəsiz ki, böyük rolu var. İstedadlı ədəbiyyat effektiv olmaya bilməz. Siz Pablo Neruda və Çili generalları haqqında yaxşı dediniz. Bəs sizcə təskinlik nədədir? Yəni o ani donkixotluq hissi – burasını da deyim ki, məndə də hərdən belə şey olur – keçib gedəndən sonra gecələr oturub ürəyimizi ağ kağızlara boşaltmaq üçün qüvvəni hardan alırıq?

M ə n . İnamdan. Xeyir ilə Şərin mübarizəsində, deyək ki, elə həmin Çilidə şərin qələbəsi məni, əlbəttə, bir yazıçı kimi sarıdır, lakin mən buna tamamilə əminəm ki, həmin qələbə müvəqqətidir. Bir gün gələcək və generalların gülləsi tükənəcək, çünki Pablonun nəğmələri öz işini görür və Pablonun nəfəsi general gülləsindən fərqli olaraq, heç vaxt tükənməyəcək. İnsan zəkasına, Xeyirin qüdrətinə və qələbəsinə inam olmasa, məncə, nəinki yazmağın mənası yoxdur, ümumiyyətlə, yazmaq heç mümkün də deyil.

D y u l a Ç a k . Məsələ də bundadır. Gerçəklikdən qaçmaq

olmaz və səni əhatə edən mühitin gözünün içinə baxmağı bacarmısan. Həyatı real əks etdirmək lazımdır və bu zaman qarşıya çıxan problemlərə öz real münasibətini bildirməlisən. Əlbəttə, mən başa düşürəm ki, bədii-estetik baxımdan müxtəlif təmayüllü ədəbiyyat mütərəqqi qələmin sayəsində, sizin dediyiniz kimi, xeyrlə şərin mübarizəsində xeyrin köməkçisi ola bilər, amma bununla bərabər, mən belə bir möhkəm və qəti fikirdəyəm ki, əsl mübariz ədəbiyyat realizmlə nəfəs almalıdır. Mən Amerika Birləşmiş Ştatlarında olanda Bekketin bir pyesinə baxdım, adı belə idi: «Bütöv həyat». Əsəri universitet tələbələri tamaşaya qoymuşdular. Pərdə qalxır, boş səhnədə bir miz var, mizin də üstündə maqnitafon. Bir azdan maqnitafondan yenicə anadan olmuş çağanın qışqırtısı eşidilməyə başlayır. Çağa qışqırtısı gah bərkiyir, gah yavaşlayır, kəsir, təzədən başlayır və bir müddət beləcə davam edir, sonra yarım saatlıq fasilə, sonra yenə həmin miz, həmin maqnitafon. Maqnitafon bir müddət susur, sonra yavaş-yavaş matəm musiqisi səslənməyə başlayır. Matəm musiqisi get-gedə bərkiyir, çalır, çalır və susur. Tamaşa belədir. İnsan anadan oldu, yaşadı, qocaldı və öldü. Mən o vaxt bir daha əmin oldum ki, modernist ədəbiyyatın göstərdiyi bu doğulma və ölüm faktı arasındakı həyatı yalnız realist ədəbiyyat göstərə, inandıra və düşündürə bilər. Təəssüf ki, bizdə bəzən formaya uyurlar, forma axtarırları realizmi sıxışdırır. Mən bəzi müasir macar yazıçılarını nəzərdə tuturam.

M ə n . Əlbəttə, əgər realizmi sıxışdırırsa, yəni forma, forma xatirinə axtarılsa, bu pisdir. Çox pisdir. Lakin öz-özlüyündə isə forma axtarırları da ümumiyyətlə, bədii axtarışın tərkib hissəsidir və təbii ki, formanı başlı-başına buraxmaq, onun bədii-estetik əhəmiyyətindən sərf-nəzər etmək olmaz.

D y u l a Ç a k . Bilirsiniz, mən bu barədə tez-tez fikirləşirəm və mənim formaya münasibətimi, bir az kobud şəkildə desə, belə ifadə edirəm: forma gərək realizmin qulu olsun, onun xidmətində dursun. Mən şəxsən oturub, deyək ki, bir hekayə yazanda, heç vaxt fikirləşmirəm ki, cümlələri kiçik hərflə yazım, ya böyük hərflə, cümlələri yarımçıq kəsim, ya yox, dialoqlardan çox istifadə edirəm, yoxsa bütün hekayəni abzassız, necə deyərlər, birləşməyə yazım... Mən fikirləşirəm, əzab çəkə-çəkə axtarırlar aparıram ki, necə eləyim ki, qəhrəmanlarım canlı çıxsın, həyatdakı kimi təbii olsun, mənim bədii təfəkkürümün, xəyallarımın məh-

sulu yox, bilavasitə həyatdakı insanların bədii inikası olsun. Əsas məsələ budur.

M ə n . Əlbəttə, məzmun əsasdır və bu bərədə ikinci bir fikir ola bilməz. Eyni zamanda mən bir daha təkrar etmək istəyirəm ki, formaya etinasız yanaşmaq da, formaya aludə olmaq kimi zərərli-dir. Mənim üçün bu mənada klassik həqiqət var: yeni məzmun yeni forma tələb edir. Məzmun isə zamanla, ictimai formasiya ilə bağlı dinamik təbiətli məhfumdur. Məzmun durmadan inkişaf edir və dəyişir. Bir də ki, istedad – söhbət əsl istedadından gedir! – yeni məzmunu duyduğu və tapdığı kimi, yeni formanı da eləcə təbii duyur və tapır.

D y u l a Ç a k . Təbiilik olan yerdə mən heç vaxt mübahisə etməmişəm. Təbiilik anlayışı mənim üçün realizm anlayışının ekvivalentidir. Modernist ədəbiyyatda təbiilik yoxdur, elə buna görə də o, realizmlə əks qütbədə dayanır. Hərgah, misal üçün, bir şerdə, – belələri bizdə çox yazılır – nöqtə yoxdursa, vergül yoxdursa, böyük hərflər yoxdursa, çox zaman onlarda görürsən ki, heç fikir də yoxdur, yadda qalacaq, sənə təsir edəcək adi bir detal, hətta ştrix də yoxdur. Həmin şerdəki nöqtəsizlik, vergülsüzlük, əslində, fikirsizliyi ört-basdır edir.

M ə n . Bir-iki ay bundan əvvəl mən Bakıda rus dilində sizin «Çörək və tamaşa həsrətində olanlar haqqında ballada» adlı hekayənizi oxudum. Həmin hekayədə də cümlələr yarımqıç kəsilir. Xəttbaşları kiçik hərflərlə başlayır və hərgah səhv etmərsə, üç-dörd jurnal səhifəsi olan o hekayə, əslində, yeddi-səkkiz cümlədən ibarətdir. Sözlər həmin uzun cümlələrin qəlibinə salınıb, necə deyərlər, sayca az cümlələrin qəlibinə pərçim edilib.

D y u l a Ç a k (*gülümsəyir.*) Yox, mənim forma haqqında indi söylədiyim fikirlərlə öz yazılarım arasında təzad yoxdur, yəni bir şey deyib, başqa şey eləmirəm, hərçənd belələri də var və bizdə də onlar az deyil...

M ə n . Onlar hər yerdə var...

D y u l a Ç a k (*başı ilə təsdiq edir.*) Yəqin... Bilirəm, mənim o hekayəmi sizin «İnostrannaya literatura» jurnalında çap ediblər, mənə göndərmişdilər. Orda başqa iki hekayəm də çap olunub, onları da oxumusunuzmu?

M ə n . Oxumuşam.

D y u l a Ç a k . Görürsünüzmü, onlarda «Ballada»dakı forma yoxdur, halbuki, «Ballada»dan çox böyükdürlər. Onlar klassik

realizm ənənələrinə əsaslanaraq yazılmışdır, ənənəvi formadadırlar. «Ballada» da realist hekayədir və onun forması, sizin bayaqkı təbirinizcə desəm, təbii şəkildə elə alındı.

Mə n . Artıq hamıya məlum bir həqiqət var: realizm, eləcə də sosialist realizmi geniş imkanlara malikdir. Mən Budapeştin kitab dükanlarında Şukşinin də, Aytmatovun da macar dilində çap olunmuş kitablarını gördüm və yəqin ki, siz də onları oxumusunuz...

D y u l a Ç a k . Əlbəttə.

Mə n . Bu iki yazıçı sosializm realizm ədəbi metodunun yitirdiyi görkəmli sənətkarlardır. Adi adamlarda, cari həyatda, məişətin incəliklərinə münasibətdə bu yazıçılarda oxşarlıq, hətta deyərdim ki, eynilik çoxdur, lakin bununla birlikdə təhkiyələrində, bədii təsvir vasitələrində, əhatə olunduqları mühiti və ümumiyyətlə, yaşadıqları dünyanı görmək və görməmək xüsusiyyətlərində nə qədər də müxtəliflik var. Şukşinin «ənənəvi realizmi» ilə Aytmatovun «mifoloji-fantastik realizmi» hesabla bir-birini inkar etməli idi, lakin sosializm realizminin də qüdrəti ondadır ki, hər iki yaradıcılığı ehtiva edir. Çünki həmin «ənənəvi» realizm də, həmin «mifoloji-fantastik realizm» də insana ehtiram və məhəbbətlə, gələcəyə inamla nəfəs alır...

D y u l a Ç a k . Və bu yerdə tənqidin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Tənqid böyük qüvvədir, lakin təəssüf ki, biz bu qüvvədən lazımınca istifadə edə bilmirik. Mən bu sözləri yalnız bir yazıçı kimi demirəm, daha artıq dərəcədə ədəbiyyat təəssübkeşi kimi deyirəm. Bu gün Macarıstanda gedən ədəbi prosesdə tənqid şəxsən mənim arzuladığım və umduğum bir effektlə fəaliyyət göstərə bilmir. Bu gün Macarıstanda yazıçı istədiyini yazır, hökumət onun əsərlərini çap edir, ona qonorar verir, ev verir, mükafat verir, lakin hökumət yazıçıya istedad verə bilmir. Bu yerdə sözü tənqid deməlidir. Tənqid ədəbiyyatı saf-çürük etmək qüdrətinə malik olmalıdır. Amma indi vəziyyət necədir? Baxıb görürsən ki, şerdə uğursuzluğa düşər olan, nəşrdə əsərləri redaksiyalarda rədd edilən birisi tənqidlə məşğul olmağa başlayır... Yaxud yaxşı tənqidçilik qabiliyyəti olan bir başqası bədii yaradıcılığa keçir və ədəbi proses onun simasında tənqidini itirir, amma yazıçını əldə etmir. Üçüncüsü isə ədəbiyyat ilə cəmiyyət arasındakı bağlılıqdan, əlaqədən baş çıxara bilmir. Yazıçının sözü oxucu üçündür. Əsl tənqidçi isə öz sözünü həm oxucuya, həm də yazıçıya deməlidir.

M ə n . Elədir. Tənqid bir tərəfdən ədəbiyyatı dərk etmək üçün oxucuya köməklik göstərməlidir, digər tərəfdən isə dünyanı dərk etmək üçün yazıcının özünə köməklik göstərmək iqtidarında olmalıdır.

D y u l a Ç a k . Olmalıdır... Lakin həmişə belə olurmu? Tə-əssüf ki, yox... Buna görə də bəzən meyar itir, oxucunun zövqü korlaşır, bayağı ədəbiyyatın auditoriyası əsl ədəbiyyatın auditoriyasından qat-qat artıq olur. Yalnız onunla təskinlik tapaq ki, zaman öz işini görəcək, bayağı ədəbiyyat yaşamayacaq, gəldi-gərdədir, əsl ədəbiyyat isə öz qiymətini alacaq – çətin və ağırdır. Tənqid istedadla kömək etməlidir.

M ə n . Lev Ozerovun bir misrası yadıma düşür: «İstedadlara kömək etmək lazımdır, istedadsızlar isə özləri özlərinə yol açacaqlar».

D y u l a Ç a k . Gözəl və dəqiq deyib. İstedadın qarşısında duran vəzifə çox çətindir. Elm təbiəti, xarici aləmi dərk və izah edir, ədəbiyyat isə, – söhbət istedadla gedir! – insanın daxili dünyasını dərk və izah etməlidir. İstedadsızlıq belə bir vəzifədən azaddır və tənqid də bunu göstərməyəndə, istedadsızlıq qol-qanad açır, saxtılıq və bayağılıq bədiiliyi əvəz edir, ən əsası isə, bəzən öz bədii qadirsizliyini problematikanın aktuallığı ilə ört-basdır etməyə istəyir.

M ə n . Dünən mən Karoy Mokun «Üz-üzə» filminə baxdım. Deyirlər ki, bu film bütün Macarıstanda səs salıb.

D y u l a Ç a k (*başını tərpedib təsdiq edir*). Hə...

M ə n . Bu rejissor, əlbəttə, istedadsız deyil, amma...

D y u l a Ç a k (*gülür*). Əsas məsələ də bu ammalardadır!

M ə n . Mok öz filminə əllinci illər macar həyatının ictimai problemləri ilə şəxsi, intim iztirabları, həm də bu iztirabların çılpaq təsviri ilə birləşdirməyə cəhd edib, amma – həmin sizin dediyiniz ammadır! – mənə elə gəldi ki, sırf intim həyatın naturalist təsvirini ört-basdır etmək üçün ictimai problemlərdən bir örtük kimi istifadə edilmişdir. Bu da süniliyə gətirib çıxarıb və bunda təəccüblü bir şey yoxdur. Sənət bədiiliyi, kəmfürsətliyi sevmir və sənətkar sənətlə «üz-üzə» dayandıqda pak, təmiz olmalıdır. Məhz belə bir təmizlik, əlbəttə, istedadla birlikdə, Mokun nail olmaq istədiyi vəhdəti təbii edə bilər, çünki şəxsi, hətta intim iztirablarla da ictimai problemlər arasında böyük Çin səddi yoxdur, bu məfhumlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir.

D y u l a Ç a k . Xoşbəxtlikdən bizdə bu cür əsərlər də yaranır.

M ə n . Onlardan birini mən bu günlərdə gördüm. Budapeşt Milli Teatrında İştvan Çurkanın «Ölü minalar» pyesi əsasında hazırlanmış tamaşanı nəzərdə tuturam. Vaxtıyla bir-biri ilə düşmən olan iki nəfər – arıq Mor və kök Pal təsadüfən xəstəxananın eyni palatasında yatırlar. Situasiya, olsun ki, bir o qədər də orijinal deyil. Biz iki nəfərin təsadüfən qatarda bir kupeyə düşməsini, sanatoriyada görüşməsini, otdə qonşu olmasını və s. az oxumamışıq və az görməmişik. Lakin Çurkanın pyesi mənim üçün ona görə maraqlı və orijinal göründü ki, dramaturq tamamilə müxtəlif təbiətli, müxtəlif taleli, bir-birini öldürməyə belə hazır olan bu iki nəfərin şəxsi, intim iztirabları vasitəsiylə çox ciddi ictimai problemlər qaldıra bilmişdir. Quruluşçu rejissor İştvan İqladi də, rəssam Mataş Varqa da, rolların ifaçıları Tamaş Mayor da, Ferens Kallai də pyesin məhz bu xəttini duya və mənalandıra bilmiş, eyni zamanda, həmin xəttin səhnə həllini tapmışlar. Buna görə də burada şəxsi və ictimailiyin arasındakı üzvi vəhdət öz təbii səhnə təcəssümünü tapmışdır. Mayor da, Kallai də...

D y u l a Ç a k . Gözəl artistlərdir...

M ə n . Elədir. Hərçənd mənə elə gəldi ki, Kallai bir balaca sarja varır, amma şübhəsiz ki, böyük istedada malik artistdir. Mən onu kinodan da tanıyıram. Lakin başqa şey demək istəyirdim. Hər iki artist yalnız öz qəhrəmanlarını oynayırlar, müasir cəmiyyət üçün tipik təmayülləri təcəssüm etdirirlər. Həm də onların qəhrəmanları millidir. Mən zalda oturub onlara tamaşa edə-edə fikirləşirdim ki, bu adamlar məhz macarırlar və belə bir milliliyin nəticəsində də onların toxunduğu problemlər bəşəri problemlər səviyyəsinə qalxa bilər.

D y u l a Ç a k . Bu çox ciddi məsələdir. Ədəbiyyatın vətəndaşlığı, onun cəmiyyətdə oynadığı rolun effekti həmin ədəbiyyatın milliliyindən asılıdır. Söhbət yalnız dildən getmir, burada qaralıq bir şey yoxdur, macar ədəbiyyatı macar dilində yaranır, necə ki, fransız ədəbiyyatı fransız dilində, rus ədəbiyyatı rus dilində yaranır. Lakin məsələ burasındadır ki, sən bir macar yazıçısı kimi macar dilində məhz macar xalqının hansı problemini qaldırırsan, sənənin təsvir etdiyin qəhrəman öz psixolojisi etibarilə, həyatının xırda məişət detallarından tutmuş zövqünə, davranışına,

dünyagörüşünəcən nə dərəcədə macardır, yəni sənin təmsil etdiyin xalqın tipik nümayəndəsidir? Bir dəfə bu barədə mənim Steynbeklə söhbətim oldu və o mənə dedi ki, onun üçün, deyək ki, macar ədəbiyyatında ən maraqlı cəhət budur ki, həmin ədəbiyyat nə dərəcədə və necə öz doğma macar xalqını ifadə edir. Mən onunla tamamilə şərikəm. «Anna Karenina» əsl rus romanı olduğu üçün macarın da, ingilisin də, yəqin ki, azərbaycanlının da dahi romanıdır. Elə deyilmi?

Mən. Elədir, dahi və doğma romandır. Azərbaycanda Tolstoy çox tanınmış, böyük hörmətə və nüfuza malik olan bir qələm sahibidir. Hələ inqilabdan əvvəl Tolstoy Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu, Azərbaycan ədəbi tənqidi onun haqqında yazırdı, Azərbaycan ziyalıları onunla əlaqə saxlayırdı, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində «tolstoyçuluq» Azərbaycan ədəbi prosesinə, ictimai fikrinə sirayət etmişdi. Bu gün Tolstoy yaradıcılığı da demək olar ki, Şekspir yaradıcılığı kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, az qala, milli faktına çevrilmişdir. Nə üçün belədir? Bu sualın cavabında mənim üçün heç bir mübahisəli cəhət yoxdur: ona görə belədir ki, bütün Tolstoy yaradıcılığı ilk səhifəsindən sonuncu səhifəsinə kimi rus dühası ilə nəfəs alır. Tolstoy ona görə bu qədər «azərbaycanlıdır» ki, o, ilk növbədə, öz xalqının böyük yazıçısıdır. Şekspir də bu cür. Nə qədər azərbaycanlıya rast gəlmək mümkündür ki, adı Ofelya, Dezdemon, Hamlet, Otellodur... Hətta mən bir Lir də tanıyıram. Gör əsər valideynləri necə tutub ki, öz doğma oğluna faciəli bir tale sahibinin adını verməkdən çəkinməyib. Nə üçün? Bu doğmalığ, mərhəmətlik hardandır? Ona görə də Şekspir, ilk növbədə, ingilis xalqının dahi sənətkarıdır.

D y u l a Ç a k (*başı ilə təsdiq edir*). Şekspir hansı mövzuya toxunursa-toxunsun, hansı dövrdən və hansı xalqdan yazırsa-yazsın, əslində, öz qələmi ilə orta əsrlər İngiltərəsini ifadə edirdi. Mən də tamamilə belə bir fikrin tərəfdarıyam ki, ümumbəşəriyyətin əsasını millilik təşkil edir. Milliliyin fəvqündə bəşəriyyət yoxdur və ola da bilməz. Hər halda, olsaydı, ədəbiyyatın bu qədər milli tarixi boyu, heç olmasa, bir böyük yazıçının adını çəkmək olardı ki, baxın, milli deyil, amma bəşəridir... Çox yaxşı ki, bu cür nümunə yoxdur..

M ə n . Bir dəfə mənə çox yaxın olan bir yazıçı ovqatının hansı məqamıydısa, əlini iş otağındakı kitab rəflərinə tərəf tutub dedi: «– Bir halda ki, dünyada bu qədər böyük yazıçılar var, biz nə üçün yazırıq? Biz, onsuz da, bunlardan yaxşı yaza bilməyəcəyik, insanın xisləti haqqında bunlardan artıq söz də deyər bilməyəcəyik!..». Kitab rəfində Dostoyevskinin, Balzakın, Dikensin, Molyerin, Şekspirin... cildləri düzülmüşdü. Doğrusunu deyim ki, əvvəlcə bu sual məni sarsıtdı. Əlbəttə, bu sadə sualdır, hətta məlum məsələdir, amma misal üçün, belə bir analogiya gətirim. Hamımız bilir ki, öləcəyik, bir gün dünyaya gələnin, bir gün də dünyadan köçəcəyəm, amma gecənin yarısı yuxuya gedər bilməyib bu barədə fikirləşmək, bu köçəriliyi dərk etmək başqa şeydir.

D y u l a Ç a k . Mən sizi başa düşürəm... Həmin sual da sizə belə təsir etdi.

M ə n . Bəli. Sonra mən həmin suala belə cavab verdim və indinin özündə də həmin sual yadıma düşəndə o cavabla təskinlik tapıram: hər bir yazıçı qələmi ilə ağ kağızın üzərində yalnız özünü deyil, eyni zamanda, özü ilə birlikdə öz xalqını da ifadə edir. Hər bir başqa yazıçı gəlib o yazıçının əvəzinə o yazıçının xalqının taleyini qələmə almayacaq, onun xalqının tarixinə onun kimi nəzər salmağı bacarmayacaq, onun xalqının gələcəyi barədə onun kimi düşünər bilməyəcəyəm, bunu ancaq o özü etməlidir.

D y u l a Ç a k . Mən bu fikri bir az da inkişaf etdirmək istəyirəm. Bütün sizin dediklərinizlə bərabər, həmin yazıçı, ilk növbədə, öz xalqının ən adi nümayəndələrinə, birinci, özlərinin özlərini dərk etməyinə, özlərinin özlərini tapmağına, ikincisi isə, cəmiyyətdə öz yerlərini tapmağına kömək etməlidir. Milliliyin fəvqündə bəşəriyyət olmadığı kimi, cəmiyyətin də fəvqündə, ümumiyyətlə, ədəbiyyat yoxdur. Hərgah cəmiyyət dənizdirsə, mənim yazdığım bir hekayə, başqasının yazdığı bir şer damladır, lakin məhz həmin dənizin damlasıdır.

M ə n . Bizdə gözəl bir atalar sözü var.

D y u l a Ç a k . Nə cürdür?

M ə n . Dama-dama göl olar.

D y u l a Ç a k . Sözü xalqdan gözəl kim deyər bilər?

Divardan asılmış zəngli saatın səsinə bu dəfə üçümüz də –

Dyula da, Adam da, mən də eşidirdik. Saat 2.30-dur.

Vaxt nə tez gəlib keçdi?

Adam əməlli-başlı pörtüb tərleyib. Bizə nə var ki, əsas ağırlıq Adamın üstünə düşüb: dörd saat gah rus dilindən macar dilinə, gah da macar dilindən rus dilinə sinxron tərcümə etmək zarafat deyil. Adama bir az təskinlik vermək istəyirəm:

– Axı, mən azərbaycanca fikirləşirəm, danışanda özüm özümü rus dilinə tərcümə edirdim. Odur ki, bu dörd saatda tərcüməçi tək sən deyildin...

Dyula gülür:

– Əşi, təki həvəs olsun!... Təki bir-birini anlamağa, bir-birini başa düşməyə həvəs olsun, maraq olsun.

Mən bu sadə sözlərə heç nə əlavə etmək istəmirəm.

3.

Həmin gün günəş elə çıxmışdı ki, havada elə bir tərəvət, ətir var idi ki, elə bil, qışın oğlan çağı, yanvar ayı deyildi, yay idi və həmin gün Balaton sahilinin çılpaq ağacları da daha üşümürdü, hələ oyanmamış budaqlar bir yaz hərərətilə adamın üzünə gülürdü, amma birdən-birə havanın üzü döndü, başımızın üstünü qara buludlar aldı və yağış başladı. Adam təqsirli-təqsirli mənə baxıb öz bəxtindən şikayətləndi.

– Havada təqsir yoxdu, mənim bəxtim belədi. Səhərdən havanı tərifləyirəm sənə, amma içimdən, elə bil, biri mənə deyirdi ki, az təriflə, sənin bu sözlərindən sonra korlanacaq hava.

Poçta gedirəm, teleqram vurmağa, görürəm növbə var, yarım saat növbədə dayanıram, amma məndən sonra bir nəfər də gəlmir, elə ki, mən teleqramı vururam, bir də görürsən, bir xoşbəxtin biri gəlib çıxdı, növbəsiz-zadsız işini gördü. Avtobus dayanacağına gəlirəm, görürəm ki, mənə lazım olan avtobus indicə gedib, gərək on beş dəqiqə gözləyim, amma o biriləri gəlib avtobusun üstünə çıxırlar. Gedirəm bazara...

Bu vaxt adicə bir torağay sevinci Adamın uzun-uzadı şikayətini yarımçıq kəsdi.

Mən:

– Ona bax, – qışqırdım, – torağaydı! Torəğaya bax!

Elə də qışqırdım ki, elə bir torağay görmək dünyanın ən böyük möcüzəsiymiş və torağay da, təbii ki, mənim bu məhəbbət dolu həyəcanımdan xəbərsiz idi, qışqırmağımı eşidən kimi, uçub getdi.

Düzdü, torağay uçub getdi, amma get-gedə seyrəkləyən bu qəfil yağışın yuyub apardığı o yaz hərərətini, duyğusunu elə bil ki, təzədən bizə qayıtdı. Qərribə bir əhvalatdı: mən həmişə xarici ölkələrdə olanda və tanış bir quşa, heyvana təsadüf edəndə (bu şərtlə ki, azad, sərbəst olsunlar, qəfəsə salınmış bülbül, yaxud əyninə canaxdan geyindirilmiş boynu zəncirli it yox!), doğma hissələr yaşıyıram – bax, bu həmin ala qarğadı, bu da həmin qumru quşudu, mənim doğma torpağımın, Azərbaycanımın quşlarıdı və hərgah bu quşlar buranın, bu xarici ölkənin də doğma quşlarıdırsa, onda biz lap... qohumuq ki.

Adamla birlikdə səhər tezdən maşınla Budapeştdən çıxıb Balaton sahilinə gəlmişdik və bütün Avropada məşhur olan bu kurort yerlərini gəzirdik.

Bütün sahil boş idi, elə bil ki, yayın gürhagurundan sonra elə hey dincəlirdi, amma yorğunluğunu alıb qurtara bilmirdi, yağış çılpaq ağacları, səliqə-səhmanla sahil boyu kilometrərlə uzanan gül kollarını islatmışdı, bir də ki... bir də ki, o uçub gedən torağay...

Şandor Pyetefinin iki misrası yadıma düşdü:

Oxu, torağay.

Sən oxuyursan ki,

Çiçəklər torpaqdan baş qaldırırlar..

Bu sadə misralarda şəffaf bir yaz həsrəti var və həmin şəffaf-
lıq, paklıq, təmizlik bütün Pyetefinin yaradıcılığına xasdır. Bu sadə misralarda bir qədirşünaslıq da var – çiçək qədri, torpaq qədri, torağay qədri.

Həmin şəffaf-
lıq, paklıq, təmizlik də, həmin qədirşünaslıq da eyni dərəcədə Pyetefinin doğma xalqı üçün xasdır. Əsrin başlanğıcından bu tərəfə Balaton sahilində gözəl bir ənənə yaranıb: bura istirahətə, gəzməyə gələn müxtəlif millətli yazıçılar, mədəniyyət xadimləri, dövlət adamları sahiləki parkda bir ağac əkir-
lər, macarlar həmin ağacın yanında balaca və yaraşlıq bir lövhə basdırırlar, illər keçir, dünya dəyişir, o ağaclar böyüyür və onlara ömür vermiş adamların adlarını da özləri ilə birlikdə yaşadırlar.

Mənim qarşımdakı böyük akasiya ağacını Avropanı gəzən Robindranat Taqor 1926-cı ilin payızında əkməmişdi və yağışın islatdığı bu çılpaq akasiya ağacına baxa-baxa mənə elə gəlirdi ki, elə

bil, o torağay sevinci bu qollu-budaqlı akasiyaya da təsir edib və bu ağac mənim gözlərimdə pöhrə təbəssümü ilə gülüb, yazın qan qaynmasından xəbər verirdi.

Taqor Avropanı gəzir və avropalıları mərhəmətə, mehribanlığa çağırırdı, elə bil, Taqor bilirdi ki, yaxın gələcəkdə Avropanı və Avropanın təqsiri nəticəsində bütün dünyanı atəş səsləri lərzəyə gətirəcəkdə. Məktəblər, yetimxanalar, xəstəxanalar əvəzinə konslagerlər tikiləcəkdə, faşizm, az qala, bütün bəşəriyyəti məhv edəcəkdə.

Hüseyn Cavidin Taqoru nəzərdə tutaraq məşhur eposunun qəhrəmanı Azərin dili ilə dedi ki misralar mənim yadıma düşdü:

Şərqi böyük bir şairi...

Aman bilməz

Qərbi hər gün dəvət edir mərhəmətə.

O vaxt Cavid Berlində idi və «Azər» poemasının «Qərbə səyahət» hissəsini də Berlində yazmışdı.

İndi mən burada, Balaton sahilində «Şərqi böyük şairi» ilə – Taqorla üz bəz dayanmışam: macarlar həmin qollu-budaqlı akasiyanın yanında Taqorun kiçik, amma yüksək sənətkarlıqla yaradılmış heykəlini qoyublar və həmin heykəlin gözlərində, dodaqlarının təbəssümündə mərhəmətə çağırən o ürəyin narahat çırpıntısını mən açıq-aşkar hiss edirəm. Macarıstanla Hindistanı min kilometrərlə məsafə ayırır, amma macarlar Balaton sahilindəki o akasiya ağacında Taqoru yaşadır, o kiçik daş heykəldə Taqorun ürəyi çırpır.

Həmin yağışlı qış günü Balaton sahilində kimsə Taqorun büstünün təməl daşına üç dənə qıpqırmızı qərənfil qoymuşdu və yəqin ki, həmin «kimsə» uzaq Hindistandan gəlməmişdi, adi bir macar idi.

Macar xalqı qədirbilən xalqdır.

Mən o qırmızı qərənfilləri xatırladım və Gül baba yadıma düşü.

Gül baba bütün Budapeştdə müdrikliyin, xeyirin, təbiəti sevməyin təmsalıdır və Gül baba macarların gündəlik həyatına, məişətinə milli bir obraz kimi daxil olub: Gül baba bu yerdə belə deyirdi: ... Gül baba belə eləyirdi... Gül babadan utan, gülləri su-la... Ağaclar çiçəkləyib, Gül babanın sevinən günləridi...

Mərkəzi Macarıstan XVI əsrin əvvəllərindən XVII əsrin sonlarına kimi Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olub və milliyətcə türk olan Gül baba XVII əsrdə burada yaşayıb, bir xadim, maarifçi və böyük humanist kimi, nəinki yalnız türklərin, macarların da arasında geniş şöhrət və məhəbbət qazanıb.

Macarlar milli istiqlaliyyətləri uğrunda mübarizə aparıblar, qan töküüb, qurbanlar veriblər, lakin eyni zamanda, Gül babanı da sevə biliblər, bu günə qədər Gül babanı xatirələrdə yaşadıblar və bu gün Budanın dağlıq hissəsində Gül babanın məzarına da gül-çiçək qoyurlar.

Mən Gül babanın qəbrini ziyarət etdikdən sonra Adam dedi:

– Gedək Əbdülrəhman paşanın qəbrini də sənə göstərim.

– Mən əvvəllər onu görmüşəm, – dedim. – Amma, əlbəttə, yenə gedək.

Əbdülrəhman paşa Osmanlı imperiyası zamanı Budanın – Macarıstan paytaxtının sonuncu hakimi olub və 1686-cı ildə həmin şəhəri müdafiə edərkən döyüş zamanı həlak olub.

Adamla birlikdə Buda qalasına qalxıb, Kral Sarayının həyətidən keçdik və mən yenə də Əbdülrəhman paşanın təmtəraqsız, amma səliqə ilə qorunub saxlanmış məzarının qarşısında dayandım.

Əbdülrəhman paşanın başdaşında macar və türk dillərində adı, təvəllüd və ölüm tarixi həkk olunub və yazılıb:

Ləyaqətli düşmən idi, rahat uyusun

Macar xalqı hətta öz düşməninə belə, ləyaqətini qiymətləndirməyi bacarır və düz üç yüz ildir ki, bu təmtəraqsız, amma səliqəli, baxımlı qəbir macar xalqının özünün ləyaqətindən xəbər verir.

Belə bir ləyaqət hissi macar ədəbiyyatına da xas olan bir cəhətdir və buna görə də xalq öz milli ədəbiyyatını sevir, sənətkarlarının xatirəsini uca tutur. Mən 1977-ci ildə Macarıstana gələndə bütün ölkə Adinin yüz illik yubileyini keçirməyə hazırlaşdı və Budapeştin küçələrindən tutmuş, əyalət kəndlisinin evinə kimi, hər yer də Adinin şəkli ilə bəzənmişdi, təbii ki, kəndli özü Adinin şəklini alıb gətirib evindən asırdı və belə bir ümumxalq bayramının təbiiliyi Adi poeziyası ilə bir-birini tamamlayırdı, çünki həmin poeziyanın səmimiliyi ilə vəhdət idi.

Dünyanın çoxmu ölkəsinin pullarında... şairlərin şəkli var?
Macarıstan pullarında yalnız şairlərin şəklidir: Şandor Pyetefinin, Endre Adinin və Atilla Yojefin.

Gözəl Rakosi küçəsi ilə addımlayırdıq – Adamdı, mənəm, bir də Dyula Çakdı. Adamdan soruşuram:

– Görəsən, Atilla Yojef bilsəydi ki, bir vaxt pulun üstündə onun şəkli olacaq, nə eləyərdi?

Təbiəti etibarilə filosof olan Adam bu dəfə emosional cavab verir:

– Yəqin ki, bir şer yazardı. Elə bir şer yazardı ki, bunu ancaq Atilla yazıb bilər...

Dyula da əlavə edir:

– Özü də pulsuz vaxtında...

Macarlar ciddi xalqdır və bu ciddi xalqda gözəl zarafat duyğusu var. Bir dəfə...

Yox, daha bəsdir. Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır və mən hələ Macarıstana getməyə imkan tapmayan oxucularıma uğurlu Macarıstan səfəri arzulayıram.

... Mənim bir də Macarıstana yolum düşəcəkmi? Dünyanın işlərini nə bilmək olar?.. Amma Budapeşt aeroportunda hiss etdiyim o doğmalığ həmişə mənimlə olacaq.

Aprəl, 1983.

QABROVO GÖRÜŞLƏRİ

– Leonid Sergeyeviç, papaq tapıldı?

– Hə, tapıldı.

Leonid Lenç ağ parusin kepkasını səliqə ilə başına qoydu, yenə maşına mindik və yenə də Balkan dolaylarını burula-burula yola düzəldik.

Mayın 27-i idi, amma havada yay istisi var idi.

Həmin gün səhər biz – Leonid Lençdən, Ukrayna yazıçısı Yevgeni Dudardan və bu sətirin müəllifindən ibarət kiçik bir yazıçı nümayəndəliyi Qabrovoda VI Beynəlxalq satira və yumor festivalında iştirak etmək üçün Moskvadan Sofiya – Sopot – Korlovo – Kalofer – Şipka – Qabrovo marşrutu ilə Qabrovoya yol almışdıq. Hərdən yolda dayanırdıq, bir az sərinlənirdik, qəhvədən, çaydan içirdik və yenə də maşınlara qayıtmaq istəyəndə məlum olurdu ki, Leonid Lençin ağ parusin kepkası itib, amma həmin itəyən kepka tez də tapılırdı.

Biz hələ Sofiyadan təzəcə çıxanda, xarici ölkə yazıçılarından biri diqqətlə Leonid Lençə baxıb demişdi:

– Əfsanəvi Leonid Lenç...

Doğrudan da, Leonid Lenç bir yazıçı kimi müasir satira aləmində çox məşhurdur və Bolqarıstanda da onu yalnız mütəxəssislər, qələm yoldaşları deyil, adi oxucular da yaxşı tanıyırdı, amma bir dəfə... Yox, bu barədə bir az sonra danışacağam.

Qabrovo festivalı müasir dövrün (festivallar dövrünün!) ən maraqlı və orijinal tədbirlərindən biridir və bu tədbiri Qabrovo Satira və Yumor Evi təşkil edir. Bu gün həmin festival böyük beynəlxalq məclisə çevrilib, orada eyni vaxtda Beynəlxalq ədəbiyyat müsabiqəsi, Beynəlxalq karikatura müsabiqəsi, Beynəlxalq satirik rəngkarlıq və heykəltəraşlıq müsabiqəsi, satirik və yumorlu foto-lar müsabiqəsi, Beynəlxalq kinofestivalı, müasir dövrdə satirik sənətin nəzəri problemlərinə dair Beynəlxalq simpozium keçirilir, satirik ədəbiyyatın tarixinə dair sərgilər açılır və s.

Mən Bolqarıstana ikinci dəfə gəlirdim, amma həmin festivalda birinci dəfə idi iştirak edirdim və Simpoziumda müasir sovet

satirası haqqında çıxış etməli idim. Leonid Lenç isə bu festivalların hamısında iştirak etmişdi və hərdənbir maşının pəncərəsindən yamyaşıl Balkan yamaclarına baxa-baxa həmişəki həvəslə, şuxluqla Qabrovo festivalından danışdı və onun duzlu söhbətlərinə qulaq asdıqca, mən tamam əmin idim ki, qarşıda bizi hərərətli görüşlər gözləyir, ciddi söhbətlər, müzakirələr, maraqlı sənət nümunələri gözləyir.

Həqiqətən, Qabrovoya – bu gözəl, təmiz və səliqəli şəhərə gəldikdən sonra festivalın davam etdiyi yeddi gün ərzində biz həm tamaşaçı olduq, həm müəllif, həm dinləyən olduq, həm də söyləyən. Ciddi nəzəri söhbətlərlə gülüş sənəti güldürməyi ilə düşündürməyi eyni tərəf-müqabil kimi sülhə, əmin-amanlığa, ruh yüksəkliyinə çağırırdı.

Mənim yadıma gəlir, gərək ki, 1967-ci ilin yayı idi, Əziz Nesin Bakıya gəlmişdi və mən o zaman cavan bir aspirant idim. Əziz Nesinin əsərlərini oxumuşdum, onun görüşlərinə gedirdim. Filarmoniyanın binasında Əziz Nesinin xitabət kürsüsündən dediyi bir fikri mən sonralar da tez-tez xatırlayırdım, indi də xatırlayıram və ola bilsin ki, bu fikirdə elə bir yenilik yoxdur, amma həmin fikirdə həqiqət var. Əziz Nesin dedi: «O xalq xoşbəxt xalqdır ki, özü özünə gülməyi bacarır».

Qabrovo şəhərinin ortasından Yantra çayı axır və qabrovolular şəhərin mərkəzində, çayın ən gur axan yerində Qabrovonun əsasını salmış dəmirçi Raço Kovaçın heykəlini ucaldıblar. Deyirlər ki, qabrovolular o qədər xəsisdirlər ki, torpağa xəsislik eləyiblər, Kovaçın heykəlini çayda qoyublar...

Əlbəttə, o xalq ki, öz qəhrəmanına belə bir möhtəşəm və orijinal heykəl ucaldır və özü özü ilə beləcə zarafat edir, özü özünə gülməyi bacarır – o xalq xoşbəxt xalqdır.

İki-üç il bundan əvvəl kiçik ədəbi məclislərdən birində Cəlil Məmmədquluzadənin «Ölülər»indən söz düşdü və bir nəfər (burasını da deyim ki, həmin bir nəfər filologiya elmləri doktorudur!) belə bir fikir söylədi: «Əlbəttə, Mirzə Cəlil böyük istedadlıdır. Amma «Ölülər»i biz heç vaxt başqa dillərə tərcümə edib, başqa xalqlara göstərə bilmərik və əslində göstərməməliyik də. Mirzə Cəlil azərbaycanlıların böyük yazıçısıdır, öz ayıbımızı özümüzə göstərib, çox sağ olsun. Biz isə öz ayıbımızı başqalarına da göstərə bilmərik. Ailənin sirri ailədə qalmalıdır. «Ölülər»ə baxan hər hansı

bir xalqın tamaşaçısı Azərbaycan xalqına rəğbət bəsləyə bilməz».

Bu fikir yalnız ona görə naqis deyil ki, Mirzə Cəlil yaradıcılığının tarixi rolunu müəyyənləşdirə bilmir və onu təhrif edir, ona görə ki, burada nadanlıq və cəhalət yalançı bir vətənpərvərlik donuna bürünmüşdür.

Mirzə Cəlil böyük vətəndaş idi, vətənpərvər idi və onun böyük satirasını da məhz həmin vətəndaşlıq, vətənpərvərlik yaradırdı. «Ölülər» cəmiyyətin, mühitin naqisliklərini göstərir və ifşa edir, lakin «Ölülər», eyni zamanda, özünün yüksək bədii-estetik səviyyəsi ilə, vətəndaşlıq qayəsi ilə xalqın mənəvi zənginliyindən, işıqlı amalından xəbər verir. Məgər «Don Kixot» ispan xalqının, yaxud «Müfəttiş», «Ölü canlar» rus xalqının üstünə kölgəmi salır, yoxsa, əksinə, həmin xalqları daha da ucaldır?

Gərək ən yüksək vətəndaşlıq zirvəsində dayanasan ki, mühi-tə gülə biləsən, cəmiyyətin eybəcərliklərini, kəsir və çatışmazlıqlarını göstərə biləsən; sən gərək öz xalqını o qədər ürəkdən sevəsən və ona o qədər bağlı olasan ki, onun şanlı oğulları ilə fəxr etdiyin kimi, mənfilikləri təcəssüm etdirən tipik nümayəndələrinə də gülə biləsən. Yalnız bu zaman satira öz bədii-estetik və siyasi-ictimai rolunu oynaya biləcək, əks təqdirdə isə, bizi gülüslə yox, hırılıyla daha yeni-yeni görüşlər gözləyir.

«Ölülər»ə baxan hər hansı bir xalqın tamaşaçısı Azərbaycan xalqını sevəcəkdir, çünki bu xalq «Ölülər»dəki kimi böyük bədii-estetik istedadla, böyük vətəndaşlıqla öz yaralarına gülməyi bacırır və bu yerdə mən Qabrovo Simpoziumunda Amerika yazıçısı Jan Kriyenin söylədiyi bir fikri xatırlayıram: «Satira insanlar arasında ünsiyyət yaratmaqda və naqisliklərə qarşı mübarizə aparmaqda ən yaxşı vasitədir».

Azərbaycan satirası yarandığı gündən etibarən, həmişə ictimai məzmun daşıyıb, kiminsə axsamağına, dilinin pəltəkliyinə, yaxud sözləri təhrif etməyinə gülməyib. Hələ Füzulinin qəhrəmanını «Salam verdim, rüşvət deyil deyər, almadılar» – deyib və əsrlər keçdikcə, epoxalar bir-birini əvəz etdikcə Q.B.Zakirin, M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, Ü.Hacıbəyovun dühası ilə Azərbaycan satirasındakı həmin ictimai məzmun inkişaf edib, qol-budaq atıb, fərdin yox, cəmiyyətin xislətindəki xəstəlikləri hədəf seçib. «Molla Nəsrəddin» ədəbi-bədii məktəbi və Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı fəal həyat mövqeyini, sənətin həyata,

cəmiyyət hadisələrinə müdaxiləsinin klassik nümunəsidir və doğrusunu deyim ki, bu gün mən bəzən müasir yazıçılarımızın bir sıra pyeslərini, hekayələrini oxuyanda, aktyorlarımızın oyununa tamaşa eləyəndə, rejissorların quruluşunu görəndə təəssüflə bərabər, bir təəccüb hissi də keçirirəm: bu cür zəngin ənənələrə, dərin ictimai mündərəcəyə malik olan satira nə üçün bu gün yüngül gülüş axtarır, ən yaxşı halda, güldürür, əyləndirir, amma düşündürür?

Əsl satira həmişə cərrah işi görüb və bu gün də həmin işi görməlidir. Cərrah orqanizmin xəstə hissələrini kəsib atır, orqanizmi sağaltmaq istəyir və bununla da cərrah işi qəssab işindən fərqlənir. Dialektlərlə güldürən mətləbsiz dialoqlar, ağlasığmaz, anormal situasiyalar, mütləq gülməli olmaq xatirinə quraşdırılmış və həyatdan uzaq süni hadisəçilik, xarakter yaratmaq əvəzinə bayağı sözlərlə bolluca xarakteristikalar vermək heç vaxt Azərbaycan satirası üçün səciyyəvi olmayıb və bu gün bu xüsusiyyət özünə mövqe qazanıbsa, bu gün satiranın vətəndaşlığı bir çox hallarda hırıltı ilə ört-basdır edilən alətə çevrilibsə – bu, bizim hamımızı dərindən düşündürməli və narahat etməlidir.

Mən Qabrovo Simpoziumunda təxminən bu problemlər ətrafında müasir satiranın vəziyyəti və vəzifələri barədə çıxış etdim və həmin Simpozium qurtardıqdan sonra çox duzlu və səmimi bir adam olan qocaman Kuba yazıçısı Xuan Anxel Kardi mənə yaxınlaşdı və qoluma girib bic-bic gülümsədi:

– Siz dünən də, bu gün də Cəlil Məmmədquluzadədən çox danışdınız. Mən sizin sözlərinizdən hiss elədim ki, o böyük yazıçı olub. İndi sizə bir sualım var: Cəlil Məmmədquluzadə də leksiyalara qulaq asıb, nəzəri məqalələr oxuyub yazıb? – Sonra Kardi ciddiləşdi və özü öz sualına cavab verdi. – Mən yüz faiz əminəm ki, yox. Əksinə, onun əsərləri nəzəriyyəçilərə əsas verib. Bilirsən, əzizim, gülən yazıçı müdrikliyindən gülməlidir. O zaman ki, kimsə müdrik olduğu üçün yox, müdrik olmadığı üçün gülməyə başlayır, onda hər şey bayağılaşır, nəinki yazmaq, oxumaq mənasızlaşır, yaşamaq da çətin olur. Hərgah siz bu fikirdəsinizsə ki, istedadsız yazıçı simpoziumlardan, müşavirələrdən sonra müdrikcəsinə gülməyə başlayacaq, səhv edirsiniz.

Mən Xuan Anxel Kardiya belə cavab verdim və bu gün də belə fikirləşirəm:

– Sizin müdriklik və səfehlik barədə dediklərinizlə şərikəm, amma burada başqa bir vacib məsələ var. Səfeh gülüş özünə mövqə qazandıqda zövqləri korlamağa başlayır və bu zaman ictimaiyyət mütləq öz sözünü deməlidir. Hərgah biz «Bu, səfeh gülüşdür» – deyə yalnız televizoru söndürəcəyiksə, yaxud kitabı bağlayıb bir tərəfə tullayacağıqsa, onda, istər-istəməz, ümuminin zövqünün korlaşmasına xidmət etmiş olacağıq. Əgər biz satiradan vətəndaşlıq tələb ediriksə, o zaman özümüz də bayağı gülüşə qarşı mübarizə aparmalıyıq.

* * *

Qabrovo Satira və Yumor Evinin qarşısında Çarli Çaplinin heykəlinin açılışı oldu. Xeyirə qulluq etmək, ədalət uğrunda mübarizə aparmaq, gözəlliyə, mənəvi təmizləyə çağırmaq iddiası ilə məhdud imkanları arasında təzad olan və bu təzadla bir tərəfdən güldürən, o biri tərəfdən də ağladan balaca Çarlinin heykəli Kələkbaz Petrin uzunqulaq üstündə tərsinə oturmuş heykəli ilə üzbəüz idi.

Kələkbaz Petr bizim Molla Nəsrəddin kimi, bolqar xalqının milli ədəbi qəhrəmanıdır və həmin dem Qabrovo Satira və Yumor Evinin qarşısında Kələkbaz Petr ilə Çarli Çaplinin heykəllərinin beləcə üzbəüz dayanması mənə rəmzi təsir bağışladı: biri xalqın yumor hissindən, gülüşündən, əslində isə, xalqın xarakterindən xəbər verir, o biri isə yumorun, satiranın bir üzü ilə gülüb, o biri üzü ilə də ağlamaq xüsusiyyətinin beynəlmilləliyindən, bəşəriyyətdən deyir.

Elə orada «Kələkbaz Petr» mükafatının təntənəli təqdimat mərasimi oldu. Bu nüfuzlu beynəlxalq mükafat ən yaxşı satirik əsərlərə görə verilir və indiyə qədər həmin mükafatın laureatları Əziz Nesin, Sergey Mixalkov və İtaliya yazıçısı Luidci Malerba idi. Bu «Kələkbaz Petr» mükafatını birdən-birə iki yazıçı aldı: görkəmli Amerika yazıçısı Kurt Vonnequt və Leonid Lenç.

Mən yuxarıda boyun olmuşdum ki, oxucuya bir əhvalat danışacağam.

Çarli Çaplinin heykəlinin açılışı zamanı Leonid Lenç festivalın ən hörmətli qonaqları ilə bir cərgədə dayanmışdı, bütün ətraf-

da isə festivalın digər iştirakçıları, qabrovolular, başqa ölkələrdən gəlmiş turistlər idi.

Heykəlin açılışı mərasimi qurtardı, biz günün altında dayanıb əldən düşdüyümüz üçün otelə qayıtdıq ki, bir az dincələk və bu vaxt bir dəstə xarici turistin festival iştirakçılarının qaldığı «Yant-ra» otelinin foyesində toplaşdığını gördük. Biz içəri girən kimi, turistlər səs-küylə Leonid Lençi dövrəyə aldı, hərə Leonid Sergeyeviçi bir tərəfə dartdı, ağız deyəni qulaq eşitmirdi, turistlər ondan avtoqraf almaq istəyirdi və nəhayətdə məlum oldu ki, bayaq Çarli Çaplinin heykəlinin açılışı zamanı turistlər, nədənsə, elə fikirləşiblər ki, bu uzun arıq kişi, yəni Leonid Lenç... Çarli Çaplinin oğludur.

Əlbəttə, biz hamımız bu əhvalata güldük, amma ən çox gülən Leonid Lençin özü oldu.

* * *

Bir dəfə yaxın bir tanışım mənə dedi:

– Keçmişdə bizim babalarımız öküzü qabaqlarına qatıb günün altında torpaq xışlayıblar, heç ağıllarına də gəlməyib ki, bir vaxt traktor olacaq və onların bir ayda gördüyü işi bir gündə görəcəkdir. Amma biz bu gün urbanizasiyadan şikayət edirik, öküzü arzulayıyıq, keçən günə gün çatmaz deyirik... Ona görə ki, insanın xisləti naşükürdür.

Əlbəttə, bu sözlərdə bir maksimalizm var.

Düzdür, biz bəzən keçmişini idealizə edirik, avtomobilə minib ora-bura sürə-sürə işlərimizi görüb qurtarıb evə gələndən sonra, axşamın sərinində pürreng çay içə-içə «hayıf deyildi fayton!..» – deyirik və belə bir təmayül ara-sıra özünü ədəbiyyatda da (xüsusən, poeziyada) göstərir.

Lakin burası da həqiqətdir ki, xalqın keçmişini ilə gələcəyi arasında dialektik bir bağlılıq var. Keçmişini dərk etməyən, sevməyən, özünü tanımayan xalqın gələcəyi də sual işarəsi altında olacaqdır. Əlbəttə, söhbət arabadan, yaxud öküzdən getmir, söhbət milli-mənəvi keyfiyyətlərdən, əsrlərin süzgülündən keçib gəlmiş milli-mənəvi sərvətdən gedir, dildən və mütərəqqi adət-ənənələrdən gedir, söhbət xalqın dühasından gedir.

Festivalın təşkilat komitəsi Qabrovo Elektrikdaşıyıcıları zavodunun fəhlələri ilə mənim görüşümü keçirdi və mən həmin nəhəng və müasir zavodun həyatında böyük bir qaya parçasının üstünə həkk olunmuş belə bir yazı oxudum: «Ey bolqar, sən öz əslini və dilini bil və unutma!».

Bu sözləri 1762-ci ildə rahib Paisiy deyib və həmin sözlər bu nəhəng zavodun müasir qurğuları fonunda xalqın özünün böyüklüyündən, məğrurluğundan xəbər verir. Xalq həmin sözləri rahib Paisiyə dedirdən hissləri uca tutduğu üçün bu gün beləcə müasir qurğulara malikdir, öz taleyi özünün əlindədir.

Mən Qabrovodan qırx-əlli kilometr kənarda yerləşən Tryavna, Etr kimi kənd-muzeyləri gördüm. Bu kənd-muzeylərdə hər şey yüz illərlə bundan əvvəllərdə olduğu kimi qorunub saxlanıb, həm də sevilə-sevilə saxlanıb. Xalq öz çarığından utanmır, əksinə, çarığı bir sənət əsəri kimi nümayiş etdirir. Həmin kəndlərdə milli bolqar çörəyi bişirilir və bu çörəyin ətri bu yerlərə tez-tez ekskursiyalara gələn bolqar məktəblilərinin bütün varlıqlarına hakim kəsilir. O çörək ətri heç vaxt yaddan çıxmayacaq və həmişə işıqlı, azad gələcəyə səsləyəcək. Həmin kənd-muzeylər və bu cür kənd-muzeyləri qoruyub saxlayan hisslər, əslində, xalqın övladlarına milli ləyaqət dərsi verir.

Mən o kənd-muzeyləri gəzərkən fikirləşirdim ki, bu adi bolqar çörəyinin ətri boğazdan yuxarı, yalançı vətənpərvərlik söhbətlərindən, haray-həşirindən min dəfə, milyon dəfə artıq iş görür.

* * *

– Leonid Sergeyeviç, papaq tapıldı?

– Hə, tapıldı.

Leonid Lençin ağ parusin kepkası, doğrudan da, Ələddinin çırağı kimi sehri bir şey idi. Hər gün azı iki dəfə itirdi, çünki sahibi bütün daxili ilə ədəbiyyatla, sənətlə yaşadığı üçün, necə deyərlər, mənəvi sərvətləri maddi sərvətlərdən üstün tutduğu üçün, həmin kepkanı tez-tez yaddan çıxarıb hardasa qoyurdu, amma keпка tez də tapılırdı: ya tərcüməçilər, ya da dostlar-tanışlar həmin məşhur kepkanı tapıb gətirirdi, növbəti dəfə sahibinə qaytarırdı.

Görüşlər cürbəcür olur: sevinc gətirən görüşlər, kədərli, qüssəli görüşlər, gözlənilməz görüşlər. Əlbəttə, bizim bu görüş tamam gözlənilməz bir görüş oldu, amma həmin gözlənilməz görüş eyni zamanda sevinc də gətirdi, kədər də gətirdi.

Qabrovo festivalının təşkilat komitəsi elə birinci günün axşamı qonaqlar bir-biri ilə tanış olsun deyə böyük kokteyl düzəltdi və mən həmin kokteyl verilən nəhəng zala daxil olduqda, burada, ən azı, altı yüz-yeddi yüz adamın yeyib-içməyə hazırlaşdığını görəndə əvvəlcə ürəyimdə təşkilatçıların sadəlvhlüyünə güldüm: bu qədər adamı bir-biri ilə necə tanış eləmək olardı?

Hər addımbaşı dünyanın ən müxtəlif dilləri səslənirdi, biri dünyaya kinematoqrafın gözü ilə baxırdı, o biri yazıçının, üçüncüsü nəzəriyyəçinin, dördüncüsü də heykəltəraşın, biri axırı görünməyən mizin üstünə düzölmüş rakını xoşlayırdı, o biri çaxır, üçüncüsü pivəni, dördüncüsü də hamısını bir yerdə xoşlayırdı, amma qərribə idi, bu qədər adamın əksəriyyəti bir-biri ilə tanış deyildi, arada yadlıq da yox idi, dilindən, bu kokteylə gəlib çıxdığı min kilometrərlə müxtəlif məsafələrdən asılı olmayaraq, arada bir doğmalığ var idi və yavaş-yavaş həmin böyük məclisdə ümumi bir ünsiyyət yarandı, əvvəlcə dünyanın müxtəlif siqaretlərinin tütüsü bir-birinə qarışdı, sonra Qabrovonun qonaqları – müxtəlif rəngli, müxtəlif dilli, müxtəlif dinə sitayiş edənlər və dinsizlər – hamı köhnə və əziz dost kimi bir-birinə qarışdı.

Mən bütün bunları ona görə yazıram ki, oxucum da mənim o gözlənilməz görüşümün təsirini hiss etsin.

Deməli, altı-yeddi yüz nəfərlik həmin kokteylin, necə deyərlər, şıdırğı vaxtıdır, mizin üstündəki şüşələrin boşalanı boşalıb, boşalmayanı da yarımçıqdır, dünyanın müxtəlif dilləri ümumi bir küy yaradıb və birdən mən o qədər adamın arasında və həmin beynəlxalq küy içində doğma sözlər eşitdim, daha doğrusu, sözləri başa düşmədim, amma nəsə doğma bir tələffüz, bəlkə də doğma bir şivə hiss etdim və arxaya çevrildim: iki cavan kişi bir-biri ilə türk dilində söhbət edirdi.

Mən press-mərkəzin «Dünya ona görə salamat qalıb ki, gülməyi bacarır» devizli məlumat gündəliyində oxumuşdum ki, Türkiyədən karikaturçu rəssam Fərrux Doğan da Qabrovo festiva-

lının iştirakçısıdır və əvvəlcə elə bildim ki, türkcə danışanlardan biri odur, amma sonra məlum oldu ki, yox, belə deyil, bu iki yaraşılıq, mehriban həmsöhbətlərdən biri Bolqarıstanda yaşayan türk yazıçısı Turhan Raziyeu, o birisi isə Parisdən gəlmiş azərbaycanlı rəssam Mustafa Ramazanidir.

Mən indi öz-özümə fikirləşirəm ki, axı, bu necə oldu ki, bir o qədər adamın içində Mustafa ilə mən yanaşı dayanmışdıq və Qabrovoya gəldiyimiz elə ilk gündən heç kimin köməyi olmadan beləcə rastlaşdıq?

Bu sualı mən elə həmin ilk görüşümüz zamanı Mustafaya da verdim və o, dərinliklərinə bir kədər hopmuş gözləri ilə gülümsəyib dedi:

– Məgər biz qardaş deyilik?

Doğrudan da, görünür, qan çəkir...

Biz qardaş kimi görüşdük və Qabrovodakı həmin unudulmaz günlər ərzində həmişə bir yerdə olduq: Qabrovonun gözəl, səliqəli küçələri, şəhərin ortasından axan Yantra çayının sahilləri, Qabrovonun xudmani kafeləri, adamın üzünə gülən yaşıl bağları, konfrans zalları, sərgiləri bizim azərbaycanca söhbətlərimizin şahidi oldu, Araz çayından, Təbriz ilə Bakı həsrətindən xəbər tutdu.

Elə o ilk görüşdə Mustafa belə bir sağlıq dedi:

– Dünyada əbədi ayrılıq yoxdur və olmamalıdır. İçək Qabrovoda bir-biri ilə tapışmış iki azərbaycanlının sağlığına!

Mən də əlavə etdim:

– İki azərbaycanlının və bir Azərbaycanın şərəfinə!

Mustafa Tehranda, azərbaycanlı ailəsində anadan olub. Atası İbadulla Ramazani Təbrizlidir, ömrü boyu zəhmətlə dolanıb, həmişə çörəyi daşdan çıxıb, elə indi də Tehranda fəhləlik eləyir. Mustafanın anası Rübabə evdar qadındır və bu gün də Mustafa üçün corab toxuyub qışda Parisə göndərir.

Mustafa gülümsəyir:

– Qorxur ki, soyuq olar mənə...

Mustafa Tehran Universitetinin gözəl sənətlər fakültəsinin qrafika bölməsini bitirib və 1978-ci ildən etibarən, Parisdə yaşayır. Arvadı da azərbaycanlıdır, elektron maşınlar üçün proqramlar tərtib edir.

Tanınmış karikatura və plakat ustası olan Mustafa Qabrovodakı karikatura sərgisinin iştirakçısı idi və doğrusu, məndə elə

hiss var idi ki, elə bil, həmin sərginin iştirakçısı mən özüm idim, Sovet İttifaqından gəlmiş ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini, başqa ölkələrdən gəlmiş yazıçıları sərgiyə dəvət edirdim, bir yerdə bu satirik, yumorlu əsərlərə, o cümlədən də əlbəttə, Mustafanın rəsmlərinə tamaşa edirdik, gülürdük, zarafatlaşırdıq, amma bu gülüşlə, bu zarafatla bərabər, mənəm ürəyimin bir dərinində hərdən közərən bir ağrı da var idi: nə üçün, axı, hansı bir məntiqlə mənəm Bakıda qoyub gəldiyim yaxınlarım, dostlarım, sənətsevənlər, ən adi tamaşaçılar Mustafanın bu istedadlı əsərlərini görməməlidir?

Əlbəttə, Bakıda da Mustafanın əsərlərinin sərgisini təşkil etmək olar (və təşkil etmək lazımdır!), məsələ təkəcə bu sərgidə deyil, ürəyin dərinində hərdən közərən o ağrı təkəcə bir sərgi ilə özünə əlac tapan deyil...

Mustafanın Tehrandə yeddi, Parisdə isə iki fərdi sərgisi nümayiş etdirilib. Dünyanın bir çox karikatura sərgilərinin iştirakçısıdır, 1974-cü ildə Moskvada keçirilən sərgidə, eləcə də İtaliyada, Kanadada, ADR-də, AFR-də, Kubada, Yuqoslaviyada, Belçikada, Türkiyədə, Skandinaviya ölkələrində onun rəsmləri göstərilib.

Mustafa, Şəhriyarın bir misrasını pıçıldayır:

*Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz
bir an, Azərbaycan!..*

Sonra deyir:

– Mənə Bakıdan danış...

Mən də Bakıdan danışırım, dostlarımı xatırlayıram, Bakının hər bir küçəsi, dalanı gözlərimin qabağına gəlir və elə bil ki, Mustafa da o dostlarla tanış olur, o küçələri gözləri ilə görür, həmin küçələrdə bizimlə bir yerdə dolaşır, bizim məclisimizdə bizimlə bir yerdə ədəbiyyatdan, sənətdən, adicə olaraq həyatdan danışır...

Mustafanın mütərəqqi ruhlu, istedadlı yaradıcılığı dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edib, marağına səbəb olub və o, 1979-cu ildə Yuqoslaviyanın Üsküp şəhərində keçirilən beynəlxalq karikatura müsabiqəsinin Xüsusi mükafatını (Spisial ödül), 1980-ci ildə İtaliyada Xüsusi mükafat, Türkiyədə Nəsrəddin ocağının Böyük ödülünü, 1981-ci ildə yenə də Üsküpdə İkinci mükafat, Parisdə İkinci plakat mükafatı, Kraqujevasda Üçüncü mükafat alıb.

Qabrovodan qayıdandan sonra mən «Krokodil» jurnalının 1983-cü il nömrəsini (N 17) vərəqləyərkən tanış rəsm gördüm və məlum oldu ki, Mustafanın «Generallar» silsiləsindən «Pinoçetin layiq olduğu orden» adlı siyasi karikaturası bu il Kubanın San-Antonino de los Banos şəhərində keçirilən müsabiqədə dünyanın 28 ölkəsindən 252 rəssamın 610 əsəri arasında Fəxri diploma layiq görülmüşdür və əlbəttə, Mustafanın adını cəmi dörd nəfər diplomçunun sırasında görmək məni sevindirdi.

Amma ürəkdə bir qüssə də var...

Azərbaycanlı Mustafa Ramazani, bütün ürəyi ilə, fikri ilə Azərbaycana bağlı olan Mustafa Ramazani bu sərgilərin hamısında İrani təmsil edir...

Mən Mustafanın rəsminə Pinoçetin sinəsindəki ordenə baxıram: yekə bir damla qıpqırmızı qandır və onun qarqara çeşməyinin, qarqara hərbi paltarının, qaraqabaqlığının müqabilində bu qan damlası dünyanın dərdindən, ələmindən xəbər verir. Mustafa bu rəsmi də, «Generallar» silsiləsindən başqa rəsmləri də mənə bağışlayıb və budur, ayrı bir general və onun da döşü ordenlərlə doludur: insan gözü, dodaqları, burnunu, qulaqları... İşgəncələr, əzablar, mərhumiyyətlər, haqsızlıq, istismar, milli hüquqsuzluq generalların, hakimlərin, despotların döşünü ordenlərlə doldurur.

– Mənə Təbrizdən danış... – deyirəm.

Mustafa Təbrizdən danışır, sevə-sevə danışır, Tehrana köçüb gəlmiş azərbaycanlıların həyatından danışır və onun öz danışığında da, gözlərinin ışıltısında da bir həsrət çalarları var və Mustafanın dörd ildən bəri görmədiyi Təbrizi gözlərimin qabağına gətirmək istəyirəm, amma hərdən közərən o ağrı elə hey sızıldayır və səni bütünlüklə öz xəyal aləminə qapılmağa qoymur, sənin xəyallarını yaralayır, yandırır.

Mustafa danışır, sevə-sevə danışır və mən heç vaxt görmədiyim Ərdəbili, Xoyu, Sərabı... düşünürəm, ürək ağrısı ilə Şeyx Xiyabaninin sözlərini xatırlayıram: **«And olsun şərəfimə, o xalqın ki, istiqlaliyyəti yoxdur, heç bir şeyi yoxdur!»**. Lakin mən Xiyabaninin Cənubi Azərbaycanla əlaqədar söylədiyi başqa bir fikri də xatırlayıb bir az sakitləşirəm, təsəlli tapıram: «Biz gələcək nəsillərin fədailəriyik, onların firavan yaşamaları xətrinə biz qurban verməliyik!».

Mustafa danışır, sevə-sevə danışır, Cənubdakı millətimizdən danışır və Mustafa danışdıqca mən heç vaxt görmədiyim, kəlmə belə kəsmədiyim həmin azərbaycanlıların millət və Vətən məhəbbətini hiss edirəm, hiss edirəm ki, onlar Vətən, millət, azadlıq dərdi, ələmi çəkir...

Lakin hamısını?

Məgər ən qatı panfarsçıların, panirançıların bir qismi doktor Şəfəq kimi «azərbaycanlılar» olmayıbmi?

Böyük Sabirin satirası nə qədər öldürücüdür, nə qədər müqəddəs Vətəndaş qayələri ilə nəfəs alır:

*Hər nə çəksən, çək, bəradər, çəkmə düz mizanın,
Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanının.*

Zəngin və şərəfli keçmişə malik otuz milyonluq bir millət Cənubi Azərbaycanda şah istibdadı zindanında mənəvi əzab çəkirdi. Bəs indi, Pəhləvi dövrəni tarixin şərəfsiz bir epizoduna çevrildikdən sonra?

Mustafa ilə bir-birimizə baxırıq, bütün içimiz dolub və bu ağır sükutda biz özümüzü güclə saxlayırıq ki, var səsimizlə Möcüzün bu sözlərini qışqırmayaq:

*Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl!
Satır axır Vətəni düşməyə əyani-vətən!
Sürünü qurd dağıdar, yoxdursa çobani-vətən...*

Yox, yox, bədbin fikirləri özümüzdən edək, Mustafa...

XX əsr azadlıq əsridir. XX əsr müstəmləkəçilik buxovlarının darmadağın edildiyi bir əsrdir. Təbrizin də, Ərdəbilin də, Xoyun, Sərabın da bu əsrdən umacağı var, bütün Cənubi Azərbaycan torpağının bu əsrdən umacağı var!..

Qardaş qardaşla birləşəcək, Mustafa... Bacı bacını bağına basacaq, xeyir də, şər də bir olacaq, uzun-uzun illərdən bəri Arza qoşulmuş qüssəli həsrət nəğmələri toylarda, düyünlərdə oxunan vüsəl nəğmələrinə çönəcək, Mustafa!..

Mütləq belə olacaq!..

Mütləq belə olmalıdır, Mustafa!..

... Biz mehmanxanada oturub Mustafanın rəsmlərinə baxa-

baxa sənətdən danışırıq, sənətin milli köklərindən, milli simasından danışırıq və Mustafa orta əsrlər Azərbaycan miniatür məktəbinin ənənələrindən istifadə edərək çəkdiyi işləri göstərir. Düzdür, onun bu tipli işləri azdır, amma bu az işlərin özü də Mustafanın klassik Azərbaycan rəssamlığına yaxından bələd olduğunu göstərir, həm də onun müasir zövqündən, incə və iti yumorundan deyir. O digər işlərində də azərbaycanlıdır. Elə həmin «Generallar» silsiləsinin özündə milli əsarətə, hüquqsuzluğa, istibdada qarşı fransızın yox, ingilisin yox, məhz Azərbaycan türkünün qəzəbi mənim üçün aşkar idi.

– Başqa cür necə ola bilər? – Mustafanın sözləri ürəkdən gələn bir hərarət ilə dolu idi. – Sən hələ bizim o biri rəssamlarımızın işini görəsən...

Bu gün Parisdə və Qərbi Avropanın digər şəhərlərində bir çox görkəmli azərbaycanlı rəssamlar fəaliyyət göstərirlər, onların nəfis albomları nəşr olunur, əsərləri dünyanın ən hörmətli sərgilərində nümayiş etdirilir. Bu gün Parisdə yaşayan Bəhrəm Əmioğlu (Heydər Əmioğlunun yaxın qohumudur) müasir dövrün böyük rəssamlarından biri hesab olunur. Dirəxşani, Daryuş Xaqani, Əli Sərmədi də Parisdə yaşayır və işləyirlər. Əli Sərmədinin əmisi oğlu Əhrari Qərbi Berlində məşhur rəssamdır. Davud İmdadyangil üç qardaşıdır, azərbaycanlıdır və hər üçü istedadlı rəssamdır. Davud Parisdə yaşayır, Əyyub ilə Səid isə İrandadırlar. Bəhrüz Həşmət görkəmli bir heykəltəraş kimi bütün Avropada məşhurdur və onun öz vətəni Təbrizdə, Şahgölündə Koroğluya ucaldığı heykəl mütəxəssislərin yüksək qiymətini alıb, xüsusi dərslərlərə düşüb...

Mustafa bu gün Avropa ölkələrinə səpələnmiş azərbaycanlı sənətkarlar haqqında alovla, ehtirasla danışır və həmin alovda, ehtirasda yangı da var, qürur da var...

Günlər quş qanadlıdır... Bu sözləri tez-tez eşidirik, tez-tez oxuyuruq, çünki bu sözlər həqiqətdir və həmin həqiqətdə bir kəndər var, həzinlik var.

Mustafa sabah sübh tezdən Sofiyaya gedəcək, oradan Belqradı uçaq, Belqradı da Parisə.

– Bir bayatı de...

Mən ilk ağıma gələn bir bayatı deyirəm:

*Dəryada dəryalıqar,
Suda oynar balıqlar.
Nə belə dostluq olsun,
Nə belə ayrılıqlar.*

Göy ulduzlarla doludur. Qabrovonun küçələri boşalıb və elə bil ki, o küçələr günün bütün hay-küyündən, çalıb-çağırmağından, oxuyub-oynamağından sonra o saysız ulduzlar altında dincəlidir.

Təkcə Yantra çayı hərəkətdədi, axır, axır.

– Sən də bir bayatı de...

*Əziziyəm mərd çəkər,
Sənsiz könlüm dərd çəkər.
Vətənin qeyrətini
Namərd çəkməz, mərd çəkər!*

Mustafa bu bayatını deyir, mən isə ona qulaq asa-asa Yantraya baxıram, Arazı görürəm və bu dəfə ürəyimdə belə bir bayatı eşidirəm:

*Mən aşıq, keçdi məndən,
Su gəldi keçdi məndən,
Mərdlərə körpü oldum,
Namərdlər keçdi məndən...*

* * *

Mustafa Ramazani uzaq Parisdə yaşayır, xəyal isə məni nə vaxtsa Bakıdamı, Təbrizdəmi açılacaq bir sərgiyə aparır...

Həmin sərginin salonlarında Bəhrəm Əmioğlu ilə Mikayıl Abdullayevin, Tahir Salahovla Davud İmdadyanın, Toğrul Nərimanbəyovla Daryuş Xaqaninin, Əkbər və Əsgər Əhripuruların, Əli Səmədinin, Əhrarinin və Rasim Babayevin, Elçin Aslanovun, bir çox başqalarının əsərləri yanaşı asılmışdır. Həmin sərginin salonlarında Cəlal Qaryağdının, Tokay Məmmədovun yaratdığı heykəllər Bəhrüz Həşmətin yaratdığı heykəllərlə yanaşı dayanmışdır.

Əlbəttə, həmin sərgi salonlarında Mustafa Ramazaninin də əsərləri nümayiş olunur, lakin o əsərlər daha dərd çəkmir, azad-

lıqdan, səlahiyyətdən, dünyanın gözəlliklərindən söhbət açır...

Və o sərgi salonlarının qapısı Cənubun da, Şimalın da üzünə eyni dərəcədə açıqdır, çünki daha Araz ayrılıq rəmzi deyil, çünki xalq daha birgə işləyir, birgə qurur, yaradır, çünki daha istismar, sinfi bərabərsizlik, milli haqsızlıq yoxdur...

Və elə bil ki, xəyal içində mən qoç Koroğlunun uzaqlardan gələn qəhrəmanlıq nəğməsini eşidirəm:

*Koroğlu əyilməz yağıya, yada,
Mərdin əskik olmaz başından qada.
Nərələr çəkərəm mən bu dünyada,
Göstərəm məşəri düşmana, gəlsin!..*

* * *

– Leonid Sergeyeviç, papaq tapıldı?

– Yox, Elçin, tapılmadı...

Bu nədir, bəlkə, doğrudan da, möcüzələr olur dünyada və Leonid Lençin o məşhur ağ parusin kepkası tapılmayacaq?

Biz Qabrovodan çıxıb avtomobillərlə Sofiyaya qayıdırıq.

Hər şeyin sonu var, bitir, qurtarır, keçmişə dönür. Qabrovo festivalı da dünənki gündən xoş bir xatirəyə çevrildi.

Yol boyu Buzluçaya qalxıb sərinləmişdik, bir-iki dəfə dayanıb qəhvə içmişdik, Leonid Lençin kepkası harada yaddan çıxıb qalmışdı?

Biz hamımız o ağ parusin kepkeyə elə öyrəşmişdik ki, onun itəndən sonra tapılmasına elə adət etmişdik ki, indi elə bil ki, kepkanı yox, hansısa bir dostumuzu itirmişdik..

Meksikalı heykəltəraş qadın İzabella Fuentes nəsə vacib bir görüşü olduğu üçün öz dəstəsindən ayrılıb yazıçılarla birlikdə Sofiyaya qayıdırdı və hərdənbir də, ümumiyyətlə, ispandilli xalqlara xas olan bir ehtirasla Leonid Lençə nəsə deyirdi, sonra da gülürdü, amma biz bu ekspansiv qadının nə dediyini başa düşmürdük, çünki onun tərcüməçisi öz dəstələri ilə birlikdə Sofiyaya sabah gələcəkdi, bizim isə aramızda ispan dilini bilən yox idi.

Qazanlıq şəhərində dayanıb nahar etmək üçün otele getdik. Restoranda yenicə oturmuşduq ki, bir də gördük İzabella Fuentes bir nəfər ispan dilini bilən tapıb bizim yanımıza gəldi. Leonid

Lençin qabağında dayanıb bayaqkı ehtirasla, şövqlə nəşə dedi və bərkdən güldü. İspan dilini bilən adam onun sözlərini tərcümə etdi:

– Siz səhər tezdən Qabrovodakı otelin foyesində kepkanızı yadınızdən çıxarıb jurnal mizinin üstündə qoydunuz. İspaniyadan gəlmiş turistlər sizi pusurdular, tez həmin kepkanı götürüb qaçdılar. Onlar elə bilirdi ki, siz Çarli Çaplinin oğlusunuz, kepkanı da özləri ilə suviner apardılar.

Əlbəttə, biz bu əhvalata xeyli güldük və deyəsən, çox gülən, Leonid Lençin özü oldu.

Hər halda, təskinlik ondadır ki, Leonid Lençin kepkası itibəsə də, İspaniyada Çarli Çaplinin oğlunun kepkası peyda olub.

İyul, 1983.

PALMA ÜLFƏTİ

(*Tunisdən notlar*)

1.

– Ya Mustafa! Yolçu yolda gərək!

– Tamam! Tamam!

– Əl-Camda baxdığımız antik dövr amfiteatrı arxada qaldı və Əbdülrəhmanın «Pejo»su Sfaks şəhərinə yol aldı.

Əgər məndən soruşsalar ki, dünyada insanları bir-birinə yaxınlaşdıran və bir-birinə tanıdan möcüzə nədir və mən bu suala cavab versəm ki, həmin möcüzə yoldur, elə bilirəm ki, oxucuya təzə heç nə demərəm. Yəni belə məlum bir həqiqət var: «Qardaşın necə adamdı?», «Bilmirəm, onunla səfərə çıxmamışam!»

Mən Tunisdən min kilometrərlə uzaqda, Bakıda, öz evimdə oturub bu qeydləri yazarkən Mustafanın böyük həyat təcrübəsindən xəbər verən ağıllı gözlərini, Əbdülrəhmanın sərt simasını, Oleqin bir az narahat baxışlarını, elə bil, təzədən görürəm, sonra bu simaların ifadəsi, bu baxışlar dəyişir, Mustafanın gözləri bir uşaq təmizliyi ilə gülür, Əbdülrəhmanın simasını yumşaq bir təbəssüm bürüyür, Oleqin narahatlığından əsər-ələmət qalmır, çünki biz artıq yoldayıq və yol bizi bir-birimizə tanıdır, biz bir insan kimi bir-birimizi qəbul edirik və yol bizi doğmalaşdırır.

Mustafa əl-Farsi yalnız Tunisin və yalnız Məğrib ölkələrinin yox, ümumiyyətlə, müasir ərəb ədəbiyyatının görkəmli yazıçılardan və ictimai xadimlərindən biridir, Tunis Ədəbiyyat Departamentinin rəisidir. Oleq Bovıkin SSRİ Yazıçılar İttifaqı xəttilə mənimlə birlikdə Tunisə ezam edilmiş tərcüməçi, Əbdülrəhman isə «Pejo-504»ün sürücüsüdür. Biz iki gündür ki, ölkə ilə yaxından tanış olmaq üçün Tunisin paytaxtı Tunis şəhərindən çıxıb Sus–Maqdiya–Monastr–Sfaks–Keruyan–Tunis marşrutu ilə yolu-muza davam edirik.

Beləliklə:

– Ya Mustafa! Yolçu yolda gərək!

– Tamam! Tamam!

Bütün yol boyu irili-xırdalı kaktus kolları «Pejo»nu müşayiət edir və hərdən bu çöllü-biyabandakı yeganə kaktus yaşıllığı içində ovuc boyda qıpqırmızı kaktus meyvəsi qızarır və yenə də arxada qalır.

Oleq iki il Liviyada işləyib və deyir ki, kaktusun bu qıpqırmızı meyvəsi yeməli və dadlıdır. Mən bu meyvələrdən birini dərib dadına baxmaq istəyirəm. Oleq ilə Mustafa məni fikrimdən ələməyə çalışırlar, «Bunu çılpaq əllə dərmək olmaz, – deyirlər, – dalayır». Tərslik eləyirəm, Əbdülrəhman məşını saxlayır və mən aşağı düşüb bir qəhrəman şücaəti ilə əlimi kaktusun tikanları arasından uzadıb qıpqırmızı iri meyvəni qırıram və bayaqkı qəhrəmanlığı tamam unudub həmin meyvəni bir kirpiymiş kimi, əlimdən buraxıram və bu gözəl kaktus meyvəsi əlimi elə dalayır ki, bilmirəm ovcumu hara sürtüm.

Mustafa da, Əbdülrəhman da, Oleq də elə şaqqanaq çəkib gülür ki və onların səsi göz işlədikcə uzanan səhranın sükunətini elə canlandırır ki, mən təskinliyi ürəkdən gələn bu gülüşlərdə tapıram.

«Pejo» yola düzəlir və Mustafa deyir ki, bədəvi ərəblər bu meyvəni çox xoşlayırlar və onu xüsusi qədim alətlə dərirələr, quma sürtüb təmizləyirlər, sonra içini çıxarıb yeyirlər. Mən əlimi ovxalaya-ovxalaya fikirləşirəm ki, bu torpağın yetirdiyi meyvə də özünü yaddan qoruyur. Kiçik Tunis torpağı, bu torpağın qəhrəman xalqı iyirmi beş il bundan əvvəl ən müasir silahlarla və yüzilliklərin müstəmləkəçilik siyasəti və təcrübəsi ilə silahlanmış fransız müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizəyə qalxdı və qalib gəldi, müstəqil Tunis Respublikası yarandı.

Mustafa:

- Bakıda kaktus olmur, mən görmədim, – deyir.
- Ancaq dibçəklərdə görə bilərsiniz, – dedim.

Keçən ilin sonlarında Mustafa, Nizami Gəncəvinin 840 illik yubiley təntənələrində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdi, amma o zaman biz təkcə tanış ola bildik. Mən M. Cavaxışvilinin 100 illik yubileyində iştirak etmək üçün Tiflisə gedəsi oldum...

Mustafa:

- Amma zeytun çoxdu Bakıda, – deyir.
- Əbdülrəhman yekə işçi əlini uzadıb kaktus kollarını göstərir:
 - Bədəvilər kaktusu elə-belə yeyirlər, meyvə kimi, amma zeytun olmasa, dolana bilməzlər.

Mən Mustafadan xahiş etmişdim ki, səfərimiz zamanı mənə bədəvi ərəblərlə görüşdürsün, özü də turizm ekzotikası xətrinə quraşdırılmış bədəvi güzəranını yox, əsl bədəviləri göstərsin, köçəri həyat sürən bu ərəblərin əcnəbilərə nümayiş etdirilən yox, həqiqi yaşayışlarını, işlərini, güclərini görmək istəyirdim, qayğılarının, sevinclərinin və kədərlərinin şahidi olmaq istəyirdim.

Mustafa gülümsədi və mənə elə gəldi ki, o, bu arzum ilə «turizm ekzotikası» əleyhinə monoloqum arasında bir təzad gördü. Əslində isə mənim arzumun səbəbi tamam aşkar idi: bütün yaxın və Orta Şərq ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın zəngin ədəbi irsində – folklorunda, klassik ədəbiyyatında öz məxsusi xarakteri ilə, azadpərvərliyi, sərtliyi, vüqarı ilə sabitləşmiş bədəvi ərəb surəti mövcuddur və mən bu barədə qızgın söhbətə başlayanda Mustafa yenə gülümsəyir və başını bulayır:

– Yox, məsələ bunda deyil, indi sən deyən bədəvini tapmaq çətin işdi, – deyir. – Bədəvilərin çoxu indi oturaq həyat keçirir. Cavanları universitetlər qurtarıb, böyük şəhərlərdə işləyir, həkimdirlər, professordurlar, vəkildirlər, dövlət işçiləridi. Bizim filan və filan nazirlərimiz bədəvidir. Dünya dəyişib...

Dünya dəyişib, Mustafa düz deyir və mən onun gözlərində belə bir dəyişikliyə rəğbət oxuyuram və əlbəttə, onu başa düşürəm: Tunis inkişafdadır, bu inkişaf müxtəlif sosial təbəqələrə müdaxilə edir və bədəvi ərəb də artıq öz çadırına sığışmır, dəvələrin sürəti onu daha təmin etmir, səhraların romantikası əsrin sürəti ilə ayaqlaşa bilmir.

Əlbəttə, bütün bunlar belədir, amma bütün bunlarla bərabər, uzun-uzadı əsrlər boyu köçəri həyatlarına davam edən bədəvilərlə görüşmək istəyim Tunisi gəzdikcə, Tunisin demək olar ki, tamamilə avropalaşmış həyat tərzini müşahidə etdikcə daha da artır və indiki kimi gözümün qabağındadır, biz sübh tezdən Sfakdan çıxıb Əbdülrəhmanın «Pejo»sunda qədim İslam mərkəzlərindən biri olan Keyruana yol alırıq, Sfaks arxada qalır və bir azdan elə bil ki, bütün həyat arxada qalır, hər tərəf səhra sarısıdır və bu səhra sarısı içində yalnız adda-budda kaktus kolları dünyanın hələ tam yox olmadığını deyir, bir də ki, Əbdülrəhmanın yaxşı bələd olduğu bu beton yol XX əsrdən xəbər verir.

Sən demə, səhrada qərribə bir düşündürmək xüsusiyyəti varmış: sonu görünməyən səhra sarısı içində gedirsən və səni yuxu tutmur, mürgüləmirsən, söhbət etməyə, musiqiyə qulaq asmağa

da həvəsin olmur və sən elə hey fikirləşirsən, dünyanın işləri barədə, insanın xisləti barədə özün özünlə söhbət edirsən, özün özünün müttəfiqi və opponenti olursan və bu vaxt...

...və bu vaxt Mustafa ilə Əbdülrəhman səhra sarısı içində kölgə kimi bozaran o çadırı eyni vaxtda görürlər: Əbdülrəhman maşının əyləcini basır, Mustafa isə əlini uzadıb mənim yerimə sevinə-sevinə deyir:

– Odur, sənin istədiyən bədəvi çadırı!..

Onlar altı nəfər idi: bizi çadırın iyirmi beş-otuz addımlığında qarşılayan iki kişi, çadırın qabağında qumun üstünə döşəkcə salıb oturmuş iki arvad, cavan bir qız və çadırdan xeyli aralıda, qumun üstündə oturub gözlərini bizə dikmiş bir oğlan. Bu adamlar hündürboylu, göygzü, sarışın idilər və gün onların əllərindən fərqli olaraq sifətlərini yandırmamışdı, bənizləri ağappaq idi və bunun səbəbi o idi ki, bədəvilər demək olar ki, həmişə üzlərini parça ilə örtürlər.

Səlim – kişilərdən birinin və yəqin ki, bu kiçik köçün başçısının adı belə idi – bizi gülürlə salamladı, kim olduğumuzla maraqlandı və dedi ki, Mustafanın adını eşidib, bilir ki, kitab yazandı, alim adamdı.

Həmin dəm Mustafa dünyanın ən xoşbəxt adamlarından biri idi və özündən razı qaldığını heç gizlətmək də istəmirdi...

Sonra Səlim öz adamlarını uzun qəhvəyi barmağı ilə bir-bir göstərə-göstərə kim olduqlarını dedi. Səlim ilə yanındakı kişi əmioğlanları idi, arvadların da biri onun, o biri Səlimin idi, qız da Səlimin qızı idi, amma çadırdan aralıda qumun üstündə oturub zəndlə bizə baxan oğlan barədə Səlim bir söz demədi və nədən-sə mənə elə gəldi ki, həmin oğlanı çəkib bu sarı səhra tənhalığına gətirən o göygzü sağlam və gözəl qızdı.

Səlimgil burada müvəqqəti məskən salmışdılar, mövsüm işi axtara-axtara şimal tərəfdəki zeytun plantasiyalarına tərəf gedirdilər, onlar plantasiya sahibləri ilə danışığa girəcəkdilər, zeytun yığacaqdılar, lazım olan yerə daşıyaqdılar, sonra haqlarını alıb yenə cənuba qayıdacaqdılar, kimin nə dərd-səri, nə qayğısı vardısa, məşğul olacaqdı, qızını verən qızını verəcəkdı, oğlu olan oğlunu evləndirəcəkdı (əlbəttə, toy sözünü eşidəndə mən yenə istəməz gözaltı həmin oğlana və gözəl qıza baxdım).

Çadırdan bir az aralıda bir dəvə sinəsi üstə quma yatıb kövşeyirdi və həmin kövşəyən dəvə o dəm mənə dünyanın ən müdrik

məxluqatı kimi görünürdü, çünki əsrlər bir-birini əvəz edir, dəvə isə sürəti vecinə almayıb beləcə əbədi bir təmkinlə dünyaya baxır, mədəsinin işini yüngülləşdirir.

Amma XX əsr, hər halda, XX əsrdir: çadırın yanında bir motosiklet dayanıb və o motosikletin təmiz nikelli dəmirləri günün altında par-par parıldaya-parıldaya, XX əsrin bədəvi (əsl bədəvi!) güzəranına müdaxiləsindən xəbər verir.

Dəvə və motosiklet... Görəsən, bu müxtəlif obrazlar öz sahiblərini Krilovun məşhur təmsilində olduğu kimi, müxtəlif də istiqamətlərə çəkmirmi? O səhra sarısı içində mənə elə gəldi ki, həmin müdrik dəvə ilə nikəlləri par-par parıldayan motosiklet bir-biri ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparan rəqiblərdi. Hansı qalib gələcək? Zaman motosikletin tərəfindədi, tarix isə dəvəni müdafiə edir, amma düzünü deyim ki, nədənsə, mənim dəvəyə yazığım gəldi. Həmin müdrikliyin aqibətində bir müvəqqətilik, gəldi-gedərlik hiss etdim...

Səlim keçib gəldikləri yerləri bir-bir sayır və mən soruşuram.

– Sizin üçün hara yaxşıdı?

Səlim mənə baxır, gülümsəyir və deyir:

– Allahın yanı.

Səlim əllərini açır, başını göyə qaldırır.

Göy tərtəmizdir və yenə də uzun-uzun əsrlərdən bəri olduğu kimi, orada heç nə görünmür.

Sonra Səlim əyilib yerdən bir ovuc qum götürür və o bir ovuc quma baxa-baxa:

– Ya bura olsun, – deyir, – ya da Şəttəl-Ərəbin sahili, nə fərqi var?.. Hamımızın axırı birdi. Sən yaşadığın yerin adı nədir?

– Bakı.

– Orada insanlar qocalıb ölürlər?

– Hə.

– Onda səninlə mənim nə fərqimiz var?

Dəclə ilə Fərat çayları birləşəndən sonra ona Şəttəl-Ərəb, yaxud Şətti-Bağdad deyirlər. Şəttəl-Ərəb axıb İran körfəzinə tökülür. Bu susuz səhra sakini üçünsə o uzaq və bağlı-bağatlı sahil ilə bu intəhasız sarılıq arasında heç bir fərq yoxdur. Mənə elə gəldi ki, belə bir fatalizm, əslində, əsrlər boyu səhranın işləyib hazırladığı və öz sakinlərinə təlqin etdiyi strategiyadır, özünümüdafiədir: səhra, sakinlərinin onu tərk edəcəyindən qor-

xur və bu yolla öz sakinlərində nəsillərdən nəsillərə keçən bir vəfadarlıq yaradır.

Bir xeyli beləcə ordan-burdan, necə deyərlər, İrandan-Turandan söhbət etdik; təkcə Səlimlə danışırıdık, əmioğluya verdiyim suallara da Səlim cavab verirdi, əmioğlu ancaq gülümsəyirdi və Səlimin dediklərinin hamısını başı ilə təsdiq edirdi, bizim sözlərimizə isə gah heyrətlənir, gah da bu sözlərin sadələvhlüyü müqabilində gizlətmək istədiyi bir təkəbbürlə başını bulayırdı.

Mustafa fotoaparətini çıxarıb hazırlamağa başladı.

Mən həmişə fotoda bir soyuqluq hiss etmişəm və fotosəkillərə baxanda həmişə də mənə elə gəlib ki, keçmişin ən xoş təəssüratlı xatirəsi də bir məqamda tamam nazik və şəffaf buz layı ilə örtülüb, dayandırılıb; xüsusən, yay vaxtı, deyək ki, çimərlikdə, yaxud bürküdə nəfəs almaq mümkün olmayan, tərli məclislərdə, icaslarda çəkdirilmiş fotosəkillər mənə qeyri-təbii təsir bağışlayır (rəssamlıq sənəti ilə fotonun bir fərqi də mənim üçün məhz budur!), amma bu yerdə səhra istisinə, Səlimin mehribanlığını nəzərə alıb daha dəqiq desəm isə, səhra istiqanlığına baxmayaraq foto çəkdirmək günahdır və bu zaman belə bir hadisə baş verdi: Mustafa fotoaparətini sazlayıb qurtardı, amma... Səlim bizimlə bir yerdə dayanıb şəkil çəkdirməsi üçün pul istədi.

Hərgah bədəvi ilə bir yerdə şəkil çəkdirib aparırıqsa, bu da bir suvenirdir və suvenir almaq üçün pul vermək lazımdır.

Mustafanı bu cür pərt görməmişdim.

Mən özümü itirmiş halda cibimdə xırda-xuruş axtararkən Mustafa fotoaparətini meşin qoburun içinə basıb bağladı və «Pejo»ya tərəf addımladı.

Mən də, Oleq də bu gözlənilməz pərtliyi aradan qaldırmaq üçün cidd-cəhdlə xudahafizləşdik və Səlimgil də qətiyyənlə heç nə olmayıbmiş kimi, gülə-gülə bizi yola saldılar.

Mənə elə gəldi ki, Səlimgil o səhra sarılığında çökmüş pərtliyi heç hiss etmədilər və bizim şəkil çəkdirməməyimizi adicə olaraq pulsuzluğumuzla, ya da xəsisliyimizlə yozdular.

Sonra Əbdülrəhman:

– Ya Allah! – dedi və «Pejo» yavaş-yavaş yerindən tərpendi.

Yanıdan ötəndə mən maşının pəncərəsindən çadırdan kənardə dayanıb səhərdən bəri zəndlə bizə baxan oğlana əl etdim və o cavan oğlan indiyə qədər hafizəmdə həkk olunmuş işıqlı bir təbəssümlə gülümsədi və doğrusu, mənə elə gəldi ki, o hər şeyi ba-

şa düşdü və həmin işıqlı təbəssümü ilə: «Fikir etməyin, – dedi. – Hər şey düzələr...»

Mən çox istəyirdim ki, Mustafa da o cavan oğlanın işıqlı təbəssümünü görsün, amma Mustafa ona tərəf baxmadı və bizi ötürən o işıqlı təbəssümü görmədi.

Həmin təbəssüm də, o boz çadır da arxada qaldı.

Tamam səmimi deyirəm: onda mənə elə gəldi ki (indi Bakıda cib dəftərçələrimə baxa-baxa bu sətirləri yazarkən də mənə elə gəlir), o boz çadırla birlikdə mənim yaxın, hətta əziz adamlarım həmişəlik arxada qaldı... Nə üçün mənə belə gəldi və indi də belə gəlir? Bu – səhra istiqanlılığının xüsusiyyəti, hətta pörtliyə belə baxmır!? Bilmirəm...

Mustafanın isə pörtliyi keçib getmir.

Və mən şahidi olduğum başqa bir hadisəni xatırlayıram: Nəbul şəhərinin yanından ötüb Tunisin məşhur turizm mərkəzlərindən biri olan Kantava limanına dönürük, hündür evkalipt ağaclarının arasından keçib bir az dincəlmək üçün «Hanibal» otelinə düşürük və bu zaman təbiətən çox impulsiv bir adam olan Mustafa otelin şüşə divarlarından tərtemiz səmaya baxır, cəld ayağa qalxır:

– Gedək! – Deyir. – Siciliya adasını sənə göstərəcəyəm!..

Otdən çıxıb Aralıq dənizinin sahilinə enirik. Yüzlərlə şəxsi yaxta və gəmilər sahilə lövbər salıb. Bu yaraşlıq müasir gəmilər öz sahiblərini Avropanın şimalından tutmuş Afrikanın cənubunacan müxtəlif ölkələrdən bu yerlərə gəzməyə, istirahətə, kefə gətirib. Mustafa iri addımlarla axtara-axtara, bəziləri sağlamlıqdan, gənclikdən, bəziləri də puldan, harınlıqdan xəbər verən yaxta və gəmilərin arasında bir boşluq tapır və diqqətlə üfüq xəttinə baxır, sonra əlini uzadıb barmağı ilə uzağı göstərir:

– Bax, odur, Siciliya!... Dünya, doğrudan da, çox kiçikdir. – Mən üfüqdə nəsə kölgəyəbənzər bir qaraltı görürəm...

Dünya isə, doğrudan da, kiçikdir. Bir dəfə mən Yuqoslaviyadan Zaqreb–Belqrad–Moskva xətti ilə Vətənə uçmalı idim, amma havanın şıltaqlığı nəticəsində bir günün içində müxtəlif təyyarələrlə – «İl»lərlə, «Boinq»lərlə, «Karavelle»lərlə Zaqreb–Belqrad–Zaqreb–Belqrad–Berlin–Belqrad–Leninqrad kimi bir marşrutla – o aerodrom qəbul etdi, bu aerodrom qəbul etmədi, ora getdik, təzədən geri qayıtdıq – uçmalı oldum, elə həmin gecə Leninqraddan qatarla çıxıb səhər Moskvaya gəldim və iş belə gətirdi ki,

günorta Moskvadan Bakıya uçdum, amma qəribə idi, bu yorucu səfər mənim üçün dünyanın genişliyindən, böyüklüyündən yox, əksinə, dünyanın kiçikliyindən xəbər verirdi və o zaman, yadıma gəlir, bu barədə çox fikirləşdim, dünyanın – bu kiçik dünyanın atom, hidrogen, neytron, daha nə bilim hansı bombalar ehtiyatı elə bil ki, orta əsr müharibələri zamanı insan kəllələrindən düzəldilmiş bir ehtiyat kimi, mənim gözlərimin qabağına gəldi və məndə, bu sözü yazmaqdan çəkinmirəm, heyvani bir qorxu hissi oyatdı.

Lakin biz Aralıq dənizinin sahilindən, Kantava limanından uzaqlaşmıyıq.

Mən hardasa belə bir elmi hipoteza haqqında oxumuşdum ki, Aralıq dənizi Siciliya ilə Şimali Afrika arasında qədim gəmilər qəbiristanlığıdır. Eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə Roma Karfagenə qarşı məşhur Puniç müharibələri aparırdı və bu müharibələr Karfagenin məhvi ilə qurtardı. Alimlərin fikrincə Aralıq dənizinin bu hissəsi batırılmış Roma və Karfagen gəmiləri ilə doludur və Siciliya yaxınlığında böyük bir Karfagen gəmisinin tapılması da, alimlərin bu fikrinə qüvvət verir. Həmin gəmini sudan çıxarıb ən qiymətli bir muzey əşyası kimi Siciliyada nümayiş etdirirlər.

Budur, indi özüm Aralıq dənizinin həmin sahilində dayanıb dünyanın belə işləri barədə düşünürəm, bir vaxt yandırılan, məhv edilən, batırılan gəmi bu gün misilsiz tarixi abidədir, milli sərvətdir. Böyük Ələsgərin atası Aşıq Alməmmədin çox sadə, amma yadda qalan iki misrasını xatırladım:

*Dünya, sənin gərdeşindən,
Başa varan görəmmədim!*

Mustafa deyir:

– Bu da sənin üçün tarixi bir hadisə: Afrikada dayanıb Avropanı görürsən.

Mən gülümsəyirəm və bizim Mollanın məşhur bir əhvalatını Mustafaya danışırım: Molladan soruşublar ki, dünyanın tən ortası haradı? Molla əsasının ucu ilə qabağında kiçik bir çevrə cızıb ki, buradır; təəccüb ediblər ki, nə bilirsən və necə sübut edərsən? Molla sadəcə bir cavab verib:

«İnanmırsınız, ölcün».

Mustafa gülə-gülə Mollaya:

– Əhsən! – deyir, sonra o uzaq kölgəni göstərir: – Amma ora doğrudan Siciliyadı, bu cür aydın havada görünür.

Bu zaman biri yaşlı, o biri cavan iki ərəb milli geyimdə, hə-rəsi də ardınca bir dəvə çəkə-çəkə bizə yaxınlaşırlar və o saat mə-ni əcnəbi kimi tanıyırlar, dəvədə gəzməyi təklif edirlər. Mən bu süni ekzotikadan imtina edirəm, çünki ta uşaqlıqdan sirk meydan-çasında şar oynadan şirlərdən, qabaq ayaqları üstə gəzən itlərdən, eləcə də parnikdə becərdilmiş pomidordan xoşum gəlmir – bu da bir xasiyyətdir. Sonra Mustafa fotoaparətini çıxarıb o uzaq üfük xəttini çəkmək istəyir.

– Sənə, Bakıya göndərəcəyəm!

Bu vaxt hər iki ərəb dəvələri irəli çəkib sürətlə Mustafanın qabağını kəsirlər və fotodan ötrü pul istəyirlər.

– Burada çəkilən şəkil üçün pul verməlisiz!..

Mustafa hirsələnir, nə hirsələnir... hirsəl, yanğı ilə:

– Öz ölkəmdə şəkil çəkmək üçün mən pul verməliyəm?! – qışqırır, amma onun nə bu qışqırtısı, nə də hirsli gözləri ərəblərə təsir etmir və mən araya girib Mustafanı sakitləşdirmək istəyirəm ki, dava-dalaş düşməsin.

Mustafa yenə əlini uzadıb barmağı ilə həmin uzaq üfük xə-t-tini göstərir:

– Hamısı oradan gəlir! Onlar elədi hamısını, onlar!..

Bu dəfə əlbəttə, söhbət Siciliyadan, İtaliyadan və ya ümu-miyyətlə, Avropadan getmir, söhbət Avropa müstəmləkəçiliyin-dən gedir. İndiki halda isə, daha dəqiq desəm, fransız müstəmlə-kəçiliyindən gedir.

Mustafa Fransanı sevir, Sarbon Universitetini bitirib, böyük fransız ədəbiyyatının vurğunu və təbliğatçısıdır, amma Mustafa həm də hər bir adi tunisli kimi, fransız müstəmləkəçiliyinin qatı düşmənidir və qırxıncı illərin sonu, əllinci illərdə bütün gəncliyi-ni bir əlində qələm, o biri əlində avtomat, fransız müstəmləkəçi-liyinə qarşı mübarizəyə, azad Tunis uğrundakı mübarizəyə həsr edib...

...Əbdülrəhman diqqətlə yola baxır. Mustafanın pərtliyi hələ də keçib getməyib. Mən söylədiyim bu hadisəni xatırlayıram, sonra elə bil ki, o bədəvi ərəblə – Səlimlə mükəliməmi yenidən eşidirəm:

– Sizin üçün hara yaxşıdı?

– Allahın yanı...

Və mən çox arzu edirəm ki, yəqin ki, bir də heç vaxt rast gəlməyəcəyim Səlim də, o göy-göz gözəl və sağlam qız da, o işıqlı təbəssümlü cavan oğlan da «Sizin üçün hara yaxşıdı?» – sualına «Bütün Tunis torpağı!» – cavabını versinlər. O zaman Mustafa da beləcə pərt olmaz. Sonra mən o səhra sarısını yarıdan bölüb uzanan beton yolla yorulmadan, təngə gəlmədən maşın sürən Əbdülrəhmanın sükandan yapışmış güclü əllərinə baxıram və elə bil ki, bu dəm Əbdülrəhmanın həmin işçi əlləri mənim arzula-dığım o gələcək günün həqiqiliyindən, reallığından xəbər verir.

2.

Keyruanda Böyük məscid, yaxud Sidi Okba məscidi dünyanın ilk məscidlərindən biri kimi Şimali Afrika müsəlmanlarının ziyarətگاهیdır və Keyruan da müqəddəs İslam şəhəridir.

Sidi Okba birinci müsəlman sərkərdələrindən olub və biz onun adını daşıyan və möhtəşəmliyi, sanbalı ilə insan zəkasının sonsuz üfüqlərindən xəbər verən, əlin qadirliyindən, sənətin dini mənsubluq tanımayan sərhədsizliyindən söz açan bu qədim abidəni gəzərkən vaxtilə İstanbulda keçirdiyim bir hissi yenidən yaşadım.

O vaxt məşhur türk şairi və arxitektoru Çingiz Bektaşla birlikdə Aya-Sofya məscidini görməyə getmişdik. Bizimlə eyni vaxtda Aya-Sofyada bir dəstə turist gəzirdi və onlara bələdçilik edən gid deyirdi;

– Aya-Sofya əvvəllər kilsə olub və xaçpərəstliyə qulluqdan xəbər verib, sonra məscid olub və İslama xidmətdən xəbər verib...

Heç vaxt yadımdan çıxarmaram, o vaxt gidin həmin sözləri mənə dünyanın ən sadəlvəh və əbləh mühakiməsi kimi göründü. Aya-Sofya həmişə insanın qadirliyindən xəbər verib və bu böyük memarlıq abidəsinin qalın daş divarları arasında İsaya, yaxud Məhəmmədə etiqad faktı isə Aya-Sofyanın bir arxitektura abidəsi kimi mədəniyyət faktı olması müqabilində şəxsən mənim üçün əhəmiyyətsizdir.

Son dəfə Sidi Okba məscidi qarşısında ayaq saxlayırıq və mən Mustafaya deyirəm:

– Min il bundan əvvəl belə bir tikintini ucaldan xalq böyük xalqdır.

Mustafa səhərdən axşama kimi dalbadal çəkdiyi növbəti siqaretdən dərin bir qullab vurub:

– Bu barədə «Döngə»də yazmışam, – deyir.

«Döngə», Mustafanın avtobioqrafik romanıdır. Mən, deyəsən, yenə ədəbiyyat söhbətinə başlayıram... Mənim səfərimdən bir az əvvəl Parisdə keçirilən Dünya kulinariya festivalında Tunis ikinci yeri tutub və doğrusunu deyim ki, nahar zamanı bəzən buna təəccüb edirdim: necə olub ki, Tunis birinci yeri tutmayıb?

Mustafa isə xalis qurmandır, yeməkdən-ıçməkdən elə şövqlə danışır ki və bu zaman, necə deyərlər, xoruz səsi eşitməmiş o qə-dər məlumat nümayiş etdirir ki, tanımayan olsa fikirləşər ki, bu bəxtəvərin dünyada yemək-ıçməkdən savayı bir dərdi-səri yoxdu.

Mustafa çox maraqlı müsahibdir və onunla kulinariya məsələlərindən tutmuş, müasir ekologiya problemlərinəcən, nədən danışsarsansa danış, söhbətinin düzünə, səriştəsinə söz ola bilməz, amma bir mövzu var ki, bu barədə danışanda Mustafanın ehtirası, həvəsi özünü də ötüb keçir.

Əlbəttə, oxucu yəqin başa düşdü ki, söhbət ədəbiyyatdan gədir.

Tunis səfərim zamanı otellərin gəldi-gedəri nömrələrində, Əbdülrəhmanın sürdüyü maşında, Mustafagilin hər bir küncü yazmaqdan, qələm işindən xəbər verən, başdan-başa yazıçı ovqatı ilə nəfəs alan evində, Tunis Mədəniyyət Nazirliyinin və Ədəbiyyat Departamentinin keçirdiyi rəsmi tədbir və yığıncaqlarda, Tunis Yazıçılar Birliyində, eləcə də ölkənin görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünasları – Nurəddin Səmmudla, Ömər ben Salemlə, professor Mühəmməd Fantarla, Mədəniyyət İşləri üzrə Milli Komitənin rəisi Ömər Süxeyri və bir çox başqaları ilə bədii ədəbiyyatın predmeti, müasir dövrdə oynadığı rol və vəzifələri barədə geniş söhbətlər edirik, bəzən bu söhbətlər ədəbi mübahisələrə, hətta, əgər belə demək mümkünsə, ədəbi höcətləşmələrə gətirib çıxarırdı və bu vaxt məşhur Şərq qonaqpərvərliyi öz işini görürdü: hisslər cilovlanırdı və biz bir-birimizi başa düşməyə çalışırıdıq. Mənim əsas müsahibim isə, əlbəttə, Mustafa idi və sidq-ürəkdən deməliyəm ki, ədəbiyyatın bir çox problemlərinə münasibətdə biz Mustafa ilə həmfikir, müttəfiqik.

Budur, qeyd dəftərçəmi vərəqləyirəm...

M ə n. Məqrib ölkələrində, xüsusən Əlcəzairdə və qismən də Tunisdə bədii ədəbiyyat iki dildə inkişaf edir: ərəb və fransız

dillərində. Şəxsən mənim üçün ədəbiyyatın ikidilliyi həmişə qaralıq və anlaşılmaz bir ədəbi hadisə olub. Sən bu barədə nə deyə bilərsən?

M u s t a f a (*gülümsəyir*). Bilirsən, axı, bir vaxtlar mən özüm fransız dilində şerlər yazırdım...

M ə n (*heyətlə*). Doğrudan?

Bilmirəm bu xəbər niyə mənə bu dərəcədə qərribə göründü? Bəlkə ona görə ki, bu xəbərlə Mustafanın təbiətindəki xəlqilik bir-birinə uyuşmurdu, ona görə?

M u s t a f a. Hə, lap doğrudan! (Siqaretdən dərin bir qullab vurub xəyalən keçmiş günlərə qayıdır.) Bir dəfə kəndlərimizdən birində məndən xahiş etdilər ki, şer oxuyum. Mən ortaya çıxıb şer oxumağa başladım. İndiki kimi yadımdadı, ən çox sevdiyim şerləri oxuyurdum, fransız dilində. Kəndin camaatı başıma yığışib səs-siz-səmirsiz mənə baxırdı. Bu adamların bir çoxu bəlkə də birinci dəfə idi ki, şair görürdülər. Mən həmin şerləri oxuyurdum, gözlərim isə, özümdən asılı olmayaraq bir-bir o sadə kənd camaatının sifətində gəzirdi. Birdən-birə tamamilə gözlənilmədən mənim üçün aydın oldu ki, vətənpərvərlik ruhunda yazdığım bu şerlər, sadə xalqın təəssübünü çəkməyə çağıran bu şerlər, əslində, həmin xalq üçün yaddır. O zaman mən aydın bir həqiqəti, az qala, fiziki surətdə hiss etdim: xalqın yazıçısı gərək həmin xalqın dilində danışsın.

M ə n. Səni çox gözəl başa düşürəm və səninlə həmfikirəm. Amma bu məsələdə bəzən obyektiv amillərlə də qarşılaşırsan ki, onları nəzərə almamaq mümkün deyil.

M u s t a f a (*siqareti dodaqlarında saxlayır və cibindən dəsmal çıxarıb çeşməyinin şüşəsini təmizləyir*). Cavanlıqda sevdiyim yazıçılardan biri Cozef Konrad idi. Kimdi Cozef Konrad? Polşalı, amma ingilis dilində yazmağa başladı və məhz ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi oldu, Polşa ədəbiyyatının yox. Düzdü, onun əsərlərinin mövzusu da Polşa mövzusu deyildi...

M ə n. Mənə elə gəlir ki, bu məsələdə hər bir ədəbi hadisəyə fərdi yanaşmaq lazımdı. Sən mövzunu deyirsən... Don Xoze ispan idi, Karmen qaraçı qızı idi, amma Merimenin «Karmen» novellası nə ispan, nə də qaraçı ədəbiyyatının faktıdır, «Karmen» təbii ki, fransız ədəbiyyatı faktıdır. Eyni zamanda, bunun əksi də olur. Məhəmməd Dib kimdir?

M u s t a f a. Əvvəlcə fikrini de, sualı sonra ver.

M ə n. Onda sualsız keçinərik. Mən hələ iyirmi il bundan əvvəl universitet tələbəsi ikən Dibin «Əlcəzair» trilogiyasını rus dilində oxumuşam. Əlbəttə, o vaxt mənim ağılıma gəlməzdi ki, iyirmi ildən sonra bu barədə Tunisdə Mustafa əl-Farsi ilə söhbət edəcəyik, amma, hər halda, sənə deyə bilərəm ki, «Əlcəzair», xüsusən də trilogiyanın ikinci kitabı, gərək ki, adı «Yanğın» idi, mənə çox təsir etmişdi. Əlcəzairi və əlcəzairli ərəbi mənə tanıtmışdı. Məhəmməd Dib də, maraqla oxuduğum başqa istedadlı Əlcəzair yazıçısı Katib Yasin də fransız dilində yazırlar, amma onların əsərləri – hər halda, mən oxuduqlarımı nəzərdə tutub deyirəm – fransız ədəbiyyatı nümunəsi deyil. Obyektiv amillər deyəndə, mən onu nəzərdə tuturam ki, hərgah Məhəmməd Dib, yaxud Katib Yasin müəyyən səbəblərə görə fransız dilində təhsil alıblarsa, özlərini fransız dilində ifadə edirlərsə, bu onların günahı deyil...

M u s t a f a (*mənim sözümlü kəsərək*). Faciəsidir... Əlbəttə, Məhəmməd Dib də, Katib Yasin də, Mulud Məmmeri də, Mulud Feraun da istedadlı yazıçılardır və bu əlcəzairli vətəndaşların ərəb dilində yox, fransız dilində təhsil almaları, yazmaları da fransız müstəmləkəçiliyinin nəticəsidir. Amma bütün bu obyektiv səbəblərə baxmayaraq, fakt fakt olaraq qalır: sənin yazdığını başqa bir adam tərcümə edib sənin xalqına çatdırmalıdır. Bax, faciə də bundadır. Bir anlıq təsəvvür et ki, Dib də, Yasin də, Feraun da gözəl əsərlərini ərəb dilində yazıblar... hər şey qalsın bir tərəfə, ancaq elə bunu fikirləş ki, müasir ərəb dili, üslubiyyət nə qədər inkişaf edərdi, zənginləşərdi. (*Mustafa əlini yuxarı qaldırıb çeşməyinin üstündən altdan-yuxarı öz əlinə baxır.*) Sən dediyin obyektiv faktorları mən də başa düşürəm, amma elə bu obyektiv faktorların özləri bu gün bizə dərs olmalıdır və biz o təmayülü təbliğ və inkişaf etdirməliyik ki, balalarımız gələcək gözəl əsərlərini öz ana dillərində yazsınlar. Bunun üçün ana dilli məktəblərin sayını və səviyyəsini artırmalıyıq, uşaqlarımızı öz dilimizdə oxutmalıyıq.

Mən Tunisdən qayıdıandan sonra, müasir dünya mədəniyyətinin böyük nümayəndələrindən birinin – Federiko Fellininin «Humanite»nin müxbiri ilə müsahibəsini oxudum («*Za rubejom*», 1982, N 22) və həmin müsahibədə hətta Fellini kimi tamam bəşəri mündəricəli bir yaradıcılığın sahibinin belə, söylədiyi bu fikir mənim üçün əlamətdar göründü: «Rəssam da, yazıçı, rejissor, artist də yalnız (Kursiv mənimdir -E) dərin kök atdıqları öz torpaqlarında «səmərəli işləyə bilirlər. Onların özlərini ifadəsi üçün ana dilləri hava kimi lazımdır,

onlar öz xalqlarının həyatını əks etdirməlidirlər, öz xalqlarının mənəvi zənginlikləri ilə ruhlanmalıdırlar».

Bu fikirdə əsas götürülən üç məfhum:

ana dili,

xalq həyatı,

xalqın mənəvi zənginliyi

təbii ki, ən sıxı surətdə bir-biri ilə bağlıdır və onların, deyək ki, ikisinə əməl etmək, amma birinə əməl etməmək, belə bir «təshihat», mənəcə, bədii sözün xeyrinə deyil.

Lakin biz yenə Tunisə qayıdaq və Mustafa ilə söhbətlərimizi davam etdirək.

M ə n. Bəzi Şərqlərdə ədəbi irslə, klassik ədəbiyyatla bağlı təsadüf etdiyim hərdən aşkar, hərdən də gizli kosmopolit ovqat həmişə məni düşündürüb, narahat edib, hətta əsəbiləşdirib. Tunisdə də, nə gizlədək, ayrı-ayrı qələm sahiblərinin danışığında belə bir təmayül hiss etdim. Bu barədə sən nə deyə bilərsən?

M u s t a f a . Qorxuram ki, orijinal bir söz deməyim... Keçmişindən imtina edən ədəbiyyatın bu günü yoxdur. Bu fikir sənə çox şablon görünür ki?

M ə n. Şablon nədir? Həqiqətin təkrarıdır də...

M u s t a f a . O başqa məsələ ki, keçmişdə sənə ədəbiyyatın olmayıb və sən indi öz ədəbiyyatını yaradırsan. Məsələni, mən eşitmişəm ki, sovet dövründən əvvəl qırğızların ədəbiyyatı olmayıb, düzdü?

M ə n. Yazılı ədəbiyyatı olmayıb, düzdü, amma zəngin folkloru olub.

M u s t a f a . Görürsən?.. Amma A y t m a t o v dünya ədəbi prosesində fəal iştirak edən yazıçılardan biridir. Aytmatov öz folklorlarına yuxarıdan aşağı baxmır?

M ə n. Bu barədə onunla söhbət etmək imkanım olmayıb, amma məqalələrindən, saysız-hesabsız müsahibələrindən görünür ki, öz folklorlarını yüksək qiymətləndirməyi bacaran və həmin folklorlara çox bağlı olan bir adamdır.

M u s t a f a (*bir Şerlok Holms inamı ilə*). Başqa cür ola bilməz! Müasir ədəbiyyat xalqın keçmişi ilə bu günü arasında körpüdür.

M ə n. Sənənlə şərikəm. Özü də bu körpü ikili səciyyə daşıyır. Bir tərəfdən, ədəbiyyat mənsub olduğu xalqın həyatını keçmişindən təcrid etmədən göstərməlidir, yəni xalqın həyatını keç-

mişinin (və gələcəyinin!) kontekstində əks etməlidir. Digər tərəfdən isə...

O l e q. Bir az yavaş-yavaş, çatdıra bilmirəm.

M ə n. Digər tərəfdən isə keçmişin ədəbi ənənələri müasir dövrdə öz qiymətini almalı və inkişaf etdirilməlidir. Əlbəttə, bütün bunlar aydın məsələdir, amma bəzən biz bu «aydın məsələ»nin əksinin şahidi oluruq. Bir müddət bundan əvvəl mən Türkiyəyə getmişdim və orada, xüsusən, cavan və orta nəslə mənsub bir sıra istedadlı yazıçıların, incəsənət xadimlərinin, hətta ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin (!) çox uzaq yox, altmış-yetmiş il bundan əvvəlin milli ədəbiyyatından xəbərsizliyinin şahidi oldum. Bilirsən, belə hal bir də ona görə adama pis təsir edir ki, söhbət məhz istedadlı adamlardan gedir... Əlbəttə, xarici ədəbiyyata, misal üçün, Qərbi Avropa ədəbiyyatına bələdlilik, onun tarixini bilmək və həmin ədəbiyyatın bu qəti surətdə milli ədəbi ənənələrindən bəhrələnmək çox yaxşıdır, amma ədəbi ənənələr hesabına olmalıdır.

M u s t a f a. Bu baxımdan bizdə vəziyyət nisbətən yaxşıdır. Klassik ədəbiyyat Tunisdə çox çap olunur və onun bədii-estetik təsiri müasir ədəbiyyatımızda bu gün də hiss edilir. Amma bu yerdə mən yenə belə bir, sən demişkən, aydın həqiqəti qeyd etmək istəyirəm ki, klassik formaları, klassik obrazları, təşbehləri kororanə təkrar etməklə, bunları özünü hədəfə çevirməklə, istər-istəməz, epiqonçuluğa aparən bir yolla müasir dövrdə bir şey əldə etmək mümkün deyil. Mən hələ mövzunu demirəm... Əllinci illərin əvvəllərində, fransız müstəmləkəçiliyi ilə ölüm-dirim mübarizəsi apardığımız bir vaxtda, elə şairlər də vardı ki, yenə də bülbülün gülə məhəbbətindən yazırdılar... Nə isə... (*əlini yel-ləyir.*)

M ə n. Sən formadan danışırdın.

M u s t a f a. Hə. Şəxsən mən klassik poeziyanı – əruzü böyük həvəslə mütaliə edirəm. Adicə olaraq ona görə ki, müasir dünyanın problematikası o qədər mürəkkəbdir və müasir insanın psixolojisi elmin, texnikanın, milli-azadlıq hərəkatının təsiri ilə o qədər təbəddülata uğrayıb ki, indinin şeri əruzun qəliblərinə sığışmır. Mən tamam əminəm ki, şer azad olmalıdır və gələcək, Araqon şerinin, Nazim Hikmət şerininidir.

M ə n. Bilirsən, mənə elə gəlir ki, bu yerdə də ehtiyatlı olmaq lazımdır və maksimalist mövqe obyektivlikdən sapındıra bi-

lər. Əruz ərəb poeziyasının milli forması olduğu kimi, Azərbaycan da milli poeziyanın heca forması vardır. Bu gün bizdə sərbəst şe'r formasının gözəl nümunələri yarandığı kimi, heca şe'rinin də gözəl nümunələri yaranır. Məsələ istedadda və bu istedadın fərdi yönümündədir.

M u s t a f a. Təəssüf ki, sizin heca barədə bir söz deyə bilmirəm, çünki oxumamışam, xəbərdar deyiləm, amma ərəb poeziyasında, o cümlədən, Tunis poeziyasında əruz müasir problematikanı hərtərəfli əks etdirməkdə çətinlik çəkir. Mən buna çox təəssüf edirəm, çünki, dediyim kimi, əruzunu sevirəm, əruz musiqilidi, ürəyəyatımlıdı, son dərəcə millidi, təsirlidi... Nə etmək olar? Elə bil ki, bir əzizindən ayrılırsan... Bu ayrılıq çox çətinidir, acıdır, amma labüddür... Bəlkə də bu bənzətməm dəqiq deyil, çünki keçmişin ədəbi irsi – gözəl əruz həmişə bizimlə yaşayacaq, amma bu əbədiliyi bir doğma kimi bugünkü ədəbi-təcrübəyə tətbiq etmək düz deyil. Bu günün siyasi, fəlsəfi, ictimai problemləri öz vüsətinə müvafiq bir azadlıq, sərbəstlik tələb edir. Səncə belə deyil?

M ə n. Mən bu mənada səninlə şərikəm ki, ədəbiyyat özünün bütün tarixi boyu heç vaxt bugünkü qədər böyük vəzifələrlə üzbuüz dayanmamışdır, ədəbiyyat heç vaxt siyasi və ictimai həyatda bugünkü qədər fəal iştirak etməmişdir və bu da, təbii ki, formada da öz əksini tapmışdır, yəni, yenə belə bir aydın həqiqət ki, yeni məzmun yeni formalar doğurmalıdır.

M u s t a f a (şövqlə siqaretini külqabıya sıxıb söndürə-söndürə). Tamam!

Mustafa «Tamam!» sözünü tez-tez işlədir və bu söz onun dilində bir nəçə mənaya malikdir və mən artıq Mustafanı yaxşı tanıdığım üçün, onun tələffüzündən, nidasından həmin sözün hansı mənada deyildiyini başa düşürəm. Oleqin tərcüməsinə ehtiyac olmur. İndiki halda isə «Tamam!», yəni hər şey aydındır!

Mən indi Bakıda, yazı makinasının arxasında oturub Mustafa ilə Tunisdəki bu söhbətlərimizin cib dəftərcələrindəki konspektlərini vərəqlədikcə özüm özümü məzəmmət edirəm: bu qədər də ədəbiyyatdan danışmaq olar? Bakıda da bu söhbətlər, Moskvada da bu söhbətlər, xaricdə də bu söhbətlər? Yorulmursan, bəs deyil? Sonra birdən-birə İsmayılı rayonu dağlar qoynundakı gözəl Talıstan kəndində yaşayan, lafet sürən dostum Əlləzi Rüstəmov mənim yadıma düşür və bu dəfə özüm özümə sual verirəm ki, nə üçün Əlləzi iyirmi beş ildə öz «tirtirindən» yorulmur, amma mən ədəbiyyatdan yorulmalıyam? Yox,

Əlləzi də hərdən çox yorğun olur və axşamüstü işdən qayıdıandan sonra, əlinə paya alıb inəklərinin – birinin adı Cüməağız, o birinin adı Heyran – qabağına, axura ot qoyan Əlləzinin yorğun, yuxulu gözlərini görürəm, amma... amma sübh tezdən Əlləzi yenə atılıb «turtır»a minir və onun sübh günəşinin işığı ilə işıldayan gözlərində dünyanın yorğunluğundan əsər-ələmət yoxdur...

M ə n. Mənə bax. Mustafa, sən kimsən? Tunis yazıçısısan, yoxsa ərəb yazıçısısan?

M u s t a f a (*mənim yarızarafat sualına çox ciddi cavab verir*). Tunis ədəbiyyatı ümumərəb ədəbiyyatının daxilindədir. Mahmud Məsəli ən böyük Tunis şairi yox, ən böyük ərəb şairlərindən biridir. «Min bir gecə»nin ərəbə mənsubluğu nə Tunis, nə Misir, nə Mərakeş, nə də Yəmən sərhədini tanıyır. Mən əllinci illərin axırlarında çəkdiyim bir filmdə baş rolu ifa etmək üçün Misirdən Ömər Şərifə dəvət etmişdim. Görmüsən onu ekranda?

M ə n. Onun çəkildiyi bir filmin adı indi də yadımdadı: «Vadidə mübarizə». Ömər Şərif həmin filmdə Faten Həmama ilə birlikdə çəkilməmişdi. Təxminən iyirmi beş il bundan əvvəl Bakıda çox səs salmış bir film idi. Amma sonra Ömər Şərifin Qərbi Avropada çəkildiyi filmlər – əlbəttə, gördüklərimi deyirəm – bir o qədər də xoşuma gəlmədi.

M u s t a f a. Tamam! (*Yəni ki, sənənlə şərikəm*). Bax, həmin Ömər Şərif mənim filmimdə kəndli rolunu oynayırdı. Mən həmişə ona deyirdim: yadımdan çıxar ki, sən Misirdən gəlmisən, yadımdan çıxar ki, mən Tunisliyəm, sən nə misirli, nə də tunislisən, sən ərəb kəndlisən. İndi, dostum, əgər məni Tunisdən ayırmaq istəmirsənsə, onda sənənin sualına belə cavab verirəm: mən Tunisdə yaşayan ərəb yazıçısı Mustafa əl-Farsiyəm. Nahib Məxfuz Misirdə ərəb ədəbiyyatı qarşısında duran bir problemi qaldırır, Fuad Təkərli İraqda başqa bir problemi qaldırır, sənənin dostun Mustafa da Tunisdə başqa bir problemi qaldırmağa çalışır. Bütün bunlar hamısı ümumərəb ədəbi prosesinin hadisələridir. Nahib Məxfuz da, Fuad Təkərli də, Mərakeşli Əbd-əl-Məcic ben-Cellun da, Suriyalı Məhəmməd əl-Xəriri də, sənənin dostun da ərəb ədəbiyyatının cəfəkeşləridir.

Mustafanın dediği bu «cəfəkeş» sözü böyük M.F. Axundovun bir fikrini mənim yadıma saldı və Bakıya qayıdıandan sonra, Mirzə Fətəlinin cildlərini və-rəqləyib həmin fikri tapdım: «Patriot ibarətdir o kimsənədən ki, vətən təəssübü üçün və millətinin məhəbbəti üçün can və malını müzaiqə etməyə və öz vətəninin, öz millətinin mənfəəti və azadiyyəti üçün səy edib cəfəkeş ola. Bu ha-

lət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə bürüz edər».

Bu sözlər indiki halda mənim üçün ona görə əlamətdardır ki, elə bil ki, uzaq Tunisdəki dostum – Tunisdə yaşayan ərəb yazıçısı Mustafa əl-Farsini bir şəxsiyyət və yazıçı-vətəndaş kimi səciyyələndirməkdən ötrü yazılmışdır.

Cib dəftərçələrini vərəqləyirəm...

Bir sıldırğı yağış yağdı onda və qəflətən yağdığı kimi, qəflətən də kəsdi, buludlar dağıldı, gün təzədən göründü və bir azdan sonra Tunisin küçələri qururu qurudu. Biz neçə saat idi ki, «Dər nəşr Tunis» nəşriyyatında görüşdə idik və küçəyə çıxanda ətrafın yağışdan sonrakı bu quruluşu elə bil ki, bir yanğı gətirdi, susuzladıq və Əbdülrəhman təklif etdi ki, Mədinəyə gedib çayxanada çay içək:

– Əsl çay içmək istəyirsənsə, gərək Mədinəyə gedəsən!

Mədinə bizim İcərişəhər kimi, şəhər içində şəhərdir, paytaxtın tən ortasında və bizim İcərişəhərdən fərqli olaraq insanla qaynayır, başdan-başa bazarlıdır: alan kim, satan kim... On yaşlı miskərdən tutmuş, səksən yaşlı zənbil toxyanacan, bütün Mədinə alver edir.

Sonra Əbdülrəhman məşinin güzgüsündən arxada oturmuş Mustafaya baxır:

– Düz deyirəm, cənab rəis?

Mustafa bir azdan Mədinədə içəcəyi çayın ləzzətini indidən hiss edə-edə əlini qaldırıb.

– Tamam! – deyir və Əbdülrəhman «Pejo»nu Mədinəyə tərəf sürür.

«Cənab rəis...» Axı, doğrudan da, Mustafa yazıçılıqdan əlavə Tunis Yazıçılar Birliyini yaradanlardan biri olmaqdan əlavə, rəsmi dövlət işçisidir, Ədəbiyyat Departamentinin rəisidir.

M ə n. Bu saat bir rəis kimi səni nə düşündürür? Əlbəttə, çay qayğısından, susuzluqdan başqa...

M u s t a f a. Susuzluğa nə var ki? Abdullanın çayını içib düzələcəyik... Amma o biri qayğılar belə tez düzəlmir, təəssüf... Səncə hansı xalq xoşbəxt xalqdır?

M ə n. Bir insanın xoşbəxtliyi üçün min bir şərt lazımdı. İndi gör xalqın xoşbəxtliyi üçün nə qədər şərt lazımdı?.. Amma ciddiyyə qalsa, mənə, xoşbəxtliyi o xalq ki, özü öz problemlərini həll edə bilir.

M u s t a f a. Bax, həmin problemlərdən bir mühümü: o xalq xoşbəxt xalqdır ki, güclü milli ziyalı nəslinə malikdi. Bu saat biz tunislilərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri budur ki, milli ziyalı nəslini yetişdirək. Bizim ziyalıların bir qismi fransız təh-

sillidi, Parisdə oxuyublar, dünya mədəniyyətindən, ədəbiyyatından xəbərdardırlar, geniş dünya görüşləri, gözəl savadları var. Amma... amma öz milli zəminlərinə bağlı deyillər. Ərəb mədəniyyətindən, ədəbiyyatından demək olar ki, xəbərsizdirlər. Şarl Aznavurdan zövq alırlar, Moris Şevalyenin köhnə vallarını tapıb dəvə qiymətinə alırlar, amma Sadıq Sürəyya, yaxud Şübeydə Rəşt ərəb xalq mahnılarını oxuyanda televizoru söndürürlər, çünki bu milli musiqi onlar üçün yaddır, duya bilmirlər bunu. Ümm Gülsüm haqqında eşitmişən?

M ə n. Eşitmişəm ki, Misir müğənnisidir, xalq mahnılarını ifa edir, ərəblər onu çox sevirlər.

M u s t a f a . Deməli, heç nə eşitməmişəm. Ümm Gülsüm mənim üçün ərəblərin anasıdır. Ana balasına necə layla deyirsə, Ümm Gülsüm də öz sözünü ərəblərə beləcə deyir. Bir dəfə Ümm Gülsümün konsertində idim. Məndən iki sıra qabaqda bir tanışım oturmuşdu. Mühəndis idi, Parisdə təhsil almışdı, zadəganlardan idi, özü də bir insan kimi, pis adam deyildi. Ümm Gülsüm oxumağa başladı. Oxudu nə oxudu!.. Birdən nə görsəm yaxşıdı? Mühəndis tanışım oturduğu yerdə mürgüləyirdi, camaatın alqışından diksinirdi, əsnəyirdi, yenə mürgüləyirdi. Əlbəttə, ona görə mürgüləməirdi ki, yorğun idi, yaxud incəsənəti başa düşmürdü, yox, ona görə ki, Ümm Gülsümün oxuduğu mahnılar, Ümm Gülsümün nəfəsi onun üçün yad idi, çünki gözünü açıb fransızca oxumuşdu, fransız musiqisinə qulaq asmışdı, dünyanı bir fransız kimi hiss etmişdi. Başqa qism ziyalılarımız isə ərəb təhsillidirlər, kənddən gəlib şəhərdə universitet bitiriblər, ərəb mədəniyyətini gözəl bilirlər, öz yaşdırları Ədnən Şəuəşi – sən onu tanıyırsan, ona qulaq asmışan – oxuyanda gözləri yaşarır, çünki xalqa bağlıdırlar, xalqın ruhu ilə yaşayırlar, nəfəs alırlar, amma... dünya mədəniyyətindən xəbərsizdirlər, nə Dostoyevskini oxuyublar, nə də Folkneri, Bethovenin də musiqisi çalınanda televizoru söndürürlər. Biz o ziyalı nəslinə möhtacıq ki, bu iki mədəniyyətin ikisini də özlərində birləşdirə bilsinlər. Belələri bizdə var, sən özün də onlarla tanış oldun, söhbət etdin, amma bir küll halında bu cür milli ziyalı nəslə hələ yetişməyib. Bu da mənim rəis kimi əsas qayğım... *(Sonra özü öz sözünə düzəliş verir.)* Daha doğrusu, əsas qayğılarımdan biri...

Əbdülrəhman maşının əyləcini basır:

– Bu da Abdullanın çayxanası!

Çayçı Abdullanın cövhənanəli, zəncəfilli çayı, doğrudan da, susuzluğu tez yatırır...

3.

Səliqə ilə, hiss olunan məhəbbət və ehtiramla bir-bir daşı daş üstə yığılmış Karfagen xarabalığında əsrlərin amansızlığına sinə gərmiş daş sütunlara, ehramların, böyük binaların, adi yaşayış evlərinin uçuqlarına baxa-baxa, kimsəsizliyində, sükutunda uzun-uzun əsrlərin ehtirası, şövqü, qələbəliyi donub qalmış küçə skeletlərinə tamaşa edə-edə belə bir qədimlik müqabilində elə bil ki, istər-istəməz, diksinirsən, ciddiləşirsən, bütün qayğıların, hiss-həyəcanların sənə kiçik görünür.

Ateriya mədəniyyəti, sonra iber-mavrusiy, yaxud muil mədəniyyəti, sonra kapsiy mədəniyyəti, nəhayət finikiya, Karfagen mədəniyyəti bu qədim torpaqda bir-birini əvəz etmişdir və özündən sonra həmişə düşündürən, heyrətləndirən və mütəəssir edən bir iz qoyub getmişdir.

Dörd tərəfimdəki bu Karfagen uçuqlarına baxıram və bu uçuqların səliqəsi səbəbi aydın olmayan, naməlum bir qüssə, kə-dər gətirir. Xarabalıq və bu xarabalığı bu gün qoruyan səliqə-sahman – bəlkə həmin qüssəni, kədəri doğuran, bir-biri ilə uyuşmayan bu iki məfhumun belə bir müştərəkliyi, vəhdətidir? Ola bilər... Amma nəsə başqa bir şey də var...

Hər tərəf sükunət, durğunluq və heç olmasa, kiçicik bir meh də əsmir ki, bu sarı-boz Karfagen xarabalığında bir hərəkət olsun, bir səs eşidilsin.

Mustafaya baxıram: dostum yenə açıq-aşkar özünə qapanıb. Və bu vaxt birdən-birə elə bil ki, Qamilkarın sarayından gələn hay-küy bu xarabalığa yayılır. Hə, Qamilkarın sarayı Karfagenin ucqarında, Meqarda idi və çaxır su yerinə orada axırdı, muzdlu əsgərlər Erik döyüşünün ildönümünü qeyd etmək üçün ora yığılmışdı və Qamilkarın o gözəl, o solğunbənzli qızı da ilk dəfə həmin gün orada görüdü.

Cilovsuz hisslər, çılğın ehtiraslar, hərislik və qəhrəmanlıq, hünər və xudbinlik, məhəbbət və riyakarlıq... kef məclisi davam edirdi və insan xisləti tamam çılpaqlaşmışdı.

Sonra birdən-birə o səs-küy, o vurçatlasın kəsildi.

Nə oldu?

Hə, əlbəttə, Qamilkarın qızı göründü...

Və elə bil ki, mən də bu Karfagen xarabalığı içində uzun illərdən sonra o qara paltarlı, solğunbənizli gözəl qızı yenidən gördüm və elə bil ki, yenə də o uzaq tələbəklik illərində olduğu kimi, ürəyimdən bir yanğı keçdi: bu cavan qızın gözəl sifəti, çılpaq qolları nə üçün bu qədər solğundur, bu cavan və gözəl qız nə üçün həyatdan bu qədər kənardadır, nə üçün bütün ömrünü Allahlara sitayişdə keçirib, axı, onsuz da bu Allahlar köməyə gəlməyəcək?

Qamilkarın qızı yavaş-yavaş pilləkənləri enirdi və bu dəm elə bil ki, o pilləkənlər Tunis səmasından başlayıb Karfagen xarabalığında qurtarırdı; elə bil ki, Qamilkarın qızı bu saat pilləkənləri tamam aşağı enəcəkdə və Karfagenin xarabalıqları arasında dolaşacaqdı.

Sonra Qamilkarın qızı Erik döyüşünün ildönümü gecəsində olduğu kimi, pıçıldadı:

– Məhv olub! Hər şey məhv olub!..

Sonra Qamilkarın qızı yaraşığı dırnaqlarını yaxasından asılmış daş-qaşa sıxıb sındıra-sındıra Erik döyüşünün ildönümü gecəsində dediyi sözləri təkrar etdi:

– Ey bədbəxt Karfagen! Miskin şəhər! Sənin igid müdafiəçilərin daha yoxdu!.. Okeanı keçib uzaq sahillərdə ehramlar tikən igidlərin yoxdu daha!.. Bütün ölkələr sənin üçün işləyirdi və sənin avarlarımla şırım-şırım olmuş dənizlər sənin bar-bəhərinin ağırlığına dözmürdü!..

Qamilkarın qızının solğunluğu bütün ətrafa akvarel sarısının solğunluğunu yaydı və sonra bu solğunluq içində qəfil bir qan qırılmazı parladi: Nar Qavasın atdığı cida Matonun əlini mizə mis-marladi və yenə ehtiraslar coşdu, hisslər dilə gəldi, hay-küy qopdu.

Əlbəttə, oxucu bildi ki, mən o Karfagen xarabalığında birdən-birə Floberin «Salambo»sunu xatırlayırdım.

«Salambo»nu oxuduğum və bir daha təzədən oxuduğum tələbəklik illərində ağılıma gəlməzdi ki, illər keçəcək və mən beləcə dayanıb Salambonun əsrlərin sükutuna bürünmüş vətəninə seyr edəcəyəm. Salambo o zaman mənim üçün bədii əsər qəhrəmanlığından çıxmışdı, bir əzizə, sevimliyə çevrilmişdi, onun solğun bənizi, kədərli və dumanlı gözləri mənim üçün romantik hisslər çeşməsi idi və indi mən bu Karfagen uçuqlarına baxa-baxa, əslində, o unudulmaz və uzaq tələbəklik illərinin də xiffətini çəkirdim;

illərin beləcə ötüb getməyi, arxada qalmış illərin beləcə əlçatmazlığı, ünyetməzliyi də bu səliqəli Karfagen xarabalığı kimi qüسسə gətirirdi.

Başımı qaldırıb göyə baxırdım: topa-topa ağ buludlar şimaldan cənuba axır.

Mustafa hər bir uçuğuna bələd olduğu Karfagen xarabalığına baxa-baxa səhərdən bəri fikrə dalıb, sonra o da başını qaldırıb göyə baxır.

Mən deyirəm:

– İki min il əvvəl də burada yaşayanlar, bu evlərin sahibləri, bu küçələrin sakinləri başlarını qaldırıb göyü, bax, beləcə görüblər...

– Hə, amma onda göydə təyyarələr uçmurdu...– Bunu da Mustafa deyir.

Mənim yadıma düşür ki, biz Əl-Camda (qədim Fisdrusda) məşhur amfiteatrı gəzərkən birdən-birə bir təyyarə başımızın üstü ilə göydə ağ xətt cızıb göz qırpımında yox oldu və yalnız bundan sonra onun səsi gəlib bizə çatdı.

Əlbəttə, o Karfagen xarabalığında mən Mustafanın nə dediyini yaxşı başa düşdüm: dünyanın bütün təyyarələri sənişin daşısaydı nə vardı ki...

...Biz Keyruandan paytaxta – Tunis şəhərinə qayıdırıq və Mustafa «Pejo»nun açıq pəncərəsindən Tunis torpağına baxır və susur, fikirlidir.

Qəribədir, Mustafa hərdən o qədər çox və o qədər ehtirasla danışır ki, onun susmağını, sakitliyini təsəvvür etmək olmur, amma susanda da elə bir dərinliklə özünə qapanır ki, fikirləşirsən: görəsən, bu adam haçansa danışacaqmı və ümumiyyətlə, bu adam danışa bilirmi?

Səliqə ilə salınmış təzə zeytun plantasiyaları bir-birini əvəz edirdi, hərdən üstünə böyük hökumət möhürü vurulmuş qollu-budaqlı qədim zeytun ağacları görünürdü. Bu qədim ağaclar antik dövrün yaşıdları idi və milli abidələr kimi, hökumət tərəfindən qorunurdu, ən heyrətamizi isə bu idi ki, həmin qədim ağaclar bu gün də bar verirdi. Keçmiş ilə bu gün «Pejo»nun pəncərəsindən beləcə ötüb gedirdi və Mustafa fikirli-fikirli pəncərədən baxırdı.

Bəlkə yeni bir pyes yaranırdı, bəlkə şer yazılırdı? Bəlkə ailə ilə, uşaqlar ilə bağlı tamam başqa bir qayğı idi? Bəlkə bu Tunis

torpağı ilə bağlı xatirələr idi? Kim bilir... Belə bir məqamda Mustafanı fikrindən ayırmağa mənim nə ixtiyarım var idi?

Tale belə buyurub ki, mən yadıma gələn vaxtdan etibarən, həmişə yazan adamların, nasirlərin, şairlərin əhatəsində olmuşam. Bu gün özüm yazıram və dostlarımla, tanışlarımla çoxu da yazan-pozan adamlardır. Yəqin ki, bu aləmdə mənim üçün sirli, qeyri-adi heç bir şey olmamalı idi, amma əlimi ürəyimin üstünə qoyub ən səmimi şəkildə oxucuya deyirəm ki, bu günün özündə də mənim üçün dünyanın ən sirli, ən qeyri-adi və sehrli hadisəsi yazığının birdən-birə, özündən xəbərsiz fikrə dalmağıdır...

«Pejo» respublika zamanı salınmış geniş, rahat və gözəl beton magistral ilə irəliləyir. Mustafa fikirləşir.

Zeytun plantasiyaları geridə qalıb və hər tərəf bomboz bir boşluqdur, torpaq qurqurudur və adda-budda boz kollar bu yerlərin susuzluğundan, insan qayğısından, zəhmətindən məhrumluğundan xəbər verir.

Birdən Əbdülrəhman bu çöllü-biyabanda maşını saxladı və çölə çıxıb bomboz, cansıxıcı kollardan birindən bir dəstə qopardı və gətirib mənə verdi. Təbii ki, mən çox təəccüb etdim: bu ki, gül deyil, çiçək deyil, bir yaraşığı da yoxdu və bu tikanlı kolu mən neyləyirəm? Doğrusunu deyim ki, həmin an mənim Əbdülrəhmana bir az da yazığımı gəldi: neyləsin, yaxşılıq eləmək istəyir, qonağa gül bağışlamaq istəyir, amma... olanı budu də, varını verən utanmaz və kasıbın olanı...

Əbdülrəhman, aydın məsələdir, həmin anda mənim belə bir halına acımağımdan xəbəri yox idi və kobud işçi barmağı ilə mənə verdiyi kolu göstərib:

– Zaatar! Zaatar! – dedi.

Mustafa fikrindən ayrılmışdı və indi elə bil ki, mənim fikirlərimi sifətimdən oxuyub çeşməyinin altından gülürdü, sonra Oleqin köməyi ilə məni başa saldı:

– Bu, çox ətirli və hikmətli bitkidir. Bizdə bunu çaya salırlar, xörəyə tökürlər. Ən əsası isə zaatar – dərmandır. Adamı yüngülləşdirir, sakitləşdirir, mədəyə çox xeyri var.

Mən zaatara qoxulaya-qoxulaya (doğrudan da gözəl ətri var və bizim dağların kəklipotuna oxşayır) fikirləşdim ki, ilk baxışda cansıxıcı, yeknəsəq və təbiətin əsirgədiyi bu torpaq bizim (həm də təkcə əcnəbilərin yox, tunislilərin özlərinin də!) hələ bilmə-

diyimiz, tapılmamış nə qədər nemətləri özündə gizlədir. Əbdülrəhmanın verdiyi bu kiçik zaatar dəstəsi mənə rəmzi göründü. Tunis torpağı uzun-uzun illərin müstəmləkəçiliyindən, milli imkan məhdudluğundan sonra öz doğma övladının – tunisli ərəbin, axtarmaq, tapmaq, yaratmaq, qurmaq, becərmək əzmini gözləyir və mən əli ilə bu çılpaq çölləri göstərə-göstərə ehtiramla, bir ərəb qızğınlığı ilə və gülə-gülə nəsə deyən Əbdülrəhmana baxa-baxa fikirləşirdim ki, yəqin elə bir gün gələcək ki, bütün Tunis torpağı beləcə güləcək. Hər halda, mən bunu çox arzu edirəm.

Bir də ki, o tənha palma yaddan çıxmır...

...Palma ağacları ölkənin cənubunda bitir və biz məşhur şair, ədəbiyyatşünas və rəssam Nurəddin Səmmudla birlikdə təkçə Tunisin yox, ümumiyyətlə, bütün Afrika qitəsinin ən şimal nöqtəsini – Bizerta şəhərini görməyə gedərkən bu gözəl və səhra səyahətindən sonra qeyri-adi görünən dağlıq yerdə Korbus qəsəbəsi yaxınlığında tənha və əzəmətli bir palma ağacı görəndə təəccüb etdim və... özüm də səbəbini bilmədən təsirləndim.

Nurəddin Səmmud həmişəki kimi, uzun barmaqlarının arxası ilə adda-budda ağarmış saqqalını sığallaya-sığallaya gözləri ilə tənha palmanı göstərdi.

Cənubdan gəlib paytaxtda yaşayan şairlər, öz kəndləri üçün, təbiətləri üçün darıxanda gəlib bu palmaya baxırlar, maşınla görürsüz də bir saatlıq yoldu... Bu palmanın şərəfinə şer deməyən cənublu şair tapılmaz. Şairlərimizin də demək olar ki, hamısı cənubludu... – Sonra Nurəddin bu palmaya həsr olunmuş hansı şer-dənsə bir misra dedi: – «Sən bu yerlərdə qəribsən bizim kimi...»

Əlbəttə, şairin, sənətkarın qəribçiliyi heç bir coğrafi sərhəd tanımır və ümumiyyətlə, «qəriblik» sözünün hərfi mənası ilə şair ürəyinin qəribsəməsi arasında böyük psixoloji-estetik fərq var, şair öz doğma kəndində, öz doğma evində də qərib ola bilər və biz dünya poeziyasında məhz belə bir qəribliyin yaratdığı az sənət inciləri oxumamışıq. Bəli, bütün bunlar belədir, amma bütün bunlarla bərabər, Korbus yaxınlığındakı o tənha və əzəmətli palma ağacı bu gün də mənim üçün bir sədaqət, vəfa təcəssümüdür. Uzaq Tunis torpağında əsrlər boyu cənubun istisinə öyrəşmiş o tənha palma o şairlərin dostu şisəlin sərininə sinə gərir və qəriblik yükünü sənətlə bölüşür. Mənim yadıma Molla Pənah Vaqifin iki misrası düşür:

*Dost dostun yolunda düşər ziyana,
İgid gərək tab gətirə, dayana.*

Tunis səfərindən artıq bir müddət keçib və sağlıq olsun, yəqin nə qədər də aylar, illər keçəcəkdir... Amma o uzaq Tunis torpağındakı tənha palmanın şairlərin ürəyində yaratdığı təskinlik hissi keçib getmir və mən çox istəyirəm ki, dostluqdan, ilqardan, ülfətdən xəbər verən həmin təskinlik hissi heç vaxt da keçib getməsin, indi olduğu kimi, həmişə də ürəyə bir ılıqlıq gətirsin.

1983.

YANAN AĞACIN ŞƏFƏQLƏRİ

(Qana səfərindən)

1.

Biz, yəni SSRİ Yazıçılar İttifaqının cəmi iki nəfərdən – M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru, ingilisdilli ədəbiyyat üzrə mütəxəssis, tanınmış tənqidçi N.Anastasyevdən və bu sətirlərin müəlliflərindən ibarət kiçik bir nümayəndə heyəti Qananın mədəniyyət naziri Məhəbbət ben Abdullanın şəxsi dəvəti ilə Cənubi Avropanın və bütün Şimali Afrikanın üzərindən uçub bu qədim və zəngin tarixli Afrika ölkəsinin paytaxtı Akkraya endik və elə həmin ilk günün axşamı xüsusi hörmət əlaməti olaraq qa xalqının Başçısı II Amuqi bizi öz iqamətgahında qəbul etdi.

Demək olar ki, bütün Afrika ölkələrindəki kimi (mən «qara» Afrikanı nəzərdə tuturam), Qanada da Başçı institutu indiyə qədər özünü mühafizə edə bilmişdir və bəzi hallarda hələ də yüksək nüfuza malikdir.

Müstəmləkəçilik Afrikanı xalqlara görə, milli mənsubiyyətə, yəni milli-tarix məxsusiliyə, ənənələrə, mədəniyyətə, etnik birliyə görə yox, ərazi prinsipi ilə bölüşdürmüşdür və buna görə də bu gün Afrikada bir çox xalqlar didərgin düşmüş, müxtəlif dövlətlər arasında parçalanmışdır, sərhədlər yalnız dövlətləri bir-birindən ayırmır, eyni zamanda bir xalqı iki yerə, hətta bəzən üç, dörd yerə parçalayır. Ayrı-ayrı dövlətlər də, öz növbəsində, çoxxalqlı, çoxmillətlidir.

Bu baxımdan Qana da istisna deyil və cəmi on bir milyonluq bu ölkədə də müxtəlif xalqlar yaşayır: akan dilli xalqlar (tvi, fanti, akvapim, akim), nzima, baule qonja, qa, adanqme, eve, mosi, qurma, qrusi və s. Bu xalqların da hər birinin öz ənənəvi Başçısı var. Mən burada «Başçı» sözünü şərti işlədirəm. Yerinə görə «hakim», «hökmdar» da işlətmək olar, hətta onların bəzisi «kral» da adlanır. Bu gün Afrika dövlətlərində, o cümlədən, Qanada ha-

kimiyyət mərkəzləşdiyi üçün, Başçılar xalqların daha artıq dərəcədə mənəvi rəhbərləridir, lakin, eyni zamanda, iri torpaq sahibləri, ölkənin nüfuzlu şəxsləridir və mənəvi rəhbərlik etdikləri xalqların adi nümayəndələrinə nisbətən, dünyanın ən firəvan həyatını yaşayırlar. Ölkənin bəzi ərazilərində isə misal üçün, Kumasi əyalətində olduğu kimi, Başçı, həqiqətən, krallardan seçilmir və şah həyatı sürür.

II Amuqinin titulu «qamanqe»dir və o, Qananın böyük xalqlarından biri olan qaların mənəvi rəhbəridir... Mən «mənəvi» sözünü yazıram və II Amuqinin Akkranın sakit və səfalı hissəsindəki böyük iqamətgahını gözlərimin qabağına gətirirəm, onun naxışları qızılla işlənmiş milli paltarını yadıma salıram, nökrələrini, köməkçilərini, tərcüməçilərini, məsləhətçilərini xatırlayıram və eyni zamanda elə həmin Akkranın özündə çirkab və səfəllət içində yaşayan, ölkənin başqa şəhərlərində, qəsəbələrində, kəndlərində əlinə keçən qurd-quşla qarnını doyuzdurmağa çalışsan, ağır güzəranının, kasıbçılığın, imkansızlığın başının üstünü almış saysız-hesabsız milçəklərlə bir yerdə yeyib-içən, ağlayıb-gülən, üfunətdə nəfəs alan adamları – qocaları, cavanları, uşaqları xatırlayıram...

Bu adamların da arasında xalqının nümayəndələri, əlbəttə, çoxdur və qamanqe II Amuqi onların da mənəvi rəhbəridir...

Gözəl, dərin, ali «mənəviyyət» sözü bu yerdə necə də qeyri-təbii səslənir. Ən kasıb bir nəfər də, hətta dilənçi də öz Başçısına ziyarətə gedəndə hədiyyə aparmalıdır, heç olmasa, bir yeşik kokakolla...

Məşhur Keniya nasiri və şairi, «Lotos» mükafatı laureatı Medca Mvanqi yazır ki, «Kök Başçılar bizim torpağımızı oğurladı. Kök başçılar bizim öz torpağımızı bizə, o torpağın qanuni sahiblərinə satdı. Kasıblar qanlarını, canlarını qoydular, kök Başçılar isə onlara belə dedilər: «– Sən torpaqdan yaranmısan, torpağa da qayıdacaqsan. Torpaqdan qiymətli nə var! İşlə!»

Ucuzlaşsan isə təkcə dəfn mərasimidir...

Qamanqe II Amuqenin qəbulunda bizi Sovet İttifaqının Qanadakı mədəniyyət mərkəzinin müdiri O.D. Bulavin və Qana Yazıçılar Sindikatının sədri, yalnız Qananın deyil, ümumiyyətlə,

müasir Afrikanın görkəmli şairlərindən və ictimai xadimlərindən biri – Atukvey Okay müşayiət edirdi.

Qamanqe bizi çox mehriban qarşıladı, adətən, qəbuluna gələn adamlarla bilavasitə yox (belə bir birbaşa ünsiyyət Başçını kiçildir və ona yaraşmaz!), köməkçi vasitəsilə danışsa da, xüsusi hörmət əlaməti olaraq bizə bilavasitə müraciət etdi, bizi salamladı, xoş arzularını bildirdi, dünyanın böyüklüyündən, xalqların müxtəlifliyindən, əmin-amanlıqla yaşamaq ehtirasının isə vahidliyindən danışdı və biz də hərəmiş öz tərəfimizdən onu salamladıq, qa xalqına səmimi diləklərimizi bildirdik və bundan sonra əsas mərasim – şər qüvvələri bizə yaxın buraxmamaq üçün «milli» ritual-cadu mərasimi başladı.

Köməkçilər bir şüşə şnans (!) gətirdilər, qamanqenin qarşısında təzim edib bir xörəkpaylayan cəldliyi ilə şüşənin ağzını açdılar və qamanqe «milli» ritual-cadu sözlərini qışqırdıqca şnansdan ətrafa tökməyə başladılar, sonra kiçik taxta qədəhi şnansla doldurub qamanqeyə verdilər. Qamanqe ovsunçu ilana baxan kimi, yaxşı məşq edilmiş baxışlarla şnaps dolu taxta qədəhə baxa-baxa, daha artıq bir ehtiras və şövqlə qışqıra-qışqıra «milli» ritual-cadu sözlərini söylədi və şnapsdan bir qurtum içdi, sonra da biz məhkum adamlar kimi, bir-bir ona yaxınlaşmalı və protokol üzrə həmin şnapsı elə həmin qədəhdən dilimizə vurmalı olduq...

Bilmirəm, qamanqenin icra etdiyi cadu mərasimi bizlə bağlı şər qüvvələrə təsir etdi, ya yox, lakin mən II Amuqeyə – cavan, sağlam, yaraşlıq (Medca Mvanqinin təsvir etdiyi kök Başçıdan fərqli olaraq!), dövlətli və nüfuzlu adama baxa-baxa, Akkrada yenicə yerləşdiyimiz «Ambassador» mehmanxanasının həyətinə özlərinin, yaxud ata-analarının düzəltdiyi sadələvh suvenirləri satmaqdan ötrü dəridən-qabıqdan çıxan uşaqları, elə bil ki, yəndən görürdüm və doğrusu, o uşaqların güzəranı qamanqenin iqmətəgahında olduğum zaman mənim ürəyimi daha artıq sıxırdı. Nə üçün? Bu hissi sözlə dəqiq ifadə etməyə çətinlik çəkirəm... Hər halda, yəqin bir də ona görə ki, o uşaqlar da babaları, nənələri kimi, əsrlərdən-əslərə belə bir operettaçılığı həqiqi qəbul edirlər, bu məsxərəyə ciddi mənəvi-ruhi bir istinadgah kimi baxırlar...

Mən yuxarıda «milli» sözünü, əlbəttə, qəsdən dırnağa aldım

və görünür, II Amuqeyin qəbulunda ürəyim elə bir də bu dırnağa görə eləcə sıxılırdı...

Atukvey Okaydan qamanqenin söylədiyi ritual-cadu sözlərinin qa dilində (Okay milliyyətə qadır) mənasını soruşdum.

– Bu sözlərin heç bir mənası yoxdur, – dedi.

Mən, təbii ki, təəccüb etdim və:

– Deməli, mənasız söz yığnağıdır? – deyə pıçıldı ilə soruşdum.

Atukvey çiyinlərini çəkdi və qulağıma pıçıldıadı:

– Ulu babaları deyib, bu da deyir. Bu sözlər qamanqelərdə nəsillərdən nəsillərə keçir... – Və Atukvey Okay – xalqını, vətəni Afrikanı və ümumiyyətlə, bütün insanları və həyatı sevən bu hazırcavab, ayıq adam gülümsədi: – Bu sözlərin mənasının mənası yoxdur...

– Bu mərasimin nə üçün, deyək ki, kokos qozunun, yaxud palma ağacının şirəsilə yox, məhz şnapsla– almanların milli arağı ilə icra edildiyini soruşanda qamangenin tərcüməçisi:

– Adət belədir... – dedi və nəzakətlə gülümsədi.

Mən də qonaq idim və ucundan tutub ucuzluğuna getmədim.

Həmin gecə Qananın paytaxtı Akkrada, II Amuqeyin iqamətgahında oturmaşdım, xəyal isə mənə oradan min kilometrələ uzaqlara – Azərbaycana aparılmışdı və mən bütün fikrim-zikrim ilə Mirzə Fətəlinin Dərviş Məstəli şahının yanında idim. Dərviş-Məstəli şah XIX əsrdə Qarabağda oturub cadu ilə Parisi partladırdı və buna yalnız Şəhrəbanu xanım inanırdı, sadəlövh dayə Xanpəri və on altı yaşlı Şərəfnisə xanım inanırdı. Dərviş Məstəli şahın sarayı, nökrəri-naibi, nüfuzu yox idi və Təklə-Muğanlı obasının bəyi Hatəmخان ağanın səsini eşidən kimi qorxub qaçırdı...

– II Amuqeyin isə, əlbəttə, dəfələrlə məşq edilmiş, ölçülüb-biçilmiş duruşu, hərəkəti, sifətinin ifadəsi tam bir arxayınçılıqdan, hətta bir ləyaqətdən xəbər verir (bəlkə o özü özlüyündə doğrudan da ləyaqətli bir adamdır...), çünki Başçıdır, xalqın mə-nəvi rəhbəridir, xalqın bütün əmlakı, bütün torpağı da, əslində, ona məxsusdur...

II Amuqey dünyəvi məsələlərdən söhbət açır, nəyin yaxşı, nəyin pis olmağından deyir və mən də avtomatik olaraq bu söh-

bətdə iştirak edə-edə Qana ilə qonşu ölkələr arasında parçalanmış qa xalqı və ümumiyyətlə, parçalanmış, bölünmüş xalqlar barədə müxtəlif mədəniyyətli ölkələr arasında didərgin düşmüş millətlər barədə düşünürəm...

*Aşiq, üzüm bağları,
Düzüm-düzüm bağları.
Bağa baltaçı girdi,
Kəsdı bizim bağları...*

Mən yenə də dırnaq arasındakı «milli»yə qayıdırəm. Hərgah son dərəcə zəngin və rəngarəng adət-ənənələrinə malik Afrika xalqının milli mərasimi şnapsla icra edilirsə, bu, əslində, milliyyə gülmək, millini ələ salmaq deyilmi?

Bir neçə gündən sonra, ölkəni gəzərkən Atukvey Okay Başçıların sürdüyü həyat tərzi ilə bağlı bir əhkamı maşında mənə söylədi və həmin əhkam, mənəcə, çox rəmzidir: yalın ayaqları torpağa dəysə, günahdır.

Biz ölkənin Akkradan sonra ikinci mühüm siyasi-iqtisadi və mədəni mərkəzi olan Kumasi şəhərinə gedəndə Qanadakı ən nüfuzlu Başçının – aşanti xalqının Başçısının (onun titulu aşantehendir və o, Kumasi şəhərinin ənənəvi sahibi hesab olunur) sarayında üstü hamar yonulmuş, cilalanmış iri fil dişləri gördüm və soruşanda məlum oldu ki, Başçı hətta çiməndə belə, yalın ayaqlarını yerə qoya bilməz, ona görə də ayaqlarını bu fil dişinin üstünə qoyur.

Bilmirəm, bəlkə də bu adət hansı bir etiqadla, inamlasa bağlıdır, lakin yuxarıda yazdığım kimi, mənə rəmzi göründü: torpaq məfhumu ilə xalq məfhumu arasında ən sıxı bir əlaqə var və hərgah sən bu gün öz milli mərasimini şnapsla icra edirsənsə, doğrudan da, torpağa yadsan. Hərgah sən ekzotikanı öz məişətinin bir hissəsinə çevirmisənsə, hərgah kosmopolitçilik sənə adət-ənənələrini gülünc bir vəziyyətə salıbsa və bununçün özün münbit bir şərait yaradırsansa, deməli, sən xalqın adından sui-istifadə edirsən.

Mən yaxşı başa düşürəm ki, xalqın dilini, folklorunu, mədəniyyətini, tarixini, onun məxsusiliyini dərindən öyrənmədən

adət-ənənələri barədə, icra etdikləri mərasimlər barədə fikir yürütmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, hətta bununla kifayətlənməyib onları rədd etmək mümkün deyil. Lakin bütün bunlarla bərabər, elə xüsusiyyətlər, detallar var ki, onları bircə dəfə sezmək hər şeyin yalançı olduğunu başa düşmək üçün kifayətdir. Mən indi bu sətirləri yazarkən də tam əminəm ki, müstəmləkəçilərlə birlikdə Avropadan gəlmiş şnapsla icra edilən mərasimin ümumiyyətlə, Afrikaya, o cümlədən də qa xalqına dəxli yoxdur. Daha doğrusu, bu mərasim əsl xəlqi adət-ənənələrin eybəcərləşdirilməsi deməkdir.

Afrikanı talan edən, oranı qul bazarına çevirən əli silahlı qəddar Avropa ilə barbar, tarixən həmişə (və bu gün də!) obivatel mahiyyətli, seyrçi Avropa da olub. Seyrçi Avropa Afrikaya heyvanxana qəfəslərindəki heyvanlara, botanika bağlarındakı əcaib bitkilərə, sirk tamaşalarına baxan kimi baxıb və buna görə, həmişə də yerli əhalini ucuz ekzotikaya təhrik və sövq edib.

Bu mənada seyrçi Avropa məhdud mənəviyyata, dünya-görüşünə və naqis bədii-estetik zövqə malik olduğuna görə ekzotikadan həzz alıb və bu ekzotikanı həqiqi Afrika kimi qəbul edib.

Mən tam əminəm ki, II Amuqeyin icra etdiyi «milli» mərasimin əsas atributuna çevrilmiş şnapsı da həmin seyrçi Avropa gətirib belə bir mərtəbəyə çıxarmışdır. Ən acısı isə, öz Başçısına inanan sadə xalq bu gün eybəcərliyi, bu yalançı milliliyi görmək iqtidarında deyil...

4 iyun günü Qanada indiki hərbi rejimin hakimiyyətə gəlməsinin ildönümü kimi bayram edilir. Biz də həmin bayram təntənələrində iştirak etdik və orada da ölkənin ən nüfuzlu Başçıları hökumətin (və xalqın!) qarşısında şər qüvvələri tilsimə salan həmin mərasimi icra etdilər və yenə də şnapsla...

2.

Qanaya gəldiyimiz ilk günün axşamı sovet mədəniyyət mərkəzinin işçisi, azərbaycanlı Fikrət Hacıyevlə söhbət əsnasında məlum oldu ki, bizdən bir-iki həftə qabaq ümumittifaq televiziyaşının «Heyvanlar aləmi»ndə verilişinin aparıcısı N.N. Drozdov Qanaya gəlibmiş. Fikrət dedi:

– Drozdov xeyli qurbağa, kərtənkələ tapdı. Amma bir dənə də ilan tapa bilmədi. Ətrafdakı çölləri-düzləri nə qədər axtardısı da, bir şey çıxmadı...

Əlbəttə, mən təəssüf etdim ki, N.N.Drozdov kimi öz işini sevən adam axtardığını tapa bilməyib, amma ilan adı eşidən kimi, bədənimə, necə deyərlər, bir vicvicə düşdü, çünki ta uşaq çağlarından – gözəl Şuşada böyürtkən yığmağa gedərkən daşların altından, qayaların arasından qəflətən başını qaldırıb buz kimi soyuq gözləri və haça dili ilə dünyaya meydan oxuyan ilanları gördüyüm vaxtlardan etibarən, onlarla aram yoxdur, düzünü desəm isə, ilandan çox qorxuram.

İkinci günün axşamı isə sovet səfərxanasının müşaviri Nikolay Anastasyev (bizim Nikolay Anastasyevlə təkcə adaş yox, həm də doğmaca əmioğludurlar) bizi evinə dəvət etdi və orada söhbət əsnasında ev sahibəsi Qalina Anatolyevna dedi ki, bir dəfə həyətdə ilan görüb və bizə məsləhət bildi, hətta tapşırırdı ki, ehtiyatlı olaq, xüsusən, əyalətlərdə gəzərkən ayaqlarımızın altına baxaq.

Hər iki Nikolay Anastasyev belə bir xəbərdarlığa rişxəndlə yanaşdılar, ilanlarla bağlı bir-iki lətifə danışdılar, ev sahibəsi gülə-gülə:

– Neçə vaxtdı bu ölkədəyəm, həmişə də ora-bura gedirəm, amma arvadımdan fərqli olaraq, bir dəfə də olsun ilan görməmişəm!... – dedi və doğrusu, bu arxayınçılıq mənə də sirayət etdi, mən də ilan qorxusunu yadımdan çıxarıb lətifələrə güldüm, özüm də vasvasılığın sağlamlığa ziyanı barədə bir lətifə danışdım.

Səhəri gün biz Atukvey Okay, Alpute Papu və sovet mədəniyyət mərkəzinin təzə əməkdaşı Slava Belova (cəmi bir həftə idi ki, Qanada işə başlamışdı) birlikdə məşhur Akasombo SES-ə baxmaq və ümumiyyətlə, o səfalı yerlərlə tanış olmaq üçün Volta çayına tərəf yola düşdük.

Akasombo SES altmışıncı illərdə K. Nkrumanın şəxsi təşəbbüsü ilə tikilib (tikinti işlərini ABŞ aparıb) və doğrudan da, Afrikanın möhtəşəm qurğularından biridir. Burada yaradılmış göl dünyanın ən böyük süni göllərindəndir və ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm əhəmiyyəti var.

Biz SES-i gəzdik, gölün Afrika səması altındakı unudulmaz görkəminə tamaşa etdik, vaxtilə Azərbaycanda olmuş və Göygözü görmüş Atukvey Okay bu yerlərin mənzərəsini Göygölün mənzərəsinə bənzətdi, sonra Afrikanın müxtəlif ölkələri boyunca 1600 kilometr uzanıb gedən və özü ilə hər tərəfə bərəkət aparan nəhəng Volta çayının sahilinə endik, nazik, uzun qayıqlarda balıq ovuna çıxmış kənd camaatı ilə görüşdük, hündür bir təpənin üstündə, tipik Afrika meşəliyinin içində Kvama Nkrumanın istirahət evinə (indi burada yeni rəhbərlər istirahət edirlər...) gedib tamaşa etdik və nəhayət, geri qayıtdıq.

Nahar üçün Voltanın sahilindəki Akuse şəhərində dayandıq və müasir Avropa üslubunda tikilmiş modern bir motelə getdik. Sifarişimizi verib həyəətə çıxdıq. N.Anastasyev, A. Okay və A. Papu irəlində idi, mən isə S. Belovla birlikdə bir az arxadaydım.

Həyətdə gözəl və səliqəli bir bağça salınmışdı. Mən palma ağacının altındakı kölgəlikdə dayandım, günortanın bürküsündə ürəyə bir sərinlik gətirən yaşıllığa, qərribə Afrika güllərinə tamaşa etməzdən əvvəl, necə oldusa birdən-birə sövq-təbii aşağı baxdım və bu zaman... düz ayağımın yanından (bircə santimetrliyindən!) bir ilan sivrilib sürətlə qabağa, S. Belova tərəf süründü. Mən qışqırdım:

– İlan!

N. Anastasyev gülümsəyib mənə tərəf baxdı, yəni ki, dünənki zarafatın davamıdır. Yaxşı ki, S. Belov həmin zarafatlardan xəbərsiz idi, üstünə gələn ilanı gördü və hoppandı. İlan onun ayaqlarının altından keçib otluğa girdi...

S. Belovun dediyinə görə, bu ilana rusca «pyatminutka» deyirlər, sənca beş dəqiqədən sonra bu gözəl dünya ilə vidalaşmalı olursan. A. Papu da bu ilanın zəhərinə əlac olmadığını təsdiq etdi.

Atukvey Okay gülə-gülə, amma, eyni zamanda, aşkar hiss olunan bir fəxarətlə:

– Afrikanın ilanları da dostu düşməndən seçirlər, dostu çalmırlar! – dedi və ən qərribəsi bu idi ki, o dəm mən də bu sözləri, az qala, ciddi qəbul etdim, elə bil, doğrudan da, o ilan bilirdi ki, mən uzaq Azərbaycandan bu ellərə xoş məramla gəlmişəm...

Sonralar bu barədə söz düşəndə Atukvey Okay eyni sözləri təkrar edirdi, gülürdü, bir az sükut edib:

– İnan mənə! – deyirdi.

Akkra bəlkə də dünyanın milyon nəfər əhalisi olan yeganə şəhərdir ki, burada səhər tezdən yuxudan xoruz banına oyanırsan və bunun özündə də Afrikaya xas olan bir təbiilik, bir iddiasızlıq var. Burada şəhərlə təbiət arasında üzvi bir bağlılıq var və urbanizasiya Akkrada hələ ki, hakimi-mütləq deyil.

Əlbəttə, bu ondan irəli gəlir ki, Qana inkişafda olan ölkədir. Sənaye, xüsusən, ağır sənaye hələ lazımınca irəliləməyib, əhalinin həyat səviyyəsi bütün qara Afrikada olduğu kimi, inkişaf etmiş (o cümlədən, Afrikanın hesabına inkişaf etmiş) ölkələrə nisbətən çox aşağıdır, lakin bütün bunlarla bərabər, mən hər səhər Afrikadakı o xoruz banında bir təmizlik, paklıq, mərhəmlik, atomlu, raketli, kompüterli mürəkkəb əsrimizdə sözün yaxşı mənasında bir ibtidailik hiss edirdim.

Soruşsalar ki, Qana xalqının ilk dəqiqədən gözə çarpan əsas xüsusiyyəti hansıdır? – bu sualın cavabında mənim üçün heç bir tərəddüd yeri yoxdur: gülərüzlük, mülayimlik, qarşılıqlı hörmətçilik, nikbinlik.

Bu xüsusiyyət Qana xalqının müstəmləkəçiliyin və quldarlığın acı sınağından çıxmış fəlakətli tarixi ilə təzad təşkil edir, çünki o məşəqqətli keçmişin dərdinə-sərinə qalsaydı, onda gərək hər bir qanalı (və ümumiyyətlə, hər bir afrikalı!) heç nə etməyirdi, elə oturub yalnız ağlamaqla məşğul olardı, ürəyini boşaldaydı.

İnsanlığın ən eybəcər sınaqlarından çıxmış bir xalqın bugünün özündə də yaşamaq şövqünü, gülərüzlüyünü, nikbinliyini hifz eləyib saxlaması, əlbəttə, ən böyük hörmətə layiqdir və o xalqın zəngin mənəviyyatından xəbər verir.

Atukvey Okay deyir:

– Bizim xalqımız yeməyə bilər, amma oxumaya, oynamaya bilməz.

Atlantik okeanının sahilindəki Keyp-Kost şəhərində olarkən sadə, zəhmətkeş xalqın güzəranını gözümüzlə görmək üçün axşamüstü yaxın kəndlərdən birinə getdik. Bu kəndin içində bircə dəfə dolanmaq kifayət idi ki, kasıbçılığın, aclığın, qıtlığın burada

necə at oynatdığını, hamilə qadınlardan tutmuş milçəklərin, həşəratın, çirkin-pasın arasında yemək axtaran uşaqlaracan, sümüklərinin üstündən ətsiz dəriləri sallanmış mırıq dişli qocalardan tutmuş şişqarınlı südəmər körpələrəcən, kənd camaatının başına nə müsibət açdığını əyani şəkildə görəsən.

Amma ən qəribəsi və bəlkə də ən əlamətdarı odur ki, bu gün mən bu sətirləri yazarkən həmin kəndi daxili bir sevinc hissi ilə xatırlayıram və o xoş xatirələr bir ılıqlıq, hətta bir doğmalığ gətirir.

Kəndin yuxarı başındakı meydanda əyninə cır-cındır geymiş bir dəstə uşaq, kimin nə musiqi aləti vardısı – köhnə turbadan tutmuş tamtamacan, cəmi bircə dənə simi qalmış gitaradan tutmuş bir-birinə döyəclənən adi taxtayacan – bir yerə yığışib çalmağa başladı.

Biz bu çalğılıqlara yaxınlaşdıq və onların necə ürəklə, necə hərərlə çalmaqalarına tamaşa etməyə başladıq.

Əvvəlcə bir-neçə uşaq bizə fikir vermədən ortaya düşüb oynamağa başladı və bir azdan... artıq bütün kənd oynayırdı: uşaq da, cavan da, qoca da, kişi də, qadın da. İş o yerə çatdı ki, biz özümüz də ortaya düşüb oynayası olduq və bizim naşı oyunumuzdan kənd camaatı uğunub getdi, daha artıq bir şövqlə, ehtirasla oynamağa başladı.

Mənə elə gəlirdi ki, bu, adi oynamaq, adi şənlənmə deyildi; elə bil, bu camaat bütün bədəni ilə, bütün daxili aləmi ilə oynadıqları bu oyunun vasitəsi ilə o səfalətdən, o aclıqdan intiqam alırdı. Başa düşürdüm ki, bax, bu məqamda mən o xalqın ürəyini duymağa başlayıram, elə bil, bu musiqi, bu oyun bizim ürəklərimiz arasında telepatik bir ünsiyyət yaratmışdı və mən hiss edirdim, duyurdum ki, o ac zəhmət adamının da faciəsini, onun atasının, babasının, ulularının da faciəsini indi daha yaxşı anlayıram.

Gərək nə qədər musiqi duyğusuna, fitri istedadla malik olan ki, heç bir təhsil görmədən, heç bir hazırlıq aparmadan, köhnəlib əldən düşmüş alətlərdə (yəqin ki, bu uşaqlar o alətləri qonşu şəhərin – Keyp-Kostun zibilliklərindən tapmışdı, bu cür həmahəng, bu cür ehtirashı çala biləsən və küllüklərdə hər şeyi unudub bu cür gözəl oynamağı bacarasan.)

Qana xalqı istedadlı xalqdır və məsələ yalnız onda deyil ki,

bu xalqın zəngin folkloru, maraqlı müasir ədəbiyyatı, tarixində öz işıqlı şəxsiyyətləri var; mən daha artıq dərəcədə xalqın fitrətində hiss etdiyim istedadı nəzərdə tuturam.

Kumasi şəhərində biz folklor konsertinə baxdıq və indi o konsert barədə düşünəndə, elə bil ki, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün Qana xalqının özünüifadəsini yenidən hiss edirəm, o xalqın hissələr, həyəcanlar, istəklər dünyasına daxil oluram, çünki burada söhbət şnaps snobçuluğundan yox, həqiqi sənətdən gedir. Həqiqi sənət isə həmişə və həmişə dilində yarındığı, mənəvi aləmindən bəhrələndiyi, hiss-həyəcanları ilə nəfəs aldığı doğma xalqını ifadə etmişdir.

Kumasi folklor kollektivi bizim anlayışlarla desək, özfəaliyyətdir, lakin onu dinlədikcə, ona tamaşa etdikcə, səhnə ilə tamaşaçı arasındakı şərtlilik tamam aradan qalxır və sənə elə gəlir ki, kasıb geyinmiş, kasıb vəsaitli özfəaliyyət artistləri ilə yox, bilavasitə xalqın özü ilə ünsiyyətdəsən, xalqın dediklərinə qulaq asırsan, yəni bu sadə, bu iddiasız kollektiv yüksək bədii-estetik səviyyədə o işi görür ki, bunun üçün əslində gərək konservatoriya bitirəsən, elmi-nəzəri mülahizələrə əsaslanan xüsusi estetik məktəbə mənsub olasan və s. Lakin indiki halda hər şeyi fitri istedad əvəz edir...

Mən Akkra yaxınlığında Leqon Universitetindəki görüşlərimizi xatırlayıram. Ölkədəki üç universitetin ən nüfuzlusu Leqon Universitetidir və burada professor-müəllim kollektivi ilə, eləcə də tələbələrlə görüşlərimiz zamanı N.Anastasyev ingilis dilli ədəbiyyatlar haqqında, mən müasir sovet ədəbiyyatı və onun tarixi barədə mülahizələr oxuyurduq, suallara cavab verirdik və bu zaman mən dönə-dönə belə bir cəhətin şahidi olurdum ki, bütün universitet şəhərçiyi öyrənmək, çox şeydən xəbərdar olmaq, çox şey bilmək ehtirası ilə yaşayır. Elmə, müasir informasiyaya bu dərəcədə maraq da, əlbəttə, xalqın o fitri istedadı ilə bağlıdır, bu ehtirası məhz həmin istedad yaradır.

Akkra Jurnalistlər İnstitutunda (burada Afrikanın başqa ölkələrindən gəlmiş tələbələr də təhsil alır, müəllimlər təcrübə keçir), Kumasi İncəsənət İnstitutunda da, kolleclərdə də görüşlərimiz, söhbətlərimiz, sual-cavablarımız zamanı mən yenə də görüb-götürmək, elmi öyrənmək ehtirasının şahidi olurdum. Elə

bil ki, xalqın balaları uzun-uzun yüzilliklər boyu məhrum olduqlarının əvəzini çıxmaq istəyir, vaxt məhdudluğu üzündən tələsir, hər bir sahəni ehtiva etməyə çalışır.

Yadıma bir hadisə düşür. Bir dəfə mən Qananın yaxınlığında yerləşən Benin Respublikasının qeyri-rəsmi paytaxtı Kotonu şəhərinin təyyarə limanında çox qeyri-adi (yəni mənim üçün qeyri-adi) bir hadisənin şahidi oldum: ən iri reaktiv təyyarələrin enib-qalxdığı bu müasir təyyarə limanının meydançasında, beton döşəmənin kənarlarında irili-xırdalı müxtəlif kərtənkəllər orabura qaçışırdı, ağaclara, kol-kosa, divarlara dırmaşırdı, bir sözlə, kərtənkəllər adi həyatlarını yaşayırdı. Onlar nə enib-qalxan təyyarələrin nəhəngliyinə, sürətinə, nə qulaqbatıran səsə, nə maşınlarla, nə də insanlara fikir verirdi, bu kərtənkəllər təyyarəyə də, maşınlarla da, insanlara da öyrənmişdi və dediyim kimi, eləcə öz həyatlarını sürürdülər.

İnsan isə yalnız öyrəşməklə, alışmaqla yaşaya bilməz və yaşamamalıdır. İnsan, deyək ki, kimlərsə haradasa istehsal etdiyi maşınlarla, aparatlarla, məişət alətlərinə – XX əsrin müasir texnikasına, siyasi-iqtisadi qanunauyğunluqlarına və eyni zamanda ziddiyyətlərinə adicə olaraq öyrəşib, alışıb və yalnız beləcə bir öyrəşmə, alışma şəraitində rahat həyat sürə bilməz, çünki insan yalnız özü özlüyündə yaşamır, o öz xalqını yaşadır və həmin xalqın təəssübünü çəkmək üçün gələcəyini təmin etmək üçün, bir vətəndaş ehtirası və şövqü ilə müasir texnikanın istehsalında da, siyasi və iqtisadi-sosial azadlıq uğrundakı mübarizədə də bilavasitə iştirak etməlidir, yəni o seyrçi yox, iştirakçı olmalıdır.

İstedad, öyrənmək və bu iki anlayışla üzvi bir vəhdətdə olan vətəndaşlıq – bu üç cəhətin dialektik bağlılığı, mənə elə gəlir ki, Qananın gələcək inkişaf perspektivlərini yaxşı işıqlandırır. Vətəndaşlığı mən Qanada mücərrəd bir anlayış kimi yox, iş görəni, öyrənən, düşünən, mübarizə aparən, götür-qoy edən, çətinliklərə sinə gərən əyani bir qüvvə kimi gördüm və açığını deyim ki, bu, mənim Qana ilə, Qana xalqı ilə bağlı ən işıqlı təəssüratlarımdır.

Çətinliklər isə, əlbəttə, mövcuddur: siyasi çətinliklər, iqtisadi çətinliklər, təbiətlə bağlı çətinliklər (aylarla yağış yağmır, yağanda da kəsmək bilmir)...

Mən çətinlikləri xatırladım və qəribədir, bu sözün – «çətinlik» sözünün elə ancaq özü kifayətdir ki, mənfi emosiyalar baş qaldırsın, xoşlamadıqların, narahatlıqların, qəbul etmədiklərin bir-bir xatirəndə baş qaldırsın.

Mən yalnız bir faktı – Qana səfəri zamanı mənə pis təsir etmiş bir hadisəni söyləmək istəyirəm (o təsirin təəssüflərlə dolu acısını hələ də hiss eləyirəm).

Orta əsrlərin sonuna doğru quldarlığın geniş yayıldığı dövrdə qul əldə edib Avropaya və xüsusən, Amerikaya yola salmaq, insan alveri ilə məşğul olmaq üçün ingilislər, ispanlar, fransızlar, portəgizlər, isveçlər, hollandlar qara Afrikanın Atlantik okeanı sahillərində qalalar, qəsrlər tikmişdilər. Bu tikililərdə Avropa arxitekturasının inkişaf edib qazandığı bütün nailiyyətlər, Avropa elminin yaratdığı bütün imkanlar – insanın – qara insanın məhkumluğuna xidmət edirdi (bu təzad barədə fikirləşəndə adam istər-istəməz gəlib Xirosimanın üstünə çıxır, müasir atomların, hidrogenlərin, raketlərin vahiməsini bütün sinirləri ilə duyur.). Bu möhtəşəm qalalar, qəsrlər alınmaz, toxunulmaz, qaçılmaz idi, onlar elə tikilmişdi ki, əlçatmaz, ünyetməz idi, çünki quldarlar, Elxanın (C.Cabbarlı) sözləri ilə desək, «qul alverçiləri, insan tacirləri», yalnız yerli əhalinin qəzəbindən çəkinmirdi (dövrün ən modern topları-tüfəngləri müqabilində oxlar və nizələr nə edə bilərdi?), daha artıq dərəcədə öz avropalı rəqiblərindən, öz quldur və qəddar həmkarlarından qorxurdu.

Həmin məşhur (və müdhiş) qala-qəsrlərdən biri Qananın Keyp-Kost şəhərindədir və biz o qala-qəsri görmək üçün Keyp-Kosta yollandıq.

Keyp-Kost əhalisinin sayı yüz mini adlanmış iri liman şəhərlərindən biridir, ölkənin üçüncü universiteti, XIX əsrdən qalma orta məktəblərdə buradadır və eyni zamanda, kurort şəhəridir, okean sahillərində gözəl çimərlikləri, motelləri var. Lakin o şəhərin ən unudulmaz təəssüratı, həm də acı təəssüratı oradakı qala-qəsrlə bağlıdır.

Biz qalanı gəzirdik, qullar (Qana xalqı!) saxlanılan pəncərəsiz, hətta nəfəsliksiz zirzəmilərə, bu zirzəmilərdən birbaşa gəmilərə aparıb çıxaran tunellərə düşürdük və elə bil ki, cəmi yüz əlli il bundan əvvələcən burada heyvan sürüsü kimi saxlanılan in-

sanların iniltisini, əzab-əziyyətini, onlara verilən işgəncəni, başlarına gətirilən müsibəti yenidən gözlərimizlə görürdük. XVI əsrin əvvəllərində ingilislərin tikdiyi bu qəsrin yuxarı mərtəbələrində isə qəsr rəisinin geniş və işıqlı otağı, onun uşaqlarının (!), arvadının ayrıca otaqları, gözəl və zəngin qonaq zalları, keşikçiləri və köşkləri...

Bunların hamısı indi muzeydir və biz o muzeyi – keçmişin o müdhiş abidəsini gəzə-gəzə qala divarlarının üst qatına çıxdıq. Burada toplar düzülüşdü və o toplar haçansa qalın daş pəncərə - boşluqlardan atəş açır: silahsız xalqa və dənizdən qəsre hücum etmək istəyən öz qəsbkar avropalı rəqiblərinə...

Mən həmin qalın pəncərə-boşluqlardan baxırdım və yüz illərlə bundan əvvəl burada baxan keşikçiləri hiss etməyə çalışırdım. Qul üstündə rəqabət, yəqin ki, canavarların şikar üstündəki boğuşmalarına bənzəyir: o şikarı yemək üçün burun-buruna dayanmış, iri və iti dişlərini qıcımış canavarlar ölüm-dirim mübarizəsinə hazırlaşır...

Hətta bu bənzəyişin özündə də üstünlük canavarın tərəfindədir, çünki canavar özü yaşamaq üçün, yəni sırf cismani mənada yer üzündə qala bilməkdən ötrü o şikarı yeməlidir.

Mən qala divarlarının üst qatı ilə beləcə addımlayıram və birdən qarşımı kəsirlər:

– Olmaz!

Əyninə adi nimdaş paltar geymiş bir zəncidir, amma dünyanın xəfiyyəçiləri irqindən, cinsindən, geyim-gecimindən asılı olmayaraq necə də bir-birlərinə bənzəyirlər!..

– Hara olmaz? – soruşuram.

– Burdan o tərəfə keçmək olmaz!

– Nə üçün?

– Olmaz!

– O tərəf bəyəm bu qalanın ardı deyil? – soruşuram.

– İkinci hissədir.

– Bəs nə üçün o tərəfi, ikinci hissəni gəzmək olmaz?

– Ora həbsxanadır.

– Nədir?

– Həbsxana!

Mən qulaqlarıma inanmıram, bir də soruşuram və eyni cavab alıram:

– Həbsxana!

Orta əsrlər Avropa quldarlığının tikdiyi bu qəsr-qalanın yalnız bir hissəsi muzeydir, ikinci hissəsi isə Qanada müasir həbsxanadır...

Mən eşitdiyimə yenə inanmaq istəmirəm, «ikinci hissəyə» tərəf boylanıram və orada saxlanılan dustaqları gözlərimlə görürəm.

Əlbəttə, başa düşürəm, hər bir ölkədə cinayətkar var və cinayətkarı da cəmiyyətdən təcrid etmək lazımdır, lakin... gördüyümün acısı hələ də ürəyimdədir...

Vaxtilə quldarlıq üçün tikilmiş bu qala-qəsrin bir hissəsi bu gün müstəqil Qanada həbsxanaya çevrilib. O acının, o təəssüf hissəsinin doğurduğu bədbinliyi indinin özündə də hərdən duyuram...

Кeyp-Kost qəsr-qalasında rastlaşdığım bu hadisəni «çətinlik» sözü mənim xatirimə saldı, lakin indi başqa bir xatirənin istisi, mehriban nəfəsi elə bil ki, bir hərərət gətirir.

Rəsmi 4 iyun təntənəsində bizi fəxri qonaqlar üçün ayrılmış tribunaya dəvət etmişdilər. Akkradakı səfirliklərin nümayəndələri, Başçılar, nazirlər, yüksək rütbəli hərbcilərlə tribunada əyləşmişdik və biz hamımız meydandakı hərbi mərasimə tamaşa edirdik. Bu vaxt mən hardansa pıç-pıç, hənirti eşitdim və təəccüblə ətrafıma baxdım: ətrafdakılar da təəccüblə bir-birlərinə baxırdılar. Nəhayət, məlum oldu ki, bizim əyləşdiyimiz bir neçə mərtəbəli tribunanın altına uşaqlar doluşub və bu bayram təntənəsində iştirak etmək üçün heç bir buraxılışları olmadığına görə, tribunanın altından gizlin-gizlin meydana baxırlar.

Əllərində hazır avtomat tutmuş kiçik rütbəli hərbi keşikçilər də uşaqları gördü və acıqlana-acıqlana onları tribunanın altından çıxarmağa çalışdı. Hərbcilər uşaqlara açıq-aydın bir mehribanlıqla acıqlanırdılar və mən hiss edirdim ki, onlar uşaqların bu bicliyinə gülməkdən özlərini güclə saxlayırdılar.

Doğrusu, mənim ürəyimdə o kiçik rütbəli, hərgah belə demək olarsa, o sadə hərbcilərə bir minnətdarlıq hissi yarandı, fikirləşdim ki, əlbəttə, belə də olmalıdır, çünki əlinə keçəni əyninə geymiş, toza-torpağa bulaşmış o uşaqlar Qananın, bütün Afrikanın gələcəyidir.

Və mən çox istərdim ki, onlar böyüyəndə hərbcı (hətta beləcə kiçik rütbəli ürəyiyumşaq hərbcı də!) yox, fəhlə-vətəndaş olsunlar, xalqlarının fitri istedadını tam şəkildə, həm də əsl vətəndaş kimi ifadə edə bilsinlər, o müdhiş qala-qəsrlər yalnız və yalnız muzeylərə çevrilsin, hissələrə ayrılmasın və o uşaqlar gələcəkdə Qananın işığını bütün Afrikanın üzərinə saçsın və Afrika da gülsün, o təbbəssümün hərərəti ürəklərə yayılsın, zülmət keçmişin buxovları axırıncı həlqəsinə, sonuncu düyününə kimi qırılıb, əriyib yox olsun.

3.

Müasir Qana ədəbiyyatı ingilis dilli ədəbiyyatdır və onun tarixi XIX əsrin sonlarından başlayır. Düzdür, bu gün Qanada milli dillərdə də yazmaq təşəbbüsü özünü göstərir, lakin ölkənin K.Doudu, R.Armattu, Kobena Evi Akva, K.Arma, E.Saterlend, C.De Qraft, A.Papu, S.Aşonq-Katay və b. kimi aparıcı nasir, şair və dramaturqları yalnız ingilis dilində yazırlar.

Atukvey Okay müasir Qananın ən görkəmli şairlərindən biridir və onunla birlikdə ölkəni gəzdikcə mən Okayın tələbələr, ziyalılar arasında çox tanınmış olduğunu görürdüm. Qanada belə bir məşhurluq çox şey deməkdir, çünki ölkədə iqtisadi çətinliklər ucbatından çap olunmaq, kitab nəşr etdirmək nadir hadisədir. Televiziya isə gündə iki saat ancaq ölkənin siyasi həyatı ilə bağlı verilişlər və xarici xəbərlər verir. A.Okayın poeziyasının sorağı hətta uzaq əyalətlərin belə kolleclərinə gedib çatıbsa, bu, həmin poeziyanın ürəklərə yol tapmasından xəbər verir.

Atukvey Okay altmışıncı illərdə Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu, sonra İngiltərədə Kembric Universitetini bitirib, hazırda London Kral İncəsənət Cəmiyyətinin üzvü, «Lotos» mükafatı laureatı, Qana Yazıçılar Sintikatının sədri, yalnız Qanada deyil, bütün Qərbi Afrikada ən qədim və nüfuzlu universitet sayılan Leqon Universitetinin professorudur, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dərs deyir, eləcə də rus və sovet ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur. A.Okay ölkənin tanınmış ictimai xadimi, Asiya-Afrika yazıçılar hərəkatının fəal iştirakçılarından biridir.

Biz Vinneba şəhərində, okeanın sahilində, palma ağaclarının

kölgəliyində oturub buz kimi soyuq ananas şirəsi içə-içə «Literaturmaya qazeta»nın xahişi ilə dialoq keçiririk. A.Okay rus dilini mükəmməl bilir və dialoq bu dildə aparılır.

Hava istidir, amma okean da dalğalıdır və o iri dalğalar sahilə çırıldıqca, dünyanın böyüklüyündən, daimiliyindən xəbər verir...

Mövzu da əbədi bir mövzudur: xalq və ədəbiyyat.

Mə n . Biz hamımız səni Con Okay kimi tanıyırdıq və məlumat kitablarında da adın Con idi, şerlərin də bu imza ilə çap olunurdu. İndi sənin imzan dəyişib. Con yox, Atukvey Okay olub. Belə bir dəyişmənin rəmzi mənası varmı və mən bilmək istəyirəm, hərgah varsa, bu rəmz ancaq rəmz olaraq qalmır ki?

A t u k v e y O k a y (*gülümsəyir*). Bax, beləcə birbaşa mətləbə keçməyə varam... (*Ciddiləşir*). Verdiyən sual çox ciddidir və mənim üçün çox da mənalıdır, prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Mənim əsl adım Con Atukvey Okaydır. Con, bildiyin kimi, Avropadan gəlib, Atukvey isə bizim milli addır. Bizdə adlar, əsasən, ailələrdə uşaqların sayına görə verilir. Atukveyin mənası belədir: Okay ailəsinin ilk oğlu. Buna görə Con adından sonra bu adı da mənim pasportuma yazıblar.

Düz deyirsən, mənim imzam Con Okay idi, hətta indinin özündə də başqa ölkələrdəki bir çox dost məni Con kimi tanıyır. Lakin günlərin bir günündə nəinki başa düşdüm, inandırırım səni, bütün qanımla, canımla hiss etdim ki, məni bir fəryad kimi, bir adam kimi, Con da çağıra bilərlər, Cozef də, Ernest də, Uilyam də, Mark da, lakin mən hərgah əlimə qələm alıb yazıramsa, hərgah mən, doğrudan da, Qana şairi, Afrika şairiyəmsə, bu şair heç cürə Con ola bilməz. Mənim Con adına da, sadə, zəhmətkeş ingilis xalqına da, böyük ingilis mədəniyyətinə də hörmətim, məhəbbətim var. Lakin mənim öz xalqım var, həm də yalnız mənsub olduğum qa xalqını nəzərdə tutmuram, bütün Qana xalqını, əslində isə bütün Afrika xalqını nəzərdə tuturam. Buna görə də mən şerlərimi Atukvey Okay imzası ilə imzalayıram. Çünki o şerlər yaxşıdırsa da, pisdirsə də Atukvey Okayın şerləridir. O şerləri Con yox, Atukvey yazmışdır. Hər halda, mən çox istəyirəm ki, belə olsun. Bu fikirlər çox sadələvh səslənmir ki?

M ə n . Məncə yox... Hər halda, mən səni başa düşürəm. Söhbət xalqın hiss-həyəcanlarını, arzu-istəklərin, dərđini və sevincini ifadə edən, xalqın faciəsini görən, göstərən və onun işıqlı gələcəyi naminə yazıb-yaradan sənətkarın həmin xalqla bağlılığından gedir. Həmin xalqa mərhəməliyindən, həmin xalqın adından danışmaq üçün mənəvi haqqından gedir. Əslinə baxsan, sənətkar üçün bu məsələ coğrafi və milli sərhədlər tanımır. Milliyətindən asılı olmayaraq, xalqının kiçikliyindən-böyüklüyündən, tarixindən asılı olmayaraq, yazıçı – əlbəttə, söhbət konyukturçudan kütləvi məmumat istehsalçısından yox, əsl yazıçıdan gedir, – öz xalqının ifadəçisidir.

Yeri düşmüşkən, adla bağlı bir məsələnin üzərində dayanmaq istəyirəm. Ad insanı doğma xalqına bağlayan ən adi bir göstəricidir, lakin bu «adi»likdə, eyni zamanda, mühüm milli mahiyyət var. İnsan adlarının tarixi, əslində, insanın təmsil etdiyi xalqın tarixidir. Xalqın özünəməxsusluğu, zövqü, psixolojisi şəxs adlarında özünün dialektik ifadəsini tapıb, çünki onun məxsusi, spesifik təfəkkür tərzinin, tarixinin, arzularının yetirməsidir. Milli adı sevmək, onu qoruyub saxlamaq, onun milli dilini imkanlarından istifadə yolu ilə təbii şəkildə inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək – xalqa bağlılığın nümunəsidir.

M.Ə.Sabir yazırdı:

*Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış –
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, İlahi?!*

Burada «bədbəxt Tükəzban» yalnız konkret bir bədii surətin – azərbaycanlı qadının adı deyildi, hətta bütün «bədbəxt tükəzbanlar»ın da ümumiləşdirilmiş adı deyildi, əslində, xalqın obrazı idi.

Şəxs adlarının mahiyyəti yalnız linqvistik, estetik, tarixi, psixoloji mənə daşımır, həm də çox ciddi sosioloji mənəyə malikdir. Düz səksən bir il bundan əvvəl, 1905-ci ildə Ömər Faiq Nemanzadə «Eşq və məhəbbət» adlı publisistikasında bu məşhur sözləri yazırdı: «Nədən gözəl, dadlı dilimizi bəyənmirik?... Məmmədləri – Mişa, İsgəndərləri – Saşa, Kərimləri – Kirus, Gülsümləri – Gülya, Leylaları – Lyalyalara çevirməkdən utanaq. Sözlərim doğru isə gəlin birləşək! Dil məhəbbətini millət məhəbbətinin başlanğıcı bilək...» (Əsərləri, Bakı, 1983, səh.92).

Mən tez-tez fikirləşirəm: hərgah mənəmin nənəmin adı deyək ki, Tükəzban, yaxud Fatmanisə olubsa, bu gün mən nə üçün öz qızıma, yaxud nəvəmə

həmin adı verməkdən utanmalıyam və Fatmanisə, Tükəzban nə üçün bizim fikrimizdə geriliyin, avamlığın sinoniminə çevrilməlidir?

Biz Fatma, Tükəzban adlarından utanırıqsa, deməli, xalqımızdan utanırıq və ona heç lazım da deyilik...

Bu baxımdan dilçi H.Əliyevin «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində çap olunmuş (1 avqust 1986) məqaləsində verdiyi bu sual çox ciddi mahiyyətlidir və elə bilirəm ki, bizim həyatımızı dərinədən düşündürməlidir. Müəllif soruşur: «Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhimbəyin, Hacıbababəyovun və başqaları kimi çoxlu görkəmli şəxsiyyətlərin nəvə-nəticələri öz balalarına ulu babalarının (Məmmədqulu, Əbdürrəhim, Hacıbaba və s.) adını vermək istərsə, bu istəyin nəyi pisdir və nə üçün pisdir?»

Lakin biz yenə də Atukvey Okay ilə dialoqumuza qayıdaq.

A t u k v e y O k a y . Təəssüf ki, dediyin kimi, xalqı ifadə etmək üçün, həmin xalqların sənətkarlarının imkanı eyni deyil. Özü də yalnız iqtisadi imkanlar yox...

M ə n . Səninlə şərikəm. Geniş xalq kütləsinin savadsızlığı, yazılı ədəbiyyat ənənələrinin gəncliyi xalqın ümumi dünya-görüşü və s. Lakin mənə elə gəlir ki, bu problemlərin içində ən başlıcalarından biri, bəlkə də birincisi dil problemdir. Səninlə açıq danışmaq istəyirəm...

A t u k v e y O k a y (*sözümü kəsir*). Biz yazıçılar da açıq danışmasaq, onda dünyada kim bir-biri ilə açıq danışacaq?

M ə n . Sən Qana şairisən. Mən sənin şerlərini, poemalarını oxumuşam. Bunların əsas problematikasası, Qana, daha geniş mənada Afrika problematikasısıdır. Lakin sən ingilis dilində yazırsan. Ona görə də, səndən gizlətmirəm, mənə, yazıçı üçün ən ağır bir sual meydana çıxır: xalq səni başa düşürmü?

A t u k v e y O k a y (*yenə gülümsəyir, amma bu gülüşdə həmişə Okay şövqü yox, əksinə, bir qayğı, hətta bir qüssə var*). Bayaقدan sənin bu sualını gözləyirdim...

Əlbəttə, tamam haqlısan, yazıçı üçün bundan xoşagəlməz sual tapmaq mümkün deyil, daha doğrusu, bu xoşagəlməz sualı doğuran vəziyyətdir. Biri modernistdir (özü də istedadlı modernist!) – xalq onu başa düşmür. Biri həddən artıq qəliz yazır – xalq onu başa düşmür. Bunlar fərdi nümunədir, axtarış, üslub problemləridir, bunlara dözmək olar. Lakin müsibət bundadır ki, yazdığın dil öz doğma xalqına, haqqında yazdığın, təəssübünü

çəkdiyini, gələcəyini düşündüyün xalqa yaddır. Bizdə ingilis dilini yalnız savadlılar, xüsusi təhsil almış adamlar bilir, çünki kolleclərdə, universitetlərdə təhsil ingilis dilindədir. Geniş xalq kütlələri isə, hərə öz milli dilində danışır. Bu, təkcə Qanada yox, bütün qara Afrikada müstəmləkəçilik siyasətinin nəticəsidir. Elə deyilmi?

M ə n . Aydın məsələdir... Canavar ilk növbədə ovunun boğazından yapışıb arteriyasını diddiyi, gəmiridiyi kimi, müstəmləkəçilik də həmişəlik ilk növbədə xalqın dilini əlindən almağa çalışıb. Çünki dilsiz xalq qısıra çevrilir.

A t u k v e y O k a y . Xalqın da böyüklüyü ondadır ki, bütün əzablara baxmayaraq, dilini qoruyub saxlaya bilir. Düzdür, bu dildə məktəblər yoxdur, mətbuat yoxdur, lakin ana balasına laylanı ingilis dilində yox, bu dildə oxuyur:qa dilində, ti, fanti, eve, mosi dillərində... Amma sənin bayaqkı sualına qayıdaq. Deməli, bizdə vəziyyət belədir. Tarixi şərait elə gətirib ki, mən də, başqa qələm dostlarım da, demək olar ki, bütün qara Afrika yazıçıları da ingilis dilində, yaxud fransız, ispan dilində yazırıq...

M ə n . Yalnız qara Afrika yox. Məsələn, müasir Əlcəzair ədəbiyyatı, əsasən, fransızdillidir.

A t u k v e y O k a y . Deməli, Əlcəzair yazıçıları üçün də sənin dostun Atukvey Okayın hissləri, düşüncələri doğmadır... Bəs indi biz nə etməliyik? Dəsmal götürüb ağlamaqla kifayətlənəkmi? Heç nə yazmayaq? Biz xalqımızın, Qananın, bütün Afrikanın inkişafının indiki mərhələsində öz əcnəbi dilimizlə də olsa, əlimizdən gələni əsirgəməməliyik. Eyni zamanda, biz, şübhəsiz, milli dillərimizi inkişaf etdirməliyik. Biz çox güclü tərcümə məktəbləri yaratmalıyıq, qa dilində yaranan ədəbiyyat mosiyə tərcümə olunmalıdır, mosidə yaranan ədəbiyyat eveyə, evedəki buleyə və s. Yəni tərcümə də o qədər inkişaf etməlidir ki, Qana ədəbiyyatı öz-özünə qapanmış müxtəlif ədəbiyyatlar toplusundan – ayrıca eve ədəbiyyatından, mosi ədəbiyyatından ibarət olmasın, bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan küll, vahid mənəvi sərəvətə çevrilsin. İngilis dili hələlik bu işin öhdəsindən gəlir, yəni vahid Qana ədəbiyyatı yaranır... İngilis dili, nə qədər qərribə də olsa, indiki halda birləşdirir.

M ə n . Eyni zamanda ayırır, yazıçı ilə öz xalqı arasında sədd çəkir. Mən, əlbəttə, bu məsələnin mürəkkəbliyini başa düşürəm. Amma, bax, sənin qızın hərgah gələcəkdə yazıçı olacaqsa, sən necə istərdin, o öz doğma qa dilində yazsın, yoxsa ingilis dilində?

A t u k v e y O k a y . Qa dilində, lakin ingilis dilini yaxşı bilmək şərtilə. Həm də o qa dilində mütləq ümumi Qana, ümumi Afrika ədəbiyyatı kontekstində yazsın. Bu gün Afrikada hər hansı bir xalqın mədəniyyəti, o cümlədən, ədəbiyyatı yalnız özündə qapanıb qala bilməz.

M ə n . Dillərin inkişafında milli məktəblərin, milli təhsilin rolu əsasdır. Sizdə milli dillərdə dərslik yaranırmı və Qana yazıcıları bu işdə iştirak edirlərmi?

A t u k v e y O k a y . Nümunələr var. Məsələn üçün, Oqami Adi tvi dilində «Ana dili» dərsliyi yazıb. Klufyu qa dilində dərslik düzəldib. Lakin bu sahədə görüləsi işlər çoxdur. Görüləsi işlər bəyəm hansı sahədə azdır?

M ə n . Biz səninlə Volta çayına getdik. Akasambo SES-ini gəzdik...

A t u k v e y O k a y . *(bu dəfə həmin şövqlə gülür)*. Qayıdanda ilan da az qaldı səni çalsın... Azərbaycan ədəbiyyatı sənsiz nə edəcəkdir? Görürsən, Afrikanın ilanı da dostu düşməndən ayırır! Ayağının altından sürünüb getdi. Azərbaycanda kimə danışsan, inanmayacaq... Bir dəfə məni az qalmışdı pələng yesin. Sonra kimə danışdım, inanmadı.

M ə n . Qana oxucuları gərək o pələngə heykəl qoysun...

A t u k v e y O k a y . Hə, hə!.. *(Gülür)*. Altında da belə bir yazı: «Mən Atukvey Okayı yemədim...».

M ə n . «Çünki şerlərini ingilis dilində başa düşmürdüm!»

(İstidəndir, ya o nəhəng okean dalğalarının yeknəsək səsindəndir, nədir, ikimiz də çox gülürük. Atukvey Okay o qədər ürəkdən gülür ki, elə bil, doğrudan da, həmin pələngin heykəlinə baxır və o yazını oxuyur.)

M ə n . Bəlkə qayıdaq Aksombo SES-ə?

A t u k v e y O k a y . Qayıdaq. Çarə nədir?

M ə n . Həmin SES-i amerikalılar tikib. Oranın bütün müasir təchizatı Kanadadan gətirilir. Elədirmi?

A t u k v e y O k a y *(ciddi)*. Elədir.

M ə n . Bu gün o SES-i qanalılar idarə edir və bunu görmək

mənim üçün çox xoş oldu. Adi fəhlədən tutmuş, yüksək ixtisaslı mühəndisəcən, ən yeni kompüterlərlə dil tapan bütün SES işçiləri qanalıdır.

A t u k v e y O k a y . Mən bununla fəxr edirəm.

M ə n . Səni yaxşı başa düşürəm. Lakin sənə bir sualım var: gələcəkdə bu cür SES-ləri, ümumiyyətlə, gələcəyin böyük qurğularını qanalıların özlərinin tikməsi üçün müasir Qana ədəbiyyatı nə edir?

A t u k v e y O k a y . O böyük gələcəyin naminə, biz istəyirik ki, ilk növbədə, xalq öz tarixini tanıсын, bilsin və ən əsası isə, özünə inansın. Biz hər şeyi bacarıyıq, biz XX əsrin inkişaf etmiş elmini, texnikasını şüurunun ehtiva etməyə, bunlardan nəinki bəhrələnməyə, hətta bunları inkişaf etdirməyə, həyatın hər bir sahəsi ilə bağlı istehsalda, mənəvi inkişafda öz yeni sözumüzü deməyə qadirik – bax, xalq gərək buna inansın. Belə bir inam olmadan heç nə mümkün deyil. Xalqın özünü özünə tanımaq lazımdır və bu, bizim ədəbiyyatımızın ilkin vəzifəsidir. Biz çalışmalıyıq ki, müstəmləkəçiliyin əsrlər uzununu xalqımızın psixolojisində yaratdığı streptotipi – kiçiklik, acizlik, qadirsizlik duyğusunu, hissi-ni...

M ə n Hərgah belə demək olarsa, anti-inamını...

A t u k v e y O k a y . Bax, bax, doğrudur, anti-inamını dağıdaq, dəyişək. Müstəmləkəçilik kitab vasitəsilə bizi qul edib. Biz də kitab vasitəsilə özümüzü azad etməliyik.

M ə n . Axı, o müstəmləkəçilərin danışdığı dildə, məxsus olduğu xalqda Şekspir, Bayron, Dikens kitabı olub...

A t u k v e y O k a y . Elədir, olub. Amma Müstəmləkəçilik Şekspir kitabını, Bayron kitabını bizdən gizlədib, özünə, öz ideologiyasına xidmət edən kitabı beyinlərə yeridib!

M ə n . Məncə, burada bir məsələni dəqiqləşdirmək lazımdır. Müstəmləkəçilik Şekspir və Bayron kitabını gizlətməyib, çünki olan şeyi gizlədər. Məsələ burasındadır ki, Şekspir və Bayron kitabı öz mahiyyəti etibarilə, humanizm və azadlıqsevərliyi etibarilə müstəmləkəçiliyə yad olub. Maddi sərvət ehtirası mənəvi sərvət ehtiyacını qat-qat üstələyib, şərin kitabı yaranıb.

A t u k v e y O k a y . Səninlə şərikəm.

M ə n . Sənin dediyin o ümumiləşdirilmiş kitabı mən belə başa düşürəm ki, müstəmləkəçilik orta əsrlər Avropa elminin, texnikasının inkişafının nailiyyətlərini öz kitabına – silahına çevirə bilmişdi və həmin qara kitabın köməyi ilə amansız siyasətini yürüdüdü... Bayaqqı sualımı davam etdirmək istəyirəm. Sən kosmonavtlara həsr etdiyən bir şerində yazırsan ki, «Afrika da öz əllərini sizə tərəf uzadır – biləklərdə yüz illərin qandal yeri, yaralar hələ sağalmayıb». Bax, həmin yaraların sağalması üçün müasir Qana ədəbiyyatı və şəxsən sən özün, nə edirsən?

A t u k v e y O k a y . Yazırıq! Yazırıq. Yazırıq.

M ə n . Bu aydın məsələdir ki, yazıçı ilk növbədə yazmalıdır, amma yazıçı, görünür, həm də sözün geniş mənasında öz xalqının xadimi olmalıdır. Misal üçün, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi bu baxımdan parlaq sənətkar şəxsiyyətlərinə malikdir. Uzağa getməyə, əsasən, bizim əsrin əvvəllərindən etibarən fəaliyyət göstərən, yazıb-yaradan və bu günün özündə bizim hamımız üçün örnək olan böyük qələm sahiblərindən biri Cəlil Məmmədquluzadədir. Əlbəttə, Cəlil Məmmədquluzadə ilk növbədə yazıçıdır, lakin o, eyni zamanda, ilk növbədə həm də öz xalqının böyük ictimai xadimidir. Yaxud rus ədəbiyyatını götürək. Məgər Lev Nikolayeviç Tolstoy yazıçı olmaqla bərabər, həm də öz doğma rus xalqının nəhəng xadimi deyilmi? Lev Tolstoy elə təkcə zəhmətkeş xalqın balalarının təhsili naminə sərf etdiyi enerjisi hesabına «Hərb və sülh» kimi, yaxud «Anna Karenina» kimi dahiyənə bir roman yazma bilməzdimi?

Bu barədə çox danışmaq, saysız misallar gətirmək olar. Və təbii ki, bütün bu fikirlərlə mən yeni Amerika kəşf etmirəm. Bu məlum fikirləri ona görə təkrar edirəm ki, mənə, Qana kimi müstəmləkəçilik buxovlarından azad olmuş və bu gün gələcəyin perspektiv yollarını axtaran, bu yollarla irəliləməyə çalışan bir ölkədə yazıçı, şübhəsiz ki, həm də ictimai xadim olmalıdır. Yazıçılıqla vətəndaşlıq məhfumları bir-birindən ayrılmamalıdır, həm də o vətəndaşlıq yalnız bədii əsərlərdə özünü ifadə etməməlidir, aktiv mənəvi bir qüvvə kimi xalqın, ölkənin həyatına müdaxilə etməlidir.

A t u k v e y O k a y . Sənətkar-vətəndaş vəhdətinin müasir Afrika ilə bağlı ən parlaq ifadəçilərindən biri Aqostino Neto idi...

Seneqallı Şeyx Anta Dyub və Semben Usman, yaxud keniyalı Nquqi Va Txionqo, nigeriyalı Çinua Açıba, həbəşistanlı Assefa Qebre Mariam kimdirlər? İlk növbədə Afrikanın böyük yazıçıları və eyni zamanda, sənin dediyin kimi yenə də ilk növbədə Afrikanın böyük ictimai xadimləri. Müasir Qana ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Maykl Dey-Anan idi. O şair idi, dramaturq idi, tarixçi idi, eyni zamanda, bütün ölkələrdə böyük nüfuz qazanmış ictimai xadim idi. Quruculuq işlərində, siyasət, ictimai, iqtisadi, mədəni islahatların həyata keçirilməsində Kvama Nkrumaya yaxından kömək edənlərdən biri məhz Dey-Anan idi. Meykl Dey-Anan on beş ildir ki, həyatda yoxdur, lakin həmin vətəndaşlıq ənənələri bu gün davam edir. Burada bir məsələ var ki, onu dəqiqləşdirmək istəyirəm. Bu gün Qanada və ümumiyyətlə, bütün qara Afrikada çap olunmaq, kitab nəşr etdirmək çox çətindir. Bu gün Qanada qonorar hesabına yaşayan bircə yazıçı belə yoxdur. Bu, bildiyin kimi, iqtisadi-sosial geriliklə bağlıdır. Bizim Qanada belədir işlər...

M ə n . Sənə deyim ki, bu cəhət tək-cə Qanaya, hətta tək-cə qara Afrikaya aid deyil. Misal üçün, mən Tunisdə qonorar hesabına yaşayan, yəni yazıçılıqdan başqa heç bir iş görməyən yazıçıya təsadüf etmədim... Yaxud Türkiyəni götürək. Mən az-çox türk ədəbiyyatına bələdəm, türk yazıçılarını tanıyıram, bir çoxu ilə dostluq edirik. Orada da yalnız iki nəfərdən – Əziz Nesindən və Yaşar Kamaldan başqa sifət qonorar hesabına yaşayan yazıçı yoxdur. Halbuki türk ədəbiyyatı bu gün müasir dünya ədəbiyyatının ön sıralarında addımlayır...

A t u k v e y O k a y . Düzdür, müasir Amerika ədəbiyyatından, ingilis ədəbiyyatından da bu cür misalları çox gətirmək olar, lakin bizdə, yəni qara Afrikada və o cümlədən, Qanada bu cəhət özünü bir daha bariz şəkildə göstərir. Hərgah mən bu gün bir əsər üzərində işləyirəmsə, nəinki onu çap etdirmək barədə fikirləşirəm, buna heç ümidim də yoxdur... Yəni əvvəlcədən bilirəm ki, əsər çap olunmayacaq, nəşr edilməyəcək, yaxın on ildə çap olunub-olunmayacağından heç danışmağa dəyməz, çünki imkan yoxdur. Lakin, bayaq dediyim kimi, yazırıq, yazırıq, yazırıq və mən bu cür yazıçılıq donkixotluq yox, ən yüksək qiymətə layiq bir vətəndaş kimi qiymətləndirirəm. Sən özün Alute Papu ilə söhbət etdin ki...

Doğrudan da, bir gün əvvəl yazıçı Alute Papu ilə geniş ədəbi söhbətimiz olmuşdu və Atukvey Okay da bu söhbətdə iştirak edirdi. A.Papu XVIII əsrdə yazıb-yaratmış Antuan Vilhelm Amu haqqında böyük roman üzərində işləyir. A.V.Amu Qanadan qul kimi Avropaya aparılıb, onu alman knyazlarından birinə bağışlayıblar.

Lakin Amu uşaqlıqdan fitri istedadı, ağılı ilə müasirlərinin diqqətini cəlb edib, yüz minlərlə bacı-qardaşlarından fərqli olaraq, onun bəxti gətirib, məşhur Vitenberq Universitetində təhsil alıb, astrologiyaya, riyaziyyata, hüquqşünaslığa, fəlsəfəyə, tibbə dair çox əsərlər yazıb və bu əsərlər Avropa ictimai fikrinin inkişafında nəzərə çarpan rol oynayıb. A.V. Amu Avropanın məşhur universitetlərində professor kimi mühazirələr oxuyub, quldarlığa qarşı mübarizə aparıb, E.Kantla yaxın dost olub, lakin ömrünün sonunda ölmək üçün Qanaya, öz kəndinə qayıdıb və orada vəfat edib. A.Papu neçə illərdən bəridir ki, arxiv materiallarını toplayır. Avropa universitetləri, akademiyları, kitabxanaları ilə məktublaşır. Bir sözlə, bu yazıçı A.V.Amu haqqında böyük roman yazmağı bütün həyatının məqsədinə çevirib. Lakin... bu romanın çap olunacağı barədə onun heç bir ümidi yoxdur. «Hər halda, yaxşı yazsam, istədiyimə nail olsam, yəqin məndən sonra, Qana inkişaf edəndən sonra çap olunar...»

M ə n . Səni ki, xaricdə də ingilis dilində çap edirlər. Amerikada kitabın çıxıb... Mənə demisən ki, orada yeni kitabın nəşrə hazırlanır...

A t u k v e y O k a y . Düzdür, mənim kitablarım xaricdə nəşr olunur, lakin burada da iki mühüm problem var: birincisi, ABŞ-da, yaxud İngiltərədə kitab çap etdirmək heç də asan məsələ deyil və onlar tanımadıqları müəllifləri – hansı bir Afrika ölkəsindən hansı bir yazıçınınsa əsərini, demək olar ki, nəşr etmirlər. İkincisi, özlərinin bəyəndiklərini, qəbul etdiklərini, məqbul saydıqlarını nəşr edirlər, öz istəklərinə cavab verəni nəşr edirlər. Biz öz kitabımızı özümüz nəşr etdirməliyik. Bu, tək-cə Qananın yox, bütün qara Afrikanın qarşısında dayanan ən mühüm, ən başlıca vəzifələrdən biridir. Hələlik isə biz xalqla ünsiyyətin başqa formalarından da istifadə edirik: görüşlər keçiririk, ən ucqar kəndlərə gedirik, xüsusən, ibtidai məktəblərdə, kolleclərdə əsərlərimizi oxuyuruq, radionun imkanlarından istifadə edirik. Mən Moskvada və Londonda təhsil alıb qayıdandan sonra, xalqla bu cür bilavasitə ünsiyyətə xüsusi fikir verməyə başladım.

M ə n . Sən tez-tez «Bütün Afrika» ifadəsini işlədirsən. Sənin fikrincə, misal üçün, Benin, yaxud Toqo ədəbiyyatı ilə Qana ədəbiyyatını nə birləşdirir?

A t u k v e y O k a y . Qara adam problemi. Hər bir yazıçı öz xalqının problemini qaldırır. Afrika xalqlarını isə keçmişin müstəmləkəçilik zülmü birləşdirir. ABŞ-da zənci yazıçılarının yaratdığı ədəbiyyat da bu mənada Afrika ədəbiyyatı ilə birləşir, çünki o da qara adamın təəssübünü çəkir.

M ə n . Məncə, bu yerdə aludəçiliyə qapılmaq, həmin aludəçilikdən doğan bir maksimalizmlə ədəbiyyata qiymət vermək düz deyil. Elə buna görə də şəxsən mən neqrityud ideyalarını qəbul edə bilmirəm.

A t u k v e y O k a y . Mən bu fikirdəyəm ki, neqrityud Afrikanın inkişafında dünənki günün ideologiyası idi və güman ki, dünənki gün üçün lazım olan bir ideologiya idi. Lakin qaraların yaratdığı ədəbiyyat bu gün qaraların təəssübünü çəkir və bu təəssüb hissi həmin ədəbiyyatları birləşdirir: Nigeriya ədəbiyyatını da, Qana ədəbiyyatını da, Keniya ədəbiyyatını da. Bu, dediyim kimi, ABŞ-da yaranan zənci ədəbiyyatına da aiddir.

M ə n . Mənə elə gəlir ki, sən ədəbiyyatı, əlbəttə, söhbət böyük mütərəqqi ədəbiyyatdan gedir! – nahaq yerə iki irqi hissəyə ayırırsan: ağların yaratdığı ədəbiyyat və qaraların yaratdığı ədəbiyyat. Sənin dediklərimdən, istər-istəməz, belə çıxır... Və yüz cürə də sual doğur. Məgər elə həmin ABŞ-da «ağ» Biçer-Stou «Tom dayının koması»nda qara adamın təəssübünü çəkmirmi? Bəs Mark Tven? Mayn Rid? Məgər «ağ» Şekspirin yaratdığı Otello «qara», Yaqo isə «ağ» deyildimi? Bəs Merimenin tamanqosu? Dünya ədəbiyyatının qədim və zəngin tarixi böyu məgər «ağların» yaratdığı ədəbiyyat elə «ağların» da eybəcərliyini azmı göstərib? Məgər tarix boyu «ağlar» yalnız «qaraları»mı istismar edib? Bu məsələyə irqi münasibət bəsləmək olmaz. Yəni qədim Romadan bu tərəfə, qullar və quldarlar dünyası irqi münasibətlərin yetirməsi deyil. Liberiya Qərbi Afrikanın «qocaman» respublikasıdır, elə deyilmi?

A t u k v e y O k a y . Elədir. Liberiya 1847-ci ildə respublika elan edildi. ABŞ-da azadlıq əldə etmiş keçmiş qullar ora köçürüldü. Sən bununla nə demək istəyirsən?

M ə n . Onu demək istəyirəm ki, vaxtilə Afrikadan aparılmış həmin keçmiş qullar Liberiya ədəbiyyatında özünü amerikalı-liberiyalı

adlandırıldılar və yerli xalqı – öz irqi qardaş-bacılarını qəddarcasına istismar etməyə başladılar. Burada hansı irqi həmrəylikdən söhbət gedə bilər? Məgər Afrikadakı yerli feodallar, Başçılar öz xalqlarının qula çevrilib Avropaya, Amerikaya aparılmasında ağ müstəmləkəçilərə, quldarlara azmı kömək ediblər, qulluq göstəriblər? Mən hardasa oxumuşam ki, bir şüşə viskidən ötrü hansı yerli feodal isə öz on beş həmvətənini qul verib... Söhbət, təkrar edirəm, irqi münasibətlərdən getmir. Müasir dövrümüzə nəzər salaq. «Qara» Dyuvalyelər haiti xalqının başına nə oyun açdı? Və «ağ» Q.Qrin həmin xalqın təəssübünü çəkmirdimi? Böyük ədəbiyyat dediyimiz mənəvi sərvət elə ona görə böyükdür ki, o, qaralığından, sarılığından, yaxud ağılığından asılı olmayaraq, əzizlən insanın, əzab çəkən milli və mənəvi hüquqları tapdalanan adamın, istismar edilənin təəssübünü çəkib və bu gün də belədir. Ədəbiyyat yarandığı ən ilkin dövrdən etibarən, xeyirlə şərin mübarizəsində həmişə xeyrin müttəfiqi olub. İstedadlı zənci yazıçılarının yaratdığı ədəbiyyatda da əzab çəkən zəncinin taleyinin təsviri ilə bərabər, mənfi zənci surətləri də var və bu tamam təbiidir. C.Bolduinin romanlarını xatırlayaq...

A t u k v e y O k a y . Hər halda, zəncilərin yaratdığı ədəbi qəhrəmanların yaxşısı da, pisi də zəncidir...

M ə n . Bu başqa söhbətdir. Bolduinin qəhrəmanı Amerikanın zənci xalqıdır. Abraxamsın qəhrəmanları Cənubi Afrika Respublikasının əzizlən, istismar edilən, hüquqları tapdalanan, həm də ağ irqçilər tərəfindən əzizlən, istismar edilən, tapdalanan yerli əhalisidir. Atukvey Okayın qəhrəmanları isə Qana xalqının nümayəndələridir...

A t u k v e y O k a y . (gülür). Elçinin də qəhrəmanları Azərbaycan xalqının nümayəndələridir, hə?

M ə n . Əlbəttə. Biz, istər-istəməz, söhbətimizin əvvəlinə qayıtdıq, yazıçı öz doğma xalqını ifadə etməlidir, çünki bəşəriyyət milliliyin fəvqündə deyil. Əksinə, millilik olmayan yerdə bəşəriyyət yoxdur. Yazıçı, ilk növbədə öz xalqının aktual problemlərini qaldırmalıdır.

A t u k v e y O k a y . Bu yerdə mən sənənlə tam həmfikirəm. Müasir Qana ədəbiyyatının təcrübəsi də göstərir ki, o əsərlər müvəffəqiyyət qazanır, xalqın ürəyinə yol tapa bilir ki, orada hə-

min xalqın problemləri qaldırılır, həm də realizm mövqelərindən qaldırılır. Xalqla qələm vasitəsilə danışa bilmək üçün, xalqa qələm vasitəsilə kömək edə bilmək üçün realizmdən başqa bir yol tanımıram. Buna görə də misal üçün, Ayıkvə Ammanın «Gözəllər hələ doğulmayıb», yaxud «Sağaldanlar» kimi romanları, Kufi Anidohonun, Kobena Evi Akvanın, Kado Çeyin şer və poemaları, Ama Ata Eydünün hekayələri mənim xoşuma gəlir, mən onları məhz Qana ədəbiyyatının nümunələri kimi qəbul edirəm. Mən istərdim ki, misal üçün, A.A.Eydünün «Həyatlarında heç nə dəyişməyənlər haqqında» adlı hekayələr toplusu başqa dillərə də çevrilsin, çünki o hekayələri oxuyan adam sadə, zəhmətkeş qanqlıları görəcək, onların daxili aləmini hiss edəcək və mən buna şübhə etmirəm ki, onları sevəcək. Bu hekayələr ilk baxışda çox sadədir, lakin eyni zamanda, konkret və bədiidir. Eyniadlı hekayənin qəhrəmanı zəhmətkeş bir adamdır. Bu hadisə Qana istiqlalıyyət əldə etdikdən sonra baş verir. Həmin zəhmətkeş adam böyük bir binanın gözətçisidir və heç özü də bilmir ki, bu binada kim işləyir, hansı idarə yerləşir. Böyük binaya hər gün mühəndislər, həkimlər, idarə rəhbərləri gəlib-gedir, bəzən bir-birləri ilə qızğın mübahisə edir, bəzən də qucaqlaşib öpüşürlər. Gözətçi isə günlərlə dinməz-söyləməz öz yerində oturub bu gözəl geyimli, tox, hərəsinin altında cürbəcür maşınlar olan adamlara baxır və günlərin bir günündə birdən-birə onlardan soruşur: «Bəs mənə niyə bir lampa vermirsiniz ki, evimdə yandırım? Belə də istiqlalıyyət olar?». İddiasız hekayədir, amma Qanadakı ictimai mühit kontekstində çox aktualdır.

M ə n . Sən o gözətçini tanıyırsan, sevirsən, ona görə də o hekayə xoşuna gəlib. Sən istəyirsən ki, o gözətçinin evində həmişə lampa yansın...

A t u k v e y O k a y . Əlbəttə, onun evi həmişə işıqlı olsun. Gələcəkdə o evdən təkçə lampa yox, gur elektrik işığı gəlsin. Bu məsələ bizi – böyük binaya girib-çıxanların hamısını düşündürsün. Biz böyük binaların qabağında öz daxmasında oturmuş o gözətçiləri görək və onların evinin işıqlı olması üçün əlimizdən gələni əsirgəməyək. Hərəmiş nəşə bir iş görək... Necə bilirsən, bizim bu dialoqumuzdan bir şey çıxdı?

M ə n . Onu gərək oxuculardan soruşaq...

4.

Mən bu kiçik qeydləri Qana səfərinin ilk gününün xatirəsi ilə başladım və o ilk günün başqa bir xatirəsi ilə də qurtarmaq istəyirəm.

Həmin ilk günün və ümumiyyətlə, Qana səfərinin mənim üçün ən işıqlı təəssüratlarından biri o ağacı ilə bağlıdır. Bu böyük ağacın iri və qıpqırmızı gülləri var. O böyük ağaclar Akkranın kasıb küçələrinə bir şövq, bir oynaqlıq gətirir.

O ağacının adının mənası Alovlu ağac, Yanan ağac, Köz kimi Qızaran ağac deməkdir. Sonralar Tema limanında olarkən yerli camaatdan öyrəndim ki, bu ağaca xalq bəzən «Ağ adamın qatili» də deyirlər.

Ola bilsin ki, ağacın xalq arasındakı bu qəribə adı hansı bir əfsanə, yaxud tarixi hadisə ilə bağlıdır, lakin Qananı gözdikcə, qısa bir səfərin verdiyi imkan daxilində sadə camaatı tanıdıqca, onların danışığına, hərəkətlərinə, bir-birləri ilə münasibətlərinə fikir verdikcə, musiqilərini dinlədikcə, rəqslərinə tamaşa etdikcə, mənə elə gəlirdi ki, bu adı ağ adama nifrət yox, daxili kin-küdurət yox, qəzəb yox, Vüqar yaradıb.

Əlbəttə, ağ adam xalqı qul edib və o Nifrətə layiqdir. Ağ adam Vətəni əldən alıb, ananı baladan, balanı torpaqdan həmişəlik ayırıb və o xalq Qəzəbi qazanıb.

Lakin bu ağaca o adı Nifrət və Qəzəb verməyib.

Xalq o böyük, o iri və qıpqırmızı güllü ağacı ilə fəxr edib, xalq öz Vüqarı ilə ağ adamdan – quldardan, istilaçıdan intiqam alıb, bax, mən bu cür gözələm, mən bu cür əzəmətliyəm, bu cür görümlüyəm və qoy mənim bu gözəlliyim, bu qamətim, əzəmətim səni sarsıtsın, sənə əzab versin, səni öldürsün...

Mən hər dəfə o Yanan ağacı gördükcə, elə bil, xalq təmkininin, xalq müdrikliyinin, eləcə də böyük xalq istedadının rəmzinə görürdüm; mənə elə gəlirdi ki, Qananın rəsmi gerbindən, rəsmi bayrağından savayı mənəvi bir timsalı da var, bax, qıpqırmızı şövləylə alışıb yanan o Alovlu ağac.

O Yanan ağacın əzəməti və gözəlliyi adamın daxilinə elə bir işıq saçırdı ki, istər-istəməz, fikrləşirdin: yox, o Yanan ağac

təkcə Qananın yox, bütün Afrikanın timsalıdır, çünki Afrikanın hər bir ölkəsi küllün bir parçasıdır, bir hissəciyidir.

Avqust, 1986.

ESSELØR



YAXAN DÜYMƏLƏ, DÜYMƏLƏ...

Lent yazısı Bülbülün səsilə o oynaq, şövqlü mahnının sədalarnı üreklərə, hisslərə, duyğulara yetirir:

*Sallanıban gələn dilbər,
Yaxan düymələ, düymələ...
Məni dərdə salan dilbər,
Yaxan düymələ, düymələ...*

Bülbülün oxuduğu o gözəl xalq mahnısı yalnız bir lirik qəhrəmanın hisslərinin, məhəbbətinin ifadəsi deyil. Bülbülün nəfəsi, vurduğu xallar o qədər doğma və məlhəmdir ki, elə bil, Azərbaycan məhəbbət dastanlarının bütün qəhrəmanları – Qərib də, Şah İsmayıl da, Kərəm də, Abbas da xalqın ruhu ilə yaşayan bir vahid obrazda ümumiləşdirilərək əvvəli və sonu olmayan, həyatı yarıdan və yaşıdan sevgidən, vürğunluqdan söhbət açır:

*Kətan köynək, nazik bədən –
Gördüm, bihal oldum,
Bihal oldum, bihal oldum, bihal...*

Bülbülün səsi, ifa tərzi bu sadə sözləri də yalnız bir lirik qəhrəmanın yox, xalqın dilindən söylənən məhəbbət nəğməsi səviyyəsinə ucaldır, yaxud başqa bir xalq mahnısında:

*Sən güləndə gülür yaşıll çəmənlər,
Heyran olur avazın eşidənlər,
Görən varmı sənini kimi bəxtəvər...*

– deyə oxuyanda Bülbülün öz səsi çəmənləri güldürür, köüllərə bir bəxtəvərlik gətirir...

«Xumar oldum», «Ay bəri bax», «Süsən sümbül», «Qadan alım», «Almanı atdım xarala», «Qara tellər», «Qalada yatmış idim»... Bu qədim el mahnıları müxtəlif zamanların hər cür keşməkeşlərinə sinə gərib, əsrlərin sınağından çıxıb günümüzə gəlib çıxmış (və sabaha gedəcək!) ümumxalq hiss-həyəcanlarının, xalq

mənəviyyatının ifadəsidir və Bülbül sənəti məhz bu cəhəti təcəssüm etdirəcək bir səviyyəyə qalxdığı üçün xəlqi sənətdir.

Bir sənətkar, bir lirik tenor kimi, Bülbülün tembri elə bil ki, özündə bütün Azərbaycan təbiətini, Azərbaycan məişətini, xalqın psixolojisini, xarakterini rəsm eləyir.

Şuşanı Qafqazın təbii konservatoriyası adlandırırlar və bu da, əlbəttə, təsadüfi deyil. Üzeyir bəy Hacıbəyov və Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski və Fikrət Əmirov, Sadıqcan və Qurban Piri-mov, Niyazi və Rəşid Behbudov, Xan Şuşinski və Zülfüqar Hacı-bəyov, Zülfü Adıgözəlov və Soltan Hacıbəyov, onlarca digər bö-yük bəstəkarlar, xanəndələr, ifaçılar Şuşada anadan olmuş, Şuşa-da böyümüş, onların gələcəkdə bəşəri mahiyyət əldə edəcək bö-yük sənətləri öz başlanğıcını Şuşa təbiətindən, Şuşa ab-havasın-dan, Şuşa mühitindən almışdır.

Bülbül də 1897-ci ilin yay günlərindən birində Şuşada ana-dan olmuşdu, atası Dabbaq Məşədi Rza ona Murtuza adı qoymuş-du, lakin səkkiz yaşından sonra Şuşa camaatı o oğlan uşağını Bülbül deyər çağırmağa başladı və illər keçdikdən sonra o bütün Azər-baycanın Bülbülü oldu.

Bülbülün anadan olmasının maraqlı bir tarixçəsi var və Bülbül irsinin sədaqətli mühafizəçisi, onun həyat yoldaşı Ədilə xanım bu təfərrüatla bizi tanış edir.

Fayton ilə Şuşaya qalxan camaat şəhərin yaxınlığında Xan bağı deyilən səfəli tutluq bir yerdə dayanıb dincəlirdi, sonra yolu-na davam edirdi. Dabbaq Məşədi Rza ilə arvadı Gövhər xanım da həmin iyun gecəsi Şuşadan evlərinə gedirdilər və furqon Xan ba-ğında dayananda onlar yaxındakı Malıbəyli kəndindən mamaça çağırmağa məcbur olurlar.

Xan bağındakı o aydınlıq gecədə dünyaya yeni bir insan gəl-di və mamaça həmin gecənin şərəfinə uşağın adını Aydınlıq qoy-mağı məsləhət gördü və Gövhər də qısa ömrünün sonuna kimi oğ-lunu belə çağırırdı: Aydınlıq.

Bülbül doqquz yaşında ikən anasını itirdi və bütün bu əhvə-latı o doqquz yaşlı uşağa yenə də Xan bağına dincələrini aldıqları günlərdən birində Məşədi Rza danışdı.

İndi, bu sətirləri yazarkən, Bülbülün anadan olması ilə bağlı həmin hadisə mənə rəmzi görünür; Bülbül yolda anadan oldu və bütün ömrü boyu da yolda oldu – həm həqiqi, həm də məcazi mə-nada: dünyanın müxtəlif ölkələrində, müxtəlif şəhərlərində oldu,

onun səsi müxtəlif konsert salonlarından gəldi və eyni zamanda, bir sənətkar kimi də, həmişə yolda oldu – sənətin yüksək bədii-estetik zirvələrinə aparən yolda...

* * *

Qara Qarayev məqalələrindən birində yazır ki, «Millidən kənarda musiqi sənəti ola bilməz, yaradıcılığı bütün xalqların və bütün dünya mədəniyyətinin sərvətinə çevrilmiş musiqi dahiləri dərin köklərlə öz vətəninə, öz xalqına, onun mədəniyyətinə, tarixinə, doğma torpaqlarının təbiətinə və nəhayət, doğma xalqının musiqi dilinə bağlıdır»¹.

Bülbülün bütün yaradıcılıq yolu, bütün fəaliyyəti, sənətkar taleyi bu fikrin əyani, həm də mənalı, əlamətdar təcəssümündən ibarətdir və Bülbülün də sənətini «dünya mədəniyyətinin sərvətinə» çevirmiş ən ümdə vasitə, səbəb onun doğma xalqına bağlılığıdır.

Bülbül yeniyetməlik dövründə, ilk gənclik çağlarında klassik Azərbaycan xanəndəlik məktəbinin nümayəndəsi, xalq müğənnisi idi və onu professional vokal sənətinin gələcək ən uca bədii-estetik zirvələrinin fəthinə aparıb çıxaran yolun başlanğıcı isə Gəncə səhnəsi ilə bağlıdır.

Məşədi Cəmil Əmirovun (Fikrət Əmirovun atası) «Seyfəl-Mülk» operası 1915-ci ildə Gəncədə tamaşaya qoyuldu və Bülbül də ilk dəfə həmin operada səhnəyə çıxdı, gənc qız Səadət rolunu ifa etdi.

... Həmin ilk səhnə debütündən qırx iki il keçəcəkdi. Bu qırx iki il gənc qız Səadətdən xalqın qəhrəmanlıq mücəssəməsi Koroğluya kimi aparıb çıxaran bir yaradıcılıq yoluna çevriləcəkdi. 1957-ci ildə altmış yaşlı Bülbül yenə də qəhrəman Koroğlu olacaqdı, Qıratın belinə qalxacaqdı və bütün Azərbaycan öz böyük sənətkarını alqışlayacaqdı...

«Seyfəl-Mülk»dən sonra Bülbül Üzeyir Hacıbəyovun «Əsli və Kərəm»ində Kərəmi, «Leyli və Məcnun»unda İbn Səlamı, Zülfüqar Hacıbəyovun «Aşıq Qərib»ində Qəribi oynayır və

¹ Bax: «Sovetskaya kultura» 29 noyabr. 1962.

bir aktyor və müğənni kimi bu muğam operalarında püxtələşdikdən sonra Bakı Konservatoriyasında əvvəlcə professor F.Polyayevin sinfinə daxil olur, sonra V.Nikolskinin sinfinə keçir. 1924-cü ildə İtaliyaya ilk yaradıcılıq səfərinə gedir. La Skalanın tamaşalarına baxır, 1925-ci ildən etibarən, Bakı Konservatoriyasında professor İ.Speranskinin sinfində təhsilini davam etdirir. Lakin həmin Kərəm milliliyi, Qərib milliliyi həmişə Bülbüllə birgə olur.

1927-ci ildə Bülbül yenidən İtaliyaya, bu dəfə uzunmüddətli yaradıcılıq ezamiyyətinə gedir. Vətəndən uzaqlarda heç kimin ağlına gələ bilməyəcək ən qəribə görüşlərdən biri baş verir: İtaliyada, Milanda iki cavan azərbaycanlı sənətkar – Bülbül və Şövkət Məmmədova bir-biri ilə görüşür.

O zaman Şövkət xanım Milanda məşhur musiqi pedaqoqu Dotti Ambrozinin sinfində təhsil alırdı və artıq professional bir müğənni kimi, Paris qastrol səfərindən yenicə qayıtmışdı ki, günlərin bir gözəl günündə...

Lakin, gəlın, Şövkət xanımın özünü dinləyək.

O gözlənilməz, o gözəl görüşdən düz otuz beş il keçəcəkdi və Azərbaycan radiosunun Bülbülün xatirəsinə həsr edilmiş verilişində Şövkət xanım artıq uzaq bir keçmişdə qalmış həmin görüşü belə xatırlayacaqdı: «Günlərin birində mənə bir böyük səbət gül gətirdilər. Doğrusu, təəccübləndim... Çox fikirləşdim... Bir neçə saatdan sonra Bülbülün yanıma gəldiyini gördüm. Düzü, çox sevindim, çünki onu heç gözləməirdim...»¹

Yenə illər keçəcəkdi... İtaliyada təhsil aldıqları illər ömürlərinin keçmiş, lakin heç zaman saralıb-solmayan səhifələrinə çevriləcəkdi və bu iki böyük Azərbaycan müğənnisi Vətənə qayıdacaqdı, Azərbaycan operasının, vokal sənətinin inkişafında misilsiz rol oynayacaqdı, Moskvada, İttifaqlar Evinin sütunlu salonunda birlikdə konsertlər verəcəkdilər, hər ikisi professor olacaqdı.

Bülbüllə Şövkət xanım Azərbaycan xalqının sənətdəki Koroğlusunu və Nigarı idi və bu dəm uzaq İtaliyadakı o gözlənilməz keçmiş görüş mənim gözlərimin qarşısında canlanır, mənə elə gəlir ki, həmin görüş təsadüfi deyildi, xalqa və onun sənətinə gələcək Koroğlu bağlılığının, Nigar bağlılığının nəticəsi idi.

¹ Əhməd İsaçadə. Böyük müğənni. Bakı, 1969, səh. 22.

Lakin biz yenə də İtaliyaya qayıdaq.

Bülbül İtaliyada hələ birinci səfəri zamanı tanış olduğu görkəmli müğənni xanım Dellipontidən dərs alır, Milan musiqi məktəbinin Dotti Ambrozi, Rafaelo Qranini kimi dünya şöhrətli nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqəsində olur, A.Toskaninin idarə etdiyi tamaşalara baxır, La Skalanın Cildini, Dotti Dalmonteni, Effini, Qallini kimi müğənnilərinə qulaq asır, Fyodor Şalyapinin La Skala qastrollarına tamaşa edir, xüsusən, Modest Musorqskinin «Boris Qodunov» operasında Şalyapinin Borisin partiyasını oxuması ona dərin təsir bağışlayır, nəhayət, dörd ildən sonra İtaliya vokal məktəbinin, hərəgah belə demək olarsa, tam kursunu keçib «Karmen» (J.Bize), «Traviata» (C.Verdi), «Cakonda» (A. Ponkieli), «Toska» (C.Puççini), «Luiza Miller» (C. Verdi), «Afrikalı qadın» (C.Meyerber), «Məhəbbət içgisi» (Q.Donisetti) kimi klassik operalardan ariyaların mahir ifaçısı kimi Vətənə qayıdır. Bakıda, Moskvada, başqa şəhərlərdə konsertlər verir, Loenqrinin (R.Vaqner, «Loenqrin»), Levkonun (N.Rimski-Korsakov, «May gecəsi»), Əsgərin (Ü.Hacıbəyov, «Arşın mal alan»), Gənc qaraçının (S.Raxmaninov, «Aleko») ariyaları, Şumanın, Şubertin romansları, Neapolitan mahnıları onun repertuarında əsaslı yer tutur, Hersoqun (C.Verdi, «Riqoletto»), Verterin (C.Massne, «Verter») və Avropa bəstəkarlıq məktəbinin yaratdığı digər parlaq surətlərin partiyaları onun ifasında ürəklərə yol tapır, lakin bütün bu böyük yaradıcılıq uğurları heç zaman milli musiqinin, milli ruhun bahasına əldə edilmir, əksinə, Bülbül professional vokal sənətinin zirvələrinə ucaldıqca, elə bil ki, bir sənətkar kimi öz doğma xalqına daha da yaxınlaşır, Azərbaycan xalq mahnıları, təsniflər onun ifasında daha artıq bir koloritlə səslənir.

Bülbül İtaliyadan qayıtdıqdan az bir müddət sonra, Azərbaycan folklorunun toplanması, öyrənilməsi, xalq mahnılarının, təsniflərin, oyun havalarının, rənglərin nota alınması ilə bağlı böyük və coşğun vətəndaşlıq hərəkatına qoşulur və bu sahədə əməli iş görən aparıcı xadimlərdən birinə çevrilir.

Bülbül bir tərəfdən Azərbaycan musiqi folklorunun nəzəri əsaslarını işləyir, müxtəlif və nüfuzlu elmi-nəzəri məclislərdə məruzələrlə çıxış edir, məşhur Azərbaycan müğənnilərinin, xüsusən, Cabbar Qaryağdıoğlunun ifasında bir çox mahnıları fonografa alır¹,

¹ 50 Azərbaycan el mahnısı, Bakı, 1938.

bu mahnıları, havaları fonoqrafdan nota köçürməkdə bəstəkarlara köməklik göstərir, tərtibçi və redaktor kimi ciddi iş aparır, Əfrasiyab Bədəlbəylinin hazırladığı, təxminən 300 xalq rəqsi, Fikrət Əmirovun, Səid Rüstəmovun, Tofiq Quliyevin 250 xalq mahnısı Bülbülün redaktəsi ilə çap olunur¹, Fikrət Əmirovun və Ərtəgrül Cavidin hazırladıqları rəngləri ayrıca məcmuə kimi tərtib edir, digər tərəfdən isə folklorla bağlı əldə olunmuş bu elmi-nəzəri nailiyyətləri, maarifçilik qayələrini bir vokal ustası kimi, bilavasitə təcrübəyə tətbiq edirdi, Azərbaycan xalq mahnılarını, təsnifləri xalqın ürəyindən xəbər verən bir hərarətlə oxuyurdu (elə buna görə də xalqın ürəyinə yol tapırdı!), bir çox unudulmuş vokal incilərinə, əslində, yeni həyat verirdi, onları yenidən xalqın müasir mənəvi dünyasına daxil edirdi.

Bülbül dördillik təhsildən sonra İtaliyadan qayıtdığı elə həmin, 1931-ci ildə, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında «Səsin diafraqmik üsulla verilməsinin Azərbaycan xalq mahnısına tətbiqi» mövzusunda məruzə edir. Bu fakt bizim üçün ona görə əlamətdardır ki, Bülbülün bir sənətkar kimi milli mədəniyyətlə dünya mədəniyyətini birləşdirmək, yəni milli mədəniyyətin ifadəsində dünya mədəniyyətinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən istifadə etmək cəhdini və beləliklə də, Bülbül sənətinin metodoloji prinsiplərini, bu sənəti bədiilik baxımından yüksək milli-bəşəri zirvələrin fəthinə aparıb çıxaran estetik təmayülü əyani şəkildə yaxşı nümayiş etdirir.

Biz bu cəhəti ona görə xüsusi nəzərə çatdırırıq ki, çox vaxt xaricdə təhsil zamanı əldə edilən savad milli dilin, milli mədəniyyətin, hətta milli psixologiyanın bahasına başa gəlirdi. XX əsr böyük Azərbaycan ədibləri bu ciddi problemi həmişə diqqət mərkəzinə çəkmişlər. Bu yerdə Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» pyesini xatırlamamaq mümkün deyil, çünki həmin əsərdə dediyimiz naqis təmayül tipik surətlər vasitəsilə özünün parlaq bədi inikasını tapmışdır. Əsərin qəhrəmanları üç qardaşdır və elə başlanğıcda Mirzə Cəlilin onlara verdiyi xarakteristikanı oxumaq kifayətdir ki, hər şey məlum olsun:

«Rüstəm – rus intelliqenti libasında: yəni pidjak, jilet, nişastalı yaxalı köynək, boğazında qalstuk, nişastalanmış ağı qolları. Rus darülfünununun da elm təhsil eləmiş və rus tərbiyəsi tərəfdarı... Həmişə gözləri eynəkli...

¹ ø "æ Böyük müğənni. Bakı, 1967, səh. 36-37.

Mirzə Məhəmmədəli – İran ürəfası libasında, yəni uca İran börkü, uzun İran arxalığı, üstündən də qurşaq, arxalığın üstündən uzun İrani çuxa (geymə), gen şalvar, ağ corab. Başmaqlarını qapının ağzında çıxarıb yerdə diz üstə oturur... Gözündə eynək... İran tərbiyəsi tərəfdarı...

Səməd Vahid – İstanbulda ədəbiyyat dərsi almış. Başında qırmızı fəs, əynində pidjak, jilet, ağ yaxalı köynək və qalstuk, gözlərində eynək... Osmanlı tərbiyəsi tərəfdarı...»¹.

Bu üç qardaş xalqın milli-mənəvi inkişafı yollarında, Kırilovun məşhur təmsilində olduğu kimi, hərəsi bir tərəfə çəkir və təbii ki, bu cəhdlər, əslində, əsl xalq təəssübkeşliyi ilə daban-dabana ziddir.

Yaxud, Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun» musiqili komediyasındakı İntelligent Həsəni, Qəzetçi Rzanı xatırlayaq: kənardə təhsil alıb vətənə qayıtmış bu adamların (dövrün tipik qəhrəmanlarının) dili də, mühakiməsi də, məişəti də, əslində, xalqa yaddır və onların təhsilinin, savadının xalqın marağı kontekstində heç bir əhəmiyyəti yoxdur...

Biz bilirik ki, iyirminci-otuzuncu illərdə sənətə vulqar-sosioloji münasibət bizim mədəniyyətimizin hərtərəfli dialekt inkişafına az zərər vurmamış, ayrı-ayrı böyük sənətkarlarımızı az incitməmişdir. Belə bir dövrdə, mürəkkəb zamanda Bülbülün milli mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı fəaliyyəti yüksək vətəndaşlıq qayələri ilə yaşamağın və işləməyin nəticəsi idi və bu mənada Bülbülün özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış, fəaliyyət göstərmiş böyük Azərbaycan marifçilərinin, ədiblərinin, sənətkarlarının – Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Ömər Faiq Nəmanzadənin, onlarca digər böyük xalq xadimlərinin davamçısı, onların sonrakı nəsillərə mənsub əməl dostu idi.

Yalnız muğamatın, xalq mahnılarının, el havalarının yox, aşıq sənətinin də öyrənilməsində və inkişafında Bülbülün həm elmi-nəzəri, həm də sənət təşkilatı baxımından xidmətləri böyükdür. Azərbaycan aşıqlarının 1938-ci ildə keçirilən II qurultayında Bülbül «Aşıq musiqi yaradıcılığının tədqiqi» adlı məruzə edib və bu zəngin xalq yaradıcılığına bağlılıq, bu yaradıcılığı öyrətmək, onu təbliğ etmək,

¹ ◦ ƒ ◦ ◦ ◦ Əsərləri üç cildə, birinci cild, Bakı, 1966.

sevdirmək, ömrünün sonuna qədər Bülbül fəaliyyətinin tərkib hissəsi oldu¹.

Ölümündən düz beş ay əvvəl – 1962-ci il aprelin 27-də Azərbaycan aşığılarının III qurultayında da Bülbül «Aşiq musiqisi haqqında» məruzə etdi və bütün ədəbi ictimaiyyət, aşığıların özündən tutmuş nəzəriyyəçilərəcən, hamı o məruzəni yüksək qiymətləndirdi.

Bülbül folkloru toplamaq, onun nəzəriyyəsini işləməklə bərabər, həm də bir pedaqoq kimi, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru kimi, xalq arasından çıxmış istedadlı cavanların seçilib üzə çıxmasında, onların təhsil almasında, Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli xadimləri səviyyəsinə yüksəlməsində çox iş görmüşdür.

Bu yerdə, ilk növbədə, unudulmaz Fikrət Əmirov yada düşür. O yazırdı: «Konservatoriyada kiçik bir yoxlamadan sonra Bülbül məni Üzeyir bəy Hacıbəyovun kabinetinə aparıb dedi: «– Üzeyir bəy, bu, Məşədi Cəmilin oğludur. İstedadlı uşaqdır». O gündən etibarən, mən bu iki böyük şəxsiyyətdən atalıq qaygısı görməyə başladım».

Daha sonra: «Bu vaxtadək az-çox yazdığım əsərlərin ən yaxın dostu, məsləhətçisi və köməkçisi bizim Bülbül olmuşdur. «Şur» və «Kürd-ovşarı» simfonik muğamlarının yaranması Bülbülün təşəbbüsüdür»².

«Şur» da, «Kürd-ovşarı» da dünyanın ən böyük və nüfuzlu konsert salonlarında səsləndi. Fransada, Türkiyədə, ABŞ-da, İngiltərədə, İsveçdə, Çexoslovakiyada, Misirdə, ADR-də, Ruminiyada, İranda, İraqda, Polşada, bir çox başqa ölkələrdə Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasından söhbət açdı. Niyazi, L.Stokovski, G.Rojdestvenski, G.Aabendrot, Ş.Münş kimi böyük dirijorların repertuarında xüsusi yer tutdu və bütün bu böyük yaradıcılıq qələbəsinin, təntənənin başlanğıcında isə... Bülbülün təşəbbüsü dayanırdı. Çünki Bülbül öz doğma xalqının sadıq oğlu idi, onun gücü doğma xalqının mədəniyyətində, zəngin ədəbi ənənələrində idi, eyni zamanda, onun gücü geniş dünyagörüşünə malik olmasında, məhdud məhəlli çərçivələrə qapılmamasında, rus və Avropa mə-

¹ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Emina Eldarova, İskusstvo aşuqov Azerbaydjana. Bakı, 1984, səh. 22-24.

² EƏ E Musiqi düşüncələri. Bakı, 1971. səh. 137-138.

dəniyyətinə yaxşını görmək, öyrənmək və qiymətləndirmək bacarığında idi, buna görə də Bülbülün sənəti də, əməli də bəşəri səciyyə daşıyırdı.

* * *

1934-cü ilin yazında R.Qliyerin Azərbaycan xalq musiqisindən istifadə edərək yazdığı «Şahsənəm» operası M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyuldu və Bülbül bu operada Qərib rolunda çıxış etdi, Azərbaycan milli musiqi ənənələri ilə köklənmiş bu partiyada məhz milli ilə bəşərinin vəhdətini yaratmış bir sənətkar kimi parlaq yaradıcılıq qələbəsi qazandı, lakin bu böyük uğura baxmayaraq, bir opera artisti və ümumiyyətlə, bir vokal ustası kimi Bülbül sənətinin əldə edəcəyi zirvə – «Koroğlu» hələ irəlidə idi.

Xalqın mədəniyyətinin hərtərəfli inkişafı, əlbəttə, kollektiv yaradıcı əməyin bəhrəsidir, lakin, bununla bərabər, mədəniyyət tarixində bəzən elə fərdi yaradıcılıq nailiyyətləri meydana çıxır ki, bütün mədəniyyətin inkişafında mərhələ rolunu oynayır.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun «Koroğlu» operası yalnız Azərbaycan musiqisinin deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mərhələyə çevrilərək, xalqın qədim və zəngin ənənələrə malik bədii-estetik özünüifadəsində ən görümlü və effektiv faktlardan biri səviyyəsinə qalxdı.

Uzun əsrlər boyu «Koroğlu» eposu bir qəhrəmanlıq dastanı kimi, yəni bədii el sözünün gücü ilə Azərbaycan xalqının iradəsini, azadlıqsevərliyini, mübarizliyini ifadə edirdi və yüksək bədii-estetik səviyyəyə malik olduğu üçün həmin xalqın bir qadirlik rəmzinə çevrilmişdi.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun «Koroğlu» operası isə musiqinin gücü ilə yenə də xalqın eyni hisslərini ifadə etdi və əsrlərdən bəri həmin mənəvi sərvətin formalaşmış sabitləşmiş meyarlarına nəinki uyğun gəldi, bu meyarları daha da yüksəklərə qaldırdı. «Koroğlu» operası eyni mövzunu həm monumental ehtiva, həm də lirik səciyyə etibarilə xalqı hiss-həyəcanların yeni tipli bədii inikasını baxımından daha da zənginləşdirdi.

Eyni zamanda, aydındır ki, sənətkarın özünün də fərdi yaradıcılıq inkişafında mərhələ təşkil edən nadir sənət hadisələri baş

verir və bu mənada «Koroğlu» operası bir tərəfdən Bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mərhələ təşkil etdisə, digər tərəfdən də həm Üzeyir bəy Hacıbəyovun, həm də Bülbülün yaradıcılığında mərhələ rolunu oynadı.

Fikrət Əmirov yazırdı ki, «Azərbaycan operasının fəxri olan «Koroğlu»dan söhbət düşəndə gözümdən önündə Bülbül dayanır». Daha sonra Fikrət Əmirov metodoloji baxımdan dəqiq müşahidəsini söyləyir: «Bülbül xalq sənətkarlığı ilə professional vokal sənətkarlığını birləşdirib (! – E.) bir vəhdət halına gətirmiş və əfsanəvi xalq qəhrəmanının monumental obrazını yarada bilmişdir»¹.

Bülbül yaradıcılığında çoxcəhətliliyi, bu yaradıcılığın xalq mahnılarından, təsniflərdən, hətta muğamlardan tutmuş, dünya opera sənətinin ən mürəkkəb partiyalarından, operetta rollarından ilk baxışda bir-biri ilə uyuşmayan vokal müxtəlifliyini eyni yüksək bədii estetik səviyyədə ehtiva etməsini adi dinləyicilər də, böyük sənətkarlar da həmişə çox yüksək qiymətləndirmişlər.

Hələ 1938-ci ildə Üzeyir bəy Hacıbəyov «Arşın mal alan» haqqında qeydlərim» məqaləsində Bülbülün Əsgərin rolunu ifa etməsini «ampula cəhətcə bir az qəribə» görünə biləcəyini yazır (Koroğlunun partiyası hara, Əsgər hara?), lakin əslində isə «Bülbül ustalıqla böyük formalı opera səhnəsindən musiqili komediya roluna keçə bilmişdir» – deyə xüsusi razılığını bildirir².

Ümumiyyətlə, Üzeyir bəy Hacıbəyovun məqalələrində, çıxışlarında biz Bülbülün adına tez-tez təsadüf edirik və hər yerdə də bu söhbət Bülbül sənətinin ucalığından, qadirliyindən gedir. Bu baxımdan bir faktı xüsusi qeyd etmək istəyirik.

Biz artıq yazdıq ki, iyirminci illərdə, otuzuncu illərin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən, Azərbaycan musiqisinin inkişaf yolları barədə qızgın mübahisələr getmiş, vulqar sosioloji təmayüllər bir-birinə zidd maksimalist fikirlər kəskin müzakirələrin əsasında dayanmışdır. Belə müzakirələrdən biri 1931-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında keçirilmişdir və həmin müzakirədə Bülbül yuxarıda göstərdiyimiz kimi, «Səsin diafraqmik üsulla verilməsinin Azərbaycan xalq mahnısında tətbiqi» adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Həmin məruzə ətrafındakı müzakirədə Üzeyir bəy Hacıbə-

¹ Э.Ə. Э. Musiqi düşüncələri. Bakı, 1971, s. 8.

² Ə.Ə. Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.Ə., on cildə, ikinci cild, Bakı, 1965, səh. 291.

yov da iştirak etmişdir və onun çıxışı bizim üçün əlamətdar görünən aşağıdakı sözlərlə başlanır: «Yoldaşlar, Bülbülün bugünkü məruzəsi olduqca qiymətlidir, ona görə ki, məsələn, şəxsən mən konservatoriya tələbələrinə, ümumiyyətlə, necə tərbiyə verəcəyimiz haqqında müəyyən bir qənaətə gəldim»¹.

34 yaşlı (bizim indiki meyarla yanaşsaq, gənc!) bir müğənninin məruzəsi Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi bir sənətkarı, böyük nəzəriyyəçini və böyük də pedaqoqu «konservatoriya tələbələrinə, ümumiyyətlə, necə tərbiyə verəcəyimiz haqqında müəyyən bir qənaətə» gətirirsə, bu, əlbəttə, həmin 34 yaşlı müğənninin böyük istedadından, yüksək nəzəri savadından xəbər verir.

Bülbül isə öz tərəfindən Üzeyir bəy Hacıbəyov sənətinin qüdrətini belə bir meyarla müəyyənləşdirirdi: «Üzeyir bəy sənətinin qüdrəti orasıdır ki, bəstəkarlarımız Azərbaycan xalq musiqisinin, muğamlarımızın bütün incəliklərini bilir, onun məlahətini duyur, öyrənir və xalqın sevəcəyi yeni əsərlər yaratmaq üçün geniş axtarışlar aparırdı»².

Bülbül professional bir səriştə ilə bu fikrini, Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığının musiqi təhlili ilə əyani şəkildə sübuta yetirir və bu cəhət də bizim üçün ona görə əlamətdar görünür ki, eyni fikir bir sənətkar kimi, Bülbülün özünün sənətinin qüdrətini səciyəyləndirir. Təsədüfi deyil ki, bir az sonra Bülbül elə həmin xatirəsində Üzeyir bəylə dostluğunu «xalqımıza olan məhəbbətimizin əks-sədası» kimi qiymətləndirir.

«Koroğlu»nun ilk tamaşası 1937-ci ilin 30 aprel günündə M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında göstərildi və həmin gün Bülbül ilk dəfə Qıratın belində səhnəyə çıxdı; bundan sonra Bülbül səhnəyə çıxıb-çıxmamasından asılı olmayaraq, heç zaman Qıratın belindən düşmədi, hətta ölümündən sonra keçən bu onilliklərdə də Bülbül həmişə Qıratın belində oldu və nə qədər ki, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili, Azərbaycan sənəti yaşayacaq, həmişə də belə olacaq, çünki o Qırat yüksəkliyi, əslində, Üzeyir bəy Hacıbəyovla bərabər, Bülbül sənətinin də ucalığıdır.

1938-ci ilin aprel ayında isə Moskvada Azərbaycan İncəsə-

¹ ƏL əБÆ Ø Əsərləri, on cildlə, ikinci cild, Bakı, 1965. səh. 61.

² Bəstəkarın xatirəsi. Bakı. 1975. səh. 14.

nəti Ongünlüyü keçirildi və Böyük Teatrın səhnəsində Üzeyir bəy Hacıbəyovun və Bülbülün «Koroğlu»su Azərbaycan sənətinin qadirliyindən, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığından xəbər verdi. Koroğlunun təntənəsi, əslində, xalqın təntənəsinə çevrildi.

... Mənim ən unudulmaz uşaqlıq xatirələrimdən biri Bülbülün Koroğlu rolunda Qıratın belində səhnəyə çıxması ilə bağlıdır. O zaman Bülbül mənim təsəvvürümdə heç cürə artist, müğənni deyildi, həqiqətən, Koroğlu, həqiqətən, el qəhrəmanı idi. Mən uşaqlıq, yeniyetməlik çağlarımda «Koroğlu» dastanını, ən azı, on dəfə əvvəldən axıracan oxumuşdum və Bülbül də mənim təsəvvürümdə məhz həmin dastanın qəhrəmanı qoç Koroğlu idi.

Bir dəfə məni elə bir təəccüb hissi, elə bir heyrət bürüdü ki, o heyrətin həmin günkü həyəcanını indi də hiss edirəm. Atamla birlikdə Bakının mərkəzindəki «Kitab pasajı» deyilən yerdən keçirdik, birdən Bülbüllə üz-üzə gəldik. Atamla Bülbül dayanıb səmimi görüşdülər, hal-əhval tutdular və o ayaqüstü söhbətin bir hissəsi – həmin məni heyrətə gətirən hissəsi indiki kimi hafizəmədir.

Atam:

– Professor, – dedi, – məşallah, həmişəki kimi gümrəhsən, cavansən.

Bülbül istər opera, istər estrada səhnəsində adicə oynayırdı, adicə oxumurdu, səhnədə də yaşayırdı və buna görə də həyatda da, səhnədə də, eyni səmimi, xeyirxah təbəssümlə gülümsəyirdi və bu dəfə də həmin təbəssümlə (unudulmaz Bülbül təbəssümü ilə) gülümsədi:

– Yox, İlyas, – dedi, – istəsən də, istəməsən də, yaş yaşdı.

Atam yarızarafat:

– Neçə yaşın var, professor? – soruşdu.

Bülbül bu dəfə gülə-gülə:

– Soruşma!.. – dedi.

– Yənə də?

Mən böyük bir maraqla altdan yuxarı Bülbülə baxırdım.

Bülbül atama baxdı, mənə baxdı və:

– Mən keçən əsrin adamıyam, – dedi.

O zaman «Mən keçən əsrin adamıyam» sözləri mənim üçün dünyanın ən qədim zamanlarından, az qala, dinozavrlar dövrün-

dən xəbər verirdi və Qıratın belində səhnəyə çıxan Koroğlunun, əslində, «keçən əsrin adamı» olması məni tamam sarsıtmışdı.

Mən əvvəllər bir dəfə də bu ifadəni eşitmişdim: yenə də atamla birlikdə yazıçıların dostu və etibarlı həkim İsmayıl Həqqi Veysovgilə getmişdik və o vaxt həkim Veysov hələ inqilabdan əvvəl Şamaxı ziyalıları ilə birlikdə (hərgah səhv etmirəmsə, onların arasında Abbas Səhhət də var idi) çəkdirdiyi fotosəkilləri bizə göstərə-göstərə demişdi:

– Eh, mən keçən əsrin adamıyam!..

Lakin həkim Veysovun sözlərinə mən o vaxt təəccüb etməmişdim, çünki ağır, təmkinli, həmişə pəs səslə danışan, həmişə asta addımlarla yeriyən bu adam elə bil ki, doğrudan da, qədimlərin yadigarı olmalıymış...

Lakin Bülbül...

Mənim uşaq təsəvvürümdə Bülbülün şəsti və şövqü ilə «keçən əsrin adamı» anlayışı arasında heyrətətamiz, ağlasığmaz bir uçurum var idi...

Söhbət təxminən 1953-54-cü illərdən gedir və o vaxt Bülbülün cəmi 56-57 yaşı var idi. Mən ona görə bu təxmini tarixi söyləyirəm ki, həmin görüşdən xeyli müddət sonra, mən Bülbülün anadan olmasının altmış illiyinə həsr edilmiş «Koroğlu» tamaşasında onu yenidən Qıratın belində səhnədə gördüm və altmış yaşlı Bülbül Koroğlunun partiyasını oxuduqca, əlindəki Misri qılıncı oynatdıqca, şövqlə uzun bığlarını eşdikcə, mən yenə də əsl el qəhrəmanına, əsl Koroğluya tamaşa edirdim, «keçən əsrin adamı»na yox...

Bülbül «Koroğlu»dan sonra da Azərbaycan milli operasının inkişafında mühüm rol oynamışdır, bu inkişaf prosesinin ən fəal iştirakçılarından biri olmuşdur, Xosrovun (Niyazi, «Xosrov və Şirin»), Aslanın (Q.Qarayev, C.Hacıyev, «Vətən»), Nizaminin (Ə.Bədəlbəyli, «Nizami»), bir az əvvəl isə Əlyarın (M.Maqomayev, «Nərgiz») parlaq bədii-vokal surətlərini yaratmışdır, lakin Koroğlu Bülbül sənətində, Bülbül mənəviyyatında həmişə (bu gün də!) əvəzsiz Koroğlu olaraq da qalmışdır.

Koroğlu 1937-ci il aprel ayının 30-dan etibarən, həmişə Bülbüllə birgə olmuşdur. Mən Bülbülün Koroğlunun hər hansı bir ariyasını sonuncu dəfə nə vaxt, yəni hansı ayın hansı günündə ifa etdiyini bilmirəm, lakin bir an belə şübhə etmirəm ki, Koroğlu

1961-ci il sentyabr ayının 25-dən 26-na keçən gecəyədək – Bülbülün həyatdan getdiyi dəqiqələrəcə onunla birgə olmuşdur.

Bülbül opera səhnəsində Koroğlu rolunda 400 dəfədən artıq çıxış edib... Səzsız konsertlərdə, görüşlərdə, efirdə Koroğlunun ariyalarını oxuyub. Lakin mənə elə gəlir ki, bütün bu rəqəmlərin hamısı bir yerdə belə, Bülbül-Koroğlu bağlılığını tam təcəssüm etdirmir, çünki bu bağlılıq adı sənətkar – rol bağlılığı deyil, qat-qat artıq dərəcədə mənəvi bağlılıqdır.

* * *

Xatirələr mənə, az qala, otuz il bundan əvvəl, 1959-cu ilin isti yay günlərinə aparır. O zaman mən orta məktəbin onuncu sinfinə keçmişdim və yay tətili günlərində atamla birlikdə Moskvaya getmişdim. Atam Moskvada keçirilən Azərbaycan İncəsənəti və Ədəbiyyatı Ongünlüyünün (ikinci ongünlüyünün) iştirakçısı idi və mən də dəvətnamə, bilet tapdıqca bir tamaşaçı, dinləyici kimi, ongünlüyün görüşlərinə, konsertlərinə, müzakirələrinə gedirdim.

Həmin günlərin mənə üçün ən unudulmaz təəssüratı Azərbaycan incəsənət ustalarının Böyük Teatrda yekun konserti ilə bağlıdır. O konsert zamanı mən orta lojalardan birində, yaşlı bir rus qadını ilə yanaşı oturdum və bu qadın böyük bir maraqla, necə deyərlər, nəfəsini dərmədən səhnəyə tamaşa edirdi, musiqini dinləyirdi.

Bülbül səhnəyə çıxdı və həmin yaşlı rus qadını əlində tutduğu kiçik, zərif binoklla səhnəyə baxdı, sonra o kiçik, zərif binoklu üzündən kənara çəkdi, məhəbbət və təəssüf (elə bil, onun içindən bir «heyhat!..» keçdi) dolu gözlərini qıydı və öz-özünə pıçıldadı (o sözlər də indiki kimi hafizəmədir):

– Kak on postarel..

Mən bu pıçılıtda ötüb-getmiş və əbədi bir keçmişdə qalmış illərin (güman ki, otuzuncu illərin əvvəllərinin) nisgilini, əlçatmazlığını, ünyetməzliyini duydum, hətta mənə elə gəldi ki, o qadının gözləri də doldu, sonra...

Sonra Bülbül «Sevgili canan»ı oxumağa başladı və həmin anlarda bütün Böyük Teatrın necə bir sükut içinə qər q olması da həmişəlik mənə hafizəmədə hopub qalıb.

Bülbül oxuduqca, mənə yanımda oturmuş o yaşlı rus qadınının da gözlərindəki o təəssüf, elə bil ki, yox olurdu, elə bil ki,

Bülbülün bir gənclik ehtirası ilə oxuduğu o romans keçmiş günləri yenidən geri qaytarırdı, o günlər əbədi bir keçmişdə qalmamışdı, yox, Bülbülün səsi, nəfəsi, şövkü yenə də gənclikdən, məhəbbətdən, sədaqətdən xəbər verirdi...

Sonra alqış qopdu və əlbəttə, çox alqışlar, çox sənət təntənələri görmüş Böyük Teatr yeni bir sənət təntənəsinin – Azərbaycan sənəti təntənəsinin şahidi oldu. Mənim yanımda oturmuş o rus qadını da elə bil ki, illərin yükünü çiyinlərindən atıb bir cavanlıq şövkü, həvəsi ilə Bülbülə əl çalmağa başladı və qadının bayaqkı təəssüf dolu pıçılısı indi:

– Bravo!.. Bravossimo!.. – alqışları ilə əvəz olundu..

... Üzeyir bəy Hacıbəyovun bəstələdiyi iki dahiyənə romans – «Sevgili canan» və «Sənsiz», bircə Bülbül yaradıcılığında, yeni, ikinci mərhələnin yaranmasına səbəb oldu. Bu ikinci mərhələni daha artıq bir müdriklik səciyyələndirirdi, dünyanın bədii-estetik dərkilə bərabər, fəlsəfi dərkilə də bu mərhələdə özünü qabarıq şəkildə büruzə verirdi.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz..

Nizaminin «Sənsiz» rədifli qəzəli yalnız bu dahi şairin yaradıcılığında, hətta yalnız zəngin Şərq ədəbiyyatında yox, ümumiyyətlə, dünya poeziyasında məhəbbət lirikasının ən parlaq nümunələrindən biridir.

Lakin Üzeyir bəy Hacıbəyovun «Sənsiz» romansı, xüsusən, Bülbülün ifasında daha artıq dərəcədə dünyəvi kədər, insani gəldi-gedərliyin, min illər boyunca «Dədə Qorqud»da insanı düşündürən, mütəəssir edən «Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya» müdrikliyinin ifadəsidir, buradakı «sənsizlik» adı məşuqə həsrətindən qat-qat artıq, ümumiyyətlə, təkliyin, haçansa köçüb getmək əlacsızlığının həzin, lirik fəryadıdır və Bülbülün ifasında bu romansın bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə onun fəlsəfəsi arasında üzvi bir bağlılıq var.

Bülbülün tembri «Sənsiz» romansında lirik qəhrəmanın keçirdiyi psixoloji hiss-həyəcanları o qədər dəqiq və təbii şəkildə ifadə edir ki, burada lirik qəhrəman ənənəvi aşılıkdən dünyanın vəfasızlığını təcəssüm etdirən, itkinin ağrısı ilə için-çin yanan bir obraz səviyyəsinə qalxır.

Elə bil ki, mən yenə də Bülbülün səsini eşidirəm və iyirmi altı il bundan əvvəl in – 1961-ci ilin acı bir sentyabr səhəri gözlərimin qarşısında canlanır...

Onda mən Azərbaycan Dövlət Universitetinin filoloji fakültəsinin ikinci kursunda oxuyurdum və hər gün səhər tezdən müəhazirələrə gedirdim. Həmin 26 sentyabr günü də mən tələsə-tələsə «Xaqani» küçəsi ilə dərəcə gedirdim və Bülbül yaşayan binanın yanında keçəndə (indi o binaya zövqlə hazırlanmış xatirə lövhəsi vurulub) həyətdə, küçə girişinin qarşısında xeyli adam yığıldığını gördüm və ağır, çox ağır bir xəbər qasırğa kimi mənim bütün içimdən keçdi: həmin gecə Bülbül qəflətən vəfat etmişdi...

O zaman mənim on səkkiz-on doqquz yaşım var idi və nəzəriyyəyə görə ölüm qorxusu, ölüm xofu məndən çox uzaq olmalı idi, lakin bu gözlənilməz xəbər məni o dərəcədə sarsıtdı ki, mən o adamlardan uzaqlaşdım və yolun ardını yeriyyə bilmədim, xeyli müddət eləcə küçənin ortasında dayandım...

Sonra 26-lar bağına gəldim və bir müddət burada özüm-özümle tək qaldıqdan sonra, universitetin «Nizami» küçəsində yerləşən filoloji fakültəsinə getdim.

Birinci dərəcə rus dili idi. Rus dilini bizə mərhum dosent Mövsümzadə keçirdi, çox savadlı, sadə, dərəcə tələbkar, eyni zamanda mədəni, ziyalı bir adam idi. Mən birinci dərəcə gecikmişdim və yalnız saatlararası fasilə zamanı gəlib çıxmışdım. Auditoriyadan çıxan Mövsümzadə ilə üz bəz gəldim. Mövsümzadə acıqla:

– Hardaydınız, cavan oğlan? – soruşdu, sonra çeşməyinin girde şüşələrinin arxasından diqqətlə mənə baxdı və bu dəfə mülayim bir səslə: – Nə olub? – soruşdu.

Mən:

– Bülbül vəfat edib... – dedim.

Əlbəttə, mən gərək o ağır xəbəri o cür qəflətən deməyəydim.

Mövsümzadə diksindi, qoltuğundakı qəhvəyi meşin qovluq yerə düşdü və Mövsümzadə qeyri-iradi:

– Vay... – dedi və həmin «vay» da indiyə kimi mənim hafizəmə həkk olub qalıb...

Bilmirəm, Mövsümzadə Bülbül ilə şəxsən tanış idi, yoxsa

yox, lakin o «vay»da elə bir ağrı, elə bir acı təəssüf, elə bir sarsıntı var idi ki, insan yalnız çox əziz bir adamını itirəndə o cür təsirlənə bilər.

O bütün xalqın əziz adamı idi...

Bülbülün ölümü Azərbaycan dilində danışan, Azərbaycanı sevən hər hansı bir adam üçün şəxsi və əvəzsiz itki idi, çünki Bülbül sənəti Azərbaycan xalqının ruhuna hopmuşdu, onun sirdaşına çevrilmişdi (və bu gün də belədir, sabah da belə olacaq!).

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz...

Bülbülün ifasında «Sənsiz»ə yüz dəfələrlə qulaq asmışam, lakin bu «Sənsiz»lərin içində bir «Sənsiz» heç vaxt unudulmıyacaq, o «Sənsiz» indi də yada düşəndə sarsıdır, hansı ovqatda olursansa ol, bir dəruni pərişanlıq hissi sənin bütün daxilini əlinə alır..

Həmin mətəmli sentyabr günü – ayın 27-si bütün Azərbaycan Bülbüllə vidalaşdı.

Bülbülün cənazəsi Akademiyanın binasında qoyulmuşdu və o vida saatlarının, dəqiqələrinin ən dözülməzi lent yazısında Bülbülün özünün oxuduğu «Sənsiz» oldu...

Ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, hətta Nizami də dünyadan köçəndə Bülbül Üzeyir bəyin «Sənsiz»ini oxuyub. O «Sənsiz» həmişə olub. Dünyadan köçmüş doğmaları, yaxınları xatırlayanda da elə bil ki, hər dəfə Üzeyir bəylə Bülbülün «Sənsiz»ini eşidirəm. Mənim üçün doğmaların, yaxınların yoxluğunu heç bir söz, heç bir sənət o «Sənsiz» kimi ifadə edə bilmir...

Düzdü, bu iki böyük sənətkarın «Sənsiz»i həyatın vəfasızlığından deyir, tənhalıqdan, həsrətdən söhbət açır, amma eyni zamanda o «Sənsiz»dəki hisslər, həyəcan insan xislətinin aliliyindən, sənətin əldə etdiyi ən yüksək bədii-estetik zirvədən də xəbər verir...

Bir görüşü və Bülbül haqqında deyilmiş bir sözü də xatırlayıram...

1973-cü ilin yanvar ayı idi, unudulmaz Fikrət Əmirov bizi evinə qonaq dəvət etmişdi və həmin axşam Bülbüldən söz düşəndə Fikrət Əmirov əli ilə geniş alnını ovuşdurdu, onun iri göy gözləri uzaqlara dikildi:

– Bülbül bizim mədəniyyətimiz üçün kim idi – bunu indi hələ axıracan başa düşməmişik. Əlli ildən sonra biləcəyik...

Mən o vaxt bu sözləri dəftərçəmdə qeyd etdim.

Niyə belə dedi? Bülbülü ki, sevməyən yoxdu... Azərbaycan mədəniyyətində ki, Bülbül hadisəsini inkar edən yoxdu...

Fikrət Əmirovun o sözlərində bir ağrı var idi və mən indi fikirləşirəm ki, bu ağrını yalnız Azərbaycan mədəniyyətinin təəs-sübkeşliyi yaratmamışdı, bu ağrı, eyni zamanda, sırf insan hisslə-rinin ifadəsi idi, vaxtsız getmiş yaxının, doğmanın əbədi ayrılığın-dan doğurdu: Bülbül həyatda yox idi.

İndi Fikrət Əmirov da həyatda yoxdur. Yalnız yeni-yeni nə-sillərin, xalqın ürəyinə yol tapan (və xalqın ürəyindən xəbər ve-rən!) sənət qalıb: Bülbül sənəti... Fikrət sənəti...

Bir də xatirələr, yazılar qalıb (yazıya pozu yoxdur!) və o ya-zılarda da Fikrət Əmirov da, onun böyük müəllimi Üzeyir bəy Ha-cıbəyov da, Qara Qarayev də, Niyazi də həmişə Bülbülü hörmət-lə, məhəbbətlə, minnətdarlıqla yad ediblər...

Biz sənətin əbədiliyi, sənətkarın ölməzliyi barədə çox yaz-mışdıq, çox eşitmişik, lakin yenə də bu sözləri dönə-dönə təkrar edirik, yəqin ona görə ki, təskinlik yalnız bundadır...

Ədilə xanım Bülbülün son dəqiqələrini təsvir edərkən onun həkimə dediyi sözləri yazır: «– Artıq gecdir, həkim, mən gedi-rəm...».

1961-ci ilin həmin 26 sentyabr gecəsi altmış dörd yaşlı Bülbül əbədiyyətə getdi...

Nəsillər bir-birini əvəz edir.

Və lent yazısındakı o mahnının sədası da ürəklərə keçir:

*Məni dərdə salan dilbər,
Yaxan düymələ, düymələ...*

Mart, 1987.

«MƏN ÖZÜM AZƏRBAYCANDANAM...»

(Unudulmaz Banin)

Hərdən Ümm-ül-Banudan – taleyin hökmü ilə fransız yazıçısı olmuş Banindən məktub almaq və ona məktub yazmaq mənim üçün çox uzaq (və eyni zamanda çox da yaxın!) bir möcüzə ilə ünsiyyətdə olmaq deməkdir.

Məktublarından birində Banin mənim «Mahmud və Məryəm» romanımdan bəhs edərək yazır: «Mahmud və Məryəm» mənim çox sevdiyim və dəfələrlə oxuduğum kitablardan birini - «Min bir gecə»ni yadıma saldı».

Və bu sözləri oxuyarkən mən fikirləşdim ki, Ümm-ül-Banunun özünün həyatı XX əsrin acılı-şirinli «Min bir gecə» nağıllarından biridir...

Banin haqqında mən ilk dəfə yetmişinci illərin əvvəllərində eşitmişdim və o dumanlı məlumat o zaman o qədər nəhəng beton sədlərin arxasında idi ki, haçansa həmin sədləri dəf etmək, o cansız betonu yarıb keçmək heç kimin ağına gəlməzdi, yəni belə bir hadisə baş versəydi, bu da Baninin özünün həyatı kimi bir möcüzə olardı.

O möcüzə baş verdi.

Əsrin əvvəllərində var-dövləti yalnız Azərbaycana, yalnız Rusiya imperiyasına yox, elə bil ki, bütün dünyaya sığışmayan (və o zaman yəqin ki, daimi, əbədi görünən!..) böyük Bakı neft inhisarçıları Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev Baninin – XX əsrin sonlarına doğru yenidən Vətənlə ünsiyyət üçün imkan tapmış bu görkəmli fransız yazıçısının babalarıdır. Əsədullayevin oğlu ilə Nağıyevni qızı evlənmişdi və indinin özündə də Bakının qoca sakinləri o milyonçular toyu haqqında əfsanələr danışır və əlbəttə, o zaman o əfsanənin iştirakçıları da, o əfsanəyə həsrətlə tamaşa edənlər də fikirləşməzdilər ki, həmin əfsanə ilə, əslində, acı tale yollarının başlanğıcı qoyulur...

O izdivacdən 1905-ci ildə Bakıda bir qız dünyaya gəldi və o azərbaycanlı qıza qədim bir ad qoydular: Ümm-ül-Banu, amma illər keçdi və o ad da dəyişdi...

Banın bir məktubunda o vaxt mənim hələ oxumadığım «Qafqaz günləri» (1943) adlı avtobioqrafik romanından bəhs edirdi: «Mən o kitabda onların (yəni müasir Azərbaycan oxucularının – E.) yəqin ki, dumanlı təsəvvür etdikləri keçmiş bir dünyanı təsvir edirəm: Azərbaycan milyonçularının dünyasını, o dünyanı ki, məni orada Avropa dayələri tərbiyə edirdi. Bir də ki, inqilab dünyasını və kapitalist aləminin tarmarını ki, indi o barədə heç təəssüf etmirəm...».

Bax, beləcə...

Dünyagörmüş Ümm-ül-Banu Parisdə, operetta butaforiyasını xatırladan səliqəli Loriston küçəsindəki birotəqlı mənzilində tək-tənha bir həyat sürərkən də itirilmiş milyonlarının təəssüfünü çəkmir və burada heç bir yalançı ürəyigenişlik yoxdu: söhbət dünyanı dərk etmiş bir müdriklikdən gedir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda və milyonlarla bərabər o «Avropa dayələri»nin də dünyanın heç bir qanununa, heç bir vicdana sığmayan zorakılıqla keçmişin «Min bir gecə» nağıllarına çevrildiği zaman Ümm-ül-Banunun on beş yaşı var idi. Həmin «Qafqaz günləri» romanının fransız dilindəki sonuncu nəşrində (1985) isə on səkkiz yaşlı gözəl bir qızın - taleyin qovhaqovu ilə Parisə gəlib çıxmış tənha və pulsuz Ümm-ül-Banunun fotosəkili çap olunmuşdur.

Mən bu fotoya baxıram...

Paris və on səkkiz yaşlı kimsəsiz bir qız...

Mən Parisin tanınmaz-bilinməz küçələri ilə addımlayan o qızı görürəm və birdən-birə qulaqlarımda «İnternasional» səslənir – inqilab mahnısı və o inqilab mahnısı bu dəm qüdrətdən, qələbədən yox, dünyanın acısından, dərdindən, aləmindən xəbər verir...

Tərcüməçi, mağaza satıcısı, katibə, iyirminci illərin zərif, Avropa təkəbbürlü və eyni zamanda, Şərq ədalı manekençisi...

Bunlar hamısı, əlbəttə, taleyin oyunu idi və artıq «Min bir gecə» nağılları yox, real həyat idi və o həyat yolları o qızı gətirib yazı mizinin arxasına çıxardı: Ümm-ül-Banu fransız dilində yazmağa başladı və qısa müddətdə bu azərbaycanlı qız Fransada gözəl bir üslubçu (!) kimi ədəbi ictimaiyyətin hörmətini qazandı.

Taleyin qəribə oyunları var...

Şəmsi Əsədullayevin üç qız nəvəsini tanıyıram, üçünün də yaşı səksəni adlayıb və üçü də dünyanın müxtəlif ölkəsindəki şəhərlərdə yaşayır: Ümm-ül-Banu Parisdə, Züleyxa Əsədullayeva - Viver Vaşinqtonda, Məryəm xanım Əsədullayeva Moskvada...

1990-cı ilin axırlarında Züleyxa xanımı «Vətən» Cəmiyyəti xətti ilə Bakıya dəvət etdik və ABŞ konqresmeni Cim Mudi ilə birlikdə, az qala, yetmiş illik ayrılıqdan sonra Azərbaycana gəldi.

Züleyxa xanım Bakını küçə-küçə gəzdi, son dərəcə iti və sağlam yaddaşı onu bu binanın qabağından o biri binanın qabağına apardı («- Bax, ordan dönəcəyik, Hacı əminin (H. 3. Tağıyevin – E.) evinin qabağına çıxacağıq!..» «- Bax, bura ilə düz gedək, indi Murtuza (M. Muxtarovun – E.) əminin binasını görəcəyik!..»). Hər şeyi öz gözü ilə gördü və görüşlərdən birində üzünü ictimai xadimlərə, görkəmli elm və mədəniyyət adamlarına tutub dedi:

- Diqqətlə sizə qulaq asıram. Ağıllı adamlarsız. Bəs necə oldu ki, bu yetmiş ildə bu məmləkəti bu günə saldız?!

Mənə elə gəlir ki, bu sualın cavabı zəmanənin qəddarlığında-dır və o qəddarlığı az-çox duymaq üçün, istəyirəm bu dəfə də Məryəm xanımın xatirələrindən kiçik bir parçanı yada salım: «Üç qardaşım 1920-ci ildən sonra başlanan terrordan canlarını qurtarmaq üçün anamla birlikdə İstanbula qaçdılar. Mən Bakıda xalamla birlikdə qaldım. Azdan-çoxdan təhsil almışam. Alman, ingilis, fransız, rus, türk, bir də təbii ki, ana dilimi mükəmməl bilirdim və bu bilgi məndə gələcək həyatımın heç də pis olmaması üçün arxayınçılıq yaradırdı. Mülkümüz əlimizdən alınmışdı. Biz xalamla kiçik bir daxmada yaşayırdıq. Amma hardan biləydim ki, milyonçu qızı olmaq başımıza hələ çox bəlalər gətirəcək. Hamı kimi mən də oxumaq istədim. Hara getdimsə, dedilər, milyonçu qızısan, sənə aramızda yer yoxdur. İşləmək istədim. Dedilər, sənə xalqın malını etibar edə bilmərik. Sobotaj edərsən. Beləliklə, qaldım ac. Məhəlləmizdə bir halvasatan arvad var idi. Günlərlə ac qaldığım vaxtlar halvasatana yalvarıb bir tikə halva istəyərdim. Arvad da halvanı verməzdən qabaq deyərdi:

- Hə, milyonçu qızı, oyna, oxu, sənə halva verim. Mən də acından ölməmək üçün küçədəcə qol götürüb oynayır, bildiyim mahnıları oxuyardım, halvasatan dəli bir qəhqəhə ilə gülüb çığırdı:

- Ay camaat, baxın, baxın, görün bu cəmiyyət milyonçu qızını nə günə qoyub, bir tikə halva üçün küçədə qol götürüb oynayır!..».

O dəli qəhqəhə ilə gülən, əslində, halvasatan arvad deyildi, zəmanə idi.

Ağa Şəmsi Nobel qardaşları kimi, Finlandiyada, İranda, Türkiyədə, Rusiyanın bir çox şəhərlərində neft kontorları açmışdı,

Bakıdan başqa, Moskvada, Peterburqda iri müklər tikdirmişdi, Baxçasarayda türk qızları məktəbi açmışdı, Moskvada «Tatar evi» inşa etmişdi, hətta Kaluqada ona müraciət edən kasıb din xadimlərinə – xaçpərəstlərə belə külli vəsaitlə yardım edib kilsə tikintisinə kömək etmişdi...

Nəvəsini isə zəmanə bir tikə halvadan ötrü küçələrdə oynadırdı...

Və zəmanə öz oyununu davam etdirir...

Budur, Məryəm xanım Züleyxa xanımın ABŞ-dan gəlməsi xəbərini eşidən kimi, Moskvadan çıxıb Bakıya yola düşür.

«Üç gündən sonra gəlib Bakıya çatdım, amma bilmədim hara gedim, bacımı bu boyda şəhərdə necə tapım. Evə gəldim, qızım dedi ki, Züleyxa xala zəng edib bizə gələcəyini bildirdi. Xəcalət təri məni basdı: altı nəfərin yaşadığı balaca bir otağa bacımı necə dəvət edirəm? Yadımdadır, 20-ci illərdə bizim indiki «Qoqol» küçəsi ilə «Nizami» küçəsinin tinindəki evimizi müsadirə edəndə dedilər ki, bir ailə on yeddi otaqlı evdə yaşayır, yüzlərlə ailənin isə yaşamağa yeri yoxdur.

70 il sonra biz 6 nəfərdən ibarət üç ailə bir otaqda yaşayırdıq. Görəsən, günahkar kimdir? Nə isə...»

Lakin mən yenə uzaq Parisə, Loristan küçəsində Ümm-ül-Banunun evinə qayıdıram, onun söhbətlərini xatırlayıram...

Bunini yadına salır...

Mən onun «İvan Buninin son höcəti» romanının rus dilində İzrail nəşrini oxumuşdum və Banin o povesti bu sözlərlə başlayır: «Mən İvan Buninlə 1946-cı ildə görüşmüşəm».

1946-cı ildə artıq Buninin «Qafqaz günləri», «Paris günləri» kimi romanları çap olunmuşdu və Paris də daha dostların yaşadığı bir şəhər idi: Araqon, Elyuar, Sartr, Monterlan, Triole, K. Roy...

Paris, eyni zamanda, mühacir dostların da yaşadığı şəhər idi: Bunin, A. Tolstoy, Şalyapin, Gippius, Teffi...

Nadejda Aleksandrovna Teffi Ümm-ül-Banudan otuz yaş böyük idi, amma bu yaş fərqi baxmayaraq, onlar Parisdə ən yaxın adamlar olmuşdular. Ümm-ül-Banu «İvan Buninin son höcəti»ndə «Mən özüm Azərbaycandanam» – deyərək Parisdəki mühacirətdən bəhs edir: «Ədəbiyyat, heç olmasa, ona görə yaxşı bir şeydi ki, adamları bir-biri ilə tanış edir. Ədəbiyyat bir çox qapıları mənim üzümə açdı, məni müxtəlif yazıçılarla yaxınlaşdırdı. Ədəbiyyatın sayəsində mən ilk görüşdən sevdiyim Teffi ilə rəfiqə oldum.

Onun çox iti və acı dili var idi. Həm də ağıllı idi, onunla keçirilən vaxt həmişə adamı valeh edirdi».

Bunini də Ümm-ül-Banu ilə Teffi tanış etmişdi. O zaman Buninin 76, Baninin isə 41 yaşı var idi və yenə də bu yaş fərqi baxmayaraq (bəlkə də elə buna görə!), biz bu gün parlaq Bunin qələminin Baninə yazdığı otuzdan artıq məktubu oxumaq imkanına malikik. O məktublarnın orijinalı Baninin arxivindədir, böyük bir qismi də «İvan Buninin sonuncu höcəti» povestində çap olunub.

O məktublar incə, kövrək insani hisslərin əbədiliyindən xəbər verir və Baninin həmin məktublar əsasında yazdığı sənədli povesti də Bunin qələminin ifadə etdiyi o incə, o kövrək hisslərə layiq bir əsərdir.

Bunin Baninə «Djanum!», «Doroqaya, prekrasnaya, Maqometanka», «Çernaya roza nebesnıx sadov Allaxa», «Doroqaya qazel» – deyə müraciət edirdi və bu müraciətlərdə, əlbəttə, 76 yaşlı dünyagörmüş ustadın xəfif bir təbəssümü var idi. Bəzən məktublarını «Vaş pokornıy sluqa Aşik-Kerib» – deyə imzalayırdı və bizim məhəbbət dastanımızın o məşhur qəhrəmanı elə bil ki, Lermontovun qələmindən adlayıb, Astafyevin «Aşiq Qərib» operasından, Qliyerin «Şahsənəm»indən keçib gəlib Ümm-ül-Banuya çatırdı.

Şahsənəm gözəl və zəngin bir qız idi.

Ümm-ül-Banu Şahsənəm kimi gözəl idi, amma Şahsənəm kimi zəngin deyildi: əksinə, yoxsul idi.

Bəlkə bu, çox çeynənmiş səslənir, amma həqiqət beləydi: zənginlik mənəviyyatda, hisslər aləmində idi.

Bu o zənginlik idi ki, halvasatan arvadın o dəli qəhqəhəsi qarşısında mənəvi bir dayağa çevrilirdi.

O zənginlik bu gün də davam edir və bu gün də heyran edir...

İlk dəfə evində Ümm-ül-Banu ilə görüşəndə bir gənclik şövqü ilə gülə-gülə balaca otağındakı yumşaq kürsünü göstərib:

– Burada Bunin əyləşib!.. – dedi. – Siz də əyləşin!..

Və o gənclik şövqü, o yumor ilk dəqiqədən bir məhrəmlik yaratdı: mən əfsanəvi Baninlə deyil, hətta «Min bir gecə» nağıllarının səhifələrindən gəlmiş Ümm-ül-Banu ilə də yox, Bakıda böyümüş, Azərbaycanın mənim üçün doğma olan ab-havası ilə nəfəs almış, həyatın bütün keşməkeşlərinə baxmayaraq, o ab-havanı damarlarında axan qanında saxlamış, iddiasız bir ağbirçəklə danışırdım.

Amma bu – mənim təəssüratımdır, özü isə «Qafqazlı günlər»də yazır: «Hər dəfə xatirələrin qanadında uşaqlıq çağlarına qayıdanda heyrət məni bürüyür... Uşaqlıq çağlarının yaddaşımın dərinliklərindən baş qaldıran səhnələri sanki mənə aid deyil, sanki onları kimdənsə borc almışam: heç cürə inana bilmirəm ki, bu xatirələr mənə məxsusdur. Elə bil, bu hadisələr mənim başıma gəlməyib, mən onların arasında yad bir səyyaham...»

«Son ümidin çağırışı», «Ernest Yunkerlə görüş», «Mən tir-yəki seçdim», «Sonra», «Yad Fransa», «Ernest Yunkerin portreti» əsərlərini də Parisdəki o «yad səyyah» yazıb... F. Dostoyevskinin «Özgə arvadı»nı da rus dilindən fransız dilinə o «yad səyyah» tərcümə edib. E. Yunkerin «Sülh» romanını da «yad səyyah» çevirib...

Taleyinin müqabilində özünü beləcə «yad səyyah» hiss edən Banin Parisdəki o balaca otağında gülə-gülə mənə dedi:

– Hayıf babamın o milyonlarından!.. İndi mənə lazım olardı!..

O gülüşdə heç bir kin-küdurət, hətta yüngülcə bir təəssüf də yox idi.

Ümm-ül-Banu öz-özü ilə zarafat edirdi...

Banin taleyinin qəribəlikləri isə davam edir: az qala, yetmiş illik ayrılıqdan sonra Banin öz kitabları ilə yenidən Azərbaycana qayıdır.

Bu, Ümm-ül-Banu ömrünün yeni bir başlanğıcıdır.

Mən onun «İvan Buninin son höcəti» əsərindən ilk cümləni xatırladım. Həmin povestdəki son cümləni də xatırlamaq istəyirəm. Bu, Hötenin məşhur kəlamıdır: «Aller Anfang ist schon».

*8 noyabr 1988,
23 mart 1991.*

«NƏ GÜNAH EYLƏDİM Kİ...»

(Əziz Aydın haqqında)

Bir il keçib, amma yenə də gecələr qəfil telefon zəngi çalınanda, elə bilirəm ki, Aydındı, indicə dəstəyi götürəcəyəm və bütün gün ərzində ədəbi dildə uzun-uzadı danışib yorulub, indi, bu gecə çağı öz doğma Şəki ləhcəsinə qayıtmış səsinə eşidəcəyəm...

Bir il dörd fəsildi, üç yüz altmış beş gündü və bu bir ildə özünə azərbaycanlı deyən hər kəs kimi, mənim üçün də ürəkaçan bircə gün olmayıb, amma Aydının matəmi düşüncələrimdə, hisslərimdə bütün bu dərdin-sərin, bütün bu kədərin-fələkətin içində teyxa il boyu ayrıca və kimsəsiz, kədərli, hüznlü, həzin bir ada olub...

Mən bu sözləri yazır, bu etirafı edirəm və elə bil ki, o tənhalıq, o kədər, hüzn insan kimi dil açıb bir ağı deyir və o ağının zəif, taqətsiz sədaları çox uzaqlardan gəlir, o vaxtlardan ki, Dədə Qorqud dünyanın ən sadə və əlacsız sözlərini demişdi: «Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya». O ağının sədaları nə qədər zəif, nə qədər güclə eşidilirsə, yanğısı, acısı da bir o qədər çoxdu:

*Çiçəklər hala gəldi,
Arılar bala gəldi.
Nə günah eylədim ki,
Başıma bəla gəldi...*

Və elə bil ki, gözlərini döyənəkli əllərinə dikib, donub qalmış o nurani Mirsaleh kişi də indi mənimlə birlikdə yeganə övladının müsibətindən deyən o ağını eşidir, Aydının cansız-cüsssüz Mahı anası da bütün duruşu, baxışı, bütün vücudu ilə: «Sinəmdə yer qalmadı, sən haramı dağlarsan?» – deyir.

O ağı güclə eşidilir, çünki taleyin qazıdığı quyunun gedər-qayıtmaz dibindən qalxır...

Aydın yazda köçdü və o yaz günündəki o qara xəbərin qəfil-liyi, gözlənilməzliyi indiyə qədər mənimlədi və elə bilirəm ki, həmişə də mənimlə olacaq.

Yeni yaz gəlib, ağaclar tumurcuq bağlayır, səhərin gözü açılmamış quşların civiltisi aləmi başına götürür, amma bu yeni yaz Aydinsız yazdır, təkcə ailəsi üçün, doğmaları, dostları üçün yox, Bayıldakı o ev üçün, Kişdəki o həyət üçün yox, elə bil ki, bütün xalq üçün bir Aydinsızlıq mövcuddur.

Düz otuz iki il bundan əvvəl (indi bu rəqəmin xofu məni basır!) universitetin filoloji fakültəsinə birlikdə daxil olduq, artıq əlçatmaz, ünyetməz bir keçmişdə qalmış o ilk sentyabr günündə tanış olduq və o vaxtdan da düz otuz iki ildir ki, (yox, daha həmişəlik otuz bir ildir...) Aydın mənim həyatımda yeri olan bir insandır. Hələ üzünə tük çıxmamış o uzun, arıq və bilikli kənd yeniyetməsi, onun birdən-birə böyük və mürəkkəb şəhər həyatı ilə üzübüz gəlməsi indiki kimi mənim gözlərimin qarşısındadır və bu otuz bir ilin xatirələri, nə yazıq ki, indi yalnız mənimkidir.

O xatirələrin fərəhlisi də var, acısı da, zarafatı, şuxluğu da var, ciddisi, təəssüflüsü də, çünki Aydın cəmiyyətin, ictimai əxlaqın, hətta elə bil ki, təbiətin də əvvəlcədən müəyyən etdiyi qəliblərə sığmayan canlı, dinamik, çox zaman da impulsiv bir varlıq idi. Bir tərəfdən müdrik idi, bir tərəfdən də sadələvh, küyə gedən; bir tərəfdən sabit idi, bir tərəfdən də tez-tez fikrini dəyişən; həm də çox sadə idi, həm də mürəkkəb, ziddiyyətli; həm iddiasız idi, həm də şöhrətpərəst; vəfalı idi, bəzən vəfasız; etibarlı idi, bəzən etibarsız; bir sözlə, insan idi və mənim üçün onun ən qiymətli cəhəti zəngin insani hisslərində, insani keyfiyyətlərində idi.

O otuz bir ildə mən Aydını çox vəziyyətlərdə, çox münasibətlərdə görmüşəm (o da məni!) və bunların bəzisini görmək istəməzdim, bəzisini isə, əksinə, daha artıq görmək istəyərdim, amma bütün bunlarla bərabər, daha doğrusu, bütün bunların içində mənim üçün Aydınla bağlı qeydsiz-şərtsiz, gün kimi aydın iki həqiqət var: son dərəcə istedadlı insan idi və eyni dərəcə də həssas duyğuya, hissiyata malik idi. Çox təəssüf ki, bu iki Allah vergisinin ikisindən də axıra qədər istifadə edə bilmədi.

Bəlkə mən həddən artıq açıq yazıram, amma fikirləşirəm ki, buna yəqin ki, mənəvi haqqım var, çünki qat-qat artığını onun üzünə deyirdim, bir də ki, bütün bunların arxasında Aydınla aramızdakı doğmalığ dayanır.

Xatirələr məni dağların qoynundakı o balaca və gözəl Kiş kəndinə aparır və hələ tələbəlik illərində Aydınğilin

şüşəbəndində oturub söhbətləşməyimiz yadıma düşür, o yeni-yetməlik, ilk gənclik söhbətlərinin məğzində gələcəklə – o zaman bizim üçün tamam naməlum olan bir aləmlə – bağlı nə qədər arzular, istəklər, xəyallar dayanırdı... O dağlarda qaratoyuq ovlamağımız yadıma düşür... Xatirələr məni Gədəbəyin Böyük Qaramurad kəndinə aparır: orada bir ay birlikdə folklor topladıq... Əli Bayramlının Muğan-Gəncəli kəndi: orada bir ay birlikdə pambıq yığıdıq... Moskvanın «Dmitri Ulyanov» küçəsindəki və macərələri ilə məşhur Aspirantlar Evi: çox zaman orada eyni otaqda qalırdıq - o, mən, birdə ki, fizika üzrə aspirant, özbək Eldar Uruzbayev, indi məşhur kinorejissorur.

Yadıma gəlir, Azərbaycan qrammatikasının atası, professor Muxtar Hüseynzadə (Allah ona da min rəhmət eləsin!) universitetdə təhsil aldığı vaxtlar Aydını auditoriyada görəndə tamam ciddi deyirdi: «Aydının yanında mənim qrammatikadan danışmağım düz deyil...» Yadıma gəlir, iyirmi-iyirmi bir yaşlı Aydının N.Vinerin «Kibernetika»sını ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi... Yadıma gəlir cavan aspirant Aydının Moskvada öz elmi rəhbəri, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və çox nüfuzlu dilçi Severotyanla elmi ölüm-dirim mübarizəsi... Aydının namizədlik dissertasiyasını birinci dəfə parlaq müdafiə etməsi, sonra da özünün itməsi... İkinci dəfə namizədlik dissertasiyası müdafiə etməsi... Mən Yazıçılar İttifaqında işləyəndə Aydını ədəbi mühitə cəlb etmək üçün onun televiziya ilə birinci çıxışını təşkil etməyimiz və o ilk çıxışı zamanı Aydının həyəcanlanması, gözünü qarşısındakı yazılı vərəqdən çəkə bilməməsi (söhbət gələcəyin tanınmış natiqi Aydından gedir!)... Elə o zamanlar rəhmətlik İmran Qasımov və xüsusən, İshaq İbrahimovla məhrəm münasibətlərinin yaranması... Və sairə... Və sairə...

Son illərin hadisələri... Aydın bu hadisələrin içində idi və o adamlardan idi ki, (belələri isə azdır!) ən müxtəlif görüşlərdə – istər xarici olsun, istər Moskva ziyalı, istərsə də daşnak – fərqi yox idi, xalqını layiqincə təmsil etməyi bacarırdı, ən yüksək xitabət kürsülərindən həm rusca, həm də azərbaycanca xalqının təəssübünü çəkmək, onu müdafiə etmək və zalı inandırmaq iqtidarında idi. Amma təəssüf, çox təəssüf, Aydın bəzən özünü o ocaqda yandırır ki, üstündəki qazan boş olurdu...

Fikirləşirəm: Aydın dünyamiqyaslı böyük alim ola bilərdi... Aydın böyük tənqidçi ola bilərdi... Aydın böyük siyasi xadim ola

bilərdi... Sonra da fikirləşirəm ki, belə fikirləşməyin özü düzgün deyil, çünki «ola bilərdi»lər tamam mücərrəd və mənasız bir şeydi, Aydın var idi və var. Tale ona nə qismət etmişdisə, Aydın da o idi. Qismətdən ki, artığını əldə etmək mümkün deyil...

İndi, bu cümlələri yazarkən saatıma baxıram: gecə saat ikiyə qalır və bu gecə səssizliyi içində heç bir möcüzə baş verməyəcək, o telefon zəng çalmayacaq və o dəstəkdən Aydının səsi gəlməyəcək.

Fikirləşəndə ki, həmişə belə olacaq, öz ömrümün axırına qədər (hər halda, bu dünyadakı ömrümün axırına qədər) bir daha Aydını görməyəcəyəm, onunla bir daha heç vaxt danışmayacağam, elə bil ki, yaşımın bu çağında dünyanın ölüm-itimliyi ilə ilk dəfə üzbəüz dayanıram, o ölüm-itimliyin dərünü kədərini, qüسسəsini ilk dəfə hiss edirəm...

Sonra siqaretin odu barmaqlarımı yandırır...

Və mən yenə də uzaqlardan gələn o ağını eşidirəm:

*Çiçəklər hala gəldi,
Arılar bala gəldi.
Nə günah eylədim ki,
Başıma bəla gəldi...*

Hər birimiz kimi, yer üzündə yaşayan bütün insanlar kimi, Aydının da çatışmazlıqları var idi, səhvləri olurdu, amma o qəfil, gözlənilməz bəla, fəlakət ki, Aydının başına gəldi, bunun müdhişliyi müqabilində Aydın tamam günahsız idi və bir körpə kimi zəif, köməksiz idi...

* * *

Taleyin gərdişi belə gətirdi və indi mən Aydın Məmmədov irsi Komissiyasının sədriyəm. Onun haqqında «Xatirələr» kitabı nəşr etmək istəyirik və bu məqsədlə Aydını tanıyanlara müraciət etmişik ki, xatirələrini yazsınlar. Bəziləri yazıblar və mən Aydının Şəki həyatı ilə bağlı xatirələrdən kiçik epizodları oxuculara təqdim etmək istəyirəm.

Məmməd Bayramovun (Şəki istehsalat kombinatında sex ustası) xatirələrindən:

«Orta məktəbdə oxuyanda Aydın əmək dərslərində də xüsusi fərqlənirdi. O, taxta parçalarından Oxud orta məktəbinin make-

tini elə bir məharətlə düzəltmişdi ki, bu işə hamımız heyran qalmışdıq.

Aydın imkan verməzdi ki, onun inşasını başqaları köçürsün. Bu mümkün olmayanda həmin inşanı sinif yoldaşlarına verir, özü isə təzədən başqa inşa yazırdı.

... Kiş kəndində futbol komandasını Aydın yaratmışdı. Biz də həmin komandada oynayırdıq. Universitetdən yay tətilinə buraxılan kimi kəndə gəlir, sinif yoldaşlarını başına toplayır, bütün yayı onlarla keçirirdi.

... Uşaq vaxtı arabir alma oğurluğuna gedərdik. Aydın zara-fatla deyərdi:

– Bunun nəyi oğurluqdu? Xalq bizim, kənd bizim, alma bizim...»

Bünyamin Bayramovun (Şəki Mərkəzi xəstəxanasında baş tibb işçisi) xatirələrindən:

«1975-1976-cı illərdə Aydın Bakıdan qayıdıb Bolludərə kənd səkkizillik məktəbində rus dili və ədəbiyyatı müəllimi işləyirdi. Əsəbilik nəticəsində xəstələndi. Şəki Mərkəzi xəstəxanasının kardioloji şöbəsində yatırdı. Xəstə yata-yata «Vəfasızlar» adlı əsər yazırdı. Mən xəstəxanada işlədiyim üçün, əlyazmalarını mənə verirdi, mən də onları makinada çap etdirirdim. Əsərin mənə məlum olan həcmi 180-190 makina vərəqi qədər idi. Hələ ki, Aydının mətbu əsərləri arasında ona rast gəlməmişəm. Aydının əlyazmalarını araşdırmaq lazımdır.»

Müzəkkir Qarayevin (Kiş kənd 6 nömrəli orta məktəbinin direktoru) xatirələrindən:

«Kiş kəndində orta məktəb olmadığından təhsilimizi Oxud kənd orta məktəbində davam etdirirdik. Hələ bir-birimizə işnişmədiyimizdən bir dəfə aramızda bərk mübahisə düşdü. Çayda dalaşmağı qərara aldığımızda bizdə bıçaq olduğunu görüb Oxudlu uşaqlar da gedib çardaqdan köhnə bir xəncər tapdılar. Çay kənarında oxudlular ha elədilər, xəncəri qınından çıxara bilmədilər. Dalaşmanı unudub biz də onlara qoşulduq. Biz dəstəkdən, oxudlular isə qından yapışdı, dartmağa başladıq. Axır ki, xəncəri çıxardıq və heyrətlə o xəncərə tamaşa eləməyə başladığımızda Aydın dedi:

– Bu xəncər oxudluların əlində olanda çıxsaydı, günümüz nə olacaqdı? – Sonra gülümsəyərək, oxudlulara tərəf döndü: – Allah da şahiddi ki, xəncər kişililərin əlindədi!..

Bundan sonra barışdıq.

... Bir dəfə Marxalda yeyib-içdikdən sonra, keflənmişdik. Birdən Aydın Leninin heykəlini arxadan qucaqlayaraq dedi:

– Qardaşlar, bizi bu hala kim salıb?

Təəccüblə yan-yörəmizə baxdığımızı görüb əlavə etdi:

– Bizi bu hala Lenin salıb. Müsəlman hara, araq hara?»

Vahid Əzimovun (Oxud kənd orta məktəbinin sabiq direktoru) xatirələrindən:

«Aydının oxuduğu şeirlər, oynadığı rollar hamını heyran edirdi. Sadə bir əhvalatı o qədər şirin, həyəcanlı və cazibədar danışır ki, heç vaxt bu əhvalatı unutmaq olmurdu. Məktəbdə oxuduğu müddətdə ondan bir dəfə də olsun şikayət olmadı, yoldaşlarına qarşı da çox səmimi, qayğıkeş və mehriban idi. Orta təhsili qızıl medalla başa vurdu.

Vaxtilə, Aydının oxuduğu Oxud kənd orta məktəbi indi səkkizillik məktəbdir. Oxud kəndində yeni bir orta məktəb var. Aydın oxuduğu o keçmiş orta məktəbə Aydın Məmmədovun adı verilsə, bu, Oxud kəndinin və bütün Şəki camaatının ürəyindən olar».

* * *

Elə bilirəm ki, bu kiçik epizodlar belə, Aydının maraqlı şəxsiyyəti haqqında təsəvvür yaradır və fürsətdən istifadə edib həmin xatirələri Şəkidən mənə göndərmiş Mərdan Feyzullayevə təşəkkürümü bildirirəm.

10 aprel 1992.

ÖLÜMÜNƏ İNANDIĞIM ADAM

(Vidadi Məmmədovu xatırlayarkən)

Vidadi ilə qohumuyduq, dostuyduq, çox məhrəm çarları olan xüsusi bir zarafatımız varıydı və o zarafatlar bu gün mənim üçün bir kəpənək zəifliyində, kövrəkliyində xatirələrə çevrilib... Amma mən tez-tez Vidadini düşünəndə (bəlkə də elə gün olmur ki, yadıma düşməsin...), onu nə bir qohum, nə bir dost, nə bir həmkar kimi xatırlayıram. Mən Vidadini, misal üçün, təzə çiçəkləmiş yasəmən ağacını, güllü-çiçəkli bir dağ ətəyini, nə bilim, bir gözəl yay gecəsini necə xatırlayıramsa, eləcə xatırlayıram...

Adətən, yaxın bir adamın, bir doğmanın ölümünə inanmağın gəlmir. Misal üçün, mən, aradan nə qədər müddət keçib, amma unudulmaz, həyatımın böyük bir hissəsinin içində olan Aydın Məmmədovun ölümünə inanmıram, gecə saat on ikidə, birdə telefon zəng çalanda hərdən diksinirəm, elə bilirəm ki, Aydındı...

Hərdən qəbiristanlıqda, ömrümün son anına kimi xatirəsi mənim üçün əziz olacaq Araz Dadaşzadənin qəbirüstü abidəsini görəndə diksinirəm, heç cürə inana bilmirəm ki, Araz ölüb, bu, Arazın qəbridi...

Amma Vidadinin ölümünə inanıram...

Bu sətirləri yazıram və içimdəki o qəribə – bir tərəfdən işıqlı, bir tərəfdən də qəmli-qüssəli hissiyyatı sözlə ifadə edə bilmirəm...

Bu sətirləri yazıram və Vidadinin lap yeniyetmə çağlarından bu tərəfə yerişi, duruşu, sifəti, gözlərimin qabağına gəlir, gülməyini, saçını daramasını, köynəyinin qollarını çırmalamasını görürəm və ürəyimin dərinliyinə bir kədər hopur: o yoxdur və mən bu yoxluğu, az qala, təbii hiss edirəm.

Adətən, deyirlər ki, filankəsə igidlik yaraşırdı, vəzifə yaraşırdı, at çapmaq yaraşırdı, gülmək yaraşırdı və s.

Əgər belə demək mümkünsə və burada qəbahətli bir şey yoxdusa, Vidadiyə ölüm yaraşırdı; həyat dediyimiz bu sirri-xudanın ən ali (və adi!) məqamı olan ölüm, doğuluşa bərabər olan gediş...

Hərdən mənə elə gəlir ki... Vidadi aramızdadı: ədəbiyyat söhbətində, içki məclisində, giley-güzar zamanı. Amma cismani Vidadi yox, – o ölüb, o yoxdu; o Vidadi «gəlimli» dünyanın Vidadisidi, onun o biri dünyadakı ruhudu, haqqdan gəlib... Özünün o ali məqama çatmış yüksəkliyindən bizə baxır, sadələvh işlərimizə gülümsəyib başını bulayır, kababdan tutmuş, vəzifəyəcən dünya maldan yapışdığımızı görüb gülümsəyir, yazı-pozu işləri ilə başımızı aldatdığımızı da görüb gülümsəyir...

Məndə qəribə bir inam, hətta tam bir əminlik var ki, bu dünyada ölümünə tamam inandığım Vidadi ilə O biri dünyada mütləq görüşəcəyik.

Vidadi ədəbiyyat adamı idi, amma ədəbiyyatda son dərəcə iddiasız adam idi və bu iddiasızlıq yazmaq qorxusundan, istedad məhdudluğundan doğmurdu, dünyanın faniliyini lap kökündən duyduğu, dərk etdiyi üçün iddiasız idi.

Özü istedadlı adam idi, yüksək zövqü var idi, böyük ədəbiyyatın kriterilərinə bələd idi. Cəmi iki-üç hekayə dərc etdirmişdi, amma elə o gənclik hekayələrinin özündə belə, onun istedadı, bu istedadın potensialı gün işığı kimi aydın bir həqiqət idi. Mən indinin özündə də bir yazı yazanda hərdən fikirləşirəm ki, görəsən, Vidadi bu yazını oxusaydı nə deyərdi? Vidadinin dediyi o sözün əhəmiyyəti indiyə qədər mənimlədir.

Vidadi haqqında xatirələr – bir tərəfdən gülməli, ləzzətli, bir tərəfdən ciddi, bir tərəfdən kədərli xatirələr – çox söyləmək olar və bu sətirləri yazdığım anda da o xatirələr beynimdə dolaşır, birbirini əvəz edir, amma, nəşə, elə bil ki, bu kiçik yazının səmti başqa oldu, o xatirələri də, elə bil ki, bir qəm-qüssə dumanı bürüdü, onlar yazıya gəlmədi...

Sübh tezdən – səhər saat altının sakitliyi içində bu yazının son nöqtəsini qoymaq istəyirəm. Bakı hələ yatıb. Bir azdan oyanacaq və mən də o oyanmış şəhərin qayğı-qadasının içinə girəcəyəm və elə bil ki, Vidadi yenə mənim yanımdadı, mənə baxır və bir azdan başlayacaq o qayğılara, əlləşmə-vuruşmalara, görüşlərə, söhbətlərə, əsəbiləşmələrə, hansısa bir xoş hadisə olacaqsa, ona da indidən gülümsəyir, başını bulayır...

Bu dünyadakı növbəti bir günün, həyat uğrundakı cari mübarizənin miskinliyinə gülümsəyir...

20 may 1993.

«DÜNYA AXİRƏT ƏKİNİ...»

(Heydər Əliyev haqqında söz)

1987-ci ildə Heydər Əliyev xəstələndi, Mixail Qorboçovun ətrafında get-gedə tamam dekorasiyaya çevrilən rəhbərliyin arasında görünmədi və Bakıda obivatel şaiyələrindən tutmuş səriştəli və səriştəsiz siyasi proqnozlaracan cürbəcür fikirlər, gümanlar, yozmalar tüğyan eləməyə başladı.

Həmin ilin payızında mən Moskvada novbəti Beynəlxalq Kitab Yarmarkasının işində iştirak edirdim və Heydər Əliyev xəstəlikdən sonra ilk dəfə o yarmarkanın açılışına gəldi. Azərbaycan pavilyonunda başqa iştirakçılarla bərabər, onunla görüşdük. Arıqlamışdı, aşkar hiss olunurdu ki, ağır xəstəlikdən qalxıb və mən ona baxa-baxa 70-ci illəri, 80-ci illərin əvvəllərini yadıma salırdım. Bakıda, rayonlardakı cürbəcür aktivlərdə, görüşlərdə, iclaslarda saatlarla sinədəftər və ehtirasla danışıqları gözümün qabağından keçirdi, Şuşada Vaqifin məqbərəsinin ziyarəti zamanı qarın-çovğunun içində başıaçıq, iri və möhkəm addımlarla getməyini xatırlayırdım (elə bil ki, Leonid Brejnevin dediyi və indi hamının lağa qoyduğu «Şiroko şaqayət Azerbaydjan!» sözləri məcazi yox, fiziki mənada elə bu adamın özü haqqında deyilmişdi) və fikirləşdim ki, elə bil, qorxunc sistem bu dəfə təbiətlə də əlbir olub və qopardığını ondan qoparıb...

Yarmarkadan sonra mən Almaniya Demokratik Respublikası Yazıçılar İttifaqının dəvətilə «Drujba narodov» jurnalının baş redaktoru, ədəbiyyatımızın o zamankı İttifaq səviyyəsində tanınmasında müəyyən xidmətləri olan Serqey Baruzdinlə birlikdə Şərqi Berlinə getdim və orada eşitdim ki, Heydər Əliyev Siyasi Büro üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad olunub.

Təkcə elə S. Baruzdinin simasında «sovet cəmiyyəti» deyilən o ictimai əxlaq pozğunluğunun bu hadisəyə necə münasibət bəsləyəcəyi mənim üçün tamam aydın idi: bütün səfər boyu yeri düşdü-düşmədi mənə və mən iştirak edən məclislərdə başqalarına Heydər Əliyevi şit-şit tərifləyən yazıq Sergey Alekseyeviç bir-

dən-birə 180 dərəcə dəyişdi, onu tənqid etməyə, haqqında şovnist bir istehza ilə danışmağa başladı. Təbii ki, cavabını verirdim və Baruzdin də artıq dünyasını dəyişdiyi üçün, bu barədə təfərrüata varmaq istəmirəm, amma məsələ burasındadır ki, onun o gözlənilməz dəyişikliyi küləyin səmt göstəricisi idi.

Berlindən qayıdanda gecə Moskvada «Moskva» mehmanxanasına ayaq basarkən ilk gördüyüm dost adam Elmlər Akademiyamızın prezidenti Eldar Salayev oldu və salamsız-kələmsiz ona dediyim sözlər indiyə kimi mənim də yadımdadı, Eldar Salayevin də. Dedim: «– Görəcəksən, birinci ermənilər başlayacaq!...»

Təəssüf ki, belə də oldu.

Heydər Əliyev nüfuz sahibi idi və o nüfuz, hətta erməni daşnak irqçiliyinin belə, qarşısında bir səddə çevrilmişdi.

Bu yaxınlardakı müsahibələrdən birində mənə belə bir sual verdilər ki, 70-ci illərdə, 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda «dalğalanan» Qırmızı Bayraqlar haqqında nə deyə bilərsiniz? Belə cavab verdim ki, o Qırmızı Bayraqlar tarixin faktıdır, onları danmaq olmaz və lazım da deyil. Doğrudan da belədir. Bu günün nəzərləri ilə yaxın (eyni zamanda çox uzaq!) keçmişimizə nəzər salanda, o «təntənəli» iclasları xatırlayanda, indi onlar adama fatnosmoqarık, əcaib, hətta sürrealist təsir bağışlayır. Lakin bu, məsələnin bir tərəfidir: görünən və yekdilliklə pislənən, tənə gətirən tərəfi. İkinci tərəf isə görünmür, dərinədir və mürəkkəbdir. O da bundan ibarətdir ki, həmin «təntənə»lərin arxasında konspektativ şəkildə, xəlvətə, bəlkə də təhtəlşüür, sövq-təbii olaraq xalqın nüfuzunun artması, uzun illərin sarsıntısından sonra akvarellə nəzərə çarpacaq milliyyətçi dirçəliş prosesi başlamışdı. Yüksək bürokratiya xalqın lideri ilə necə hesablaşırdısa, yavaş-yavaş xalqın özünə də münasibətdə, bəlkə də, daxilən istənilməyən, arzu olunmayan bir ehtiram yaranırdı.

Bu sətirləri yazıram, xəyal isə mənə bu dəfə 1985-ci ilə aparır: onda da Moskvada Beynəlxalq Kitab Yarmarkası idi (iki ildən bir keçirilirdi) və «təntənəli» açılış mərasimini keçirmək üçün yüksək rəhbərlik, görkəmli ictimai xadimlər, yazıçılar yarmarka pavilyonunun qarşısına toplaşmışdı. Mən o zaman da yarmarkada Azərbaycan nümayəndəliyinin üzvü idim. Yavaş-yavaş yağış yağdı, mərasim isə başlamırdı. Məlum oldu ki, hamı, o cümlədən, Sov.İKP MK-nın yüksək vəzifəli çinovnikləri, nazirlər Heydər Əliyevin gəlişini gözləyir, o isə gəlib çıxmır. Yağış get-gedə bər-

kiməyə başladı. Nazirlər, MK-nın şöbə müdirləri xaricdən gəlmiş qonaqların istehzalı nəzərləri altında başlarının üstünə qəzet tutub eləcə yağışın altında dayanmışdılar və mərasimi başlamağa cürət etmirdilər. Nəhayət, Heydər Əliyevin maşını gəldi və indiki kimi mənim gözlərimin qabağında ki, Aleksandr Nikolayeviç Yakovlev – gələcək Siyasi Büro üzvü və bu gün köhnə üsul-idarəni ifşa eləyən adam, o zaman isə Sov. İKP MK-nın yeni təyin olunmuş şöbə müdiri o yağışın altında axsaya-axsaya necə maşının qabağına yüyürdü, Heydər Əliyevi necə yaltaqcasına qarşıladı...

Sistemin bir xüsusiyyəti var idi: qorxanda yaltaqlanırdı və sənə yaltaqlanırdısa, mənsub olduğun xalqa da ehtiyatlı yanaşmaq məcburiyyəti qarşısında qalırdı. Stalin zamanı gürcülərə münasibəti xatırlayaq. Bu cür misalları çox gətirmək olar.

O Qırmızı Bayraqlarla bərabər, xüsusən 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda milli təfəkkürün, özünəqayıdışın ayrı-ayrı fərdlər arasında yox, bir küll halında oyanma dövrü idi. Yalnız elə Hüseyn Cavidin cənazəsinin Sibirdən gətirilib doğma yurdda torpağa tapşırılması faktını xatırlayaq. Yaxud 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı sözün yaxşı, sağlam mənasında millətçilik əhvali-ruhiyyəsi, «İran Azərbaycanı» ifadəsinin «Cənubi Azərbaycan» ifadəsi ilə əvəz olunmasının rəsmiləşdirilməsi...

Əlbəttə, bütün dövrlərdə olduğu kimi, o dövrdə də haqlı işdən çıxarılanlarla bərabər, haqsız işdən çıxarılanlar da olub, haqsız incidilənlər də olub, amma onilliklər boyu insani hisslərə yad olan ictimai əxlaqı (daha doğrusu, əxlaqsızlığı!) zorla həyata tətbiq edən, insanı mənən əzən və lazım gəldikdə cismən də məhv edən Sistemi də yəqin ki, yaddan çıxarmaq olmaz və mənim dediyim odur ki, həmin Sistem daxilində şəxsiyyətə və onun fəaliyyətinə hərtərəfli, obyektiv, düşünə-düşünə qiymət verməyə, fikir söyləməyə çalışmaq lazımdır. Başa düşürəm ki, bəzən bu – çətin olur, şəxsi inciklikləri, şəxsi narazılığı boğmaq bir o qədər də asan deyil, lakin mənim təsəvvürümə görə həqiqi yol budur. Onsuz da, dünyanın hər üzünü görmüş qoca tarix belə də edəcək.

Yadıma gəlir, Heydər Əliyevin həyat yoldaşı vəfat edəndə bu gün onun üzünə duranlar, kölgəsini qılınclayanlar, həm də yalnız nomenklatura yox, bəzi ziyalılar, ictimai xadimlər necə bir cidd-cəhdlə, canfəşanlıq göstərə-göstərə Moskvaya getməyə, kişiyyə şəxsən başsağlığı verməyə çalışırdılar. Bunlar hamısı mənim (və yəqin ki, yalnız mənim yox!) gözlərimin qabağında... O zaman

mən də Heydər Əliyevə başsağlığı məktubu yazdım. O məktubdakı sözlər, təbii ki, indi olduğu kimi yadımda deyil, amma fikirlər, əhvali-ruhiyyə yaxşı yadımdadı. Əlbəttə, o şəxsi məktubdakıları təkrar etmək düzgün olmaz, yalnız onu deyə bilərəm ki, mən yenə də həmin fikirdəyəm və məni tanıyanlar yaxşı bilir ki, heç bir konyukturada da bunu gizlətməmişəm.

Artıq çox uzaqlarda qalmış aspirantlıq illərində haradasa oxumuşdum ki, (deyəsən, akademik Tarlenin fikridir), sarsıdıcı inqilablardan, yakobinçilikdən və cəmiyyətin lyumpenləşməsindən sonra XVIII əsrin sonlarında, XIX əsrin əvvəllərində Fransada Napoleon hadisəsi zərurət idi, amma bu adamın məhz Korsikalı Bonapart olması təsadüfdür.

Bu fikri şəxsiyyətlərin müqayisəsi üçün yox, iqtibas etmək üçün xatırladıram. Fikirləşirəm ki, görünür, Azərbaycanda da 28 aprelədən, «bəysizləşdirmə»dən, kollektivləşdirmədən, 37-dən sonra, o dövr üçün Əliyev hadisəsi zərurətin ifadəsi idi. Bəlkə də fatalizmə qapılıram, amma dediyim odur ki, Azərbaycanın öz tam müstəqilliyi uğrundakı mübarizəsindən əvvəl imkan daxilində özünütanıtma və özünü təsdiq mənasında yəqin ki, «Əliyev dövrü»ndə bir zərurət var idi.

Bu yaxınlarda hardasa belə bir məlumata rast gəldim ki, Toddor Jivkov on cildlərlə «Seçilmiş əsərləri»nə toplanmış məqalələrini nəinki özü yazmayıb, ümumiyyətlə, heç onları oxumayıb da! «Sosializm komediyası, farsı» üçün bundan gözəl bir illüstrasiya tapmaq, güman ki, çətinidir... Leonid Brejnevi yaxından tanıyanların dediyinə və yazdığına görə, bu rəhbər də heç nə oxumurdu.

Və həmin kontekstdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin «inkişaf etmiş sosializm» çərçivələrinə sığışmayan bir cəhəti də mənim üçün əlamətdardır: mətbuatı şəxsən izləmək. Onun çıxışlarında, söhbətlərində (mən həmin çıxışların sırası dinləyicilərindən, o söhbətlərin təsadüfdən-təsadüfə sırası iştirakçılarından biri kimi fikir yürüdürem) dərhal hiss olunurdu ki, qələm əhlindən kimin kim olduğunu, hansı məzhəbə qulluq elədiyini yaxşı bilir və bu, köməkçilərin hazırladığı (eləcə də xeyirxahların, daha artıq dərəcədə isə bədxahların verdiyi) məlumatların nəticəsi deyil, öz müşahidəsi, öz biliyidir.

Səksəninci illərin lap əvvəllərində mənim «Literaturnaya qazeta»da bir məqaləm çap olunmuşdu. O vaxt «Litqazeta» bir ədəbi problem, yaxud əsər haqqında müxtəlif fikirlər verirdi. Mənim

məqaləm də Yuri Boldirevin məqaləsi ilə yanaşı verilmişdi və onunla kəskin ədəbi mübahisə edirdim. Onda Həsən Həsənov Mərkəzi Komitənin ideoloji katibi işləyirdi və birdən-birə gecə mənə evə zəng elədi. Məlum oldu ki, Heydər Əliyev Soçidə (əgər səhv etmirəmsə) istirahət edir, məqaləni oxuyub və zəng eləyib bu barədə Həsən Həsənova ətraflı fikrini bildirib. Burada yəqin ki, fəxr eləməli bir şey yoxdur, amma o var ki, cavan bir yazıçının, özü də sırf ədəbiyyat problemlərinə həsr olunmuş yazısı da diqqətdən (və maraqdan!) kənar qalmırdı və bu diqqət «rəhbər diqqəti» yox, oxucu diqqəti idi. Məsələnin maraqlı bir cəhəti də o idi ki, ətrafındakıların xeyli qismi mətbuatla, ümumiyyətlə, mədəniyyətlə maraqlanan adamlar olmasa da, rəhbərdən çəkindikləri üçün, özləri də mətbuatı izləmək, ədəbi ictimaiyyətin problemlərinə məhdud qabiliyyətləri daxilində diqqətlə yanaşmaq məcburiyyətində qalırdı.

Dəfələrlə bunun şahidi olmuşam ki, Heydər Əliyev teatr tamaşalarına baxıb və qurtardıqdan sonra, səhnə arxasında yaradıcı kollektivlə görüş keçirib və heç bir mübaliğəyə yol vermədən deyim ki, yüksək səviyyəli professional sənətsünas kimi tamaşanın təhlilini verib. Orasının da şahidiyəm ki, həmin görüşlərdən sonra yaradıcı kollektivin həvəsi birə-on artırdı. Əsl sənət adamına, sənət kollektivinə nə lazımdır? İlk növbədə xalqın onun sənətinə qiymət verməsi, onu başa düşməsi. Xalqa rəhbərlik edən adam da qiymət verməyi bacarırsa, bu – əlbəttə, çox təqdir ediləsi cəhətdir.

Bu cür görüşlər Moskvada da keçirilirdi: görkəmli arxitektorlarla, yazıçılarla, teatr kollektivləri ilə və deməliyəm ki, onların əks-sədası Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün münbit şərait yaranması baxımından çox xeyirli olurdu.

Həmişə öz-özümə fikirləşəndə, təəccüb, bəzən, hətta heyrət etmişəm ki, Heydər Əliyev kimi, ucqar bir yerdə boya-başa çatıb təhsil alasan, uzun illər boyu DTK kimi sənətdən, yaradıcılıq mühitindən uzaq bir yerdə işləyəsən və bu dərəcədə də ədəbi-estetik təfəkkür tərzinə malik olasan. Yadıma gəlir, 1976-cı il idi, onda lap cavan bir yazıçı idim və Yazıçılar İttifaqına yenicə katib seçilmişdim. Moskvada Səməd Vurğunun anadan olmasının 70 illiyini keçirdik və sonra Daimi Nümayəndəliyimizdə Yubiley iştirakçıları üçün kiçik bir qəbul düzəlttik. Adamların sayı az idi – 30-35 nəfər, amma kimlər idi: Leonid Leonov kimi «canlı

klassik»dən tutmuş o zamanın böyük «ədəbiyyat generalları» – Georgi Markov, Aleksandr Çaykovski, Nikolay Qribacovacan rus ədəbi ictimaiyyətinin «rəsmi» və qeyri-rəsmi ən irəlidə gedənləri. Heydər Əliyev də orada idi və söhbətləri, çıxışları ilə miz arxasında əyləşənlərin, xüsusən, «ədəbiyyat generalları»nın çoxundakı «böyük qardaş» təkəbbürünü sözlün əsl mənasında məhv etdi və o danışdıqca həmin «ədəbi generallar» göz-görəti kiçilirdi...

Bu – şəxsiyyətin miqyasıdır. O məclisdə yalançı məlumatfürlüqlə, əvvəlcədən hazırlaşma ilə, gözə lap ustalıqla da olsa kül üfürməklə, hətta Siyasi Büro üzvlüyünə namizədliyin hipnozu ilə iştirakçıları ovsunlamaq mümkün deyildi, çünki onların özləri sovet «hakimiyyət mətbəxi»nin aparıcı fiqurları, funksionerləri idi. Yalnız şəxsiyyətin təbii özünüifadəsi, fitri qabiliyyət onları o cür göz-görəti kiçildə və hərəni öz yerində oturma bilərdi.

Bir vacib məsələni qeyd etmək istəyirəm: şəxsiyyəti, əlbəttə, cəmiyyət yetişdirir və bu mənada Heydər Əliyev də sovet cəmiyyətinin yetişdirməsi idi və özünün də son çıxışlarından birində dedi ki, həmin cəmiyyətə xidmət etmişdi, bunun məsuliyyətini də dərk edir. Lakin şəxsiyyətin miqyası cəmiyyətin ideoloji-inzibati sərhədləri, çərçivələri ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Bu baxımdan mən Heydər Əliyevin son dövr fəaliyyətindəki (və ümumiyyətlə, həyatındakı!) ideoloji dəyişikliyi təbii hesab edirəm.

Ales Adamovic yazır ki, «sosializmdən pis yalnız onun xarabalıqları ola bilər.» Burada yəqin ki, «sovet sosializmi» demək daha dəqiq olar. Xalqımızın «sovet sosializmi»nin həmin real xarabalıq təhlükəsi ilə üz bəüz durduğu vaxtlarda Heydər Əliyevin bir az qəmli-kədərli, olsun ki, bir az da «heyhat...» əhvali-ruhiyyəli, amma təhlükəsiz, acılı-şirinli xatirələrlə dolu, rahat öz-özünə dərdləşmək üçün vaxt verən, heç kimdə və heç nədə işi olmayan (onda onunla da heç kimin, xüsusən, Kreml mafiyasının işi olmayacaqdı!) «fərdi təqaüdçü» həyatından imtina edib yenidən mürəkkəbliyin, çətinliklərin, xislət naqisliklərinin, min bir xarici və daxili fitnə-fəsadın içinə daxil olmasına, öz xalqının arasına qayıtmasına da mən məhz şəxsiyyətin Əvvəldən Axıra, Başlanğıcdan Sona gedən yoldakı təbii addımları, təbii yolçuluğu kimi baxıram.

Mən Heydər Əliyevi idealizə etmək fikrində deyiləm və heç bu mümkün də deyil, heç olmasa, ona görə ki, ideal xisləti təbiət yox, romantik ədəbiyyat yaradır. Heydər Əliyev bir rəhbər kimi

onu (əslində isə bizim hamımızı!) yetişdirən cəmiyyətin bir hissəsiydisə, deməli, cəmiyyətin səhvləri, eyni zamanda onun da səhvləri idi. Yetmişinci illər, səksəninci illərin əvvəlləri artıq tarixin səhifələrinə çevrildiyi bir vaxtda, o dövrə nəzər saldıqda bir rəhbər kimi onun özündən asılı olan səhvləri də indi gün işığı kimi aydın görmək mümkündür. Məsələn üçün, ətrafına yığılmış və özü Moskvaya getdikdən sonra, respublikada qalan «kiçik rəhbərlər» kolleksiyası...

Mən fikirləşirəm ki, yəni Heydər Əliyev kimi iti zəhnə, fəhmə malik bir adam ətrafındakıların bir çoxunun miskinliyini, riyakarlığını, konformistliyini görmürdü? Ola bilməzdi ki, görməsin...

Bu yerdə biz, görünür, cəmiyyətin şəxsiyyəti üstələməsi hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Və görünür, bu da bir Allah işidir ki, bunun ən böyük acısını Heydər Əliyev özü daddı. Əlindən tutub, çörək verdiyi və rəyasət heyətlərində barmağının kiçik bir işarəsi ilə minlərlə, hətta milyonlarla adamın gözü qabağında (televiziyanın sayəsində) top kimi yerindən atılıb onun qabağına yüyürən (və bununla özlərini xoşbəxt hiss edən, qürurlanan!) adamlar, o iqtidardan düşdükdən sonra, necə bəd üz göstərmələri hamıdan əvvəl Heydər Əliyevin özünə təsir etməli idi və emosional adam olduğu üçün, yəqin ki də etdi.

Bu barədə çox danışmağa, xırdalamağa, elə bilirəm ki, ehtiyac yoxdur. Yunus İmrənin dediyi kimi, «Dünya axirət əkini, əkib götürən bilər», amma etiraf etmək istəyirəm (ümumiyyətlə, mənim bu eksprompt yazım, bir növ, etirafnamədir) ki, o zamanlar – Heydər Əliyevin Bakıya qayıdışı və ona qarşı hücumlar vaxtı beynimdə bir obraz məni xeyli müddət rahat buraxmadı: Kral Lir. Şekspir ona görə əlçatmaz bədii fəlsəfi zirvədir ki, öz yaradıcılığında insan xisləti kimi dəhşətli bir labirintin bələdçisi olub. Bu xislət nələrə qadirdir! Həmin vaxtlar mənim aləmində Heydər Əliyev o cürə xislət dəyişmələri ilə üz-üzə gələrkən, hərgah belə demək mümkünsə, Kral Lir dərəcəli bir pərişanlıq içində idi. Bəlkə də bu fikir, bu bənzətmə mənim fantaziyamın nəticəsidir? Bilmirəm... Amma mən belə hiss edirdim, belə görürdüm.

İndi, gecə saat üçün sakit qaranlığında bu sətirləri yazarkən orasını da fikirləşirəm ki, Kral Lir dərəcəli bir pərişanlığı yaşayan şəxsiyyəti heç vaxt kin-küdurət, intiqam ehtirası ələ ala bilməz, əksinə, kiçikliyi, miskinliyi gördüyü üçün o, bağışlamağı üstün tutar.

Əlbəttə, vaxt gələcək, bizim bu günlərimiz (çətin, özünü ax-

tarışlarla dolu, ziddiyyətli, qanlı-qadalı, amma şübhəsiz ki, tarixi günlərimiz!) də Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin, dramaturqlarının qələminin zəngin, Şekspir ehtirasları ilə dolu materialına çevriləcək, əsərlər yaranacaq, o əsərlərin real tarixi qəhrəmanları olacaq, lakin o həqiqəti ki, Heydər Əliyev özü yaza bilər, onu heç kim yazmayacaq. Bilmirəm, Heydər Əliyev gündəlik tutub, bilavasitə iştirakçısı olduğu epoxal əhəmiyyətli hadisələrlə bağlı, heç olmasa, qeydlər aparıb, yoxsa yox? Mən çox istərdim ki, gələcək nəsillər o gündəlikləri, qeydləri, fikirləri oxumaq imkanına malik olsun. Və eyni zamanda, o yazılar da tamam obyektiv yazılsın, yaxşıya yaxşı, pisə pis deyilsin. O yazılar yazılarkən daxili «qlavlit» – şəxsi təəssübkeşlik bir tərəfə atılsın və «cəmi məxluqatın əşrəfi» olan insan müəllifin simasında o tarixi sənəddə bütün vüsəti ilə təsvir olunsun – yaxşısı da pisi ilə bərabər, müdrikliyi və pərişanlıqı, Xeyir ilə Şər arasındakı ədəbi mübarizədə qadirliyi və səhvləri, aldandıqları ilə birlikdə.

Bu yaxınlarda yaxın adamlarla xudmani bir söhbət zamanı bir dost məndən soruşdu: «– Heydər Əliyevi bir sözlə necə səciyyələndirərdin?» Özüm üçün də gözlənilməz bir cavab verdim: «– Tənha adam.» Bilmirəm nə üçün belə dedim? Nəyə görə? Hansı əsasla? Bəlkə ona görə ki, istedadlı şəxsiyyət həmişə tənha olur? Bilmirəm... Amma belə dedim və indi də belə düşünürəm.

28 iyul 1992.

TARİXLƏ ÜZ-ÜZƏ DAYANMIŞ ADAM

(Portret cizgiləri)

«Naxçıvan» qəzetinin baş redaktoru Rizvan müəllimin xahişi ilə nəhayət ki, vaxt tapıb bu yazını başlamaq istəyəndə xəyal məni birdən-birə düz iyirmi altı il bundan əvvələ – 1969-cu ilin iyul ayına apardı...

O vaxt mən cavan bir aspirant idim, yay istirahətinə Kislovodskaya getmişdik və orada eşitdik ki, Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilib. Yaxşı yadımdadı, bu xəbər özünü qərribə bir yenilik əhvali-ruhiyyəsi gətirdi, yeni ümidlər yarandı, çox qısa bir müddətdən, xüsusən, avqust plenumundan sonra, respublikada elliklə bir nikbinlik yarandı və tale belə gətirdi ki, bizim, yəni altmışıncı illərdə ədəbiyyata gəlmiş ədəbi nəslin bir qələm sahibi kimi formalaşması yetmişinci illərə təsadüf etdi və bütün bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyəti ilə bilavasitə Heydər Əliyev arasında mənəvi və mən dəyərdim ki, məhrəmanə bir körpü yarandı.

Bu barədə mən 1992-ci ildə Heydər Əliyev haqqında yazdığım oçerkdə bəhs etmişdim və indi təkrara varmaq istəmirəm, amma, əlbəttə, o uzaq 69-cu ildə bütün fikri-zikri ədəbiyyata bağlı olan bir cavan kimi, mənə heç vaxt ağılıma gəlməzdi ki, SSRİ dediyimiz o nəhəng imperiya kartdan quraşdırılmış evcik kimi, tar-mar olacaq və yeni, müstəqil Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyevi mən yalnız bir yazıçı kimi kənardan yox, həm də həmin dövlətdə vəzifə tutmuş bir adam kimi yaxından müşahidə edə biləcəyəm...

Heydər Əliyev haqqında çox yazılıb, amma, şübhəsiz ki, yazılacaq kitablar, aparılacaq tədqiqatlar hələ irəlidedir, gələcəkdədir, çünki tarix özünə mənsub olan şəxsiyyətləri heç vaxt diqqətdən kənar qoymur, illər keçir, onilliklər, yüzilliklər bir-birini əvəzləyir, tədqiqatlar isə dayanmır, yeni-yeni faktlar aşkar olunur, yeni-yeni kəşflər ortaya çıxır.

Eyni zamanda Heydər Əliyev özünü tarixi məsuliyyəti dərindən dərk edən bir şəxsiyyətdir. Bəzən mənə elə gəlir ki, yalnız mü-

hüm qərarları qəbul edərkən yox, adicə gündəlik qayğuların həllində də o, tarixi ona baxan, onun hərəkətlərini izləyən bir varlıq kimi yanında hiss edir. Elə bilirəm ki, təəssüratım məni aldatmır, belə də var, çünki söhbət daxilən zəngin və emosional, amma impulsivlikdən uzaq, ən gərgin çağlarda belə, özünü səfərbərliyə almağı bacaran, iradəli və qorxmayan, çəkinməyən, özünə inanan və öz böyük imkanlarını qiymətləndirməyi bacaran unikal bir şəxsiyyətdən gedir – müstəqil Azərbaycanı bu günün keşməkeşli yolları arasında magistral müəyyən edib bir dövlət kimi gələcəyə doğru aparən şəxsiyyətdən.

Məhz bu fitri keyfiyyətlərinə görə onu yamsılayanlar, onun ayaqqabısını geyib, yerişini yerimək istəyənlər, əslində, gülünc vəziyyətə düşürlər, çünki onların imkanları və iddiaları arasında bir təzad yaranır.

Heydər Əliyevin imkanları yalnız onun özünə məxsusdur, başqasına yox.

Misal üçün, son iki ildə mən bunun dəfələrlə şahidi olmuşam və hər dəfə də mat qalmışam ki, Heydər Əliyev, deyək ki, ağır və üzücü səfərdən qayıdıb, aeroportda məlum olub ki, filan ölkənin dövlət bayramıdır, səfirlik qəbul düzəldib, ora gedib təbrik etmək lazımdır, dərhal, yəni yarımca saat da istirahət etmədən maşına minib o qəbula gedib, həmin ölkə ilə və ümumiyyətlə, xarici siyasətlə bağlı parlaq nitq söyləyib, sonra oradan çıxıb kənd təsərrüfatı işçilərilə görüşüb, bu sahənin problemləri və həmin problemlərin həlli yolları ilə bağlı çıxış edib, sonra heç bir fasiləsiz təhsil işçiləri ilə görüşüb, təhsilin müasir vəziyyəti və vəzifələri barədə danışmış, sonra da bir görkəmli şairin, yaxud rəssamın yubileyində iştirak edib, onun yaradıcılığı haqqında, Azərbaycan mədəniyyətində tutduğu yer barədə professional söhbət açıb... Və bu bir istisna deyil, onun gündəlik işinin tərkib hissəsidir.

O bu çıxışlara necə hazırlaşır, bir-birindən tamamilə fərqli sahələri dalbadal necə ehtiva edir, axı, bir dəqiqə də boş vaxtı qalmır ki, heç olmasa, psixoloji cəhətdən özünü kökləsin... Bu, həqiqətən, mənim üçün bir sirr-xudadır...

Mən həmişə fikirləşirəm ki, Heydər Əliyevin köməkçilərinin işi bir tərəfdən çətinidir, çünki tələbat böyükdür, böyük də məsuliyyət var, o biri tərəfdən də asandır, çünki onun üçün başqa dövlət başçıları kimi, gecə-gündüz əlləşib, faktlar toplayıb, sitatlar yı-

ğib çıxış yazmaq, məruzə hazırlamaq lazım deyil. Bu işi köməkçilərinin əvəzinə onun özünün fitri istedadı görül.

* * *

Heydər Əliyevin bir siyasət adamı, dövlət başçısı kimi elə xüsusiyyətləri var ki, onlar bir yerdə onun adı ilə bağlı olan məxsusi, personal bir «siyasi idarəetmə» məktəbi yaradır və mən çox istərdim ki, özüm də daxil olmaqla, vəzifə sahibləri, səlahiyyətli şəxslər bu məktəbdən nəsə əxz etsinlər, götürsünlər, bəlkə gələcəkdə daha da inkişaf etdirdinlər.

Fikrimi bu yazının məhdud çərçivələri daxilində əyaniləşdirmək üçün cəmi ikicə misal gətirmək istəyirəm və miqyas etibarilə bir-birindən fərqli olan bu misallardan biri lokal (amma çox əhəmiyyətli!) səciyyə daşıyırsa, ikincisi, mənim fikrimcə, ümumiyyətlə, siyasət aləmində yeni sözdür və həqiqətən, siyasət dərslərinə düşəsi bir epizoddur.

Adətən, Heydər Əliyevdən bəhs edən məqalələrdə, söhbətlərdə onun fenomenal hafizəsindən, yaddaşından bəhs edirlər və bu, həqiqətən, belədir. Amma Heydər Əliyevin başqa bir fenomenal xüsusiyyəti də var: qulaq asmaq bacarığı, dinləmək qabiliyyəti, səbri.

Hərdən Prezident əlaqədar sahənin rəhbərliyi ilə, ayrı-ayrı vəzifə sahibləri ilə kiçik müşavirələr keçirir və mən bu son iki ildə dəfələrlə şahidi olmuşam ki, həmin müşavirələrdə Heydər Əliyev necə böyük bir səbrlə çıxış edənlərə qulaq asır. Nə gizlədim, danışanların, məlumat verənlərin hamısının ağızından dürr tökülür, bəzən qulaq asdıqca, şəxsən mənim canım sıxılır, hansı bir səviyyəsiz çıxış isə adamı əsəbiləşdirir və bu səviyyəsizliyi, şübhəsiz ki, ilk növbədə, elə Heydər Əliyevin özü görür, amma, hətta belə məqamlarda belə, danışanın sözünü kəsmir, söylənən fikirləri, gətirilən arqumentləri axıracan dinləyir. Bu da bir vergidir və elə bilirəm ki, dövlət başçısı üçün çox vacib vergidir: adamlara öz sözlərini axıra qədər deməyə münbit zəmin yaratmaq...

İkinci misal isə məni fikrən iki il bundan əvvələ – 1993-cü ilin avqustuna aparır. Heydər Əliyev Respublika Ali Sovetinin sədri, ölkə isə ciddi siyasi böhran içində idi və belə bir vaxtda Bakıda gizli vərəqələr yayırdılar, o vərəqələrdə şəxsən Heydər Əliyevin əleyhinə hədyanlar yazırdılar, xalqı, guya ki, ayağa qaldırmaq istəyirdilər.

Belə bir vəziyyətdə artıq dövlətə başçılıq etməyə başlamış Heydər Əliyev nə elədi? Milli Məclisin canlı yayımla bütün ölkəyə göstərilən iclasında həmin vərəqələrdə yazılanları kamera qarşısında ucadan oxutdurdu və küncdə-bucaqda gizli-gizli üç nəfərin, beş nəfərin arasında yayılan həmin vərəqələrdəki yazıları yeddi milyonluq xalq eşitdi, bununla da o vərəqələri yazanların və yayanların istədiklərinə tamamilə əks bir effekt, həm də çox güclü bir effekt alındı. Bu, çox şey deyən və mənim fikrimdə unudulmaz bir dərs idi.

* * *

Bir cəhəti qeyd etmək istəyirəm, bilmirəm buna səlahiyyətim çatır, yoxsa yox, amma, hər halda, yazıram, çünki bunu mühüm hesab edirəm. Mən Heydər Əliyevin ailəsinə yaxın adam deyiləm, amma kənardan kənara da olsa, uzun illərin müşahidəsi, ayrı-ayrı, ilk baxışda bəlkə də kiçik görünən detallar içərisində bir həqiqət mənim üçün (və bilirəm ki, yalnız mənim üçün yox!) gün işığı kimi aydındır: bu adam bütün varlığı ilə rəhmətlik həyat yoldaşına, övladlarına, nəvələrinə bağlıdır və belə bir həyat yoldaşı, ata, baba bağlılığı çox mühümdür, ona görə ki, millətə, vətənə bağlılığın da kökü oradan başlayır.

Bəşəriyyətdə gedən yol millidən keçdiyi kimi, millətə, vətənə məhəbbət də ailədən gəlir və qədim Roma imperiyasından bu tərəfə tarix sübut eləyib ki, məhz məişətdə, şəxsi həyatda, şəxsi əxlaqda ciddi və səmimi olan dövlət başçıları öz ölkələri üçün tarixi işlər görməyi bacarıblar, əks təqdirdə dövlət başdan çürüyüb məhv olub, necə ki, elə həmin qədim Roma imperiyasının özü dağılıb tarixin çevrilmiş səhifəsinə döndü.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına bağlılığı, bu xalqın məişətinin ən xırda detallarına belə bələd olması, onun psixologiyasını və xarakterini dərinləndirən duyması, bu xalqın mənəviyyatının folklorunda, ümumiyyətlə, sənətdəki bədii-estetik ifadəsini incəliklərə qədər hiss etməsi, Azərbaycan dilini bütün zənginliyi ilə bilməsi mənim üçün həmişə ön planda olub. Həm də elə bilirəm yalnız mənim üçün yox, ümumiyyətlə, Azərbaycan yaradıcı ziyalıları üçün. Və həmişə də milliyyətə, kökə tərəf səsləyib və sövq edib.

Bu mənada yetmişinci illərdəki, səksəninci illərin əvvəllərindəki «sosialist əməyi qələbələri»nin, «qızıl bayraqlar»ın arxasında da, ilk növbədə, xalqın milli özünüdəyərliyi dayanırdı və bir

neçə il bundan əvvəl mən bu barədə yazmışdım. O «əmək qələbələrini», «qızıl bayraqlar», respublika bayrağına taxılan o ordenlər böyük və dövrü üçün çox cəsarətlə yaradılmış aysberqin görünən hissəsi idi, mühümü, vacibi, əsası isə, yəni xalqın, hərgah belə demək mümkünsə, gizli özünü təsdiqi isə həmin aysberqin görünməyən, suyun altında qalan hissəsi idi... Vaxt gələcək və bütün bunların hamısı elmi tədqiqat obyektinə olacaq, öyrəniləcək, dəqiqləşdiriləcək, çünki ən obyektiv meyarlar bizə yox, əlbəttə, tarixə məxsusdur.

Yadıma gəlir, Fizulinin 500 illiyi münasibətilə Türkiyədə olduğumuz vaxt parlamentin sədri Cindoruq Prezident başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvlərinin şərəfinə qəbul düzəltmişdi və bizim gözəl müğənnimiz Səkinə İsmayılova orada «Küçələrə su səpmişəm»i oxudu. O mahnının Heydər Əliyevə necə dərnüni təsir etməsini görmək üçün, xüsusi qabiliyyət yiyəsi olmaq lazım deyildi, həmin mənzərə indi də mənim gözlərimin qabağında və o zaman mən Heydər Əliyevə baxa-baxa fikirləşdim ki, bu adam ki, Azərbaycan mədəniyyətinə bu dərəcədə bağlıdır, bu mahnı ki, onun milli hisslərini bu dərəcədə tərpədir, həyatının səkkiz ilini Moskva mühitinə (özü də kommunist rejimli rəsmi mühitinə!.. bəlkə də mühacirətinə!..) necə dözüb? Bu da, görünür, onun iradəsinin, daxili səlhiqəsinin səfərbərlik gücünün bir göstəricisidir...

Xatirə məni 1982-ci ilin sonlarına aparır, o vaxta ki, Brejnev ölmüşdü, Andropovun fərmanı ilə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilmişdi, Sov.İKP MK-nın plenumunda isə Siyasi Büronun üzvü seçilmişdi və Bakıdan Moskvaya köçürdü.

O zaman bir dəstə yazıçı, o cümlədən də mən daxil olmaqla bir neçə cavan yazıçı onunla xudahafizləşmək üçün yanına getmişdik və onda onun hansı bir çətinliklə Azərbaycandan ayrılmasının, necə deyərlər, Azərbaycandan qopa bilməməsinin şahidi olduq. O sidq-ürəkdən kövrəlmişdi və bunu heç cürə gizlədə bilmirdi və yadıma gəlir, onda mən bir heyret içində fikirləşdim ki, insan xisləti, doğrudan da, sirr-xudadır: bir tərəfdən o cürə Əliyev zəhmi və sərtliyi, hətta bəzən amansızlığı, bir tərəfdən də belə bir hisslər aləmi, belə bir açıqlıq... Bu mənim üçün bir yazıçı kimi, çox maraqlı müşahidə idi və gizlətmək istəmirəm, həmin marağ indiyə kimi davam edir. İndinin özündə də mən bəzən onun şəx-

siyyətində elə gözlənilməz cəhətlər müşahidə edirəm ki, elə bil, onu birinci dəfə görürəm, birinci dəfə eşidirəm...

Orasını da yaxşı xatırlayıram ki, həmin görüşdə Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək vahidliyi haqqında danışdı və elə danışdı ki, elə bil, söhbət müstəqil bir dövlətdən gedir. Bunun həmin dövrün kontekstində və Heydər Əliyevin tutduğu vəzifənin səviyyəsində nə demək olduğunu, elə bilirəm ki, izah etməyə ehtiyac yoxdur. O söhbəti mən təfərrüatı ilə qeyd etmişdim, hardasa arxivimdə durur və haçansa, əlbəttə, yazılacaq. Necə deyərlər, niyyət olmasın, qismət olsun...

* * *

Bəzən Heydər Əliyevin keçirdiyi müşavirələrdə özümdən asılı olmayaraq ətrafa baxıram və ətrafımdakıların üç il, beş il bundan qabaqkı vaxtlarını gözümün qabağına gətirirəm, elə bil ki, cürbəcür müşavirələri, məclisləri, görüşləri təzədən görürəm, bu adamların söhbətlərini, çıxışlarını, hərəkətlərini, şəxsən mənimlə mübahisələrini və dedikləri sözləri xatırlayıram.

Bəli, onların bəziləri zaman dediyimiz məhək daşının sınağından çıxıb və bu gün də Prezidentin gözlərinin içinə baxmağa, Prezidentlə və onun xətt-hərəkəti ilə bağlı söz deməyə, fikir yürütməyə mənəvi haqları var və doğrudan da, dünyanın işləri qəribədi, bu adamlar, adətən, özlərini gözə soxmaq, mənəvi haqlarından sui-istifadə etmək (hərgah belə demək mümkünsə!) həvəsində olan əxlaq sahibləri deyillər.

Ancaq zamanın sınağından çıxmayanlar da, təəssüflər olsun ki, az deyil... Bəlkə bu mənim subyektiv fikrimdir, bəlkə bu adamların hərəsinin öz bəraəti var, ola bilər, amma mən düşündüyümü yazıram və həmin «bəraəti» də sidq-ürəkdən qəbul edə bilmirəm.

Ən maraqlısı odur ki, bu gün daha artıq gözə girməyə çalışan və canfəşanlıq eləyən də bəzən onlardır. Təbii ki, mən bu adamların heç birinə inanmıram, onların «vəfadarlığını» saxta hesab edirəm, Prezidentin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin mənafeyinə xidmət etmələrinə şübhə ilə yanaşıram və eyni zamanda, gizlətmirəm, bir təskinliyim də var ki, bu səpkili «iqtidar bülbülləri» həmişə, bütün dövrlərdə, epoxalarda olub və görünür, həmişə də olacaq.

Bir epizod yadıma düşür. 1991-ci ilin mart ayı idi və biz Müslüm Maqomayev adına Filarmoniyanın binasında Azərbaycan yazıçılarının IX qurultayını keçirirdik. Qurultayın açılışına bir müddət qalmış mən dəhlizdə dayanıb bir nəfərlə söhbət edirdim. Bizdən bir az aralıda o vaxtın yüksək rütbəli yerli partiya məmurları dayanmışdı. Mənim söhbət etdiyim şəxsin üzü filarmoniyanın küçə qapısına tərəf idi və biz nə barədəsə fikir mübadiləsi edirdik. Birdən bu adamın sifəti göz-görəti əyildi və o ağızındakı sözü yarımcıq kəsib sürətlə filarmoniyanın foyesinə tərəf getdi (əslində, qaçdı!). Mən əvvəlcə bir şey başa düşmədim, hətta fikirləşdim ki, bu yazıq birdən-birə sancılıandı, ya nə isə ona bir şey oldu. Sonra sövq-təbii filarmoniyanın küçə qapısına tərəf baxdım və gördüm ki, Heydər Əliyev qardaşı ilə birlikdə bir «Jiquli» maşınından düşüb filarmoniyaya girərək bizə sarı gəlir. İndicə mənimlə söhbət edən şəxsin belə bir panika ilə qaçmağının səbəbi də, sən demə, bu imiş, çünki yanımızdakı «anti-əliyevçi» partiya məmurlarının yanında onunla görüşməkdən qorxmuşdu.

Bilmirəm, Heydər Əliyev bu qaçışı gördü, yoxsa yox (hər halda, görmüş olardı, onun xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, ən kiçik detal belə, gözündən yayınmır), mən isə bu hadisə ilə bağlı daxili pərtlik və pərişanlığımı gizlətməyə çalışaraq uzun sürən ayrılıqdan sonra yenidən yazıçılarla görüşməyə gəlmiş Heydər Əliyevə «xos gəlmisiz» elədim və xeyli müddət insan xislətinin miskinliyindən və dönüklüyündən xəbər verən bu epizodun ağır təəssüratı məni rahat buraxmadı.

Məsələ burasında idi ki, həmin qaçan şəxs vaxtilə bilavasitə Heydər Əliyevin irəli çəkdiyi, vəzifə verdiyi, bəzi günahlarının üstündən keçdiyi bir adam idi, raykomun birinci katibi işləmişdi, sonra nazir olmuşdu... Və mən bu epizodu bir də ona görə xatırlayıram ki, həmin adam indi də yeni vəzifədədir və danışıqda ağızına çullu dovşan sığışmır.

Heydər Əliyev müsahibələrində, çıxışlarında bir neçə dəfə deyib ki, onun şəxsi dostları olmayıb, onun üçün dostluq da, yoldaşlıq da iş adamları ilə bağlı olub. Doğrusunu deyim ki, bu etiraf bəzən mənim üçün tragik bir etiraf kimi səslənir, daxili tənhalıqdan, gizli iztirabdan xəbər verir, beşgünlük həyatda özü üçün yaşamağa vaxtı olmayan, amma daxilən zəngin və emosional bir insanın (həm də təbiəti etibarilə yaradıcı bir insanın) hər hansı şəxsi ünsiyyətdən məhrum güzəranından xəbər verir. Bir yazıçı kimi deyə bilərəm ki, bu çox çətin güzərandı... Onsuz da çətin dünyaya

da çətin bir güzəran. Və mən fikirləşirəm ki, belə bir adama qarşı iş yoldaşlarının dönük çıxması, hətta bəzilərinin üzdə gülüb, tərifləyib, arxada hörümçək toru toxuması və yaxud toxunan o hörümçək torunu görüb, ondan xəbər tutub özünü görməməzliyə, bilməməzliyə vurması yalnız bəndəyə yox, Allaha da xoş gedəsi şey deyil...

Əlbəttə, xəyanət dünyanın ən ağır, ən iyrənc bir hadisəsidir, amma mehrini-məhəbbətini işə və iş yoldaşlarına salmış bir nəfərə qarşı xəyanət ikiqat ağır, ikiqat iyrənc və ikiqat sarsıdıcıdır.

Bu cür adamlar barədə fikirləşəndə, onları ətrafda görəndə, onların vəzifə kreslolarındakı narahatlıqlarını müşahidə edəndə fikirləşirsən ki, axı, dəyməz, bu dünyada bu cür şərəfsiz yaşamağa dəyməz!... Ustad Hüseyn Bozalqanlı demişkən:

*Bu qoca dünyanın yoxdu vəfası –
Gah boşalıb, gah da dolan görmüşəm...*

Vəzifədən beləcə dördəlli yapışmaqdan nə qalacaq ki, dünyanın özündən də yapışanda heç kimə heç nə qalmayıb. İndi də Aşiq Bilalın bir qoşmasındakı sözlər yadıma düşür:

*Dünyanı dördəlli qamarlayanlar,
Əcəl şərbətindən içib gedəcək...*

Bir halda ki, əvvəl-axır bu «əcəl şərbəti» içilməli, olmaz ki, rıyanı, ikiüzlülüü, saxtılığı bir tərəfə atıb insan ömrü yaşayasan?

Əlbəttə, mən bu sözləri yazmaqla yeni bir Amerika kəşf etmirəm, bəlkə də açıq qapını döyəcləyirəm, amma ... amma yazmaya da bilmirəm. Mən uzun müddət Yazıçılar İttifaqında işləmişəm və ümumiyyətlə, uşaqlıqdan yazıçıların arasında olmuşam, yazıçılar da mürəkkəb adamlardı, odur ki, rəhmətlik Əli Vəliyevin bir sözü var idi: «Ən böyük biclik düzlükdü!».

Nə isə, hərə öz vicdanı və Allahı qarşısında cavabdehdi, yazılan, deyilən sözlə insan xisləti təmizlənsəydi, min illərdi Xeyir müqəddəs kitabların vasitəsilə, böyük dühaların qələmiylə deyir, yazır, amma Şər öz işindən əl çəkibmi?

Yadımdadır, 1991-ci ildə Heydər Əliyev haqqında yazdığım oçerkdə mən insanların dönüklüyü kontekstində onu Kral Lirə

bənzətmişdim, çünki həmin dönüklüyün və naxələfliyin yaratdığı pərişanlığın miqyasını, həqiqətən, Şekspir qələminə layiq bir səviyyədə hiss edirdim (indi o zamanın televiziya çıxışlarını, qəzet yazılarını, Ali Sovetin məşhur iclaslarını xatırlayanda eyni hissləri keçirirəm!), amma gərdisin hər üzünü görmüş qoca tarix mənim bənzətməmə öz düzəlişini etdi, Honerilya və Reqana dönüklüyünün, naxələfliyinin doğurduğu pərişanlığı məğlub etdi, Kordeliya məhəbbətinin və ehtiramının miqyası qalib çıxdı.

Məhz Kordeliya məhəbbəti və ehtiramı ümumxalq məhəbbətinə və ehtiramına çevrilərək Heydər Əliyevi Naxçıvan ucqarlığından (və sürgünündən!) həmin xalqın Prezident kürsüsünə çəkib gətirdi.

Bu yerdə mən iki kəlmə də müxalifət haqqında demək istəyirəm. Bir neçə il bundan əvvəl mən müxalifətdə idim, bu gün mən iqtidarın nümayəndələrindən biriyəm. Lakin o vaxt çıxışlarımda, yazılarımda söylədiyim bir fikri yenə də təkrar edirəm: iqtidar da, müxalifət də Azərbaycan dövlətçiliyinin mənafeyinə xidmət etməlidir. Arada şəxsi-qərəzlik, düşmənçilik olmamalı, dövlətin marağı əsas götürülməlidir, şəxsi təəssübkeşlik yox, milli təəssübkeşlik lazımdır.

Xüsusən də indiki keçid mərhələsində. «Mən müxalifətdəyəm, ona görə də iqtidarın gördüyü bütün işləri inkar etməliyəm» – prinsipi ilə fəaliyyət göstərmək Azərbaycan dövlətçiliyinə xeyir gətirə bilməz. Mən təsəvvür edə bilmirəm ki, barışmaz müxalifətdə dayanan, eyni zamanda, canı ilə, qanı ilə millətə, vətənə bağlı olan hər hansı bir nəfər, misal üçün, Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfəri zamanı ən nüfuzlu və dünya miqyaslı dövlət xadimləri ilə görüşlərində, ən müxtəlif auditoriyalardakı çıxışlarında, davranışında, hərəkətlərində Azərbaycanı necə böyük ləyaqət və yüksək siyasi-intellektual səviyyədə təmsil etməsinə baxarkən qürur hissi keçirməsin.

Allaha şükür, televiziya bütün dünyanı evimizə gətirib, başqa rəhbərləri, başqa prezidentləri də görürük. Mən müqayisələr aparmaq, nəticə çıxarmaq fikrində deyiləm (bu, qoca tarixin işidir!), ancaq hər şey göz qarşısındadır, necə deyərlər, kor-kor, gör-gör...

Mən Heydər Əliyevin Səudiyyə Ərəbistanının Kralı Fəth ilə, yaxud İran İslam Respublikasının prezidenti Haşimi-Rəfsəncani ilə apardığı rəsmi danışıqların bilavasitə şahidi olmuşam və heç bir konyukturaya varmadan sidq-ürəkdən deyirəm ki, həmin danışıqlarda Prezidentin hansı bir dəmir prinsipiəlik və eyni zamanda,

diplomatik incəliklə Azərbaycanın dövlət mənafeələrinin keşiyində durması mənə bir azərbaycanlı kimi, ömrünün otuz beş ilini ədəbiyyata həsr etmiş bir qələm sahibi kimi, sözün əsl mənasında daxili bir fəxarət gətirib.

«Mən müxalifətdəyəm, ona görə də bütün bunları görə bilmərəm, çünki görməməliyəm, vəssalam!» – əhvali-ruhiyyəsi və psixologiyası Azərbaycan dövlətçiliyinə hansı xeyiri gətirə bilər?

Təəssüflər olsun ki, başqa bir eybəcər siyasi əxlaq da bizim üçün səciyyəvidir; nə qədər ki, vəzifədəyik, iqtidarı dəstəkləyirik, şəxsən Prezident haqqında da ən yaxşı sözlər deyirik, elə ki, vəzifədən azad edirik, oluruq müxalif, toyda da, yasda da ağzımıza gələni danışırıq... Bundan miskin və ləyaqətsiz nə ola bilər? Deməli, sən vəzifənin qulusan, sən vəzifədə olanda cıncırını çıxarmırdın, deməli, sənin nəinki Prezidentə hörmətin yalançı idi, sənin millətə məhəbbətin də yalançıdı, dövlətçiliyə xidmətin də yalançıdı.

Yandıran, hətta bəzən bədbinliyə də gətirib çıxaran odur ki, biz niyə belə bir xəstəliyə tutulmuşuq və bu xəstəlik bizdə niyə epidemiyaya çevrilib, bu dərəcədə metastaz verib? Niyə biz bu qədər vəzifə həsrətidəyik və nə üçün vəzifənin daimi bir şey olmadığı ilə heç cürə barışa bilmirik?

Nə isə... Deyiləsi, yazılası söz çoxdur, sağlıq olsun. Mən düz iki ildir yüksək vəzifədəyəm, təcrübəmin, bacarığımın imkanları daxilində öz sahəmdə əlimdən gələni eləməyə çalışıram, amma bir iş var ki, get-gedə «keçmiş yazıçıya» çevrilirəm, çünki oturub yazı yazmağa vaxtım yoxdur. Təskinliyi onda tapıram ki, Azərbaycanın öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinin bu tarixi çağlarında hadisələri də, vəzifə adamlarını da, şəxsən Prezidentin özünü də kənardan yox, bilavasitə içəridən, «mətbəx»dən müşahidə etmək imkanına malikəm, fürsət tapdıqca qeydlər götürürəm və Allah qismət eləsə, bunlar haçansa sənədlə bir kitaba çevriləcək. O kitab mənim gördüklərimdən, yəni mənim həqiqətimdən, mənim gələcək nəsillərə demək istədiklərimdən, mənim tarixə kiçik bir töhfəmdən ibarət olacaq. Başqaları olsun ki, məndən daha səviyyəli, daha sanballı kitablar yazacaq, amma mənim yazacağımı təbii ki, məndən başqa heç kim yazmayacaq. Yəqin o zaman vaxt da çox olacaq, çünki vəzifə mənim üçün də həmişəlik bir şey deyil...

6 sentyabr 1995.

MƏN GEDİRƏM, AĞLAMA...

– Rəşiddən yox idi...

Və olmayacaq!..

İlyas Əfəndiyev

Rəşid Behbudovla qohumluğumuz, yaxud yaş fərqi görə şəxsi dostluğumuz, yaxud da ənənəvi ailəvi bir yaxınlığımız yox idi, amma nə olsun, mənə elə gəlir ki, hər hansı bir azərbaycanlı şəxsən tanış olsa da, olmasa da Rəşid haqqında xatirə yazıya bilər və hərgah xatirə həyatın bir hissədirsə, Rəşid öz sənəti ilə xalqın həyatına daxil olub və hər birimizin həyatının bir parçasıdır...

Bizim aramızda xoş bir ünsiyyət, səmimi və mehriban bir tanışlıq var idi...

Və mən makina arxasında oturub bu kiçik yazını başlamaq istəyəndə heç cürə xatirimə gətirə bilmədim ki, ilk dəfə onu nə zaman görmüşəm, onunla şəxsən nə vaxt tanış olmuşam?.. Rəşid Behbudov, elə bil, nağıllarımız kimi, mahnılarımız kimi, tarımız, kamançamız, sazımız kimi, həmişə mənimlə bir yerdə olub və ilk mahnıları nə vaxt eşitdiyimi xatırlaya bilmədiyim kimi, Rəşid Behbudovu da nə zamandan xatırladığımı xatırlamaq mümkün deyil.

Bir dəfə, əgər səhv etmirəmsə, 80-ci ilin soyuq bir dekabr günündə Moskvada, «Moskva» mehmanxanasında səhər-səhər şəhərə çıxarkən foyədə Rəşid Behbudovla rastlaşdıq. Ümumiyyətlə, «Moskva» mehmanxanasının birinci mərtəbəsi, o geniş foye tez-tez səfərlərə çıxan, o cümlədən, həftə səkkiz, mən doqquz Moskvada olan və həmişə də «Moskva» mehmanxanasına düşən bir adam kimi, mənim üçün doğma bir yer idi və təkcə ona görə yox ki, ayaqqabısız assur Arkadidən, əynindəki formada keçmiş çar generallarına oxşayan şveysar, tatar dandönmə Dimitri Fudoviçdən tutmuş, tənbəki köşkünün satıcısı Lyusyayacan orada hamı məni tanıyırdı, ən əsası ona görə ki, burada həmişə gözlənilməz, soyuq Moskvada adamın ürəyinə bir doğmalığ gətirən görüşlər olurdu və həmin xoş, doğma görüşlərdən biri də o qış səhəri oldu.

«– Boy, Elçin, qadan alım, tı toje zdes?»

O mənimlə görüşəndə, hərdən mənə zəng eləyəndə (xüsusən, mən «Vətən»i yaradıb orada işə başlayandan sonra tez-tez zəngləşirdik) «qadan alım» ifadəsini işlədərdi və doğrusunu deyim ki, onun səs ilə, şirin nəfəsiylə hərdən öz ünvanıma bu idiomatik ifadəni eşidəndə, mənə elə gəlirdi ki, o «qadan alım» bizim misilsiz el mahnılarından qopub gəlir...

Həmin qış səhəri maestro ilə həmişəki kimi, səmimi görüşdük, hal-əhval tutduq, həmişəki kimi də, atamı soruşdu («– İlyas nətərdi? Yaxşı kişidi, ondan muğayat ol!»), İmranı soruşdu («İmran nə qayırır?»). Rəhmətlik İmran Qasimovla dost idilər, hər dəfə mənə görəndə bir yerdə işlədiyimizə görə onu soruşurdu, hərdən bir Yazıçılar İttifaqına, İmran müəllimin yanına gələrdi, bəzən repertuarına saldığı təzə mahnıların mətnini Yazıçılar İttifaqının makinaçıları Sona xanıma, yaxud Tutu xanıma verib yazdırardı (onun öz əli ilə yazdığı bəzi mahnı mətnlərini yadigar kimi ondan alıb saxlamışam).

Soyuqdan şikayətləndi:

«– Sənə nə var e, cavan oğlansan, – dedi. – Dərd mənim dərdimdi, qocalıf getmişəm... Amma baxma, nə qədər qoca olsam da, yüz cavana dəyəərəm!».

Məlum oldu ki, səhəri günü ikimiz də eyni reyslə Bakıya uçuruq.

«– Ə, nə yaxşı oldu, konyak vurarığ deputatskidə!» (Həqiqətən, səhəri günü Vnukovo aeroportundakı Deputat otağında birlikdə konyak içdik.)

Sonra boz karakul papağını başına qoydu və mənim o papağa baxdığımı görüb (mən əşya yox, elə bil ki, doğma bir məxluq kimi, arşınmalçı Əsgərin papağına baxırdım!) dedi:

«– Bu papaq maa rəhmətlik dədəmdən yadigar qalıf!».

Sonra sağollaşdıq və maestro əvvəlcədən üşüyürmüş kimi, dəri kürkün içində büzüşdü və mehmanxanadan çıxdı, mən isə, doğrusu, bir az təəccüb içində qaldım, çünki onun «rəhmətlik dədəsindən yadigar qalmış» boz karakul papağı təzə tikilmiş papağa oxşayırdı (ümumiyyətlə, Rəşid Behbudov dəblə və zövqlə geyinən bir adam idi) və göz-görəti Nuh əyyamından qalma bir şey təsiri bağışlamırdı.

Səhəri günü bərabər Bakıya uçarkən (kiçik konyak dəsgahından sonra):

«– Maestro, – dedim (mən həmişə ona belə müraciət edirdim; əksərən hörmət əlaməti olaraq ona «Rəşid Məcidoviç»– deyə müraciət edirdilər, amma mən belə deyə bilmirdim, şuşalı xanəndə Məcidi «Məcidoviç» eləyəndə, mənə elə gəlirdi ki, misal üçün, Qaçaq Nəbinin başına şlyapa qoyursan, yaxud Koroğlu sədəfli saz əvəzinə gitara çalır...), – dünən dediniz ki, bu papaq sizə atanızdan yadigar qalıb...»

«– Elədi...»

«– Axı, bu, təzə tikilmiş papağa oxşayır. Qədimi deyil...»

«– Elədi... Amma nə olsun təzədi?...»

Və onda Rəşid Behbudov mənə öz uşaqlıq illəri ilə bağlı heç vaxt yadımdan çıxmıyacaq gözəl bir əhvalat danışdı.

Onda Tiflisdə yaşayırdılar və yay vaxtları məhəllə uşaqları böyüklərdən xəlvətcə sandıqları ələk-vələk eləyib köhnə dəbli pal-paltar tapıb çıxarırdılar, həyətdə özləri «Arşın mal alan»ı tamaşaya qoyurdular. Rəşid atasının karakul papağını başına qoyub, əlinə də bir ağac alıb Əsgərin rolunu oynayırmış...

«– Bax, Elçin, qadan alım, dədəmin həmin papağıdı başımda!.. Nolsun ki, təzə tikilif... Həmin papağıdı ki, var!...»

Rəşid Behbudovun həyatında, həm də zəngin hadisələrlə dolu həyatında, olsun ki, kiçik bir epizod təsiri bağışlayan bu hadisə ona görə heç zaman mənim yadımdan çıxmır ki, (hətta bəzən o balaca küçə alverçisi Əsgər gəlib gözlərimin qabağında dayanır, elə bil, özüm də Tiflisin azərbaycanlı məhəlləsində o uşaqlardan biri kimi, o tamaşanı göstərənlərdən olmuşam...), həqiqətən, çox rəmzi mənə daşıyır.

Bəli, karakul papaq xanəndə Məcidin həmin papağıdı, illər keçir, o papağı müxtəlif dərzilər tikir, amma həmin papaqdı ki, Rəşidin başındadı...

Rəşidin ifasında «Yar bizə qonaq gələcək», «Güləbatın», «Gül oğlan», «Gözəlüm sənsən», «Qalalı», «Kəklik», «Evləri var xana-xana», «Qubanın ağ alması» və başqaları kimi – mən bu dəm onun səsi ilə qulağıma gələnlərin adını çəkirəm – Azərbaycan xalq mahnılarının duzu da bundadı, Tiflisdə anadan olub, uşaqlığını Tiflisdə keçirmiş Rəşidin mahnılarındakı Şuşa ab-havası da bundadı və Rəşid sənətini bizim hər birimizin həyatının bir parçasına çevirmiş sehr də onun Tanrıdan gəlmə səsi, istedadı ilə bərabər, bundadı...

Bu sözləri yazıram, yenə fikrimdə Rəşidin səsi ilə misralar eşidirəm:

İndi mənə elə gəlir ki, elə bil, Rəşidin lap gənc yaşlarında addımlayıb girdiyi o bağça təkcə yarın, sevgilinin, məşuqənin bağçası deyildi, sənətin bağçası idi, həm də əbədi sənətin bağçası idi və nə qədər ki, Rəşid Behbudov o bağçada oxudu, o çiçəklər payız, qış bilmədi, qar, boran bilmədi, heç vaxt solmadı və nə qədər ki, Rəşidin səsi bizimlə olacaq – deməli, həmişə, daima, nəsillər bir-birini əvəz edəcək, o səs isə bizimlə olacaq! – o qədər də təzə-tər qalacaqlar.

Rəşid Behbudovun milli sənət duyğusu o qədər hərarətli və qadirdir ki, o yalnız xalq mahnılarının, estradamızın klassiki yox, professional klassik musiqimizin də həmişə canlı olacaq klassikidir. Üzeyir Hacıbəyovu Koroğlu – Bülbülsüz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, arşınmalçı Əsgəri – Rəşid Behbudovsuz da təsəvvür etmək mümkün deyil.

Üzeyir Hacıbəyov – Bülbül – Rəşid Behbudov üçbucağı Azərbaycan musiqi sənətinin şah zirvələridir. Üzeyir bəy «Arşın mal alan»ı 1913-cü ildə yazmışdı və o zaman Rəşid Behbudov hələ dünyaya gəlməmişdi, amma elə bil ki, bu əsər məhz Rəşid üçün yazılmışdı, elə bil, Üzeyir bəy Rəşidin səsini, nəfəsini, hətta görkəmini («Arşın mal alan» filmi yadınıza salın!) gözlərinin qabağına gətirib Əsgərin ariyalarını, ümumiyyətlə, bu rolu yaradıb.

Yaxşı yadıma gəlir, 1953-cü ilin yayında dördüncü sinfə keçmişdim və biz Şuşada, camaatın «Yazıcılar Evi» dediyi gözəl bir məkanda istirahət edirdik. Böyüklərin məclisində iştirak etməyə, söhbətlərinə qulaq asmağa mənim xüsusi azarım var idi və Şuşada o yay zamanı uşaq kimi iştirak etdiyim böyüklərin məclislərində, söhbətlərdə tez-tez söz düşürdü ki, Fikrət Əmirov Cəfər Cəbarlının pyesi əsasında «Sevil» operasını yazıb və Rəşid Behbudov Balaşın rolunu ifa edəcək. Bu söhbət o günlərin siyasi söz-söhbətləri (Stalin yeni vəfat etmişdi və hamı bir siyasi nigarançılıq içində idi: necə olacaq, Melankov nə edəcək, ölkəni hansı istiqamətə aparacaq, Mir Cəfər Bağırov respublikanın rəhbəri qalacaq, yoxsa yox, getsə, yerinə kim gələcək və s.) kontekstində çox cazibədar, hətta füsunkar görünürdü və Bakıya qayıtdıqdan sonra mən səbrsizliklə həmin tamaşanı gözləyirdim, tez-tez atamdan soruşurdum ki, tamaşa nə vaxt olacaq, atam da rəhmətlik (və unudulmaz) Fikrət Əmirova telefonla zəng çalıb premyeranın vaxtını soruşurdu.

Nəhayət, dəqiq günü yadımda deyil, amma Yeni il qabağı idi, M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrında «Sevil»in böyük müvəffəqiyyətlə, təntənə ilə premyerası göstərildi. Quruluşçu rejissor Mehdi Məmmədov, dirijor Əfrasiyab Bədəlbəyli idi. Yadımda qalanlardan Firuzə Muradova Sevili, Ağababa Bünyadzadə Atakişini oynayırdı. Rəşid Behbudov da Balaş idi. Məhz Balaş idi, çünki rol oynayırdı, səhnədə Balaş kimi yaşayırdı.

Rəşidin ağarmış saçları pəjmürdə (qrim onu o qədər tuturdu ki, elə bil, saçları, həqiqətən, səhnədə yaşadığı Balaşın həyatı boyu ağarmışdı), əynində ev xalası «Gör nə günə qaldım, öz cəzandı, çək, Balaş» ariyasını oxumağı, zəlin dərin sükutu və birdən-birə qopan alqış sədaları indiki kimi xatirimdədir və hər dəfə də bu xatirə mənim içimə bir ılıqlıq, eyni zamanda, bir nisgil, bir nostalgiyə gətirir.

Mən həmişə (və elə indi də) sidq-ürəkdən heyfslənmişəm ki, Rəşid Behbudov estrada ilə bərabər, opera solisti kimi də, yaradıcılıq yolunu davam etdirmədi, yalnız Balaşla kifayətləndi və Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulan (və qoyulmayan) Qərb və rus opera klassikası Rəşidsiz qaldı...

Bir dəfə indiki Səttarxan klubundakı bir iclasdan bərabər çıxdıq, sərin bir payız axşamı idi və beş saatlıq iclasdan sonra hava adama ləzzət eləyirdi. Maestro dedi:

«– Ə, lap Cıdır düzüdü ki!..».

Həmin payız axşamı bir xeyli gedə-gedə onu evlərinəcən ötürdüm və opera solistliyi ilə bağlı heyfslənməyimi ona da dedim. Zarafata saldı:

«– Qadan alım, onsuz da, mən Rəşidəm də!..».

Rəşidin ifasında Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Səid Rüstəmovun, Cahangir Cahangirovun, Arif Məlikovun, Süleyman Ələsgərovun, Əsrəf Abbasovun, Ağabacı Rzayevanın, Vasif Adıgözəlovun, Polad Bülbüloğlunun, Telman Hacıyevin, Ruhəngiz Qasımovanın mahnıları xalqın mədəniyyətindən xəbər verdiyi üçün, yəni belə bir doğmalığa görə xalqın ürəyinə də yol tapıb. Rauf Hacıyev və xüsusən, Tofiq Quliyev ilə Rəşid Behbudovun yaradıcılıq əməkdaşlığı xalqın hiss-həyəcanlarının ifadəsi və bədii-estetik səviyyəsi baxımından Azərbaycan estradasında və ümumiyyətlə, Azərbaycan musiqisində «Üzüyümün qaşığı», «Sənə də qalmaz», «Sevgilim» kimi dahianə (bu sözün böyüklüyündən çəkinməyə) mahnılar meydana çıxartdı.

Rəşidlə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq əməkdaşlığı bir də o baxımdan son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik oldu ki, bu

böyük sənət meyarları müəyyənləşdirdi və bu cəhət Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında ədəbi mərhələ vüsətinə malik bir hadisəyə çevrildi.

Rəşid Behbudov bütün hissiyyatı ilə milli sənətkar idi və buna görə də onun sənəti milli sərhədlər tanımırdı. Bu fikirdə heç bir paradoks yoxdur, əksinə, milli və beynəlmiləlin arasındakı dialektik bir qanunauyğunluq var. Rəşidin sənəti ən sıx tellərlə Azərbaycan mənəviyyatına, doğma xalqının hisslər aləminə bağlı olmasaydı, o nə italyan mahnılarını o cürə hiss edib oxuya bilərdi, nə də, deyək ki, ərəb mahnılarını. Hərdənbir televiziya ilə Rəşidin Hindistan qastrollarından fraqmentlər göstərilər və o fraqmentlərə baxmaq kifayətdir ki, hindli dinləyicilərin onun ifasındakı hind mahnılarını necə səmimiyyət və hərarətlə qəbul etdiklərini, yüksək dərəcədə bəyəndiklərini görürsən.

Və mən fikirləşirəm: hərgah Rəşid «Küçələrə su səpmişəm»i, yaxud «Qoy gülüm gəlsin, ay nənənə»ni hisslərin milli ifadəsi baxımından o dərəcədə dəruni şəkildə duymasaydı, hindlinin də mahnısını, italyanın da mahnısını, farsın, ərəbin də mahnısını o cürə duyub, o cürə də ürəkdən oxuya bilməzdi.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə «Arşın mal alan»ın sovet və dünya ekranlarında parlaq sənət nümayişi başladı, Rəşidin repertuarı keçmiş sovet və xarici ölkə xalqlarının mahnıları ilə zənginləşdi, onun böyük müvəffəqiyyətlə keçən qastrollarının coğrafi sərhədləri o zamankı sovet imkanlarına və yazılmamış qanunlarına nisbətən qat-qat yüksək dərəcədə vüsət əldə etdi və sənət aləmində çox nadir bir hadisə baş verdi: Rəşid Behbudovun adı Azərbaycanın sinoniminə çevrildi.

Rəşidin yaratdığı və rəhbərlik etdiyi estrada orkestri onunla birlikdə Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələrinə çevrilmişdilər və onlar, eləcə də ayrıca Rəşid Həbəşistandan, Hindistandan, Sudandan tutmuş Finlandiyayacan dünya səyahətlərində yalnız özünü yox, bütün Azərbaycanı ifadə edirdi.

Bizim nə qədərimiz xarici səfərlərdə sadə camaatla belə bir sual-cavabın şahidi olmuşuq:

- Hardan gəlmisiniz?
- Azərbaycandan.
- Hardan? Azərbaycandan? A-a-a!... Rəşid Behbudov!..

Özü də illər keçir, amma xarici aləmlə bu tanışlığın bünövrəsi elə qoyulub ki, hətta nəsillər bir-birini əvəz edir, Rəşid isə unudulmur.

1995-ci ildə Səttar Bəhlulzadənin fərdi sərgisinin açılışı münasibətilə mən Çin Xalq Respublikasına getmişdim və orada qal-

dığım günlər ərzində tərcüməçilərimdən tutmuş görüşdüyüm müxtəlif adamlaracan, bir qismi köhnə tanışlar kimi gülümsəyir, bəzən bizim üçün gülməli tələffüzüylə Əsgərin məşhur ariyasını («Elə bənd oldum...») zümzümə edir və:

– Rəşid Behbudov! – deyirdilər.

Bu iki kəlmə yeganə sözlərdən idi ki, biz tərcüməsiz bir-birimizi anlayırdıq və həmin iki kəlmə hər iki tərəfdə xoş bir ovqat, doğmalq hissiyatı yaradırdı...

Yer üzündəki bütün sənətkarlar kimi, ümumiyyətlə, bütün insanlar kimi, Rəşid Behbudovun ölümü gözlənilməz oldu. Hətta bu ölümlə barışmaq istəməyən millət arasında cürbəcür şayiələr də yayıldı, amma bu şayiələrin, əlbəttə, əsası yox idi, 9 iyun 1989-cu ildə (mədəniyyətimiz üçün həmişəlik bir matəm günündə...) Moskvada, xəstəxanada Rəşidi xəstəlik apardı.

Mən onun (eləcə də unudulmaz Süleyman Rüstəmin) ölüm xəbərini Almaniyada, kiçik Hertən şəhərində eşitdim... Ancaq o zaman da sarsıntı içində mən elə düşündüm və elə indi də düşünürəm ki, Rəşidi Qarabağ dərdi apardı. Qarabağ dərdi bir xərçəng kimi, bəlkə heç maestronun özünün də xəbəri olmadan, içəridən onun canını yeyib məhv etdi.

Səksəninci illərin sonunda, o siyasi-ictimai fırtınalar içində müxtəlif böyük və kiçik toplantılarda, görüşlərdə, şəxsi söhbətlərdə mən Ermənistanın təcavüzkar Qarabağ iddialarının onu necə dəruni bir sarsıntı ilə həyəcanlandırıdığını, nigarançılıq içində necə yandırıb-yaxdığını gördüm. O zaman Rəşid Behbudov SSRİ-nin xalq deputatı idi və Qarabaqla bağlı əlindən gələni edirdi...

Rəşid Behbudovun böyük yaradıcılıq planları var idi. Ömrünün son illərində Mahnı Teatrı yaradırdı, rəhmətlik Rafiq Babayev ilə birlikdə yeni repertuar işləyirdi və həmin teatrın, əgər belə demək olarsa, bənnası da özü idi, dülgəri də.

Polad Bülbüloğlu mənə danışır ki, nazir təyin olunandan sonra, bir gün yaradılmaqda olan Mahnı Teatrına gedir. Görür ki, Rəşid Behbudov, Rafiq Babayev və Teatrın təsərrüfat işlərinə baxan, bir yerdə oturublar, qarşılarında da müxtəlif ölçülü dörd mismar var. Polad soruşur ki, bu mismarlar nədi belə? Rəşid deyir ki, rekviziti yığmaq üçün yeşiklər hazırlanır, indi məsləhət eləyirəm görüm, o yeşikləri hansı mismarlarla vurub düzəltsinlər. Polad təəccüblənir ki, ay Rəşid müəllim, bu nə olan şeydir ki, siz özünüz bununla məşğul olursunuz? Rəşid deyir ki, yox, sən bilmirsən, bu çox mühüm məsələdir, əgər kiçik mismarlarla vurulsa, qastrola

gedəndə yeşiklər açılıb dağlar, böyük mismarlarla düzəltələr, içəridən taxtanı parladıb pal-paltara ilişə bilər, bunu əməlli-başlı fikirləşmək lazımdı...

Belə bir yaradıcılıq təəssübkeşliyi, vasvasılığı və səliqə-səhmanı Rəşid Behbudova xas olan bir cəhət idi və o öz mahnılarını gecə-gündüz nəinki bəstəkarlarla, eləcə də mahnı mətninin müəllifi olan şairlərlə işləyirdi. Rəşid də böyük səlafi Bülbül kimi, o sənətkarlardandır ki, oxuduğu mahnının sözlərini dəqiq şəkildə dinləyicilərə çatdırır.

Həyatının son çağlarında ara-sıra, təsadüfdən təsadüfə görüşüb hal-əhval tutanda deyirdi:

«– Görəssiz də nə teatr olajağ mənim teatrım!...»

Bu teatrı («mənim teatrımı») açmağı, bu teatrda dinləyiciləri qəbul etməyi tale Rəşid Behbudova qismət eləmədi, amma Tanrı ona daha böyük bir nemət qismət elədi: nə qədər ki, Azərbaycan musiqisi yaşayacaq, nə qədər ki, Qarabağ bülbülləri «Qarabağ şikəstəsi»ni cəh-cəh vuracaq, o qədər də «Rəşid teatrı» yaşayacaq. Xalqın qəlbində yaşayacaq.

Bakının yazın əvvəllərindəki sakit bir gecəsidə, bu yazını təzədən gözdən keçirirəm və elə bil, kədərli bir mehmiş kimi, bütün içimi bir kədər bürüyür: burada adı çəkilən sənət adamlarımızın bir çoxu artıq dünyasını dəyişib: Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Süleyman Rüstəm, Rauf Hacıyev, Cahangir Cahangirov, Mehdi Məmmədov, İmran Qasimov, Rafiq Babayev... Başqaları... Yaxın keçmişdə bizimlə bir yerdə yaşayan, bir yerdə işləyən, həyatımızın bir hissəsi olan adamlar...

Və elə bil ki, uzaq bir dalğa ilə Rəşid Behbudovun səsi gəlir:

*Pəncərəni bağlama,
ay bəri bax, bəri bax.
Mən gedirəm, ağlama,
ay bəri bax, bəri bax.
Gedib yenə gələrəm,
ay bəri bax, bəri bax.
Özgəyə bel bağlama,
ay bəri bax, bəri bax...*

11 aprel 1996.

ÖLÜMÜNƏ İNANMADIĞIM ADAM

(*Araz Dadaşzadə*)

Bir alim və ensiklopediyaçı kimi, Araz Dadaşzadənin haqqında yazmaq, yəqin ki, asandır, çünki onun XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatına, xüsusən, Molla Pənah Vaqifə həsr olunmuş, eləcə də başqa mövzulardan bəhs edən dissertasiyaları, kitabları, məqalələri, 10 cildlik ilk Azərbaycan ensiklopediyasının timsalında və bərabər işlədikləri adamların yaddaşında onun bu sahədəki böyük fəaliyyəti göz qabağındadır, ancaq bir dost kimi onun haqqında xatirə yazmaq, onun haqqında keçmiş zamanda danışmaq çox ağır bir işdir, çünki ölüm haqdır – buna söz yox, amma Arazın ölümünə inanmaq mümkün deyil. Onun haqq dünyasına köçməyindən beş ildən artıq vaxt keçib, amma mən yenə də hər dəfə Arazın Fəxri Xiyabandakı qəbirüstü abidəsini görəndə diksinirəm: yox, mümkün deyil, Arazı o soyuq torpaqda, o ağır daş abidənin altında təsəvvür etməyi mən bacara bilmirəm... Bu, mümkün olası iş deyil... Hərdən gecələr evdə telefon zəng çalanda da birdən mənə elə gəlirdi ki, Arazın zəngidi (hərdən rəhmətlik Aydın Məmmədovla da bağlı məndə belə bir hissiyyat yaranır), dəstəyi qaldıracam və onun səsini eşidəcəyəm, bənzərsiz bir yumor ilə, Araz yumoru ilə nəsə danışacaq...

Hərdən gündəlik həyatda, xüsusən, cürbəcür bürokrat iclaslarında elə hadisəyə, elə hərəkətə, rəftara, elə danışığa təsadüf edirəm ki, ürəyimdə deyirəm: bunu gərək mütləq Arazla danışsam və tamam yadımdan çıxarıram ki, Araz o qəmgin qəbiristanlıqda, o ağır abidənin altında, soyuq torpaqdadı... İndinin özündə, bax, bu yağışlı yaz gecəsi bu cümlələri yazıram və yenə də Arazın şaqqraq gülüşünü eşidirəm, onun canlı sifəti gözlərimin qabağına gəlir və elə bil ki, Arazın ölümü – təbiətin bu müdhiş zarafatı qurtaracaq, o yenə bizim həyatımıza qayıdacaq, heç olmasa, bizim üçün qayıdacaq, çünki onun yeri bizim dostların həyatında, yaxınlarının, doğmalarının həyatında hər gün görünən bir boşluqdu.

1990-cı ilin – Arazı itirdiyimiz və ümumiyyətlə, Azərbaycan

üçün ağırlı-acılı bir zaman vahidi olan həmin ilin – yayında Arazgillə birlikdə Zuğulba sanatoriyasında dincəlirdik (əslində, dincəlmək sözü burada yerinə düşmür, çünki ailələrimiz orada qalırdı, biz isə hər gün Bakıda işə gedib-gəlirdik, çox vaxt eyni maşına minirdik), Araz xeyli arıqlayıb zəifləmişdi və biz buna o qədər də fikir vermirdik, çünki yanvar sarsıntısı bizim yaşayışımızın, hətta deyib gülməyimizin də arxasında, elə bil ki, daimi bir kədərlə, qəm-qüssə fonu idi. Aylar keçməsinə baxmayaraq, heç bir sevin-dirici xəbər, hadisə, heç bir zarafat bizi o faciənin təəssüratından çıxara bilmirdi.

Həm də Araz çox vasvası idi, bəzən zarafatla ona əsrin əvvəllərində Molyerdən təbdil edilmiş personajın adı ilə «Cancur Səməd» deyirdik və onun arıqlayıb zəifləməyi də elə bil ki, həmin vasvasılığın təzahürü idi, keçib gedəcəkdə. Sentyabrın əvvəllərində tez-tez böyrəklərindən şikayət etməyə başladı və axşam görüşlərimizin birində (adətən, axşamlar zəngləşib şəhərə çıxırdıq, söhbətləşmək üçün ya bulvarda gəzərdik, ya çayxanada oturdıq, ya da imkan olanda – imkan da ki, az-az olurdu, olanda da sayımız artırdı: Anar, Yusif Səmədoğlu, Emin Sabitoğlu, Rəhman Bədəlov, bəzən rəhmətlik İshaq İbrahimov – restorana gedirdik) yenə də böyrəklərindən şikayət etdi və bu dəfə açıq-aşkar hiss olunurdu ki, söhbət vasvasılıqdan getmir. Belə məsləhətləşdik ki, xəstəxanaya gedib özünü müayinədən keçirsin və müalicə olunsun birdəfəlik bu xəstəlikdən canı qurtarsın (həqiqətən, sən saydığını say, gör fələk nə sayır!...). Araz çox ailəcanlı bir adam idi və uşaqları nigaran qoyub xəstəxanaya getmək istəmədi, amma xeyli götür-qoydan sonra həmin axşam qərara gəldi ki, xəstəxanaya gedəcək.

Doğrudan da, bir-iki gündən sonra, xəstəxanaya getdi və sentyabrın 13-də (həmin gün bütün təfərrüatı ilə indiki kimi yadımdadı) Anarla zəngləşdik ki, axşam xəstəxanaya gedib Arazı yoluxaq, vədələşdik və mən axşam maşına minəndə sürücü Nizama dedim:

– Gedək Anarı evlərinin qabağından götürək, sonra da xəstəxanaya gedək. Araz xəstəxanadadı.

Nizam mənimlə yenicə işləyirdi və yaxın adamları hələ yaxşı tanıyırdı, odur ki, soruşdu:

– O yaşlı kişini deyirsiniz, Elçin müəllim?

Nizamın o sözü, Araz haqqında yaşlı kişi deməsi mənə bir-dən-birə çox təsir etdi və təkcə ona görə yox ki, hər şey vaxta baxsa da, vaxt heç nəyə baxmır, həm də ona görə ki, ürəyimi Arazla bağlı bir nigarançılıq bürüdü; Arazın görünən nikbinliyi (görünməyəni isə öz ailəsini həddən artıq sevsə də, geniş mənada, yəni düşünən adam, sənətkar və həyat mənasında daxili bir tənhalıq qüssəsi idi) mənim gözlərimi elə bağlamışdı ki, onun xəstəliyinin amansız ola biləcəyi heç ağıma da gəlmirdi (necə ki, indi onun yoxluğuna inana bilmirəm) və Nizamın sözləri o sentyabr günü, elə bil, məni ayıltıdı və qorxuya saldı: Araz «yaşlı kişi» deyildi, cəmi üç il idi ki, əllini adlamışdı (onun əlli illiyini «Gülüstən»də keçirmişdik), amma birdən - birə zəifləmişdi və bu yalnız Qara yanvarın dəruni sarsıntısının nəticəsi deyildi, görünür, xəstəlik də öz işini görmüşdü...

Həmin axşam Anar başqa bir kədərli xəbər verdi: mühacir Məcid Musazadə Münxendə vəfat edib...

Və bu xəbər mənim bədbinliyimi daha da artırdı.

Məcid Musazadə II Dünya müharibəsində əsir düşüb, müharibə qurtardıqdan sonra stalinizmin qorxusundan Vətənə qayıtmayan, olduqca ziyalı adamlardan biri idi. Uzun müddət «Azadlıq» radiosunun Azərbaycan redaksiyasında işləmişdi, Qurban Səidin «Əli və Nino» romanını dilimizə çevirmişdi və biz onunla bir neçə ay əvvəl, Türkiyənin Qeysəri şəhərində Ərciyəz universitetinin keçirdiyi Beynəlxalq konfransda şəxsən tanış olmuşduq, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli haqqında xatirələrini danışdı, Qurban Səid barədə məlumatı var idi, deyirdi ki, İtaliyada onun qəbrini ziyarət edib və o zaman ondan xahiş etmişdim ki, xatirələrini yazıb mənə göndərsin, o da söz vermişdi ki... Tale qismət etmədi...

«Azadlıq» radiosunun əməkdaşı Abbasəli Cavadi Məcid kişinin şəklini və nekroloqunu Anara göndərmişdi ki, mənə versin, «Vətən» Cəmiyyətinin «Odlar yurdu» qəzetində çap edək.

Nə isə... Mən yenə də həmin küləkli payız gününə, sentyabrın 13-nə qayıdıram. Xəstəxanada o çətin vaxtlarda Araza bir vəfadarlıqla xidmət edən jurnalist Nəriman Həsənəliyev də onun yanında idi. Araz daha artıq zəifləmişdi, amma çox nikbin, gülərlüz idi. Bir xeyli söhbət etdik, zarafatlaşdıq, amma xəstəxana palatasındakı bu zarafatlar ürəyimi bürümüş nigarançılığa üstün gələ bilmirdi, o nigarançılıq isə şüuraltı elə hey sızıldayırdı, sıxılırdı, darıxdırırdı...

Sonra məlum oldu ki, Araz daha ətraflı müayinə olunmaqdan ötrü Moskvaya getməliidi...

Moskvaya getdi, qayıtdı və məlum oldu ki, təzədən Moskvaya gedib xəstəxanada yatmalıdı...

Oktyabrın 12-də səhər tezdən Moskvaya getməli idi və biz 11-də axşam yenə Anarla görüşüb əvvəlcə Arif Mansurovun anasının yasına, sonra Arazgilə getdik.

Araz həmişəki Araz idi, yəni bu mənada ki, həmişəki kimi, ilk baxışda nikbin, deyib-gülən, elə bil, səhər tezdən ağır səfərə çıxacaq adam o deyildi, bir başqası idi. (Elə indidən yazmaq istəyirəm ki, bütün xəstəliyi boyu öz ailəsində də, dostlarının yanında da özünü çox mərdanə apardı və mən bu barədə fikirləşəndə mat qalırım ki, o zəif cüssədə bu qədər nəhəng güc, iradə hardan idi? O daxildən filosof idi, bəlkə o qüdrət də oradan gəlirdi? Bilmirəm...)

Gecənin yarısınıcan söhbət etdik, zarafatlaşdıq, konyak içdik, hətta evdəki konyak qurtardığı üçün, Araz Moskvada həkimlərə pay vermək üçün qablaşdırdığı konyaklardan birini də çıxarıb gətirdi və o zaman bütün nigarançılıqlara baxmayaraq kimin ağılına gələrdi ki, Arazın ömrünün sonuna cəmi 20 gün qalıb...

Araz Moskvaya yola düşdü. Ayın 13-də Anar da Moskvaya, SSRİ Ali Sovetinin sessiyasına getdi. Sonra mən Almaniyaya ezamiyyətə getdim və orada hər gün Araz barədə düşündüm və həmin günlərdən birində, səbəbi yəqin ki, sirr-xuda olan bir hadisə baş verdi: Arazla bağlı mənim ürəyimdəki nigarançılıq bir qəfil sarsıntı ilə qırıldı: mən ilk dəfə hiss etdim ki, Araz vəfat edəcək və nə qədər etdimsə də bu müdhiş hissi içimdən qova bilmədim.

Bu sətirləri yazıram və birdən-birə xəyal məni o günlərdən bir neçə il əvvələ aparır, eyni ilə belə bir hiss keçirdiyim bir günə: o zaman Şüvəlan Yaradıcılıq evində «Ağ dövə» romanını işləyirdim və xətri mənim üçün çox əziz olan keçmiş müəllimim, böyük alimimiz, rəhmətlik professor Fərhad Zeynalov da (sağlam! gümrah! Şövqlü və yeyib-içən, gözəl bir insan!) orada idi. Həmin gün günorta onunla görüşəndə ötəri bir şey kimi, mədəsinin ağrıdığını dedi və elə o anda da birdən-birə mən hiss etdim ki, bu nə sə çox bəd bir işdir və Fərhad müəllim bundan qurtara bilməyəcək. O xəstəlik bir az vaxtdan sonra, unudulmaz Fərhad Zeynalovu haqq dünyasına apardı... O zaman (elə indinin özündə də!) mən mat qaldım ki, o hiss məndə necə yarandı?

Arazla bağlı belə bir hiss də məndə birdən-birə eləcə Almaniya yarandı.

Mən oktyabrın 29-da Bakıya qayıtdım və elə həmin gecə də Arazgilə zəng elədim, qızı Zümrüd dedi ki, Araz hələ Moskvadadır və əməliyyat gözləyir, çox güman ki, əməliyyatı 31-də edəcəklər, həyat yoldaşı Aidə xanım və oğlu Aqşin də oradadır.

Aydın 31-də Yazıçılar İttifaqında Respublika Dövlət Mükafatları Komitəsinin iclası var idi, ora getmişdim, axşam saat 6-da Nəriman Həsənəliyev haradansa Yazıçılar İttifaqına zəng elədi və Arazın 5 saatlıq çətin bir əməliyyat keçirdiyini dedi...

İclasdan sonra Anarla bir yerdə olduq, Arazın haqqında, onun zarafatlarından, xasiyyətindəki narahatlıqdan (gör indi uzaq və soyuq Moskvada ürəyində nələr çəkir!) xeyli danışdıq, onun tez sağalmasının, Bakıya tez qayıtmasının şərafinə qədər qaldırdıq. Anar bir az sözlü adama oxşayırdı və yalnız Araz vəfat eləyəndən sonra mənə dedi ki, Abbas (Anarın yeznəsi, o vaxt Səhiyyə Nazirliyində işləyirdi) hələ lap əvvəldən Arazın xəstəliyinin xərçəng olduğunu deyibmiş...

Çox narahat bir gün keçirdik, noyabrın 2-də mən işdə olarkən telefon zəng çaldı: ensiklopediyada Arazın müavini İsmayıl Vəliyev idi, Arazın Moskvada vəfat etdiyini xəbər verdi...

Mən uzun müddət bir stres içindəydim.

Anarla birlikdə Azərbaycan KP MK-ya getdik, orada bir şeyə nail ola bilmədiyimiz üçün, o vaxtkı respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Elmira Qafarovanın yanına getdik və xahişlərimizi dedik: qəzetlərdə hökumət nekroloqu olsun, Fəxri Xiya-banda dəfn edilsin, ən əsası isə Moskvadakı Daimi Nümayəndəliyimiz Aidə xanıma və Aqşinə kömək etsin ki, cənazəni Bakıya gətirə bilsinlər və mən deməliyəm ki, bu işlərdə rəhmətlik Elmira xanımın böyük köməyi oldu.

Bu yazını yazarkən o vaxtkı qısa qeydlərimi axtarıb tapdım. Budur, kiçik bir parça:

«Cənazə 2-sində axşam gəlməli idi, amma yalnız 4-ündə səhər gəlib çıxdı: əvvəlcə tabut (bu sözü yazıram və yenə də öz-özümə heyrət edirəm: yəni, doğrudan, söhbət Arazdan gedir?) hətə olmayıb, sonra Moskvanı duman basıb...

Biz isə təyyarəni ayın 3-də gecə gözləyirdik, komendantdan (Bakıda fəvqəladə vəziyyət idi) icazə almaq üçün çalışırıdık və s.

Nə isə... 2-sində Anarla birlikdə Arazgilə gedəndə Anar dedi:

– Elə həmin şəhərdir, amma Araz yoxdu...

Romiklə (filosof Rəhman Bədəlovla) görüşəndə bir-birimizə deməyə söz tapmadıq, sonra Romik dedi:

– Bizimki çox tez başladı...

4-ündə səhər, təyyarəni qarşılıdıq. Aidə dəhşətli vəziyyətdə idi. Günorta saat 4-də cənazəni Ensiklopediyanın binasından qaldırdıq. Kiçik bir mitinq oldu. Mən danışmaq halında olmadığım üçün, danışmadım, Anar danışmaq istədi, amma kövrəldi, danışa bilmədi, sonra küncə çəkilib çox ürəkdən ağladı. Mən onu sakitləşdirmək üçün, bir söz deyə bilmədim. Vəli Məmmədov yaxınlaşb onu sakitləşdirmək istədi:

– Uşaq deyilsən ki, özünü ələ al...

5-ində Arazın üçü, 8-ində yeddisi oldu.

Dekabrın 9-da qırxı olacaq. Bu da qısa və quru rəqəmlər. Həyat isə davam edir. 10 noyabr 1990.»

Bəli, həyat isə davam edir... Ancaq bu, Arazsız bir həyatdır. Arazın nəvələri böyüyür, ağıllı uşaqları Aqşin və Zümrüd ona layiq bir həyat yaşayırlar, Arazın vəfalı həyat yoldaşı Aidə xanım artıq uşaqlarla bərabər, nəvələrinə də baxır, ancaq bu da, əlbəttə, Arazsız bir həyatdı... O gözəl nəvələr babalarını öz gözləri ilə görmür, onun ürəyinin döyüntülərini yenicə yaranmağa başalayan hissiyyatları ilə bilavasitə özləri hiss etmirlər, babalarının simasını onların zehmində nənələrinin, atalarının, analarının xatirələri, ailə albomları yaradır, ancaq Araz elə bir şəxsiyyət idi ki, ən yaxın adamları belə onun canlı portretini yaratmaq üçün kifayət deyil... Bəli, həyat davam edir... Arazdan sonra Arazın sevdiyi, hörmət etdiyi, tanıdığı adamlar da haqq dünyasına köçür, amma Arazın bundan xəbəri olmur. Bəlkə də haqq dünyasında görüşürlər, amma bu dünyada o yas yerlərində hərdən Araz yadıma düşür və elə bil, mən öz kədərimlə bərabər, o gedənlərin ardınca Arazın da heyf-silənməyini hiss edirəm. O dövr qeydlərimdən birinin də üzünü köçürürəm:

«On gündür ki, bərk soyuqlamışam və evdən çıxmıram. Xırda-xuruş yazılar, qəzet-jurnal (hərdən kitab...) və tamam bir həvəssizlik...

Ənvər Məmmədخانlı bir neçə gün bundan əvvəl vəfat etdi, amma mən dəfnində iştirak edə bilmədim, indiyəcən təziyəsinə də getməmişəm. Dəfn olunan günün gecəsi Anar mənə zəng elə-

di, halımı soruşdu. Mən də Ənvərin harada dəfn olduğunu soruşdum.

Anar dedi:

– Bilmirəm niyə, amma bu xəbər mənə çox təsir etdi. Arazın, yaxud Ənvərin heç ağıllarına gələrdi ki, Fəxri Xiyabanda yanaşı yatacaqlar?

Bu sualın özü də, görünür, əslində, ritorikadan başqa bir şey deyil... Ənvər Məmmədخانını mən sonuncu dəfə elə Arazın dəfnində görmüşdüm; həmişəki boz şlyapası başında, həmişəki qara paltosu əynində, həmişəki siqaretini də çəkə-çəkə, fikirli-fikirli Arazın cənazəsinin ardınca qəbiristanlığa tərəf addımlayırdı... 27 dekabr 1990.

Araz daxili aləmi, hissiyyatı etibarilə nə qədər zəngin alim idisə, bir o qədər də savadlı, həqiqi mənada ensiklopedik biliyə malik bir insan idi və başlıcası da bu idi ki, o təkcə Azərbaycandan, təkcə Şərqdən yox, bütün dünya mənəvi sərvətindən xəbərdar idi. Onun dünyagörüşü çox zəngin idi. O, Vaqifi nə dərəcədə bilirdisə, Dostoyevskini də o dərəcədə öyrənmişdi, Floberi də o dərəcədə mənimsəmişdi. Onun üçün klassik ədəbiyyat və müasir ədəbiyyat səddi yox idi, hər ikisini eyni dərəcədə oxumuşdu və bilirdi. Həm də yalnız ədəbiyyatı, tarixi, sənəti yox, beynəlxalq vəziyyəti də o cürə, idmanı, xüsusən, şahmatı, başqa sahələri də o cürə bilirdi.

Hər dəfə ilin axırına yaxın mətbuata abunə kompaniyası başlayanda onunla birlikdə oturub kimin hansı jurnala, hansı qəzetə abunə yazılacağını müəyyənləşdirirdik. Jurnallar, qəzetlər çox idi və hamısına yazılmaq da həm evdə saxlamaq üçün yer baxımından, həm də bahalıqına görə mümkün olmurdu və biz Arazla şərtləşdik ki, filan jurnala, filan qəzetə mən abunə yazılım, filanlara da o, sonra bir-birimizə verib oxuyaq. Amma hər dəfə bir sıra qəzet-jurnala növbə ilə yazılacaq da, özümüzü saxlaya bilməyib sözləşdiyimizin əksinə bəzi eyni qəzet və jurnallara – «İnostranaya literatura»ya, «Voprosı literatırı»ya, «Literaturnaya qazeta»ya ikimiz də təzədən abunə olurduq.

Arazın mətbuata bağlılığı o dərəcədə idi ki, bəzən, hətta komik vəziyyətə gətirib çıxarırdı. Bəzən biz – Rəhman Bədəlov, Anar, Emin Sabitoğlu, Arazgilə məclisə toplaşardıq və məclisin şıdırgı yerində bir də görürdik ki, Araz yoxdu. Hardadı Araz? Mə-

lum olurdu ki, o biri otaqda qəzet oxuyur. Biz:

– Bu nə işdi, əfəndim? – deyirdik və «O olmasın, bu olsun»dan qəzetçi Rza bəyin dili ilə Rüstəm bəyə müraciəti ona müraciətlə əvəz edirdik. – Araz bəy, bəndənizi təhqir etmək fikriniz var idisə, nə üçün bunu xanənizdə icra ediyorsunuz, bunu başqa bir yerdə əda etmək qabil deyildimi? – Araz şaqqanaq çəkib gülürdü:

– Alə, siz işinizdə olun!...

Yusif Səmədoğlu danışır ki, hansı yaydasa Kislovodskda Arazgillə bərabər dincəldik. Araz səhər tezdən qəzet köşkünə gedib növbəyə dururdu, bütün təzə qəzetləri alırdı, evə qayıdanda hövsələsi çatmırdı, küçədə divardan asılmış qəzetin qabağında dayanıb qoltuğunda ola-ola onu oxumağa başlayırdı. Arazın haqqında danışanda, bu gün – bu Arazsız günlərimizdə onu xatırlayanda zarafat sözünü tez-tez işlədirdik, onun gülən sifəti tez-tez gözlərimin qabağında canlanır, şaqqanaq çəkib gülməyini tez-tez eşidirik və bu, əlbəttə, ürəyimizdə Arazla bağlı yaranı daha artıq gizildədir... Nə etmək olar? Arazın çox sevdiyi Aşıq Abbas Tufarqanlı demişkən:

*Bu dünya karvansaradır,
Hər gələn qonar, əylənməz.*

Arazın yumoru bizə o qədər sirayət eləyirdi ki, quru, darıxdırıcı, rəsmi-inzibati məqamlarda bəzən heç özü yanımızda olmayanda da imdadımıza yetirdi. Yadıma gəlir ki, səksəninci ilin payızında rəsmi yoldaşlar tələsik bir həyəcanla Anardan və məndən (o zaman mən Yazıçılar İttifaqı, Anar isə Teatr Xadimləri İttifaqı İdarə Heyətinin katibi idik) xahiş etmişdilər ki, Azərbaycanla bağlı bir materialı redaktə edək, əlavələrimizi yazaq, o vaxtdan partiya rəhbərlərindən birinin dediyi kimi, o materialı «adam dilinə salaq».

Biz heç cürə həmin işə başlaya bilmirdik və axırda Araza itihaf olunmuş bir qəzəl yazmaqla başladıq və mən axtarıb köhnə kağız-kuğuzlarımın arasından o zarafatyana qəzəli – Anarla mənim birinci və hərgah səhv etmirəmsə, sonuncu müştərək yazımı tapdım.

Artıq on altı yaşı olan o saralmış vərəqdə yazılanları yeni səhifəyə (Araz haqqındakı xatirələr səhifəsinə!..) köçürürəm:

BU BİR NAMEYİ-MƏHRƏMANƏDİR VƏ
BƏRADƏRİMİZ ARAZ DADAŞZADƏYƏ
QƏLBİ-NİSGİLİ-GUŞƏDƏN BİR TƏRANƏDİR

*Ey qardaşımız, çeşmi-siyah, zülfi-pərişan!
Ey dövrümüzə, şəhrimizə, təbimizə şan!*

*Buyindən alıb ilhamı ahəstə dolandıq,
Buyindi saçan ruhimizə ənbəri-əfşan.*

*O gül dodağın çox gözəli atəşə yaxdı,
Busənmi sənin Leyli zənəxdanına nişan?*

*Saldın özünü dağlara Fərhadı-misali,
Şirin qələmindir ədəbiyyata yaraşan!*

*Arazı bilib Rüstəmi-Zal, kükrədi Anar,
Bəli, dedi Elçin, özüdür ləli-bədəxşan.*

*Elcin
Anar*

Həmin gecə Araza zəng eləyib bu qəzəli oxudum, bərkdən
şaqqanaq çəkib güldü və gülə-gülə də dedi:

– Təqsir sizdə deyil, sizə rəsmi iş tapşırıradadı!...

Araz həyatda olduğu kimi, zarafatda da vasvası idi, zarafat
edərdi, amma heç kimin ürəyinə toxunmazdı, özü də zarafatı dar
çərçivədə, dostların, məlhəm adamların yanında edərdi.

Qəzəli ona oxuduğum günün sabahı təzədən zəng elədim və
dedim, bilirsən, Araz, ortada mənim adım olmasın, amma sonra da
deməyəsən ki, niyə mənə xəbər eləməmişən, Anar qəzəli təzə-
dən oxuyub, çox xoşuna gəlib, istəyir (məşhur qadın müğənni-
mizdən birinin adını çəkdim) versin ona, muğamat üstündə oxu-
sun.

– Alə, biyabır eləyər bizi, sən nə danışırsan? Bəs, demədin
ona bu, zarafatdı? Mən heç, özünü də biyabır eləyəcək, səni də!

Səhəri gün Anarla görüşdük və küləyin haradan əsdiyini, əl-

bəttə, o saat başa düşdüyü üçün Anar:

– Yenə də Araz nə demisən? – dedi. – Məni birtəhər elədi.

O günlər bir daha qayıtmayacaq.

O günlər əbədi bir keçmişdə qalıb və həmin əbədiyyət adamı SIXIR, SIXIR, SIXIR...

Gələcəyin heç bir münasibəti o günlərin yerini verməyəcək...

Həmin zarafatlarda, həmin görünən nikbinliklə bərabər, həyatın, yaşayışın mənası və aqibəti ilə bağlı Arazın içində bir qüسسə var idi. O qüسسə rəngli boyalardan, kəskin təzadlardan ibarət deyildi, hərgah belə demək mümkünsə, Yaradanın akvarellə işlədiyi bir qüسسə idi. Arazdan sonra tez-tez yadıma saldıığım bir xatirəni qeyd etmək istəyirəm.

Əgər səhv etmirəmsə, yetmişinci illərin ortalarında «İnostrannaya literatura» jurnalında Markesin «Yüz ilin tənhalığı» romanı çap olunmuşdu və ədəbi mühitə səs salmışdı. O romanda bir səhnə var idi və Araz tez-tez bir payız qüسسəsi ilə o səhnəni xatırlayırdı: əsərin qəhrəmanlarından biri olan polkovnik (çoxdan oxuduğum üçün, adlar yadımdan çıxıb) istefaya çıxdıqdan sonra, ata yurduna qayıdır və evlərinin ikinci mərtəbəsində özünə emalatxana düzəldib coşğun rəssamlıq fəaliyyətinə başlayır. Bir gün qoca atası, polkovnikin emalatxanasına qalxır və bir müddət pəncərə qarşısında dayanıb görünən mənzərəyə baxır, sonra oğlundan soruşur: bu gün həftənin neçənci günüdür? Oğlu, bazar ertəsidir, deyir. Sabahkı gün qoca yenə emalatxanaya qalxır və pəncərədən görünən mənzərəyə baxıb yenə də soruşur ki, bu gün həftənin hansı günüdür? Polkovnik – çərşənbə axşamıdır – deyir. Qoca pəncərədən bir az da baxıb başını bulayır:

– Yox, yenə bazar ertəsidir.

Həftənin qalan günləri də qoca emalatxanaya qalxır, eləcə pəncərədən baxır, həftənin gününü soruşur, yenə, deyəsən, bazar ertəsidir... deyib gedir.

Araz hər dəfə bu epizodu danışanda, mən o qocanın həyatın mənasızlığı, riyakarlığı və eyniliyi ilə bağlı (Araz bu misraları da çox xoşlayırdı: «Qoca cadugərdir, aldadar səni, cavanlıq donunda olan bu dünya...») o kədərini Arazın gözlərində duyurdum.

O romandan Araz bir epizodu da xatırlamağı xoşlayırdı, amma bu dəfə dünyanın əbləh işlərinə, nadanlığına şaqqanaq çəkib

gülürdü: həmin qoca birdən-birə cürbəcür səslər çıxarmağa başlayır və kəndin camaatı onu dəli hesab edib şabalıd ağacına bağlayırlar ki, bir xata törətməsin, kimsəyə mane olmasın. Qoca isə bütün günü arxası şabalıd ağacına bağlı elə hey cürbəcür səslər çıxarır. Bir gün kənardakı kəndlərdən birinin savadlı bir sakini eşşəyin üstündə bu kəndin yanından ötür və birdən-birə latın dilində təmiz və ibrətəməz kəlamlar eşidir. Sən demə, dəli kimi o şabalıd ağacına bağlanmış o qoca, kənd camaatının hesab elədiyi kimi əcaib-qərib səslər yox, latın dilində fəlsəfi kəlamlar söyləmiş...

Bunu danışdı Araz şaqqanaq çəkirdi...

Araz olduqca səliqəli və dəqiq adam idi. Söz verdiyi yerə nə olursa-olsun, bir dəqiqə gecikməzdi və başqasının da gecikməyini, nəyisə yadından çıxarmağını xoşlamazdı. Gündəlik qəzetlərdə maraqlı yazılar, məlumatlar olanda kəsib saxlayardı və mən hansısa bir məqaləni yazanda, ya kitab üzərində işləyəndə gecələr tez-tez ona zəng eləyirdim, mənbələri, deyimləri, faktları dəqiqləşdirirdim.

Arazın qəlbi nə qədər kövrək, xasiyyəti mülayim, zarafatçı, incə bir yumora malik idisə, daxilən bir o dərəcə də ciddi, lazım gələndə, müdafiə etməyi bacaran, prinsipial idi. Mən bu sözləri elə-belə yazmıram, bu sözlərin arxasında uzun-uzun illərin dostluq təcrübəsi dayanıb.

Çox da ürəyinə salan idi. Yadıma gəlir, 1968-ci ildə mən cavan bir aspirant idim və Arazla dostluğumuz da təzə başlayırdı. O zaman Çexoslovakiyanı bürümüş milli-azadlıq hərəkatı bizim romantik xəyallarımızın gerçəkdəki bir təzahürü idi və SSRİ-nin Çexoslovakiyaya yenidən qoşun yeritməsi, oranı yenidən işğal etməsi Arazı qəlbən sarsıtmışdı və təbiətən ehtiyatlı olan Araz bunu heç kimdən gizlətmirdi. O vaxtlar biz, demək olar ki, hər gün görüşür, oxuduğumuz, xarici radiostansiyalardan eşitdiyimiz yeni məlumatları, bəzən əldə etdiyimiz qeyri-leqal (bunlar, əsasən, Moskvada gizlin çap olunub yayılırdı) bəyanatları, müraciətləri, çıxışları bir-birimizə çatdırır, Bakıda oturub uzaq Çexoslovakiyanın dərini çəkirdik...

Eləcə də sonrakı Polşa hadisələri zamanı, Əfqanıstanın işğalına cəhd vaxtı onu daxili bir qəzəb, əsəbi bir kin-küdurət sarsıdırdı.

Bu quruluş mütləq dağılacaq! – deyirdi. Bu quruluş təkcə insanlara yox, təbiətə ziddi! Dağılacaq, amma hayıf ki, bunu biz görməyəcəyik, amma nəvələrimiz, nəticələrimiz görəcək!

Araz sovet ideologiyasına, Sov.İKP (indi bu hərfləri yazmaq adama, az qala, dinozavrlar dövrünü xatırladır!) hegemonluğuna sidq-ürəkdən nifrət edirdi.

Uzun müddət Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda birgə işlədiyimiz vaxt bəzən otağın qapısını bağlayıb mənə:

– Mən ölüm bir buna bax! – deyirdi və L.İ.Brejnevin çıxışlarından, Sov. İKP MK-nın qərarlarından, SİTA-nın məlumatlarından absurd yerləri, açıq-aşkar səfsəfəni, riyakar yalanları bərkədən oxuyub ürəkdən qəhqəhə çəkirdi.

Tez-tez Araz haqqında düşünəndə mən bəlkə də ona, ən çox ona yanib-yaxılıram ki, o həmin quruluşun bu dərəcədə tez tarmar olduğunu, canı ilə, qanı ilə bağlı Azərbaycanın müstəqilliyini görmədi.

Əlbəttə, o bizimlə bərabər bəlkə bizdən də artıq Qarabağın, Laçının, Kəlbəcərin, digər torpaqlarımızın işğalını, bir milyon qaçqınlarımızın taleyini ürəyinə salıb sinəsini yara edəcəkdi – buna şübhə yoxdu! – amma, hər halda, Müstəqil Azərbaycan Himninin calınmasını eşidib, Müstəqil Azərbaycan Bayrağının qaldırılmasını görüb kövrələcəkdi, gözləri dolacaqdı və göz yaşları həqiqi bir mənəvi sevincin ifadəsi olacaqdı.

Mən çox, çox və bir daha çox heyfsilənirəm ki, bu hissləri yaşamaq Araza qismət olmadı.

Qara yanvar gecəsi biz hər üç dəqiqədən, beş dəqiqədən bir bir-birimizə zəng edirdik və o gecəki kədəri, o gecəki nigarançılığı sözlə təsvir etmək, Kərəm demişkən, mümkün olan şey deyil, 20-də səhərdən ziyalılar, o cümlədən, yazıçılar Elmlər Akademiyasına toplaşdı, çıxışlar, çağırışlar, müraciətlər oldu. Bəxtiyar Vahabzadə ilə mən Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatları kimi, pis işləyən telefonlarla yerində tapılmayan adamlara, müxtəlif instansiyalara, Ali Sovetin sədrinə zəng vurub sessiyanın çağırılmasını tələb edirdik, sonra Bəxtiyar Vahabzadə deputatlara çağırışla çıxış etmək üçün Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinə getdi, mən isə Arazla birlikdə «Vətən» Cəmiyyətinə

gəldik və bütün günü telefonlarla SSRİ-də yaşayan tanıdığımız və tanımadığımız görkəmli yazıçılara, sənət və elm xadimlərinə zəng edib sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi dəhşətli fəlakət barədə məlumat verməyə başladığ, haqqı müdafiə etmək üçün səslərini qaldırmağı xahiş etdik, «Vətən»in əməkdaşları teleks ilə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə həzrətlərinin bəyanatını, sonradan Elmira Qafarovanın bəyanatını xarici ölkələrə yaydı. Arada mən indiki Prezident Aparatının qarşısındakı mitinqdə çıxış etmək və s. üçün «Vətən»dən çıxıb təzədən qayıdardım, Araz isə arası kəsilmədən telefonla danışdı, izah edirdi və həmin ağır dəqiqələrdə elə dəqiq sözlər, ifadələr tapırdı ki, qısa danışığda Bakıdakı vəziyyətin faciəliyi haqqında tükürpədicə təsəvvür yaranırdı və indi də fikirləşirəm ki, onun o xarici soyuqqanlılığının arxasında necə bir əsəb gərginliyi dayanırdı. Adətən, ağır, təmkinli olan Araz o saatlarda daxili bir ehtirasla (qəzəbli ehtirasla!) telefon nömrələrini tapır, kodla yığır, sifarişlər edir və Moskvadan tutmuş Alma-Atayacan, akademik Velixovdan tutmuş Oljas Süleymenovacan hər yerə zəng edir, hamı ilə danışmağa çalışırdı...

1970-ci il sentyabrın 30-da danışmışdıq ki, Rəhman Bədəlov gildə yığısaq və 26 il bundan əvvəlki o gün ona görə belə dəqiqliyi ilə yadımda qalıb ki, həmin gün Leonid İliç Brejnev Bakıya gəlirdi. Arazla görüşüb «Bakı soveti» metrosuna getmək istəyirdik, amma o vaxtkı «Kommunist» küçəsini keçmək mümkün deyildi, çünki Leonid İlic buradan ötcəkədi və biz də səki boyu yığılmış adamlarla birlikdə dayanıb gözləməli olduq.

Nəhayət, Sov.İKP MK-nın Baş katibi – o zamankı dünyanın (tamam başqa dünyanın!) ən qüdrətli padşahı eskordun müşayiəti ilə küçədən keçdi və Baş katib əlini gün işığında par-par parıldayan qara maşının açıq pəncərəsindən çıxarıb yelləyərək biz bəndələrini salamladı.

Arazla mənə adamların başının üstündən yalnız rəhbərin əlini görmək nəsib oldu. Sonra biz o əlin yarı mistik, yarı da gülməli təəssüratı ilə söhbət edə-edə metroya minib Rəhmangilə getdik.

Və həmin gün Araz o günlər üçün çox sadə və qeyri-real görünən bir söz dedi:

– Haçansa hansımızsa şələ-küləmizi yığışdırıb həyatdan gedəcəyik. O birilərimiz də oturub onun haqqında xatirələr yazacağıq...

O günlər üçün, əlbəttə, gəldi-gedər bir söz idi.

Bu gün isə onun haqqında xatirə yazıram...

19 aprel 1996.

TƏK ADAM, TƏNHA ŞAİR

(*Vaqif Cəbrayılzadə*)

Çoxbilmiş ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər poeziyaya müxtəlif yön adları qoyublar: intellektual poeziya, emosional poeziya... intim poeziya... bədbin poeziya... nikbin poeziya... və s., və i.a.

Və mən hərdən fikirləşirəm: görəsən, Vaqif Cəbrayılzadə poeziyası bunların hansındandır?

Bu sualın cavabını düşünəndə, Vaqifin şerlərini xatırlayanda, onun dəst-xəttinin, hiss-həyəcanının ab-havasını yenidən duyduqda, poeziyanın o bədii-estetik təsnifatı mənə dünyanın ən əbləh işlərindən biri kimi görünür.

«Vaqif Cəbrayılzadə poeziyası» – ən dəqiq təsnifat budur; intellektualı da, emosionalı da, intimi də, bədbini də, nikbini də, o birisi də, bu birisi də – hamısı bunun içindədi, hamısı bir yerdədi, bütövdü, vahiddi və Vaqifinkidi.

Vaqif mənim üçün çox millidi və Vaqif mənim üçün də bəşəridi.

Vaqif mənim üçün çox kədərli, qəmgindi, qüssəlidi, amma Vaqifin poeziyasında qəribə bir işıq da var ki, hansısa – qoy lap mücərrəd olsun! – məlhəmdən, əlacdan, qaranlıq labirint içində görünən – qoy lap kiçik olsun! – işıqdan (ışıqcıqdan) xəbər verir.

Mən hələ ikinci bir şair tanımıram ki, – yüzlərlə tanıdığım şairlər arasında! – onun yaradıcılığı ilə zahiri görkəmi, xasiyyəti, hətta taleyi (!) bu dərəcədə bir-birini tamamlasın, bir-birinə məhrəm olsun, biri o birini davam etdirdin.

Vaqif kövrəkdir, həssasdır, incədir və Vaqif mübarizdir.

Amma Vaqifin mübarizəsi – mən bir dəfə onunla bağlı bu bənzətməni işləmişəm və yenə işlədirəm – Don Kixotun mübarizəsidir.

Bəlkə bu bənzətmə onun ürəyinə toxunacaq, bilmirəm, amma mənim üçün poeziyada da, həyatda da Vaqif mübarizəsi, təkrar edirəm, Don Kixot mübarizəsidir.

Don Kixot tək idi.

Hətta Don Kixotun sevimli Dulsineyası da lamançlı rıtsarın xəyallar aləminin sakini idi.

Vaqif də təkdir.

Vaqif poeziyasının qəhrəmanı da – ədəbiyyatşünas dostlarımız ona lirik qəhrəman deyirlər – təkdir.

Dəyirman pərlərinin bütün bəd əməlləri, pisləkləri, əyri işləri Don Kixotun düşmənləri idi.

Dünyanın bəd əməlləri, pisləkləri, əyri işləri Vaqifin də (onun şerinin də!) düşmənidir və Vaqif saflığı, Vaqif təmizliyi dünyanın o bəd əməlləri, pisləkləri, əyri işləri ilə mübarizədədi, amma, əzizim Vaqif, sən bu mənəvi mübarizəndən də – min təəssüf! – heç nə çıxmayacaq, çünki, əslində, sən də kövrək qılıncını əlinə alıb o nəhəng və bədheybət dəyirman pərləri ilə vuruşursan...

Vaqiflə mənim tanışlığımın (və sonrakı dostluğumuzun) tarixçəsi 1970-71-ci illərdən başlayır.

O zaman mən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda kiçik elmi işçi işləyirdim və günlərin bir gözəl günündə ilk dəfə gördüyüm cavan bir oğlan (məndən də cavan!) – Vaqif – mənə oxuyub fikir söyləmək üçün bir nazik qovluq əlyazması gətirmişdi, özü də, qəribədi, o nazik qovluqdakı yazı şer deyildi, Nitşe haqqında yazdığı bir esse idi.

Yadıma gəlir, Vaqifin iri qara gözləri o dəm o qədər dünyanın təmiz işlərindən xəbər verirdi ki, məndə o saat o cavan qələm sahibinə qarşı bir etibar, bir inam yarandı, içimdə ona münasibətdə məhrəm bir hissiyyat oyandı və elə bil ki, onunla çoxdan tanış idik, çoxdan dost idik.

Və nə yaxşı ki, dünyanın otuz illik qayğıları, əzab-əziyyəti, min bir fitnə-fəsadı, ölüm-itimi, anasının, qohum-əqrəbasının qaçqın güzəranlı taleyi o Vaqif təmizliyinə heç nə edə bilməyib.

Vaqifin vətəni əslində bütün yer kürəsidir və belə bir vətəndaşlıq səlahiyyətini ona öz poeziyası verir.

Amma bir az kiçiltsək – Azərbaycanlıdır.

Bir az da kiçiltsək – Cəbrayıldır.

Lap kiçiltsək – Mərcanlı kəndidir.

Və bu gün Mərcanlı kəndi də bütün Cəbrayıl kimi yadellilərin tapdığı altındadı.

Vaqifin də poeziyası o bəşəri mahiyyətə baxmayaraq (bəlkə də elə buna görə!) yaralıda.

Vaxt gələcək, – mənim buna şübhəm yoxdu – Mərcanlı kəndi də, Cəbrayıl da yadelli tapdağından qurtulacaq, el-oba yurd-yuvasına qayıdacaq, amma mən burasına şübhə edirəm ki, Vaqifin poeziyasındakı o yara haçansa sağalacaq.

Poeziyanın yarası heç vaxt sağalmır.

Poeziya ona görə poeziyadır ki, o, sağalmaz yaralar hədəfi, sağalmaz yaralar məcmusudur.

Səksəninci illərin birinci yarısı idi – atamla birlikdə Şüvəlan Yaradıcılıq Evinə həm yazı-poza ilə məşğul olurduq, həm də dincəldik və bir axşam söhbət Məhəmməd Peyğəmbərin şəxsiyyətindən düşdü (o vaxt atam Vaşinqton İrvinqin Peyğəmbərimiz haqqında rus dilinə tərcümə olunmuş kitabını yenidən oxuyub qurtarmışdı).

Və İlyas Əfəndiyev sidq-ürəkdən gələn bir təəssüflə dedi:

– Hayıf, İslam qayda-qanunları imkan vermir, yoxsa dünyanın böyük rejissorları ekranda Məhəmməd Peyğəmbərin gözəl obrazını yaradardı... – Sonra birdən məndən soruşdu: – Əgər hey-lə bir şey olsaydı, Peyğəmbərin roluna sən deyərdin ki, kimi çəksinlər?

Mən özüm üçün də gözlənilmədən:

– Vaqif Cəbrayılzadəni! – dedim.

İndi aradan bu qədər illər keçib...

İlyas Əfəndiyev haqq dünyasındadı...

Və mən o söhbəti xoş, bir az da – bilmirəm niyə? – həzin, qüssəli bir xatirə kimi xatırlayıram...

Xoş, ona görə ki, aradan ötən bu illərin – qanlı-qadalı illərin sınağından çıxma bilməyən bir çoxlarından fərqli olaraq, Vaqif həmin Vaqif Cəbrayılzadədir.

Bəs, axı, niyə həzin, qüssəli?..

Yəqin ona görə ki... ömür keçir gedir...

16 noyabr 1997.

ALTMİŞİN QƏFİLLİYİ

Əkrəm Əylisli ilə bağlı bu 60 rəqəminin gözlənilməzliyi içimdən gəlib keçən nisgilli, «heyhat!»lı bir sürətlə məni əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda qalmış keçmişə – düz 32 il bundan əvvələ apardı, o gözəl vaxtlara ki, mən «Vaqif» küçəsindəki birotaqlı mənzilə, Əkrəm isə, «Bünyad Sərdarov» küçəsindəki «kommunalka»ya təzəcə sığınmışdıq, pəncərələrimiz bir-birinə baxırdı, o pəncərələrdən bir-birimizi salamlayırdıq və mən o pəncərədən baxanda Əkrəmin miz arxasında oturub necə bir cidd-cəhdlə «Atalılar və atasızlar»ı yazmağını görürdüm və elə bil ki, onun hamıdan gizlətmək istədiyi (hər halda, mənə belə gəlirdi) daxili sarsıntılarının, daxili əzab-əziyyətlərinin şahidi olurdu; o vaxtlara ki, mən onun – o zaman 26-27 yaşlı cavan bir oğlan olan Əkrəmin Əylisdən Bakıya gəlib tələbəlik illərini həmin «kommunalka»da yaşayan kiçik qardaşı Zahidə göstərdiyi qayğını və daxili bir nəvazişi görürdüm; o vaxtlara ki, görüşüb şəhərin məşhur və qeyri-məşhur «zakusoçnu»larına təşrif buyururduq və o «zakusoçnu»lar o zaman bizim ədəbiyyat dediyimiz bir bəlanın dərd-səri içindəki söhbətlərimizin, mübahisələrimizin, zarafatlarımızın çox məhrəm bir guşəsinə, məskəninə çevrilirdi; o vaxtlara ki, biz bir-birimizin əsərlərini əlyazmasında oxuyub fikrimizi bir-birimizə döşəyirdik və söylənən bu fikirlərin sərtliyini nə arağın təsiri dəyişirdi, nə soyuq qış gecələri bulvarın girəcəyindəki çayxanada içdiyimiz çayın istisi, nə də zarafatlarımızın məzəsi.

Sonralar mənzillər də dəyişdi, bir az keçdi, mən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutundan Yazıçılar İttifaqına katib gəldim, sonra Yusif «Ulduz» jurnalına, daha sonra Əkrəm «Azərbaycan» jurnalına redaktor gəldi və yetmişinci illərin o unudulmaz ədəbiyyat davasında biz bir yerdə olduq.

Xatirələr çoxdur, çünki hər şey vaxta baxsa da, vaxt heç nəyə baxmır və nə olsun ki, o 60 mənə beləcə gözlənilməz, qəfil göründü, 60-ın 35-i bizim ünsiyyətimizin tarixidir və bu 35 il bir yox, iki igidin ömrüdü və Allah qismət edib, biz bu ömrü yaşamışıq.

Burası da gün işığı kimi aydın bir şeydi ki, özünə cəmi məx-

luqatın əşrəfi deyən insan üçün hamar ömür yolu yoxdu, amma bu da azmış kimi, Əkrəmlə mənim münasibətlərimiz də bu uzun-uzadı illər boyu hamar olmayıb: sidq-ürəkdən dostluq elədiyimiz vaxtlar da olub, sərin çağlarımız da, hətta sərt məqamlar da olub və mən indi bunun da üzərində dayanmaq istəmirəm, çünki mən desəm ki, Əkrəm ziddiyyətli və mürəkkəb bir adamdı, bu ancaq mənim həqiqətim olacaq...

Əkrəmin yazıları içində mənim bəyəndiyim də var, təbii ki, bəyənmədiklərim də var və mən yeri düşdükcə, bunlardan çox yazmışam, amma indi mənim üçün tamam şekk-şübhəsi olmayan bir cəhəti qeyd etmək istəyirəm: Əkrəmin bütün yaradıcılığı (mənim bəyəndiyim və bəyənmədiklərimlə bərabər!) əsl ədəbiyyat dediyimiz – bu sözlərin pafosundan çəkinmirəm – mənəvi sərvətin tərkib hissəsidir.

Əkrəm özü isə (xasiyyətindəki o ziddiyyət və mürəkkəbliklə bərabər, yəni onunla bağlı mənim həqiqətlərimlə bərabər!) həmin əsl ədəbiyyatın davasını edən bir adamdır.

Mən siyasətçi Əkrəm Əylislini qətiyyənlə qəbul etmirəm.

Mən özü haqqında, xüsusən, son vaxtlardakı müsahibələrində yüksək fikirlər söyləyən, bəzən hissə qapılan, özü öz bədii rənglər aləminin dərinliklərinə ləzzətlə baş vuran, öz təhkiyyə-kəlamından həzz alan, bəzən də obyektivlikdən kənar düşən Əkrəm Əylislini də heç cürə qəbul etmirəm.

Mənim qəbul etdiyim (və sevdiyim! çox hörmətlə yanaşdığım!), əsl ədəbiyyat davaçısı Əkrəm Əylislidir.

«Əsl ədəbiyyat davaçısı...». Bir az qəribə səslənən bu ifadənin və sənət təəssübkeşliyi ilə bağlı bu ifadənin arxasında dayanan mənanın, məzmunun müəllifi mən deyiləm.

Əkrəm haqqında bu ifadənin müəllifi İlyas Əfəndiyev idi və o həmişə özünə xas olan bir fəhm ilə Əkrəm xislətinin, Əkrəm əxlaqının bu damarını dəqiq tutmuşdu.

Hərdən gecələr atamla telefon söhbətlərində İrandan danışırıdım, Turandan danışırıdım və birdən söhbətimizin məzmununa qətiyyənlə daxil olmadan atam qəfildən məndən soruşurdu:

– Əkrəm Əylisli neyləyir e?

Bu sual, əslində, atamın bədii ədəbiyyat adı ilə aləmi bürümüş makulaturaya, «ədəbiyyat məmulatına» qarşı özünəməxsus bir daxili üsyanı, etirazı idi.

«Əkrəm Əylisli neyləyir e?»

Yəni bu qədər makulaturanın əhatəsində, bu qədər naqis qrafoman-yazıçı ehtirasları və fitnə-fəsadları içində Əkrəm Əylisli

başını tutub hələ bu dünyadan qaçmayıb?

İndi bu sətirləri yazarkən atamla gecələr o telefon söhbətlərinin nisgili də birdən-birə ürəyimdə baş qaldırdı...

Bu 35 ildə mən indiyə qədər elə bir hadisəyə təsadüf etməmişəm ki, Əkrəm ya müəllifinə yazdığı gəlidiyinə görə (özü kövrək adam olmağına baxmayaraq!), ya hansı bir merkontil münasibətə görə zəif bir əsərə yaxşı desin və bu mənim üçün onun xislətinin çox qiymətli bir cəhətidir.

Düzü, bəzən o yaxşı əsərlərə də yaxşı deməkdə çətinlik çəkib və bunun da səbəbini mən həmin o Əkrəm ziddiyyətində və Əkrəm mürəkkəbliyində görürəm.

Əkrəm Əylislinin 60 yaşı tamam olur.

Sən demə, mənim də ürəyim dolu imiş və o 60 rəqəminin gözlənilməzliyi mənim də ürəyimi gözlənilmədən boşaltdı.

Əkrəm ilə bağlı bu rəqəmi mən bu gün səhər «525-ci qəzet»də Vaqif Bayatlı Önerin (mənimçün o həmişə Vaqif Cəbrayılzadədir!) kiçik, amma səmimi yazısını oxuyanda görüb dıksindim.

Dıksindim və içimə bir qüssə doldu: günbatana doğru gedirik...

Sonra bütün günü böyük Bülbülün 100 illiyi ilə bağlı mərasimlərlə məşğul oldum, amma bütün günü də içimdəki o dıksinti və o qüssə, Əkrəmlə bağlı o 60 rəqəmi mənimlə birgə oldu.

İndi axşam saat 5-dir və mən Respublika Sarayına tələsirəm: bir saatdan sonra orada Bülbülün yubiley gecəsini açmalıyam.

Və nə yaxşı ki, indicə mən bir saat vaxt tapıb bu sətirləri yazma bildim.

Əzizim Əkrəm!

Mən ürəyimi indi də – bu 60 rəqəminin hüzurunda – boşaltmayandan sonra, nə vaxt boşaldacaqdım?

Bu qədər.

Səni ürəkdən təbrik edən və sənə cansağlığı arzulayan (istedad isə həmişə səninelədi!)

Elçin.
3 dekabr 1997.

QOCALIĞA HƏLƏ ÇOX QALIB

(Anarın 60 yaşı tamam olur...)

Və belə bir gündə Anar haqqında söz deməyi mən özümün mənəvi borcum hesab edirəm və yalnız ona görə yox ki, Anar müasir Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumiyyətlə, mədəniyyətinin və mədəni-ictimai həyatının görkəmli bir nümayəndəsidir (əlbəttə, belədir və bu öz yerində!), ona görə ki, bu 60 ilin tən yarısını biz – başqa söz tapa bilmirəm – bir yerdə olmuşuq.

«Bir yerdə olmuşuq...» – bilmirəm, bu, dəqiq ifadədir, yoxsa yox, amma, hər halda, mən bu otuz ildə (!) olub-ötənləri gözlərimin qarşısından keçirəndə, bax, bu gecə – saat 11-dir – oturub bu cümlələri yazarkən, o hissləri, həyəcanları elə bil ki, təzədən yaşayanda, qalaq-qalaq yığılmış kağız-kuğuz içində köhnə qeydləri tapıb vərəqləyəndə, artıq saralıb-solmağa başlamış şəkillərə baxanda, bu uzun illərin kədərli çağlarını, şux məqamlarını, duzlu zarafatlarını, cürbəcür məzəli və qeyri-məzəli əhvalatlarını xatırlayanda, mənə bu ifadə elə həmin ifadədir ki, var...

Anarın hekayə yazdığını birinci dəfə 1959-cu ildə eşitmişəm və həmin il ona görə belə dəqiqliyi ilə yadımda qalıb ki, o zaman Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyü keçirilirdi və onuncu sinif şagirdi olan mən də atamla Moskvaya getmişdim.

Yaxşı yadımdadı, SSRİ Yazıçılar İttifaqında Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə məsləhətçi işləyən Çingiz Hüseynov bizim qaldığımız «Moskva» mehmanxanasına gəlmişdi və atam, Çingizi mehmanxananın indiki korpusunun üçüncü mərtəbəsindəki restorana dəvət etdi, mən də onlarla getdim və o miz arxasındakı söhbət hərlənib ədəbiyyata yeni gələn cavanların üstünə çıxdı (mən atamın tez-tez yadına saldığı Füzuli rayonundakı Ərgünəş yaylağının şərəfinə götürdüyüm «Elçin Ərgünəş» imzası ilə mətbuatda artıq bir neçə «modern» hekayə çap etdirmişdim) və Çingiz dedi ki, Rəsul Rzanın oğlu Anar maraqlı hekayələr yazır, amma hələ mətbuata vermir.

O vaxta qədər məndən bir neçə yaş böyük olan Anarı bir-iki dəfə yayda Şuşa İstirahət Evinə gormüşdüm və indi çox dumanlı şəkildə xatırlayıram ki, deyəsən, bir dəfə onunla şahmat da oynamışdıq, amma «Moskva» mehmanxanasının o məşhur restoranında Çingizin dediyi o sözlər – «o maraqlı hekayələr»– mənim beynimdə ilişib qalmışdı...

Anar ədəbiyyata altmışıncı illərin lap əvvəllərində gəldi və yetkin bir yazıçı kimi, tamam yeni bir nəfəslə gəldi. Anarın ədəbiyyatdakı debütü bizim müasir ədəbiyyatımızdakı ən parlaq debütlərdən biridir və bu kiçik yazıda mən onun əsərlərinin təhlilini vermək istəmirəm, təkcə ona görə yox ki, mən həm keçmiş itifaq mətbuatında, həm də respublika mətbuatında bu əsərlər haqqında az danışmamışam, ən əsas ona görə ki, Anarın kitabları, tamaşaları, filmləri tez-tez oxucularla, tamaşaçılarla görüşür və hər şeyi onlara deyir: əlasını da, yaxşısını da, kafisini də... Özü coğrafi sərhəd tanımadan (çünki istedad coğrafi sərhəd tanımır!) müxtəlif dillərdə deyir.

Anar ən yüksək tribunallarda xalqı, vətəni, sənəti müdafiə etməyi bacaran və bu zaman millətə fəxarət gətirən bir adamdır. Öz daxilində milli və bəşərini, milli mədəniyyət ilə Şərq və Qərb mədəniyyətini Anar dərəcədə üzvi şəkildə birləşdirən və eyni zamanda qətiyyətlə kosmopolit yox, milli olan çox az adam tapmaq mümkündür. Bu mənada o, Azərbaycan milli ziyalılıq ənənələrinin yetişdirməsi və davamçısıdır.

Bu yaxınlarda qəzetlərdən birində belə bir başlıq oxudum:

«Saçlar da dostlar kimidir, yaş artdıqca seyrəlib» və çox da estetik olmayan bu bənzətmə nə üçünsə yadımda qalıb. Öz saçlarım xeyli seyrəlib, bəlkə ona görə?

Amma Anarın saçları, məşallah, yaxşı qalıb...

Saçları yaxşı qalıb, amma o itirə-itirə gəlib və az-çox onun ürəyinə bələd olduğum üçün, bilirəm ki, bu itkilər ona böyük mənəvi sarsıntılar bahasına başa gəlib. Anar zahirən nə qədər dözümlüdürsə, daxilən bir o qədər kövrəkdir və o ağır anlarda onun ürəyindən nələr gəlib, nələr keçib, yəqin ki, bunu bir özü, bir də onun Allahı bilir.

Atam danışdı ki, bir gün Rəsulgilə getmişdik, Anarın 13-14 yaşı olardı, hansısa ağır bir əsərin süjetini danışanda birdən Anar

hönkürüb ağlamağa başladı. İllər keçib, amma bu illər ərzində onun o daxili hisslər aləmi kirəcləşməyib, eləcə həssas qalıb və bu mənim üçün Anarın şəxsiyyətində ən qiymətli cəhətdir. Anar bizim müştərək xatirələrimizin işıqlı qəhrəmanı Araz Dadaşzadə kimi bir dost itirib və hərdən mənə elə gəlir ki, elə bil ki, «dostluq» deyilən o məfhumun ləzzəti də elə Arazla getdi... Gözümün qabağında, İçərişəhərdə Ensiklopediyanın binasında Arazın cənazəsini qaldıranda Anarın özünü saxlaya bilməyib hönkür-hönkür ağlamağı və mən də tamam bir şok içində taqətsiz halda bir küncdə oturmuşdum, amma yaxşı yadıma gəlir, rəhmətlik Vəli Məmmədov Anarın qoluna girib onu sakitləşdirməyə çalışırdı.

Xatirələr çoxdur, amma Anarla bağlı elə xatirələrim var ki, onun özü o xatirələrin qəhrəmanı olsa da, bilavasitə iştirakçısı deyil. Yetmişinci illərin ortalarında bir yaz axşamı atam (indi dünyasını dəyişmiş və adını yazmaq istəmədiyim) bir xalq yazıçısı ilə bizə gəlmişdi və atamın o zaman yaxşı yeyib-içən vaxtları idi. Atam ərklə evdə Allahın verdiyindən nə varıydısa, mizin üstünə düzdürdü və o yaz axşamı, gözəl bir məclisin başlanğıcı oldu, amma qonaq birdən-birə Anarın qeybətini qırmağa başladı və mən də qonaqpərvərliyi, böyüklə-kiçik arasındakı hörməti-izzəti bir tərəfə atıb :

– Filankəs müəllim, dedim, – Anar mənim dostumdu və mən istəmirəm ki, bu evdə onun dalınca danışsın. Ya bu söhbəti qurtarın, ya da bu məclisin mənası yoxdu.

(Yəni ki, bəndənizin xanəsinə tərək edin...)

Qonaq qıpqırmızı qızardı və belə məqamlarda ürəyi yumşalıb yuxaya dönməyən atamın ab-havanı mülayimləşdirmək üçün cidd-cəhd göstərməsinə, mizin altında mənim ayağımı basmasına baxmayaraq, məclisin üstünü qara buludlar aldı və beş-on dəqiqədən sonra qonağımız durub çıxıb getdi (və ömrünün axırına qədər də, hər dəfə onunla görüşəndə hiss edirdim ki, bu hadisə yadımdan çıxmayıb). Qonaq gedəndən sonra atam:

– Amma səndə üz gördüm ha!.. – dedi və bir azdan əlavə etdi:

– Yaxşı elədin!

Və o yaz axşamı atamla birlikdə o süfrə arxasında oturub

dünyanın «dostluq» deyilən o nemətini xeyli götür-qoy etdik, əhddən, vəfadən, ilqardan danışdıq, atam özünün cavanlıq illərini, dostlarını, başları Şura hökumətinin çox qalmaqalarına düşmüş atası (mənim babam) tacir Məhəmmədin, babası (ulu babam) Bayram bəyin, dayısı Cəlil bəy Bağdadbəyovun dostlarını və dostlarla bağlı acılı-şirinli hadisələri xatırladı...

Bilmirəm niyə, amma atamın o «yaxşı elədin!»i, onunla birlikdə o süfrə arxasındakı o söhbətimiz axır vaxtlar tez-tez yadıma düşür....

Dünənə qədər ömrümüzün dağına dırmaşan qatar, indi o dağdan aşağı enməklə məşğuldu və pəncərədən görünən o günlər də sürətlə bir-birini əvəz edir, yəqin ona görə...

Əlbəttə, Anar da, mən də canlı insanlarıq və xislətin dolambacları, təbii ki, bizdən də yan keçməyib və bu uzun onilliklər boyu hərdən um-küsümüz də olub, bəzən bir-birimizlə acı (nisbətən acı!) danışdığımız seyrək məqamlar da olub (və təsadüfə bax ki, bu günlər də, deyəsən, elə həmin mənasız məqamların birinin içindəyik!), amma, əzizim Anar, sən 60 illiyin və həmin birgə onilliklərin müqabilində o um-küsülər də, o acılar da mənim üçün tamam boş, həqiqətən, mənasız bir şeydi və şübhə etmirəm ki, sənənin də eləcədi. Bizim hər birimizin, aydın məsələdi öz həqiqəti olub, amma məsələ burasındadı ki, bizim ortağ (həyatla bağlı, insanlarla, münasibətlərlə, tarixlə, siyasi-ictimai hadisələrlə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərlə, sənətlə, nəhayət, ədəbiyyatla bağlı...) həqiqətlərimiz elə bilirəm ki, qat-qat artıq olub və bu gün də belədir. Biz Qobustan qayalarında da, Lerik qəbiristanlığındakı dünyada tayı-bərabəri olmayan qoç heykəllərinin arasında da birgə doluşmuşuq, Katex cayında selə düşmüşük (və az qala, birgə batmışdıq – onda ədəbiyyatımız nə edəcəkdi? – əlbəttə, bu bir zarafatdı, amma, hər halda, bugünkü bulvar cızmaqaraçılarının, nadan və cahillərin böhtanları və çirkab püskürmələri olmayacaqdı...), İsmayılının Bədövündə və Aşıq Bayramlısında, Göyçayın gözəl Çərəkəsində, Şəkinin Marxalında çox oturmuşuq (hələ «Novaya Yevropa»da Ələsgərin bufetini, «Qız qalası»nın yanında Məmmədəlinin kababxanasını, köhnə İnturistin zirzəmisini, bulvarın «Vennetsiya»sında gecə saat 12-dən sonra qarovulçu İbad dayının açdığı xudmani süfrələri, «Marokko» dediyimiz çayxananı, yaxud

Moskvada Mərkəzi Ədəbiyyatçılar Evinin bufetini, Jurnalistlər İttifaqının restoranını demirəm...), Qarabağın qanlı-qadalı günlərində vertolyotla birgə uçmuşuq və Cıdır düzündə gülləyə tutulmuşuq, «Dəmir, sür!» – deyə sürücü dostumuzun sürdüyü maşında o zaman – 28-29 il bundan əvvəl! – dünyanın əmin-amanlığından xəbər verən Şimali Qafqazı gəzmişik, dəfələrlə səfərlərə çıxmışıq, Bağdadda və Parisdə olmuşuq, Təbrizin və Ərdəbilin məhəllələrində addımlamışıq, Füzulinin və Xətəinin qəbirlərini ziyarət etmişik...

Və bütün bunları bir yerdə xatırlayanda, bunlar bir küll olub adamın xatiratını dolduranda, yüzlərlə birgə məclisləri, söhbətləri, hadisələri, sənin və Arazın atamla, Rəsul Rza, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Əmir Həbibzadə kimi ağsaqqallarla bərabər mənim elçiliyimə getməyini, «Vəqif» küçəsində yaşadığım o gözəl zirzəmi mənzilə yığışdığımız, görüşdüyümüz, təzə yazıları oxuduğumuz, tez-tez də Zemfiranın hazırladığı gözəl təamlardan dada-dada (Zemfira olmayanda isə sənin qızartdığın – gizlədək? – yarısı çiy, yarısı da yanmış kartofdan yeyə-yeyə) qədəh-qədəhə vurduğumuz o unudulmaz günləri (ayları! illəri!) də bura əlavə edəndə, o um-küsülər, doğrusu, lap gülünc və tamam əbləh görünür.

Rəsul Rzanın vəfat etdiyi 1981-ci ilin o ilk aprel günü mənim özümü Mərdəkana yetirməyim və orada o anlarda səninlə görüşməyim, Nigar Rəfibəyli vəfat edərkən sənin sübh tezdən mənə zəng edib bu qara xəbəri çatdırmağın, İlyas Əfəndiyev vəfat etdiyi gün gecə bir az yata bilim deyə, sənin dərman tapıb mənə gətirməyin – bütün bunlar hamısı mənim yaddaşıma yox, həyatıma həkk olunmuş kədərli (və eyni zamanda doğma!) xatirələrdir.

Bir fakt da yadıma düşdü və onu əlçatmaz, ünyetməz o gənclik illərinin mənim üçün əlamətdar olan bir xatirəsi kimi, qeyd etmək istəyirəm: Anarın və mənim taleyimizin bağlı olduğu (hələ uşaqlıqdan beynimizə həkk olunub ki, dünyada belə bir yer var... sonralar mən orada on ildən artıq işlədim... Anar da orada artıq on ili başa vurub... birlikdə iyirmi ildən artıq eləyir!) Yazıçılar İttifaqının Natəvan adına klubunda mən ilk dəfə 1966-cı ildə «Ağ liman»ın müzakirəsində çıxış etmişəm.

Bilmirəm, Anarın yadındadı, yoxsa yox, altmışıncı illərin sonlarında – səhv etmirəmsə, 1969-cu ilin payızı idi, bir dəfə onunla Sabirabada, çox özünəməxsus, təmiz və kaloritli adamlardan biri olan həkim-yazıçı, dünyanın ən böyük kitabbazı Əli Ağabəyliyə qonaq getmişdik və qonaqpərvər ev sahibinin gözəl məclisindən sonra, axşam Anarla Kürlə Arazın qovuşağına getdik, o baş-bu başa gəzə-gəzə İrandan danışdıq, Turandan danışdıq, dünyanın işlərindən danışdıq və belə bir söhbət elədik: bir vaxt gələcək, dünyada Rəsul Rza və Nigar Rəfibəyli olmayacaq, İlyas Əfəndiyev olmayacaq...

O zaman bu gənclik söhbəti, elə bil ki, bizdən çox-çox uzaqlarda olan gələcəklə bağlı bir nigarançılığın ifadəsi idi.

Və o vaxtdan sonra mən həmişə Kürdən keçəndə, Arazdan ötəndə o söhbəti xatırlayıram və indi də xatırlayıram və xatirat – öz-özlüyündə tamam adi (!), tamam sadə (!) bir həqiqət – hər dəfə də mənim varlığımın bütün hüceyrələrinə qədər işləyir...

İndi Rəsul Rza və Nigar Rəfibəyli dünyada yoxdur.

İndi İlyas Əfəndiyev dünyada yoxdur.

İndi o bəmərə Əli Ağabəyli də Allahın rəhmətinə gedib.

O kitablar da it-bata düşüb...

Və indi Anarın altmışı yaşını artıq dinovavr uzaqlığının göstəricisi yox, yaşadığımız günlərin real rəqəmidir.

Uşaq vaxtı atamdan eşitdiyim bir hekayət yadıma düşdü.

Atam danışdı:

«Müdrək 150 il ömür yaşamışdı və günlərin bir günündə onun üçün də ayrılmış vaxt tamam oldu, Əzrayıl gəlib müdrəkin başının üstünü aldı.

Sonuncu arzunu nədi, qoca? – soruşdu.

Qoca:

– İcazə ver axırıncı dəfə həyətdəki o tut ağacının kölgəsində oturum, – dedi.

Qoca yüz əlli illik həyatında sonuncu dəfə hacansa özü əkdini və çox sevdiyi o tut ağacının altına gəldi. Əzrayıl qocaya baxdı, baxdı və soruşdu:

– Ömrün necə keçdi, qoca?

Qoca cavab verdi:

– Bax, indicə oradan bu ağacın altına gəldiyim vaxt kimi...»

Anarın 60-ı beləcə bir göz qırpımında gəlib çatdı (150 isə hələ irəlidedi!)

Bəli, uşaqlar, elə bil, dünən idi, anadan olmuşdular və biz onların bu etibarsız dünyaya mübarək gəlişini sənirlə bu gün bacarmadığımız dərəcədə «gur» qeyd edirdik, amma bu gün o uşaqlar ana olublar, ata olublar, bu gün Günellə Günay daha bir-birilə zəngləşib, görüşüb dərindən neçə qiymət almaqlarından, məktəbdən, müəllimlərdən danışmırlar (bu da onlar üçün artıq keçmişin, uşaqlıq çağlarının xatirələrinə çevrilib!), indi onlar xanım rəfiqələr kimi, bir-birlərinin uşaqlarını yoluxmağa gedirlər və bu yerdə sənin 60-ınla bağlı o «bir göz qırpımı» genişlənir, genişlənir və ömrə çevrilir...

Anarın hələ ilk yazılarında bir qocalıq kompleksi var idi, indi özü 60-ı haqladı, amma mən onu heç cürə «qoca Anar» kimi qəbul edə bilmirəm, həm də ona görə yox ki, cavan qalıb (məşallah, olsun!) və heç kim ona bu yaşı verməz, ona görə ki, gəncliyinin o «qocalıq kompleksi» müqabilində bu gün onun hiss-həyəcanlarında, onun emosiyalarında gənclik şövqü qətiyyənlə solmayıb, xəzəl sarısından uzaqdı, əzilib-bükülməyib.

Mən bunları yazıram və 1971-ci ildə Rəsul Rzanın 60 illiyi ilə bağlı Akademik Dram Teatrındakı o yubiley gecəsi gözlərimin qabağına gəlir. Anar da o vaxt rəyasət heyətində oturmuşdu və eynəyinin arxasından zala baxan o cavan Anar indiki kimi, mənim gözlərimin qabağındadı. Bu gün Anarın özünün 60 yaşı var.

Və mən qətiyyənlə şübhə etmirəm ki, Anar bundan sonra hələ çox yazacaq, onun əsas kitabı hələ irəlidedi və o əsərlər, indiyəcən yazdıqları ilə bərabər, gələcək nəsillər üçün mənəvi bir sirdaş olacaq, onların ömrü insan ömrünün miskin çərçivələrindən çox fərqlənən zaman ölçüləri ilə ölçüləcək.

Bu gün Anarın vəfalı həyat yoldaşı Zemfira xanım üçün, Tural və Günel üçün, nəvələri, doğmaları, dostları, nəhayət, oxucuları və tamaşaçıları üçün, əlbəttə, sevincli, fərəhli və əlamətdar bir gündür və mənim üçün gün işığı kimi aydın bir şeydir ki, bu gün Rəsul müəllimin də, Nigar xanımın da ruhu üçün çox şad bir gündür.

Artıq gecə saat 1-ə az qalır və bu yazı özüm də gözləmədən, deyəsən, xatirəvari oldu.

İyirmi beş – otuz il bundan əvvəllərdə, o uzaq (və yaxın!) cavanlıq günlərində mizarxası xudmani söhbətlərdə Anar bəzən deyirdi: – «– Bax, bunları mənim haqqımdakı xatirələrində yazarsan...»

Əlbəttə, Allahın gözəl bir qismətidir ki, mən bu xatirəvari yazını işləyib-yaradan, yeri düşəndə şux zarafatından qalmayan, bəzən şikayət edən, bəzən də dünyanın işlərinə mat qalan canlı Anar haqqında, sadə və sadəliyilə bərabər, bəzən təkəbbürlü, hər-dən pragmatik, amma pragmatik olduğundan artıq dərəcədə müdrik Anar haqqında yazıram.

Allah bunu da bizə qismət eləsin ki, yenə iyirmi beş-otuz ildən sonra (dünyada o qədər möcüzələr olur ki!) yenə də canlı Anar haqqında xatirələr yazım, amma bir tələsik və birnəfəsə yox, çünki o zaman tamam başqa insanlar, tamam başqa bir dünya olacaq...

2 mart 1998.

«TƏŞRİF BUYUR, GEDƏK BAĞA...»

*(Aşıq Ələsgərin Sözü və Sazı haqqında
bir neçə kəlmə)*

Neçə gündür ki, Aşıq Ələsgərin həmişəki kimi, iddiasız, sadə, təmiz bir misrası, elə bil ki, kitabların səhifəsindən yox, qədim (və doğma!) Göyçə mahalında qoca Ələsgərin sazı sinəsinə sıxıb söylədiyi gəraylıdan – həmin o məqamdan qopub gəlmiş o bir misra elə hey fikrimdə dolaşır: «Təşrif buyur, gedək bağa...»

Həmin iddiasız bir misra bu dəm mənim üçün Sözün və Sazın sirri-sehri (və heç vaxt açılmayacaq, əbədi bir sirr-sehr) ilə dolu idi, çünki o bağ təkcə təbiətin xudmani, gözəl bir guşəsi deyildi, o bağ Ələsgər dünyası idi:

*Təşrif buyur, gedək bağa,
At zülfünü sola, sağa.
Ələsgər sənə sadağa,
Üzün məndən niyə döndü?*

Aşıq Ələsgər 105 il ömür sürdü.

1821-ci ildə Azərbaycan Sözü'nün, Sazının beşiklərindən biri olan qədim Oğuz yurdunda – gözəl Göyçə mahalında («Adım Ələsgərdir, əslim Göyçəli...») anadan olub, 1926-cı ildə elə orada da haqq dünyasına köçdü və bu iki tarix arasında həmin Sözün və Sazın yaratdığı Ələsgər dünyasında o qədər hiss-həyəcan var, bu hiss-həyəcan o qədər qəribə, adamı mat qoyan və adamın ürəyinə dolan gücə, incəliyə, işığa malikdir, o qədər saya-hesaba gəlməyən rənglərdən ibarətdir ki, həmin Ələsgər dünyasının, hətta o uzun ömrün çərçivələrinə sığması da haqdan gələn verginin nəticəsidir.

Ələsgər Sözü və Sazı ilə Qarabağdan, Gəncədən tutmuş Tiflisəçən el-obanı dolaşdı, Türkiyə mahallarını gəzdi, məclislər apardı, toylar keçirdi və Sözlə Sazın dediklərini xalqın özünüifadəsinə çevirdi, əvvəlki dövrlərin korifeyləri – Yunus İmrə, Qaracaoğlan, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım... kimi aşıq sənətini ən yüksək bədii-estetik meyarlarla bir daha təsdiq etdi.

Bütün böyük sənətkarlar kimi, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı da milli hadisədir, milli mədəniyyətin faktıdır. Ancaq böyük sənətkarların yaradıcılığı bunu da sübut edib ki, bəşəriyə aparan yol öz başlanğıcını millidən götürür və bu mənada Ələsgərin yaradıcılığı da klassik bir nümunədir: o nə qədər millidirsə, bir o qədər də bəşəridir.

Hələ XIX əsrin ortalarında, cavan yaşlarında ikən Aşıq Ələsgər məşhur rus şairi Yakov Palonski ilə görüşür və bu görüşdən (aşırıq yaradıcılığından!) təsirlənən Palonski xüsusi məqalə yazır.

Yakov Palonski hara, Aşıq Ələsgər hara?

Tamam müxtəlif mühit, müxtəlif psixologiya, müxtəlif təfəkkür tərzii, müxtəlif dünyagörüşü...

Məsələ həmin milli ilə bəşərinin birliyində, vəhdətindədir. Buna görə də, o görüşdən 100 il keçdikdən sonra, başqa bir məşhur rus şairi – Konstantin Simonov da yəqin eləcə təsirləndiyi üçün, Aşıq Ələsgərin altı qoşmasını və Şair Vəli ilə deyişməsinii rus dilinə gözəl tərcümə etmişdir. Allah vergisi, əlbəttə, millidi, amma o veriləndən sonra, nə coğrafi, nə də milli sərhədlər tanıyır.

Aşırıq sənəti Azərbaycan folklorunun əsasını təşkil edir və misal üçün, island saqalarından, yaxud rusların «İqor polkunun dastanı»ndan fərqli olaraq, Azərbaycan dastanlarını və ümumiyyətlə, bütün türk dastanlarını yalnız Söz yox, Sözlə bir yerdə həm də Saz yaratmışdır, qədim «Kitabi-Dədə Qorqud»dan tutmuş «Əsli və Kərəm»əcən, «Koroğlu»dan tutmuş Aşırıq Ələsgərin özü haqqında yaranmış «Aşırıq Ələsgərin Şınıq səfəri», yaxud «Aşırıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında» kimi Azərbaycan dastanlarının mayası aşırıq sənəti ilə yoğrulmuşdur.

Aşırıq sənəti, əslində, bir fərdin yaratdığı teatrdır.

Aşırıq – şairdir. Aşırıq – yazıçıdır (dastanlar yaradır). Aşırıq – dramaturqdır (deyişmələr, dramatik dialoqlar). Aşırıq – bəstəkardır («Dilqəmi»dən tutmuş «Ruhani»yəcən, «Yanıq Kərəmi»dən tutmuş «Keşişoğlu»nacan yüzlərlə havacatı kim yaradıb? Naməlum aşırıq!). Aşırıq – müğənnidir. Aşırıq – bugünkü ifadə ilə desək, bədii qiraət ustasıdır. Aşırıq – instrumental ifaçıdır.

Bütün bunların hamısı da bir nəfər, bir fərddir.

Uzun-uzun əsrlər boyu aşırıq sənəti, misal üçün, yaponların «Kabuki», ya «No» teatrları, yaxud ispanların romanserosu kimi, milli bədii təfəkkürün (indiki halda Azərbaycan milli bədii təfəkkürünün) faktına çevrilib.

Avropada fransız truveri və trubadurluğu, yaxud alman minnezingerliyi xalqı necə ifadə etmişdirsə, aşiq sənəti də Azərbaycanda həmin işi görmüşdür, amma fərq ondan ibarətdir ki, truverlik və trubadurluq da, minnezingerlik də ayrı-ayrı əvvəli və sonu məlum dövrlərin, mərhələlərin hadisəsidirsə, aşiq sənəti əvvəli Orxon-Yeniseydən xəbər verən, sonu isə olmayan bir sənətdir, daim qaynayır, daimi dinamikaya malikdir, bütün dövrlərin müasir yaradıcılığıdır.

Və min il bundan əvvəl olduğu kimi, bu gün də belədir.

Və Aşiq Ələsgər həmin yaradıcılığın klassikidir.

Aşiq Ələsgər – filosofdur:

*Günahkardı, nə ki, yoldan azan var,
İki mələk – xeyir-şəri yazan var,
Ərəşət var, Qıl körpü var, qazan var,
Orda qəbul olsun niyazım mənim...*

Aşiq Ələsgər – estətdir:

*Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır...*

Yaxud:

*Çərşənbə günündə, çeşmə başında,
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadü qəmələri qanıma düşdü...*

Aşiq Ələsgər – bədbindir:

*Ov keçdi bərədən, ata bilməzsən,
Uçdu getdi əldən, tuta bilməzsən,
Yerisən, yüyürsən, çata bilməzsən,
Görürsən ki, baxtın yatdı, sən də yat...*

Yaxud:

*Nə bəlaya düşdüm mən bəxti qara,
Eşqin atasına heç olmaz çara.
Qalmışam zindənda aciz, avara,
Günahkar, sərgərdan, xəcalət eylə...*

Aşıq Ələsgər – nikbindir:

Ruhun təzələnsin görəndə gərək,
Sən onun könlündə, o səndə gərək.
Haqqa şükür qılsın hər bəndə gərək,
Kim nə deyir bu dövranə, gözəldi...

Aşıq Ələsgər – humanistdir, metafizikdir, moralistdir, maarifçidir, ilahiyyatçıdır, materialistdir, idealistdir, romantikdir, realistdir və s., və i.a.

Bəli, bütün bunlar belədir, amma mənim üçün Aşıq Ələsgər, ilk növbədə, Aşıqdır («Ələsgərəm, gözəllərdi əzbərim...», yaxud: «Canım gözəllərin yol qurbanı...») və Ələsgər poeziyasının yaratdığı (və eyni zamanda həmin poeziyanı yaradan!) o Aşıq, olsun ki, ya zövqünə görə, ya yaşına, ya da gözlərinin rənginə görə Məcnundan fərqlidir, Romeodan seçilir, Kərəmin eyni deyil, amma o da Leylinin, Cüllettanın, Əslinin sevgi dünyasında ən doğmalardan, ən məhrəmlərdən biridir, həmin sevgi, həmin sevdə dünyasının sakinidir.

Bu sözləri yazıram və fikirləşirəm: mən nə üçün bunları yazıram?

Onsuz da, Aşıq Ələsgərin Sözü və Sazı nə lazımdırsa, hamısını özü deyir.

19 may 1999.

«HEYDƏRBABA, YOLUM SƏNNƏN KƏC OLDU...»

(*Şəhriyar haqqında*)

Yadıma gəlir, 60-cı illərin birinci yarısında mən universitetdə oxuyarkən Şəhriyarın adı və «Heydərbabaya salam» poeması birdən-birə elə bil ki, tərtemiz göy üzündə şimşək kimi çaxdı, şüurumuzu silkələdi, bütün varlığımızdakı Cənub həsrətini təzədən özümü zə yaşatdı, o tərtemiz, saf Azərbaycan dili, o poetik ab-hava bizim gənclik eşqi, həvəsi, ehtirası ilə milli hisslər, düşüncələr, qayğılar aləminin içində yaşayan cavanların, ədəbiyyat, sənət həvəskarlarının arasında əməlli-başlı bir təlatüm yaratdı.

Mən dünya ədəbiyyatında elə bir nümunə xatırlaya bilmirəm ki, heç bir motivi olmadan, süjeti olmadan, çağırışı-şüarı, hansısa ictimai iddiası olmadan «Heydərbabaya salam»ın 60 – 70-ci illərdə Sovet Azərbaycanında ictimai şüura göstərdiyi qədər vətəndaşlıq təsirinə malik olsun.

*Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
Səllər-sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şöfkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.*

Qazdan ayıq olan sovet (partiya!) senzurası (qlavlit!) bu sadə, şəffaf misralarda hansı siyasi fikir, hansı siyasi eyham, millətçi çağırış tapa bilərdi?

Əlbəttə, heç nə tapa bilməzdi.

Çünki bu poemada belə bir fikir, eyham, çağırış, həqiqətən, yoxdur.

Sadəcə olaraq ona görə ki, «Heydərbabaya salam»ın siyasi-ictimai qəhrəmanı onun dilidir, onun xəlqliyidir.

Söhbət iki yerə parçalanmış və hər parası da müxtəlif ictimai formasiyalarda, əlçatmaz, ünyetməz, qorxunc sərhədlər arxasında yaşayan bir xalqın ana dilindən və ən səmimi, incə, kövrək tellərə həmin xalqa bağlılıqdan gedir.

Söhbət Azərbaycan xalqının taleyi kontekstində poetik ictimai-siyasi bir hadisədən gedir.

Buna görə də bu poema yalnız Azərbaycan poeziyasında və ictimai fikrində yox, ümumiyyətlə, sənətin və ictimai fikrin qarşılıqlı təmasında unikal bir hadisədir.

«Heydərbabaya salam»a qədər Məhəmmədhüseyn Şəhriyar farsdilli böyük İran şairi di. Bu poema onun Azərbaycan dilində yazdığı ilk əsərdir və bu poemadan sonra Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, eyni zamanda, böyük Azərbaycan şairi oldu.

Və «Heydərbabaya salam»dan sonra İranda yazıb-yaradan bir çox istedadlı şairlər bu poemaya ana dilində nəzirələr yazdılar, Azərbaycan şairi oldular.

İrandakı müasir günlərimizin Azərbaycan poeziyası belə yarandı.

Şəhriyarın özü də «Heydərbaba»dan sonra fars dili ilə bərabər, Azərbaycan dilində də gözəl şeirlər yazdı və ömrünün sonuncu da beləcə davam etdi.

Mən o uzaq gənclik illərində, təbii ki, Heydərbabanı görməmişdim, amma heç zaman görmədiyim və Şəhriyarın poemasına qədər adını belə eşitmədiyim o dağ, o dağın ətəklərindəki el-oba, o duz, məzə, o kədər, həsrət elə bil ki, tamam canlı bir varlıq kimi, qərribə bir məhrəmliklə, mehribanlıqla mənim üçün tamam doğmaya çevrilmişdi.

*Mir Mustafa dayı, ucaboy baba,
Heykəlli, saqqallı, Tolstoy baba,
Eylərdi yas məclisini toy baba,
Xoşginabın abrusu, ərdəmi,
Məscidlərin, məclislərin görkəmi...*

Elə bil ki, adını birinci dəfə eşitdiyim o Mir Mustafa babanı, o ucaboy Tolstoy babanı mən elə gözümü açandan eləcə görmüşdüm, o məscidləri də tanıyırdım, o məclislər də mənim üçün çox doğma bir yer idi.

*Səhər tezdən naxırçılar gələrdi,
Qoyun-quzu dam-bacada mələrdi,
Əmməcanım körpələrin bələrdi,
Təndirlərin qovzanardı tüstüsü,
Çörəklərin gözəl iyi, istisi...*

Elə bil ki, o naxırçıları da mən lap yaxşı tanıyırdım, o qoyunquzu mələşməsinə də aydınca eşidirdim, təndirdən qovzanan o tüstü mənim gözlərimə girib özü ilə qəribə bir sevinc (acı sevinc!) gətirirdi və o çörəklərin də iyini, istisini eləcə hiss edirdim.

Rübabə Muradova o yanıqlı, təkrarsız səsiylə, nəfəsiylə oxuyanda ki:

*Heydərbaba, kəkliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa yad eylə,
Açılmayan ürəkləri şad eylə...*

– elə bil, mən də yaxşı tanıdığım və sevdiyim Mədinə Gülgün və Balaş Azəroğlu kimi, Əli Azəri və Qulamhüseyn Beqdeli, Söhrab Tahir və Həmid Məmmədzadə, Mirzə Pürabbas və Qasım Cahani kimi qələm sahibləritək canımı, qanımı Cənubda qoyub bir də heç zaman geriye dönə bilməmək məhkumluğu, əlacsızlığı ilə Şimalda yaşayırdım...

Amma təkcə Cənubda yox, Şimalda da «Heydərbabaya salam»a nəzirələr, Şəhriyara məktublar yazıldı (Şəhriyardan da cavablar alındı və əvvəllər görünməmiş bir hadisə baş verdi: o qorxunc sərhədlərin fəvqündə anadilli poetik bir yazışma başladı!), «Heydərbaba»nın şer forması populyarlaşdı.

Qəribədir, 60-cı illərdə Azərbaycan poeziyasında şerin forması barədə (sərbəst şer, ənənəvi şer) qızğın mübahisələr, hətta ədəbi münaqişələr getdiyi bir vaxtda və biz də bir cavanlıq şövqü ilə yeri gəldi-gəlmədi, sərbəst şerin təəssübünü çəkdiyimiz bir zamanda sadə, tamam ənənəvi «Heydərbabaya salam» hamının ürəyinə yol tapdı və bir daha sübut etdi ki, əsas istedaddır və o istedad sənə nə yazdırırsa, onu da yazmalısan.

... Sonralar bizə məlum oldu ki, Heydərbaba, nemətli, məhsullu, möhtəşəm bir dağdır və Şəhriyar da o dağın ətəklərində dünyaya gəlib, uşaqlığı o ətəklərdəki Qayışqurşaq, Xoşginab, Şəngülava kəndlərində keçib və heç şübhəsiz ki, bu poemanın bu dərəcə təbii çıxmasında o el-obanın havasıyla, suyuyla mayalanmış genlərin rolu olub və elə o genlər də ana dilini Şəhriyarın ürəyinin dərinliklərindən çıxarıb qələminin ucuna gətirmişdir.

Xatirimdədir, 60-cı illərin ikinci yarısında mən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspirantı, sonra kiçik elmi işçisi oldu-

ğum vaxtlar unudulmaz professor Qulamhüseyn Beqdeli xüsusi bir ehtirasla danışırdı ki, Tehranda yaşayan Şəhriyar xəstələnir, anası kənddən onu yoluxmağa gəlir və bu görüşdən sonra «Heydərbabaya salam» yaranır.

Və mən indi fikirləşirəm ki, əlbəttə, o vaxt Ana özü ilə birlikdə Tehrana Heydərbabanın ab-havasını aparmışdı və kənddən şəhərə oğlunu yoluxmağa gedən o adi Ana səfəri Azərbaycan poeziyasında Şəhriyar hadisəsi yaratdı.

21 may 1999.

HƏMİŞƏ YOLDA OLAN ADAM

(Polad Bülbüloğlu haqqında dost sözü)

Polad Bülbüloğlunun əlli beş yaşı tamam olur.

Bu yubiley (yaxud bir az zarafatla desəm, yarım yubiley!), əlbəttə, müasir mədəniyyətimiz üçün əlamətdar bir faktdır, çünki qırxillik istedadlı yaradıcılıq fəaliyyəti olan Polad Bülbüloğlunu müasir Azərbaycan mədəniyyətinin simasını müəyyənləşdirən sənətkarlardan və mədəniyyət xadimlərindən birinə çevirib və Poladla bağlı bu 55 rəqəmində mənim üçün şəxsi hissiyyatdan gələn məqamlar, uzun illər boyu şəxsi münasibətlərimizin, birgə xatirələrimizin doğurduğu bir hərarət, bir ılıqlıq da var.

Bu sətirləri yazarkən fikirləşirəm ki, mən Poladı ilk dəfə hancan görmüşəm?

Bu suala cavab vermək mənim üçün çətindir, amma Bülbülün Opera Teatrında keçirilən 60 illik yubileyi və yubileydə on iki yaşlı Poladın səhnəyə çıxması indiki kimi mənim hafizəmdədir.

Bəlkə əvvəllər haradasa – Bakıdamı, Şuşadamı, hansısa bir məclisdəmi? – görüşmüşük, çox güman ki, elə-belə də olub, çünki aralarındakı yaş fərqi baxmayaraq, İlyas Əfəndiyev ilə Bülbül həmişə çox istiqanlı, mehriban, təəssübkeş bir münasibətdə olublar və əlbəttə, onları milli mədəniyyətə xidmətlə bərabər, doğma Qarabağın ab-havası da birləşdirirdi, yəqin çox məclislərdə, görüşlərdə bir yerdə olublar. Amma mənim Poladla bağlı fikrim gələn ilk xatirə Bülbülün həmin 60 illik yubileyi ilə bağlıdır.

1957-ci il idi, mən orta məktəbin səkkizinci sinfində oxuyurdum və öz aləmində (bir yeniyetmə əminliyi və qətiyyəti ilə!) müstəqil həyata qədəm qoymuşdum (!), özümü yaşca məndən xeyli böyükklərlə tay-tuş bilirdim, məndən hətta bir-iki ay kiçiklərə isə yuxarıdan aşağı – bu qoca və riyakar dünyadan xəbərsiz məxluqlar kimi baxırdım, içimdə bir yeniyetməlik nihilizmi yaranmışdı və ədəbiyyata, sənətə də belə bir münasibətdəydim.

Ancaq Bülbülün mənim daxilimdəki çox hissiyatlı, kövrək, doğma yerinə o yeniyetməlik nihilizmi heç cürə həmlə edə bilirdi və mən elə o doğmalığ hissi ilə də Bülbülün o altmış illik yubileyinə getmişdim.

Bülbül səhnənin bir kənarındakı kreslodə əyləşmişdi və mənim üçün Opera Teatrının səhnəsində Bülbülü beləcə müasir kostyumda görmək çox qeyri-adi bir iş idi, çünki mən bu səhnədə Bülbülü həmişə Koroğlu qiyafəsində görmüşdüm.

Bülbülün – Koroğlunun – Qıratın belində səhnəyə çıxması mənim həyatımda, ümumiyyətlə, teatrı, sənətlə bağlı ən parlaq və heç zaman unutmayacağım xatirələrdən biridir və bu barədə mən Bülbülün 90 illiyində – 1987-ci ildə onun haqqında yazdığım geniş essədə danışışam.

O uzaq altmışillik yubileyində isə Bülbül, dediyim kimi, səhnədə əyləşmişdi və həmkarları, məşhur mədəniyyət xadimləri bir-bir səhnəyə çıxıb onu təbrik edirdi.

Və gözəl bir sürpriz baş verdi: Bülbülün on iki yaşlı oğlu Polad səhnəyə çıxdı və Çingiz Sadıqovun fortepianoda müşayiətilə atasının – 60 yaşlı Bülbülün şərəfinə «Evləri var xana-xana» xalq mahnısını oxudu.

O zaman altmış yaş bizim üçün çox yaş və mücərrəd bir şey idi: bəli, haçansa insanların – dünyanın qocaman insanların – altmış yaş tamamilə tamam olur, amma o «haçansa» tamamilə görünməz, heç vaxtda yaxınlaşmayacaq bir uzaqlıqda idi.

İndi isə Polad özü altmışın yolçusudur...

Keyli sonralar Bülbülün yubileyindəki o epizodu xatırlayanda Polad mənə dedi ki, bu, onun səhnədə ilk çıxışı olub və bu çıxışı Bülbüldən xəbərsiz unudulmaz Fikrət Əmirovla hazırlayıblarmış.

On iki yaşlı Polad uşaq səsiylə ən gözəl xalq mahnılarımızdan birini oxuyurdu.

Bülbülün isə gözləri heyrət və nigarançılıqla işıldayırdı.

Heyrət – ona görə ki, Poladın səhnəyə çıxacağından və beləcə oxuyacağından tamamilə xəbərsiz idi.

Nigarançılıq – yəqin ona görə ki, on iki yaşlı o uşaq məktəb klubunda, uşaq musiqi festivalında yox, Bülbülün doğma teatrının – böyük, nüfuzlu bir mədəniyyət ocağının səhnəsində oxuyurdu...

Polad o gözəl mahnını bitirəndən sonra, camaatın alqışı (Poladın qazandığı ilk tamaşaçı alqışı!), aydın məsələdir ki, Bülbülün içindəki həmin nigarançılığı yuyub apardı. Bu epizodda Poladla bağlı mənim üçün bir əlamətdar cəhət də var və onu xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

1957-ci il Sovet İttifaqında hakim ideologiyanın və KQB vahiməsinin tüğyan etdiyi dövrlərdən biri idi. Düzdür, XX partiya qurultayı keçirilmişdir, Xruşşov Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi ifşa edirdi, amma, əslində, həyat tərzimizin modeli elə həmin model idi, maskalanmağa başlayan stalinizm yenə də hakimi-mütləq idi (təkcə eləcə Macarıstan hadisələrini xatırlamaq kifayətdir!).

Və Xruşşovun özünün şəxsiyyətinə pərəstiş kompaniyası sürətlə start götürmüşdü. Təntənəli pioner mahnıları, komsomol marşları, «Şən həyat», «Sevimli azad ölkə» haqqında nəğmələr aləmi başına götürmüşdü və belə bir şəraitdə 12 yaşlı Polad (pioner Polad) Opera Teatrının səhnəsində ilkin olaraq hansısa süni bir pioner mahnısını, yalançı «dünyanın ən xoşbəxt uşaqları» tərənnümünü yox, əslində, siyasi (və inzibati!) konyukturaya zidd olan qədim xalq mahnısını ifa etdi.

Əlbəttə, yəqin ki, o zaman balaca Polad da, maestro Fikrət Əmirov da bunu məqsədli şəkildə etməmişdi, bu – genlərlə gələn bir sövq-təbii idi və mənim üçün də əlamətdar cəhət məhz elə burasındadır: Poladın milli mədəniyyətə bağlılığında.

Onun simfonik əsərlərinin, kamera - instrumental musiqisinin teatr tamaşalarına və iyirmidən artıq filmə bəstələdiyi musiqinin məğzində məhz milli özünüifadə dayanıb. Hətta Poladın altmışıncı illərin ikinci yarısı, yetmişinci-səksəninci illərdə yazdığı və özünün də ifa etdiyi, bütün keçmiş SSRİ məkanına səs salan estrada mahnıları da kosmopolit, gəldi-gedər yox, milli bünövrə üzərində yaranmışdı və onların uğurunun, populyarlığının bu gün də yaşamasının və bu gün də Azərbaycanda da, Türkiyədə də sevilməsinin səbəbi elə burasındadır.

Polad lap gənc yaşlarından Moskvada yaşadı, oturub-durduğu, yaradıcı təmasda olduğu sənətkarlar çox zaman başqa xalqların nümayəndələri (və layiqli nümayəndələr), rus və Qərb təmayüllü adamlar idi, onun yazıb-yaratdığı mühit Azərbaycan milli mədəniyyət ənənələrindən tamamilə kənar formalaşmışdı, yəni millinin unudulması, kosmopolit bir dünyagörüşünün yaranması və inkişafı üçün bir zəmin, əlverişli bir şərait var idi və bura Poladın gəncliyini də əlavə etsək, deməli, şirnikləndirici bir sövq də var idi.

Ancaq Bülbülün sayəsində Azərbaycanı, doğma Şuşanı, oranın suyunu, ab-havasını, koloritini ifadə edən o genlər Poladı, onun hisslər aləmini, duyumunu, qavrayışını həmişə milli olaraq

da saxladı, onu məhz Azərbaycan bəstəkarı, Azərbaycan estrada ustası etdi.

Poladla bağlı bir əlamətdar epizod da mənim yaxşı yadımdadır: 1959-cu ilin sonları idi, mən artıq 10-cu sinifdə oxuyurdum, mətbuatda yazılarım dərc edilməyə başlamışdı (sübh tezdən durub gedib köşkdən aldığı o qəzetlərin içimə bir gənclik həvəsi, şövqü dolduran o mətbəə qoxusu indi də mənimlədir!) və böyük bir iş başlamışdım: gecələr daxili bir həyəcan və coşğunluqla və dünyamiqyaslı şedevr olacağına qətiyyənlə şübhə etmədən «Bəşər ovladı Həsən» adlı roman yazırdım (Andersen - Niksenin məşhur romanının – «Bəşər övladı Ditte» – adının təsirlə belə bir ad qoymuşdum), ədəbi məclislərə, toplantılara xüsusi həvəsim var idi.

O günlərdən birində Akademik Dram Teatrının (indiki Musiqili Komediya Teatrının) binasında Cəfər Cabbarlının altmış illik yubileyi keçirilirdi və mən də ora getmişdim.

İndi bu sətirləri yaza-yaza, rəsmi hissədən sonra, Bülbülün səhnəyə çıxmasını və onun arıq, hündürboylu bir yeniyetmə olan Poladı tamaşaçılara təqdim etməsini bütün təfərrüatı ilə xatırlayıram və o zaman Polad fortepianoda atasını müşayiət etdi, Bülbül isə təkrarsız ifası ilə Asəf Zeynallının Cəfər Cabbarlının sözlərinə bəstələdiyi «Ölkəm» romansını oxudu.

Mən atamla birlikdə həmişəki kimi, direktorun lojasında (o lojanın personal və məşhur adı var idi: «Ədil İsgəndərovun lojası») oturub o ifaya qulaq asırdım və o zaman İlyas Əfəndiyevin dediyi sözləri də olduğu kimi xatırlayıram:

– Bülbülün çırağı sönməyəcək!..

Əlbəttə, onda heç kimin ağına gəlməzdi ki, Cəfər Cabbarlının o yubileyindən düz qırx il keçəcəkdi, bu dəfə Cəfərin yüzillik yubileyinə hazırlıq başlayacaqdı, mən – o zamankı onuncu sinif şagirdi – Yubiley Komissiyasının sədri olacaqdım, Bülbülü müşayiət edən o yeniyetmə isə – Polad – müstəqil Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri kimi, bu yubiley tədbirlərinin əsas təşkilatçılarından biri olacaqdı.

Sonralar bu epizodu da xatırlayanda Polad mənə dedi ki, həmin Cəfər Cabbarlı yubileyindəki ifası onun professional bir musiqiçi (Bülbülün müşayiətçisi!) kimi, ilk səhnə çıxışı olub və beləliklə də, iş elə gətirib ki, mən, Poladın hər iki səhnə debütünün şahidi olmuşam.

Ancaq bu yerdə mənim üçün yenə də əlamətdar cəhət odur

ki, Poladı ilk dəfə tamaşaçıya təqdim edən diktor yox, konfransye, başqa bir aparıcı yox, məhz Bülbül olub.

Sənətkarın və şəxsiyyətin formalaşmasında, əlbəttə, keçdiyi məktəbin rolu böyükdür – sən kimsən? Hansı elin, hansı diyarın, hansı xalqın oğlusan? Nəyə və kimə xidmət edirsən? Sənin sənətin kimdən deyir? Kimə deyir? – bütün bu sualların cavabı o məktəbin mündəricatından, daxili kütləsindən asılıdır və bu mənada Polad həm bir insan, həm də bir sənətkar kimi, Bülbül məktəbinin şagirdi olub, Konservatoriyada böyük Qara Qarayevin kompozisiyası sinfini bitirməklə bərabər, həmin Bülbül məktəbini də bitirib və görkəmli bir sənətkar kimi nüfuz qazanıb.

Poladın yaradıcılığında da, şəxsiyyətində də koloritli bir milli ilə Qərb mədəniyyətinin, dünyagörüşünün üzvi vəhdəti var, o, sənətdə də, həyatda da azərbaycanlıdır, amma eyni zamanda, özünə qapanmış, məhdud bir dairədə olan adam deyil və buna görə də o, sənəti ilə, xasiyyəti ilə, təəssübkeşliyi ilə, nəhayət, şəxsi əlaqələri ilə Azərbaycanı Azərbaycandan kənara çıxarmağı və təbliğ etməyi, tanıtmayı bacaranlardan biri olub. Müasir Azərbaycan mədəniyyəti həm sovet dövründə, həm də sonrakı illərdə belə bir yaradıcı və vətəndaş fəaliyyətindən çox qazanıb.

Bu, şübhəsiz ki, mühüm bir cəhətdir və Poladdakı bu xüsusiyyətin də ailəvi ənənəsi var, başlanğıc, şübhəsiz ki, Bülbüldən gəlir, azərbaycançılıqdan gəlir, Bülbül dünyasındakı Qarabağ ab-havasından gəlir.

Muğamat ilə sənətə gəlmiş Bülbül – cavan bir qarabağlı xanəndə – istedadı, çalışması, bünövrəni unutmamaq şərti ilə daima yeniyə can atması sayəsində gedib İtaliyada təhsil aldı və Azərbaycan xalq mahnılarının dahiyənə ifaçısı oldu, Azərbaycan xalq musiqisinin nota salınmasında, öyrənilməsində və öyrədilməsində, onların Lenin – Stalin inzibati rejiminin, ideologiyasından yaratdığı anti-millî, vulqar-sosioloji bir dövrdə və şəraitdə milli yaddaşa həkk olunmasında böyük xidmətlər göstərdi. Eyni zamanda, Bülbül Azərbaycan opera səhnəsinin ən yüksək Avropa səviyyəli Koroğlusunu (Ü.Hacıbəyov «Koroğlu»), Hersoqu (C.Verdi, «Rigoletto»), Verteri (C.Massne, «Verter») oldu.

Neopolitan mahnılarından tutmuş Şumanın, Şubertin, Üzeyir bəyin romanslarınacan Bülbül ifası milli mədəniyyətimizin mərəhlə xarakterli faktlarına çevrildi.

Bu cəhət nəinki bir sənətkar kimi, həm də ictimai və dövlət

xadimi kimi, Poladın fəaliyyətini səciyyələndirən bir xüsusiyyətdir.

Misal üçün, neçə ildir ki, o, müstəqil və muxtar türk dövlətlərinin mədəniyyət nazirlərinin ümumtürk mədəniyyəti kontekstində fəaliyyətini özündə birləşdirən TÜRKSÖY-a rəhbərlik edir: bir tərəfdə Türkiyə, o biri tərəfdə Qazaxıstan, o birisində deyək ki, Yakutiya və aydın məsələdir ki, köklər, bünövrə eyni olsa da, günümüzün gerçəkliyi elədir ki, onları bir araya gətirmək və ümumtürk mədəniyyəti mənafeyini güdərək effektiv işlər görmək üçün, təcrübə ilə, təpərlə, nüfuzla bərabər, rus təmayülü ilə də, sırf türk təmayülü ilə də dil tapmağı, onların arasında ünsiyyət yaratmağı bacarmalısan və neçə illərdir ki, Polad bu mühüm işin öhdəsindən bacarıqla gəlir.

Mən dəfələrlə bunun şahidi olmuşam ki, Türkiyədə də, başqa türk dövlətlərində də mədəniyyət xadimləri Poladla hesablaşır və onu bir avtoritet kimi qəbul edirlər.

... Artıq uzun müddətdir ki, Polad mühüm dövlət işindədir, Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri vəzifəsində çalışır və əlbəttə, bu neçə illər ərzində o, neçə-neçə mahnı, simfonik əsərlər, bəlkə də operalar, baletlər yazıb bilərdi, yəqin həyatı qat-qat rahat keçərdi, indikindən də az əsəbiləşərdi, şəkərə də tutulmazdı.

Amma nə etmək olar? Bu da bir ömür yoludur. Onsuz da hər iki halda söhbət doğma mədəniyyətə xidmətdən gedir.

Mən Polad haqqında bu yazıda uşaqlıq və yeniyetməlik çağları ilə bağlı bir-iki epizod xatırladım, indi isə, acı da olsa, günümüzün bir epizodunu, həm də həmişəlik mənim hafizəmə hopmuş bir epizodu xatırlayıram.

İlyas Əfəndiyev vəfat etdiyi gün – 1996-cı il oktyabrın 3-ü, mənim həyatımın çox ağrılı-acılı bir günü idi və səhər dəfn mərasimi olacaqdı, Polad eşidəndə ki, İlyas Əfəndiyev Bülbülün lap yaxınlığında torpağa tapşırılacaq, bütün daxilini bürümüş kədər və həsrətlə mənə dedi:

– Bir yerdə gedib atalarımıza baş çəkərik...

İlyas Əfəndiyev də, Bülbül də qəbir qonşusudu və dünyadakı qonşuluqların ən təmizi, təmənnasız, umu-küsüsüz qəbir qonşuluğudur – qəmli qəbir qonşuluğu. Bülbül də, İlyas Əfəndiyev də haqq dünyasındadır, həyat isə davam edir. Və bu həyat da həmişə yolda olan bir insandır. Həm müstəqim, birbaşa mənada, həm

də məcazi mənada. Burada da Bülbüllə bağlı bir hadisə mənim yadıma düşür. Keçən əsrin sonlarında Şuşa qalasına qalxan cürbəcür cığırılar, yollar var idi və bu yolların ən gəliş-gedişlisi Xankəndinin üzüyuxarı qalxan fayton yolu idi. Faytonla Şuşaya gedənlər yolun üstündəki Xanbağı deyilən və başdan-başa tut ağaclarından ibarət olan səfalı bir yerdə dayanıb dincini alırdı. 1897-ci ilin yay günlərindən birində (sonralar həmin yay günü – 22 iyun – Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə daxil oldu) Bülbülün atası Dabbaq Məşədi Rza hamilə arvadı Gövhər xanım ilə bərabər həmin fayton yolu ilə Şuşaya qalxırdı və fayton Xanbağında dayananda Məşədi Rza yaxınlıqdakı Malıbəyli kəndindən mamaca çağırırdırmalı olmuşdu.

Və Bülbül beləcə dünyaya gəlmişdi: Şuşaya gedən yolda. Eyni zamanda, Bülbül bütün ömrü boyu həmişə böyük sənətə aparan yolda olub.

Polad həyatında nə qədər təyyarədə uçub, gəmidə üzüb, avtomobildə gedib?

Hansı ölkələrdə, hansı uzaq diyarlarda olub? – bunu təkcə Allah bilir və Polad o insanlardan, sənətkarlardan, mədəniyyət xadimlərindən biridir ki, fiziki mənada qət etdiyi yol, onun mənəvi dünyasının ifadəsidir. Başqası yorulub əldən düşərdi, usanardı, bir bəhanə tapıb yola çıxmazdı.

Başqası, – amma Polad yox.

Polad həmişə hərəkətdədir.

Polad üçün yol – fəaliyyət göstərmək, iş görməkdir.

3 fevral 2000.

CƏLİL BƏYİN TALEYİ VƏ YARADICILIĞI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan, eləcə də Orta Asiya respublikaları teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş görkəmli teatr xadimi – rejissor, dramaturq, teatr təşkilatçısı, aktyor Cəlil bəy Bağdadbəyov İlyas Əfəndiyevin dayısı, yəni onun anası və mənim nənəm Bilqeyis xanımın böyük qardaşı idi.

Cəlil bəy vəfat edəndə mənim səkkiz yaşım hələ tamam olmamışdı, amma 1951-ci ilin həmin 21 aprel günü yaxşı xatirim-dədir.

O zaman mən Bakıdakı 7 nömrəli məktəbin birinci sinfində oxuyurdum və biz, yəni bütün sinif və ümumiyyətlə, bütün məktəb aprelin 22-də Vladimir İliç Leninin anadan olmasının 81-ci il-dönümünü bayram etməyə hazırlaşırıdıq və mən məktəbin idman zalında keçiriləcək təntənəli yubiley mərasimində birincilər adından Lenin baba haqqında əzbər şer söyləməli idim.

Mənim, məktəbdəki bəzi aktiv (ictimaiyyətçi!) uşaqlar kimi, pafosla şer söyləmək qabiliyyətim yox idi, amma atam yazıçı olduğu üçün, nədənsə, belə tədbir təşkilatçıları elə hesab edirdilər ki, bu cür məsul və təntənəli mərasimlərdə məhz mən şer söyləməliyəm (düzdür, sonrakı məktəb illərində bu ənənə mənimlə bağlı öz-özünə yox olub getdi...) və mən həmin aprel günü məktəbdən qayıdıandan sonra indi xatırlamadığım o şeri cidd-cəhdlə əzbərləməklə məşğul idim.

«Mirzə Fətəli» küçəsindəki ikiotaqlı mənzilimizdə mən o şeri bərkdən oxuyub əzbərləyə bilmirdim, çünki mənim, başı çox müsibətlər çəkmiş nənəm Bilqeyis xanım bütün varlığıyla, canıyla, qanıyla başdan-başa antisovet bir adam idi və Lenin babanın adını eşidən kimi, şübhəsiz ki, yenə əsəbiləşəcəkdi və Leninin qarasına dişinin dibindən çıxanı da növbəti dəfə və axıracan deyəcəkdi.

O 21 aprel axşamı Cəlil bəy Bağdadbəyovun (Cəlil dayının) qəfil ölüm xəbəri gələndə, məndən və kiçik qardaşım Temurçindən başqa, evdəkilərin hamısı başıalovlu onlara getmişdi, mən isə daha heç cür o şeri əzbərləyə bilmirdim.

O zaman ölüm-itimin nə olduğunu dərk eləmək mənim üçün, təbii ki, hələ gələcəyin işi idi, amma mən şövq-təbii bir qüسسə içində idim və evimizin daimi ab-havasından sövq-təbiiliklə hiss edirdim ki, mənim əzbərlədiyim bu şerlə, sabah məktəbimizdə keçiriləcək o mərasimlə gördüyüm, haqqında eşitdiyim adamların (yaxşı adamların!) yaşayışı, taleyi, aqibəti arasında, nəsə bir uyuşmazlıq var, arada nəsə bir yalan, bir falş var.

Gecə yarısı atamın, o zaman Xarici Dillər İnstitutunda təhsil alan əmim Tofıqlə (yazıçı Tofıq Əfəndiyev) evə qayıdarkən böyük bir ürək yangısı ilə dediyi:

– Kişini öldürdülər!.. – sözlərini eşidəndə də mən başa düşürdüm ki, söhbət kimlərsə tufəng, ya xəncər götürüb, Cəlil dəyını öldürməsindən getmir...

Qəflətən vəfat edərkən Cəlil bəy Bağdadbəyovun 64 yaşı var idi və bu gün mən onun həyat yolunu bir daha təsəvvürümdən keçirəndə, İlyas Əfəndiyevin o uzaq aprel gecəsi dediyi o sözləri xatırlayıram: «– Kişini öldürdülər...»

Düzdür, Cəlil bəy Bağdadbəyovu güllələmədilər, amma o da yüzlərlə həmin parlaq təhsilli, istedadlı, yazmaq, yaratmaq eşqi və qabiliyyəti ilə yaşayan ziyalılardan biri idi ki, bütün ömrü boyu təqiblərə məruz qaldı, uzun illər boyu hər gününü güllələnmək qorxusu ilə yola saldı və sonunda da onu əcəl aparmadı, onu cəllad da güllələmədi, onu – Sistem öldürdü.

Burası da çox ağırlı-acılıdır ki, Sistem onu yalnız öldürməklə, məhv etməklə kifayətlənmədi, onun irsini də it-bata saldı və yazdıqlarından çox az miras qorunub qaldı.

Onun yazılarını «özəlləşdirənlər» də oldu, heç bir məxəz göstərmədən onun əsərlərindən istifadə edən tədqiqatçılar da oldu, hətta, onun tərcümələrini öz adına çıxanlar da oldu...

Quzğunlar həmişə cəsəd axtarar.

O Sistem (Stalin sistemi!) isə, 1920-30-40-cı illərdə mənəvi quzğunların qidalana bilməsi üçün çox münbit zəmin, əlverişli şərait yaradırdı.

Deyirlər yazıya pozu yoxdur.

Sistem bu deyiləni – bəşəriyyətin sınağından çıxmış bu qanunu da pozmaq gücünə (zoruna!) malik idi: yazını poza bilirdi.

Mənim yadıma gəlir, nənəm Bilqeyis xanım Cəlil bəyin «Buxaranın əmiri» adlı pyesində baş verən əhvalatları xüsusi bir şövq və həvəslə nağıl edirdi və mən indi də həmişəlik hafizəmdə qalmış o hadisələri xatırlayanda, görürəm ki, söhbət çox maraqlı bir süjet xəttindən gedir.

Cəlil bəy Bağdadbəyovun «Buxaranın əmiri» də, «Parlayan ulduzlar»ı və hələ Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər müxtəlif teatrlarda tamaşaya qoyulmuş bir sıra başqa pyesləri də qorxulu-qadalı illərin it-batına düşdü.

Mən Cəlil bəyin ailəsində qorunub saxlanmış çox az saylı sənədlərdən birində 20 fevral 1929-cu ildə Tacikistan Respublikası Xalq Maarif Komissarlığının Cəlil bəy Bağdadbəyovun yeni yazdığı və tacik dilinə tərcümə olunmuş iki pyesini alması barədə müqaviləyə rast gəldim və bu gün o pyeslərin də sorağı yalnız saralıb-solmuş, didilmiş həmin kağız parçasında qalıb.

Cəlil bəyin 1920-ci illərin sonlarından etibarən Orta Asiya respublikalarında teatr sənətinin təşəkkül tapması və inkişafı ilə bağlı müstəsna xidmətləri olmuşdur və onun bu xidmətləri bu gün də ara-sıra xatırlanır, qeyd olunur.

Misal üçün, «Azərbaycan» qəzeti yazır: «Cəlil bəy Bağdadbəyov Türkmənistan və Tacikistan teatrlarının bünövrəsini qoymuş şəxsdir» (28 mart 2001).

Və təkcə elə bu faktın özü Azərbaycan teatr tarixinin çox fərhəli hadisələrindən biridir, çünki Türkmənistanda, Tacikistanda teatr sənətinin bünövrəsini qoymuş, Özbəkistanda da, xüsusən, Daşkənd, Səmərqənd və Kokand teatrlarının yaranmasında rejissor, təşkilatçı, bədii rəhbər kimi böyük xidmətlər göstərmiş bu şəxs – Cəlil bəy Bağdadbəyov Azərbaycanın teatr xadimi, Azərbaycan teatr məktəbinin nümayəndəsi idi.

Təəssüf ki, Azərbaycan sənətsünaslığı Cəlil bəyin həyatını, yaradıcılığını və fəalliyətini layiqincə tədqiq etməmişdir, halbuki, bu yaradıcılıq və bu fəaliyyətin tədqiqi bizim milli teatr sənətimizin (Azərbaycan teatrının!) əhatə dairəsi, miqyas genişliyi və mündəricə zənginliyi baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Əlbəttə, burada da əsas təqsir Sistemdədir, çünki Cəlil bəy Bağdadbəyov – ibtidai təhsilini anadan olduğu Şuşa şəhərində almış, sonra Peterburqda və Moskvada təhsilini davam etdirmiş bu ziyalı, bütün varlığı ilə teatr sənətinə bağlı olan bu adam – 1931-ci ildə Aşqabadda Sistem tərəfindən «xalq düşməni» kimi həbs olunur və təbii ki, əsərləri qadağan edilir, yandırılır, dağıdılır, itibatır...

Və bundan sonra Cəlil bəy Bağdadbəyovun və ailəsinin məşəqqətlərlə dolu həyatı başlayır...

Oxucular, Cəlil bəyin yeganə qızı, yeniyetmə ikən könüllü olaraq şəfqət bacısı kimi ordu sıralarında II Dünya müharibəsinin ön cəbhəsində faşizmə qarşı döyüşmüş və yaralanmış, sonra bütün ömrünü pedaqoqluğa həsr etmiş rus dili müəlliməsi Züleyxa xanım Bağdadbəyovanın xatirələrində bu barədə, qısaca da olsa, oxuya bilər. (Bax: Cəlil bəy Bağdadbəyov. Xatirələr və etnoqrafik qeydlər, Bakı, «Qapp-Poliqraf», 2002.)

Cəlil bəy Bağdadbəyovun əsərlərinin çox az bir hissəsi gəlib bizə çatmışdır və bunların arasında onun xatirə və qeydləri Azərbaycan musiqi tarixini və etnoqrafiyasını, xüsusən, Qarabağ elatının məişət və gündəlik həyatını öyrənmək baxımından, elə bilərəm ki, çox zəngin mənbədir və ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Bu xatirələrin, qeydlərin məğzində daxilən mədəniyyətə böyük bir meyl, böyük bir məhəbbət, həvəs dayanır.

Cəlil bəyin kitabına düşməyən yazılarından birində belə bir təsvir var: «Keçmişdə Afrikadakı Səhrayı-Kəbir adlı çöldə yay zamanı nəhayət isti olduğundan, gedən karvanlar gündüzlər yol gedə bilməyib gecələr gedirdilər. Karvan üçün aydınlıq gecələr əlverişli olub, ay olmadıqda Mərrix (Mars) ulduzunu qədəmpak – qiblə-nüma edərək, gündüz olmamış mənzil başına çatırdılar. Bəzi vaxtlarda göy üzündə bulud və qeyri dəyişikliklər olarkən Mars ulduzunu itirən karvanlar mənzilə çatmayıb, yolu itirdiklərində gündüz istisinə düşərək, əksəriyyət ilə məhv olurdular».

Cəlil bəy mədəniyyəti belə bir Mars ulduzuna bənzədir və milləti öz nəzərlərini həmin ulduza tuşlamağa çağırırdı.

Onun xatirələrində Azərbaycan xanəndəlik məktəbinin Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Dəli İsmayıl bəy, Malıbəyli Həmid, Malıbəyli Əsgər, Xanlıq Şükür, Çarıqçı Bahadır, Şuşalı Qasım, Çəkməçi Məhəmməd, Bağban Əkbər, Məcid Behbudov (Rəşid Behbudovun atası), Məhəmməd Fərzəliyev, Keçəçi Məhəmməd, Şəkili Ələsgər Abdullayev, İslam Abdullayev, Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdıoğlu, onun böyük qardaşı Məhəmməd Qaryağdıoğlu, Məşədi Dadaş, Hacı Məhəmməd, Ağdamlı Muxtar, Qaraşerli Kərbəlayı Baba və başqaları kimi bu gün tanınan və yaxud yaddan çıxmış nümayəndələri haqqında ensiklopedik-etnoqrafik xarakterli və olduqca maraqlı məlumatlar, güman edirəm ki, o zaman – 1930-cu illərdə bizim sənətsünaslıqda ilk dəfə qələmə alınmışdı və sonrakı 1960-70-80-90-cı illərdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar arxivdəki bu məlumatlardan bol-bol istifadə etsələr də, onların istifadə etdikləri məxəzlərin siyahısında Cəlil bəyin adına çox nadir hallarda təsadüf

etmək mümkündür. Bundan başqa, həmin xatirə və qeydlərdə Gülablı Aşıq Nəcəfqulu, Aşıq Abbasqulu, Kürd Aşıq Dadaş və başqa aşıqlar, Çatı oğlu İsmayıl, Lotu Qulu, Abdal Qasım, İbiş kimi toy lotuları, təlxəklər, bir çox instrumental ifaçılar, mütrüflər haqqında da maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Cəlil bəy Bağdadbəyov nişan, paltarbiçmə, kənd toyları və ümumiyyətlə, toylar, cıdırlar, gəzintilər, sıra qonaqlıqları, duvaqqapma, qurşaq tutmaq, yallı getmək, çillə çıxartmaq, musiqisiz çillələr, misteriya çıxışları, ayrı-ayrı şəbih tamaşaları, dərvişlik və s. kimi mərasimlər, oyunlar, ənənələr haqqında qələmə aldığı qeydlərdə, təsvirlərdə Azərbaycan folklorunun və etnoqrafiyasının canlı və əyani mənzərəsini yaratmışdır.

Cəlil bəy Bağdadbəyov bu xatirə və qeydlərini 1930-cu illərin sonlarında qələmə almışdır.

Onun ailəsində saxlanılan sənədlər arasında Bülbülün Cəlil bəyə ünvanlanmış 1 və 9 aprel 1940-cı il tarixli iki məktubu var. Bülbül o zaman Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İdarəsinin Elm-Musiqi Kabinetinin rəhbəri işləyirdi və həmin məktublardan məlum olur ki, Cəlil bəy «Musiqimizin keçmişi və Azərbaycan toy mərasimləri» adlı əsərini yazıb bitirmişdir.

Güman edirəm ki, Cəlil bəyin kitabında nəşr edilmiş «Xatirələr»i həmin əsərin variantlarından biridir.

Mən yuxarıda qeyd etdim ki, Sistem tarixin sınağından çıxmış «yazıya – pozu yoxdur» qanununu da pozmaq gücündə idi.

Bəli, belə idi.

Və Cəlil bəy Bağdadbəyovun əsərlərinin timsalında biz bunun şahidi oluruq.

Ancaq biz yenə də Cəlil bəy Bağdadbəyovun əsərlərinin timsalında bunun da şahidi oluruq ki, yazını tam pozmaq, tam məhv etmək mümkün deyil.

Yazının, qoy lap cüzi bir hissəsi olsun, qalın asfalt örtüyü dəşib üzə çıxan kiçik bir ot yarpağı kimi, haradasa özünü biruzə verməsi qarşısını almazdır.

Hətta o qorxunc Sistem də bunun qarşısını tam şəkildə ala bilmədi.

Cəlil bəy Bağdadbəyovun kiçik kitabı da bu həqiqəti sübut edən nümunələrdən biridir.

2002.

ƏDƏBİYYAT VƏ CƏSARƏT TƏRCÜMANI

*(Unudulmaz professor Abbas Zamanov
haqqında bir neçə söz)*

Artıq əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda qalmış 1960-cı ilin mart ayı yadıma gəlir, Novruzdan sonrakı günlərdən biri idi.

Elmlər Akademiyasının «İstiqlaliyyət» küçəsindəki binasında Səməd Vurğunun vəfatının beşinci ildönümü münasibətilə xatirə gecəsi keçirilirdi.

O zaman mən orta məktəbin 10-cu sinfində oxuyurdum və bir gənclik həvəsi, marağı, hətta hərisliyi ilə Bakıdakı ədəbi məclisləri izləyirdim.

Həmin mart günü Səməd Vurğunun xatirə gecəsində mən də Akademiyanın böyük iclas zalında orta sıralardan birində oturmuşdum.

Xatirə gecəsini akademik Məmməd Arif aparırdı.

Məruzəçi İlyas Əfəndiyev idi.

Xatirə gecəsi açıq elan olundu, məruzə oxundu, bir neçə çıxış oldu və növbəti söz parterdən əlini qaldırıb çıxış etmək istəyən Abbas Zamanova verildi.

O vaxta qədər mən Abbas Zamanovu çox görmüşdüm və bu alçaqboylu, dolubədənli, ağır, sanballı kişi səhnəyə qalxıb xitabət kürsüsünün arxasına keçəndə də, mənim heç vəchlə ağılıma gəlməzdi ki, indicə eşidəcəyim çıxış sovet Azərbaycanının 70 illik tarixində ən cəsarətli çıxışlardan biri olacaq, illər, hətta onilliklər bir-birini əvəz edəcək, o çıxış isə yaddan çıxmıyacaq.

«Qardaş olub Hayastan – Azərbaycan!» kimi süni mahnıların sədaları altındakı yalançı «xalqlar dostluğu» şüarçılığı mühitində Abbas Zamanovun o axşamkı çıxışı sosialist Bakısının XX partiya qurultayından bir neçə il keçdikdən sonra ətələt içində mürgüləyən ictimai həyatında günün günortaçağı çaxan qəfil ildırım kimi bir şey oldu. Sonralar isə məlum oldu ki, o çıxış Azərbaycanın taleyində də mühüm rol oynayıb.

Abbas müəllim həmin odluluq çıxışında qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanın üzərini qara buludların almasından, erməni

millətçilərinin Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq məqsədilə ciddi fəaliyyətə başlamalarından, Moskvada onların havadarlarının olmasından danışdı və rəyasət heyətində oturub özünü tamam itirmiş (sabah izahat vermək tələb olunacaqdı!) bir vəzifəlinin:

– Yoldaş Abbas Zamanov, biz bura Səməd Vurğunun xatirəsinə toplaşmışıq!– sözlərinə Abbas Zamanovun:

– Bəli, biz bura Səməd Vurğunun xatirəsinə toplaşmışıq və Səməd Vurğun da bu gün sağ olsaydı, bax, bu xitabət kürsüsündən deyərdi: «– Naxçıvan qədim Azərbaycan torpağıdır! Qara niyyətlərinizdən əl çəkin, daşnaklar! Naxçıvan heç zaman ermənilərin olmayacaq!»

Və Abbas Zamanov xitabət kürsüsündən düşüb parterdə öz yerində oturdu.

Elə bil ki, bütün zal hipnoz olmuşdu.

Və birdən o hipnoz keçdi, alqışın hərarəti bütün zalı, hətta bütün o böyük daş binanı titrətdi.

Mülayim bir adam olan rəhmətlik Arif müəllim rəyasət heyətində ayaq üstə dayanmışdı və zalın sakitləşməyini gözləyirdi. Zal isə sakitləşmək bilmirdi. Nəhayət, Arif müəllimin səsi eşidildi:

– Abbas Zamanov buradakı çıxışında hissə qarıldı. Mən inanıram ki, o özü də bu çıxışından peşiman olacaq.

Bu zaman Abbas müəllim yerindən qışqırdı:

– Çətin!

Və bu bir kəlmə sözə görə yenidən qopan alqış yenə aləmi lərzəyə saldı.

O gecə o, 10-cu sinif şagirdinin də daxilinə, yəqin ki, səbəbini heç özünün də dəqiq izah edə bilməyəcəyi bir qürur, fəxarət, igidlik hissiyyatı dolmuşdu.

Və əlbəttə, o zaman mənim ağıma gəlməzdi ki, illər keçəcək və aramızdakı otuz ildən artıq bir yaş fərqi baxmayaraq, Abbas müəllimlə dost olacağıq.

Bütün Azərbaycan o çıxışdan danışdı.

Mənim yaxşı yadımdadır, həmin günlərdə bir axşam Mehdi Hüseyn bizə gəlmişdi, atamın iş otağında oturub həmişəki kimi söhbət edirdilər və ədəbiyyat söhbətlərinə çox maraqlı olduğum üçün (artıq hekayələrim çap olunurdu), mən də həmişəki kimi onların yanında oturub o söhbətlərə qulaq asırdım.

Mehdi Hüseyn dedi:

– Vəli deyir ki, Abbasın çıxışı gedib Xruşşova çatıb. Deyir, Mikoyan başda olmaqla, doğrudan da, Naxçıvan məsələsini qaldırıblarmış. Təklifləri hələ xeyli qabaqlar Tevosyan hazırlayıbmış. Abbasın çıxışından sonra bu məsələni gündəlikdən çıxarıblar.

Mehdi Hüseyn, o zaman Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işləyən Vəli Axundov ilə dost idi və bu gizli söhbəti də Mehdi Hüseynə o danışmışdı.

Əslən şuşalı olan İvan Fyodoroviç Tevosyan isə Orcenikidzenin dostu, Stalinin sevimli silahdaşlarından biri idi, uzun müddət böyük vəzifələrdə, o cümlədən, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsində işləmişdi və o zaman, səhv etmirəmsə, artıq vəfat etmişdi.

İlyas Əfəndiyev Abbas Zamanovun xətrini çox istəyirdi və çox da həyəcanla, daxili bir ağrı-acı ilə o çıxışdan sonra Abbas müəllimin aqibəti ilə maraqlanırdı və demək olar ki, hər gün telefonla ona zəng edib hal-əhval tuturdu.

Keyli sonralar, 60-cı illərin axırlarında mən aspirant olduğum zamanlar Abbas müəllimlə aramızda səmimi bir münasibət yarandı, Abbas müəllim deyirdi:

– O vaxt yaxın dostların, tanışların çoxu küçədə mənə görünəndə qaçıb gizlənirdi. Ancaq İlyas hər gün mənə zəng eləyib kefimi soruşurdu. Rastlaşanda da mənimlə «demonstrativ» görüşürdü.

Bu «demonstrativ» sözünü Abbas müəllim necə demişdisə, elə də yazıram.

O çıxışdan sonra Abbas müəllimin başı çox bəlalar çəkdi, onu partiyadan çıxartdılar, işdən çıxartdılar, əsərlərinin çapı yasaq olundu, bir sözlə, Sistemin güclü təqib mexanizmi işə düşdü, Abbas müəllim üçün böyük maddi çətinliklər dövrü başladı, amma mənən ona heç cür təsir edə bilmədilər.

Abbas müəllim özü mərd və dostluqda möhkəm adam idi. Vaxtilə Cəfər Cəfərov «kosmopolit» kimi ifşa edilib təqibə məruz qaldığı vaxt onun ən çox qayğısına qalmış adam Abbas Zamanov olmuşdu və bunu mən dəfələrlə Cəfər müəllimin öz dilindən eşitmişdim.

Abbas müəllim də təqibə məruz qalanda, bir sıra dostları ona qahmar çıxmışdı, amma əksəriyyət ondan gen gəzirdi...

Təxminən yeddi il beləcə davam etdi.

Sonra Abbas Zamanov əzmi, zəhməti, şövqü onu öz layiqli yerinə, əgər belə demək mümkünsə, bərpa etdi.

Mən hələ 1985-ci ildə Abbas müəllimin 75 illiyi münasibətilə onun haqqında kiçik bir yazı yazmışdım və o yazını başlarkən, istər-istəməz, Türkiyəyə ilk səfərimi xatırlamışdım, həmin yazını elə o səfərin təəssüratı ilə də başlamışdım.

Mən 1979-cu ilin yazında Əziz Nesinin dəvətilə İstanbula getdim və o səfər zamanı ədəbi məclislərdə, görüşlərdə, yığıncaqlarda türk yazıçıları, alimləri, sənət adamları məndən, əsasən, iki nəfəri xəbər alırdı və o iki nəfərə də salam göndərirdi: unudulmaz maestro Niyazini və professor Abbas Zamanovu.

Maestro Niyazi neçə dəfə Türkiyəyə getmişdi, orada konsertlər vermişdi, opera quruluşlarına rəhbərlik etmişdi və nəinki o zaman, bugünün özündə də türk musiqi xadimləri türk simfonik musiqi ifaçılığının inkişafında Niyazinin xidmətlərindən ağızdo-lusu danışırlar.

Abbas Zamanov isə o vaxtacı Türkiyədə olmamışdı, amma onun sovet zamanı Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin Türkiyədəki təbliği sahəsində göstərdiyi fəaliyyət böyük və çox səmərəli rol oynamışdı və bu barədə söz düşəndə biz həmişə sidq-ürəkdən etiraf edirdik: Abbas müəllim o işi görür, o zəhməti çəkir, o əzab-əziyyətə qatlaşır ki, onu bizim heç birimiz etmirik. Türkiyədəki elmi müəssisələrin, alimlərin ünvanını tapır, onlarla əlaqə yaradır, heç kimin köməyi olmadan o ünvanlara cild-cild kitablar, jurnallar göndərir, qorxunc və beton sərhədlərin üzərindən türk professorunu, türk tələbəsini Azərbaycanın ədəbi, mədəni, elmi həyatına cəlb edə bilir.

Abbas Zamanov «Sabir və müasirləri» monoqrafiyasında böyük şairimizin «öz dövründə təqib və təkfiirlərə məruz qalmasından» bəhs edərək yazırdı: «Lakin çox zaman bu məsələni yanlış izah edirlər: guya, xalq Sabiri başa düşməmiş, millət Sabiri və-rəmlədib öldürmüşdür. Əlbəttə, belə fikirdə olanlar kobud səhv edirlər. Onlar xalq ilə xalqın içərisində olan və azlıq təşkil edən mürtəce, istismarçı, tüfeyli təbəqələri ayırd edə bilmirlər».

Olsun ki, bu, məlum həqiqətdir, amma indiki halda mənim üçün ona görə əlamətdardır ki, Abbas müəllimin xislətindəki ədəbiyyat, sənət təəssübkeşliyinin əsasında da həmin xalq təəssübkeşliyi dayanırdı: kiçik detaldır, amma Abbas müəllimin xisləti

barədə, onun cəsərəti, ötkəmliyi, məğrurluğu, eyni zamanda, xeyrixahlığı, həssaslığı barədə, elə bilirəm ki, az şey demir.

Əlbəttə, həmişə belə olmalıdır, ədəbiyyatı tədqiq edən hər bir qələm sahibi, aydın məsələdir ki, ədəbiyyatın təəssübkeşidir, ədəbiyyatın təəssübü isə xalq təəssübünün fəvqündə deyil, çünki həmin ədəbiyyat mücərrəd bir varlığın yox, xalqın özünüifadəsi, xalqın mənəvi sərvətidir.

Bəli, həmişə belə olmalıdır, amma təəssüf ki, həmişə belə olmur və buna görə də Abbas Zamanov kimi ədiblərimizin sovet ideologiyasının heç vəchlə bəyənmədiyi, təqdir etmədiyi, bir sıra hallarda isə cəzalandırdığı xalq təəssübkeşliyi, xalqın milli-mənəvi sərvətinin təbliği naminə gənclik ehtirası ilə fəaliyyət göstərməsi, elə bilirəm ki, bu gün də gənclərimiz üçün bir örnekdir.

Abbas müəllim bir tədqiqatçı alim kimi klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən, Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin adı ilə bağlı olan «Molla Nəsrəddin» və mollanəsrəddinçilər dövrünü araşdırırdı, öyrənir və öyrədirdi, mətnşünas bir alim kimi xalqın mənəvi sərvətini yenidən xalqın özünə təqdim edirdi, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Sabirdən başqa M.P.Vaqifin, N.Nərimanovun, S.S.Axundovun, Ə.Haqverdiyevin, S.M.Qənizadənin, Hambalın, S.Hüseynin və başqalarının da əsərlərinin nəşrində yaxından iştirak edir, böyük Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı Həmidə xanımın çox qiymətli xatirələrini, müasirlərinin Sabir haqqındakı xatirə və məqalələrini nəşrə hazırlayır, tənqidçi və teatrşünas kimi müasir ədəbiyyatımızın və teatr sənətimizin problemlərindən, yaradıcılıq nailiyyətlərindən, çatışmazlıqlarından yazır, eyni zamanda həmin gənclik ehtirası ilə ədəbiyyatımızı, sənətimizi təbliğ edir, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, Cəlil Məmmədquluzadənin kitablarını rusdilli oxuculara təqdim edir, klassik ədəbiyyatımızın nümunələrini ərəb əlifbası ilə nəşr etdirir (Abbas müəllim deyirdi: «– Cənubda da oxuya bilsinlər!»), yalnız Türkiyədə yox, Yaxın Şərqi ölkələrindən tutmuş İspaniyaya, o zamankı AFR-ə, Fransaya, İngiltərəyə, ABŞ-adək dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan şərqşünas (konkret olaraq, türkşünas, daha konkret isə azərbaycanşünas) alimlərlə, nüfuzlu qələm sahibləri ilə yaradıcılıq əlaqəsi saxlayır, yuxarıda yazdığım kimi, Azərbaycanla bağlı hər hansı məlumatı əldə etmək üçün müxtəlif ünvanlara məktub yazmaqdan, rabitə şöbəsinə gedib-gəlməkdən yorulmur, yeni çıxan

bədii kitablarımızdan, eləcə də tariximizlə, dilimizlə bağlı nəşr olunan kitablardan ibarət bağlamaları xarici ölkələrə göndərirdi...

Unudulmaz akademik Həmid Araslı Abbas müəllimin «Sabir gülür» kitabının redaktoru idi və həmin kitabın kiçik müqəddiməsində yazırdı: «Abbas Zamanovun elmi maraq dairəsi son dərəcə genişdir».

Mən həmişə fikirləşmişəm və bu gün də bu fikirdəyəm ki, Abbas müəllimin həmin «son dərəcə geniş» elmi maraq dairəsinin əsasında onun, az qala, cismani surətdə daima hiss etdiyi və təndaşlıq borcu dayanırdı. Məhz belə bir «Abbas Zamanov və təndaşlığının nəticəsidir ki, Türkiyənin Ərzurum Universitetində qarşısındakı lövhədə «Abbas Zamanov bağış kitablığı» sözləri yazılmış üçotaqlı bir kitabxana artıq iyirmi ildir fəaliyyət göstərir.

O üçotaqlı kitabxanadakı bütün kitabları Abbas Zamanov öz şəxsi hesabına alıb, şəxsi hesabına da Türkiyəyə göndərmişdi.

Təbrizdəki Tərbiyə kitabxanasında Abbas müəllimin Cənubi Azərbaycana göndərdiyi mindən artıq kitab saxlanılır və istifadə olunur.

Və bütün bu işlərin hamısını Abbas müəllim Sovet İttifaqında görmüşdü, hakim ideologiyanın türkçülüyü, milli təəssübkeşliyi təqib etdiyi bir mühitdə görmüşdü.

Eyni zamanda, Abbas müəllim Azərbaycanla bağlı bir çox kitabları, mətbu materialları, sənədləri xarici ölkələrdən Azərbaycana gətirdə bilmişdi. «Əli və Nino» romanını mən ilk dəfə (və təbii ki, gizli surətdə!) Abbas müəllimdən hələ 80-ci illərin əvvəllərində alıb oxumuşdum, sonralar da bu barədə yazmışdım. Yaxud, Abayın «Füzuli» pyesini də mənə ilk dəfə Abbas müəllim vermişdi.

70-ci illərdə, Kommunist partiyasının və KQB-nin qılıncının dalı da, qabağı da kəsdiyi bir vaxtda, Abbas müəllim, deyək ki, Parisdə yaşayan azərbaycanlı rəssamı tapmışdı, onunla əlaqə yaratmışdı, onun bir neçə əsərinin orijinalını Fransadan Azərbaycana gətirmiş və Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinə hədiyyə etmişdi.

Bu fakt, bəlkə, bir o qədər də heyrətamiz olmazdı, əgər həmin rəssam hakim sovet ideologiyasının qatı düşmən elan etdiyi Əli bəy Hüseynzadənin doğmaca oğlu Səlim Turan olmasaydı!

Tale belə gətirdi ki, 1988-ci ilin bir payız gecəsi mən Parisdə Səlim Turanın kiçik emalatxanasında oturub, az qala, səhərə kimi

söhbətləşərkən, bu istedadlı rəssamın və yüksək mədəniyyətli bir insanın Abbas müəllimə necə hörmət və məhəbbət bəslədiyini onun öz dilindən eşitdim.

«– Abbas bəyin sayəsində Azərbaycanı yenidən tanıdım» – bu, rəhmətlik Səlim Turanın o zaman mənə dediyi sözlər idi.

Bu cümlələri yazıram və hələ 60-cı illərin sonu, 70-ci illərdə Abbas müəllimgilin mənzilində – o zamankı Cənubi Sovet meydanı, 5 nömrəli binada – Abbas müəllimin qayğıkeş və mehriban xanımı Asya xalanın çayını içə-içə Abbas müəllimin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun bəy Hacıbəyov kimi milli siyasi xadimlərimiz haqqındakı söhbətləri yadıma düşür. Abbas müəllim bu adamlar haqqında elə təfərrüatla və elə bir səmimiyyət və həvəslə danışırdı ki, elə bil, onları görmüşdü, nəinki görmüşdü, hətta elə bil, onlarla uzun illərin dostu olmuşdu.

Ona görə ki, Abbas müəllim onlarla, həqiqətən, əqidə, məslək, əməl dostu idi.

Abbas Zamanov hələ 1967-ci ildə yazdığı bir məqaləsini «Əməl dostları» adlandırmışdı (məqalə mollanəsrəddinçilərdən bəhs edirdi). Onun 1979-cu ildə nəşr olunmuş məqalələr toplusu da bu cür adlanırdı. Abbas müəllim həmin məqalənin hissələrindən biri üçün Cəlil Məmmədquluzadənin həmişəki səmimiyyət və təvazökarlıqla yazdığı bu sözləri epigraf seçmişdi: «Darülmüəllimi qurtaran zaman Naxçıvanda özümdən artıq huşyar dostlarıma rast gəldim».

XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai həyatındakı belə bir «huşyar dostluq» get-gedə böyüdü, mənəvi-məfkurəvi dostluğa – əməl dostluğuna çevrildi, o dostluğun coğrafi ərazisi bütün Azərbaycanı əhatə etdi, əməl dostluğu yaşından, xasiyyətindən, istedadından asılı olmayaraq bir çox qələm sahibini birləşdirdi və indi mən bu qeydləri yazarkən həmin böyük əməl dostluğunu ona görə bir daha nəzərə çatdırıram ki, elə bil, əməl dostlarından yazan və ömrünü bu dostluğun həm siyasi-ictimai, həm də bədii-estetik ifadəsinin tədqiqinə həsr edən Abbas Zamanov özü də o dostluq estafetini böyük sələflərindən alıb XX əsrin sonlarına gətirmişdi, elə bil, o özü də əsrin əvvəlindəki həmin əməl dostlarından biri idi.

Abbas müəllim zəmanəsinin vulqar sosiologizmindən uzaq bir tədqiqatçı və dövrünün konyunkturəsindən uzaq bir insan idi. Yəqin elə buna görə də, onun monoqrafiyaları, məqalələri xarici

ölkələrdə – Türkiyədə, İraqda, İranda, Avstriyada, Almaniyada – nəşr edilir, çap olunurdu. «Sabir və müasirləri» adlı monoqrafiyası 1979-cu ildə Təbrizdə fars dilində nəşr olunmuşdu və burası da, yəqin, oxucular üçün maraqlı olar ki, həmin əsəri fars dilinə Səməd Behrənginin qardaşı Əsəd Behrəngi çevirmişdi.

Abbas müəllim filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru, əməkdar elm xadimi, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, o zaman mühüm informasiya imkanlarına malik «Xəbərlər» Mətbuat Agentliyi Azərbaycan Şurasının sədri, xarici ölkələrdəki bir sıra nüfuzlu qurumların, o cümlədən, Türk Dil Qurumunun üzvü idi, Səlcuq Universitetinin fəxri doktoru seçilmişdi.

Əlbəttə, bu adlar, vəzifələr hörmətli idi, Abbas müəllim onları istedadı və zəhməti ilə qazanmışdı və elə buna görə də mənim üçün Abbas müəllimin şəxsiyyəti ilə «zəhmətkeş» sözü arasında çox üzvi bir bağlılıq var. Abbas müəllim zəhmətkeş idi, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin təşəbbüskar, yorulmaq bilməyən fəhləsi (və fədaisi!) idi.

* * *

Mən aspirant olarkən, «Azərbaycan bədii nəsr ədəbi tənqid-də» mövzusunda namizədlik dissertasiyasının müdafiəsinə hazırlaşarkən tez-tez Abbas müəllimlə görüşürdüm, 30–40–50-ci illər ədəbi prosesinin fəal iştirakçısı kimi onunla məsləhətləşirdim. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda əvvəlcə kiçik, sonra baş elmi işçi işlədiyim vaxtlar isə – 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən, Abbas müəllimlə ünsiyyətimizdə xüsusi bir hərarət yarandı.

Mən 1969-cu ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdim və o müdafiəyə hazırlıqda, müdafiə mərasiminin özündə elmi rəhbərim Mir Cəlal müəllim, rəsmi opponentlərim Mirzəağa Quluzadə və Mehdi Məmmədovla birlikdə Abbas müəllim də çox aktiv iştirak etdi, çıxış etdi, xüsusi rəy yazdı və təklif etdi ki, bu dissertasiyaya görə namizədlik yox, birdən-birə doktorluq dərəcəsi verilsin.

Müdafiədən sonra mən Abbas müəllimə təşəkkürümü bildirəndə, o mənim qoltuğumdakı 500 səhifəlik dissertasiyanı göstərərək:

– Mən sənə görə yox, bax, bu işə görə o təklifi verdim, – dedi.

Bəlkə də, bir başqasının dilində bu sözlər təmtəraqlı, ya süni səslənə bilərdi, bəli, başqasının, amma Abbas müəllimin yox, çünki Abbas müəllim sözü şax üzə deyən az adamlardan, az ziyalılardan biri idi.

Abbas müəllim ilə mənim aramda, yuxarıda yazdığım kimi, otuz ildən artıq bir yaş fərqi var idi, amma bu gün mən daxili bir qürur hissi keçirirəm ki, biz dost idik.

Hal-əhval tutmaq üçün ona zəng edirdim:

– Necəsiniz, Abbas müəllim?

Bu sualın cavabı həmişə eyni olurdu:

– Şikayətim yoxdur.

Onun o cavabı mənim üçün mənalı, hətta rəmzi səslənirdi – uzun (və şərəfli!) bir həyat yolunda keçməklər, çətinliklər, təqiblər çox olsa da, şəxsi həyatında kədərli problemlər yaransa da, səhhəti bəzən sözünə baxmasa da, Abbas müəllimin heç kimdən və heç nədən şikayəti yox idi, çünki Abbas müəllim həyatı sevirdi, həyat isə onun üçün – ilk növbədə, ədəbiyyat demək idi, xalqın mənəvi sərvətinin keşiyində dayanmaq və xalqa xidmət etmək, bu xidmətlə də xalqı müdafiə etmək demək idi.

Abbas müəllimin həyat eşqi – ədəbiyyat eşqi, xalq məhəbbəti idi.

Bir də ki, yaratmaq şövqü, fəaliyyət ehtirası...

Abbas Zamanovun yüksək qiymətləndirdiyi və tez-tez haqqında danışdığı böyük şairlərimizdən biri – Məhəmməd Hadi yazırdı:

*Nəzər qıl, diqqət et, öyrən həyatın əsl mənasın,
Həyatından sənə bir mətləbü mənzur lazımsa...*

Abbas müəllim bizim o qələm sahiblərimizdən idi ki, onların həmin «mətləbü mənzur»u xalqın marağı ilə yaşamaq idi.

Abbas müəllim nə qədər nikbin, dözümlü, əyilməz bir adam idisə, bir o qədər də kövrək, ürəyinazik adam idi.

Abbas müəllim: «Şikayətim yoxdur!»– deyirdi, heç bir sızın-

tısını bürüzə vermirdi, amma, xüsusən, 80-ci illərdə mən onun içində bir kədər, bir nostalgiya hiss edirdim.

Hərdən, axşam telefonla zəng edirdi:

– Yaxşı konyakım var. Dur gəl bizə.

Və kiçik qədəhlərdə o «yaxşı konyak»dan içə-içə, Asya xalının xüsusi bir səliqə-sahmanla mizin üstünə düzdüyü gözəl nemətlərdən dada-dada Abbas müəllimlə söhbət edirdik.

Abbas müəllim Mirzə Cəlildən, Sabirdən, Hadidən, Əli bəy Hüseyinzadədən, Əhməd bəy Ağayevdən, İsmayıl bəy Qaspirinskidən, Üzeyir bəydən, Ceyhun bəydən, Həmidə xanımdan, Məmməd Tağı Sidqidən, Nəriman Nərimanovdan, Sultan Məcid Qənizadədən, Əzim Əzimzadədən, Səməd Mənsurdan, Müznibdən, Caviddən, Nəzmidən, Seyid Hüseyindən, başqa əhli-qələmədən, eləcə də Məhəmməd Əmindən, Atatürkdən, Yusif bəydən, Xan Xoyskidən, Əlimərdan bəydən, Fətəli bəy Düdənginskidən, başqalarından danışır və o anlarda mənə elə gəlirdi ki, Abbas müəllimin ürəyini, çoxunu ömründə heç görmədiyini, bilavasitə ünsiyyətdə olmadığı insanların xiffəti bürüyüb.

Mənə elə gəlirdi ki, Abbas müəllim onlar üçün darıxır...

* * *

Hərdən zarafatla Asya xalaya deyirdim:

– Abbas müəllim deyir ki, daha kitab almayacağam. Bundan sonra pulları büllur qablara verəcəyəm.

Asya xala:

– Keçdi daha! – deyirdi. – Bizim büllur yığmağımızın vaxtı keçdi...

Əvvəlcə Asya xala vəfat etdi, bir müddət sonra Abbas müəllim.

Axırıncı dəfə Abbas müəllimi yoluxanda yataqda əzab-əziyyət içindəydi və mən yavaşdan onu çağıranda bir neçə an, elə bil ki, o əzab-əziyyətdən yaxa qurtarıb zəndlə mənə baxdı və mən bütün içimlə, fikrimlə hiss etdim ki, Abbas müəllim mənə tanıdı, gözləri ilə mənə: «Elçin...» – dedi və onun gözləri ilə dedi ki, o bir kəlmədə də o qədər söz dedi ki, dünyanın faniliyi cismani bir şey kimi özünü mənə varlığımına təpdi.

Sonra o olmazın əzab-əziyyət yenə Abbas müəllimi yaxaladı.

O vaxtdan keçən bütün günlər ərzində mən o son görüşün acısı içində idim, eşidəcəyəm çox kədərli bir xəbərin ərəfə qorxu-

su məni bürümüşdü, sarsıtmışdı, səksəkəyə salmışdı, evimizdə səslənən hər telefon zəngi elə bil ki, o qara xəbərin sorağı idi.

Və o amansız, acılı-ağrılı xəbəri eşidəndə birdən-birə qoca Aşıq Alının haçansa yaddaşında ilişib qalmış sadə və tamam ələcsiz misraları yadıma düşdü:

*Bu fani dünyadan bir köç eylərəm,
Aran qəmgin olub, dağ inciməsin...*

Abbas müəllimi dəfn etdikdən sonra, qəbiristanlıqdan atam-gilə getdim və o gecə İlyas Əfəndiyevin dəruni bir kədərlə dedi-yi sözlər də həmişəlik yadımda qalıb:

– Abbasla birlikdə çox şey getdi...

Abbas müəllim haqq dünyasına köçdü və bizim bu fani dünyamızda öz missiyasını alın açıqlığı ilə yerinə yetirib getdi, insanlıq borcunu, vətəndaş borcunu, maarifçi borcunu ödədi, getdi.

Abbas müəllim XX əsrin əvvəllərindən xalqına xidmət edən böyük Azərbaycan ziyalıları nəslindən aldığı əxlaq, əqidə, cəsərət estafetini ən qorxulu-qadalı illərdə belə, əlindən salmayan bir qələm sahibi, bir ağsaqqal dost idi, etibarlı idi, təpərli idi, ona güvənirdik.

Babaların zaman sınağından çıxmış deyimi ağılıma gəlir: «Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış!», amma Abbas müəllim ucalığına heç vaxt qar yağmazdı...

O bizim ziyalı keçmişimizlə bugünümüz arasında canlı bir körpü idi və nə yaxşı, nə qənimət ki, həmin milli ziyalı mənəviyyatını təcəssüm etdirən, onun üçün çox qiymətli olan, bəlkə də bütün ömrü boyu içində gəlişini gözlədiyi üçrəngli bayrağımızın bir daha ucaldığını gördü, getdi.

Abbas müəllim çoxlu xahiş eləyərdi, amma mən bu onilliklər ərzində bir dəfə də görmədim ki, onun o xahişlərinin hansısa özü ilə bağlı olsun.

Telefon zəng çalardı, Abbas müəllimin təkrarsız səsi eşidilərdi: «Elçin, Əziz Şərifin xatirələrini nəşr etmək lazımdır... Qulam Məmmədlinin salnaməsinin çapı ləngiyir, köməkləşək, görək neyləyirik... Ərzurum Universitetinə təzə kitablar göndərmək lazımdır...»

Beləcə Abbas müəllim narahatlığı.

1993-cü ildə Abbas müəllim vəfat edərkən mən yazmışdım:

«İllər keçəcək... Abbas müəllimi tanıyan sonuncu insan yaşayana qədər Abbas müəllim də bu dünyada yaşayacaq. Sonrakı illər də Abbas müəllim unudulmayacaq. Nə qədər ki, Mirzə Cəlil yaşayacaq, o qədər də Azərbaycan elminin, ədəbiyyat tarixinin səhifələrində Abbas müəllimin adı çəkiləcək, onun o böyük qələm sahibləri haqqındakı tədqiqatları xatırlanacaq.

İllər keçəcək... Və gənc bir tədqiqatçı, Həmidə xanımın xatirələrini oxuyanda, Sabirin müasirləri ilə tanış olanda, «Molla Nəsrəddin»çiləri öyrənəndə, bütün bunları üzə çıxaranlardan biri olan Abbas müəllimin də əməyinə qiymət verəcək, amma min təəssüf, min təəssüf ki, o gənc alim Abbas müəllimin səsini eşitməmiş, canlı simasını görməmiş, onunla yola çıxmamış, onunla məsləhətləşməmiş olacaq...»

Hər şey vaxta baxsa da, vaxt heç nəyə baxmır.

Abbas müəllimin vəfatından on il keçir.

Artıq XXI əsr başlayıb.

Və Abbas müəllimin kitabları bu gün də nəşr edilir və bu nəşrlər onun ömrünün – yaradıcılıq ömrünün XXI əsrdəki davamıdır.

Abbas müəllim bizim ailəmizin ehtiram bəslədiyi məhrəm adamlardan biri idi.

1988-ci ilin dekabrında, Yeni il ərəfəsində Abbas müəllim mənim kiçik qızım Aysuya həmişəki duzlu yumorla qələmə aldığı belə bir təbrik məktubu göndərib:

«Aysu xanımın, onun valideynlərinin və bacılarının Yeni ili mübarək! İnanıram ki, təzə ildə Aysu xeyli böyüyəcək və evdəkilərə, nisbətən az əzab-əziyyət verəcəkdir. Hələlik Allah sizə səbr versin. Aysunu çox istəyən babası Abbas Zamanov.

25. XII. 88».

O vaxtdan on beş il keçib.

O zaman Aysunun üç yaşı var idi. Bu gün isə Aysunun 18 yaşı var.

Və Abbas Zamanov bu gün də Aysunun (və aysuların!) mənəvi babası olaraq qalır, çünki bu mənəvi səlahiyyəti və iqtidarı Abbas müəllimə onun amalı, əməlləri və əsərləri qazandırıb.

Mən lap bu yaxınlarda SSRİ KQB-sinin keçmiş sədri, 1964-cü il dövlət çevrilişində – Nikita Xruşşovun hakimiyyətdən kənarlaşdırılmasında xüsusi rol oynamış Vladimir Semiçastının kitabında Abbas müəllimin həmin çıxışı ilə bağlı xatirələrinə rast gəldim.

Sovet İttifaqında müttəfiq respublikaların partiya rəhbərliyinə ikinci katib kimi, adətən, Moskvadan milliyyətçə rus olan partiya işçisi göndərilirdi və vaxtilə sovet komsomolunun rəhbəri olmuş Vladimir Semiçastnı 1959 – 1961-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi vəzifəsində işləyirdi və onun xatirələrindən belə məlum olur ki, o zaman respublikanın faktiki rəhbəri Vəli Axundov yox, bu adam olub.

V.Semiçastnı gənc yaşlarından etibarən Nikita Xruşşovun daima irəli çəkdiyi və nəhayət, ən etibarlı bir adam kimi, 1961-ci ildə Azərbaycandan çağırılıb birbaşa KQB-yə sədr qoyduğu general-polkovnik idi (bu rütbəni də ona Nikita Xruşşov vermişdi!), xeyirxah patronunun axırına çıxan da, əslində, – real güc sahibi kimi – Leonid Brejnev yox, elə bu adam oldu.

V.Semiçastnı kitabında qəzəblə (və başa düşülən bir qərəzlə!) Səməd Vurğunun xatirə gününə həsr olunmuş həmin tarixi məclisin təfərrüatını xatırlayır, Abbas müəllimin çıxışının yaratdığı təlatümdən bəhs edir və sən demə, Azərbaycan KP MK-nın o zamankı ideoloji katibi tamam sarısını udmuş halda və belə bir ürkmüş harayla ikinci katibin – Semiçastnının kabinetinə giribmiş: «– Bədbəxtlik üz verib, Vladimir Yefimoviç, bədbəxtlik!»

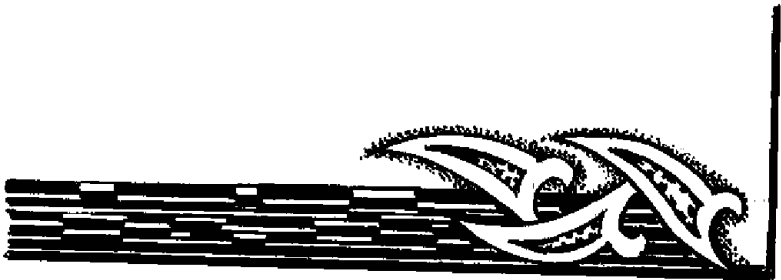
V.Semiçastnı yazır: «Büronun (söhbət Azərbaycan KP MK Bürosundan, yəni o dövrün ən yüksək partiya-dövlət qurumundan gedir – E.) iclasını çağırıdım və çaxnaşma yaratmış tənqidçi bəyanat ilə çıxış edən həmin nəticə (Abbas müəllimi! – E.) partiyadan xaric etdik. (Bespokoynoye serdtse, Moskva, «Vaqrius», 2002, səh. 128.)

O zaman kimisə partiyadan xaric etmək – əslində, insanı qanundan kənar elan etmək kimi bir şey idi və onun bütün hüquqları əlindən alınır, işdən çıxarıldı, ictimai «ifşa» kompaniyasına məruz qalırdı...

Amma belə şeylər Abbas müəllimi sındıra bilməzdi və sındırmadı da.

2003.

ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR



«ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR»

NECƏ YARANDI

Uzun illərdən bəri, ağılıma gələn cürbəcür fikirləri, düşüncələri, rastlaşdığım hadisələri, mənə təsir edən epizodları, xüsusən də oxuduğum kitablar haqqında təəssüratları harda oldu və hara gəldi, qeyd etmişəm: siqaret qutusunda, salftəkada, qəzet kənarında, iclas sənədində, cürbəcür proqram və dövətnamələrdə, hətta trolleybus biletində (!) və bu yaxınlarda arxivimi saf-çürük edəndə, bu cür tələsik qeydlərdən ibarət on-on beş yekə qovluq dolu kağızkuğuz yığıldı.

Mən çox təəssüf edirəm ki, bu yazıların xeyli hissəsini bu gün artıq yenidən oxuya bilmədim: iyirmi il, otuz il, daha çox bir müddət bundan əvvəllərin yarımçıq sözlərdən ibarət tələsik yazısını bərpa etmək, sən demə, hətta mənim üçün, yəni müəllif üçün də çətin bir işmiş – çox şey unudulub, yaddan çıxıb və o hissləri yenidən yaşamaq ki, görüm o vaxt nəyi nəzərdə tutub bu yarımçıq sözləri yazmışam, nəyə işarə edib bu üç nöqtəni qoymuşam? – buna müyəssər olmadım və açması mümkünsüz o qeydlər eləcə (həmişəlik!) qovluqlarda qaldı.

Ədəbiyyatla bağlı bərpa edə bildiyim yazıları, eləcə də gündəlik tipli ədəbi qeydləri bir yerə topladım. Bu yazıların (mən, əgər ?belə demək mümkünsə, bu kiçik essecikləri «Ədəbi düşüncələr» adlandırdım) əksəriyyətinin tarixi yoxdur, bəzi tarixləri yalnız faktlara görə müəyyənləşdirə bildim və buna görə də onların sıralanmasında heç bir xronoloji ardıcılıq yoxdur: biri, olsun ki, üç il bundan əvvəl yazılıb, onun ardınca gələn isə iyirmi beş il bundan əvvəl.

«Ədəbi düşüncələr»də oxucu ziddiyyətli, bəlkə də bir-biri ilə uyuşmayan fikirlərə, eləcə də hansısa təkrarlara rast gələ bilər və elə bilirəm ki, burada təəccüblü bir şey yoxdur: bir tərəfdən, bu ya-

zılar eyni adamın düşüncələridir, o, bir əsər, ya bir yazıçı haqqında dediklərini on beş ildən sonra da təkrar edə bilər, o biri tərəfdən isə, bu otuz-otuz beş ildə, təbii ki, mənim də ədəbiyyata, ümumiyyətlə, sənətə, həyata münasibətimdə dəyişikliklər baş verib və bu, «Ədəbi düşüncələr»də də əksini tapıb.

Ən maraqlısı isə odur ki, «Ədəbi düşüncələr» kitabı mənim özüm üçün də gözlənilməz bir hadisədir.

ELÇİN

13 may 2002.

BƏZƏN İSTEDAD GÖZƏGÖRÜNMƏZ OLUR

İstedad bəzən Uelsin qəhrəmanı kimi, gözəgörünməz olur. Tuluz-Lotrek öləndən sonra da onun atası sidq-ürəkdən heyfslənirdi: «– Təəssüf ki, mənim oğlumun istedadı yox idi...»

PİRANDELLONUN PORTRETI VƏ YAXUD DÜNYANIN QƏRİBƏ İŞLƏRİ VAR

Pirandello mənim üçün XX əsrin çox maraqlı yazıçılarından – xüsusən dramaturqlarından – biridir və mən, hətta onun bir komediyasını da – «Axmaq» – Azərbaycan dilinə çevirmişəm, amma o daima mənim hafizəmdə olan yazıçılardan deyil.

Mən Pirandellonun sifətini də xatırlamıram, yəni ola bilsin ki, onun fotolarını hansı bir kitabda, jurnaldasa görmüşəm, amma göstərsələr, onun fotosunu min fotonun içindən seçə bilmərəm.

Bu gün axşam Moskva jurnallarını vərəqləyirdim, birdən gözüm rəngli boya ilə çəkilmiş bir portretin reproduksiyasına sataşdı: boynuna bant bağlamış bir qoca qaşının üstünü tutmuş şlyapasının enli kənarları altından zəndlə mənə baxırdı və mən ürəyimdə onunla zarafat etdim: «Lap Pirandelloya oxşayır...» Və özüm də bu qocaya beləcə sataşmağıma təəccüb etdim ki, bu axşam vaxtı Pirandello haradan belə yadıma düşdü?

Sonra mən eynəyimi taxıb o reproduksiyanın altında xırda hərflərlə yazılmış sözləri oxudum və doğrusu, mat qaldım: «Luici Pirandellonun portreti. Oğlu Fausto çəkib. Roma, 1933.»

PARADOKS (?)

«Əsli və Kərəm»in motivlərindən istifadə edərək «Mahmud və Məryəm» adlı tarixi-fəlsəfi bir roman yazmaq istəyirəm, səhərdən axşama kimi fikrimdəki elə budur və dünya tarixinin ayır-ayrı faktları, müxtəlif tarixi romanlar tez-tez xatirimə gəlir.

Fransa tarixindən (zəngin milli tarixdən!) bəhs edən ən sanballı və koloritli romanları fransız yox, qərībədir, alman yazıb.¹

BEŞ BÖYÜK RUS ROMANI

Mənim üçün rus ədəbiyyatının ən böyük romanı «Hərb və Sülh»dür.

Mən bu cümləni yazdım və fikrimdə beş böyük rus romanı canlandı: «Hərb və sülh», «Oblomov», «Sakit Don», «Ustad və Marqarita», «Peterburq».

Qərībədir (bəlkə burada qərībə bir şey yoxdur?), mənim bu siyahımda Dostoyevski yoxdur.

ƏN BÖYÜK KİTAB

İlahi kitablardan sonra, bəşərin yaratdığı ən böyük kitab «Don Kixot»dur.

Yer kürəsində kimlər yaşayır? necə yaşayır? insan nə olan şeydir? xislət nələrə qadirdir? həyatın mənası nədir? sevinc nədir, kədər nə? məhəbbət nə olan şeydir? bəs riya? fariseylik? sədaqət? qəhrəmanlıq? alicənablıq? və s., və i.a. – başqa bir sivilizasiyanın bu və minlərlə (!) bu kimi suallarına ən dəqiq cavabı «Don Kixot» verə bilər.

Dostoyevski yazırdı ki, «Don Kixot» Axirət məhkəməsində bəşəriyyətə bəraət qazandıra bilər.

¹ Неприх Маннын XVI əsr Fransası haqqında romanları nəzərdə tutulur.

Bu – «Don Kixot»a (və bəşəriyyətə!) Dostoyevski baxışdır və bu baxışda «Don Kixot» dərinliyi ilə Dostoyevski dərinliyi üst-üstə düşür.

«Bəşəriyyət nə olan bir şeydir?» – sualına bəşəriyyətin təqdim etdiyi cavab «Don Kixot»dur.

DOSTOYEVSKİNİ OXUYARKƏN

Dostoyevskidə psixoloji təhlil bədiilikdən yuxarıda dayanır.

Onu oxuyanda bəzən mənə elə gəlir ki, elmi əsər oxuyuram: çox dərindir, çox düşündürür, həyəcanlandırır, amma... həmin məqamlarda bütün bu düşündürmələr, həyəcanlanmalar bədi yox, elmi-fəlsəfi bir ab-havaya bürünməyə başlayır...

Dostoyevski əvvəlcə böyük filosofdur, psixoloqdur, sonra yazıçıdır.

Tolstoy isə, əvvəlcə böyük yazıçıdır və bundan sonra filosofdur, psixoloqdur.

STENDAL HAQQINDA

A tam üçün XIX əsr fransız ədəbiyyatında iki böyük fiqur var: Stendal və Balzak.

Qəribədir, mən Stendalı bu dərəcədə qəbul edə bilmirəm, mənim üçün o Düma tipli bir yazıçıdır, amma Dümanı daha maraqla oxuyuram, çünki Düma macərəçidir və onda ciddi ədəbiyyat iddiası yoxdur.

Stendal isə – iddialıdır.

Atam deyir:

– Yaxşı, mən səhv edirəm, bəs Qoca?

«Qoca» – yəni Lev Tolstoy.

Tolstoy «Qırmızı və qara»nı yüksək qiymətləndirirdi.

Ancaq o biri tərəfdən – «Qoca» Şekspiri bəyənmirdi (aktiv şəkildə bəyənmirdi!).

Bilmirəm... Hər halda mən Stendalın sənədli əsərlərini (xüsusən «Rim, Neapol və Florensiya», «Romanı gəzərkən» və Fransa haqqında ən gözəl kitablardan biri olan «Turistin qeydləri»ni) daha artıq bir həvəslə oxuyuram.

ƏLƏSGƏRİN GÖZƏLİ

Ələsgər Gözəli, Sevdiyimi, Tərən tamaşalını, Maral baxışlı-nı, Bimürvəti, Xurşidi, Tellini, Sarıköynəyi, Leylini, Güllünü, Müşgünazı, Gülpərinini, Salatını... qoşmadan qoşmaya, gəraylıdan gəraylıya elə təsvir edib və biz də o varlığı elə tanı-mışıq, elə görmüşük, elə sevmişik ki:

Haçan doymaq olar belə bir yardan?

– deyəndə, o dəqiqə cani-dildən: «Heç vaxt!» – deyirik.
Ələsgərin sirri-sehri də burasındadır.

GEYİ OXUYARKƏN

Geyin komediyaları, xüsusən də «Lütün operası» və «Polli» dilologiyası şübhəsiz ki, parlaq istedadın ifadəsidir və klassik ingilis kamedioqrafiyasında mənim üçün ən hərarətli, isti nəfəs-li dramaturq Geydir.

Ancaq qəribədir, onu oxuyanda sırf janr baxımından hiss eləmirsən ki, ondan yüz əlli il əvvəl elə həmin İngiltərədə Şekspir adlı bir qələm sahibi olub.

Daha dəqiq desəm, Şekspirin janra gətirdiyi genişlik, qüdrət, əgər belə demək mümkünsə, «janrın şekspirləşdirilməsi» Geyin dramaturgiyasında yoxdur.

Bu – Şekspir ilə Geyin müqayisəsi deyil, söhbət istedadın miqyasından gedir.

Elə bil ki, Gey ingilis dramaturgiyasında Şekspir mərhələsi-ni yandan keçib, onun pyeslərində həmin o mərhələnin janra gə-tirdiyi sanbal hiss olunmur.

Geyi oxuyanda elə bil ki, Şekspir artıq keçmişdə yox, hələ irəlidedir.

Hərçənd, Geyin özünün dediyinə görə «Bu necə adlanır?» farsını Şekspirin təsiri ilə yazıb...

«ROBİNZON KRUZO»

Dünən radio, televiziya, mətbuat Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının 57-ci ilini bayram edirdi, biz də atamla evvanda oturub çay içə-içə ədəbiyyatdan danışırıdık.

Söhbət gəlib «Robinzon Kruzo»nun üstünə çıxdı və atam belə bir fikir söylədi ki, «Robinzon Kruzo» ona görə dahiyənə bir əsərdir və ona görə insan yaşadıqca yaşayacaq ki, buradakı ideya həmişəyaşardır: «İnsan təbiətə qalib gələ bilər».

Və bu ideya dahiyənə bir bədii vergi ilə qələmə alınıb.

Fikirləşirəm ki, çox dəqiq bir fikirdir, ancaq, əlbəttə, «İnsan təbiətə qalib gələ bilər» – o demək deyil ki, urbanizasiya təbiəti məhv etsin.

Bu ideya XX əsr ədəbiyyatında da özünün çox yüksək dərəcəli bədii təcəssümünü tapıb, misal üçün, Cek Londonun hekayələri, Heminqvayın «Qoca və dəniz»i...

Hətta XX əsrdə bu baxımdan maraqlı bir hadisənin də şahidi oluruq: elm və texnika görünməyən bir sürətlə inkişaf edir, dünənki yazıçının fantaziyası bugünkü həyatımızın adı gerçəkliklərinə çevrilir, insan uçuş, suyun altında üzür və s., və həmin ideya da elə bil ki, elm və texnika ilə birlikdə inkişaf edir. Bu zaman texnika yararsız hala düşəndə, ya hansı bir səbəbə görə fəlakətli bir vəziyyət yarananda, insan situasiyaya qalib gəlir, misal üçün, Oldriçin «Axırıncı dyüm»ündə olduğu kimi.

İSTEDAD QƏRƏZİ SEVMİR

Albert Malsın hekayə və pyeslərini oxudum, hətta «Sıravı Hikə» adlı bir pyesini Azərbaycan dilinə tərcümə etdim.

Bu adam istedadlı yazıçıdır, amma onda doğulduğu ölkəyə – Amerika Birləşmiş Ştatlarına elə bir kin-küdurət var ki və o elə bir cidd-cəhdlə nəyin bahasına olursa-olsun, ABŞ-ı ifşa etmək istəyir ki, bu canfəşanlıq bir çox məqamlarda onun istedadını boğur.

PİSAREV HAQQINDA

Belinski – tənqidçidir.
Dobrolyubov – tənqidçi-filosofdur.

Pisarev isə mənim üçün tənqiddə – yazıçıdır və yəqin elə buna görə də o mənə daha maraqlı, daha yaxındır.

O, sənədli yazılarında da yazıçıdır.

Yadıma gəlir, təxminən on il bundan əvvəl – o zaman mən tələbə idim – onun qarışıqlar haqqında bir yazısını gözəl bir hekayə kimi oxumuşdum və indiyə qədər də bədii bir yazı kimi hafizəmdə qalıb.

TÜRKİYƏ ZİYALISI

Türkiyənin Danimarkadakı səfiri Faruq Loğoğlu¹ Kopenhagenə endə bir söhbət əsnasında məndən soruşdu:

– Elçin bəy, bəs, siz çağdaş türk Aydınını necə görmək istərdiz?

– Sağın da yaxşı cəhətlərini, solun da yaxşı cəhətlərini özündə birləşdirmiş bir Aydın kimi, – dedim.

BƏDİİYYATIN HARMONİYASI

Taqoru mən rus dilində oxuyuram və daima mənə elə gəlir ki, onun təsvir etdiyi o hind həyatını kimsə Taqora danışıb və

¹ Бу лажигли дипломат сонрлар Түркијәнин Азәрбајжандакы сәфири ол-

Taqor da o kimsənin danışdığını qələmə alıb, yəni bilavasitə özünün gördükləri, özünün hiss etdikləri deyil.

Bunun səbəbi onda deyil ki, Taqoru ingilis dilindən rus dilinə tərcümə ediblər və mən də bunu ikinci bir dildə oxuyuram.

Bunun səbəbi ondadır ki, Taqor özü ikinci bir dildə – ingilis dilində, yad bir dildə yazıb.

Dil ilə, məxsus olduğun xalqın arasında genetik bağlılıq var və bu pozulanda (necə istedadlı olursansa, ol! hətta Taqor dərəcəsinde!) bədiyyatın harmoniyası pozulur.

QADIN YAZIÇI... KİŞİ YAZIÇI...

Ədəbiyyatı qadın ədəbiyyatına, kişi ədəbiyyatına bölmək mənim üçün çox mənasız bir şeydir.

Şarlotta Bronte qadın olduğunu ört-basdır etmək üçün cidd-cəhd göstərmir və buna görə də «Cen Eyr» kompleksiz bir romandır, onu ya bəyənmək, ya da bəyənməmək olar.

Jorj Sand isə yazılarında (şəxsi həyatından fərqli olaraq! bədbəxt Şopen!) hər vasitə ilə qadın olduğunu «gizlətmək» istəyir (qadınlığından utanır!) və buna görə də «Konsuella» da, «Qrafinya Rudolştad» da, başqa romanları da başdan-başa müəlif (qadın!) kompleksi ilə doludur.

SABİRİN DAHİLİYİ

Sabirin dahiliyi yalnız onda deyil ki, köhnə formaya yeni mövzu və məzmun gətirdi, (bu, öz yerində!) əsas ondadır ki, mollaxana təhsili görmüş və müəllimliklə bərabər, primitiv şəkildə sabun bişirib satan bu adam üçün:

*Əcnəbilər seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyirik.*

– psixologiyası son dərəcə doğma idi, içindən qopub gələn mənəvi ehtiyacın ifadəsi idi, onun istedadınınin tərkib hissəsini təşkil edirdi.

REMARK VƏ BÖLL

Böll Nobel mükafatı aldı (Hyünter Qrass da namizəd idi, ancaq onun mükafatı yəqin sonraya qaldı)¹ və burada təəccüblü bir şey yoxdur, çünki Böll sənətkarlığı, müharibədən sonrakı Almaniya və ümumiyyətlə, Avropa üçün Böll yaradıcılığının əhəmiyyəti bir çox Nobel mükafatçılarında daha artıqdır.

Amma Remark bu mükafatı almadı.

Dəb bəzən bataqlıq kimi, sənətkarı çəkib özündə saxlayır və o bataqlıqdan çıxmaq mümkün olmur.

Remark birinci kitabı ilə dəbə düşdü, həmişə dəbdə oldu və onun şöhrətinin miqyası həmin dəbdən sonrakı ciddi mərhələni adlaya bilmədi.

Bu – Remarkla bağlı, şübhəsiz ki, ədəbi ədalətsizlikdir.

Böll də müharibədən sonrakı dövrdə dərhal dəbə düşdü və həmin dəb Böllü qərribə bir yüngüllüklə Nobel mükafatına aparıb çıxartdı.

Amma burada – ədəbi ədalətsizlik yoxdur.

DAHİYANƏ SADƏLİK

Böyük məhəbbət şairləri var, məhəbbət haqqında bu qədər yazılıb, amma naməlum bir müəllifin (xalqın!) dediyini:

Küçələrə su səpmişəm,
Yar gələndə toz olmasın.

– kim deyib?

¹ Дүз ижирти једди илдән сонра – 1999-жу илдә Бөллүн досту вә һәмвәтәни Грасс да, нәһажәт ки, Нобел мукәфаты алды.

Hər halda mən belə bir dahiyənə sadəliyə, səmimiliyə yazılı ədəbiyyatda rast gəlməmişəm.

«AĞ GƏMİ»Nİ OXUYANDAN SONRA

Çingiz Aytmatovun «Ağ gəmi» povestini oxudum. Çingiz «Cəmilə»ni yazanda Azərbaycanda onun ədəbi nəslindən olan və ondan daha yüksək bir bədiiliklə, ondan daha artıq bir dərinliklə yazan yazıçılar var idi.

Ancaq Çingiz əsərdən əsərə dərinlərə getdi, bizimkilər isə, əsərdən əsərə üzə qalxmağa başladılar.

Mən bunun səbəbini tapa bilmirəm.

LEV NİKOLAYEVİÇ TOLSTOY BİZİM BU FANİ DÜNYAMIZDA NEÇƏ DƏFƏ ÖMÜR SÜRÜB?

Mustafa¹ «Hacı Murad»ı tərcümə edib qurtarıb. Dünən axşam mənə deyirdi ki, Tolstoy Hacı Muradın başının kəsilməyini elə təsvir edib ki, elə bil, haçansa bir dəfə onun özünün başını kəsiblər.

Gecə özümdən asılı olmayaraq «Hacı Murad»ı götürüb səhərə kimi təzədən oxudum (üçüncü dəfə!) və səhər açılanda mənə elə gəlirdi ki, Tolstoyun həyatı bu adamın – Lev Nikolayeviçin – ikinci həyatıdır, birinci həyatda isə o, – Hacı Murad olub.

Yadıma gəlir, «Sergiy ata»nı oxuyanda da mən eyni hissi keçirmişdim, elə bil ki, Tolstoy əvvəlki həyatında Sergiy ata olub.

FOLKNER HEMİNQUEY HAQQINDA

Folkner yazır ki, Heminquey öz həyatının rejissorudur. Əslində, ümumiyyətlə, bütün sənətkarlar, o cümlədən, Folkne-

¹Мәһһһһһ өтһһһһһ Мустафа Мәһһһһһэд оғлу Әфәндијев (1919 – 1982), тәржүмәчи вә наһһһһһ иди. Онун ән јаһһһһһ тәржүмәләриндән бири “Ғажы Мурад”дыр.

rin özü də belədir.

Biri az, o biri çox dərəcədə.

ƏDƏBİ TELEPATİYA

Görünür, telepatiya yalnız insanlar arasında, yalnız canlılar arasında olan bir hissiyyat, əlaqə deyil.

Kitabla, yazıyla da insan arasında telepatik əlaqə var.

Mən buna «ədəbi telepatiya» deyirəm.

Keçən yay Kislovodskda Anri Truayyanın «Süni mərmər» adlı bir hekayəsini oxumuşdum, aradan bu qədər keçib (az qala bir il), amma birdən-birə özünü mərmər heykələ çevirən o hekayə qəhrəmanı, Moris Oqe-Dyüpen, elə bil ki, mənə telepatik siqnallar göndərməyə başladı və məni məcbur etdi ki, axtarıb o hekayəni tapım və dünən bütün gecəni oturub onu Azərbaycan dilinə tərcümə edim...

YAROSLAV QAŞEK HAQQINDA

Qaşek, əlbəttə, çox istedadlıdır, amma bəzən özü də Şveyk kimi, hərdən bic, hərdən də axmaq olur.

SUAL - CAVAB

Gecə, nəhayət ki, povesti¹ bitirmək istəyirdim (üç-dörd səhifə qalıb), amma bircə cümlə də yaza bilmədim və povesti bitirmək əvəzinə, ağ kağızın üzərində özüm özümə suallar verib, cavablar yazırdım:

– XX əsrin ən böyük beş yazıçısı?

– XX əsrin beş böyük romanı?

Çox (iki saat!) adlar və sərlövhələr yazıb-pozandan (və bir-bir xatırlayandan!) sonra belə bir siyahı alındı:

¹ Səhəbət mənim “Долча» повестимдэн кедир.

T.Mann.

M.Prust.

A.Çexov. (Tolstoy – XIX əsrdir.)

K.Hamsun.

E. Heminquey.

«Buddenbroklar» (T.Mann).

«Forsaytlar haqqında dastan» (C.Qolsuorsi).

«Sakit Don» (M.Şoloxov).

«Yüz ilin tənhalığı» (Q.Markes).

«Tibo ailəsi» (Dyu Qar).

Bəs, «Ustad və Marqarita»?

Əlbəttə, tamam şərti siyahıdır.

Yəqin beş il bundan əvvəl bu suallara başqa cür cavab verərdim.

Beş il bundan sonra da başqa cür.

KİTAB HAQQINDA

Elə kitablar var ki, onu yalnız bir dəfə oxuyursan və illər keçir, o kitabı yenə oxumaq istəyirsən, amma cürət etmirsən, çünki ömürlük olaraq səndə elə bir şəffaf, incə, məhrəm hiss-həyəcan yaradıb ki, elə bil, ikinci dəfə oxuyandan sonra o hiss-həyəcanın – axşamın yüngül şaxtasından sonra, suyun üzündə güclə sezilən buz layı kimi, – sınağağından, dağılacağından qorxursan.

Misal üçün, Mayn Ridin «Başsız atlı»sı kimi.

Mən bu romanı yeniyetməlik çağlarında oxumuşam, amma nəinki bütün hadisələr təfərrüatı ilə xatirimdədi, o ilkin hiss-həyəcanlar da eləcə işıqlı yeniyetməlik təəssüratı ilə içimdədir.

Yaxud, Mark Tvenin «Şahzadə və dilənçi»si.

Ancaq elə kitablar da var ki, maqnit kimi, daima səni özünə çəkir, oxuyursan, bir müddət keçir, təzədən oxuyursan.

«Don Kixot» kimi.

Şekspir də eləcə. Az qala əzbər bilirsən, amma yenə də təzədən oxuyursan.

UZAQGÖRƏN RUS AYISI,
YAXUD
«ANNA KARENİNA»YA GÖRƏ
BİZ AYIYA BORCLUYUQ?

Hərdən yadıma düşür ki, Tolstoy cavan çağlarındaykən bir Hədfə qış yuxusundan kal qalxmış ayıya tuş gəlib, amma Tolstoy o ayı ilə gözlənilməz (və qorxulu!) görüşdən salamat çıxıb.

Belə çıxır ki, «Anna Karenina»nı, «Hərb və sülh»ü, «Dirilmə»ni, «Sergey ata»nı, «İvan İliçin ölümü»nü, «Hacı Murad»ı... bizə o uzaqgörən rus ayısı bəxş edib...

MƏNİM HEKAYƏ ANTALOGİYAM

Bu gün günorta Yazıçılar İttifaqında partiya iclası gedirdi və mən də – tamam başqa bir aləmdə idim. Fikrimdə hər yazıçıdan bir hekayə götürmək şərtilə «Azərbaycan hekayə antalogiyası» tərtib edirdim:

Füzuli,	«Şikayətnamə».
Mirzə Fətəli Axundov,	«Aldanmış kəvakib».
Cəlil Məmmədquluzadə,	«Poçt qutusu»
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev,	«Bomba».
Süleyman Sani Axundov,	«Qaraca qız».
Abdulla Şaiq,	«Məktub yetişmədi».
Süleyman Rəhimov,	«Su ərizəsi».
Mehdi Hüseyn,	«Rəqiblər».
İlyas Əfəndiyev,	«Qırçı və qızıl gül».
İsa Hüseynov,	«Plyajda».
Salam Qədirzadə,	«Xəzan yarpaqları».
Əkrəm Əylisli,	«Ürək yaman şeydir».
Anar,	«Keçən ilin son gecəsi».
Yusif Səmədoğlu,	«Foto «Fantaziya»».

Və nəhayət: Elçin. «Parisdə avtomobil qəzası». (Dünən gecə, yəni avqustun 17-də¹ gözəl Şüvələnda bu hekayənin nöqtəsini qoydum.)

Əlbəttə, bu hekayələrdən biri nisbətən yüksək bədii səviyyədədir, o birisi nisbətən az, amma elə bilirəm ki, bunlar bir yerdə Azərbaycan hekayəsi barədə təsəvvür yaradır.

OTELLO VƏ YAQO

Axşam bulvarda gəzirdim və birdən-birə ağılıma belə bir sual gəldi: Otellonun faciəsi nə üçün bu qədər təsirlidir?

Və özüm özümə gözlənilməz bir cavab verdim: – Ona görə ki, Yaqo güclü bədii obrazdır.

FANTASMOQORIYA

İyirminci illərdən başlamış bu günə kimi Sovet İttifaqında tarixdə misli görünməmiş ədəbi təyinat prosesi gedir:

Sən, Süleyman Stalski, XX əsrin Homeri vəzifəsinə təyin olunursan!

Sən, Semyon Babayevski, canlı klassik vəzifəsinə təyin olunursan!

Sən, Berdi Kerbabayev, sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi vəzifəsinə təyin olunursan!

Sən, Rəsul Həmzətov... Rəsul Həmzətov vəzifəsinə təyin olunursan!

Sən, Nikolay Tixonov, sovet ədəbiyyatının ağsaqqalı vəzifəsinə təyin olunursan!

Sən, Anatoli Safronov, istedadlı dramaturq vəzifəsinə təyin olunursan!

Sən istedadlı nasir, sən istedadlı şair, sən də istedadlı və görkəmli ədəbiyyat nəzəriyyəçisi vəzifəsinə təyin olunursan! Və s.

¹ Сəһбət 1983-жү илдөн кедир.

ÇEXOVUN DRAMATURGIYASI

Heminquey sözaltı mənə ilə bağlı məlum fikrini söyləyir ki, bədii söz aysberq kimi olmalıdır: suyun altında qalan, görünməyən hissə suyun üzündə görünəndən qat-qat artıqdır.

Mənim üçün dünya ədəbiyyatında görünənin altında dayanan görünməyənin (nəhəng görünməyənin!) ən təsirli bədii nümunələrindən biri Çexovun dramaturgiyasıdır.

LUVR

Mən birinci dəfə Luvrı görəndə içimdə elə bir təəssürat yaranmışdı ki, elə bil, canlı bir varlıqla görüşürəm, çünki Luvr yəqin dünyada yeganə saraydır ki, fransız ədəbiyyatı sayəsində, qoca Dümadan tutmuş bu günün Moris Dryuonunacan nəsil-nəsil yazıçıların qələmiylə bir bədii surət, obraz səviyyəsinə qaldırılıb.

Luvr intriqaaları, Luvr məkri və məhəbbəti, Luvr riyakarlığı və romantikası tarixdən daha artıq dərəcədə, bədii ədəbiyyatın faktıdır.

ORDUBADI KİMDİR?

Tərcüməçi İqor Peçenyev «Dağlar arxasında üç dost» romanını orijinaldan rus dilinə tərcümə edib və yenicə nəşr olunmuş kitabın¹ ilk nüsxələrini Bakıya gətirib.

Atam, İqor və mən Masallıya gəzməyə getmişdik. Axşamüstü Qızılağacda dənizkənarında oturub ədəbiyyatdan söhbət edirdik.

Azərbaycan ədəbiyyatını pis bilməyən (hər halda, bizim bəzi ədəbiyyatşünas və tənqidçilərimizdən yaxşı bilir!) İqor məndən soruşdu:

– Sənin üçün Məmməd Səid Ordubadi kimdir?

¹ *Ильяс Ефендиев. Любовь за семью горами, Москва, «Советский писатель», 1973.*

(İ. Peçenyev M.S. Ordubadinin də tərcüməçisidir.)

– Mənim üçün Məmməd Səid Ordubadi, – dedim, – ən yaxşı əsərlərində, ilk növbədə də «Qılınc və qələm»ində Azərbaycanın Dumasıdır.

Dünən gecə Masallıdan qayıdırdıq və maşında gələ-gələ bu cavabım ara-sıra yadıma düşürdü və elə bil ki, nədənsə, narahat olurdum, elə bil, içimdə kimsə deyirdi ki, düzgün cavab deyil, özü də Ordubadi, yaxud Düma ilə bağlı yox, ümumiyyətlə, prinsipçə düzgün cavab deyil.

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanın Duması olmaq mümkün deyil, necə ki, Fransanın da Ordubadisi olmaq mümkün deyil.

Sənətkar xalqın hiss-həyəcanının bəhrəsidir və xalqı ifadə edir.

Bizim təsəvvürümüzdəki «Düma» ona görə həmin Dümadır ki, onu Fransa yetişdirib.

Ordubadini isə Azərbaycan mühiti yetişdirib.

Elə bilirəm ki, bu fikir yer üzündəki bütün sənətkarlara aiddir və mənim İqor Peçenyevə verdiyim cavab düzgün deyil.

«BAYATI-ŞİRAZ»

Yusif¹ «Bayatı-Şiraz» adlı bir hekayə yazıb, dünən axşam oxumaq üçün mənə vermişdi.

Gecə oxudum, yaxşı hekayədir.

Keçən il yazıb² və düz bir ildir ki, çap elətdirə bilmir.

Qəribdər, Yusifi tanıdığım və tənbəlliyindən hali olduğum üçün, bilirəm ki, romana «girişən» deyil, amma o biri tərəfdən də görürəm ki, Yusif, olsun ki, ərinə-ərinə yazdığı bu hekayənin janr çərçivələrinə sığışmır, elə bil ki, qələmi romanla dolub (romana hamilədir?!) və haçansa Yusifin romanını oxumaq mənim üçün maraqlı bir iş olardı.

¹ Pəhmətлик Юсиф Сəтəдəғлы (1935 – 1998) нəзəрдə τυтылур.

² Сəһбət 1968-жи илдэн кедир.

Bu gün axşam bulvarda gəzməyə çıxmışdıq və bunu özünə də dedim.

– Mü-ü-ütləq, – dedi, – ya-a-azacağam!

ƏDƏBİYYATDAN XƏBƏRSİZLİK ƏDƏBİYYATIN KÖMƏYİNƏ YETİR

Savadsızlıq ədəbiyyatın köməyinə gələ bilər?
Bəzən gəlir.

Kşıştof Xoinskinin «Bir gecə əhvalatı» pyesini oxudum, xoşuma gəldi və onu Azərbaycan dilinə tərcümə etdim.

K.Xoinski dissidentdir, Polşa azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarında biridir və Sovet İttifaqına da nifrət edir.

Mən o pyesi Qlavlitdən keçirdim və nəşr etdirdim.¹

Bu – mənim xüsusi bir qəhrəmanlığım deyil, sadəcə olaraq, Qlavlitdə oturanların ədəbiyyatdan (və dünyadan!) xəbərləri yoxdur və heç kimi də tanımırırlar.

MİLLİ XARAKTER

Millî xarakter, hətta detektiv kimi «əyləncəli» bir janrın da bədii səviyyəsi üçün müəyyən edici rol oynayır.

Şerlok Holms² təpədən dırnağa qədər ingilisdür.

Miss Marpl³ da eləcə bir ingilis qarıdır.

Komissar Meqre⁴ isə yalnız ədəbi pasportuna görə yox, təbiəti etibarilə tamam fransızdır.

Və Holmsın da, Miss Marplın da, Meqrenin də açdığı düyünlər mənim yadımdan çıxır, amma onların özləriylə, elə bil, şəxsən tanışam.

¹ Пјес мѐним тѐртиб вѐ тѐржмѐ етдијим “Нежѐ олду ки, Пјер Душ мѐшпурлашды» китабында дѐрж едилиб. Бакы, Кѐнжлик, 1982.

² Конан Дојлын гѐһрѐманы.

³ Агата Кристинин гѐһрѐманы.

⁴ Чорч Сименонун гѐһрѐманы.

BALACA MOTL

Yeniyetmə yaşlarımda Şolom Aleyximi oxuyanda mənə elə gəlirdi ki, yəhudi balası, balaca Motl Bakının köhnə «Mirzə Fətəli» küçəsində, Sarı Hamamın qabağında, Dar Dalanda bizimlə bir yerdə şimaqədər oynayan, aşıq atan, atmirno tullanan, yelpənək uçuran, sankə sürən məhəllə uşaqlarından biridir.

Bu yaxınlarda Şolom Aleyximi təzədən vərəqləyirdim və yenə də Motla rast gələndə o uzaq uşaqlıq illəri, məhəlləmiz bütün təfərrüatı ilə xatirimə gəldi və elə bil ki, tamam başqa bir dünyanın nümayəndəsi olan, tamam başqa mühitdə, başqa qayğılar içində yaşayan, başqa havalara qulaq asmış, başqa nağıllar, xatirələr eşitmiş Motl, əslində, mənim o uşaqlıq xatirələrimdən gələn birisidir (doğma birisi!).

Vaxtilə Qavroş¹ mənə çox təsir edib, onun həlak olması məni sarsıdıb, «Ailəsiz»in² balaca qəhrəmanı da, «Şahzadə və dilənçi»³ də eləcə, Sent-Ekzüperinin Balaca şahzadəsi mənim çox xoşuma gəlirdi, amma bunların heç biri Motl qədər «özümüzünkü» olmayıb.

Bunun səbəbini, təbii ki, istedadda, bədii-estetik səviyyə yüksəkliyində axtarmaq düzgün deyil (söhbət Hüqodan, Mark Tvəndən, Sent-Ekzüperidən gələndə «istedadlı – istedadsız» bölgüsü kənarında qalır), səbəb başqadır, səbəb... iqlimdədir!

Səbəb havanın (münasibətlərin! hiss-həyəcanların!) istisində, isti sularda, isti torpaqlardadır!

Səbəb Şərqlə genindədir!

RABLE YER KÜRƏSİNƏ SİĞİŞMİR

Rableni oxuyanda, hərdənbir götürüb təzədən vərəqləyəndə həmişə mənə elə gəlir ki, bu yazıçı harasa, başqa bir planetə

¹ Виктор Гюгонун «Сэфилләр» романында сурət.

² Фектор Малонун романы.

³ Марк Твеннин «Шahzadə və дилəнчи» романы нəзəрдə tutулур.

gedib, tamamilə, başqa bir sivilizasiya ilə təmasda olub və Qarqantuanı da, Pontaqrueli də həmin o başqa sivilizasiyadan yer kürəsinə, konkret olaraq Fransaya gətirib.

Nə üçün belədir?

Əlbəttə, bu yerdə mənim fərdi oxucu hiss-həyəcanım az rol oynamır, amma əsas bu deyil.

Əsas odur ki, Rable bu romanda ifadə etdiyi fikirləri, dünya-görüşü ilə nəinki öz dövrünə, zəmanəsinə sığmır, o, ümumiyyətlə, bəşəriyyətə, yer kürəsinə sığışmır.

AĞABƏYİM AĞANIN BEYTİ

Bu gün 44 yaşım tamam olur və səhər yuxudan oyandığım dəqiqədən Ağabəyim Ağanın məşhur beyti fikrimdə dolaşır:

Әфсус ки, жарым кежә кәлди, кежә кетди,
Неч билмәдим өмрүм нежә кәлди, нежә кетди?..

Atam deyir ki, Cəlil dayı¹ da tez-tez bu beyti yadına salırmış...

Bu iki misrada cəmi doqquz sözdən istifadə olunub (qalanı təkrardır) və ədəbiyyat dediyimiz sirri-xuda da elə burasındadır: bu doqquz söz səni əfsus və heyhatlarla dolu elə bir qəmli-qüssəli hisslər aləminə çəkib aparır ki, doqquz yüz, hətta doqquz min söz də bunu ifadə etməkdə acizdir.

Və bu yerdə ədəbiyyatla zaman qərribə bağlarla (estetik bağlarla!) bir-birinə bağlıdır: on il bundan əvvəl – mənim 34 yaşım tamam olanda yəqin ki, bu hisslər aləmi mənim üçün bu qədər dərin deyildi, on il bundan sonra da – Allah bu ömrü mənə qismət eləsə – olsun ki, bu iki misranın gözəlliyi mənim üçün daha artıq olacaq (bədiiliyi artacaq!?) və o hisslər aləmi də dəyişəcək (dərindənləşəcək!?).

¹ Сəhbət Илјас Әфәндијевин дајысы, көркәмти театр хадими Жәлил бәј Бағдалбәјовдан кедир.

ƏZİZ NESİNİN YADDAŞI

Yaradıcılıq psixologiyası – bu da bir siri-xudadır! 1978-in, səhv eləmirəmsə, əvvəlləri idi, Moskvada Sofiyadan uçub gəlmiş Əziz Nesini, eləcə də Muzayla¹ Veranı² Mərkəzi Ədəbiyyatçılar Evinin restoranına dəvət etmişdim və söhbət əsnasında belə bir fikir söylədim ki, mənim üçün Əziz Nesin adında bir-birindən fərqlənən iki yazıçı var: ciddi dramaturq Əziz Nesin və yumorlu hekayələr müəllifi Əziz Nesin.

Xatirimdədi (yəni indi yadıma düşür), o zaman Əziz Nesin balaca və həmişə də bic-bic baxan gözlərini mənə zilləyib soruşmuşdu:

«– Sənə görə hansı irəlidədir?»

Mən də cavab vermişdim:

«– Dramaturq Əziz Nesin.»

Olsun ki, bu, mübahisəli bir fikirdir, amma indiki halda məsələ bunda deyil.

O vaxtdan il yarım keçib – indi 1979-un 22 iyunudur və mən bu gün səhər Muza və İqor³ ilə birlikdə Moskvadan İstanbula uçub gəlmişəm (əslində, bu, Muzanın və İqorun marşrutudur, mənimki isə: Bakı – Moskva – İstanbul).

Bizi Əziz Nesin qarşıladi və elə bu gün də mən Dəmirtaş Ceyhun⁴ və Arif Kəsginərlə⁵ birlikdə Əziz Nesini bizi gətirən təyyarə ilə Moskvaya yola saldım (oradan Anqolaya, Asiya – Afrika ölkələri yazıçılarının VI Konfransına gedəcək).

Və Əziz Nesin aeroportda mənimlə xudahafizləşərkən bircən-birə soruşdu:

– Elçin bəy, sən indi Moskvaya hansı Əziz Nesini yola salırsan?

¹ Муза Павлова – рус шаирəsi, Назим Ғикмәтин тәржүмәчиси.

² Вера Феонова – түркшүнас, тәржүмәчи. ССРИ Жазычылар Иттифагында ишләјән бу гадынын түрк - рус әдәби әлагәләринин инкишафында һаггы чоһ иди.

³ Игорь Коваленко – рус жазычысы.

⁴ Түрк жазычысы, о заман Түркијә Јазарлар Синтикасынын сәдри Әзиз Несинин тәувини иди.

⁵ Түрк киноречисору вә продүссору.

Mən əvvəlcə bu sualı başa düşmədim və sonradan-sonraya il yarım bundan əvvəlki (!) o ötəri söhbət yadıma gəldi və zarafata saldım ki, hər halda, ikisinə də yaxşı yol arzulayıram.

Bu əhvalatda mənimçün maraqlı olan cəhət yalnız Əziz Nesinin yaddaşı deyil, – bu öz yerində! – əsas məsələ ondadır ki, bizim o söhbəti Əziz Nesinin yaddaşına hopduran yaradıcılıq nigrançılığı, yaradıcılıq narahatlığı, yaradıcılıq axtarışları və yaradıcılıq qısqançlığıdır.

PLUTARX KİMDİR?

Plutarx kimdir? Əlbəttə, o saat cavab verirsən:
– Tarixçi.

Amma Plutarxın tarixi başdan-başa roman və hekayələrlə doludur və Teseydən və Romuldan tutmuş, Dion və Brutacan «Müqayisəli ömürlər»i (yaxud? belə tərcümə etmək olar: «Müqayisəli ömür yolları», ya «Müqayisəli həyat təsvirləri», ruscası belədir: «Сравнительные жизнеописания») oxuduqca mənə elə gəlir ki, pritça, hekayə və romanlardan ibarət silsilə, bədii bir yazı oxuyuram və hər dəfə də fikirləşirəm ki, tarix – yalnız faktlar və dəqiq zaman göstəricilərindən ibarət bir elm deyil, mütəmadi xisləti təhlil edən, xislətin dərinlərinə varan, onu açıb göstərən bədii əsərlər silsiləsidir.

«ZƏMANƏMİZİN QƏHRƏMANI»

Hərdən mənə elə gəlir ki, «Zəmanəmizin qəhrəmanı»' XIX Həsrin birinci yarısında rus ədəbiyyatında gələcəyin – XX əsrin əllinci-altmışıncı illərinin təzahürüdür.

Bu əsər klassik rus nəsrində (nəhəng bir sərvətdə!) həqiqi qiymətini almamış bir şedevrdir.

Şair Puşkin «Kapitan qızı»ndan (öz-özlüyündə istedadlı bir povestdən) nə qədər üstündürsə, şair Lermontov «Zəmanəmizin qəhrəmanı»ndan o qədər üstün deyil, bəlkə də, əksinədir və ona

görə yox ki, şair Lermontov zəifdir, ona görə ki, «Zəmanəmizin qəhrəmanı» onun böyük istedadının çox zəngin bir ifadəsidir.

KOMFORT

Srağagün gecə, qatarla Buxarestdən Moskvaya gəldim. İndi də qatarla Moskvadan Bakıya qayıdıram və bu sətirləri də qatar-da yazıram.

Dünən axşam Lev Anninski¹ ilə Ədəbiyyatçılar Evinin restoranında oturmuşduq və Lyova tez-tez «komfort» sözünü işlədi.

Gecə restorandan çıxıb Anninskidən ayrıldıqdan sonra piyada «Moskva» mehmanxanasına (orada qalırım) gedirdim və Lyovanın tez-tez işlətdiyi o «komfort» sözü yadıma düşdü və Moskvanın o soyuq qış gecəsi tək-tənha «Gertsen» küçəsində qarın içi ilə addımlaya-addımlaya birdən-birə bir müxəmməsdən (gərək ki, Aşıq Məmmədir) bir bənd fikrimdə təkrar-təkrar dolaşmağa başladı:

Ay cavan, sərvirəvan, qönçə dəhan, ağrın alım,
Ay qabax, bir bəri bax, qaşın kaman, ağrın alım,
Al yanax, büllur buxaq, tuti-zəban, ağrın alım,
Ay bivəfa, etmə cəfa, gətir dərman, ağrın alım,
Gəl insafa, sürrük səfa, hər bir zaman, ağrın alım...

Bu müxəmməs bəndinin daxili qafiyəsi, sədası, onun ritmi, rəvanlığı, axarı həmin dəm mənim üçün «komfort» anlayışının məzmunca yox (o dəm məzmunununun heç fərqi nə varmırdım), estetik cəhətdən ifadəsi idi (estetik komfort!).

OSMAN SARIVƏLLİNİN İKİ MİSRASI

On-on beş il bundan qabaq – onda universitetin tələbəsi idim, qarışıqların həyatı barədə nə elmi, elmi-kütləvi ədəbiyyat

¹ Мөшһур рус тәғидчиси.

var idisə, tapıb oxuyurdum və bu qarışqa həyatı mənim üçün dünyanın qəribə möcüzələrindən biri idi, amma bu da bir qəribə əhvalatdı! Mən hər dəfə qarışqa görəndə, yadıma o elmi ədəbiyyat yox, Osman Sarıvəllinin iki misrası düşür:

Döydü yağış məni, döydü qar məni,
Bir qarışqa minsəm, aparar məni...

Özü də bu iki misra, əslində, qarışqaya həsr olunmayıb, dünyanın minbir üzünü görəndə, şaxtasına-boranına düşən insana həsr olunub, amma burada mənim üçün qarışqanın (hambal qarışqanın! zəhmətkeşin!) gözəl bir obrazı var.

ÇEXOV MƏNİM ÜÇÜN KİMDİR?

Çexov mənim üçün ilk növbədə dahi dramaturqdur və yalnız bundan sonra böyük hekayəçi.

SOFOKL FACİƏSİ

Sofokl təkcə tragediyalar müəllifi deyil. Əslində, o böyük bəşəri bir tragediyanın qəhrəmanıdır: yazdığı yüz iyirmi üç (!) tragediyadan (bunu antik mənbələr deyir) yalnız yeddisi gəlib bizə çatıb.

Dəhşətli bir itgidir.

Biz nə qədər «Elektra»lardan, «Antiqona»lardan, «Şah Edip»lərdən məhrum olmuşuq.

Bu, o deyən şeydir ki, bu gün «Hamlet»i oxuyuruq, amma heç xəbərimiz yoxdur ki, «Otello» da olub, «Kral Lir» də var imiş...

Gör onda dünya ədəbiyyatının mənzərəsi, nə kökə düşür?

DÜNYANIN ƏN BÖYÜK KƏŞFİ

Bu ilin¹ axırına bir şey qalmayıb və beləliklə, XX əsrin üçüncü rübü də sona yetir.

Və... Bakıda video yayılmağa başlayır.

Dünən Günay² Toğrul Nərimanbəyovun emalatxanasına aparmışdım (Günayın portretini çəkir) və Toğrul cani-dildən öz işi ilə məşğul idi, mən də Anarla (bir yerdə getmişdik) Toğrulun videosunda Fransadan gətirdiyi Amerika istehsalı bir film-dəhşətə («film – ujas») baxırdıq.

İndi – gecədir, mizin arxasındayam və Şoloxovun kitabına ön söz yazmağa hazırlaşıram – o film-dəhşət yadıma düşür və fikirləşirəm ki, qəribədir, bu film ən yeni texnika ilə çəkilib, özü də çox peşəkar çəkilib, şübhəsiz ki, buna külli miqdarda xərc qoyulub, amma mənim üçün Meri Şellinin 150 il bundan əvvəl lələyi mürəkkəbə batırıb yazdığı «Frankşteyn» o filmdən (və bu tipli filmlərdən!) qat-qat təsirli və yaddaqalandır.

Dünyada nə qədər kəşflər olacaq (kinosayaq), amma, görünür, kitabın kəşfinə çatan bir kəşf olmayacaq.

Və mənim o təəssüratımla bağlı da məsələ yəqin elə bundadır.

İLK GEDİŞ

Şahmat tədqiqatçıları yazır ki, oyun zamanı qrossmeysterlərin ilk ağına gələn gediş faiz etibarilə 80 faiz düzgün gediş olur. Sadəcə olaraq ilk ağıla gələn gedişi etmək lazımdır. Gərək qorxmayasan.

Ancaq ilk ağıla gələn gedişdən başqa digər gedişlər də götür-qoy edilir və bəzən bir saat fikirləşdikdən sonra, başqa gediş – səhv gediş edilir.

Mənə elə gəlir ki, ədəbiyyatda da bunun analogiyası var və «biri-nəfəsə yazmaq» söhbəti də elə bu ilk gediş məsələsidir.

¹ Сəһбət 1975-жи илдэн кедир.

² Мəним бəјүк гызым.

«İlk gediş»dən qorxmursan və birnəfəsə yazırsan.

Və görünür bu da – birnəfəsə yazmaq – istedadın bir yönü, bir təzahür formasıdır.

Mehdi Hüseyn həmişə İlyas Əfəndiyevə deyirdi: «– Səndəki birnəfəsə yazmaq bacarığı məndə olsaydı, indi aləmi yazıb doldurmuşdum!»

Əzabla yazmaq, əlbəttə, ağır bir işdir.

Və əzabla yazmağın özü də bəzən istedadın başqa bir yönü, başqa bir təzahür formasıdır.

Flober əzab-əziyyətlə yazırdı, gündə bir səhifəni güc-bəla ilə bitirirdi («Bir kitab yazmaq üçün, min beş yüz başqa kitab oxumaq lazımdır.» – bu da Floberin fikridir), amma bu məşəqqətlərdən sonra, «Madam Bovari» meydana çıxdı.

Bilmirəm, belə olub, yoxsa yox, amma, misal üçün, musiqi ilə bağlı mənə elə gəlir ki, Motsart, Vivaldi birnəfəsə yazıb, Bax isə əzab-əziyyət çəkib.

Mənim bu təəssüratım onların musiqisindən doğur.

Ancaq Bax – ədəbiyyatdakı Flober deyil.

Bax – qat-qat artıq dərəcədə ədəbiyyatda Tolstoydur.

KARR SÖZLƏRİN MƏNASINI BİLİR

Alfons Karrın bir fikrini oxudum: «Bir çox adamlar mənasını bilmədikləri sözlərin köməyi ilə həmin sözlərin mənasını anlamayan başqa adamlarda böyük təəssürat yaradırlar.»

Özü də bu fikir təkcə şifahi sözə, danışığa yox, bəlkə daha artıq dərəcədə yazılı ədəbiyyata, xüsusən, tənqid məmulatına aiddir.

MƏN NƏ ÜÇÜN TOLSTOYU SEVİRƏM?

Mənim ən istəklilərdən biri haçansa bu kitabı yazmaqdır: «Mən nə üçün Tolstoyu sevirəm?»

Tolstoy haqqında çox yazılıb və mən də o yazılanların çoxunu oxumuşam, amma mənə elə gəlir ki, mənim yazacağıma

heç kim yazmayıb və yazmayacaq, çünki mənim Tolstoyda gördüklərimi, duyduqlarımı başqası bu cür görməyəcək.

Və Tolstoyun dahiliyi ondadır ki, az-çox ağılı kəsən hər bir oxucusu onun haqqında belə fikirləşir.

Və düz fikirləşir!

BOMARŞE

Tarixdə məşhur cəsuslar barədə bir yazı oxudum və sən demə, Bomarşe də casus imiş, amma qərribədi, bu məlumatı mən çox təbii qəbul etdim, elə bil, lap əvvəldən bilirmişəm ki, Bomarşe casusdur.

Mənim belə bir hissiyyatımın səbəbi yəqin ondadır ki, «Fıqaronun evlənməsi» – mənim tez-tez götürüb vərəqlədiyim və sevdiyim bu komediya – başdan-başa bir avantyura, macərə eşqi, həvəsi, şövqü ilə alışıb-yanır və elə bil ki, Bomarşenin casus olması da «Fıqaro»dakı bu eşqin, həvəsin, şövqün, macərəçılığın davamıdır.

FİLDİNQ VƏ MOLYER

Fildinqin farsları, xüsusən, «Arvadı evdə saxlamağın yeni üsulu», «Ataya dərslər», «Aravuran qulluqçu qız» şübhəsiz ki, çox işıqlı bir istedadın ifadəsidir və çox da gülməlidir, amma özündən bir əsr əvvəl yaşamış Molyerin komediyaları ilə müqayisədə bu farslar... soyuqdur!

Molyer isə başdan-başa hərarətdir.

Ümumiyyətlə, fransız ədəbiyyatı ilə ingilis ədəbiyyatının müqayisəsində bu «isti-soyuqluq» mənim üçün çox görümlü (hətta, az qala, cismani dərəcədə!) bir göstəricidir.

Xüsusən, komediyada və ümumiyyətlə, yumorda.

Elə buna görə də mən vaxtıyla Tekkereyin «Təkəbbürlər yarmarkası»nı canımı dişimə tutub, güclə oxuyub başa vurdum

(beyin deyirdi ki, böyük əsərdir, ürək isə darıxırdı!). Cerom Ceromun yazılarını isə axıra qədər oxuya bilmədim.

Hətta Şekspirin özündə də komediyalar tragediyalara nisbət-də soyuqdur, misal üçün, «Otello»dakı qan qaynaması «On ikinci gecə»də yoxdur.

MİRZƏ FƏTƏLİ, MİRZƏ CƏLİL VƏ ÜZEYİR BƏY

İndicə M.F.Axundov haqqında essenin son nöqtəsini qoydum¹.

XIX – XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mühüm (və bədii-estetik baxımdan, çox maraqlı) bir cəhət üç böyük sənətkar – M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və Ü.Hacıbəyov üçün səciyyəvidir (deməli, mədəniyyət tariximiz, ədəbiyyatımız üçün səciyyəvi bir hadisədir!).

Mirzə Fətəli altı komediyası ilə keçən əsrin ortalarına qədər Azərbaycan xalqının (qədim və zəngin ədəbiyyata malik bir xalqın) tanımadığı bir janrı – dramaturgiyanı, həmin xalqın ədəbiyyatının milli faktoruna çevirdi.

Mirzə Cəlilə qədər Azərbaycan hekayəsi mövcud idi (Füzulinin «Şikayətnamə»si, Mirzə Fətəlinin «Aldanmış kəvakib»i – hərçənd tənqidimiz bəzən bu əsərlərin janrını başqa cürə müəyyənləşdirir – və s.), amma bir janr kimi formalaşmamışdı və Mirzə Cəlil «Poçt qutusu»yla, «Qurbanəli bəy»lə, «Pirverdinin xoruzu»yla, «Saqqallı uşaq»la nəinki bu janrı formalaşdırdı, onu Azərbaycan ədəbiyyatının, hərgah belə demək mümkünsə, milli janrına çevirdi.

¹ Мəн 1982-жи илдə М.Ф.Ахундовун 170 иллик јубилејиндə тəрузə етмишдим вə 1984-жү илдə нəшр елдиридијим “Фикрин карваны» китабы үчүн һəмин тəрузə əсасында ессə јаздым. Көрүнүр, сөһбət һəмин есседən кедир.

Üzeyir bəy əsrin əvvəlindəki üç operettası ilə bu janrı Azərbaycan xalqının bədii özünüifadəsi üçün ən doğma bir janra çevirdi.

Və bu sənətkarların istedadı sayəsində xalq bu yad (!) janrları dərhal qəbul etdi və nəinki qəbul etdi, Hacı Qara, yaxud Qurbanəli bəy, yaxud Məşədi İbad – Molla Nəsrəddin və ya Bəhlul Danəndə kimi, xalqın bədii qəhrəmanlarına çevrildi.

SOLJENİTSİN MƏNİM ÜÇÜN KİMDİR?

Mənim üçün böyük yazıçı Soljenitsinin cəmi iki əsəri var: «İvan Denisoviçin bir günü» və «Matryonanın həyəti».

Qalanlar isə – yalnız vətəndaş (həm də böyük hərflə Vətəndaş!) Soljenitsinin əsərləridir.

DOSTOYEVSKI VƏ DİKKENS

Ta gənclik çağlarımdan etibarən iki yazıçı var ki, şüur, təfəkkür onları tam qəbul edir, ürək isə darıxır: Dostoyevski və Dikkins.

Dostoyevski – ona görə ki, onda fikir bədiiliyi üstələyir.

Dikkins – ona görə ki, soyuqdur və onun zəngin personajlar aləmində Tolstoyun, Balzakın hərarəti çatışmır.

ƏDƏBİ BƏXT

Ədəbiyyatda da «ədəbi bəxt» («naxış gətirmək») amili çox güclüdür.

Müasir ədəbiyyatda Amadu, yaxud Kronin, de Sensuneqi kimi böyük yazıçılar yazıb-yaradır ki, böyük şöhrət daima onlardan kənardadır.

Ancaq həmin böyük şöhrət o saat Markesi tapdı (və haqlı, layiqli olaraq tapdı!).

Bəzən də böyük şöhrət kimisə layiqsiz olaraq tapır!

MİSS MARPL VƏ PUARO

Miss Marpl¹ nə qədər tipik ingilis xanımıdırsa, Puaro, bir o qədər kosmopolitdir.

Yəqin elə ona görə də Puaro bir bədii obraz kimi daima özünü təkrar edir və mahiranə qurulmuş intriqaya baxmayaraq, adamı bıkdırır.

Miss Marpl isə mənim üçün həmişə təzədir.

TROYA MÜHARİBƏSİ VƏ «İLLİADA»

Əsas o deyil ki, tarixdə həqiqətən Troya müharibəsi olub, ya olmayıb, əsas odur ki, «İlliada» var.

SİSTEM QƏLPİ TƏQDİR VƏ TƏBLİĞ EDİR

Tomas Karleyl yazır ki, «yazıçılar iki cür olur: həqiqi yazıçı və yalançı yazıçı; burada da başqa sahələrdə olduğu kimi, qəlp mövcuddur.»

Əlbəttə, Karleyl elə də orijinal bir fikir söyləmir, amma məsələ burasındadır ki, onun 120–130 il bundan əvvəlın İngiltərəsində dediyi bu sözlər – həmin qəlp – XX əsrdə Sovet İttifaqında rəsmi status aldı: qəlp orijinalı daha böyük bir canfəşanlıqla əvəz etdi.

Sistem yalançı «xalq düşməni» məfhumunu yaratdı və real həyatda onu güllələdi.

Və ədəbiyyatı da bu işi görməyə təhrik etdi, ədəbiyyat «xalq düşməni» surətini yaratdı: dramaturgiya həmin «xalq düşmənləri»ni səhnədə güllələdi, nəsr – romanlarda, nəzm – poemalarda.

Nəticədə qəlp təqdir, təbliğ və təltif edildi.

¹ Агата Кристинин гəһрəманлары.

SUAL – CAVAB

Uzun illərdir ki, mənim özümün özümlə bir oyunum var: tək olanda, yaxud bir cəmsixici iclasda fikrimdə ya antologiyalar düzəldirəm, ya cürbəcür suallar verib, o suallara da cavab tapıram və o cavablar da tamam dinamik olur, yəni bugünün cavabı bir il bundan sonranın, ya bir il bundan əvvəlin eyni suala cavabından fərqlənir.

Bu gün də belə bir sual-cavab içindəydim və sövq-təbii bunları bir kağız parçasına yazıram.

– De görüm, dünya ədəbiyyatı tarixində sənin üçün ən böyük kitab hansıdır?

– Dini kitabları çıxmaq şərtilə?

– Əlbəttə.

– «Don Kixot».

– İllər dəyişir, amma «Don Kixot» sənin üçün dəyişməzdir də?

– Hə.

– Yaxşı, dünya ədəbiyyatında ən böyük üç kitab?

– 1. «Don Kixot». 2. «Anna Karenina». 3. «Min bir gecə» nağılları.

– XX əsrin ən böyük beş kitabı?

– Mənim üçün şübhəsizdir ki, bunun ikisi rus ədəbiyyatındandır: «Sakit Don», «Ustad və Marqarita». Sonra, «Forsaytlar haqqında dastan», «Buddenborqlar», «Yüz ilin tənhalığı», «Məhkəmə». Prustun «İtirilmiş vaxtın sorağında» silsiləsi...

Paho!..

Yeddi oldu ki! Dayanmasam, siyahı hələ çox uzanacaq!..

– Onda, ən yaxşı Azərbaycan romanı?

– İlyas Əfəndiyevin «Geriyə baxma, qoca» romanı!

– Rus ədəbiyyatında?

– Bir roman adı çəkməliyəm?

– Bəli.

– «Anna Karenina».

– Fransız ədəbiyyatında?

– Emil Zolyanın «Ruqon-Makkarlar» silsiləsi.

– İngilis ədəbiyyatında?
– Defonun «Robinzon Kruzo»su.
– Sənin üçün dünyanın ən böyük on yazıçısı?
– Servantes, Şekspir, Füzuli, Rable, Defo, Molyer, Lope de Veqa, Tolstoy, Hüqo, Hamsun... Amma bu çox natamam bir siyahıdır. Yenidən cavab versəm, olsun ki, kimlərsə bu siyahıda kimlərisə əvəz edə...

– Dünya ədəbiyyatında sənin üçün ən təsirli epizod?
– Anna Kareninanın özünü qatarın altına atması.
– Ən kədərli epizod?
– Don Kixotun dəyirmanlarla vuruşması.
– Ən faciəli epizod?
– Otellonun Dezdemonanı boğması.
– Ən gülməli epizod?
– Skapenin Jerontu torbaya salıb kötəkləməsi...
Bütün bunlar mənim bu gün, yəni 6 fevral 1984-cü ildə verdiyim cavablardır, sabah, bəlkə başqa cavablar verəcəm.

Çox güman ki, elə də olacaq...

Amma, hər halda, bu cavablar da yəqin həmişə mənimlədir.

TOLSTOY HAQQINDA

Bütün dünya Tolstoyun 150 illiyini qeyd edir. Moskva mətbuatı bu yubiley barədə çox yazır, amma hələ ki, orijinal, yeni bir sözə rast gəlməmişəm.

Yəni Tolstoy haqqında daha hər şey deyilib?

«Za rubejom»da Anri Truayyanın Tolstoy barədə məqaləsini oxudum. Bir fikri hafizəmdə qaldı: «O bütün bəşəriyyəti öz içinə sığışdırmışdı.»

NAPOLEON VƏ HÖTE

Tarlenin Napoleon haqqındakı monoqrafiyasını oxuyanda mənə ən təsir edən yer nə Votterloo oldu, nə də Müqəddəs Yelena.

Mənə ən çox təsir edən o oldu ki, Napoleon kabinetində onunla görüşməyə gəlmiş Höteyə oturmaq təklif eləməyib, özü oturub, qoca Höte də onun qarşısında ayaq üstə dayanıb.

Beləcə tanış olublar, söhbət ediblər.

Ancaq leytenant Bonapart «Gənc Verterin iztirabları»nı oxuyanda o qədər təsirlənmişdi ki, Verter kimi, özünü öldürmək istəyirdi.

İntihar etmədi.

Höteni beləcə ayaq üstə saxlamaq üçün?

KİTAB VƏ MÜƏLLİF

Yazıçı kitabı yazır və bundan sonra əslində o kitabın o yazıçı-ya (şəxsə) heç bir dəxliyyəti olmur, kitab özü müstəqil bir həyat başlayır: ya o saat ölür, ya merkantil mülahizələrə görə süni şəkildə yaşadılır (bizdə¹ olduğu kimi, hakim ideologiya o layiqsiz kitabı təbliğ və təltif edir! – düzdür, bu zaman yazıçı-şəxs də faydalanır), ya da insan ömrü müqabilində çox uzun, hət-ta əbədi bir ömür yaşayır («İlliada» və «Odisseyə» kimi, Don Kixotun, yaxud Robinzonun kitabları kimi!).

Yazıçının həyatı öyrənilir, onun muzeyi yaradılır, adına küçələr, özünə heykəllər qoyulur, amma bu, tamam şərti bir şeydir.

Bu günlərdə mən İlya Qililovun «Uilyam Şekspir oyunu və dahi Feniksin sirri» kitabını oxudum.

Yaxşı şekspirşünasdır və bu təzə kitabında da «Şekspir sirri»ni açmaq istəyir, «Şekspir kim olub?» versiyalarından təzə birini irəli sürür.

Qililova görə Şekspir – Şekspir dövrünün Leyli və Məcnunu (Romeo və Cülyettası!) olan sevgililərdir: Rocer və Yelizavet Retlendlər.

Yəni o əsərlər ki, artist Uilyam Şekspirin adına çıxılır (bu şəxsin həyatı öyrənilir! şəkilləri muzeyləri, teatrları, məktəblərdə ədəbiyyat kabinələrini bəzəyir, həyatı haqqında filmlər çəki-

¹ Сөһбәт ССРИ-дән келдир.

lır, əsərlər yazılır!..), həmin əsərləri əslində bu sevgililər yazıblar.

Bəlkə də həqiqətən belə olub, bəlkə yox, bu da dinozavrların birdən-birə məhv olması, yaxud Misir piramidalarının yaranması, yaxud da Atlandidanın suya qərq olması kimi bəşəri sirlərin min cürə versiyalarına bənzəyən versiyalardan biridir, bilmirəm, amma onu bilirəm ki, bunun bu gün həmin «Romeo və Cülyetta»ya, yaxud qısqanc Mavra, ya da Danimarka şahzadəsinə heç bir dəxliyyəti yoxdur.

Onlar üçün qəti surətdə fərqi yoxdur ki, onları kim yazıb (həyata gətirib!), necə yazıb, hansı şəraitdə yazıb, hansı əzabları çəkib, yaxud hansı xoşbəxtlik məqamlarında olub...

Özü də bu – həyatdakı naşükürlüyün, vəfasızlığın təzahürü deyil, sadəcə olaraq, ədəbiyyatın (və ümumiyyətlə, sənətin!) səciyyəsidir, sərt qanunauyğunluqlarından biridir.

«TİMUR VƏ ONUN KOMANDASI»

«Timur və onun komandası»¹ elə bil ki, Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin birgə qərarıdır.

VAN KLİBERNİN KONSERTİ

Mənim yeniyetməliyim rok-n-rol dövrünə təsadüf edir, amma günlərin bir günü klassik musiqi, qəfildən əsən bir külək kimi, mənim içimə daxil oldu.

1958-ci ildə – onda mən 16 yaşım içində idim – heç kimin tanımadığı cavan və çox uzun bir amerikalı oğlan – pianoçu Van Klibern P.Çaykovski adına Beynəlxalq Moskva Müsabiqəsində birinci yer tutdu və soyuq müharibənin şıdırdığı bir vaxtında ame-

¹ Аркади Гајдарын повести.

rikalı gəncin Sovet İttifaqında bu parlaq qələbəsi onu birçə günün içində bütün dünyada məşhur etdi.

Müsabiqədən sonra Klibern birinci yerin qalibi kimi, SSRİ-nin bir-neçə şəhərində, o cümlədən, Bakıda konsert verdi və mən – rok-n-rol həvəskarı, klassik musiqiyə məhəbbətimə görə yox, Kliberni görmək istəyinə görə (ABŞ-dan gəlib!) o konsertə getdim və orada səslənən musiqi birdən-birə Kliberni, mənim aləmmimi də... Tamam görünməz etdi.

Ancaq musiqi idi, vəssalam, başqa heç nə və heç kim.

Bu gün, eşitdiyimə görə, haradasa, Texasda Klibernin özünün adına Beynəlxalq Musiqi Müsabiqəsi keçirilir və bu müsabiqə də Çaykovskinin, Şopenin, Marqarita Lonqun, belçikalı Yelizavettanın adını daşıyan müsabiqələr qədər nüfuzlu və mötəbərdir, amma otuz beş il bundan qabaq Bakı filarmoniyasının yay salonunda o amerikalı cavan oğlanın o konserti məni – həyatda özünü axtaran yeniyetmə bir oğlanı, bəlkə də kobud çıxır, amma elə belə də demək istəyirəm, qamarlayıb sənətin o vaxta qədər, mənim üçün naməlum bir aləminə saldı.

O zaman mən, əgər nəzərə alsaq ki, 10 yaşından hekayələr yazırdım, artıq «qocaman» hekayəçi idim, hətta roman da yazırdım və Andersen-Niksenin «Bəşər övladı Ditte» əsərinin adının təsiri ilə o romanın da adını «Bəşər övladı Həsən» qoymuşdum.

Və mən indi (o konsertdən düz 23 il keçib), yaqın haradasa arxivimdə qalmış o hekayələri o zaman dahiyənə əsərlər hesab edirdim və 16 yaşın qətiliyi, maksimalizmi ilə tamam əmin idim ki, insanlar kütbeyin olduqları üçün, bu dahiliyi başa düşməzlər (və başa düşməyəcəklər!)...

Ancaq o konsertdən sonra mən bütün gecəni həyət eyvanımızda oturdum, hafizəmdə fortepianonun dillərindən qopan o musiqi sədalarının təkrarına heç cür nail ola bilməsəm də, o musiqinin yaratdığı və mənim üçün tamam yeni olan bir ovqatla özüm üçün dünyanın ən böyük kəşflərindən birini etdim: sənətdə (və həyatda!) ilkin şərt o deyil ki, sənəni başa düşsünlər, odur ki, sənəni başa düşsən! Sənəni başa düşsən ki, həyat nədir! Sən biləsən ki, insan kimdir! Sən anlayasan ki, xislət nəyə qadirdir!

SİSTEM İSTEDADI MƏHV EDİR

Sovet İttifaqı bir çox istedadları məhv etdi: bir qismini müstəşqim mənada qətlə yetirdi, başqa bir qismini qorxutdu, yaxud şirnikdirdi və istedadı Leninin, Stalinin, Qızıl Meydanın, kolxozun, su-elektrik stansiyasının mədhinə yönəltdi, bir qismini isə daxilən sındıraraq könüllü-məcburi (!) surətdə böyük ədəbiyyatdan uzaqlaşdırdı.

Rus sovet ədəbiyyatında sonuncular üçün, mənim aləmində, faciəli nümunələrdən biri Pavel Bajovdur.

Bu yazıçının nağıllarını, xüsusən, «Daş-açar»ı, «Malaxit mücrü»nü, «Mis dağın sahibəsi»ni, «Ural nağılları»nı oxuyanda mən az qala cismən hiss edirəm ki, bu adam hakim ideologiyadan canını qurtarmaq, zəmanənin ədəbi-siyasi qalmaqallarından, qayğı-qorxularından kənar olmaq üçün nağıllar aləmində qapanıb qalıb, yəni bu nağılların özündən mənim üçün aydın olur ki, onun böyük romanlara tuşlanmış epik istedadı özü tərəfindən zorla nağıllar çərçivəsinə pərçim edilib.

Yadımdadır, başqa maraqlı bir rus yazıçısının – Viktor Draxunskinin uşaq hekayələrini, xüsusən, «Denisin hekayələri»ni oxuyanda da məndə belə bir təəssürat yaranmışdı.

SUAL – CAVAB

– Ən maraqlı beş macərə kitabı? – «Robinzon Kruzo»¹, «Qulliverin səyahəti»², «Myünhauzen»³, «Ovod»⁴, «Kapitan Qrantın uşaqları»⁵.

ALEKSANDR BLOKUN PYESLƏRİ

Blok poeziyada nə qədər istedadlıdırsa, dramaturgiyada bir o qədər diletantdır.

¹ Д.Дефонун романы.

² Ж.Свифтин романы.

³ Распение романы.

⁴ Е.Вожничин романы.

⁵ Ч.Вернин романы.

«Naməlum qadın», «Məzəxana», «Şah meydandadır» – rus dramaturgiyasının Çexov dövründə yazılmış bu pyeslər Bloka yaraşmayan bir təbəssüm doğurur.

Hətta «Qızılgül və Xaç» da tamam epiqonçuluqdur və oradakı XIII əsr Fransası operetta butaforiyasına oxşayır.

YAZIÇI TƏSKİNLİYİ

Balzak yazırdı ki, «öz dövrünün, zəmanəsinin əxlaqını yüksəltmək – əgər, hər hansı bir yazıçı yalnız publikanı əyləndirmək istəmirsə, o, bax, bu məqsədə can atmalıdır.»

Düzdür, mən «yazıçı nə etməlidir?»lə bağlı bu cür mütləq tələbləri (əmr formasını!) qəbul etmirəm, amma indiki halda məsələ bunda deyil.

Məsələ orasındadır ki, yazıçılar bu məqsədi qarşılıqlarına qoy-salar da, qoymasalar da, sövq-təbii həmişə ona can atıblar.

Əxlaq isə... düzəlmir və bütün dövrlərin, zəmanələrin əxlaqında əxlaqsızlıqla əxlaq qoşa addımlayıb.

Ədəbiyyat düzəldən (yaradan! qərar verən! əmr edən! nail olan!..) deyil, onun belə bir rolu çox şişirdilib (o cümlədən, Balzak tərəfindən), ədəbiyyat, sadəcə olaraq, şikayətçidir (yəni gücü yalnız buna çatır!).

MƏNİM TOLSTOYUM

M. Svetayevanın öz Puşkini – «Mənim Puşkinim»i var idi. O «Mənim Puşkinim»i oxuyurdu, «Mənim Puşkinim»dən yazırdı.

«Anna Karenina»nı təzədən oxuyuram və fikirləşirəm ki, hər bir oxucunun öz Tolstoyu – «mənim Tolstoyum»u var.

Hətta Aysunun¹ da (hərdən axşamlar ona Tolstoyun uşaq hekayələrini oxuyuram) artıq öz Tolstoyu – «mənim Tolstoyum»u var.

¹ Мөним кичик гызым.

Və heç şübhəsiz ki, mənim – Elçinin Tolstoyu ilə başqa birinin – Əhmədin, Məmmədin, İvanın, Conun Tolstoyu arasında da xeyli fərq var.

Bir Tolstoy – min Tolstoydur, yüz min Tolstoydur...

ALLERGIYA

Məndə ədəbiyyatda soyuqluğa qarşı allergiya var və o soyuqluğu mən cismən hiss edirəm.

SİSTEM VƏ MAKSİM QORKİ

İdeologiya yalnız canlı yazıçını («canlı istedadı») məhv etmir, bəzən dünyasını dəyişib getmiş yazıçıları da çox pis vəziyyətə qoyur.

Sovet hökuməti qurulana qədər Maksim Qorki XX əsr rus ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi idi və əsrin əvvəllərində dünyada onun qədər populyar müasir yazıçı yox idi.

Sovet hökuməti quruldu və Qorki fetişləşdirildi, romanları içində ən zəifi olan «Ana», hekayələri arasında ən sadələvhü olan «Fırtına quşu haqqında nəğmə» süni şəkildə ədəbiyyatın rəsmi etalonu səviyyəsinə qaldırıldı, gözəl «basyak» hekayələri, maraqlı «Foma Qordeyev»i, Artamonovlar və Samginlər haqqında (yaxşı, pis) yazdıqları, hamısı kölgədə qaldı.

Sovet İttifaqı dağıldı və bu dəfə də «yeni ədəbi ictimaiyyət» Sistemin, bu Sistemin ədəbi-ideoloji siyasətinin hayıfını Maksim Qorkidən çıxmağa başladı: o nəinki fetişlik mərtəbəsindən aşağı endirildi, (bu labüd bir iş idi və haçansa baş verməli idi) ümumiyyətlə, bir yazıçı kimi onun üzərindən xətt çəkilməyə başlandı.

Amma elə bilirəm ki, bu – müvəqqəti bir haldır.

Almaniyanın məğlubiyyətindən sonra Hamsunun da ədəbi aqibəti belə idi, amma bu gün Hamsun yenə öz yerini – XX əs-

rin ən böyük yazıçılarından birinin (bəlkə də birincisinin?) yerini tutdu.

Düzdür, Qorki Hamsun deyil, amma o da şübhəsiz ki, dünya ədəbiyyatı tarixində öz obyektiv yerini tutacaq.

TOLSTOY VƏ DAL

Rus nəsrində və ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatında yaradıcılığın, zəhmətin miqyası etibarilə Tolstoy kimdirsə, rus filologiyasında da Dal o adamdır (az qalmışdı «o zəhmətkeşdir» yazım!).

ÇƏTİN RƏQİB

Şahmatçılar arasında «çətin rəqib» ifadəsi var: şahmatçı başqa bir eyni şahmatçını heç cürə uda bilmir, ondan güclüləri udur, ondan zəifləri udur, onu isə uda bilmir.

Uzun illərdən bəri mənim üçün belə bir «çətin rəqib» Dikkensdir.

Dikkensi başlayıram və nə qədər edirəmsə də axıra çatdıra bilmirəm.

Bütün bu illər ərzində onun cəmi üç romanını oxuya bilmisəm: «Balaca Dorrit», «Devid Kopperfeld» və «Dombi və oğlu».

Oliveri¹ neçə dəfə başlasam da, qurtara bilməmişəm. «Soyuq ev»i də həmçinin.

Mənim üçün çətinlik burasındadır ki, Dikkensin özü də «Soyuq ev» kimi soyuqdur.

GÖZLƏNİLMƏZ CAVAB

Səhər gəzə-gəzə işə gedirdim və birdən-birə fikrimdən belə bir sual keçdi ki, dünya ədəbiyyatında ən dərdli (dözülməz

¹ «Оливер Твист» романы нәзәрдә тyтулур.

dərdli!) surət kimdir?

Məcnun?

Don Kixot?

Kral Lir?

Yox...

Və birdən bu suala özüm üçün də tamam gözlənilməz bir cavab verdim: Yaqo!

DÜNYANIN ƏN GÖZƏL ƏDƏBİ FALSİFİKASİYASI

Dünyanın ən gözəl ədəbi falsifikasiyalarından biri Qrimm qardaşlarının nağıllarıdır.

«Bermen musiqiçiləri»ni də, «Canavar və yeddi çəpiş»i də, «Canavar və tülkü»nü də, «Qar qız»ı da, «Qızıl qaz»ı da xalq yaradıb.

Bu bədii möcüzələrin – nağılların müəllifi alman xalqıdır.

Berlin Universitetinin professorları, məşhur folklorşünaslar – Qrimm qardaşları bu nağılları yazıya salıb özlərini də müəllif elan ediblər.

Bu ona bənzəyir ki, mən «Məlikməmməd»i yazıya köçürüb müəllifinin də adını qoymuşam: Elçin.

Ancaq bir əsas məsələ var: «Zoluşka»nı oxuyan balaca (yaxud böyük!) oxucu üçün başlıcası oradakı gözəl hisslər aləmidir, oradakı sehrdir və bunu professor yazıb, yoxsa xalqın dilindən köçürüb – o balaca üçün bu, xeyli dərəcədə sonrakı bir şeydir.

F.DOSTOYEVSKİ QARŞISINDA GÜNAH

Mən Dostoyevskini əvvəldən axıra kimi iki dəfə oxumuşam, «Karamazov qardaşları» ilə «Oyunçu»nu isə üç dəfə.

Və uzun illərdən bəri məndə Dostoyevski ilə bağlı qəribə bir

hissiyat var: elə bil ki, onun qarşısında günahkaram, onun qarşısında bir suçum var.

Şüur deyir ki, böyük yazıçıdır, ürək isə sevmir.

O suç hissiyyatı da buradan gəlir.

SƏNƏTKAR ÖLMÜR

Adətən, deyirlər: sənətkar ölmür. Təbii ki, bu – məcazi mənada deyilən bir sözdür.

Ancaq kitabla bağlı bu sözdə çox böyük əyanilik var: əgər mən, bu gecə olduğu kimi, yenə kitabı götürüb Molla Nəsrəddinin felyetonlarını oxuyuramsa, əslində bu, o deməkdir ki, Mirzə Cəlil bu gecə mənim evimə gəlib və mən onunla söhbət edirəm.

DÜMANIN HƏRBİ QƏLƏBƏLƏRİ

Dümanın ədəbi uğurları, xüsusən, d'Artanyan haqqında romanları, elə bil ki, onun ədəbiyyatdakı hərbi qələbələridir.

Əlbəttə, məndəki bu hissiyatın səbəbi o deyil ki, Dümanın atası Napoleonun generalı olub, səbəb – Dümanın şpaqa (və şpaqçılıq!) romantikasına məhəbbəti və sədaqətidir.

QOQOL SİRRİ

Mən hərdən fikirləşirəm ki, XIX əsr rus ədəbiyyatının ən sirli fiquru – Qoqoldur: tam öyrənilməmiş, tam qavranılmamış; bir tərəfdə «Taras Bulba», o biri tərəfdə «Müfəttiş»; özün ukraynalı (düzdür, Qumilyova görə bu familiyanın mənşəyi gedib Ordaya çıxır), amma «Ölü canlar»da bu dərəcədə dərinliyinə varılmış rus xisləti; şəxsi həyat – qapalı...

Moskvadakı heykəllər arasında mənim xoşuma gələnlərdən

biri (hərçənd mən heykəl azarkeşi deyiləm; heykəl – daşdan düzəlir, daş isə soyuq bir şeydir, mərmər – ondan da betər)

Andreyevin Suvorov bulvarında qoyulmuş Qoqol heykəlidir.

Hər dəfə o heykəli görəndə mənə elə gəlir ki, Qoqol özü öz sirri barədə fikirləşir: mən kiməm? mən nə yazıram? niyə yazıram? və bu dünya nə olan bir şeydir?

«ANNA KARENİNA»

Əvvəllər «Anna Karenina»nı oxuyanda, onu vərəqlədikdə, onun barəsində fikirləşəndə mənə elə gəlirdi ki, daha doğrusu, mən buna tamamilə əmin idim ki, Tolstoy Annanı dəruni bir məhəbbətlə (kişi məhəbbəti ilə!) sevir.

Bu dəfə, elə bil, kimsə məni təhrik etdi, bu romanı təzədən oxudum və birdən-birə sözün əsl mənasında sarsıldım: yox, belə deyil.

Əksinədir!

Bəlkə, özünün də bundan xəbəri olmayıb, amma o məhəbbətdən daha dərin qatda Tolstoy Annaya kin-küdurət bəsləyir, burada gizli, qapalı bir ədavət var!

«Anna Karenina» dahinin bəlkə də, heç özünə məlum olmayan insani komplekslərinin yaratdığı bir əsərdir.

«Don Kixot» nə qədər komplekssiz, azad, sərbəst, dahiyənə improvizasiyalar üzərində qurulmuş bir romandırsa, «Anna Karenina» bir o qədər komplekslərin bədii ifadəsidir (dahiyənə ifadəsi!).

YAŞASIN GÖZƏL «PERESTROYKA» VƏ YAXUD SİSTEM ABSURD YARADIR

Bu sistem absurd ədəbiyyatını yaxın buraxmır, amma özü sənətdə minlərlə absurd yaradıb və yaradır.

İndi də Mixail Qorbaçov spirtli içkilərin əleyhinə kompaniya başlayıb və... sənətdə spirtli içki qadağan olunub!

Yəni ədəbiyyatda içkinin adını çəkmək olmaz, hər hansı bir

natürmortda içki şüşəsi, qədäh-filan görünməməlidir və s.

Üç gün bundan qabaq gecə Tofiq¹ başıalovlu mənə zəng elədi: «Filmi² saxlayıblar! Sən Allah, təcili bir şey fikirləş!»

Filmə belə bir surət var: əsas qəhrəmanın – Ağababanın və onun ailəsinin qonşuluğunda içkini xoşlayan əhli-kef bir kişi yaşayır, gecənin yarısına kimi, orada-burada vurur və evə gələndə də arvadı onu içəri buraxmır, darvazanın qabağında oturub Ağababa ilə söhbət edirlər.

Ənənəvi bir surətdir, amma Abşeron koloritini, filmin ümumi psixoloji ovqatını vermək üçün, xüsusi bədii yükü var.

İndi məlum olub ki, ekranda içmək və ümumiyyətlə, içən adamı göstərmək olmaz!

Tofiq təcili, yardım istəyirdi!

Mən ha fikirləşdim ki, bir çıxış yolu tapım, amma bir şey alınmadı.

Bu gecə – yarım saat bundan qabaq Tofiq yenə də (bu dəfə sevincək!) zəng etdi: «– Tapmışam! Şahmatısdı!»

Deməli, bizim həmin əhli-kef dostumuz, üç gün inzibati qaydada çəkilişi dayandırılmış Tofiqin yaradıcılıq aləmində əzab-əziyyətlə fikirləşib tapdığına görə, şahmatçıya çevrilir və şahmatı çox sevdiyinə görə də, haralardasa gecə yarısına qədər şahmat oynayır və geri qayıdanda arvadı onu evə buraxmır.

Yazıq Tofiq çox xahiş etdi ki, qoy belə olsun, mən də bu absurddan bıqıb: «– Nə istəyirsən, onu da et!»- dedim.

Bu da doğma partiyamızın sənətə qayğısı!

Elə indi «Literaturnaya qazeta»nın son nömrəsi mizimin üstündədi: baş məqalə partiyanın sənətə «qayğısı»ndan danışır. Yəqin Çakovski yazıb... Ürəyində, partiyanı da, onun qayğısını da ələ sala-sala...

KİTAB VƏ OXUCU

Bəzən kitab oxucunu zorlayır. Bəzən də əksinə olur.

¹ Киноречиссор Тофиг Тағызadə (1918 – 1997).

² “Долча» повести əсасында јаздығым сценари үзрə чəкилтиши “Бағ мөвсүмү» филми.

XARİCİ PORTRET

Haçansa İvo Andriçin bir hekayəsini oxumuşam və bu qədər illər keçməyinə baxmayaraq, o hekayənin qəhrəmanı – Hafiz Çələbi gözlərimin qabağındadır: bədən və baş, vəssalam.

Hafiz Çələbi bir türk qəhrəmanı idi, sərt və qəddar idi, bütün Suriya onun qəzəbindən tir-tir əsirdi və nəhayət, sevimli hərəmi (bir suriyalı qız) onu tora salır, ayaqlarını da, qollarını da dibindən kəsirlər, məşəl basıb gözləri qarışıq bütün sifətini yandırır-lar: təkə bədən və baş, amma məğrurluq qalıb, Hafiz Çələbi bəzən yavaş-yavaş başını yuxarı qaldırıb dik tutur, eləcə də məğrurcasına başını yavaş-yavaş sağa, yavaş-yavaş sola çevirir...

Belə bir dəhşəti yadda saxlamaq asandır və böyük yazıçı istedadını da əlavə etsək, bu – o saat yaddaşa hopur.

Ancaq Pyer Bezuxovda heç bir xarici şikəstlik yoxdur.

Pyerin ilk təsviri: «Pyer bil neuklyuy. Tolstıy, vışe obıknovennoqo rosta, şirokiy, s oqromnımi krasnımi rukami, on, kak qovoritsya, ne umel voyti v salon i yeşşo meneye umel iz neqo vıyti, to yest pered vıxodom skazat çto-nibud osobenno priyatnoe.»

Vəssalam.

Pyer gözlərimizin qabağındadır.

Sənətkarlıq budur.

HERADOT VƏ BUGÜN

Heradotu oxuduqca fikirləşirəm ki, təkə müasir dünyanı yox, Hümumiyyətlə, xisləti hiss və dərk etmək üçün tarixi bilmək lazımdır.

BÜTÜN DÖVRLƏRİN DRAMATURQU

Məndə elə bir təəssürat var ki, Aristofanın komediyalarından, Sofoklın faciələrindən dərhal sonra Şekspir komediya və faciələrini yazmağa başlayıb.

Yəni aradan bu qədər əsrlər keçməyib və Şekspir də elə antik dövrün dramaturqudur.

Eynilə necə ki, Şekspir – gələcəyin – kompüterlər epoxasının da dramaturqudur.

TARTAREN DƏQİQLİYİ

Dode – yaxşı yazıçıdır. Ancaq XIX əsr fransız ədəbiyyatında bu cür yaxşı yazıçılar çox olub.

Dodeni o biri yaxşı yazıçılardan fərqləndirən və onu həmişə yaşadacaq cəhət isə orasındadır ki, Dode dünya ədəbiyyatında yeni bir xarakter kəşf etdi və bədii-estetik cəhətdən onun öhdəsindən gələ bildi: Tartaren¹.

POVEST

Məlum məsələdir ki, «povest» rus sözüdür: «povestvavaniye» sözündən.

Xarici ədəbiyyatda «povest» yoxdur. Həcminə görə türklər buna «böyük hekayə» deyirlər. Avropalılar roman deyir. Elə XX əsr ədəbiyyatında bir çox maraqlı (hətta sanballı!) kiçik romanlar var ki, formal həcmi – «povest» göstəricisidir. Misal üçün, Natali Sarrotun «Siz onları eşidirsiz?» klassik romanı, yaxud Mixail Sadovyanunun məşhur «Çekan» romanı, yaxud axır vaxtlar oxuduğum bəzi romanlar («Qaranlıq köşklər küçəsi»², «Şam üçün isə – tənhalıq»³, «Kölgənin şüası»⁴...) həcm etibarilə bizim alışdığımız povestlərdir.

Ancaq mənimçün qəribəsi budur ki, «povest» daha həcm göstəricisi deyil, o, rus ədəbiyyatında, eləcə də rus ədəbiyyatının təsiri ilə başqa sovet respublikalarında, o cümlədən, bizim ədəbiyyatda janlaşıb. Söhbət artıq yalnız həcmdən getmir, bu

¹ «Тараскомлу Тартарен» романынын гəhrəmanı.

² Франсыз жазычысы Патрик Моддианонун романы.

³ Португалија жазычысы Луис де Стау Монтејронун романы.

⁴ Италија жазычысы Жузеппе Понтиджанын романы.

janrlaşma mətnin daxili stukturunda özünü göstərir və xarici ədəbiyyatda povestin estetik sərhədləri, arxitektonikası bizdə olduğu qədər müəyyənleşmir.

Yeganə Meriməni oxuyanda mən «Karmen»də, «Mateo Falcone»də, «Tamanqo»da, «Kolomba»da povestin janr xüsusiyyətlərini görürəm.

Merime özü bunları novella adlandırırdı və onlar bu gün də dünya ədəbiyyatında novella kimi tanınırlar.

CEYMS COYS

Coysın 100 illiyidir və Moskva mətbuatı cürbəcür məqalələr dərc edir, çoxu qərəzli, qalanı da tendensiyalı.

Ancaq məsələ bunda deyil.

Mən heç cürə 100 rəqəmini Coysa şamil edə bilmirəm.

Ona görə yox ki, Coys 59 yaşında ölüb.

Ona görə ki, Coysun qəribə bir xüsusiyyəti var: elə bil ki, həmişə canlı (!) müasirdir, özü də «Uliss»dən daha artıq «Dublinlilər»də və xüsusən də, oradakı «Bacılar»da, «Pansion»da, «Torpaq»da.

Yəni o mənada yox ki, Coysun əsərləri müasir səslənir. Ona qalsa, «Don Kixot» da müasir səslənir və bu cür müasir səslənən yüzlərlə əsər adı çəkmək olar.

Coys məhz canlı müasirdir – səninlə bir yerdə yaşayan, nəfəs alan, səninlə bir yerdə hər gün gözlərini açıb dünyanın bütün əbləh işlərini görən canlı müasir.

KNYAZ ANDREY BALKONSKİNİN YARALANMASI SƏHNƏSİNDƏ NAPOLEON

Napoleon haqqında yüzlərlə kitab yazılıb, amma təkə knyaz Andreyin yaralandığı səhnənin əvvəlini (cəmi birçə səhifə!) oxumaq kifayətdir ki, hiss edəsən, duyasan, tanıyasan ki, Napoleon kimdir.

Knyaz Andrey ağır yaralanıb bayrağın dəstəyini əlindən buraxmayaraq üzüqoylu düşüb qalmışdı (Tolstoy môtərizə açıb elə oradaca yazır: «znamuje, kak trofei, bılı vzyato fran-suzami») və Napoleon vuruşdan sonra bir neçə atlı ilə döyüş meydanını gəzərkən bu mənzərəni görüb fransız dilində bircə cümlə deyir və Tolstoy mətnin altında o kiçik cümlənin tərcüməsini verir: «Vot prekrasnaya smert.»

Və bununla da Napoleon haqqında hər şey deyildi!

KİTAB VƏ NƏHƏNG MEYİTLƏR CƏMİYYƏTİ

Konan Doyl «Sirlı qapı arxasında» adlı essesini belə başlayır: «Qoy sizin kitab rəfiniz kasıb olsun, kasıbvəri otağınızı bəzəsin, eybi yox. Otağınızın qapısını içəridən kilidləyin, qoy aləm öz qayğılarıyla o tərəfdə qalsın. Nəhəng Meyitlər Cəmiyyətinin nigarançılıqlarından özünüzü təcrid edin və görəcəksiniz ki, gözəl bir ölkədəsiniz və heç bir narahatlıq o ölkəyə ayaq basa bilməyəcək, sizi heç nə qıcıqlandırmayacaq. Misgin nə varsa, ürək bulandıran nə varsa – hamısı arxada qalıb. Burada isə, alicənab, səssiz-küysüz dostlarınız yan-yana düzülüb sizi gözləyir. Onların o cərgəsini nəzərdən keçirin. Bu dəm ürəyinizə yaxını hansıdısa, onu da seçin. İndi isə, ancaq o qalır ki, əlinizi uzadıb onu götürəsiniz və onunla birlikdə arzular, xəyallar dünyasına yola düşəsiniz.»

Burada mənimçün maraqlısı kitaba məhəbbət (bir az da sadələvh məhəbbət!) deyil – bu məlum bir məsələdir, orasıdır ki, Konan Doyl kitabın təsvir obyektini – həyatı Nəhəng Meyitlər Cəmiyyəti adlandırır və onu kitaba qarşı qoyur.

ŞEKSPİR HAQQINDA

Şekspir olmasaydı, ingilis ədəbiyyatı buz bağlayardı.

TƏSNİFAT

Mənim üçün üç tipdə yazıçı var:

- a) daima sənin içində olub sənənlə birlikdə yaşayan yazıçılar;
- b) yada düşən yazıçılar;
- c) unudulan yazıçılar.

Hər üç halda söhbət böyük yazıçılardan, dünya ədəbiyyatının məşhur simalarından gedir.

Misal üçün, Tolstoy, yaxud Şekspir, yaxud Çexovun dramaturgiyası, «Don Kixot» həmişə mənimlə bir yerdədir, yəni onlar təhtəlsüzür mənimlə birgə yuxuya gedir, səhər mənimlə birgə yuxudan oyanırlar, mənimlə birlikdə (daha doğrusu, mən onlarla birlikdə!) həyat barədə, ölüm barədə fikirləşirlər, yaşayışın mənasını axtarırlar, mənimlə bir yerdə Allaha sığınırırlar...

Böyük yazıçılar var ki, təyyarədə uçuram, ya restoranda bir dostumla oturmuşam, ya tək-tənha dəniz kənarında gəzirəm, birdən yadıma düşür, ya qahmar çıxır, ya gülür, ya yazığı gəlir, ya etiraz edir, ya bir ruh verir, yüngülləşdirir və s. Hüqo kimi, Mirzə Cəlil kimi, Sabir kimi... Çoxdur bu yazıçılar (nədənsə, ürəyimdən keçdi ki, Cek Londonu xüsusi qeyd edim).

Böyük yazıçılar da var ki, onları mən oxuyuram, böyük yazıçı kimi qəbul edirəm, amma unuduram və onlar yalnız haradasa adlarını oxuyanda, ya haqqında söhbət gedəndə mənim yadıma düşür. Belələri daha çoxdur və onların adlarını çəkməyə də yəqin ehtiyac yoxdur.

OXUCULUQ

İxtisaslaşmış həkimlər var: terapevt, praktoloq, ürək cərrahı, endokrinoloq və s.

Ancaq həmin terapevt də, praktoloq da, ürək cərrahı da, endokrinoloq da, o birisi də ümumi tibbi yaxşı bilməlidir ki, öz sahəsində effektiv iş görə bilsin.

Necə ki, antik dövrü, yaxud XX əsrin tarixini tədqiq edən tarixçi də ümumi tarixi yaxşı bilməlidir, yaxud molekulyar fizika ilə məşğul olan alim, ümumiyyətlə, fizikanı yaxşı bilməlidir və s.

Bu mənada mən yaxşı oxucu deyiləm (professional oxucu?!), elə yazıçılar var ki, onu dəfələrlə təkrar oxumuşam (Tolstoy, Şekspir... ixtisaslaşmışam!), elə böyük yazıçılar var ki, mən onları az oxumuşam (Dikkens... amma ümumi təsəvvürüm var), elə böyük yazıçı (hamının dediyinə görə) da yadıma düşür ki, mən ondan heç bir səhifə də oxumamışam, kitabı açmışam, oxumağa başlamışam, oxuya bilməmişəm və kitabı bağlayıb təzədən rəfdə öz yerinə qoymuşam (Valter Skott kimi...).

ŞAİRLƏRİN SAYI ARTIR

Xalq kasıbladıqca qrafoman şairlərin sayı artır. «Lütün Operası»nda¹ Lüt səhnəyə ilk gəlişində sözə belə başlayır: «Əgər kasıbçılıq poeziyaya bir patentdirsə, heç kim şəkk-şübhə edə bilməz ki, mən – şairəm.»

Hər dəfə mətbuatı nəzərdən keçirəndə dəhşətə gəlirəm ki, kasıbçılığın qrafoman özünüifadəsi Azərbaycan poeziyasını başına götürüb.

İKİNCİ İSMAYIL VƏ KÖPRÜLÜ MEHMET PAŞA HAQQINDA YAZILMAMIŞ ROMANLAR

Neçə illərdir ki, mən iki tarixi şəxsiyyət haqqında roman yazmaq istəyirəm, xeyli material toplamışam, qeydlər etmişəm: İkinci İsmayıl və Köprülü Mehmet Paşa.

İsmayıl haqqındakı romandan, hətta bir neçə fəsil yazmışam, xeyli də qaralamam, qeydlərim var.

Ancaq hər iki romanla bağlı bu istək elə istək olaraq da qalır.

¹ Səhbət Жон Кејин əsərindən кедир.

İsmayıl, Qəhqəhə qalasındakı dörd divar arasında olmazın sarsıntılar, əzab-əziyyətlər içində keçirdiyi 20 illik zindan həyatından sonra, birdən-birə taxta gətirildi və qırmadığı, işgəncə vermədiyi bacı-qardaşı, qohum-əqrabası qalmadı, gənc yaşlarından ona qarşı yırtıcı, heyvani münasibətlərin yaratdığı komplekslərin içində özü də məhv oldu, amma onun o çox qısamüddətli şahlığı (22 avqust 1576 – 24 noyabr 1577) Səfəvi tarixinin bu bir il üç aylıq zaman vahidinin çərçivələrinə sığışması heyrətamiz bir hadisə olan zəngin səhifəsinə çevrildi.

Mehmet Paşa hakimiyyəti ələ aldığı zaman Osmanlı imperatorluğu parlaq qələbələrdən sonrakı bir harınlıq dövrünü yaşayırdı, dünyanın böyük qəhrəmanları eyş-işrətə, korrupsiyaya qurşanmışdı və Osmanlı imperiyasını Dünya xəritəsinə gətirən mənəvi dəyərlər ayaqlar altına düşməkdə idi.

Yaşı səksəni haqlamış Köprülü Mehmet Paşa harınlığa qarşı heç nəyə baxmayan, heç nədən çəkinməyən, heç bir insani hissə qapılmayan bir cəllada çevrildi, amma bu cəllad səbəbkarı olduğu böyük qan gölünün hesabına İmperatorluğun təmizlənməsinə nail oldu.

Ancaq mən bütün bunları başqa bir səbəbə görə yazıram.

Hərdən mənə elə gəlir ki, bu romanların ikisini də... çoxdan yazmışam.

Bu – olduqca qəribə bir hissiyyatdır.

Uzun illər boyu ağıllı-dəli İsmayılın da, qoca Paşanın da mürəkkəb, ziddiyyətli, bir tərəfdən işıqlı, o biri tərəfdən şeytani xislətləri mənimçün o qədər özümünküləşib ki, elə bil, onlar mənim qələmimdən çıxıblar.

Deməli, bu romanlar heç vaxt yazılmayacaq...

MOLYERİN KƏPƏNƏK ZƏRİFLİYİ

«Skapenin kələkləri»ni və «Jorj Danden, yaxud aldadılmış ər»i Azərbaycan dilinə tərcümə etdim.

Tərcümə zamanı hərdən mənə elə gəlirdi ki, Molyerin dia-

loqları uçub budaqdan-budağa, çiçəkdən-çiçəyə qonan kərənəklərdir.

AFİNA XALQI

Aristofan «Atlılar» komediyasında Afina Xalqı adlı rəmzi bir surət yaradıb və səhnəyə ilk gəlişində remarkada onu belə təqdim edir: «Hayhayı gedib, vayvayı qalmış (ruscası: «dri xly») ağsaç qoca – Xalq pəncərədən görünür».

Qrafoman isə, onu, şübhəsiz ki, gənc bir igid, yaxud ağsaqal bir müdrik kimi təsvir edərdi.

ARAZIN FİKRİ

Araz¹ deyir ki, istedadlı yazıçı və istedadsız yazıçı olduğu kimi, istedadlı oxucu və istedadsız oxucu da var.

Düz deyir!

GOREŞƏN

Bizim sevimli müstəqil Azərbaycanımızda bəzi qəzetləri oxuyanda cəsəd yeyən goreşənlər mənim yadıma düşür.

YAZIÇI FƏHMI

Tolstoy heç vaxt, xüsusən də döyüşdə ağır yaralanmayıb, ölümlə üz-üzə dayanmayıb.

Ancaq knyaz Andrey yaralanarkən Tolstoy onun hisslərini elə təsvir edib ki, bu hissləri ancaq özü yaşamış adam ifadə edə bilər.

Yazıçı fəhmi budur.

¹ Ундулмаз достум, әдәбијатшүнас вә тәнғидчи, профессор Араз Дадашзадә (1936 – 1990).

TETÇER KƏLAMİ

Marqaret Tetçer deyir ki, siyasətdə həmişə gözlənilməyən hadisələri gözləmək lazımdır.
Ədəbiyyatda da belədir.

YENİ TƏYİNATLAR

Sovet rejimi rəsmi olaraq Qorkini, Şoloxovu, Mayakovskini Səmanəmizin böyük yazıçıları vəzifəsinə təyin etmişdi.

Sovet İttifaqı dağıldı və bu gün rus demokratik fikri Qorkini, Şoloxovu, Mayakovskini həmin vəzifədən çıxarıb Bulqakovu, Platonovu, Zoşşenkonu, Pasternakı, Axmatovanı, Svetayevanı onların yerinə təyin etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır.

Ancaq nə Bulqakovun, nə də Platonovun, Zoşşenkonun, Pasternakın, Axmatovanın, Svetayevanın belə bir təyinatı ehtiyacı var.

Necə ki, Qorkinin, Şoloxovun və güman edirəm ki, Mayakovskinin həmin sovet rəsmi təyinatlarına ehtiyacı yox idi.

VAXTIN SÖZƏ GÜCÜ ÇATMIR

Yadımda deyil, kimsə deyib ki, vaxt – hər şeyi keçmişə çevirir.

Hər şeyi, ancaq hərdən mənə elə gəlir ki, ədəbiyyatdan başqa hər şeyi.

Vaxt, hətta heykəli, rəsmi, musiqini də keçmişə çevirə bilir, təkcə Sözdən başqa.

Vaxt kitabın qarşısında acizdir.

Bu gün ən müasir kitab – «Don Kixot»dur, «Anna Karenina»dır, Şekspirdir, Molyerdir...

TÜRK DİLİNİN FACİƏSİ

Türkiyədə neçə onilliklərdir ki, cəmiyyət kəskin şəkildə ikiye bölünüb: sağlara – sollara və ən acısı budur ki, türk dili də ikiye bölünüb: sağların dili – solların dili.

Güman edirəm ki, dünyada analoqu olmayan faciəli bir hadisədir.

YAZIÇILIQ YÜKÜ

Napoleon deyirdi: «Siyasətçinin ürəyi yoxdur, onun ancaq başı var.»

Yazıçının ürəyi olmayanda və o ancaq başla yazanda taxta kimi qupquru bir şey alınır.

Yazıçının başı olmayanda və o yalnız ürəyi ilə yazanda zövqsüz ənlük-kirşana qarışmış gözyaşları damcılayıb aləmi bulandırır.

Yazıçının yükü daha artıqdır: onun həm ürəyi, həm də başı olmalıdır.

HEKAYƏ MÖVZUSU

Bir kitab həyatı öyrənmək üçün səyahətə çıxır, özü öz davamını yazmaq istəyir, baxır, müşahidə edir və nəhayətdə özünü ocağa atıb yandırır – intihar edir.

«MƏNFİ QƏHRƏMAN» MÜSBƏT İŞLƏR GÖRÜR

Hacı Qara da, Məşədi İbad da, Qurbanəli bəy də «mənfə qəhrəman»lardır.

Amma bir anlıq təsəvvür edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında nə Hacı Qara var, nə Məşədi İbad var, nə də Qurbanəli bəy.

Gör o zaman Azərbaycan mənəviyyatı nə qədər kasıblayır.

KONYUNKTURA QURBANLARI

A.Tolstoy («Üç bacı»), K.Fedin («İlk sevinclər»), A.Fadeyev («Tarmar»)… – istedadlı rus yazıçıları idi (və onların sayı az

deyildi!) və şübhəsiz ki, XX əsr rus ədəbiyyatının böyük nümunələrini yarada bilərdilər, ancaq konyunktura onları (hansınisa tamam, hansınisa nisbətən) məhv etdi.

FOLKNER VƏ HEMİNQUEY

Folkner böyük bir dağdır, onun bütün cizgiləri dəqiq görünür, o tərənəmz və əbədidir.

Heminquey də dağdır, amma o nə boydadır, görünən cizgiləri bu gün belədir, bəs, sabah necə olacaq – məlum deyil, çünki o dinamikdir, dəyişir, bütün bu romanlar, hekayələr, oçerklər bir yerdə dayana bilmir, onlar üçün dəqiq bir müstəvi yoxdur, onlar nəfəs alır, tərənir...

NOBEL İDDİAÇILARININ MÜŞKÜLLÜYÜ

Nobel mükafatı iddiasında olan, amma bu mükafatı ala bilməyən yazıçılar üçün Tolstoyun timsalı yaxşı bir təskinlik ola bilər.

Amma, görünür, belə deyil, çünki onların heç biri Tolstoy deyil.

YARIMÇIQLIQ İZTİRABLARI

İki kitab var ki, uzun illərdən bəri mən onları erkən oxumağımın peşmançılığını çəkmişəm, yəni mən həmişə hiss etmişəm ki, o kitabların o zamankı təəssüratı yaşımə görə çox yarımçıq, bəsit bir təəssüratdır və bütün bu illər ərzində nə qədər istəmişəm ki, onları yenidən oxuyum, amma bundan bir şey çıxmayıb və yəqin haçansa da bir şey çıxmıyacaq.

Heyfl..

İkisini də IX sinifdə, 16 yaşında oxumuşam:
Dante, «İlahi komediya».
Höte, «Faust».

BODRUMDA

Heradot Bodrumda dünyaya gəlib. Bodrum qətiyyəən bunun fərqiində deyil...

FÜZULİDƏN SABİRƏ QƏDƏR

Azərbaycan klassik poeziyasında Füzulidən Vaqifə qədərki boşluq inanılmaz bir şeydir.

Məntiqə görə, Füzuli nəhəngliyi özündən sonra böyük ədəbi simalar yetişdirməliydi, amma belə olmadı.

Mən həmişə fikirləşirəm ki, nə üçün?

Və bu suala bir az da mistik bir cavab verirəm: Azərbaycan klassik poeziyasında Füzuli son hədd idi (necə ki, Həzrət Məhəmməd peyğəmbərlərin sonuncusu idi!) və onu inkişaf etdirmək üçün, onu ötmək, onu keçmək mümkün deyildi.

Füzulidən əsrimizin əvvəllərinə qədərki dövr klassik poeziyamız əslində epiqonçu poeziyadır (və bu poeziyanın da öz böyük nümayəndələri var, misal üçün, S.Ə.Şirvani).

Vaqifdən və Sabirdən başqa.

Onlar Füzulidən sonrakı dövr poeziyasına keyfiyyət dəyişikliyi gətirdilər və özləri məktəb yaratdılar.

Vaqif istedadı folklorla müttəfiq oldu və Füzuli sehrindən çıxma bildi, seçildi.

Sabir istedadı zəmanənin, dəyişən dünyanın nəbzini tutdu, böyük vətəndaş poeziyası yaratdı.

Sonra da XX əsrin urbanizasiyası gəldi.

FEYXTVANGER, YOXSƏ RUSSO?

«Qəribə adamın müdrikliyi»ni oxuduqca, daima mənə elə gəlirdi ki, Feyxtvanger Russodan yox, hansısa üçüncü bir müəlif Feyxtvangerin özündən yazır.

KİTAB KÜSKÜNLÜYÜ

Son zamanlar deyirlər ki, bizdə kitaba maraq azalıb, həvəs itib. Mənə elə gəlir ki, əksinədir. Kitab özü bizdən küsüb.

TOLSTOY VƏ DOSTOYEVSKI

Dostoyevski «Bəyaz gecələr»dən, «Netoçka Nezvanova»dan daha üstün bir ədəbi sferaya keçəndə («Karamazov qardaşları»), onun, hətta o ali sferaya belə, sığışmayan fikir dünyası hissiyyatı (deməli, bədiiliyi!) zorlayır.

Tolstoy «Sevastopol hekayələri»ndən daha üstün bir sferaya keçəndə («Anna Karenina», «Hərb və sülh», «Sergiy ata»...) həmin ali sferanın hissiyyatı ilə fikir aləmi tamamilə harmonik bir vəhdət, tamlıq, bütövlük yaradır.

SƏNƏT HAQQINDA

Əlbəttə, hər şey Allah vergisindən asılıdır. Sovet sisteminin, hakim partiya ideolojisinin təhriki, hökmü və ürküsü ilə, misal üçün, kinematoqraf ekrana insan əvəzinə, traktor, neft buruğu, MTS, kolxoz, sovxoz, sement, pambıq çıxartdı, fikirlər şüarlarla, hissiyyat iclaslardakı çıxış və məruzələrlə əvəz edildi, insanın daxili aləmini Sov.İKP-nin qərarları, partiya qurultaylarının qətnamələri müəyyənləşdirdi.

Ancaq, əlbəttə, sosializm realizmi qəliblərindən qopub çıxan istisnalar var idi.

Sovet rejimi çökdü.

Bu dəfə ekranı Hollivudun (və hollivudçuluğun) trillerləri,

hərbə-zorba («boyevik») filmləri bürüdü, hərfi mənada su kimi axan qan, bombaların partlayışı, avtomatların atəş cərgəsi bütün insani hissiyyatı ayaqlayıb keçdi, qandonlar məhəbbəti əvəz etdi.

Ancaq, əlbəttə, bu bazar isterikasının fəvqündə istisnalar var.

Sənət – bütün dövrlərdə – həmin istisnalardır.

REKLAM BARƏDƏ

Yazıçı var ki, özünü reklam onun həyat və yaradıcılıq tərzidir. Buna klassik nümunə – Heminqvey.

Yazıçı da var ki, bütün dünyanın gözü qarşısında özünü reklamın üzərindən qara xətt çəkib.

Misal üçün – Sellincer.

Sellincer 1965-ci ildən üzü bu tərəfə az qala 20 ildir ki, nə intervyü verir, nə görüş keçirir, nə əsərlərinin təkrar nəşrinə icazə verir, nə də ekranlaşdırmağa qoyur.

Amma, əslində, elə bu da bir özünü reklamdır.

NAZİM HİKMƏT VƏ AZƏRBAYJAN

Türkiyənin sağları bunu heç cürə başa düşməzlər ki, Azərbaycanın Nazim Hikmətə böyük məhəbbəti, eyni zamanda, Türkiyəyə, türkə böyük məhəbbətin ifadəsi idi.

Dərd burasındadır ki, sollar da bunu başa düşmür.

TOLSTOY XOFU

Neçə illərdir ki, «Mən nə üçün Tolstoyu sevirəm?» adlı bir kitab yazmaq istəyirəm, amma onu heç cürə başlaya bilmirəm.

Xeyli qeydlərim var, o kitabın quruluşu, fəsiləri – bir sözlə, mənim üçün hər şey aydındır, amma o kitab yazılmır.

Və çox güman da ki, heç vaxt yazılmayacaq.

Mən bunu sövq-təbii hiss edirəm.

Mən o kitabı başlamağa qorxuram.
Hər dəfə buna cəhd edəndə Tolstoyun ağırlığı (Tolstoy çəkisi!) məni sıxır (çiyimdən basır!).

HEKAYƏ QƏHRƏMANI

Belə bir qadın: gənclik illərində türk, hind, ərəb filmlərindəki qəhrəmanlara aşiq olurdu, gizlin və atəşin bir məhəbbətlə onları sevirdi.

Birinin eşqi ilə yanırdı, təzə film görəndən sonra, onu unudub yeni qəhrəmanı öz sevgi aləminə çəkib gətirirdi, o qəhrəmanla yatıb, onunla da dururdu.

İllər keçdi, o qadın ərə getdi, uşaqları oldu, kino onun qayğılarından kənar qaldı, Rac Kapurun, Ömər Şərifin, Yılmaz Durunun şəkilləri, xatirə kimi saxlanmış kinoteatr biletləri unuduldu, haradasa gündəliklərin, köhnə kağız-kuğuzların arasında qaldı, gündəliklərlə, o kağızlarla bərabər saralıb soldu...

Və o qadın yavaş-yavaş bütün mehr-məhəbbətini kitablara saldı – nakam məhəbbətdən bəhs edən, sonu faciə ilə bitən (müasir üçün, qəhrəman gözlənilmədən dənizdə boğulur və onun sevgilisi dəli olur, yaxud toya bir gün qalmış gəlin maşın altına düşüb ölür və s.) kitablara.

... Axsamlar hamı yatandan sonra, o kitab müəlliflərinə uzun-uzun etiraf məktubları yazırdı.

Beləcə qocaldı və həyat da ötüb getdi.

«CANLI MEYİT»

Mən «Canlı meyit»in müəllifinin kim olduğunu bilməsəydim, bu pyesi Tolstoyun yazdığını heç cürə ağıma gətirə bilməzdim.

«Canlı meyit» Tolstoyun yeganə əsəridir ki, mən onu qəbul edə bilmirəm.

«Canlı meyit» elə bil ki, haçansa yazılacaq bir əsər üçün il-

kin və adda-budda qeydlərdir.

Tolstoyun dahiliyi – onun əsaslandırma bacarığındadır.

Tolstoyda əsaslandırılmamış hərəkət, situasiya, düşüncə, hissiyyat yoxdur.

Təkcə «Canlı meyit»dən başqa.

Protasov nə üçün belə edir? nə istəyir? nə üçün sıxılır? nə axtarır? niyə əzab çəkir? – «Canlı meyit»də bu suallara Tolstoy qə-ləminə layiq cavab yoxdur.

MÖHTƏRƏM ŞVEYK HAQQINDA

«Nedelya»da Qaşekin bir lətifəsini oxudum, xoşuma gəldi və onu tərcümə etdim.

Bundan sonra düz iyirmi gün Qaşeki əvvəldən axıracan (o cümlədən, Şveyki – təzədən) oxudum.

Şübhəsiz ki, dünya ədəbiyyatında Qaşək səviyyəli minlərlə yazıçı olub və indi onların adı ancaq hansısa ensiklopediyalarda, hansısa milli ədəbiyyat tarixlərində qalıb.

Amma Qaşək Şveyki kəşf etdi və Şveyk onu ədəbiyyatda saxladı.

TƏƏSSÜF

Konstantin Simonov ilə məni 1971-ci ilin payızında Moskva-da – indiki kimi yadımdadır, Yazıçılar İttifaqının Vorovski küçəsindəki binasının həyətindəki alma ağaclarının dibi sapsarı xəzəllə dolu idi, elə həmin Yazıçılar İttifaqında, sədr Georgi Markovun qəbul otağında - Yuri Surovtsev tanış etmişdi.

O zaman mənim «Beş qəpiklik motosikl» adlı hekayəm tənqidçi İqor Zolotuskinin tərcüməsində «Drujba narodov» jurnalında dərc edilmişdi və bu mənim Moskva mətbuatında çıxmış ilk yazım idi.

Yuri Surovtsev məni K.Simonova təqdim etdi və dedi ki, həmin hekayə Konstantin Mixayloviçin xoşuna gəlib.

K.Simonov:

– Hə, – dedi. – Cavan oğlan, hekayəniz alınıb («Da, molo-doy çelovek, rasskaz u vas poluçilsa»).

Bundan sonra K.Simonovla aramızda səmimi bir münasibət yarandı, deyə bilmərəm ki, bu xüsusi bir yaxınlıq idi, yox, sadəcə, söhbət cavan bir yazıçı ilə çox təcrübəli və çox da məşhur bir qələm sahibinin qarşılıqlı simpatiyasından gedirdi.

Ara-sıra Moskvadakı ədəbi məclislərdə onunla görüşürdüm, hərdən telefonla zəng edib hal-əhval tuturdum. Bir dəfə də Vladimir Amlinski ilə birlikdə məni evinə dəvət etmişdi və mənim «Yunost» jurnalında çap olunmuş «Bir görüşün tarixçəsi» povestimi oxuyub bəyəndiyini demişdi.

Bu adam 30–40–50-ci illər sovet ədəbi mühitinin və rəsmi ədəbi həyatının ən fəal üzvlərindən biri idi, onun həmin illərdəki (xüsusən, müharibə vaxtı yazdığı «Jdi menya» şerindən sonra) populyarlığı sovet ədəbiyyatı tarixində analoqu olmayan bir hadisə idi.

Yadıma gəlir, 50-ci illərin əvvəllərində bir dəfə atamla Mehdi Hüseynilə getmişdik və Mehdi Hüseynin həyat yoldaşı Fatma xanım (mən ona «Fatma xala» deyirdim) xudmani bir süfrə açmışdı və atamla Mehdi əmi (onu da belə çağırırdım) kiçik qə-dəhlərdə konyak içə-içə söhbət edirdilər. Mən də bir kənarda oturub Mehdi əminin təzə çıxmış kitabını – o kitabı da xatırlayıram: «Komissar» povesti idi (bir müddətdən sonra mənim 11 ya-şım tamam olanda həmin kitabı avtoqrafla mənə bağışlamışdı və bu, həyatımda mənim üçün yazılan ilk avtoqraf idi, indi də kitab-xanamdadır), vərəqləyirdim, amma böyüklərin, xüsusən də yazı-çıların söhbətinə azarım olduğu üçün, bir qulağım onların yanın-da idi və o söhbət əsnasında mən eşitdim ki, marşal Rakosovski Konstantin Simonovun arvadı, kinoaktrisa, o zamanın gözəllər gözəli Serovanı onun əlindən alıb.

Doğrusu, eşitdiyim bu hadisə mənə çox təsir etmişdi, səkkiz-doqquz il əvvəl qurtarmış müharibənin qəhrəmanı marşal Raka-sovskinin qəzet və jurnallarda gördüyüm şəkilləri gözümün qa-

bağına gəlirdi və o anlarda Rakasovski (bu yaraşılıq, mərdanə görkəmli adam!) mənim üçün kinli-küdurətli, xəyanətkar kapitan Kassi Koldauna¹ çevrilirdi. Çünki filmlərdə gördüyüm o gözəl Serovanın əri Konstantin Simonov mənim (on yaşlı bir çoxbilmişin) xəyallar aləmində Moris-Mustanger² kimi bir qəhrəman idi.

Çox sonralar, səhv etməməyə keçən il, yəni 1980-ci ildə, indi yadımdan çıxıb, kiminsə xatirələrində belə bir epizod oxudum:

«Məxlis adəti üzrə Stalinin yanına növbəti məruzəyə gəlir və marşal Rakasovskinin Serova ilə görüşməkdən ötrü tez-tez cəbhədən xüsusi təyyarə ilə Moskvaya uçduğunu rəhbərə çatdırır. Araya sükut çökür. Məxlis:

– Nə edəcəyik, yoldaş Stalin? («Çto budem delat, tovarış Stalin?») – soruşur.

Stalin qəlyanından bir-iki qüllab vurub:

– Həsəd aparacağıq! («Zavidovat budem!») – deyir».

Ancaq yenə o sevimli uşaqlıq çağlarına qayıdaq.

O vaxtlar – Simonov əfsanə idi.

Hətta 60–70-ci illərdə Yevtuşenkonun, Voznesenskinin, Axmadulinanın populyarlığını belə, Simonovun 40–50-ci illərdəki populyarlığı ilə müqayisə etmək olmazdı.

Stalinin vəfatından sonra, Simonova hücumlar başladı və mənim yaxşı yadımdadır, 1954-cü ildə Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının iyirmi ildən sonra, II Qurultayı keçirilirdi, atam Qurultayın nümayəndəsi idi və məni də özü ilə Moskva-ya aparmışdı və o zaman o Qurultayda Şoloxov çıxışında Simonovu Stalinin və SİSTEMİN ərköyün sevimlisi kimi biabır etmişdi; orası da yaxşı yadımdadır ki, – onda mənim on bir yaşım vardı – Mehdi Hüseyn, Əyyub Abbasov, Süleyman Rüstəm, İmran Qasımov bizim «Moskva» mehmanxanasındakı otağımıza yığışb Şoloxovun o çıxışını müzakirə edirdilər...

70-ci illərdə əfsanə qocalmışdı – Simonov yaşımdan xeyli qoca görünürdü.

¹ Майн Ридин “Башсыз атлы» романында сурət.

² Женə орада.

Mən bilirdim ki, Simonovun 40-50-ci illərdə Azərbaycanla bağlı maraqlı xatirələri olmalıdır, çünki dəfələrlə Azərbaycana gəlmişdi, S.Vurğunla yaxın münasibəti var idi, Yazıçılar İttifaqına, «Literaturnaya qazeta»ya rəhbərlik etmişdi və o dövrün mürəkkəb, qorxulu-ürkülü ədəbi-ictimai hadisələri ilə bağlı M.C.Bağirovla təmasda olmuşdu.

Doğrudan da, hərdən ayaqüstü söhbət əsnasında Mir Cəfər Bağirovdan və Səməd Vurğundan tələsik nəsə danışırdı:

– Mirzə Əjdəroviç necədir? («Kak tam Mirza Ajdaroviç?»¹) – soruşurdu və hər dəfə də mən ondan xahiş edirdim ki, Azərbaycanla bağlı xatirələrini yazsın, heç olmasa, bir gün bunları mənə danışsın və mən qeydlər edim.

– Mütləq («Obyazatelno!») – deyirdi.

1978-ci ilin sonu, səhv etmirəmsə, dekabrın axırları idi, Moskvaya getmişdim və günlərin birində ona zəng etdim.

Elə adamlar var ki, onların səsi o saat o səs sahibinin ovqatından xəbər verir və Simonov da həmin adamlardan biri idi.

O gün səsindən hiss etdim ki, nəsə pəjmürdədir, bəlkə də pəjmürdə o söz deyil, qayğılıdı, pərişandı, kiməsə, nəsə demək, ürəyini boşaltmaq istəyir.

– Sabah axşam mənə dəyin, – dedi. – İstəyirəm sizə bəzi şeylər danışım. («Zavtra veçerom zaydite ko mne. Xoçetsya koye-çto rasskazivat vam.»)

Mən çox təəssüf etdim, sabah günorta Bakıya qayıdacağımı dedim.

– Neynək, qalsın gələn dəfəyə. – («Çtož, ostavim na sledyüşiy raz.»)

Amma o «sledyüşiy raz» olmadı.

Təxminən üç-dörd aydan sonra K.Simonov vəfat etdi.

Heç cür özümə bağışlaya bilmirəm ki, o zaman biletimi dəyişib bir gün də artıq Moskvada qalmadım, onunla görüşmədim və mənə nələr danışacağını bilmədim.

O gecə mənə demək istədiklərini özü ilə apardı.

Heyf!

¹ Мирзə Ибраһимов нәзəрдə tutулур.

İNTİHARA APARAN YOLLAR

Cek London və Stefan Sveyq, Akutaqava və Heminquey, Marina Svetayeva və Virciniya Vulf...

Onları yalnız XX əsr və qələm birləşdirmir.

Onları bəlkə də, daha artıq dərəcədə intihara aparan yollar birləşdirir.

BAŞQALARININ QANI

O'Henri deyirdi ki, yazıçı özünün yox, başqasının qanı ilə yazır.

Bu maraqlı fikri cürbəcür yozmaq olar.

Bu fikri mən belə qəbul edirəm ki, yazıçı özü yaratdığı başqasının (başqalarının!) – yəni Anna Kareninanın və xanım Bovarinin, Otello və Dezdemonanın, Leyli və Məcnunun qanı ilə yazır.

ƏDƏBİYYAT COĞRAFIYANI ÜSTƏLƏYİR

Bəzən coğrafi məkan öz yerini konkret bir şəxsə verir. Mənim üçün İrlandiya – Coys deməkdir.

Necə ki, İslandiya – Laksnesdir.

ƏLBƏTTƏ, HƏR ŞEYİ İSTEDAD HƏLL EDİR

Edmon Lepelletyenin Napoleon haqqında «Kapitan Napoleon»dan başlamış, «Böyük Fransanın vəliəhdi»nə qədər silsilə romanlarını (on roman!) oxudum.

Bir tərəfdə Napoleon xislətinin mürəkkəbliyi, şəxsiyyətinin böyüklüyü, mühitinin zənginliyi.

O biri tərəfdə Lepelletye istedadının məhdudluğu.

Tez-tez rastlaşdığımız qərribə bir ədəbi paradoksdır: yazıçı

iddiası ilə yazıçı imkanının uyğunsuzluğu.

Əgər söhbət yalnız tarixi faktların sadalanmasından gedirsə, mən tarixçinin (yazıçının yox!) – misal üçün, Tarlenin Napoleon haqqındaki kitabını qat-qat artıq bir maraqla oxuyurdum.

SÜJET

Hekayə – triptix. Eyni oxucu, eyni kitab, eyni yazıçı. Eyni hadisə üç dəfə təsvir olunur.

I

Oxucu kitabdan o qədər təsirlənir ki, yazıçını öldürmək qərarına gəlir.

Yazıçını öldürmək üçün gecə onun evinə gedir.

Gözlənilmədən söhbətə başlayırlar.

Və bu söhbətdən sonra oxucu özünü öldürür.

II

Oxucu kitabdan o qədər təsirlənir ki, yazıçını öldürmək qərarına gəlir.

Yazıçını öldürmək üçün gecə onun evinə gedir.

Gözlənilmədən söhbətə başlayırlar.

Və bu söhbətdən sonra oxucu yazıçını öldürür.

III

Oxucu kitabdan o qədər təsirlənir ki, yazıçını öldürmək qərarına gəlir.

Yazıçını öldürmək üçün, gecə onun evinə gedir.

Gözlənilmədən söhbətə başlayırlar.

Və bu söhbətdən sonra yazıçı özünü öldürür.

YÜZ BÖYÜK SƏRKƏRDƏ VƏ BİR SUAL

Amerika hərbişünası Maykl Li Lening «Yüz böyük sərkərdə» kitabında türk mənşəli cəmi beş nəfər haqqında yazır: Atilla, Teymur, Birinci Süleyman, Atatürk və Birinci Səlim.

Əgər belədirsə, yəni qoca tarixdə 95 böyük sərkərdənin müqabilində cəmi 5 türk varsa, o zaman uzun əsrlər boyu dünyanın az qala yarısını idarə etmiş türk xalqları bu böyük hərbi qələbələrini necə əldə etmişlər?

HEMINQUEY VƏ PUŞKİN

İlk dəfə «Əlvida, silah!»ı oxuyanda birdən-birə məndə tamam gözlənilməz bir hissiyyat yarandı: nəyə görəsə (bu günə qədər bunun səbəbini dəqiq izah edə bilmirəm) Puşkinin «Kapitan qızı» yadıma düşdü və romanı oxuduqca «Kapitan qızı» fikrimdə dolayırdı.

Eyni hissiyyatı «Qoca və dəniz»i oxuyanda da keçirmişdim: birdən-birə «Kapitan qızı»ndakı Puqaçov yadıma düşmüşdü.

Qoca o balıqla ölüm-dirim mübarizəsi apardıqca, Puqaçovun baxışı, edam səhnəsindəki təbəssümü fikrimdə canlanırdı, gözümlün qabağına gəlirdi.

Sonralar hərdənbir yadıma düşəndə özüm-özümə təəccüb edirdim ki, «Əlvida, silah» hara, «Qoca və dəniz» hara, «Kapitan qızı» hara?

Bu günlərdə, Heminqueyin 100 illiyi ilə bağlı, oğlu Patrikin müsahibəsini oxudum və oradakı bir fakt, doğrusu, məni mat qoydu: sən demə, Heminquey Puşkini çox sevirmiş, hətta Puşkinin balaca bir büstü də onun Kubadakı evində, yazı masasının üstündəymiş...

Həmin müsahibəni oxuyana qədər, mən Heminqueyin, nəinki Puşkini beləcə sevməyindən, ümumiyyətlə, Puşkini tanımağından belə, xəbərim yox idi.

O hissiyyat məndə tamam sövq-təbii, təhtəlşüür yaranmışdı.

HAKİMİYYƏT HƏRİSLİYİ

Sergey Xruşşov atası haqqındakı kitabında yazır ki, 1962-ci ilin payızında Kubada sovet raketlərinin yerləşdirilməsi ilə bağlı ABŞ ilə SSRİ arasında münasibət saatbasaat gözlənilən müharibə həddinə gəlib çıxmışdı.

Nikita Xruşşov geri çəkildi və raketləri Kubadan götürdü yenidən SSRİ-yə qaytardı.

Bu dəfə də belə bir geriçəkilmədən narazı qalmış Fidel Kastro ilə münasibətlər kəskinləşir.

Xruşşov Kastro ilə danışıqlar aparmaq üçün, Anastas Mikoyanı Kubaya göndərməyi təklif edir.

Sergey Xruşşov yazır: «Ən başlıcası, atam belə hesab edirdi ki, «bu cür danışıqlar aparmaq üçün, bizdə Mikoyandan yaxşı diplomat yoxdur.»

Ancaq Mikoyanın 40 ildən artıq bir yerdə yaşadıkları, 5 oğul böyütdükləri arvadı Aşxen Lazarevna Tumanyan ölüm ayağında idi.

Şəxsi həyatının belə bir məqamında Mikoyan can verən arvadını Moskvada qoyub Kubaya getməyə razı olur.

Sergey Xruşşov belə bir qeyri-insani hərəkətin səbəbini Mikoyanın partiyaya sədaqətlə xidmət etmək əzmi ilə izah edir.

Serqo Mikoyan da atasının xatirələr kitabına yazdığı ön sözdə bu hadisəni Anastas Mikoyanın böyük fədakarlığı kimi qələmə verir. S.Mikoyan həmin səfərdə atasını müşayiət edib və yazır ki, Aşxen Lazarevnanın ölüm xəbəri Havanada onlara çatan da Anastas Mikoyan deyib: «Anan vəfat edib, sən gərək dəfndə iştirak etmək üçün Moskvaya uçasan.» «Bəs, sən necə, olacaqsan?» – deyə mən soruşdum. «Mən bu cür mühüm işi yarımçıq qoya bilmərəm.»

Ancaq mənə elə gəlir ki, məsələ beləcə qələmə verildiyi kimi deyil.

Heç bir siyasi-ideoloji səbəb, mənim fikrimcə, belə bir tam əxlaqsız hərəkətə – heç olmasa, bircə günlüyə də olsa, gəlib bütün ömrünü birgə yaşadığın arvadı son mənzilə yola salmayan! – sövq edə bilməz.

Bu – xislət məsələsidir.

Və bu – bədii ədəbiyyatın predmetidir.

Mikoyanı belə bir mənəviyyatsız hərəkətə sövq edən onun hakimiyyətdə qalmaq ehtirası, vəzifə hərisliyi idi.

Bir neçə gündən sonra, Aşxen ölür. Mikoyan onun dəfnində iştirak etmir və bir ay Havanada qalıb Kastronu dilə tutmaqla məşğul olur.

Anastas Mikoyanı Kubaya göndərən Nikita Xruşşov da Aşxen Lazarevnanın dəfnində iştirak etmir və maraqlısı budur ki, Serqonun yazdığına görə, Mikoyan bunun üçün dövlət başçısından inciyir...

MOLYER ÇƏKİSİZLİYİ

«Skapen»i tərcümə etdim, indi də «Jorj Danden»i tərcümə edirəm.

Molyer komediyalarının zərifliyini, incəliyini, Molyer dia-loqlarının çəkisizliyini heç bir nümunə ilə (Şekspirin (!), Lope de Veqanın, Bomarşenin, Qoldoninin komediyaları daxil olmaqla!) müqayisə etmək mümkün deyil.

Molyer komediyaları Yer in cazibə qüvvəsindən (çəkidən, ağırlıqdan) tam kənardadır.

Molyer komediyalarında kosmik çəkisizlik var.

«SAKİT DON» HAQQINDA

Soloxov özü yazıb, özü yazmayıb – bu, ikinci, üçüncü dərəcəli bir məsələdir, əsas odur ki, «Sakit Don» var.

«DEKAMERON» HAQQINDA

Gecə «Dekameron»u oxuyandan sonra, səhər küçədən gələn maşın səsinə diksinirsən, asfalta naməlum (və iyrənc!) bir sivilizasiyanın göstəricisi kimi baxırsan, telefona (və televizora!) nifrət edirsən və işə də getmək istəmirsən.

YER KÜRƏSİNİ İFADƏ EDƏN ƏSƏRLƏR

Fikrət Sadığın bir şeri var, nə vaxtsa oxumuşam, əzbər yadımda deyil, amma məzmunu belədir: «Əgər Şamaxıda soruşsalar ki, mən haralıyam, deyərəm, filan kənddən, Bakıda soruşsalar, deyərəm, Şamaxıdan, Moskvada soruşsalar, deyərəm, Azərbaycanı, xaricdə soruşsalar, deyərəm, SSRİ-dən, bir gün kosmosa uçsam və orada məndən soruşsalar ki, haralıyam, deyərəm, Yer kürəsindən.»

Bu mənada Yer kürəsindən olan, bədii-fəlsəfi miqyası ilə bu planeti ifadə edən yazıçılar var: Şekspir, Füzuli, Molyer, Tolstoy...

Yer kürəsini ifadə edən kitablar var: «Don Kixot», «Anna Karenina», «Robinzon Kruzo», «Qarqantua və Pantaqrüel»...

K.PAUSTOVSKİ HAQQINDA

Paustovski 1892-ci ildə anadan olub, XIX əsrdə cəmi 8 il yaşayıb, amma mənim üçün Paustovski başdan-başa XIX əsrin adamı və XIX əsrin yazıçısıdır.

Bilmirəm, bu pisdir, yoxsa yaxşı?

Əgər nəzərə alsaq ki, Paustovski yalnız sovet dövründə yazıb-yaradıb – yəqin ki, yaxşıdır.

KEÇMİŞ TƏYİNATLAR VƏ YENİ ÇEVİRİLMƏLƏR

Moskvada elə yerlər var ki, onlar mənim gənclik çağlarımla, yazı-pozu işlərimlə, cürbəcür görüşlərimlə, təmaslarımla, münasibətlərimlə çox sıx surətdə bağlıdır və buna görə də mənim üçün doğmadır.

Qorki (indiki Tverskoy) küçəsindəki o səkili-bu səkili kitab dükənləri, Kuznetski mostda Yazıçılar İttifaqının kitab köşkü də mənim üçün eləcə doğma yerlərdəndir.

60-cı illərin ikinci yarısında, hələ aspirantkən Kuznetski mostda kitab növbəsinə durmağım, hansı təzə çıxmış bir kitabısa ala bilmək üçün, minbir vasitəyə əl atmağım, yaxud «Drujba» mağazasında Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Rumıniyada türk dilində nəşr olunmuş kitabları əldə etməyim o zamankı Moskvayla (və o zamankı Elçinlə!) bağlı mənim tez-tez yadıma düşən xatirələrimdəndir.

Üç il idi ki, Moskvaya yolum düşmürdü və bu gün səhər müstəqillikdən sonra ilk dəfə yolüstü Moskvaya gəldim (sabah səhər Cenevrədə BMT-nin təhsillə bağlı keçirdiyi müşavirəyə uçuram).

Tələsik nahar edib, səfirliyimizin yaxınlığında Qorki küçəsindəki o kitab dükanlarına getdim.

Getdim və nə gizlədim, xeyli rəncidə-hal geri qayıtdım.

Tolstoyun, Dostoyevskinin, Şoloxovun, Bulqakovun gözəl nəşrləri bir tərəfdə qalmışdı, camaat Marininanın romanlarını alırdı.

Şekspir, Servantes, Balzak, Hüqo bir tərəfdə qalmışdı və gələnlən Sidni Şeldonun romanlarını soruşurdu və alırdı.

SSRİ-də hakim ideologiya T.Drayzeri, yaxud E.Sinkleri Qərbin böyük yazıçıları vəzifəsinə, Qorkini rus ədəbiyyatının Allahı, Mayakovskini, yaxud Ostrovskini, Furmonovu isə, onun müavinləri vəzifəsinə təyin etmişdi (hərçənd Qorki, yaxud Mayakovski, şübhəsiz, istedad sahibləri idi, amma, əlbəttə, Allah və onun müavini deyildilər).

SSRİ dağıldı, ədəbi-bədii təyinatlar (!) tarmar oldu, insanlar «məcburi qiraət»dən azad oldular, hakim ideologiya daha heç nəyə sövq və təhrik etmədi və... o təyinatları «kütlə sevimliləri» əvəz etdi, Marinina və marininalar, Sidni Şeldon və sidni şeldonlar kitab dükanlarının qəhrəmanlarına çevrildi.

Amma, görünür, burda məyus olmalı bir şey yoxdur.

Əslində həmişə belə olub.

Bir rus şairi demişkən, istedadlara kömək etmək lazımdır, istedadsızlar isə, onsuz da özlərinə yol açacaqlar.

XIX ƏSRİN XARAKTERİSTİKASI

XIX əsrdə insanlar (yalnız fransızlar yox! ümumiyyətlə, insanlar!) necə yaşayırdı? nə düşünürdü? hissiyyatı necə idi? necə sevirdi? necə nifrət edirdi? nəyə can atırdı? rıya onları necə ələ alırdı?.. – min ildən sonra kimlərsə bu suallarla maraqlansa, ən dəqiq cavablardan birini, şübhəsiz ki, «Ruqon-Makkarlar»¹ verərdi.

TENARDYE HAQQINDA

Ədəbiyyatın yüksək sənətkarlıqla yarada bildiyi ən iyrənc sürət mənim üçün – Tenardyedir.²

KİTAB CƏMIYYƏTİN İFADƏSİDİR

Bu gün cəmiyyət başdan-başa siyasiləşib və o adam ki, on il bundan əvvəl yatsa, yuxusuna da gətirməzdi, indi nadan siyasi mülahizələr yürüdür.

Və bu gün kitablar da siyasiləşib.

Ona görə də onları oxumaq mümkün deyil.

ƏYLƏNCƏLİ ƏDƏBİYYAT

Edqar Po, Çesterton, Konan Doyl detektiv ədəbiyyatın nümunələrini yaratdılar.

Sonra bu janr inkişaf etdi (güman ki, «inkişaf etdi» ifadəsi burada bir o qədər də yerinə düşmür, bəlkə də «istiqləmətinə dəyişdi» demək daha düz olardı) və «əyləncəli ədəbiyyat»a çevrildi.

Necə ki, «Əyləncəli fizika», «Əyləncəli riyaziyyat», «Əyləncəli kimya» kitabları var və aralarında da elmi-kütləvi ədəbiyyatın gözəl nümunələri var.

¹ Етил Золжанын силсилә романлары.

² В.Гүгөнун “Сәфилләр» романында сүрәт.

«Əyləncəli ədəbiyyat» maraqlı bir şeydir (misal üçün Çeyzin romanları) və ondan utanmaq lazım deyil.

Sadəcə olaraq ədəbiyyat deyil.

Ortada (keçid mərhələsində!) J.Simenon və A.Kristi var və onlar (xüsusən, Simenon) ədəbiyyata yaxındırlar, nəinki «əyləncəli ədəbiyyat»a.

Yəqin ona görə ki, miss Marpl da, Puaro da, xüsusən, komissar Meqre də xarakterdirlər.

VAQİF SEHRİ

Mənim tanıdığım ən paradoksal qələm sahiblərindən biri Molla Pənah Vaqifdir.

Vaqifin qoşmaları başdan-başa mərmər sinədi («Lalə rüx, mərmər sinə, nərmin bədən, şirin buxaq...»), qoşa nardı («Sana-san ki, iki qəndü-şəkərdir // Qoynundakı qoşa narı, şamama...»), şamamadı («Yarın şamaməsi oxşar şəkərə...»), məmədi («Məməsi misli-şəkər, gözləri ceyran bacına...»), ağ məmədi («Əmib doyunca şirin ağ məmənin şəhdi-qəndindən...»), bəyaz məmədi («Əlvan kələğaylı, bəyaz məməlim...»), ağ bədəndi («Gül kimi nərmişlə nazik pırəhəndə ağ bədən...»), ləbləri püstədi («Ləbləri püstə, yanağı ləleyi-həmra pəri...»), ağzı şəkərdi («Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan...»), zülfü pərişandı («Dönüm başına zülfü pərişan, qaraçarqat...»), lalə yanaqlıdır («Allaha şükür, lalə yanağında eyib yox...»), amma bu qoşmalardan, təcislərdən, qəzələrdən, müxəmməslərdən, müstəzadlardan, müəşşərlərdən biri də təkrar deyil, hər birini yeni bir söz kimi oxuyursan, həmişə də təzə-təzdir, həmişə də yenidir.

Bu da Vaqif istedadının bir sirri-xudasıdır.

ŞEDEVİR

Çox güman, dünya ədəbiyyatı tarixində «O olmasın, bu olsun» kimi ikinci elə bir əsər yoxdur ki, bütün (!) personajları doğma xalqın məişətinə daxil olsun, onun əxlaq və xasiyyət

göstəricisinin meyarı və səciyyələndiricisi səviyyəsinə qalxсын: Məşədi İbad, Hambal, Qoçu Əsgər, Qəzetçi Rza, İnteleqent Həsən, Hamamçı Məşədi Qəzənfər, Sənəm, Rüstəm bəy...

KONYUNKTURA VƏ İSTEDAD

Konyunktura ilə İstedadın dramatik mübarizəsinə şahid olmaq üçün Bulqakovu oxumaq kifayətdir.

Bir tərəfdə Koba haqqında pyes, o biri tərəfdə «Ustad və Marqarita». Ortada da – «Qaçış».

XX əsr rus ədəbiyyatının (və Dünya ədəbiyyatının!) xoşbəxtliyidir ki, Bulqakov yaradıcılığındakı bu mübarizədə qalib – İstedad oldu.

STALİNİN KOMANDASI

A. Fadeyev başda olmaqla SSRİ Yazıçılar İttifaqı Stalinin «Timur və onun komandası» idi.

SİNXRONLUQ

37-də hakim ideologiya insanları «ifşa» etdi, onları «qolçomaq», «beynəlxalq imperializmin casusu», «pantürkist», «panislamist» (belə bir damğa var idi və insanları məhv edirdi, amma nədənsə, «panxristianist» yox idi!), «antikommunist», «burjua millətçisi» və s. adı ilə güllələdi.

Eyni işi də dərhal sovet ədəbiyyatı görməyə başladı. Səhnədə, romanların səhifələrində, poema və şeirlərin misralarında insanları eyni damğalarla ifşa etdi, onları «xalq düşmənləri»nə çevirdi, güllələdi.

Və ordenlər, mükafatlar alındı, deputatlar seçildi, «böyük yazıçı» vəzifəsinə təyinatlar edildi, makulatura dərsləklərə salındı...

KISLOVODSK XATİRƏSİ

Bu ay – 1973-ün avqustu, nəhayət ki, bu iki romanın yükündən xilas oldum və onları oxudum: «Forsaytlar haqqında dastan» və «Tibo ailəsi».

Neçə illər idi ki, onları oxumaq istəyirdim, amma hər dəfə də bir iş çıxırdı və beləcə günü günə satırdım.

Mənim 30 yaşında bu romanları oxumağım – gec evlənmək kimi bir şeydir.

Bu yay onları çamadana doldurub (portfelə sığışmadılar!) özümlə Kislovodska gətirdim.

Şübhəsiz ki, bu romanların ikisi də (biri ingilis, o biri fransız mühitində) XX əsr ədəbiyyatında «ailə romanı»nın böyük nümunələridir.

«Böyük» – həm sənətkarlığına görə, həm həcminə görə (mənim üçün Kislovodsk səfərində isə həm də çəkisinə görə!).

Ancaq XX əsr «ailə romanı»nın şedevri, şübhəsiz ki, «Brudenbroklar»dır¹ – həcminə görə bu romanlardan xeyli kiçik.

ÖZÜMLƏ SÖHBƏT

- Dünya ədəbiyyatında ən böyük pərişanlığı kim keçirib?
- Annanın ölümündən sonra Vronski.
- Axı, Anna öləndən sonra, demək olar ki, roman bitir.
- Nə olsun?

LEPELLETYE SƏHV EDİR

Lepelletye «Paltaryuyan hersoq xanımı» romanında Napoleonun 1807-ci ilin 14 iyununda Fridland yaxınlığında rus ordusunu məğlub etdiyi döyüşü təsvir edir və yazır:

«Lazım olan anda hər bir mühərriki işə salıb və bununla da

¹ Т.Маннын романы нэзэрдэ tyтулур.

ona tapşırılmış maşını yaxşı idarə edən mexanik kimi, Napoleon bütün ordunu hərəkətə gətirən əmrlər verdi.»

İlk baxışda yaxşı bənzətmədir, dəqiqlik var, amma yalnız ilk baxışda...

Əslində bu – yerinə düşməyən bir bənzətmədir.

Mexanik, mühərrik, maşın... – bunlar XIX əsrin başlanğıcından xeyli artıq dərəcədə Lepelletyenin bu romanı yazdığı dövrün atributlarıdır.

Bu bənzətmədəki həmin urbanizasiya elementləri mənim qavrayışında Napoleonu tarixi kontekstdən çıxarır.

SERGEY BARUZDİNİN MƏNDƏN İNCİMƏYİ VƏ YAXUD YAZIQ SEMYON BABAYEVSKİ

Neçə gündür ki, Sergey Baruzdinlə birlikdə Berlindəyik (ədəbi əlaqələri artırmaq üçün alman ədəbi jurnalları və ADR Yazıçılar İttifaqı ilə danışıqlar aparırıq) və bütün bu günlər ərzində hər dəfə hardasa oturub çay içəndə Sergey Alekseyeviç deyirdi:

– Elçin, bu da çaydı? Əsl çayı mən dəmləyirəm! Səninçün də dəmləyərəm, görərsən!

Bir də ki, Semyon Babayevskidən gileylənirdi, illah da ki, bir az konyak (başqa şey içmir; hər halda, Berlində ancaq konyak içir) içəndən sonra lap qızıışdı:

– Bir böyük roman yazıb gətirib verib bizə.¹ Roman deyil... (Yağlı bir rus söyüşü söyürdü.) Gündə də mənə zəng edir ki, nə vaxt çap edirsən? İşə, evə, bağa... Mənim həyatımı məhv eləyib! (Yenə lap yağlı bir rus söyüşü!)

Bu gün axşam otelə qayıdanda dedi:

– Vaxt var, gedək mənim nömrəmə, sənə bir çay dəmləyim! Onun otağına getdik, çantasından qarpqara qaralmış dəmir

¹ Рус язычысы Серкеј Баруздин, 70-80-жи иллəрдə «Дручба народов» чурналынын Баш редактору иди.

bir parç çıxartdı, içinə iki qaşığı hind çayı tökdü, krantın qabağına tutub ağzınacan suyla doldurdu və suqaynadanı elektrikə keçirib saldı parçın içinə.

Mən də köhnə çaybaz kimi, maddım-maddım bu fəlakətli çaydəmləmə əhvalatına tamaşa edirdim.

Bir azdan su qaynadı və Baruzdin xüsusi bir qürur hissilə parçadakı «çay» dediyi o mayenin yarısını mənim stəkanıma, qalan yarısını da öz stəkanına boşaltdı:

– Bunu soyumağa qoymaq olmaz!

Hərəmiz (mən canımı dişimə tutub!) bir qurtum içdik.

Baruzdin bir qalib təntənəsi ilə soruşdu:

– Hə, necədi?

Mən də hələ o bir qurtumdan özümə gəlməmiş:

- Semyon Babayevskinin romanı kimi! – dedim.

Baruzdin əməlli-başlı incidi.

XİSLƏT

Deyirlər ki, «Mossad»ın 1960-cı ildə Adolf Eyxmanı Argentinadan oğurlayıb İsrailə gətirməyi kəşfiyyatda klassik əməliyyatlardan biri hesab olunur və məxsusi təyinatlı dərsliklərdə təhlil olunur.

Bu, əlbəttə, çox maraqlıdır və müasir detektiv ustaları yəqin ki, bundan gözəl bir roman yaza bilər (və yazırlar).

Amma mənim üçün qat-qat daha maraqlı başqa bir cəhət var.

Milyonlarla yəhudinin qırılmasına bais olmuş bu adam özü də mənşəcə yəhudidir.

Bu qədər insanın qırılmasına bais olmaq dəhşətli bir şeydir, amma özün də soyqırımına bais olduğun soydan olasan – bu, heyrətamiz bir şeydir.

Belə bir xislətin təhlili (Eyxman xisləti isə, şübhəsiz ki, ədəbiyyatın predmetidir) S.Sveyk qələmi istəyir («Mariya Stüard»), yaxud «Fuşe»ni yazdığı kimi), L. Feyxtvanger qələmi istəyir (Russonun, yaxud Yalançı Neronun bioqrafiyasını yazdığı kimi).

PLATONOV HAQQINDA

Tolstoy rus ədəbiyyatında elə bir bədii-mənəvi dünya yaradıb ki, bu dünyadan, bu sivilizasiyadan qopmaq, ayrılmaq mümkün deyil və buna görə də Tolstoydan sonra elə böyük bir rus nasiri yoxdur ki, onun nəsrində kondirləşdirilmiş «Tolstoylar» (bəlkə də «Tolstoyçuluqlar» demək daha düzdür) olmasın: M.Bulqakov, M.Şoloxov, A.Belıy, M.Qorki, İ.Bunin, A.Kuprin...

Yeganə Andrey Platonovdan başqa.

«Çevenqur», «Yuvenil dənizi», «Kotlavan»... – bunlar tamam başqa bir sivilizasiya nümunələridir.

PARADOKS

Fransa tarixindən bəhs edən ən sanballı və koloritli romanları fransız yox, alman yazmışdır.¹
(Dümanın romanları tarixi macərə romanlarıdır.)

ALBİONUN SEHRKAR QADINI

Ayris Merdoku oxuyanda (xüsusən «Qara şahzadə»ni) mənə elə gəlir ki, əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda, tamam yad ellərdə yaşayan bu yad (!?) qadın əlinə bir çomaq alıb, mənim ürəyimin içinə girib və o çomağı tıqqıldada-tıqqıldada ürəyimin damarlarını gəzir, baxır, görür, tapır...

LORKAYA XƏYANƏT

Çingizdə² hansısa Moskva qəzetindən kəsilmiş bir məqalə var idi və orada belə bir fərziyyə oxudum ki, guya, Lorka 1936-cı ildə, 38 yaşında həlak olmayıb.

¹ Генрих Маннның XVI əsr Франсасы haqqындакы тарихи романлары нәзәрдә tutулуp.

Guya, faşistlər onu ancaq yaralayıblar, sonra sağalıb, qapalı bir həyat keçirib və iyirmi ildən sonra, 1956-cı ildə vəfat edib.

Əgər, həqiqətən belədirsə – bu həqiqətdə, elə bil ki, Lorkaya (mənim tanıdığım Lorkaya!) bir xəyanət var.

Yəqin ki, məndəki bu hissiyyatı Lorkanın (tanıdığımız Lorkanın!) taleyi doğurur.

Və Lorka o yazıçılardandır ki, onun yaradıcılığı ilə taleyi bir-birini tamamlayır.

ƏDƏBİYYATIN MEYDANI ƏVVƏLSİZ VƏ AXIRSIZDIR

Bu gün rus mətbuatında yanlış və nadan bir tendensiya, elə bil ki, uzun məsafəyə qaçış startı götürüb: Şoloxovu, Qorkini kiçiltmək hesabına Babeli, Artyom Veslyolını, İlya Zdaneviçi böyütməyə çalışırlar, elə bil ki, belə bir «inkar-tərif» prinsipi ilə Babeli, Veslyolını, Zdaneviçi ədəbiyyatda təsdiq etmək istəyirlər.

Ədəbiyyatda (və ümumiyyətlə, sənətdə!) heç kim heç kimin yerini tutmur.

Rus ədəbiyyatında Şoloxovun öz yeri var, Babelin də öz yeri.

«Təqdir-təkdir»li müqayisə – sənətin mahiyyətinə, təbiətinə yad bir şeydir.

Babel «Süvari ordu»yla, Veslyolı «Qanla yuyulmuş Rusiya»yla, Zdaneviç «Heyranlıq»la rus ədəbiyyatında özlərini təsdiq ediblər və hərə bu ədəbiyyatın tarixində öz yerini tutub.

Heç bir müqayisə, heç bir şişirtmə və kiçiltmə həmin yeri dəyişmək iqtidarında deyil.

Konyunktura yazığıya orden verə bilər, müəyyən bir dövr üçün onu klassik elan edə bilər, ancaq həmin konyunktura iflasa uğrayan kimi, avtomatik olaraq hər şey öz yerini tutur.

Bunun klassik nümunəsi – sovet dövrünün şişirtmələri və kiçiltmələridir.

Şoloxovla, Qorkiylə bərabər, başqa rəsmi «klassiklər» də var idi.

İndi onlar haradadır?

QƏDİM YUNAN ƏDƏBİYYATI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Esxilin («Zəncirlənmiş Prometey», «Evmenidlər», «Aqamemnon», «Xeoforlar») və Sofoklın («Tiran Edip», «Elektra», «Antiqona») faciələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması, şübhəsiz ki, tərcümə ədəbiyyatımızın böyük hadisəsidir və üç gecədir ki, əvvəllər rusca oxuduğum bu faciələri təzədən azərbaycanca oxuyuram.

Poeziyanı tərcümə etmək, aydındır ki, çox zor bir işdir. Xüsusən, səhnə əsərini (canlı danışq dili olmalıdır!).

Bu poeziyanın az qala üç min il əvvəl yaranması, həm də onun naməlum atributikası bu çətinliyi qat-qat artırır və mənim fikrimcə, mümkünsüz edir.

«Zəncirlənmiş Prometey»i də, «Antiqona»nı da nəslə tərcümə etmək, elə bilirəm ki, daha effektiv olardı.

Ancaq əsas odur ki, bu faciələr Azərbaycan dilində var.

Qalanı isə gələcəyin işidir (gələcək yüz illər!).

JANRIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Elə yazıçılar var ki, onlar müxtəlif janrlarda eyni yüksək bədii-estetik səviyyədə özlərini ifadə edə bilirlər, amma elələri də var ki, onların istedadı, əgər belə demək mümkünsə, fitrətən müəyyənləşdirilmiş janrı tələb edir.

Misal üçün, Laksnes.

İndicə onun «Lilya» adlı bir hekayəsini rus dilindən çevirdim. Özü bunu «Nebukadnesar Nebukadnesarssonun həyatı və ölümü haqqında hekayə» adlandırıb.

Amma məndə elə bir təəssürat var ki, kitabın 10 səhifəsi həcmindəki bu yazı, əslində, hekayə deyil, elə bil, bir romanı mənğənəyə salıb sıxıblar, sıxıblar, sıxıblar və böyük bir bədiiiliklə qələmə alınmış bu təsirli yazı meydana çıxıb...

Tərsinə də olur.

Yadıma gəlir, iki-üç il bundan əvvəl Mario Benedettinin «Beləcə dostlardı» adlı yaxşı bir hekayəsini tərcümə etmişdim və o zaman mən fikirləşirdim ki, bu adam hekayədən başqa heç nə yazı bilməz, çünki onun istedadının, qəliz çıxmasının, təzahür forması məhz hekayədir.

Bu sətiirləri yazarkən birdən-birə daha iki müasir yazıçı yadıma düşdü: Erskin Kolduell və Benedettinin məşhur həmvətəni İtalo Kalvino.

İkisi də XX əsrin böyük yazıçılarıdır, xüsusən, Kolduell (məktəbin sonuncu siniflərində, ilk universitet çağlarında mənə çox təsir etmişdi) və bu yazıçılar da məhz hekayəçidirlər.

Bizdə də Haqverdiyev belədir, onun istedadına ən uyğun janr – hekayədir, yəqin elə buna görə də hekayələri ilə müqayisədə dramaturgiyası uduzur.

Necə ki, Moyemin hekayələri ilə müqayisədə romanı uduzur.

VRONSKİ ÖMRÜ

Tolstoy qələminin mənim üçün qəribə bir xüsusiyyəti var: onun qəhrəmanları mənim təsəvvürümdə Tolstoy qələminin onlara verdiyi ömür tarixinin çərçivəsindən heç cürə kənara çıxa bilmir.

Yəni mən, misal üçün, Annanı heç cürə 60 yaşında təsəvvür edə bilmirəm...

Anna intihar etmədi, yaşadı və gəlib 60 yaşına çatdı – bu 60 yaşlı Annanı mən qətiyyənlə «görə» bilmirəm.

Yaxud Vronskini 70 yaşında təsəvvür etmək mənim üçün qəti surətdə mümkün deyil.

Mən Levini 70 yaşında «görürəm», amma Vronskini yox.

Mən, hətta Karenin kimi bir tipin gəncliyini təsəvvür edə bilmirəm, amma Vronskinin qocalığını yox.

POEZİYA HAQQINDA

Poeziyaya qiymət vermək üçün, yalnız dil bilmək (həm də mükəmməl bilmək!) kifayət deyil.

Yalnız sözləri başa düşməklə poeziyaya qiymət vermək olmaz.

Poeziyanı gərək hiss edəsən, onu misralarla birlikdə yaşaya-san.

Bunun üçün isə, o dillə doğulmaq lazımdır.

Poeziya ilə insan arasında genetik doğmalıq olmalıdır.

HÖTE BİRLƏŞDİRİR

Mənim kitabxanamda Hötenin rus dilində müxtəlif nəşrləri var.

Jukovski, Fet, Tyütçev, Pasternak... Bir-birlərindən tamam (bəzən diametral!) fərqli rus şairləri.

Ancaq Höte özü ilə bağlı məqamda onları birləşdirir.

Onların tərcüməsində – bu artıq Fet, yaxud Pasternak deyil, bu – tərcümənin imkanları daxilində Hötedir.

O mənada yox ki, onların fərdiliyi zəifdir; o mənada ki, Höte poeziyası onları özlərinin yox, onun, yəni yalnız Hötenin daxili aləminin dərinliyinə varmağa imkan verir, heç vəchlə kənara çıxmağa qoymur.

MARİNA SVETAYEVA

Marina Svetayevanın gündəliyində belə bir yer var: «Siz o biri dünyaya inanırsız? Mən – hə. Amma qorxunc bir dünyaya. O qisas dünyasına! Elə bir dünyaya ki, orada hakimlər mühakimə ediləcəklər. Bu – mənim bəraət günüm olacaq!»

Bu sözlər – dəhşətli daxili bir iniltidir.

Və belə bir iniltinin sahibi, şübhəsiz ki, intihar etməliydi.

ROMAN İSTEHSALI

Çində olanda mənə iki (?) tərcüməçi təhkim etmişdilər, ikisi də ruscadan Çin dilinə tərcümə edirdi, ikisi də filoloq idi.

Mənim müasir Çin ədəbiyyatı haqqında təsəvvürüm, demək olar ki, yox dərəcəsinədir və mən bu filoloq tərcüməçilərimdən nəsə bir məlumat almaq istədim və soruşdum ki, indi Çin ədəbiyyatında nə var, nə yox?

O saat cavab verdilər.

Biri:

– Bizdə bir ildə 500 roman nəşr olunur!

O biri də fəxrlə təsdiq etdi:

– Bəli, ildə 500 roman. Başqa janrlar haqqında da məlumat verək?

Və beləliklə, təbii ki, mənim bu filoloq dostlarla müasir Çin ədəbiyyatı haqqında söhbətim sona yetdi.

Ancaq hərdən o söhbət yadıma düşür və fikrimdə belə bir misilsiz səhnə canlanır:

Partiya qurultayıdır. Nəhəng zal ağzınacan doludur. Partiya rəhbəri qarşısına qoyulmuş məruzəni hıqqana-hıqqana oxuyur:

«Ötən beş ildə ölkəmizdə filan ton neft, filan ton yağ, filan ton tərəvəz, filan miqdarda yumurta, 2500 ədəd roman, 137000 ədəd şer, 18000 ədəd hekayə istehsal olunub...»

Zal ayağa qalxıb əl çalır.

CAVABSIZ SUALLAR

Akademik Dollejal müxbirin «– Məhəbbət nədir?»- sualına belə bir cavab verir:

«– Hansısa molekulun beyində necəsə bir yerə yığışlar, – necə? – Bunu heç kim bilmir. Nə üçün Demon Tamaranı sevirdi, amma Tamara onu sevmirdi?»

Ədəbiyyatdan gələn bu suallar – cavabsızdır.

Nə üçün Məcnun da, İbn Salam da Leylini sevirdi, amma Leyli İbn Salamı yox, Məcnunu sevirdi?

Nə üçün Yaqo Dezdemonanı sevirdi, Dezdemonu isə qara Otellonu?

Və s.

Cavab vermək mümkün deyil.

Çünki həyatın özündə bu sualların cavabı yoxdur.

ƏDƏBİ MEYAR

Elə mövzular var ki, onlar ancaq və ancaq Şekspir qələmi tələb edir.

Bu yaxınlarda mətbuatda belə bir hadisə ilə bağlı kiçik bir xatirə oxudum: qırxıncı illərdə SSRİ Dövlət Bankı sədrinin sovet pulları üzərində imza qoymağı məsələsi ortaya çıxır. Siyasi Bürodada bu məsələni müzakirə edirlər. Son sözü, təbii ki, Stalin deyir: «– Bu gün pula qol çəkəcək, buraxacağıq tədavülə, bəs, sabah həbsxanaya düşsə, ya güllələnsə, necə olacaq? Camaatdan pulları geri yığacağıq?»

Bu müdrik arqumentlə də müzakirə bitir.

Bu yerdə, nəinki adi qələm, hətta istedadlı qələm, zəhmətkeş qələm (misal üçün, Soljenitsın qələmi) acizdir, ədəbiyyatın tarixi bu cür xislət dərininə enmək üçün xüsusi meyar yaradıb: Şekspir qələmi.

DOSTOYEVSKI DƏRİNLİYİ

XX əsrin sonlarına yaxın terror qlobal (ümumbəşəri!) bir bəlaya çevrildikcə, elə bil ki, Dostoyevski daha da dərinləşir, inqilablara (terrora!) qarşı Dostoyevski kin-küdurəti, elə bil, laylay açılır və hər laydan da sonra yeni bir dərinlik görünür...

XX ƏSR RUS ƏDƏBİYYATI HAQQINDA VƏ YAXUD ÇƏKİŞMƏYƏN BƏRKİMƏZ

Onuncu illərdən sonra (Tolstoy və Çexovdan sonra!) XX əsr rus tarixi başdan-başa müharibələrdən (o cümlədən, vətən-

daş müharibəsi), inqilablardan, terrordan, mənəvi iztirablardan, global sarsıntılardan, yetmiş ildən artıq bir dövrdə (epoxal bir dövrdə!) hakim ideologiyanın anti-ədəbiyyatı ədəbiyyatdan üstün tutması hadisəsindən ibarətdir.

Hesabla ədəbiyyat məhv olmalıydı.

Ancaq həmin bu dövr Rusiya Dünya nəsrinə Şoloxovu, Qorkini, Bulqakovu, Bunini, Kuprini, Pasternakı, Platonovu, Belıy, Katayevi, Trifonovu... verdi.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN BİR CÜMLƏSİ

İlyas Əfəndiyevin ilk hekayəsi «Berlində bir gecə» adlanır, 1939-cu il yanvarın 26-da «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc edilib və orada, gənc qəhrəmanın daxili aləmi təsvir olunarkən, misal üçün, belə bir cümlə var: «Könlündəki fərəhli duyğular, təzə bahar səhənlərində, üzərindən duman şırımları sürünən şəhli bə-növşələrin rayihələri qədər xəfif və sevimli idilər.»

Bu gün bu cümlə, bu cümləni yaradan bədii-estetik ab-hava həddən artıq patetik görüncə bilər, ancaq məsələ burasındadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı belə bir müasir qiymət meyarını (zövqü, bədiiyyətə münasibəti, bədiiyyətə ummağı) elə həmin cümləni (cümlələri!) ərsəyə gətirən o bədii-estetik ab-hava yaradıb, təməl – odur.

Yəqin elə buna görə də, altmış il keçməsinə baxmayaraq, yeni Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında düşünəndə, onu tədqiq və təhlil etdikdə İlyas Əfəndiyevin, eləcə də Ənvər Məmmədخانlının gənclik illərində yazdıqları o hekayələr yada düşür, onların öz zamanəsinin kontekstindəki tərəvətini, onlardakı yeni nəfəsi bu gün də hiss edirsən, duyursan.

İlyas Əfəndiyevin də, Ənvər Məmmədخانlının da otuzuncu illərdə, qırxıncı illərin əvvəllərində yazdıqları o gənclik hekayələri, sovet ədəbiyyatının simasını hakim ideologiyanın və sənət sahəsində inzibati stalinizmin tələb etdiyi Çapayev və Pavlik Morozov müəyyənləşdirdiyi bir dövrdə, Azərbaycan nəsrində estetik keyfiyyət dəyişikliyi yaratdı, o təhkiyə və o təhkiyəni doğu-

ran şüür axını nəsrimizdə otuz ildən, qırx ildən, əlli ildən sonrakı (və gələcəkdəki!) uğurların bünövrəsini qoydu.

«TOLSTOYÇU»LUQ VƏ «DOSTOYEVSKIÇİ»LİK

Əlbəttə, Tolstoy ilə Dostoyevskini qarşı qarşıya qoymaq olmaz.

Tolstoyun da, Dostoyevskinin də, təbii ki, yalnız rus yox, dünya ədəbiyyatında öz böyük yeri var.

Buna baxmayaraq, mən həmişə «Tolstoyçu» olmuşam.

Ancaq illər keçdikcə hərdən elə məqamlar olur ki, ovqat (və yaş! və dünyanın işləri!) elə bil, «Tolstoyçu»nu «Dostoyevskiçi»ləşdirməyə başlayır...

«MUSİQİNİN ŞEKSPİRİ»

Mosartı «musiqinin Şekspiri» adlandırırlar. Ancaq Veysin Romanındakı¹ Mosart «musiqinin Şekspiri»ndən çox, «musiqinin Düması»dır.

AYZEK ƏZİMOV HAQQINDA

Moskvada möhkəm qar yağır (elə indi də yağır) və mən də «Moskva» mehmanxanasındakı (sən ey doğma məkan!) nömrəmdə oturub burnumu çəkə-çəkə Ayzek Əzimovun «Boş bir şey» adlı bir hekayəsini tərcümə edirdim və indicə də son nöqtəni qoydum.

Onun kitabını vestübüldəki qəzet köşkündə işləyən qızdan «əlbərcu» almışam.

Deyə bilmərəm ki, bu hekayə mənim çox xoşuma gəldi, ona görə də tərcümə etdim; yox, möhkəm zökəm olmuşam, küçəyə

¹ Сөһбәт Девид Вејсин “Илаһи вә һәјати» романындан кедир.

çıxa bilmirəm, Bakıya da qatarla hələ sabah günorta yola düşəcəyəm; əlim dinc durmadı.

Ümumiyyətlə, Ayzek Əzimov məndə qərribə bir hissiyyat yaradır: onun fantastik əsərlərini oxuduqca, mənə elə gəlir ki, bu yazıçı bugünün və gələcəyin yox, əksinə, keçmişin yazıçısıdır...

Keçmişin gələcək haqqında yazan yazıçısı.

YAZIQ KOROĞLU, BƏDBƏXT QAÇAQ NƏBİ

Elə yazıçılar var ki, xalqın məişətini, etnoqrafik detalları kitablarından öyrəniblər və onların yazılarını oxuyanda məndə elə bir təəssürat yaranır ki, elə bil, Koroğlu boynuna qalstuk taxıb, yaxud Qaçaq Nəbi başına şlyapa qoyub...

YAZILMAMIŞ ROMAN

Neçə illərdən bəri fikrimdə indiyə qədər yazmadığım (amma çox yazmaq istədiyim!) və çox güman ki, heç zaman da yazıbilməyəcəyim (həmişə də təəssüf edəcəyim!) bir roman var: «A»nın sərgüzəşti».

«A» adi bir hərfdir və bir yazıçı da hər gecə məkinanın arxasına keçib yaşı əllini haqlamaqda olan bir qadınla özündən xeyli cavan bir oğlan arasındakı məhəbbətdən bəhs edən roman yazır və bütün hadisələri də yazıçıdan xoşu gəlməyən həmin «A» hərfi cürbəcür sözlərə düşə-düşə (məs.: insAn, qAdın, xəyAnət, səAdət, dünyA, Axmaq, Ağıllı və s., və i.a.) həmin sözlərin mənası ilə bağlı yazıçının romanının süjetinə müdaxilə edə-edə nağıl edir: yazıçıya istehza edə-edə, bəzən ona bəraət qazandıra-qazandıra, onunla razılaşıra, ya razılaşmayaraq, onun yazdıqlarının əksini göstərərək, yaxud onun yazmadıqlarını, yazıbilmədiklərini və ya yazmaq istəmədiklərini danışa-danışa – bir sözlə, insan xislətindən bəhs edən ayrı-ayrı hekayələrdən («A»nın söylədikləri) və yazıçının yazdığı romandan ibarət bir roman.

MİLLİ ƏDƏBİYYATDA ƏDƏBİ ƏNƏNƏ BARƏDƏ

Milli ədəbiyyatda ədəbi ənənə, şübhəsiz ki, ciddi faktordur, amma heç vaxtlə müəyyənləşdirici deyil.

Əgər belə olmasaydı, onda gərək, misal üçün, XIX əsrdən əvvəl romanı olmayan rus ədəbiyyatında «Anna Karenina», «Hərb və sülh» təkamül yolu ilə üç yüz ildən-beş yüz ildən sonra yaranaydı.

Yaxud Azərbaycan ədəbiyyatında Axundov hadisəsi (birdən-birə parlaq komediyalar!), Məmmədquluzadə hadisəsi (birdən-birə parlaq hekayələr!) mümkün olmazdı.

SUN POEZİYASI HAQQINDA

Bərək soyuqlamışdım, düz doqquz gün işə çıxmadım və bu doqquz gündə təxminən iki min misra klassik yapon xokkusunu tərcümə etdim, giriş sözü və şərhlər yazdım.

İstəyirəm bunları ayrıca bir kitab kimi nəşr etdirim və əgər nəşr etdirə bilsəm¹, bu, Azərbaycan dilində ilk yapon poeziyası (ümumiyyətlə, yapon ədəbiyyatı) kitabı olacaq.

Klassik yapon və Çin ədəbiyyatı haqqında xeyli kitab oxudum və o qədər həvəsləndim ki, indi də Sun sülaləsi dövrü (X–XIII əsrlər) Çin poeziyasından nümunələr tərcümə etmək istədim: o nümunələri seçdim, Çin ədəbiyyatı və tarixi ilə bağlı cürbəcür sorğu kitabları topladım ki, tərcümə zamanı lazım olacaq və eləcə həvəslə də qollarımı çırmalayıb işə başladım, amma... amma bu işdən bir şey çıxmadı.

Mənim beləcə müflisə uğramağımın səbəbi onda deyildi ki, xokkular Sun poeziyasına nisbətən daha yığcamdır və orada hissiyatı ifadə edən atributlar nisbətən konkretidir – bu öz yerində, – amma əsas məsələ orasındadır ki, Sun poeziyası cürbəcür rəmzlərlə, eyhamlarla, öz dövrünün və özündən əvvəlki Tan dövrünün yazılı ədəbiyyatından sitatlarla, xüsusi şərhə ehtiyacı

¹ “Нөркизин биржә чичәји» адлы бу китаб 1979-жу илдә нәшр олунду.

olan obrazlarla o qədər zəngindir ki, onları Azərbaycan dilinə tərcümə etmək mümkün deyil.

Daha doğrusu, mənim üçün mümkün olmadı.

Gərək ömrünü bu işə həsr edəsən, onda, bəlkə bir şey çıxdı.

İBSEN MƏRHƏLƏSİ

Antik dramaturgiyadan sonra, Şekspir dünya dramaturgiyasında yeni mərhələ yaratdı.

Şekspirdən sonrakı mərhələni isə, İbsen yaratdı.

Hətta Çexov da İbsen mərhələsinin nümayəndəsidir (gizli, «maskalanmış» nümayəndəsi).

Müasir dramaturgiyanın atası İbsendir.

Şekspir – baba, antik dramaturgiya – bünövrədir.

MORİAK VƏ MORUA HAQQINDA

Fransua Moriak və Andre Morua mənim üçün, müasir Fransız ədəbiyyatının Don Kixotu və Sanço Pansasıdır.

Ancaq hansı tamam Don Kixotdur, hansı Sanço – demək çətinidir, çünki bəzən Moriak – Don Kixot, Morua – Sançodur, bəzən də əksinə; bu yazıçıların yeni-yeni yazıları meydana çıxdıqca, növbə də dəyişir.

Yəqin bu da maraqlıdır ki, Morua da (yadımdadır, mən onun məşhur bir hekayəsini¹ tərcümə etmişəm), Moriak da eyni ildə (1885) anadan olublar və ikisi də bu dünyadakı ömürlərində səksənə keçib (82 və 85).

SAYKAKUNUN NOVELLALARI

Üç gündür ki, İxara Saykakunun novellalarını oxuyuram. Rus ədəbiyyatşünası T.Redko-Dobrovolskaya Saykakunun adını

¹«Нежə олду ки, Пјер Душ мəшһурлашды» һекајəsi нəзəрдə ту-тулур.

avropalı müasirləri Bokkaçço, Çoser, Rable, Servantes ilə bir cərgədə çəkir.

Ancaq bu siyahı məndə, nəşə, çox qeyri-təbii bir hissiyyat yaradır.

Söhbət ondan getmir ki, Saykaku bu nəhənglərlə bir sırada durmağa layiq deyil.

Saykaku buna layiqdir. Bu dünyada yaşadığı 51 il kifayət edib ki, 350 ildən sonra da o, Yaponiyanı və yaponları eyni dəqiqlik və dərinliklə tanıdı bilsin, yaddaşa hopdursun, hadisələri və tipləri əyani şəkildə sənin gözlərinin qarşısında canlandırsın.

Məsələ burasındadır ki, (bu, əlbəttə, mənim təəssüratımdır) Saykaku (və ümumiyyətlə, klassik yapon ədəbiyyatı!) tamam başqa bir sivilisasiyanın nümayəndəsidir və hətta birdən mənə elə gəlir ki, klassik yapon ədəbiyyatı – oradakı hisslər aləmi, əxlaq kodeksi, görmək və göstərmək, duymaq və duydurmaq tərzini tamam başqa bir planetdəki həyat təcrübəsinin ifadəsidir.

ƏDƏBİ ANALOGİYA

Əlbəttə, nə taraskomlu Tartaren fransız (və dünya!) ədəbiyyatına gətirən Dodenin, nə də elə ilk tanışlıqdan bu qəhrəmanı qəbul etmiş oxucuların xəbəri vardı ki, uzaq bir məmləkətdə – Azərbaycanda, əsrlərdən bəridir ki, bu surət (Ovçu Pirim adıyla) Azərbaycan xalqının folklorunda ovçuluqla məşğuldur.

DRÜYON GERÇƏKLİKDƏN QORXDU

Moris Drüyon müasir dünyanın güclüləri haqqında yaza-yaza, onun istedadı çox dərinlərə varmağa başladı və elə bil ki, Drüyon o dərinlikdə boğulmaqdan qorxdı (dəhşətə gəldi?!).
və tarixə üz tutdu.

Mənim üçün, «Dünyanın güclüləri»ni yazan Drüyon böyük yazıçıdır və o, Söz deyir.

«Lənətə gəlmiş krallar» silsiləsini yazan Drüyon isə, əlbəttə,

istedadlıdır, amma o, bir yazıçı kimi, öz istedadını aldatmaqla məşğuldur.

QORKİYƏ DƏYƏN ZƏRBƏLƏR

SSRİ XX əsrdə Qorkiyə iki dəfə ağır zərbə vurdu: Birinci dəfə – totalitar bir dövlət kimi, nəyin bahasına olursa-olsun, Qorkini bütələşdirəndə və bu bütələşməyə inzibati təsdiq möhürü vuranda.

İkinci dəfə süqutundan sonra – konyunktur (bu dəfə demokratiya konyunkturası!) əsaslarda meydana çıxmış yeni ədəbi generasiya nəyin bahasına olursa-olsun, Qorkini kiçiltməyə başlayanda.

Güman edirəm ki, XXI əsrdə Qorki – nəhayət, özü olacaq.

METOMARFOZA

XIX əsrin birinci yarısında Lermontov «zəmanənin qəhrəmanı»nı – Peçorini kəşf etdi, ancaq XIX əsr XX əsrə yaxınlaşmağa başladığıca «zəmanənin qəhrəmanı» Mopassanın «əziz dost»una – Jorj Dyuruaya çevrildi.

KONRAD SİRRİ

C.Konrad mənim üçün XIX əsr ədəbiyyatının və ümumiyyətlə, ədəbiyyatın qəribə, anlaşılmaz bir hadisəsidir (möcüzəsidir?!).

Yəhudi Heyne böyük alman şairidir, Almaniya doğulub, alman dilində yazıb və onun yaradıcılığı Almaniyanı ifadə edir.

Ukraynalı Qoqol böyük rus yazıçısıdır, Rusiyada doğulub, rus dilində yazıb və «Ölü canlar» da, «Müfəttiş» də başdan-başa sırf rus tipajlarından ibarətdir.

Rus Nabokov Rusiyada anadan oldu, mühacirətə getdi, ingilis dilində yazmağa başladı, amma rus yazıçısı olaraq qaldı,

onun yazıları məhz rus təfəkkür tərzinin məhsuludur.

Əlbəttə, bu cür nümunələrin sayını çox artırmaq olar, mən ilk ağılıma gələnləri yazdım.

Polşalı C. Konrad ancaq 23 yaşında İngiltərəyə gedir, orada dənizçiliyə başlayır və... ingilis yazıçısı olur!

Möcüzədir, amma fakt budur: ingilis ədəbiyyatının gələcək stilisti və klassiki bu ədəbiyyatı ilk dəfə Polşa dilindəki tərcümələrdə oxumuşdu.

«Lord Cim», «Nestromo», «Məxfi casus» – bunlar hamısı ilk cümləsindən son cümləsinə kimi, ingilis yazıçısının özünü-fadəsidir.

Həqiqətən, bir sirri-xudadır!

PARLAQ GEMOFRİDİT İSTEDAD

Mən ədəbiyyatı kişi yazıçılara və qadın yazıçılara bölməyi düzgün hesab etmirəm. Ədəbiyyatın yeganə meyarı – istedaddır.

Ancaq bəzən istedad da xasiyyət, hissiyyat kimi, öz sahibinin cinsini biruzə verir.

Bu mənada F.Saqan, təbii ki, kişi yazıçı deyil.

Amma «Salam, qüssə», «Qəmgin baxış», «Soyuq suda bir az günəş» kimi əsərlərində, xüsusən, «Siz Bramsı sevirsinizmi?» povestində qadın yazıçı da deyil.

Ən yaxşı əsərlərində – elə həmin «Siz Bramsı sevirsinizmi?»də Saqan parlaq istədədə malik gemofriditdir.

XX ƏSRİN NƏSRİ

XIX əsrin hegemon (!) – dünya nəsrinin istiqamətini müəyyən edən – nəsrilə ilk növbədə rus (Tolstoy, Dostoyevski, Turgenov, Qoqol, Çexov...) və fransız (Balzak, Stendal, Hüqo, Zolya, Flober, Mopassan...) nəsrilədir.

XX əsrin isə, bu mənada nəsrilə ilk növbədə alman nəsrilədir (T.Mann, F.Kafka, L.Feyxtvanger, S.Sveyk, H.Mann, A.Sveyk, E.M.Remark, H.Böll...).

Belə bir bölgü, təbii ki, mənim içimdəki hiss-həyəcanın, mənim düşüncələrimin ifadəsidir.

Misal üçün, atam başqa fikirdədir. İlyas Əfəndiyev üçün XX əsrin nəsrri, ilk növbədə, ABŞ nəsrri: Folkner, Heminquey, Dos Passos, Steynbek, Kolduell, Sellincer, Apdayk...

CEK LONDON SAFLIĞI

Məndə həmişə belə bir təəssürat (bəlkə də bu yerdə «belə bir hissiyyat» demək yerinə düşər) olub ki, Cek London antik tragediya qəhrəmanlarından biridir və iki minillik zamanın üzərindən adlayaraq birdən-birə XX əsrə gəlib çıxıb.

Əsrlər bir-birini əvəz etdi, rıyanın miqyası artdı, atom bombaları İsgəndərin, Hannibalın, Spartakın qəhrəmanlığını əlçətməz, ünyetməz bir mənəvi uzaqlığa atdı, partiya qurultayları antik senatları gülünc və gücsüz şeyə çevirdi və s., və i.a., amma Cek London elə bil ki, bütün bunlardan xəbərsiz XX əsrə gəlmişdi və tab gətirmədi.

«QIZIL İNSAN» HAQQINDA

Siyasi taleləri gətirməyən xalqların belə bir tarixi «bəxtsizlikləri» çox zaman onların ədəbiyyatının da tanınma miqyasına, şöhrətinə, nümunələrinin dünya ədəbiyyatı kontekstində layiqli yer tuta bilməsinə təsir edir.

Mən «Qızıl insan»¹ XIX əsr dünya ədəbiyyatının çox əhəmiyyətli romanlarından biri hesab edirəm və o Fransada yaranmışdı, müəllifinin adı heç şübhəsiz ki, Zolya ilə, Flober ilə, Mopassan ilə birgə çəkilərdi, dərsliklərə salınardı.

«Qızıl insan» ədəbiyyatda çox dərin psixoloji təsvir bacarığı (iqtidarı!) tələb edən «Sergiy Ata»² xəttinin bir nümunəsidir və yazıçı qəhrəmanı Mixay Timarin xislətindəki o qatları açıb ki, bunu yalnız Allah vergisi dediyimiz o istedad edə bilər.

Bu gün «Qızıl insan»la Macarıstandan kənardan ancaq macar ədəbiyyatı mütəxəssisləri tanışdır.

¹ Сəһбət мажар јазычысы Мор Јокаининин романындан кедир.

² Л.Толстојун повести.

«Qızıl insan»dan sonrakı bu təəssüratı yazıram, amma bircən fikrimdə suallar yaranır:

Bəs, necə oldu balaca Norveçdən İbsen və Hamsun dünya ədəbiyyatında bu dərəcədə yüksək bir yer tutdu?

Bəs, kiçicik İslandiya – Laksnes?

Amma hər halda...

RAMSESLƏR ROMAN YAZMAĞA SÖVQ EDİR

Pyer Montenin faraonlar dövründə misirlilərin gündəlik güzəranını təsvir edən «Ramseslər Misiri» monoqrafiyasını mən elə bir həvəslə oxudum ki (gecə 12-də başladım ki, bir-iki səhifədən sonra yatım və... səhər saat 5-də bitirdim), son vaxtlar belə bir maraqla oxumağım yadıma gəlmir.

Çox böyük zəhmətin, tədqiqatın, yaradıcı ehtirasın nəticəsidir.

Ancaq beynimdə bu kitaba qarşı nankor bir fikir dolaşmaqdadır: Floberin kiçicik «Solombo»su, yaxud Feyxtvangerin «Yalançı Neron»u qədim dünyanı mənə daha artıq tanıtmışdı...

Yəqin ona görə ki, bu monoqrafiyada bütün ritual və mərasimlərin, məişətin, dini, ictimai-siyasi institutların, qurumların, səyahətlərin, mədəniyyətin, qanunların dəqiq təsviri var, amma... canlı insan yoxdur (elmi monoqrafiyada elə belə də olmalıdır!).

Və yəqin elə ona görə də bu monoqrafiyanı oxuyandan sonra, adam qədim Misir haqqında roman yazmaq istəyir...

XƏSİSLƏR MÜXTƏLİFDİR

Dünya ədəbiyyatında bir silsilə xəsis surəti var. **K l a s s i k** nümunə: Hobsek¹.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında da yüksək bədii-estetik səviyyəli surətlər xətti – xəsislər – var: Hacı Qara, Hacı Qənbər, Məşədi İbad...

¹ Балзакын сјниадлы әсәринин гәһрәманы.

Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatındakı bu surətlər qalereyası dünya ədəbiyyatındakı klassik xəsisdən xeyli fərqlənir.

Hobsek qızılın quludur. Yalnız qızıl – başqa bir şey onu maraqlandırmır və bu mənada Hobsekin bütün insani hissləri, əgər belə demək olarsa, qullaşmışdır.

Hacı Qara, Hacı Qənbər, xüsusən, Məşədi İbad isə, qul deyil, onlar canlı insanlardır, igidlik nümayiş etdirmək istəyirlər, cavan və gözəl qızlarla eşqbazlıq əzmindədirlər, bir sözlə, bu adamların mənəvi dünyasında mal-dövlətin çox böyük hörməti var, hətta onlarda tipik xəsis xüsusiyyətləri açıq-aşkardır (əlli yaşlı Məşədi İbad gənc bir qızla eşqbazlıq sövdasına düşüb min-min, yüz-yüz pul xərcləyir, amma Hambalın iyirmi qəpiyini verməyə ürək eləmir!), amma bu, Hacılardan da, Məşədinin də kolo-ritini nəinki azaldır, əksinə, daha da artırır.

Hobsek primitiv və misgin olduğu qədər də qorxuncdur, ondan qorxursan.

Bizim Hacılar, Məşədimiz isə qorxunc deyil, gülüncdürlər və şəxsən mən böyük məmmuniyyətlə onlarla bir məclisdə iştirak edərdim, yola çıxardım, hətta onlarla dostluq da edərdim.

ÇABA AMİREDJİBİNİN «DATA TUTAŞXIA»SI VƏ «İNCƏ MEMET»

«İncə Memet»dən¹ sonra «Data tutaşxia» ilkin fəsillərdə mənə, deyilmişlərin təkrarı kimi göründü, ancaq Data Memetə nisbətən intellektualdır və bu romanın – «Data»nın ən maraqlı cəhəti orasındadır ki, Data surətində ibtidai igidliklə (at belindəki igidlik! Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Süleyman igidliyi!) intellektuallığın (fəlsəfi dünyagörüşünün demirəm, məhz intellektuallığın) çox üzvi, təbii bir vəhdəti var.

Şəxsən mənə bu böyük (həcm etibarilə) romanı oxudan, həm də maraqla oxudan da həmin o vəhdətin bədii ifadəsidir.

¹ Јашар Камалын романы.

ƏDƏBİYYATA ORTODOKS MÜNASİBƏT

Sovet ədəbiyyatşünaslığı yalançı və çox zaman da məntiqsiz, şəttə gülünc bir model düzəldir və nəyin bahasına olursa-olsun, tədqiq obyektini həmin modelin içinə pərçim etməklə məşğul olur.

Neçə müddətdi ki, Balzaki oxuyuram.

Dünən Axundova¹ getmişdim (köhnə adətlə!), A.Puzikovun vaxtılı Moskvada nəşr olunmuş «Onore Balzak» kitabını kortotekada gördüm və götürüb oxudum.

Yazır: «Burjua cəmiyyəti insanları bir-birindən ayırdı, insanı insanla bağlayan bütün telləri dağıtdı»², guya ki, bizim bu gözəl sosializm cəmiyyətində, yaxud qədim quldarlıq cəmiyyətində insanlar yalnız bir-birinin üzündən öpməklə məşğul imiş...

1937-də bizdə belə olub, yoxsa qədim Romadakı qladiator döyüşlərində, yaxud Kolumb Amerikanı kəşf edəndə? Nə zaman?

Və Puzikov beləcə müəyyənləşdirdiyi «burjua cəmiyyətinin» irticası kontekstində «İnsanlıq komediyası»nı təhlil etməyə başlayır, əslində isə Balzaki bəhanə edib «burjua cəmiyyəti»nin ifşasıyla məşğul olur.

Buna görə də onun kitabı ədəbiyyatşünaslıq əsərindən çox, «Kommunizmin əsasları»nı öyrənmək üçün yardımçı (yalançı!) ədəbiyyata oxşayır

Bu kitabın nəşrindən düz on dörd il keçib, amma heç nə dəyişməyib, sovet ədəbiyyatşünaslığı elə hey «Kommunizmin əsasları»nı öyrənməklə məşğuldur və bu məktəbi bitirmək isə, heç cürə mümkün deyil.

XX ƏSRİN NAĞILI

Folklorun konkret tarixi yoxdur, bu, aydın məsələdir, amma «Mavi Quş» mənim üçün tam dəqiqliyi ilə XX əsrin nağılıdır.

Ona görə yox ki, bu nağılın müəllifi var və Meterlink bunu XX əsrdə yazıb.

Ona görə ki, XX əsrin heç bir elmi-texniki atributu olmayan bu əsər – bu məlakələr və ruhlar nağılı məhz XX əsrin bədii özünüifadəsidir.

¹ Səhbət M.Ф.Ахундов адына Дөвләт Китабханасындан кедир.

² А.Пузиков. Оное Балзак, М., 1955, стр. 72.

GECİKMİŞ KƏŞFLƏR

Bu gün biz Markesi, Kortasarı, Amadunu, Asturiası oxuya-oxuya Latin Amerikası ədəbiyyatını kəşf edirik, bu yazıçılar elə bil ki, bir qəfil (və naməlum!) əsmlə birdən-birə, tamam göz-lənilmədən bizim həyatımıza daxil oldu.

Amma, sən demə, bu, gecikmiş kəşf imiş.

Dünən gecə «Don Ramironun şöhrəti» romanını¹ oxudum, əsrin əvvəllərində yazılıb və mən bütün günü onun təəssüratı altında yəm və bu təəssürat tamam yeni, təzə bir aləmdən xəbər verir: bu – rus, fransız, yaxud ingilis, hətta ispan (Latin Amerikası-na ən yaxını və Braziliyadan savayı eyni dillisi) yox, mənim üçün məhz yeni bir dünyanın – Latin Amerikasının prozasıdır.

Əsrin birinci onilliyində yazılmış «Don Ramironun şöhrə-ti»ndə mən, «Yüz ilin tənhalığı»nın² da, «Donna Flor və onun iki əri»nin³ də, «Qısa ömür»ün⁴ də, «Fırtına»nın⁵ da, «Artemio Kru-sun ölümü»nün⁶ də – XX əsrin bu böyük romanlarının başlanğı-cını nəinki hiss etdim, az qala əyani şəkildə gördüm və yəqin ki, Latin Amerikasının «Don Ramironun şöhrəti» kimi başqa ro-manları da var, sadəcə olaraq, mənim onlardan xəbərim yoxdur.

PSIXOLOJİ «QADIN» NƏSRİ, YOXSAQADIN PSIXOLOJİSİ?

Tədqiqatçılar, o cümlədən, N.Siqal, yazırlar ki, fransız ədəbiy-yyatında «psixoloji «qadın» romanı» hesab olunan romanlar bünövrələrini «Şahzadə qız Klevskaaya»dan götürür⁷.

Ancaq mənim üçün «Şahzadə qız Klevskaaya»da Fransuaza Saqandan qat-qat artıq dərəcədə, «Madam Bovari»nin⁸ başlanğı-

¹ Аркентина жазычысы Енрике Ларретанын романы.

² Маркесин романы.

³ Амадунун романы.

⁴ Орнеттинин романы.

⁵ Астуриасын романы.

⁶ Фуентесин романы.

⁷ Мари Мадлен де Лафажет. «Принсесса Клевскаја», М., 1959, стр. 5.

⁸ Г.Флоберин романы.

cı var, yəni fransız ədəbiyyatındakı «Madam Bovari» xətti, elə bil ki, oradan başlayır.

«Madam Bovari» xətti ilə rus ədəbiyyatındakı «Anna Karenina» xətti bir-birinə bənzəyir, amma bu, tamam zahiri bənzəyişdir, çünki onların mayası başqadır.

«Anna Karenina» xətti daha artıq sərtidir, buradakı hisslər daha artıq gizlindədir, qapalıdır, «Madam Bovari» xəttinin hisslər aləmi isə çılpəkdir, daha çılğın və görümlüdür.

BALZAKIN... FRANSIZ DİLİNƏ YENİ TƏRCÜMƏSİ

Filipp Erianın «Tərbiyəsiz uşaqlar» romanı heç şübhəsiz ki, istedadlı bir qələmin bəhrəsidir və orijinal əsərdir.

Ancaq bu romanı oxuduqca bir hiss həmişə mənimlə idi: elə bil ki, Eria Balzaki qabağına qoyub zamanı, adları, hadisələri dəyişdirə-dəyişdirə üzünü köçürüb.

TAMAM MÜXTƏLİF BUCAQLARDAN DÜNYAYA BAXIŞ

Son vaxtlar qədim (VIII – IX əsrlər) Çin yazıçıları Xan Yuy və Lyu Tszun-yuanın (klassik Çin ədəbiyyatının böyük nümayəndələri hesab olunurlar) hekayələrini (bəlkə də «hadisə təsvirləri»ni demək daha düz olar), pritçalarını, başqa (janrsız! hər halda mən onların «nə» olduğunu müəyyən edə bilmədim!) yazılarını oxudum, sonra Çin xalq nağıllarını oxudum, nəhayət, bu gün səhər ikicildli «Qızıl güldəndə gavalı çiçəkləri, yaxud Tszin, Pin, Mey» adlı XVI əsr müəllifsiz Çin romanını oxuyub qurtardım.

Hamısı, xüsusən, nağıllar çox maraqlıdır, bəzən detallar, ştrixlər, hətta heyrətəməlidir, amma... tamam yaddır!

Mən İslam, Şərq aləmini demirəm, almanların, yaxud ingilislərin, fransızların, yaxud slavyan xalqlarının, hətta ən ucqar Afrika xalqlarının folklorunu oxuyanda Azərbaycan folkloru ilə

səsləşən məqamlarla, motivlərlə, bəzən üst-üstə düşən hadisələrin təsviri ilə daima rastlaşmışam, ancaq Çin folklorunda, qədim Çin ədəbiyyatında mən bircə dəfə də olsun, belə bir şeylə rastlaşmadım.

Hətta hadisə, situasiya oxşarlıqları olanda da, onların bədii-psixoloji təqdimatı elədir ki, əgər belə demək mümkünsə, «yad oxşarlıq»dır, bu oxşarlıqda təbii bir yaxınlıq yox, elə bil ki, süni imitasiya var; tanışdır (daha doğrusu, tanış kimidir), amma yaddır, elə bil ki, aranı qalın və buz kimi soyuq bir şüşə qatı kəsib, o tərəfdə nəsə, tanış bir şey görürsən, amma ona toxunmaq, götürüb o tərəfinə, bu tərəfinə baxmaq, doğmalığını hiss etmək mümkün deyil.

Bunun səbəbi – bədii təfəkkür tərzinin, dünyagörümünün (görüşünün yox, görümünün!) müxtəlifliyində, bədii keyfiyyət, bədii meyar, bədii müqayisə fərqiindədir.

İkinci bir səbəb də var (və əslində bu elə birinci səbəbdən doğur): B.Riftin nağıllara ön sözdə yazır ki, «Feodal Çin əsrlər boyu çinovniklər imperiyası kimi tanınıb».¹

Mən bu kitabları oxuduqca, onlarda bilavasitə xalqın bədii özünüifadəsini (bizim folklorunda olduğu kimi) yox, məhz çinovniklər dünyasının, çinovniklər hissiyyatının (əlbəttə, onlar da insandır!) özünüifadəsini gördüm.

BRANNER DEMƏK İSTƏDİKLƏRİNİN HAMISINI BİR KİTABDA DEDİ

Elə yazıçılar var ki, onun bircə yazısını oxumaq kifayətdir ki, maqnit kimi səni özünə çəksin, hətta səndə nəsə manikal bir həvəs yaratsın və sən bir müddət gecə-gündüz onu oxuyasan.

Yadıma gəlir, doqquzuncu sinifdə idim. Napoleon haqqında rus dilində nə çıxmışdysa tapıb oxuyurdum və o zaman Stefan Sveykin «Bir də qayıtmayacaq an» adlı on-on birsəhifəlik bir yazısını oxudum: 18 iyun 1815-ci ildə Vaterloo döyüşü zamanı ge-

¹ Китайские народные сказки, Москва, 1972, стр. 17

neral Qruşi Napoleona köməyə gedə bilmir və bu sənədli novel-la da dahiyənə psixoloji təfərrüatla həmin hadisəni təsvir edirdi.

O vaxta qədər mən Stefan Sveyqi oxumamışdım və o kiçik yazıdan sonra Napoleon yalan oldu və mən Sveykin nəyi vardısa, hamısını oxumağa başladım.

Bütün bunları indi ona görə xatırladım ki, dünən Hans Kristian Brannerin hekayələrini oxudum («İnostrannaya literatura»nın kitabxanası) seriyasından nəşr olunub və ümumiyyətlə, axır vaxtlar¹ həmin seriyadan gözəl kitablar nəşr olunur, çox xoşuma gəldi, hətta onlardan birini – «Yazıçı və qız», əgər mən XX əsrin hekayə antologiyasını hazırlasaydım, ora daxil edərdim.

Bu yazıçının məşhur romanları var, amma... Branner elə bil ki, demək istədiklərinin hamısını hekayələrində mənə dedi və mənə bu gözəl yazıçının romanlarını tapıb oxumaq həvəsi qalmadı.

FƏXRƏDDİN SƏMİMİLİYİ

Bu günlərdə² Ömər Faiq Nemanzadə haqqında bir esse yazdım və XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk onilliyində yazıb-yaratmış, fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan maarifçilərinin adını çəkmək istəyəndə o maarifçilərin sırasında sövq-təbii olaraq az qala Fəxrəddinin³ də adını yazacaqdım.

Fəxrəddin – olsun ki, bir o qədər də sanballı, daha artıq bir səriştə ilə bədii nöqtəsi, estetik möhürü vurulmuş (!) bir əsərin qəhrəmanı deyil, dramaturji baxımdan iradlar doğurur, amma, o, son dərəcə səmimidir və onu canlı edən, yada salan, az qala, canlı bir varlıq kimi mənim qələmimin ucuna gətirən də bu səmimilikdir.

¹ Браннерин «Кәти» адлы һәмтин китабы 1987-жи илдә Москвада нәшр олунуб вә јәгин сәһбәт дә һәмтин вахтдан кедир.

² Мән Ө.Ф.Неманзадә һаггындакы һәмтин ессени 1983-жү илдә јазмышам.

³ Сәһбәт Н.Б.Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фажиәсинин гәһрәманындан кедир.

YANIN TRILOGİYASI

V Yan gənclik çağlarında – o vaxtlar ki, jurnalistliklə məşğul idi və səyyahlıq edirdi – at belində Qaraqum çöllərini, Hivədən tutmuş Buxarayacan məşhur Orta Asiya diyarlarını, İran ərazisini gəzmişdi və bu səyahətləri barədə maraqlı yol qeydləri yazmışdı.

Sonra tarixi romanlar (uşaq vaxtı onun «Spartak»ını, «Finiya gəmisi»ni oxumuşdum) nəşr etdirib və yalnız uzun ömrünün axırlarında birdən-birə fakturanı tamam dəyişərək «Çingiz xan»ı, «Batı»nı, «Sonuncu dənizə doğru»nu yazıb.

Mənim üçün tamam aydındır: bu trilogiya onun o gənclik çağlarında at belindəki o səyahətlərinin ifadəsidir.

Bu üç romandakı kolorit də, tarixi yaxşı öyrənməkdən qat-qat artıq dərəcədə o səyahətlərin təəssüratından gəlir, çünki detallar o qədər canlıdır ki, onlar şəxsən görülüb, hiss edilib və o görünüş də, o hisslər də onun yazıçı yaddaşına hopub.

Bu trilogiyanın səhifələrində dünyanın mənasını, həqiqəti, ədaləti axtaran Hacı Rəhman da – o gənc səyyahın özünüifadəsidir.

Əlbəttə, Yanın istedadla yazılmış bu trilogiyası Stalin dövrünə təsadüf etməsəydi, Hacı Rəhmanın da o məna, həqiqət və ədalət axtarışları daha dərin olardı, çünki tamam aydın hiss olunur ki, müəllif sovet ideologiyası çərçivələrindən kənara çıxmaqda çox ehtiyatlıdır, o həndəvərdən uzaqlaşmağa ürək eləmir, qorxur.

ŞOU ÇEXOVU TƏRCÜMƏ EDİR

Şou «Ürəkləri sındıran ev» (yaxud «Ürəklər sındırılan ev») pyesinin janrını belə müəyyənləşdirib: «İngilis mövzularında rus üslublu fantaziya».

Bu «fantaziya»ni oxuyandan sonra, məndə elə bir təəssürat yarandı ki, Şou «Vanya dayı»nı, «Qağayı»nı və «Gilənar bağı»nı¹

¹ Антон Чеховун пјеслјери.

birləşdirib və bu kompilyasiyanı ingilis dilinə tərcümə edib, nəticədə də bu pyes yaranıb.

Olsun ki, mən bir az hissə qapılıram, amma fakt budur ki, bu pyes başdan-başa Çexovdur.

Adətən, mən Şouda İbseni görürdüm.

Ümumiyyətlə, Şou böyük (hətta dahi!) improvizatordur.

Əgər belə demək olarsa, orijinal improvizator!

İNGİLİS YAZIÇISI DA İSTİQANLI OLA BİLƏRMİŞ!

Mənim üçün XIX əsr ingilis ədəbiyyatının ən istiqanlı yazıçısı Corc Eliotdur.

Xüsusən, «Flossdakı dəyirman»da.

Bu romandakı qədər ingilis əyalət koloritinin həərətini mən nə Dikkensdə, nə Tekkereydə hiss etmişəm.

Bəlkə ona görə ki, Corc Eliot qadındır?

KAMİL YAŞEN VƏ AUQUST YAKOBSONLA BİR YERDƏ QATARLA BAKIYA GEDİRİK

Gecə düşüb, doğma 5-ci qatarla Moskvadan Bakıya qayıdıram, həmişəki kimi, kupədə təkəm və irəliddə də hələ sutkayarımlıq yol var.

Kamil Yaşenin «İnqilab şəfəqləri» adlı bir pyesini oxudum (dünən Azərin¹ stolunun üstündən götürmüşdüm).

Lenin haqqındaymış...

Mən indiyə qədər Yaşenin heç bir yazısını oxumamışdım (elə ona görə də qatarla oxumağın – bir də nə vaxt Yaşeni oxu-

¹ Тəржүмәчи вә нашір Азәр Мустафазадә о заман ССРИ Јазычылар Иттифагында Азәрбајжанын мәсләһәтчи-нүтајәндәси иди.

yacağam? – bu pyesin rusca makina yazısını Azərdən götürdüm), özünü isə tanıyıram, Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının sədridir, Bakıda, Daşkənddə onunla görüşmüşəm, xüsusən, Moskvada cürbəcür ədəbi məclislərdə onunla rastlaşırım (hər dəfə də İmranla¹ Mirzə İbrahimova salam göndərir) və həmin ədəbi məclislərdə, toplantılarda ağızını açıb bircə kəlmə də danışmır, eləcə susur – rəhmətlik Cəfər müəllim² demişkən, rəhbər dekorasiya! – amma sadə, təvazökar bir adamdır, hiss olunur ki, xeyirxahdır.

Bu yazı isə...

Allah Kamil Yaşenə kömək eləsin!..

Ümumiyyətlə, sovet Leninianası yalançı və ideal bir Lenin obrazı yaradıb və Lenin haqqında nə yazılırsa eyni qələbdən çıxır, hətta Şatrov kimi nisbətən maraqlı bir dramaturq da («Pəri xala və Lenin»lərdən³ isə, heç danışmıram!) bu qəlibi sındıra bilmir və şablon onun da istedadını üstələyir. Bu da təbii bir haldır, çünki hansı bir tarixi şəxsiyyət haqqında yazırsansa, aydın məsələdir, qəhrəman o özü olmalıdır (həyatda kimiydisə, – həmin

¹ Мөрһум җазычымыз Имран Гасымов.

² Көркәтми тәнгидчи вә театршүнас Жәфәр Жәфәров (1914 – 1972) нәзәрдә тутулур. Јадыма кәлир, 1971-жи илин әввәлләри иди, Жәфәр мүәллим Азәрбајжан КП МК-нын идеолокија үзрә катиби ишләјирди вә о заман мәни – кәңж җазычыны “Улдуз» чурнальына Баш редактор тәјин етмәк истәјирдиләр. Мәни јанына дәвәт етмишди, отуруб “Улдуз»ла бағлы сәһбәт едирдик, бирдән телефон зәнк чалды, Жәфәр мүәллим дәстәји кәтүрдү, китәсә гулаг асды, сонра: “- Ахы, мәним ора нә дәхлим вар?»- деди, јенә гулаг асды, “- Јахшы.»- дејиб дәстәји јеринә гојду, сонра да тәнә бахыб килејләнди: “- Иншаатчыларын јығынҗағы вар, дејирләр ки, тән дә орда олмалыјам...” Вә һәмишәлик һафизәтдә галымыш белә бир ифадә ишләди: “- Јыхды бизи рәһбәр декорасија олмаг!..» Јери дүшүпүшкән дејим ки, МК (Жәфәр Жәфәровун ситасында) мәним “Улдуз»а Баш редактор тәјин олунмағыта разылыг верди, Азәрбајжан комсомолунун МК Бүросу мәни һәмин вәзифәјә тәсдиг етди (“Улдуз» Јазычылар Иттифагы илә комсомолун мүштәрәк чап органы иди вә о заман республика комсомолунун Биринжи катиби вәтәшнәрвәр бир оғлан олан Рафиғ Әскәров иди), анҗаг о тәјинат баш тутмады, чүнки Јазычылар Иттифагынын сәдри ишләјән Мирзә мүәллим (Мирзә Ибраһимов) белә бир тәјинатын гәти әлејһинә чыхды. Инди бу адамларын үчү дә һаг дүңјасындадыр вә Аллах онларын үчүнә дә гәни-гәни рәһмәт еләсин.

adam!), daha yalançı bədiyyatın yaratdığı qəlib yox.

İndi də vaqon təkərlərinin sevimli çaqqa-çuku altında Avqust Yakobsonun «Oktyabr küləyi» adlı böyük (həcmə görə) bir romanını oxumağa başlamışam.

Bu eston yazıçısının adını eşitmişdim, amma indiyə qədər onun da heç bir yazısını oxumamışdım və bu kitabı yenə də dünən «Drujba»da Lenadan¹ götürdüm ki, qatarda oxuyum.

Lena dünən bu kitabı çox həvəslə mənə verdi.

Yaxşı kitabı həvəslə vermirlər.

Oxuyaq, görək...

KEÇMİŞİN XATİRƏLƏRİ MÜASİR TÜRKİYƏNİ ÖYRƏDİR

Bu il Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun rus dilində «Zorən diplomat» kitabını nəşr ediblər² və yenə də sağ olsun Nemət kişi³, onun sayəsində nəhayət ki, bu kitabı ala bildim.

Qaraosmanoğlu XX əsrin tanınmış türk nasirlərindən biridir, amma təəssüf ki, mən onun heç bir əsərini oxumamışam⁴ – rusca yoxdur, türkcə də əldə etmək mümkün deyil – və bu xatirələr həm də bir yazıçı qələminin məhsulu kimi mənim üçün maraqlı idi.

Həqiqətən də maraqla oxunur və tənzipatdan üzü bəri yeni Türkiyə tarixindən bəhs edən bu kitabın gözəl bir cəhəti ondadır ki, müasir Türkiyəni sənə daha yaxından tanıdır, dövləti hiss edirsən.

¹ Сəhbət «Дружба народов» журналынын шəбə мүдири ишлəјən тəнгидчи Јелена Мовчандан кедир.

² Нəмин китаб 1978-жи илдə нəшр едилиб.

³ Сəhbət узун иллəр Низами адына Əдəбијјат Музејинин биринжи мəртəбəсиндəки 14 нөмрəли китаб мағазасынын мүдири ишлəмиш вə јени чыхмыш китаблары əлдə етмək үчүн мəним чох дадыма чатмыш рəһмətлик Немət Худажаровдан кедир.

⁴ Сонралар мən Гараосманоглунун «Содом вə Гоморра», «Панорама» вə «Сүркүн» романларыны охудум.

TOLSTOY DÜNYA ƏDƏBİYYATININ «MATRYOŞKA»SIDIR

Aleksey K. Tolstoy – Lev Tolstoyun uzaq qohumu, gözəl rus yazıçısı (mən onun «Knyaz Serebryanı» romanını ən yaxşı rus tarixi romanlarından biri hesab edirəm).

Aleksey N. Tolstoy – Lev Tolstoya qohumluğu çatan istedadlı rus yazıçısı, «I Pyotr», «Əzablı yollarla» kimi romanların, «Mühəndis Qarinin hiperboloidi» kimi maraqlı povestin, «Bura-tinonun macəraları» kimi ölməz nağılın müəllifi.

Nikolay Tolstoy – Lev Tolstoyun böyük qardaşı və Tolstoy kimi bir tənqidçinin qəbul etdiyi rus yazıçısı (vaxtılə onun ovçu-luqla bağlı oçerklərini çox maraqla oxumuşdum). Tolstoy onun yumorunu xüsusi qiymətləndirirdi.

Sergey Tolstoy – Lev Tolstoyun oğlu, gözəl bir qələm əhli və mən onun memuarlarını rus memuar ədəbiyyatının çox layıq-li bir nümunəsi hesab edirəm.

İlya Tolstoy – Lev Tolstoyun oğlu, istedadlı yazıçı, «Meyit» və xüsusən, «Bir əclaf az olsun» kimi bu günə¹ qədər layiqli qi-y-mətini almamış rus povestlərinin müəllifi.

Lev Tolstoy – Lev Tolstoyun oğlu, yazıçı və bu adamın mə-nim üçün maraqlı cəhəti (çox güman ki, bu, «maraqlı cəhət»dən artıq dərəcədə xislət kompleksidir) odur ki, atasının (qoca Tolstoyun!) bədii əsərlərinin əksinə (əleyhinə!) bədii əsərlər ya-zırdı. Misal üçün, «Kreyser sonatası»ndakı fikirlərin, bu əsərdə-ki ab-havanın əksinə olaraq hekayələr yazmışdı, onları «Şopenin prelyudiyası» adı ilə nəşr etdirmişdi və yadıma gəlir, mən aspi-rant olanda² o kitabı Lenin kitabxanasında³ tapıb oxudum.

Tatyana Suxotina-Tolstaya – Lev Tolstoyun qızı, gözəl bir təhkiyyə və təsirli hissiyyatla yazılmış xatirələrin və gündəliyin müəllifi.

¹ Güman edirəm ki, bu gejdör səksəninжи иллəрин əvvəlləрин-дə жазылыб.

² Мəн 1965-жи илдəн 1969-жу илə кими Низами адына Əдəбијјат Институтунун əдəбијјат нəзəријјəsi үзрə аспиранты олмушам.

³ Сəһбət Москвадакы мəшһур китабханадан кедир.

Nəhayət, Sofya Andreyevna Tolstaya – Lev Tolstoyun başı bəlalı (və başa bəla!) arvadı, ikicildlik «Gündəliklər»in – Tolstoyşünaslıq və ümumiyyətlə, rus ədəbiyyatşünaslığı üçün bu əvəzsiz əsərin – müəllifi.

Bu adamların hamısı – biri az, biri çox dərəcədə – Lev Tolstoyla bağlıdır və elə bil ki, Lev Tolstoy nəhəng bir «matryoşka»dır, açırsan – içindən başqa Tolstoy çıxır, onu da açırsan – başqası çıxır...

Ancaq bu mənada Lev Tolstoy, əslində, bütün rus ədəbiyyatının «matryoşka»sıdır.

Və lap əslinə qalsa, Tolstoy (hər halda, mənim üçün belədir!) özündən sonrakı dövr, bütün dünya ədəbiyyatının «matryoşkası»dır.

ÖZÜMLƏ SÖHBƏT

– Uzun-uzadı əsrlərdən bəri Azərbaycan ədəbiyyatında sənin üçün ən faciəvi qəhrəman kimdir?

– Sabirin lirik qəhrəmanı.

SVETAYEVA FACİƏSİ

Svetayevanın həyatdakı sevgi romanlarını, məşuqəliyini, hətta Slesbiyan məhəbbətini belə, başa düşmək olar: zəngin hissiyyatlı şair, emosional, impulsiv qadındır.

Ancaq Svetayeva 1919-cu ildə ac və qorxunc Moskvada iki körpə qızını könüllü olaraq yetimxanaya verir (sonra böyüyünü geri götürür, kiçiyi isə eləcə yetimxanada vəfat edir) – bax, bunu başa düşmək mənim üçün çox müşkül bir məsələdir.

Düzdür, aclıq, mühitin Lenin – Trotski – Dzerjinski müdhişliyi (bir az sonra Stalin bu müdhişliyi inkişaf etdirib şeytani bir mərtəbəyə qaldırdı) və bu kontekstdə məişət məsələlərində tamam aciz olan tənha ananın (əri – Sergey Efron vətəndaş müharibəsi cəbhələrində qırmızılara qarşı vuruşurdu) çətinlikləri,

onun həyatın mənasını yalnız şerdə görməsi, şerlə, sənətlə yaşaması...

Bəli, bütün bunlar belə idi.

Bəli, söz yox, başdan-başa məşəqqətli bir həyatdır!

Ancaq körpə qızları öz əlinlə aparıb yetimxanaya vermək...

Yox, bütün o məşəqqətlərə baxmayaraq, bunu qəbul etmək mümkün deyil.

Bu – mənim aləmində, insan Svetayevanın faciəsidir (bəlkə «günahıdır» yazmaq doğru olar? hətta, bəlkə «cinayətidir»?).

Ancaq şair Svetayevanın faciəsi, olsun ki, daha artıq dərəcədə onun iztirab və mənəvi sarsıntılarla dolu qırx doqquz illik həyatının başqa bir epizodundadır: onun poeziyasının qəhrəmanlarından biri əri – Sergey Efrondur.

Svetayeva bir çox şerlərində ən hərarətli sətirləri Efrona həsr edib, həmin şerlərdə Efron Svetayevanın kişi cinsində olan lirası, ilham pərisi idi.

Və Sergey Efron Svetayevanı iztirablar məngənəsində sıxan s i s t e m i n bünövrəsini insan qanı, göz yaşları və iztirablarla möhkəmlədən KQB-nin casusu oldu...

Əlbəttə, mənim bu fikirlərim gecikmiş (və kənar bir insanın!) mülahizələridir.

Bütün bu faciələrin son nöqtəsini isə, Svetayeva özü qoydu: özünü asdı.

LEV TOLSTOY VƏ YENİYETMƏ YƏHUDİ QIZ

Hər dəfə qoca Tolstoyun gündəliklərini götürüb vərəqləyəndə
Həndən çox sonralar və tamam başqa bir epoxada yaşamış
balaca yəhudi qızın gündəliyi¹ mənim yadıma düşür.

Niyə?

Bilmirəm...

¹ Сөһбәт «Анна Франкын күндәлији»ндән кедир.

KİTAB VƏ İLLÜZİYALAR ALƏMİ

Anatol Frans yazırdı ki, «xoşbəxtliyin resepti – illüziyasız yaşamaqdır».

Kitab da gərək illüziyalar yaratmasın.

İllüziyalar yaradan kitab – bədbəxtlik qarçısıdır.

STALİNİZM FƏRQ QOYMUR

Gənc və istedadlı Əli Nazim də, təcrübəli professor Bəkir Çobanzadə də Əhməd Cavada burjua cəmiyyətinin «saray şairi» damğasını vururdular və onu zəmanənin vulqar-sosioloji cəbhəsindən beləcə «saray şairi» kimi «ifşa» edirdilər.

Ancaq stalinizm o «saray şairi» ilə birlikdə «ifşaçılar»a da aman vermədi, onları «ayrı-seçkilik» salmadan bir yerdə məhv etdi.

Bu gün Əhməd Cavadı da, Əli Nazimi də, Bəkir Çobanzadəni də stalinizm qurbanları lövhəsinin üzərindəki qara siyahı birləşdirir.

Deyirlər ki, 37-də bolşeviklər öz bolşevik həmkarları Ruhulla Axundovu güllələməyə apararkən onun son sözləri bu olub:

– Kaş doktor¹ sağ olaydı, diz çöküb, ondan üzr istəyəydim!

İyirminci illərin əvvəllərində «bolşevik cəbhəsindən» doktoru «millətçi», «anti-bolşevik» kimi «ifşa» edən və onu çərlədənərdən biri də Ruhulla Axundov idi...

MARTTI LARNİYƏ HƏSƏD

Martti Larninin «Dördüncü fəqərə sümüyü, yaxud zorən fırladaqçı» roman-pamfletini oxudum və bu fin yazıçısına dəhşətli dərəcədə paxıllıq etdim: nə istəyir və necə istəyir – onu da yazır.

¹ Нәриман Нәриманов нәзәрдә тытулур.

Yazır və nəşr etdirir.

Xoşbəxt insan kimdir? – mən bunu deyə bilmərəm.

Amma xoşbəxt yazıçı kimdir? – bunu deyə bilərəm: «Qlavlit»siz yazıçı.

Mən bu «xoşbəxt yazıçı» ilə keçən il¹ tanış olmuşdum: Bakıya gəlmişdi, Ensiklopediyada onunla xudmani bir görüş keçirilirdi və Rəsul Rza məni də o görüşə dəvət etmişdi.

ƏDƏBİ YADDAŞ HAQQINDA

Ədəbi yaddaş çox etibarsız bir şeydir. Rinq Lardner mənim üçün XX əsr Amerika ədəbiyyatında Kolduelldən sonra, ən böyük novellaçıdır.

Ancaq bu gün Lardneri ancaq «ədəbiyyat xəstələri» xatırlayır.

Lardnerin novellaları sərbəst, azad, başdan-başa gözəl bir iddiasızlıq nümunəsidir.

Ancaq iddiasız olmaq o demək deyil ki, unudulasan...

MOLYERİN DÖRDÜNCÜ CİLDİ

Mənim kitabxanamda Molyerin komediyalarının üç cildliyi var.

Dünən – bazar idi – bütün günü Marvionun komediyalarını oxudum və bütün günü də məndə belə bir təəssürat vardı ki, elə bil, Molyerin dördüncü cildini oxuyuram.

«Məhəbbət və təsadüf oyunu», «İkiqat vəfasızlıq», «Məhəbbətin sürprizi», «Qullar adası»... – elə bil ki, nəşriyyat səhvən bu komediyaların üzərində Molyer əvəzinə Marvio imzasını qoyub.

Gözəl bir... epiqonçuluq!

¹ Тәрқаһ сәһв етмирәмсә, сәһбәт 1970-жи илдән кедир.

KİTABIN DÜŞMƏNİ KİTABI GÖYƏ QALDIRIR

Qəzetlər, televiziya, radio Soljenitsını ifşa etməklə məşğuldur.

«Puç olmuş illüziyalar»da¹ xanım Barjetonun əyalətdən yenicə Parisə gəlmiş Lyüseni Kanalisə təqdim edərkən dediyi sözlər yadıma düşdü və gecənin bu çağında həmin yeri tapıb bir də oxudum:

«– İcazə verin, – deyə o Kanalisə müraciət etdi. – Cənab de Ryubampreni sizə təqdim edir... Onun hələ ki, adını göylərə qaldıracaq düşmənləri yoxdur.» (Ruscası: «U neqo yeşşo net vraqov, kotoriye sozdali bı yemu imya.»)

Soljenitsının kütbeyin düşmənləri isə həmin işi görürlər: onun adını göylərə qaldırırlar.

DON KİXOT KEÇMİŞDƏDİR VƏ O GƏLƏCƏKDƏN BİZƏ BAXIR

Mən İspaniyada olanda və maşınla Madriddən üzü Toledaya doğru Lamança çölləri ilə gedəndə gözlərim özümdən asılı olmayaraq yeldəyirmanları axtarırdı...

Yeldəyirmanları yox idi.

Don Kixot əbədi bir keçmişdə qalıb.

Ancaq, eyni zamanda, mənə elə gəlirdi ki, Don Kixot həm də gələcəkdə dayanıb – getdiyimiz bu yolun axırında və oradan mənə baxır (məni gözləyir?!).

MEHDİ HÜSEYN HAQQINDA

Mehdi Hüseynin istedadı onun 26 yaşındaykən yazdığı «Kin» povestində və o dövrdəki bir sıra hekayələrində «sovet ədəbiyyatı»na yox, ümumiyyətlə, ədəbiyyata – həqiqi ədəbiyyata doğru istiqamət götürmüşdü.

Ancaq sovet ideologiyası və Mehdi Hüseynin bu ideologiya-

¹ Балзакын романы.

ya fanatikcəsinə inamı onun istedadının ədəbiyyata tuşlanmış istiqamətini dəyişdi, əsərlərində istehsalat, neft, plan canlı insanları sıxışdırmağa başladı və «Abşeron»u, «Neft daşları»nı meydana çıxardı, yalançı inqilabi keçmişin dekorasiyaları «Komissar»ı, «Səhər»i ortaya qoydu.

Mehdi Hüseyn də o faciəvi yazıçılardan biri oldu ki, sovet ideologiyası sistemi onların istedadını boğdu.

Ancaq illərin təcrübəsi, mütaliəsi (o, yüksək mütaliəli və yüksək də mədəniyyətə malik bir adam idi) və düşüncələri onun son hekayələrində («Rəqiblər»), sonuncu romanında («Yeraltı çaylar dənizə axır») yenə də istiqaməti həqiqi ədəbiyyat dediyimiz mənəvi məkana doğru yönəltdi.

Bu dəfə də əcəl imkan vermədi.

KEÇƏL HƏMZƏYƏ HÖRMƏTLƏ VƏ YAXUD SÖZÜN SEHRİ

Bədii Sözün gücü, sehri – bu, axır həddi olmayan, sonsuz bir şeydir.

Koroğlu böyük bir qəhrəmanlıq eposunun baş personajı, bədii qəhrəmanıdır, xalq sevib, əzizləyib, onu vəsf edib və əsrlər boyu davam edən yaradıcılıq prosesində Koroğlunun yüksək bədii-estetik səviyyədə surətini yaradıb.

Keçəl Həməzə – formal meyarlarla yanaşsaq, epizodik bir surətdir, amma bədii Sözün həmin gücü, sehri nəticəsində o (Keçəl Həməzə), mənim üçün bir bədii surət kimi, Koroğludan aşağı deyil, hətta bəlkə də yuxarıdır.

O BİRİ DÜNYA VƏ HAMLET

Hamlet o biri dünyadan gəlmiş Kölgə ilə görüşəndən sonra, bu dünyanı (xisləti!) dərk etməyə başlayır və xislətin riyası onun üçün bütün hissələri üstələyir, Hamlet nəinki əmisi Klavdiyə və anası Hertrudaya düşmən kəsilir, hətta Ofelya kimi günahsız bir məxluqu belə, faktiki olaraq dəli edir və onun intiharının səbəbkarı olur, gənclik dostları Gildensterni və Rozenkransı da

düşmən bilir, axırda özü də məhv olur.
O biri dünyadan gəlmiş o Kölgə kimdir?
Ədalət carçısı, yoxsa günahkar?

ALIN YAZISI BƏZƏN ÇAŞIR?

Əgər, həqiqətən, alın yazısı deyilən bir şey varsa, ədəbi talelə bağlı bəzən onu başa düşmək çətin olur.

Əliqulu Qəmküsarin əsərlərini xronoloji ardıcılıqla oxuduqca görürsən ki, bu adam get-gedə daha artıq dolur, daha dərinlərə getmək üçün fərdi zəmin yaranır, yəni onun istedadı elə köklənib və bu proses elə gedir ki, indilərdə böyük (hələ deyə bilmədiyini!) bədii Söz deyəcək, amma birdən-birə – 39 yaşında – Tiflisdə qətlə yetirildi və o Söz də eləcə deyilmədi.

Qəmküsarla bağlı bu fikri dünən yazmışam, bu gün isə bir az dəqiqləşdirmək istəyirəm.

Çox böyük sənətkarlar olub ki, cavan yaşlarında həyatdan gediblər və onların istedadı da bu qısa müddətdə öz Sözüünü deyib. Əlbəttə, tale (həmin alın yazısı!) imkan versəydi Bayron, yaxud Lermontov, yaxud bizim müasirimiz Əli Kərim daha artıq yazacaqdılar və onların vaxtsız ölümü bizi neçə-neçə yazılmamış (və heç zaman da yazılmayacaq!) əsərlərdən məhrum etdi.

Bir də var ki, deyilənlər hələ yarımçıqdır, amma istedad dolur, o böyük Sözü deməyə hazırlaşır (onu o alın yazısı hazırlayır!), tamam ərəfədədir və birdən-birə həyat qırılır.

Nə üçün?

Nə üçün hazırlayırdın və nə üçün qırdın?

YAZILI ƏDƏBİYYATLA ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATIN ÜZVİ VƏHDƏTİ

Bələ təsəvvür edək ki, ipin biri yazılı ədəbiyyatdan gəlir, o biri folklordan və bunların ən təbii hörüyü, toxunması – mənim üçün «Ulenspiigel»dir¹.

¹ Де Костерин əsəri.

POLONSKİNİN NƏSRİ HAQQINDA

Yakov Polonski – bizim Mirzə Fətəli ilə birlikdə Qafqaz nəməstnikinin idarəsində işləyən bu şair – hekayə və povest yazanda, elə bil ki, istedadını (istedadı isə şəxsizdir!) zorlayır, amma sənədli nəsrdə (xüsusən, «Gürcüstan oçerkləri»ndə) və xatirələrində (xüsusən, İvan Turgenyev haqqında) həmin istedad açılır, tərəvətli olur, cavanlaşır.

Alma ağacı əkəsən və hər gün onu sulayasan, gübrə verəsən ki, bəhrəsi armud olsun – mənasız və əbəs bir işdir.

İstedadın da öz yönü var və onu dəyişdirmək lazım deyil (çünki mümkün deyil!).

Bədbəxt o yazıçıdır ki, bunu intuitiv hiss edə bilmir.

ZİDDİYYƏTLƏR MƏNGƏNƏSİNDƏ

«Ammalat bəy»¹ başdan-başa bir-birinə zidd hisslərin, bir-birini inkar eləyən fikirlərin toplusudur: müəllif Qafqazı sevir və Qafqaza nifrət edir, Qafqazdan qorxur və Qafqazı qorxudur, Qafqazı oxşayır və Qafqazı lənətləyir...

POLKOVNİK ŞABER VƏ BİZİM ÖLÜLƏR

Mərdəkanda oturub səhərdən axşama kimi, gecədən də səhərə kimi «Ölüm hökmü»nü yazıram və mən heç vaxt hansısa yazımı bitirməyə bu cür tələsməmişəm.

Bu gün səhər birdən-birə Şaber² yadıma düşdü. Nüşabəyə zəng etdim, axşam Balzakın həmin cildini göndərdi.

Şabərin arvadı ilə söhbətində belə bir yer var:

«– Rozana!

– Eşidirəm sizi, cənab.

– Ölülər gərək qəbirdən çıxmayaydı, hə?»

¹ Сəһбәт Александр Бестучевин (Марлинскинин) повестиндөн кедир.

² Балзакын “Полковник Шабер» повестинин гәһрәтәманы.

Bir az sonra qoca polkovnik yenə bu fikrə qayıdır və qrafinyaya deyir:

«– Bəli, mən gərək qəbirə qayıdım, mən bu barədə artıq fikirləşmişəm.»

Eyni ovqat, eyni fikir, həyata və cəmiyyətə eyni münasibət bizdə də dahiyənə «Ölülər»¹ meydana çıxardı.

Və mən birdən-birə romanı bir kənara qoydum (!), bu dəfə də «Ölülər»i Bakıdan gətirib yenidən (neçənci dəfə? – yadımda deyil) ləzzətlə (və hərdən o oxucu ləzzətini deşib göynədən bir ağrı ilə!) oxudum.

ERNET TEODOR AMADEY QOFMANIN MƏSLƏHƏTÇİSİ BİZİM MOLLA NƏSRƏDDİN OLUB?

Qofmanın pişik Murr haqqındakı romanını oxuyanda (bu gün səhər bitirdim) hərdən mənə elə gəlirdi ki, Şərqdən bir Molla Nəsrəddin, yaxud bir Bəhlul Danəndə gəlib, alman pedantlığını özündən uzaqlaşdırmaq istəyən bu yazıçının yanında dayanıb və çalışıb ki, yeri düşdükcə onun satirasına, yumoruna bir hərarət gətirsin.

Və xeyli də gətirib.

BÖYÜK BƏŞƏRİ KİTABLARIN MİSSİYASI

«Manon Lesko»nu nəhayət ki, oxudum (neçə iliydi ki, günü günə satırdım).

Elə bil ki, çiynimdən bir yük götürüldü.

Və... səhər saat 5-ə işləyib, amma yuxuya gedə bilmirəm.

Orta əsrlərin sonuna doğru Avropada dalbadal böyük bəşəri

¹ Ж.Мəммəдгулузадəнин тракикомедијасы.

kitablar meydana çıxdı: «Dekameron», «Don Kixot», «Robinzon Kruzo», «Qarqantua və Pantaqrueel», «Şelmufski», «Qulliver», «Myunhauzen»... və o kitablar, elə bil ki, ayrı-ayrı gövdələrdir, dünya miqyaslı müasir nəsrə qədər gələn (və gələcəyə gedən!) ədəbi xətlər – xarakterlərin, hissiyyatın, həyata münasibətin bədii-estetik təsnifatı üzrə inkişaf edən zoğlar həmin gövdədən, həmin rişədən ayrılır.

Bu səviyyəli bəşəri kitablardan biri də şübhəsiz ki, «Manon Lesko»dur və Dünya ədəbiyyatındaki «kurtizanka»lar xətti – inkişafdan mənbəyə getsək – bizi aparıb «Manon Lesko»ya çıxaraacaq.

Bunun ən bariz nümunəsi – Mopassanın hekayələri.

Hətta xanım Bovari¹ də, Anna² da, xüsusi bir diqqət, qayğı və səliqə-sahmanla axtarsan, gedib «Manon Lesko»ya çıxır.

ŞOU DRAMATURGIYADAN QAÇA BİLMİR

Əslində, Şounun novellaları – kiçik «Surrey təpəcikləri arasında bazar günü»ndən tutmuş böyük «Allahı axtarmağa getmiş qara dərili qız»a kimi – bir pərdəli pyeslərdir.

Mən nəinki bu novellalardakı hadisələri, insanları səhnədəymiş kimi gördüm, hətta burada ifadə olunan hissləri də elə bil ki, səhnədən mənə aktyorların ifası aşılayır.

Yəqin burası da təsadüfi deyil ki, Şou özünü saxlaya bilməyir və ən yaxşı hekayələrindən birində – «Frenklin Barnabasın ailə həyatından bir şəkildə birbaşa dialoqlara keçir.

AY İŞİĞINDA

İki gündür ki, tamam bir sarsıntı içindəyəm, mənimçün bu iki gün iztirab və sıxıntı ilə, yangıyla, təəssüflə doludur.

¹—Флоберин еңиәдәди романынын вә “Анна Каренина»нын гәһрәманлары.

² Женә орада.

Bu gün gözəl şairi, atamın da, mənim də dostumuzu, mənim blok qonşum Əliağa Kürçaylıni son mənzilə yola salırıq; bu gün mənim gözlərimin qabağında böyümüş əziz, istedadlı, ağıllı, mehriban, sədaqətli, atasının ayrılığına dözməyən Ülkərdən də əbədi ayrılıırıq.

Bu vida çağları çox ağırdır.

Vaxt ilə Əliağa yazmışdı:

Dağa bənzətsək də, dağ deyil insan,
Hər dərdin önündə dura dağ kimi.

Bu gün bizim payımıza ikiqat artıq bir dərd, ələm düşüb.
Bu misralar da Əliağanındır:

Gecələr ay olmaq istəyirəm mən,
Pərdəli-pərdəsiz pəncərələrdən
Dolmaq istəyirəm neçə otağa.
Mən neçə süfrəyə, neçə çırağa
Baxmaq istəyirəm, hamıya pünhan
Səma tağlarının ucalığından.

Haçansa pəncərəmizdən düşəcək o ay işığında Kürçaylı hərarətini, Ülkər məhəbbətini mən indidən hiss edirəm.

Ancaq o kədərli bir hərarət, kədərli bir məhəbbətdir.

QƏHRƏMANIN ÖLÜMÜ ŞERLƏ SONA YETİR

Riçard Oldinqtonun içində müharibəyə qarşı o qədər kinküdurət, o qədər nifrət var ki, artıq bu hisslər romanın¹ sonlarına doğru nəsrə öz ifadəsini tapmaqda acizdir, onlar nəsrə sığışmır və buna görə də müəllif epiloqu... şerlə yazır.

¹ Cəhət "Гəhrəmanın өлүтү" романындан кедир.

NUŞIÇ SERBLƏRİ SEVİR VƏ SEVDİRİR

Yəqin hansısa bir serb deyə bilər ki, Nuşiçin yumorlu hekayələri serbləri biabır edir (necə ki, bizdə bəziləri Mirzə Cəlil haqqında belə fikirləşir və ondan küsürlər).

Halbuki tamam əksinədir.

Nuşiç serbləri sevdirməklə məşğuldur.

MORUANIN NOVELLALARI ONUN BÜTÜN YARADICILIĞINI ƏTƏ, QANA DOLDURUR

Morua mənim üçün Bayron, «Üç Düma», Şelli, Fleminq haqqında bioqrafik romanlar yazmış gözəl bir yazıçı idi və mən maraqla o romanları oxuduqca içimdə bir «arxiv yazıçısı» obrazı yaranırdı (elə bil ki, misal üçün, tərtemiz, bahalı, yaraşığı bir kostyumdur, amma yüngülcə naftalin iyi verir, nə qədər şıx görünsə də, keçmişlərin yadigarıdır).

Bu günlərdə qərribə bir hadisə baş verdi.

Moruanın hekayələrini oxudum və mənə tamam gözlənilməz bir təsir bağışladı, mənim təsəvvürümdəki o «arxiv yazıçısı»nı birdən-birə canlandırdı (arxivdən qoparıb, küçəyə çıxartdı!), bu hekayələr, xüsusən, «Anadia, bacı...», «Qızıl dananın qarğıışı», «Otel tanatos», məndə illərdən bəri yaranmış o təəssürata yeni bir nəfəs, tərəvət, hərarət gətirdi və Morua ilə bağlı o naftalin iyi tamam itib getdi, duyulmaz oldu...

«ÖLÜM»Ə APARAN YOLLAR «HƏYAT»DAN KEÇİR

Neçə vaxtdan bəri cavan şairlərin mətbuatda çıxan şerlərini bir kənara yığırdım ki, vaxt tapanda onları rahat oxuyum.

Nəhayət, bu bazar günü Zuğulbada onları oxudum.

Bu cavanlar müxtəlif istedad sahibləridir, müxtəlif dünyagörümləri, müxtəlif estetik meyarları var, amma bir mövzuya can atmaqda onlar eyniləşirlər: ölüm mövzusu.

«Ölməyim gəlir», «haradasan, ay ölüm?», «soyuq qəbir həsrəti», «yaxşı ki, ölüm var bu dünyada», «ölümün üşütməsi gəldi», «bir ölüm həsrəti bürüyüb məni» və s.

Həyat başdan-başa bir mürəkkəblikdir və onun bədii ifadəsi dünyanın çox çətin işlərindən biridir. Həyatı dərk etmədən (əlbəttə, imkan daxilində! Çünki həyatı tam dərk etmək, mənim dərin inamıma görə əbəs və mümkünsüz bir cəhddir!), onu öz içində əxz etmədən həyatdan yaza bilməzsən. Daha doğrusu, yaza bilərsən (necə ki, müxtəlif zamanlarda və müxtəlif epoxalarda yüzlərlə, minlərlə ədəbiyyat xəstələri, həvəskarlar yazıblar və bundan sonra da yazacaqlar), amma o yazdıqların – makulatura olar (və olur!).

Ölüm isə daha mürəkkəbdir.

Sən o zaman ölümün bədii ifadəsini verə bilərsən ki, həyatın o məqamına aparan uzun-uzadı (hiss-həyəcanlar, düşüncələr mənasında) bir yolu dərk etməyi, mənalandırmağı, ona qiymət verməyi (hətta qiymətləndirməyi!) və o həyat yolunu keçməyi bacarasan.

Bu gün məndə elə bir təəssürat yarandı ki, cavan şairlərimizin bir hissəsi «həyat»dan yaza bilmədikləri üçün, «ölüm»dən yazırlar...

«ANNA KARENİNA» QISQANCLIĞI

«Anna Karenina»nı oxuyanda, hərdənbir rəfdən götürüb və rəqləyəndə, bəzən mən bu romanı qısqaqmağa başlayıram.

İstəyirəm ki, onu məndən başqa heç kim oxumasın...

Elə bil ki, sevdiyin çılpaq qadındır, onu səndən başqa heç kim görməməlidir...

ƏDƏBİYYATIN DAHA BİR MISSİYASI

Ədəbiyyatın missiyalarından biri də – genetik yaddaşı qoruyub saxlamaqdır.

Mənim şəcərəm 8-ci nəsildə Ərzurum ellərindən Qarabağa gəlmiş və indiki Füzuli rayonunun Saracıq deyilən yerində yurd

salmış Xoca Əhməd Əfəndidən əvvəllərdə itir.

Bir başqası öz şəcərəsinin 10-cu, 15-ci, 20-ci nəsil qədimliyinə gedib çıxma bilir – sonra, itir.

Bu, təxminən 250, 300, 350 il edir və çox zaman şəcərə qədimliyi bundan əvvəllərə gedib çıxmır.

Həsənoğlu «Apardı könülümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər...» misrası ilə başlayan məşhur qəzəlini 700 il bundan əvvəl yazıb və Həsənoğlunun o qəzəli əslində mənim birbaşa əcdadımın (bu gün adını bilmədiyim o insanın, o qəzəlin müasirinin, o hissləri o zaman yaşamış, onları başa düşmüş adamın) oxuduğu (yaxud eşitdiyi, şahidi olduğu) bəlkə də yeganə yaddaş mühafizəsidir.

Eləcə də ərəb üçün «1001 gecə nağılları», fars üçün «Şahnamə», ispan üçün «Don Kixot», fransız üçün «Pantagruel», ingilis üçün «Kral Lir» və s.

«Bəlkə də yeganə» ona görə ki, əcdadın gördüyü təbiət də daima hərəkətdədir: çaylar məcrasını dəyişir, dağlar yerlə yeksan olur və yeniləri yaranır, dənizlər quruyur və s.

Qlobal mənada götürsək, ədəbiyyat – bəşərin genetik yaddaş mühafizəsidir.

Məsələn, antik ədəbiyyat, yaxud ilkin orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı, yaxud Avropa İntibahı və ümumiyyətlə, bütün böyük bəşəri kitablar (o cümlədən, yuxarıda adını çəkdiyim əsərlər) irqi, milli və dini sərhədlər tanımayan genetik insan («Homo sariens») yaddaşını qoruyub saxlayır.

Bu mənada ədəbiyyat ay kimi, gün kimi, su, torpaq, hava kimi bir şeydir.

QUMBERT HAQQINDA

Aydın məsələdir ki, Qumbert¹ – intellektaldır.

Amma Qumbert nə qədər intellektaldırsa, bir o qədər də – köməksizdir.

Bəzən gülüncdür.

¹ В.Набоковун «Лолита» романынын гəһрəманы.

Və Qumbert bədii ədəbiyyatda mənim indiyə qədər oxuduğum ən misgin qatildir.

HƏYAT VƏ KİTAB

Sovet ədəbi tənqidinin məşhur şüarı var: həyatı öyrənmək lazımdır. Bu şüardakı «həyat» ən yaxşı halda – istehsalat, kolxoz, sovxoz, sosialist öhdəçilikləri, planın doldurulması, partiya iclaslarının keçirilməsi, texnikanın tətbiq olunması və s. deməkdir.

«Ən yaxşı halda» ona görə ki, müəyyən dövrlərdə «yazıçı həyatı öyrənməlidir» şüarındakı «həyat» – «sınıf mübarizə», «xalq düşmənlərinin ifşası» (və onların roman səhifələrində, teatr səhnələrində, poema fəsillərində güllələnməsi!) deməkdir.

Ancaq belə olmasaydı da, yəni həmin şüardakı «həyat» həqiqi mənada həyatı – insani hiss-həyəcanları, güzəranı, məişəti ehtiva etsəydi belə, yenə də gülünc (və tamam süni!) bir şey alırdı.

Təsəvvür edin ki, qraf Tolstoy, yaxud lord Bayron çiyindən bir torba sallayıb həyatı öyrənməyə gedir...

Hətta həyatın dibindən çıxmış Qorki, yaxud Cek London da aydın məsələdir ki, həyatı öyrənmək məqsədiylə uşaqlıq və gənclik çağlarında lüt-səfil həyatı keçirməyiblər. Bu da onların bir tale payı olub və tale də onları yazıçı edib (necə ki, həmin tale aristokrat Puşkini, yaxud bütün ömrü boyu zadəgan olmağa çalışmış Balzaki qələm sahibi etdi).

Bizim tənqidimiz həmin yalançı şüarın yalançı da anti-şüarını yaradıb və bunu, az qala, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əlifbasına çevirib: kitab oxumaqla həyatı öyrənmək olmaz.

Nə üçün?

Bəyəm Tolstoyun əsərləri həyatı öyrətmir?

«Don Kixot»dan böyük həyat dərsliyi var?

Ya Şekspir nədir? Həyata dəxli olmayan bir şeydir?

Həyatla kitabı qarşı-qarşıya qoymaq – cəhəlat və nadanlıq göstəricisidir.

ÖZÜMLƏ SUAL-CAVAB

– Sənin üçün dünya ədəbiyyatının yaratdığı ən ləyaqətli rəqib surəti kimdir?

– Javer!¹

KOSMOPOLİTLİK VƏ MİLLİLİK

Kosmopolitliklə millinin vəhdəti ola bilərmi? Nəzəriyyədə bunu sübut etmək, güman ki, çox çətin bir işdir.

Halbuki əyanidə bu var.

Misal üçün, Turgenevin povestləri.

MƏNİM YUXULAR ALƏMİM

Mən çox yuxu görürəm və ən çox yuxuma girən adamlar – Ədəbi surətlərdir: Anna, Otello, Don Kixot, Yaqo, Məcnun, Kral Lir, Nataşa Rastova, Pyer, Jan Valjan, Taraskom, Luiza Poyndekster, Tenardye, Aksinya, Javer, III Riçard...

Qərībədir, Robinzon və Xolms həmişə – xüsusən, cavanlıq çağlarımda – fikrimdə olub, amma heç vaxt yuxuma girməyib.

Amma o vaxtlar (cavanlıq çağlarında) Hacı Muradın kəsilməmiş başı tez-tez yuxuma girirdi, xəncər sivirmiş boğazından qan axırdı və qanı eləcə axa-axa o baş mənimlə danışdı və o qan da, mən hövlnak yuxudan duranacan, aləmi bürüyüdü...

YAZIÇININ SEVMƏK HAQQI VARMI?

Sevgi – geniş, əhatəli bir məfhumdur və mən hərdən özümə sual verirəm: yazıçının sevmək hüququ varmı?

Əlbəttə, bu sual ilk baxışda çox iddialı, bəlkə də süni görünü bilər, çünki yazıçı da insandır və dünyada sevgi hissiyyatı olmayan insan yoxdur.

¹ В. ГУГОНУН “Сәфилләр» романында сурət.

Ancaq mənə görə, yazıçının sevgisi yalnız təbiətlə bağlı bir sevgi ola bilər, yəni o qadını sevə bilər, hansısa rəngi, yaxud fəsilə sevə bilər, dənizi, yaxud meşəni sevə bilər və s.

Belə bir yazıçı (insan) məhəbbəti əsərin obyektivliyinə ziyan gətirmir (əsrər isə obyektiv mövqedən yazılmalıdır!), ancaq yazıçı məhəbbəti hansısa siyasi-ictimai bir hadisə ilə bağlıdırsa, bu zaman o obyektivlik itir və bunun zərbəsi ilk növbədə bədiiliyə dəyir.

Misal üçün, yazıçı bir könüldən min könlə kommunizmə aşiq olubsa, o, anti-kommunisti obyektiv təsvir edə bilməyəcək, yox, əgər yazıçı anti-kommunistdirsə, o zaman əsərinin səhifələrinə gətirdiyi kommunistə münasibəti obyektiv olmayacaq.

Eynilə də yazıçı nifrəti.

Yazıçı xəsisliyə, yaxud dost xəyanətinə, yaxud da it boğuşdurmasına və s. nifrət edə bilər, ancaq onun nifrət hissi heç vaxtlə siyasi-ictimai ideyalar vurğunluğu (anti-vurğunluğu) ilə yoxsulla bilməz.

Mən çox yaxşı başa düşürəm ki, bu fikirlərlə razılaşmayan, mübahisə etməyə hazır olan adamlar çoxdur, ancaq bu fikirləri söyləmək, yəni belə düşünmək, ədəbiyyatın missiyasını bu cür dərk etmək də mənim haqqımdır, necə ki, bunları qəbul etməmək bir başqasının haqqıdır.

Mənim üçün bu baxımdan klassik nümunə: Şekspir məhəbbəti və nifrəti, yaxud Tolstoy məhəbbəti və nifrətidir.

Şekspir bu qədər monarx surəti yaradıb, ancaq o, necə deyərlər, ürəyini anti-monarxizmə verməyib, sadəcə olaraq, monarxın (xislətin!) – deyək ki, Klavdinin daxilindəki riya burulğanının dərinliklərinə varıb, yaxud III Riçardın iblisanəlikdən doğan faciəsini göstərmiş.

Tolstoyun daxilindəki gizli nifrətin ünvanı konkret olaraq Aleksey Aleksandroviç Karenindir (hərçənd romanda ilk dəfə onun adı çəkiləndə Vronski Oblonski ilə söhbətində bu adamı «ağıllı, elmlə, Allaha inanmayan-zaddır...» («умный, ученый, бо-жественный что-то...») – deyərək xarakterizə edir və həqiqətən də belədir, ancaq heç vaxtlə zadəgan zümrəsi deyil, Kareninlə bərabər, Anna da, Nataşa Rastova da, Pyer də, Andrey Bolkonki də həmin zümrənin nümayəndələridir.

Vətəni sevmək, xalqın təəssübünü çəkmək isə, elə bilirəm ki, genetik xüsusiyyətdir və buna görə də təbiidir. Bu məhəbbət yazığının yazdığı dil kimi, özündən asılı deyil, bunu genlərin vasitəsilə təbiət özü müəyyənləşdirib.

Tahir¹ hərdən Moskvada «İnostrannaya literatura»nın kitabxanası seriyasından təzə nəşr olunmuş kitablardan alıb mənə göndərir və dünən də Valeh² Tahirin göndərdiyi kiçik bir kitab bağlamasını mənə çatdırdı. Gecə o bağlamadan götürüb oxuduğum bir kitab³ mənim içimdəki bu fikirləri elə bil ki, təzədən oyatdı.

Nisbətən cavan bir Fələstin yazıçısının bu kiçik romanı və hekayələri bütün varlığı ilə inqilabi ideyalara bağlı olan, inqilabi vəsf edən bir yazığının qələmindən çıxıb, bu adamın şübhəsiz ki, istedadı var, ancaq onun o inqilab məftunluğu (məhəbbəti!) həmin istedadı elə sıxışdırıb, cılızlaşdırıb ki, ortaya oxunub tez də yaddan çıxacaq bir ədəbi məmulat çıxıb.

KİTAB SAHİBLİYİ

Srağagün səhər Moskvaya gəldim, elə srağagün axşam da, S sözü Sov. İKP MK-nın qərarlarından da kəsərli olan Tonyanın⁴ bircə zəngi ilə Kuznetski mostdan⁵ (piştaxta altından!) bir yekə bağlama kitab aldım və bu gün günorta qatarla Buxarestə yola düşdüyüm üçün, oxumağa bir kitab götürüb, qalanını Bakıya qayıdana qədər Tofiqildə⁶ qoydum.

¹ Сəһбət мəним достум, истедадлиы шаир, фажиэли сурəтдэ һэлак олмуш рəһмəтлик Таһир Асланлыдан кедир.

² О заман Москвада М.Горки адына Əдэбијјат Институтунда оху-жан Валеһ Рзајев.

³ Јəһја Јаһлуфун 1983-жү илдэ Москвада нəшр олунмуш “Нəжран сынаг чағларында» китабы нəзəрдэ тыулуp.

⁴ Сəһбət 70-80-жи иллəрдэ ССРИ Јазычылар Иттифагынын тəшкилат ишлэри үзрə мəшһур катиби Јури Николајевич Верченконун, шефиндөн аз мəшһур олмајан катибэси Антонинадан (фамилини унутмушам) кедир.

⁵ ССРИ Јазычылар Иттифагынын “Китаб кəшкү» бу күчэдэ иди.

⁶ Москвада јашајан шəргшүнас алим Тофиг Мəликли.

İndi gecədir və axşamdan bəri kupədə yerimdə uzanmışam, başımın üstündəki işığı yandırıb (kupe yoldaşım indi yuxusunun yeddinci qatında) qatar təkərlərinin tukkatuku altında və Tonyanın da atasına rəhmət diləyə-diləyə bu gözəl kitabı oxuyuram.

Mixail Basmanov «Tsi janrında klassik Çin poeziyası» nümunələrini rus dilinə tərcümə edib, geniş ön söz və ətraflı da şərhlər yazıb «Meyxua çiçəkləyir» adı ilə nəşr etdirib.

Tərcüməçi, tərtibçi, şərhçi – əlbəttə, müəllif deyil, ancaq onların arasında elələri var ki, oxucuya təqdim etdikləri kitabın sahibidirlər.

Bu kitabın da müəllifləri VII əsrdən üzü bəri yazıb-yaratmış qədim Çin şairləridir.

Ancaq mənim üçün bu kitabın sahibi də var və o Mixail Basmanovdur.

Kağızı elə kitabınca üstünə qoyub bu tələsik qeydləri yazdım və indi təzədən ona «girişirəm»: Yallah, Lyu Yuy-Si!

Qatarın təkərləri də eləcə gecə tukkatukundadır...

YOXLUĞU BİLİNMƏZDİ... VARLIĞI OLMASAYDI

Qleb Uspenskisiz XIX əsr rus ədəbiyyatını təsəvvür etmək mümkünə, yəni onun yoxluğu rus ədəbiyyatını şikəst etmir.

Ancaq onun varlığı rus ədəbiyyatında, xüsusən, rus hekayəsində («Rasteryayev küçəsinin əxlaqı» silsiləsi) gözəl bir hadisədir.

FEODOR ABRAMOV ZARAFAT EDİRDİ?

Dünən Qurultayda¹ çıxış etməliydim və mənə günün ikinci yarısı söz verildər.

Mən çıxış edəndən sonra (iyirmi dəqiqəlik çıxışımı əsasən

¹ Сəhbət совет язчыларынын 1981-жи илдә 30 ијун вә 4 ијул арасында Москвада кечирилмиш VII Гурултајындан кедир.

«Tənqid və milli ədəbiyyatlar» mövzusunə həsr etdim və doğrusu, bu yüksək tribunadan Mirzə Fətəlinin, Mirzə Cəlilin adlarının səslənməsi mənim özümə də ləzzət etdi) Yusif¹ və Həsən Həsənovla birlikdə Qurultaydan çıxıb impressionistlərə baxmaq üçün Puşkin adına muzeyə getdik.

Feodor Abramov da arvadı Lyudmila Vladimirovna ilə muzeydə idi.

Mən onunla da, xanımıyla da çoxdan tanış idim, görüşdüm, Yusiflə Həsən Həsənovu da onunla tanış etdim.

Azərbaycanın təbliği ilə bağlı həmişə fürsət axtaran və ümumiyyətlə, ünsiyyətli, qılıqlı bir adam olan Həsən Həsənov onu Azərbaycana dəvət etdi.

Bu gün, günorta «Drujba»ya² getmişdim və təsadüf elə gətirdi ki, bu dəfə də Baruzdinin kabinetində Feodor Abramovla rastlaşıb görüşdüm.

– Elçin, sizi təbrik edirəm! – dedi. – Artıq muzeylərə katiblərlə³ gedirsiniz! («Pozdravlyayu vas, Elçin! Vı uje muzei poseşayete vmeste s sekretaryami!..»)

Əlbəttə, mən bunu zarafat kimi qəbul etdim.

Ancaq indi mənə elə gəlir ki, o, – bu böyük rus yazıçısı, zarafat etməirdi və bu sözləri mənimlə bağlı həqiqətən də fəxarətli bir hadisə kimi deyirdi.

Əgər belə idisə, yəni ideologiya bu vicdanlı yazıçını beləcə kiçildib, partiya vəzifəsini isə onun daxili aləmində bu dərəcədə böyüdübsə, – bu, faciədir.

Hər halda, mənim içimdə bir ümid var ki, Feodor Abramov o sözləri zarafatla (bəlkə rişxəndlə?) deyirdi...

ROMAN VƏ SÜJET

Mən tam əminəm ki, süjet romanı yaratmır, əksinə, roman süjeti yaradır.

¹ Јусиф Сəтəдоғлу.

² “Дружба народов» чурналы. О вахт Серкеј Баруздин хəтин чурналын Баш редактору иди.

³ О заман Нəсəн Нəсəнов Азəрбајжан Коммунист Партијасы Мəркəзи Комитəсинин идеолочи ишлэр үзрə катиби иди.

Roman – yəni insanlar, hiss-həyəcan, tədqiq olunan xislət qatları.

Əslində süjeti də insan xarakterləri, həmin hiss-həyəcanlar, xislət qatları romana gətirir.

Ərli qadın başqasını sevir, sarsıntılar keçirir, sevgilisindən biganəlik görür, bununla barışa bilmir və özünü qatarın altına atır – bu, «Anna Karenina»nın süjetidir.

Ancaq biz Annanı romanda ilk dəfə az qala 100 səhifədən sonra görürük.

Tolstoyun bu 100 səhifəsi – süjetə yox, romana hazırlıq səhifələridir.

MOPASSAN VƏ TURGENYEV

Mopassan özünü Turgenyevin şagirdi hesab edirdi. Ancaq mənə elə gəlir ki, Mopassan fransız olduğu dərəcədə Turgenyev rus deyil.

Gerasim¹ rus mujikidir, buna söz yox, ancaq mən, misal üçün, Rudini² Gerasim qədər rus görmürəm.

Halbuki Jorj Dyurua, yaxud Janna koloritli fransız özünüifadəsinin yaratdığı personajlardır.

MÜASİR YAPON NOVELLASI

Bədii fantastikada sevimli bir mövzu var: hansı sirlə-sehrləşə keçmişin adamları birdən-birə əsrləri adlayıb gələcəyə – bizim zəmanəmizə gəlirlər.

Müasir yapon novellalarını oxuyanda (xüsusən, Vatanabenin və Kendzi Maruyamanın novellalarını) mənə elə gəlir ki, bu müəlliflər əslində orta əsrlərdə feodal Yaponiyasında – əxlaq, vicdan və namus ritualları ölkəsində yaşayıblar, ömürlərinin çox hissəsi orada keçib və birdən-birə bizim bu daimi tələsmələr, te-

¹ «Муму» hekajəsinin və «Рудин» романынын гəһрəманлары.

² «Эзиз дост» və «Гəјат» романларынын гəһрəманы.

lefonlar, televizor, təyyarə və avtomobillər, atom bombaları və kompüterlər dünyasına düşüblər, bu yad dünyada özlərini itiriblər və özlərini itirdiklərinə görə də bu novellaları yazıblar...

DARYANIN HƏYATLA VİDALAŞMASI

Darya¹ bütün roman boyu o qədər ətli-canlı təsvir edilib, o qədər optimistdir, müsbət enerji saçır, həyatı sevir və sövq-təbii ətrafındakılara da sevdilir ki, bu qadının intiharı (romandakı həmin abzas budur: «Darya geriyyə yönəldi, üç sajen qədər üzdü, sonra bədənini bir an sudan yarıya qədər çıxartdı, qollarını başı üzərində cütləyərək qışqırdı: «– Əlvida, qızlar!» – o dəqiqə də daş kimi suyun dibinə getdi.» Tərcüməçi Cahanbaxşdır.), özünü Donda boğması mənim üçün ədəbiyyatda ən təsirli həyatla vidalaşma təsvirlərindən və ümumiyyətlə, ədəbiyyatda ən təsirli səhnələrdən biridir.

PARİSDƏKİ «DƏDƏ QORQUD – 1300» KOLLOKVİUMUNDA FİRİDUN BƏYİN SÖZLƏRİ YADA DÜŞÜR

Firidun bəy 1913-cü ildə «Ana dili» məqaləsində Azərbaycan dilinin «osmanlılaşdırılmasının» əleyhinə yazırdı: «Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab, İstanbulda rahat əyləşib bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi.»

Olsun ki, Firidun bəy hissə qapılır və maksimalist bir mövqedən çıxış edirdi. Təsadüfi deyil ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə elə həmin il «Bahadır və Sona» romanı haqqındakı geniş rəsenziyasında dil problemləri üzərində dayanır və Firidun bəyin bu sərt sözlərinə münasibətini bildirirdi: «Bu əsasi məsələni

¹ М.Шолоховун «Сакит Дон» романында сурət.

(söhbət milli dilin öz imkanlarından istifadə məsələsindən gedir – E.) güdməkdən ziyadə osmanlı təsirindən dəhşətlənərək onunla mübarizə edən mühərrirlərimizin bayraqdarlarından möhtərəm Firidun bəy Köçərlinski cənabları, hətta o qədər irəli getdi ki, istilahlər xüsusunda yazımıza dəyərli xidmətlər ifa etmiş olan möhtərəm ədibimiz Əli bəy Hüseyinzadənin Qafqaziyaya gəlməsini belə təəssüflərlə yad etdi. Mən bu təəssüfümü Əli bəyin dilinə və onun şəxsinə deyil, dilimizin giriftar olduğu əcnəbi qanunlara qarşı bəyan edərəm.»

Mən bütün bunları ona görə yazmıram ki, bu mübahisəyə münasibətimi bildirim, yox, məsələ başqadır.

Parisdə «Dədə Qorqud»un 1300 illiyi ilə bağlı YUNESKO-nun keçirdiyi kollokviumu mən aparırdım və müxtəlif ölkələrdən gəlmiş alimlərin məruzə və çıxışları sanballı bir elmi məclis ab-havası yaratmışdı.

«Dədə Qorqud»un məşhur tədqiqatçılarından biri, bu abidəni fransız dilinə çevirib nəşr etdirmiş fransız orientoloqu Lui Bazen kollokviuma gecikmişdi.

Əlbəttə, mən istəyirdim ki, o da çıxış etsin, bu tarixi elmi məclisdə «Dədə Qorqud» haqqında söz desin və onu xüsusi salamladım, elmi fəaliyyəti barədə xoş sözlər dedim, «Dədə Qorqud»u fransız dilinə tərcüməsi və nəşrinə görə kollokviumun işində iştirak edən Azərbaycan nümayəndəliyi və ümumiyyətlə, Azərbaycan ictimaiyyəti adından ona təşəkkür etdim.

Yəqin ki, bu sözlərdən ruhlanan Lui Bazen çıxış etmək istədi və təbii ki, söz də alıb, «Dədə Qorqud» haqqında danışımağa başladı.

O danışırdı, dəqiqələr keçirdi, bu möhtərəm alim isə, görünür, çıxışa hazırlaşmadığı üçün elə hey açıq qapını döyürdü, yəni yeni bir söz demirdi, kollokvium iştirakçılarının hamısına məlum olan faktları yenidən sadalayır, qorqudsünaslıqda çoxdan deyilmiş fikir və mülahizələri təkrar söyləyirdi.

Bu zaman birdən-birə... Firidun bəyin Əli bəy haqqında dediyi o sözlər mənim yadıma düşdü və möhtərəm Bazen danışdıqca beynimdə bir fikir dolaşdı: «Allah Lui Bazenə insaf versin! Kaş o alicənab, yerində rahat əyləşib bizim bu kollokviumda çı-

xış etməyəydi və elmi hörmət-izzətinə də xələl toxundurmayaydı...»

Kollokviumdan sonra da Parisdə bu sözlər yarızarafat, yarıciddi elə hey beynimdə fırlanırdı və Bakıya gələn kimi, Firidun bəy Köçərlinin hələ 1963-cü ildə nəşr olunmuş «Seçilmiş əsərləri»ndə həmin «Ana dili» məqaləsini tapdım və o sözləri olduğu kimi kağıza köçürtdüm.

QARŞININ HEKAYƏLƏRİ

Qarşın mənim üçün rus hekayəsinin (həm də yalnız XIX əsr yox, ümumiyyətlə, rus hekayəsinin) Hamletidir və onun bir-birindən tamam fərqli ən yaxşı hekayələrini – «Qorxağ»ı da, «Nadejda Nikolayevna»nı da, «Qırmızı gül»ü də, «Gecə»ni də, «Sıravı İvanovun xatirələri»ni də Hamletin məşhur sualı birləşdirir: «Olum, ya ölüm?»

Qarşının şəxsi taleyi isə, bu sualın ikinci hissəsini – «ölüm»ün üstündə kökləndi və «ölüm»ü üstün tutdu.

RAZİPURAM NARAYAN HAQQINDA

Taqordan sonra hind ədəbiyyatında mənim üçün (yəni mənim oxuduqlarımın arasında) ən ciddi yazıçı – Narayanır.

Onun əsərlərində – «Gimgə azarkeşi» povestində, «Müqəddəs Racu» romanında, hekayələrində melodramanın axıtdığı göz yaşları var, ancaq o melodramatik hissiyyat da, o göz yaşları da Narayanın qəhrəmanlarının milli xüsusiyyətləridir və buna görə də təbiidir, burada bayağılıq, həmin göz yaşlarından sui-istifadə yoxdur.

Narayanın, hətta qədim hind inam, əsatir və əfsanələrinə söykənən hekayə və pritçaları da başdan-başa məişət, adət-ənənə, milli-mənəvi ifadə detallarından ibarətdir, amma burada ekzotika yoxdur, ona görə də falş yoxdur.

Onun əsərlərində melodrama ilə bayağılıq, çox məxsusi mil-

li məişət təsviri ilə ekzotika arasında incə, zərif bir sərhəd var və Narayan o sərhəddə dayanana bilir, onu keçmir.

Bir yazıçı kimi onun hind ədəbiyyatı üçün əhəmiyyəti də bundadır.

Və yazıçı Narayanın ən böyük çatışmazlığı – onun özündən asılı olmayan səbəblə bağlıdır: o, doğma tamil dilində yox, ingilis dilində yazır.

ŞEKSPİR SEHRİ

Benedikt Beatriçeyə¹ deyir: «– Mən sənin ürəyində yaşamaq, sənə sinən üstə ölmək və sənənin gözlərinin dərinliyində basdırılmaq istəyirəm.»

Dünyanın hansı başqa bir yazıçısının qəhrəmanı belə bir dilə danışsa, oxucu (tamaşaçı) bunu qəbul etməz, bu danışq şit görünər, bədii-estetik ölçü hissi itirilmiş olar, amma yalnız Şekspirdə biz bunu qəbul edirik, buna təbii baxırıq, bunu hiss edirik, buradakı duzu, şuxluğu, şövqü duyuruq.

«İNCƏ MEMET»İN UĞURU VƏ YAXUD XARAKTER BƏDİİ-ESTETİK ÇATIŞMAZLIĞI DƏF EDİR

Axşam atamla müasir türk ədəbiyyatı haqqında söhbət edirdik. Atam Orxan Kamalı ən sanballı türk nasiri hesab edir və «Suçlu» romanı barədə yüksək fikirdədir.

Əlbəttə, «Suçlu» dəyərli bir romandır və Orxan Kamal da, şübhəsiz ki, ustadır, amma mənim üçün Yaşar Kamalın romanlarında, pövest və hekayələrində daha artıq bir akvarel var, onun xislət «incələmələri» daha səlislə və zərifdir.

Bu da qəribədir ki, «İncə Memet» Yaşar Kamalın birinci və mənə görə, sonrakı romanlarına, hətta «Əgər ilan öldürsən», ya-

¹«Неч нэдэн һај-күј» комедијасынын персоначлары.

xud «Quldurlar» kimi kiçik povestlərinə nisbətən bədiilik baxımından, sırf estetik göstəricilərinə görə bəsit əsəridir.

Ancaq Yaşar Kamaldan söhbət düşəndə ilk olaraq «İncə Memet» yada düşür və ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda da çox zaman Yaşar Kamal haqqında ilk növbədə «İncə Memet»in müəllifi kimi bəhs olunur.

Atam deyir:

– Oxucular üçün, xüsusən, avropalılar və ruslar üçün yeni xarakter tapılıb, ona görə.

Doğru fikirdir.

Və bu xarakter bədii çatışmazlıqları üstələyir, onları əzib dağdıb, sıxışdırıb romandan aldığı ümumi təəssüratın içində əridir.

TOLSTOY SON HƏDDİR

Tolstoy nə yazırsa, onun yazdığı – son həddir, ona nəşə əlavə etmək, onu yeniləşdirmək, inkişaf etdirmək mümkün deyil.

Tolstoy mövzusunda bu qədər filmlər çəkilib (o cümlədən, Zarxinin «Anna Karenina»sı və Samoylovanın Annası, Bondarçukun Pyeri, yaxud Odri Heppernin Nataşası və Henri Fordun Pyeri!), musiqi əsərləri yaranıb (S.Prokofyevin «Hərb və sülh» operası!), ancaq Tolstoyun ilkin nəsr – səmadır, bütün o filmlər, musiqi və rəsm əsərləri, səhnələşdirmələr isə, həmin səmanın altındadır.

Fikrimi aydınlaşdırmaq üçün, belə bir misal: Düma – oğul «Kameliyalı qadın» romanını yazdı və ata Dümanın kölgəsi altından çıxdı, bütün Avropada istedadlı bir yazıçı kimi tanındı.

Sonra həmin romanın əsasında eyniadlı pyes yazdı, sonra Verdi o pyesin əsasında «Traviata»nı bəstələdi və dahiyənə musiqisi ilə Düma – oğulun qələmlə deyə bilmədiklərini dedi, «Kameliyalı qadın»ın bədiiliyini daha yüksək bir mərhələyə qaldırdı və onu ölməz etdi.

Yaxud Merime «Karmen» povestini yazdı, sonra Bize «Karmen»i yazdı və onu daha yüksək bir mərtəbəyə qaldırdı, sonra

Şedrin – Plisetskaya cütlüyü müasir dövrdə «Karmen»i ondan da artıq bir estetik mərtəbəyə qaldırdı.

Tolstoyda isə bu – mümkün deyil.

Dünən Aliklə¹ birlikdə Bolşoy Teatrda Şedrinin «Anna Karenina»sına baxdıq.

Anna – Plisetskaya idi.

Həqiqətən, bir möcüzə ələmində idim.

Ancaq bütün bu möcüzə və əslində o dəm bütün Bolşoy Teatr (mənimlə birlikdə!) həmin Tolstoy səmasının altında idi.

KAFKA KİN-KÜDURƏTİ

«Amerika»nı yazmağa başlayanda Kafka 28 yaşında idi, ancaq bu natamam romanın səhifələrində, elə bil ki, 100 yaşlı bir qocanın yaşadığı həyata, bitməkdə olan ömürə dəruni (və örtbasdır eləməyə çalışdığı) nifrəti, gizli ədavəti, kin-küdurəti var və bu qoca həyata gəlməsinə görə sidq-ürəkdən peşmandır.

Ancaq... ancaq o bu həyatı tərək etmək də istəmir...

ŞOLOXOV VƏ BULQAKOV

XX əsr rus ədəbiyyatının ən sanballı, miqyaslı, əhəmiyyətli iki romanı: «Sakit Don» və «Ustad və Marqarita».

Şoloxov yağlı boya ilə işləyir, bəzən o boyalar kətanın üstündə topa-topadır, bəzən bir-birinə qarışır, bəzən hamar olur, bəzən kələ-kötür və bu «bəzən»lərin hamısı böyük zəhmət bəhəsinə, yorulmadan, zəngin bir hissiyyatla xislətin dərin qatlarını qazmaqla məşğuldur.

Bulqakov – qrafikdir, cizgilərlə işləyir və o cizgilər bəzən kağız üzərində güclə sezilir, bəzən qabarıqdır, bəzən tramvay xətti kimi düz, bəzən də spiral kimi dolamadır və bütün bu «bəzən»lər də səbrlə, ağayanaqla, daha artıq bir intellektlə son məqsədə aparıb çıxarır – xislətin həmin dərinliyinə.

¹ Сəhbət рус язычысы, 70-80-жи иллəрдə “Смена» чурналынын Баш редактору ишлəјən Алберт Лихановдан кедир.

EJEN İONESKO YOX, EJEN İONESKO+LAR DÜNYASI

Paralel dünyalar fərziyyəsi var: bizimlə paralel olaraq bizim yaşadığımız məkanda, amma digər zaman ölçülərində başqa sivilizasiyalar da mövcuddur.

İoneskonun «absurd teatrı» bizim yaşadığımız dünyayla paralel olan həmin dünyalardan biridir.

Qəribədir, mənim üçün «İonesko absurd teatrı» bir nəfərin yox, müxtəlif müəlliflərin teatrıdır. «Kürsülər», «Keçəl müğənni qadın», «Təmənnəsiz qatıl», «Kərgədanlar», «Borcun qurbanı» bir-birindən o qədər seçilir ki, elə bil, onların hər birini ayrı bir müəllif yazıb və o müəlliflər də həmin paralel dünyanın sakinləridir.

FRANSUAZA SAQAN VƏ OUTS, SİZ KİMSİZ?

Səs-küylə gələnlər çox zaman səssiz gedir, itir, yox olur... XX əsrin ortalarında iki qadın yazıçı səs-küylə ədəbiyyata daxil oldu: fransız ədəbiyyatında Fransuaza Saqan, Amerika ədəbiyyatında Coys Kerol Outs, ancaq həmin səs-küyü də uzun illər boyu özləri ilə saxladılar.

«Səs-küy» – yəni hamının eyni dərəcədə qəbul etmədiyi yeni söz, yeni nəfəs, əgər belə demək mümkündürsə, mübahisəli yeni söz, mübahisəli yeni nəfəs.

Özü də vacib deyil ki, bu mübahisəni ayrı-ayrı adamlar etsin, o mübahisə bir nəfərin içində də baş verir (bu, artıq deyəsən, «mübahisə» yox «tərəddüd» olur).

Outsun «Mənimlə nə istəyirsən elə» romanını, hekayələrini (ən çox xoşuma gələni: «Qan ləkəsi» və «Rouzvuda səyahət») oxudum və hərdən mənə elə gəlirdi ki, nəsə bayağı bir şey oxuyuram, yarım saatdan sonra təəssürat dəyişib başqa cür olurdu: yox, əzizim, söhbət ciddi, hətta böyük ədəbiyyatdan gedir.

Saqanı da beləcə oxumuşam.

Bəyənmirsən, amma yadımdan çıxmır, haçansa təzədən yadına düşür və bu dəfə... bəyənirsən.

UNUDULMUŞ BİR NASİR HAQQINDA

Elə yazıçılar var ki, haqsız unudulur, yəni onların istedadı, Ədəbiyyatda gördükləri iş, ədəbiyyatın inkişafında oynadıqları rol belə bir unutqanlığa layiq deyil, ondan artıqdır.

Bu mənada mənim üçün, haqsız olaraq kölgədə qalmış, hətta unudulmuş istedadlı rus nasirlərindən biri Vasili Narejnıdır.

Bu adam, düzdür, Qafqaza rus şovinizmi yüksəkliyindən rişxəndlə baxırdı, ancaq rus çinovnikinin xarakterini açmaq baxımından, elə bilirəm ki, onun rus ədəbiyyatındakı rolu hələ lazımcınca öyrənilməyib.

Mən bu fikirdəyəm ki, rus ədəbiyyatında parlaq Qoqol qəhrəmanları qalereyasının yaranmasında, ümumiyyətlə, Qoqol hadisəsində «Rus Jilbrazı» romanı az rol oynamayıb və bu roman rus ədəbiyyatında aparıcı xətlərdən birinin – rus çinovnikçiliyinin, rus «samodurluğunun» ədəbiyyata gətirilməsinin başlanğıcını qoyub.

Ancaq Narejnıdan sonra gələn Qoqol istedadı o qədər güclü və miqyaslı oldu ki, özündən əvvəlki həmmətləbini – Narejnını sıxışdırıb kölgəyə saldı.

«Rus Jilbrazı»nı oxumaq üçün atama verdim, bir-iki gündən sonra, geri qaytardı:

– Qoqoldan sonra bunu oxumaq olmur...

O’HENRİNİN NOVELLALARI

Neçə gündü uşaqlarla Göygöldəyik, dünən¹ gecə nə vaxtdan Nəbəri fikrimdə gəzdirdiyim «Sübh şəfəqi»nin işığı (Hüseyn Cavid yaradıcılığı və Avropa intibahı) adlı böyük bir esseni nəhayət ki, bitirdim və indi də ikinci gündür ki, O’Henrinin hekayələrini oxuyuram¹.

¹ Сəhəət 1982-жи илин јайындан кедир.

Bu hekayələrin bir xeyli qismini əvvəllər adda-budda oxumuşdum, ancaq indi ilk dəfədir ki, O'Henrinin Bakıdan gətirdiyim ikicildliyini qabağıma qoyub əvvəldən axıra oxuyuram.

Oxuyuram və fikirləşirəm ki, İntibah novellalarından (xüsusən, Franko Sakkettinin novellaları və Bokkaçonun «Dekameron») sonra Dünya ədəbiyyatında novellanı, hərgah belə demək mümkünsə, «janrlaşdıran», yəni onun bədii-estetik parametrlərini dəqiq müəyyənləşdirib tam hüquqlu bir janr kimi ədəbiyyatda təsdiqinin XX əsrdəki son nöqtəsini qoyan yazıçı O'Henridir.

Aydın məsələdir ki, O'Henridən əvvəlki dövrdə O'Henridən çox böyük yazıçılar bu janrda yazıblar, təkcə, elə Tolstoyun «Sevastopol hekayələri»ni, yaxud Balzakin hekayələrini xatırlamaq kifayətdir.

Ancaq Tolstoy da, Balzak da böyük romançılardır, «böyük novellaçılar» ixtisaslaşdırmasını isə XIX əsrin ikinci yarısında Mopassan başladı və XX əsrin əvvəllərində O'Henri bunun nöqtəsini qoydu.

Ola bilsin ki, bu fikir mübahisəlidir, ya mən bir az hissə qapılıram. Misal üçün, həmin dövrün rus hekayəçiliyində Çexov hadisəsi var və s.

Hər halda O'Henri qəbul etmək, ya etməmək olar, hətta mənə elə gəlir ki, o, bəzi hekayələrində yazıçıdan daha artıq, oyunçu, sehrbazdır, ancaq novellanın XX əsrdə dünya miqyasında janr nüfuzu və ixtisaslaşması əldə etməsində O'Henrinin rolu böyük, bəlkə də müəyyənədidir.

PANAYEVANIN «XATİRƏLƏRİ»

Axır vaxtlar elə bil ki, bədii ədəbiyyat mənim üçün ikinci plana keçib, heç nə də yazmıram və səhər saat 10 radələrində Əlinin¹ maşınında Zuğulbadan çıxıb Bakıya, cəmi məxluqatın əşrəfi olan insanların gül məsgəni – Yazıçılar İttifaqına gedirəm,

¹ Сәкәсәнинжи илләрдә Јазычылар Иттифагында мәнимлә бирликдә ишләјән сүрүжү достум.

axşamüstü saat 5 radələrində isə, təzədən Zuğulbaya qayıdıram və bizim bu gözəl dənizimizə baxan eyvandakı «raskladuşka»da uzanıb ağcaqanadlarla ölüm-dirim mübarizəsi apara-apara elə hey memuarlar, xatirələr, məktublar, gündəliklər oxuyuram (son bir ayın «təsərrüfatı»: Tomas Mannın məktubları, Trankvillin «On iki sezarın həyatı», Əliağa Şıxlinskiyin xatirələri, Taleyranın «Memuarları» və Tarlenin onun haqqında yazdığı kitabı, Bayronun məktubları, Haribaldinin memuarları, Plutarxın üçildliyi, Həmidə xanımın Mirzə Cəlil haqqındakı xatirələri, Jül Renarin «Gündəlikləri»...).

Sübh tezdən də həmçinin, ancaq sübh tezdənin bir gözəlliyi var ki, nisbətən sərin olur, dəhşətli dərəcədə mühümü isə – gözəl həyatımız ağcaqanadsız olur.

İndicə – səhər saat 9-a işləyib – Avdotya Panayevanın «Xatirələri»ni bitirdim.

XIX əsr rus ədəbi mühitinin ab-havasını duymaq, hiss etmək üçün bu kitab çox koloritli («intellektual – koloritli» demək olarmı?) və etibarlı (!) bir mənbədir.

AĞIR, MÜSTƏQİM «ƏŞYALAR DEKORASIYASI» VƏ YÜNGÜL, ŞƏRTİ «DETALLAR, ŞTRİXLƏR DEKORASIYASI»

Teatrda iki cür dekorasiya olur və mən bunu özüm üçün sırf estetik baxımdan belə adlandırıram: çox zaman toz basmış mebellə basırıq olan, ağır, tərənəmz, müstəqim «əşyalar dekorasiyası» və yüngül, dinamik, şərti «detallar, ştrixlər dekorasiyası».

Mənim üçün rus ədəbiyyatında Aleksandr Ostrovskinin dramaturgiyası (eləcə də, Qorkinin və Suxovo-Kobılının dramaturgiyası) həmişə o ağır «əşyalar dekorasiyası»nı xatırladır.

Cexov dramaturgiyası isə başdan-başa şərti və dinamik «detallar, ştrixlər dekorasiyası»nın sorağındadır...

«ŞELMUFSKI»

Mən indiyəcən Reyterin «Şelmufski»-sini oxumamışdım və nənəhayət, dünən gecə onu – həmcə kiçik olan bu romanı oxudum və bu gün¹ səhərdən bəri fikrimdəki elə odur.

Mənə çox təsir edib.

Ancaq böyük bəşəri kitablar arasında «Şelmufski» – ən az tanınanıdır.

Nə üçün?

Yəqin ona görə ki, ruhu etibarilə «Şelmufski»yə yaxın böyük kitablardan biri – «Don Kixot» ondan əvvəl yazılmışdır, ondan bir az sonra «Qulliverin səyahəti» yarandı, azacıq sonra isə, ruhən ona ən yaxın «Myünhauzen» meydana çıxdı və bu əsərlərin şöhrəti, elə bil ki, «Şelmufski»ni ikinci plana keçirdi, amma əslində belə deyil, o, böyük bəşəri kitab olaraq qaldı, qalır və qalacaq.

YARADICILIQ VƏ ŞƏXSİYYƏT

Mopassanın şəxsi aqibəti onun yaradıcılığı müqabilində necə də amansızdır!

GÖRƏSƏN ÇAKOVSKI MƏNİ NİYƏ YAŞLI BİLİRMİŞ?

Neçə gündür² Dubultıdayıq³ və hələ ki, heç nə yazı bilmirəm, qəzet və jurnaldan başqa heç nə də oxumuram.

¹ Бу гейддәри рәһмәтлик Әлиаға Күрчәйлынын 24 октябр 1978-жи илдә Актјор Евиндә кечирилмиш јарадыжылыг кәжәсинин дәвәтиамәсиндә јазмышам.

² Сәһбәт 1979-жу илдән кедир.

³ Дубулты Латвијада, Риганын јажынлыгында, Балтик дәнизинин саһилиндә Јурмола дејилән курорт бәлкәсиндә бир гәсәбәдир вә орада ССРИ Јазычылар Иттифагынын санаторија тишли Јарадыжылыг Еви вар иди. Јазычылар ја тәк, ја аилә илә кәлиб орада һәм ишләјәрди, һәм дә истираһәт едәрди. Пулу да чох баһа дејилди. Мән “Тојуғун дири галтасы”, “Шушаја думан кәлиб” повестләрини, бир сыра тәгаләләри орада јазмышдым. Бу да јадымдадыр ки, о јарадыжылыг евиндә, сүһ тездән, һәлә хорузун баны ешидилтәмиш јеримдән галхыб ушаглар ојантасын дејә, устуфжа ејвана чыхырдым вә һәлә ојантмыш Балтик дәнизинә бахан о ејванда Шекспири охујурдум. Шекспирлә бағлы о еркән, јарыјухулу Балтик сәһәрләринин овгаты һәмишә мәним һис-

Bu gün günorta Günayla Humaya¹ Perronun nağıllarını oxumağa başladım və onların necə bir həvəs və həyəcanla qulaq asdıqlarını görəncə, Qırmızıpapağın hisslər aləmindəki şəffaf şüşə təmizliyi və kövrəkliyi mənim özümə də sirayət etdikcə, içimi bir qüssə bürüyürdü: nəfəslərini dərmədən Perroya qulaq asan bu gözəl insanların (insancıqların! Qırmızıpapaq da daxil olmaqla!) yanında mən özümü dinozavrlar dövründən qalma nadir bir eksponat kimi hiss edirdim.

Hər halda 36 yaş kiçik ömür deyil.

Qəribədir, axşam Aleksandr Çakovski ilə barda adama 100 qram araqdan sonra «Jiqulyovski» pivəsi içirdik (axır vaxtlar «Literaturnaya qazeta»da tez-tez çap edilsəm də, onunla ancaq burada tanış olmuşuq²) və söhbət əsnasında Aleksandr Barisoviç mənə belə bir söz dedi:

– Elçin, mən sizi daha yaşlı təsəvvür edirdim... («Ya predstavlyal vas bolyeye starşim...»)

TALEYİN TRAGİKOMİK OYUNU

Sovet sistemi, ideologiyası bir çox istedadları məhv etdi. Vaxtılə, Zakir müəllim³ məndən xahiş etmişdi ki, Aleksandr Afinogenovun bir pyesini Azərbaycan dilinə tərcümə edim və mən, yadımdadır, heç nə tərcümə etməsəm də, o vaxt onun «Salyut, İspaniya» pyesini, «Maşenka» komediyasını oxumuşdum.

Sovet sisteminin istedadı necə sıxışdırması, hətta onu məhv etməsi ilə bağlı təəssürat əldə etmək üçün, bu pyeslər gözəl əyani vəsaitdir.

Aleksandr Afinogenov fitrətən istedadlı adam olub, amma dövrün bir çox yazıçıları kimi, o, ədəbiyyat cəfakeşi deyildi, özünü hər şeydən əvvəl və sidqi-ürəkdən «partiyanın əsgəri» hesab edirdi.

¹ Мөним гызларым.

² А.Б.Чакowski о заман “Литературнага газета»нын Баш редактору иди.

³ Јетмишинжи-сәксәнинжи илләрдә Азәрбајжаньын мәдәнијјәт назири олмуш рәһмәтлик Закир Бағыров.

Dövr, zaman elə idi ki, Afinogenov (və afinogenovlar!) ədəbiyyatın yox, partiyanın təəssübünü çəkirdi (bəlkə də «Stalin təəssübkeşi idi» demək daha düzgün olardı).

Müharibə başlayan kimi o, cəbhəyə getmişdi və mən indiyəcən elə bilirdim ki, bu dramaturq cəbhədə də həlak olub.

Ancaq bu yaxınlarda Anastas Mikoyanın xatirələrində oxudum ki, Afinogenov 1941-ci ilin oktyabr günlərindən birində axşam cəbhədən Moskvaya gəlir və birbaşa Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin binasına gedir.

O zaman alman hərbi təyyarələri nadir hallarda Moskvanın hava müdafiəsini yararaq şəhərə bomba salırdı və məhz həmin axşam da o nadir faşist bombalarından biri Mərkəzi Komitənin yerləşdiyi həmin binaya düşür.

Afinogenov 37 yaşında Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin binasında həlak olur...

«CƏNNƏTİN ALMA AĞACI» ROMANTİKA İLƏ NATURALİZMİ BİR ARAYA GƏTİRİR

Qoyaviçinskayanın «Cənnətin alma ağacı» romanını oxudum və bu istedadlı romanda xalis qadın romantikası ilə ayrı-ayrı təsvirlərdəki qəzəbli (!) kişi naturalizminin çox maraqlı bir vəhdəti var.

Polşanın qadın romançıları – bu özü də ədəbiyyatda maraqlı bir hadisədir.

Misal üçün, mən, Eliza Ojeşkonu XIX əsr Dünya ədəbiyyatının əhəmiyyətli romançılarından biri hesab edirəm.

Ümumiyyətlə, Polşa romanı müasir Polşa kinematoqrafı kimi, məxsusudur, yəni bu – fransız, yaxud ingilis, hətta özünə ən yaxın rus romanı yox, məhz Polşa romanıdır.

Polşada roman milli-bədii özünüifadə baxımından bir janr kimi fərqlənə bilib, məxsusilik mərtəbəsinə adlayıb və Polşa ədəbiyyatının milli faktına çevrilib.

LERMONTOVUN GÜLLƏYƏ HƏRİS TALEYİ

E de Barantla dueldə atışdığına görə Lermontovu cəzalandı-
raraq Peterburqdan Qafqaza sürgün etdilər.

Əslində isə, de Barantın gülləsindən qurtulmuş tale Lermon-
tovu Martinovun gülləsinə doğru apardı.

«MATERA İLƏ AYRILIQ» – BÖYÜK RUS ROMANIDIR

Rasputin «Yaşa və yadda saxla»nı yazandan sonra istedadlı
rus nasiri idi.

İndicə oxuyub qurtardığım (birnəfəsə!) «Matera ilə ayrılıq»dan sonra isə, o, mənim üçün – böyük rus yazıçısıdır.

Şoloxovdan sonra, mən, sovet dövrü rus ədəbiyyatında rus Sözü ilə bu dərəcədə bədii dəqiqliklə işləyən, rus xarakterini bu dərəcədə psixoloji dərinliyi ilə ifadə etməyi bacaran ikinci rus yazıçısı tanımıram.

Buradakı rus qarısının yaşadığı son günlərin təsviri və bu təsvirdəki ağrı-acı elə bir bədii dolğunluq içində, estetik miqyas dairəsindədir ki, elə bil, söhbət, ümumiyyətlə, rus xalqının son günlərindən gedir.

QULAM MƏMMƏDLİ VƏ KARFAGEN XARABALIQLARINDAKI QƏDİM ZEYTUN AĞACI

Mənim əziz dostum Qulam müəllim bu gün-sabah 90-ı haq-
layacaq (Süleyman Rüstəm deyir ki, «Qulamın qulağından
uzaq, əslində 90-ı çoxdan keçib»), amma bir gənclik həvəsiylə,
ehtirasıyla, şövqüylə səhərdən-axşamacan kitabxanalarda, arxiv-
lərdə salnamələri yazmaqla, gizli imzaları, təxəllüsləri açmaqla

məşğuldu və hərdən nəsə maraqlı bir fakt tapanda elə bir sevincəklik içində mənə zəng edir ki, elə bil? uşaqdır.

Kaçən il Nəriman Nərimanov haqqındakı salnaməsini mənə vermişdi ki, redaktə edim və ön söz yazım. Nə demişdisə, mən də elədim və o kitab indi nəşriyyatdadır.¹

Payızın axırlarıdır, eşikdə yağışlı külək tüğyan eləyir və bil-mirəm niyə bu gecəyarısı Qulam müəllim birdən-birə mənim yadıma düşdü?..

Qulam müəllim yadıma düşdü və birdən-birə də vaxtilə Karfagen xarabalıqlarını gəzərkən gördüyüm və heç vaxt da unutmayacağım bir təbiət möcüzəsini xatırladım.

Qədim Karfagen xarabalığından bir az kənarında, sapsarı səhralıqda nəhəng bir zeytun ağacı bitib. Ağacın gövdəsində Tunis hökumətinin surquc üzərinə basılmış möhürü var: bu zeytun ağacı dövlət tərəfindən mühafizə olunan milli abidədir, onun... iki min ildən artıq yaşı var.

«Kolombo»² dövrünün yadigarı...

Əlbəttə, iki min ildən artıq yaşayan bir ağac özlüyündə də möcüzədir, amma o zaman məni sarsıtmış ən böyük möcüzə o idi ki, həmin iki minillik zeytun ağacı bu gün də təzətər bəhrə verir...

MƏN ANATOL FRAN SIN QƏHRƏMANINA ÇEVRİLİRƏM

Anatol Frans çox az fransız klassiklərindən biridir ki, mən ona qarşı tamam biganəyəm.

Ancaq hərdən dünyanın işləri barədə fikirləşəndə içimə elə bir tərəddüd burulğanı, elə bir bədbinlik ovqatı dolur ki, sabahki günə münasibətdə özümü Brotto³ kimi hiss edirəm.

¹ Гулам мүәллимин həмин «Нəриман Нəриманов» салнамəsi мənим өн сөзүм və редактəтлэ 1987-жи илдэ нәшр олунду.

² Флоберин повести.

³ А.Франсын «Аллаһлар һәсрәт чәкир» романынын гәһрәманы.

LEONİD LENÇİN KEPKASI İTDİ...
ÇARLI ÇAPLININ OĞLUNUN İSƏ
KEPKASI PEYDA OLDU...
VƏ YAXUD
SEVİMLİ SOVET POÇTU
LEONİD LENÇİ XƏRCƏ SALDI

Gecənin yarısıdır və mən də makinanın arxasında oturub Leonid Lençə təşəkkür məktubu yazmaq istəyirəm.

Amma qələm nəyə başqa sözlər yazır...

Mən uşaqlıq çağlarından həmişə özümdən böyükələrlə oturub-durmuşam.

Və bugünün özündə də mənim çox yaxın (və əziz!) ağsaqqal dostlarım var: Məmməd Cəfər Cəfərov (Allah qoysa, bu gün-sabah 80-ni haqlayacaq), Qulam Məmmədli (90-a lap yaxınlaşır), Abbas Zamanov (80-ə gedir), Əli Səbri (90-ı çoxdan keçib), Əbülqasım Hüseynzadə (100-ə az qalıb!)...

Moskvada da Əziz Şərif (90-a bir şey qalmayıb) və Leonid Lenç (78 – bunu özü deyir, şaiyəyə görə 80-i keçib!).

Leonid Lenç müasir rus satirasının klassiki hesab olunur, mənim üçün isə, o, daha artıq dərəcədə, sovet ədəbiyyatının canlı tarixi kimi çox maraqlı bir insandır, yəni mənim kitablardan, mətbuatdan, xatirələrdən öyrəndiklərimi, eşitdiklərimi bu adam gözləri ilə görüb və onun narahat təbiəti elədir ki, çoxunun da iştirakçısı olub.

1920 – 30 – 40 – 50 -ci illər sovet ədəbi mühitinin məşəqqətlərini yaşamış bu adamı beləcə nikbin, şövlü-həvəsli, eleqant saxlamış cəhət, şübhəsiz ki, onun şəxsiyyətindəki yumor hissi, zarafatçılıqdır.

Və Leonid Lenç hardadırsa – orada mütləq, xırdaca da olsa, bir macəra var.

O, təxminən iki ay bundan əvvəl Moskvadan mənə zəng etdi, ikicildliyinin nəşr olunduğunu və ilk nüsxələrdən birini də poçtla mənə göndərdiyini dedi.

Ancaq o ikicildlik gəlib çıxmadı və mən də, təbii ki, təşəkkür məktubu yazmadım.

Belə məsələlərdə diqqətli, səliqəli və narahat olan (o qocaman dostlarımanın hamısı belədir!) Leonid Lenç bir müddətdən sonra yenidən mənə zəng etdi ki, kitablar çatdı, ya yox?

Bundan sonra yenə bir neçə dəfə zəng çaldı, Moskva poçtuna müraciət etdi, mən burada Bakı poçtu ilə zəngləşdim, uzun sözün qısa, bizim sevimli sovet poçtumuz kitabları gətirib çıxarmadı.

Bu axşam işdən evə qayıdanda gördüm ki, kitablar gəlib çıxıb, amma... Leonid Lenç bu ikicildliyi yenidən göndərib və hər cildə də bir avtoqraf yazıb.

Birinci cilddəki avtoqraf Nüşabəyə, Günaya və Humaya yazılıb, ikinci cilddəki avtoqraf isə belədir:

«Əziz Elçin! İkicildliyimin ikinci nüsxəsini Sizə göndərirəm, birinci nüsxə, məlum olduğu kimi, poçtda itdi. Ümid etmək istəyirəm ki, oğru əldə etdiyi qənimətdən rəncidəhal olmayacaq. Leonid Lenç. 19 sentyabr 1983.»

Nə isə, ilk dəfə göndərilən kitablar beləcə tapılmadı və o qərdər də bədxərc olmayan mənim ağsaqqal dostum ikinci dəfə xərcə düşdü.

... Bir-neçə ay bundan əvvəl onun məşhur kepkası da itmişdi.

Və əhvalat¹ belə vəqə olmuşdu:

Bu ilin may ayında Leonid Lenç, Ukrayna yazıçısı Yevgeni Dudar və mən Qabrovada VI Beynəlxalq Satira və Yumor Festivalına getmişdik – onlar satirik yazıçılar kimi, mən isə Vitali Ozerovun² təklifi və Leonid Lençin təkidi ilə «Müasir ədəbiyyatda satiranın yeri» mövzusunda məruzəçi kimi.

Moskvadan Sofiyaya uçduq və oradan da maşınla Sopot – Korlovo – Kalofer – Şipka marşrutu ilə Qabrovaya yola düşdük.

Dərələrin, təpələrin yaz yaşılı içində hərdən yolda əylənirdik, çay, qəhvə, pivə, araq – kimin imkanı nəyə çatırdı və həvə-

¹Сенрадан мөн бу əhвалаты жазыб “Тəбəррүк» (Леонид Ленчин кепкасы һагтында һекәжə) ады илə вə тəбии ки, Леонид Ленчин өзүнүн дə ижазəсијлə Москвада “Литературнаја газета»нын 1984-жү ил 7 нојабр тарихли сажында чап етдирдим.

² Рус тəнгидчиси, о заман ССРИ Јазычылар Иттифагынын тəнгид вə əдəбијјатшүнаслыг үзрə катиби иди.

si nə deyirdi – içirdik və hər dəfə də təzədən maşınlara qayıtmaq istəyəndə məlum olurdu ki, Leonid Lençin tezliklə dünyanın ən məşhur bir əşyasına çevrilmiş ağ parusin kepkası itib, hamı o kepkanı axtarmağa başlayırdı (görəsən, hara qoyub? Ağacdan asıb, ya hansısa kürsünün üstündə qalıb?) amma bir azdan o itən kepka tapılırdı və biz də o məşhur kepkadən arxayın olub yola düşürdük.

Bu minval ilə gecənin yarısı gedib Qabrovaya çatdıq və o gözəl yolçuluğun bir məşhur dialoqu da var idi:

– Leonid Sergeyeviç, kepka tapıldı?

– Hə, Elçin, tapıldı!

Doğrusu, o ağ parusin kepka Ələddinin çırağı kimi sehrlı bir şeyə çevrilmişdi və Qabrovada olduğumuz müddətdə də azı gündə iki dəfə itirdi, sahibi mənəvi sərvətləri maddi sərvətlərdən üstün tutduğu üçün, tez-tez kepkanı ya simpoziumda, ya ədəbi görüşlərdə, mərasimlərdə yadından çıxarıb haradasa qoyurdu, hərdən də maddi sərvətlər mənəvi sərvətlərlə tən gələndə – kepka restoranda, barda, kafedə qalırdı, amma tez də tapılırdı: tərçüməçilər, dostlar-tanışlar həmin məşhur kepkanı tapıb gətirirdi, növbəti dəfə möhtərəm sahibinə qaytarırdı.

– Leonid Sergeyeviç, kepka tapıldı?

– Hə, Elçin, tapıldı!

Bu kepka itməkliyi azmış kimi, bir dəfə də belə bir əhvalat baş verdi:

Qabrovada Çarli Çaplinin heykəlinin açılışı idi və Leonid Lenç də (bir az əvvəl ona Amerika yazıçısı Kurt Vonnequtla birlikdə festivalın «Kələkbaz Petr» mükafatını vermişdilər; keçən festivalda bu mükafatı Əziz Nesin almışdı) ən hörmətli qonaqları ilə bir cərgədə dayanmışdı, bütün ətrafda isə festivalın başqa iştirakçıları, qabrovalılar, başqa ölkələrdən, xüsusən, Yaponiyadan gəlmiş turistlər idi.

Heykəl açılışının uzun mərasimi axır ki, qurtardı və səhərdən bəri ayaq üstə günün altında dayanıb əldən düşdüyümüz üçün otelə qayıtdıq ki, bir az dincələk və bu vaxt bir böyük dəstə xarici turistin bizim bu «Yantra» otelinin foyesinə topladığını gördük. Biz içəri girən kimi, turistlər (xüsusən, yapon tu-

ristlər) səs-küylə Leonid Lençi dövrəyə aldı, hərə Leonid Sergeyeviçi bir tərəfə dartdı, ağız deyəni qulaq eşitmirdi, turistlər – xüsusən də yorulmaq bilməyən o balaca yaponlar ondan avtoqraf almaq, onunla birlikdə şəkil çəkdirmək istəyirdi.

Leonid Lenç, əlbəttə, məşhur satirikdir, bu festivalın populyar iştirakçılarından biridir, ancaq doğrusu, mən bu boyda həngamə gözləmədim və deyəsən onun özü də belə bir ajiotaj gözləməirdi.

Turistlər az qalmışdı mənim əziz dostumu məhv etsin, ancaq onun bic-bic baxan gözlərindən orasını da görürdüm ki, Leonid Lenç üçün bu – gözəl, şərəfli və fəxarətli bir «məhv olma» məqamıdır.

Və birdən məlum oldu ki, bayaq Çarli Çaplinin heykəlinin açılışı zamanı turistlər, nədənsə, elə fikirləşiblər ki, bu uzun, arıq kişi, yəni əziz dostumuz Leonid Lenç... Çarli Çaplinin oğludur.

Nə isə...

... Qabrova səfərimiz başa çatır.

– Leonid Sergeyeviç, keпка tapıldı?

– Yox, Elçin, tapılmadı!

Bu nədir belə? Bəlkə, doğrudan da, dünyada möcüzələr olur və Leonid Lençin o ağ parusın kepkası daha tapılmayacaq?

Tapılmadı.

Yadından çıxıb haradasa qoyub...

Kepkanı tapmaq üçün bütün cidd-cəhdimiz boşa çıxdı...

Maşınlara minib Sofiyaya yola düşdük. Hamımız o ağ parusın kepkaya elə öyrəşmişdik və onun hər dəfə itəndən sonra tapılmasına elə adət etmişdik ki, elə bil kepkanı yox, Leonid Lençdən başqa da hansısa bir əziz dostumuzu itirmişdik...

Meksikalı heykəltəraş İzabella Fuentes də bizimlə birlikdə Sofiyaya qayıdırdı və siqaret çəkməkdən, tekila içməkdən daha da kişiləşmiş ehtiraslı səsiylə və əl-qolunu da tərpedə-tərpedə hərdənbir Leonid Lençə nəsə deyirdi, sonra da bərkədən gülürdü, amma biz bu ekspansiv qadının nə dediyini başa düşmürdük, çünki onun tərcüməçisi Qabrovada qalmışdı, bizim aramızda isə ispan dilini bilən yox idi.

Qazanlıq şəhərində dayanıb nahar etmək üçün restorana getdik. Təzəcə oturub kepkanın o əlacsız dərdini yadımızdan çıxar-

maq üçün Leonid Lençlə adama 100 qram araq içməyə hazırlaşırıdım ki, bir də gördüm İzabella Fuentes haradansa bir nəfər ispan dilini bilən tapıb bizim yanımıza gəldi, Leonid Lençin qabağında dayanıb bayaqkı ehtirasla, şövqlə nəsə dedi və bərkdən güldü.

Qolundan tutub gətirdiyi adam onun sözlərini tərcümə etdi:

– Siz səhər tezdən Qabrovadakı otelin foyesində kepkənizi yadınızdan çıxarıb jurnal mizinin üstündə qoydunuz. Yaponiyadan gəlmiş turistlər sizi pusurdular, tez həmin kepkənı götürüb qaçdılar. Onlar elə bilirdi ki, siz Çarlı Çaplinin oğlusunuz, kepkənı da özləri ilə suvenir apardılar...

Mən qədəhimi qaldırıb o unudulmaz kepkənın şərafinə sağlıq dedim:

– Əziz Leonid Sergeyeviç, yaşasın o ağ parusin kepkə! Daha heç vaxt itməsin! Heç vaxt köhnəlməsin, cırılmasın! Biz isə təskinliyi onda tapaq ki, bizim əziz dostumuz böyük Leonid Lençin kepkəsı itibəsə də, uzaq Yaponiyada Çarlı Çaplinin oğlunun kepkəsı peyda olub!

... Zəhmət çəkib mənə ikicildliyini göndərdiyinə görə (özü də iki dəfə!) Leonid Lençə yazacağım o təşəkkür məktubu isə, deyəsən, sabaha qaldı.

«BABƏK» HAQQINDA

«Babək»¹ gözəl bir nəzmlə yazılıb və olsun ki, dramaturji baxımdan da məqbuldur, ancaq bu faciənin ən böyük qüsuru odur ki, buradakı Şərq – ekzotikadır.

PRUSTU YENİDƏN VƏRƏQLƏYƏRKƏN

Yeniyyətlik çağlarında «Başsız atlı»nı oxuyandan sonra, uzun müddət onun təsiri altındaydım (ümumiyyətlə, yeni-

¹ И.Селвинскинин фажиəsi нәзәрдә тутулур.

yetməlik vaxtı mənə ən çox təsir edən kitablardan biri, bəlkə də birincisi «Başsız atlı» olub) və mənə elə gəlirdi ki, bütün bu hadisələri Mayn Rid yazmayıb, onları mənə Luiza Poyndekster danışmışdır.

Uzun illərdən bu tərəfə məndə ikinci belə bir hissiyyat olmamışdı.

Yalnız son zamanlarda – «Sodom və Hommora»dan sonra mənim daxilimdə yenə belə bir doğma, çox məhrəmanə hiss yarandı: elə bil, bu romanı mənə saatlarla üzbaşurət oturduğumuz baron de Şarlyu danışmışdır.

Hətta vaxt keçdikcə və Prust barədə düşündükcə, elə bil ki, təkcə bu romanı yox, bütün «İtirilmiş vaxtın sorağında»nı (nə olsun ki, bir çox hadisələrdən onun xəbəri yox idi və bir çox surətləri o heç tanıyırdı da?) haçansa mənə baron de Şarlyu danışmışdır...

MƏNİM İDİLLİYAM

Mənim bir xəyal dünyam var. Gecələr yerimə girib yuxum qaçanda, yaxud gündüzlər hansısa mənasız bir iclasda olanda (!) mən «Haydı!» deyib o dünyama yollanıram.

O dünyada tərtəmiz bir dağ çayı şırşaşır axır.

O dünyada payız təzəcə gəlib, sarısı hələ adda-buddadı, hələ xəzəl də seyrəkdi və üzü qışa gedən o ağaclar istisini də hələ itirməmiş günün altında qəribə (XX əsrdən çox uzaq və mənim gündəlik həyatımın telefon, maşın, televizor, diktafon, iclas, çirxış... kimi atributlarına tamam tərs mütənəşib) bir hiss-həyəcanla dolu kölgəlik salıb.

Və mən o kölgəlikdə oturub qələmlə (makinada, ya diktafonda yox!) «Anna Karenina»nı Azərbaycan dilinə tərcümə edirəm...

SALMAN MÜMTAZ HAQQINDA

Salman Mümtaz Nəsimidən, Xətəidən, Füzulidən, Vaqifdən, Sabirdən tutmuş, Ağa Məsihə, İ.Qutqaşınliya, Abbas Səhhə-

təcən – bu qələm sahiblərindən elə bir həvəslə, ehtirasla, şövqlə yazırdı, əlyazmalarını axtarırdı, tapırdı, nəşr edirdi, məxsusi bir ovqat yaradırdı ki, elə bil, yavaş-yavaş o özü də bu siyahıya daxil olurdu...

YURİ SMOLİÇİN ROMANININ MÜŞTƏRƏK ADI

Mən Tutyunnikdən – bu gözəl hekayəçidən başqa, müasir Ukrayna nəsrindən demək olar ki, heç nə oxumamışdım.

Yuri Smoliçin «Komalara sülh, saraylara hərə» romanını oxudum.

İki günüm bu yazıya həsr olundu...

Nə deyim?

Təkcə romanın adına bir əlavəm var: «Komalara sülh, saraylara hərə, yazıçılara istedad və insaf!»

KÖK VƏ GÖDƏK DON KİXOT, UZUN VƏ ARIQ SANÇO PANSA

Don Kixot Sanço Pansa kimi kök və gödəkdir (törədir), Sanço isə – əksinə, lamançalı rıtsar kimi arıq və uzundur!

Servantes onları bu cür təsvir etsəydi qəbul edəcəkdik?

Şübhəsiz.

III Riçard da qozbeldir, Kvazimoda da, amma biri İblisə xidmət edir, o biri isə – Allah adamıdır.

Və biz Sözüün gücü ilə hər iki qozbeli eləcə qəbul etmişik.

İKİ STENKEVIÇ

«Ehkamdan kənar» romanını oxudum. Mənim üçün iki Stenkeviç var.

Biri – tarixi romanlar müəllifi Stenkeviç: hissə qapılır, ob-

yektivliyi itirir, yalnız istilalara qarşı yox, bəzən xalqlara, misal üçün, türklərə, yaxud isveçlilərə qarşı bəlkə heç özü də bunun fərqiə varmadan gizli bir nifrətlə yazır.

O biri Stenkeviç isə öz dövrünün və xalqının obyektiv bədii-psixoloji salnaməçisidir və «Ehkamdan kənar» bunun yaxşı göstəricisidir.

Ümumiyyətlə, Polşa romanı – ilk növbədə, Stenkeviç, Prus, Ojeşko və Reymont – milli məktəb nümunəsidir.

UNUDULMAZ UZUNBURUN

Yayda Kislovodskda Rostanın «Sirano de Berjerak»-ını oxudum və mənə çox təsir etdi; bu uzunburun şairin, romantikin və davakarın məhəbbəti mənim oxuduğum ən kədərli məhəbbət əhvalatlarından biridir.

O vaxtdan Siranonun özünün hansısa bir əsərini oxumaq istəyirdim, amma əlimə keçmirdi.

Moskvaya gələndə doktordan¹ (o da hansı bukinistdənsə almışdı) «Başqa həyat, yaxud Dövlət və ay imperiyası»-nı götürüb qatarda oxumağa başladım və bu gün² səhər mehmanxanada onu bitirdim.

Ancaq, doğrusu budur ki, Rostanın uzunburunu mənim üçün, aya səyahət edən Siranodan daha maraqlı idi...

SƏHNƏ ÜÇÜN YAZILMIŞ ROMAN

«Kommivoyajerin ölümü»³ – əslində səhnə üçün yazılmış romandır.

¹ Səhbət bizim ailəvi dostumuz, jazyçy-həkim, bəyük kitab həvəskarı, rəhmətlik Əli Ağabəjdindən kədir.

² Bu gəjdləri mən Moskva, 1968-ji il dekabrın 1-də, bazar günü ССРИ Мəркəзи Инжəсəнəт Ишчилəri Евиндə М.Ə.Сабирин жардыжылыгына һəр олунтуш əдəби-мусигили кəжəнин дəвəтнамəсинин зəрфи үзəриндə жазмыштам və көрүнүр, сəһбət дə елə һəмин күндən кədir.

³ Артур Миллерин пјеси.

Burada pyes-dialoq yüngüllüyündən qat-qat artıq dərəcədə roman ağırlığı, təhkiyə çəkisi var.

RENYAR AÇIQ QAPINI DÖYÜR

A tam elə hey deyirdi ki, Renyarın komediyalarını oxu. İki gündü Qubanın 12-ci sovxozunda Məhbubgildəyəm¹ və iki gecəmi dostumuz Renyarın komediyalarına həsr etmişəm.

Çox gülməli, zərifdi, gözəl, təmiz bir ovqat yaradır, elə bil, sinədolusu dağ havasıyla nəfəs alırsan, ancaq... ancaq hamısı – qəhrəmanlar, intriqaalar, situasiyalar – hamısı tanışdır.

Bütün bunları Renyardan on-on beş il əvvəl daha böyük dostumuz – Molyer deyib.

ÇEXOVDAN QALXAN ZOĞLAR

«Duel»in² az əhəmiyyətli bəzi xarici göstəricilərini götürsəydilər, mən heç vaxt deyə bilməzdim ki, bu – qırğız pyesidir.

Çexov – rişədir.

Bu rişədən cürbəcür zoğlar baş qaldırır və o zoğlardan biri də uzanıb və illər boyu inkişaf edərək, təzələnərək dramaturgiyada tamam başqa bir aləm – kosmopolit bir dünya yaradır.

«Duel» həmin rişədən (Çexovdan) xeyli uzaqdakı (amma qohum!) o kosmopolit dünyanın bəhrəsi və ifadəsidir.

Bu – yaxşıdır? pisdir?- deyə bilmərəm.

HAMLET İNTİQAMI

Hamlet Kölgəyə söz verib ki, intiqam alacaq. Ancaq Hamlet o intiqam məqamını elə bil ki, qəsdən uzadır.

¹ Мəним рəһмətлик бибим.

² Гырғыз жазычысы Мар Бажжиевин пјеси.

«Hamlet»in əvvəlindən axırına kimi nə qədər imkan vardı ki, Hamlet Kölgəyə verdiyi sözü yerinə yetirsin, Ofelyanı məhv etməsin və özünün mənəvi sarsıntılarına da son qoysun.

Bu intiqam alınacaq (və alınır!), ancaq Hamlet bunu nə üçün bu qədər uzadır?

Çünki əslində Hamlet həyatdan və o cümlədən də özündən, özünün nə üçün həyata gəlməsindən intiqam alır!

Hamlet iztirablarla özünə dağ çəkir.

Hamlet intiqamı – yalnız konkret Klavdidən, yaxud konkret Hertrudadan alınacaq intiqam deyil, yəni bu intiqamda belə bir məhdudluq yoxdur, bu intiqamın daxili tutumu çoxmiqyasdır.

Hamlet intiqamı – bütün bəşəriyyəti ehtiva edir.

TOLSTOY ÖZ PORTRETİNİ ÇƏKİR

1871-ci ildə Tolstoy Tyutçevlə bir vaxonda yol yoldaşı olur və sonradan onun Fetə yazdığı məktubda belə bir yer var:

«Çernıda Tyutçevlə rastlaşdım və dörd stansiya danışdım, qulaq asdım və indi də dəqiqədəbir bu əzəmətli, sadə və həqiqi dərin ağıla malik qocanı xatırlayıram.»

Və məktubdakı bu yeri oxuyanda mənə elə gəldi ki, əslində o zaman Tolstoy otuz-otuz beş il sonranın heybətli və zərif (!), sadə və dəruni bir qocasını – özünü təsvir edib.

HAMLETƏ İXTİYAR VERƏN KİMDİR?

Hamlet – hakimdir. Hamlet yaşadığı cəmiyyəti mühakimə edir.

Ancaq Hamletə bu hakimlik səlahiyyətini kim verir?

TOLSTOY VƏ «SİRLİ RUS QƏLBİ»

İllər boyudur ki, rus ictimai fikrində belə bir ifadə işlədilir: «Sirlil rus qəlbil (ruhu)» (ruscası: «Zaqadoçna ruskaya duşə»).

Bu – uydurma bir fikirdir.

Anna, Vronski, Karenin, Pyer Bezuxov, Nataşa Rastova, Sergiy ata, Andrey Bolkonski, Levin, İvan İlyiç, Katyuşa Maslova, Nexlyudov, Fedor Kuzmiç...- bütün bu surətlərlə bağlı, xisləti nə dərəcədə dərk etmək mümkündürsə, hər şey o dərəcədə də aydındır.

Bundan o tərəfə – yoxdur.

Və bu surətlərin rusluğu da şəkk-şübhəsizdir.

Onda, bəs, «sirli rus ruhu» nə deməkdir?

XX ƏSRİN BÖYÜK ROMANI

Üç gündür ki, «Kristina, Lavransın qızı»nı oxuyub qurtarmışam və üç gündür ki də, bu böyük (həm həcmcə, həm də sambalca) roman elə hey fikrimdə dolaşır.

Mənim üçün bu roman – elə bil ki, bir kəşf oldu.

Mən indiyə kimi Unsetin hekayələrini oxumuşdum, bilirdim ki, çox məşhurdur, qırx altı yaşında Nobel mükafatı alıb, ancaq, doğrusu, belə bir şey – gözləmirdim.

«Kristina» ilə mən XX əsrin böyük romanlarından birini kəşf etdim.

XIV əsrin əvvəllərində Danimarka ilə müharibə fonunda kəndli Lavransın güzəranı, Kristinanın hissləri, həyəcanı, inamı elə bədii-fəlsəfi sanbal və estetik incəliklə işlənib ki, adamın içində qəribə bir nikbinlik yaradır.

Hətta bu gecə ağılıma belə bir fikir gəldi ki, Anna Karenina Kristinanı tanısaydı, bəlkə də özünü qatarın altına atmazdı.

Siyasətdə ərazisinə və əhalisinin sayına görə yox, iqtisadi qüdrətinə və müasir inkişafına görə «böyük dövlətlər» anlayışı var və hərgah ədəbiyyatla bağlı da bu anlayışdan istifadə etsək – kiçik Norveç «böyük ədəbiyyat dövlətidir»: İbsen, Byornson, Knut Hamsun, Siqrid Unset...

Söhbət çox böyük yazıçılardan gedir.

Daha bir cəhət: Siqrid Unset «qadın yazıçı – kişi yazıçı» təsnifatının tamam fəvqündədir.

O, sadəcə olaraq (!) böyük yazıçıdır.

QƏDİM ƏRƏBLƏR TOLSTOYA TƏSİR EDİB?

Klassik rus nəsrinin mənim üçün çox mühüm bir cəhəti var: istilik, hərarət.

Bu özü – qəribə bir bədii-estetik hadisədir.

Ruslar soyuqda yaşayıblar, amma həmişə içəridə – isti həsrətlişi olublar.

«İsti dənizlərə doğru!» siyasəti də elə buradan gəlir.

Siyasətdə bu – müstəmləkəçiliyə gətirib çıxarıb, nəsrə isə, əksinə, insaniliyə, hissiyyatın ifadəsinə.

Və mənim üçün ən «isti» rus nasiri, şəksiz ki, Tolstoydur.

Ancaq bu «Tolstoy istisi»nin mənbəyi haradan gəlir?

Tolstoy yazır ki, uşaqlıqda rus nağılları ilə bərabər, ərəb nağılları da ona çox təsir edib.

Və mən tam əminəm ki, o ərəb nağıllarının istisi ta uşaqlıqdan həmişə Tolstoyun içində olub və bütün yazılarında təhlüşür ifadəsini tapıb.

ƏLVIDA, İSA İSMAYILZADƏ

İsa İsmayılzadənin qələmi onu Sözlün sahibi etmişdi. Şerin, Sözlün sahibi, yiyəsi İsa İsmayılzadə...

Bəzən uşaq kimi sadələvh, bəzən əzabkeş, zövqlü, zəhmətkeş İsa İsmayılzadə...

Dostların (və mən də!) sənin ölüm xəbərini qəzətlərdən aldıq.

Yaxşı dost olmadıq.

Şair ölümü həmişə qəfil ölümdü.

Hərdən sənə dediyim bu sözlər yadıma düşür və sənin bərkədən gülməyin gözlərimin qabağına gəlir:

– Birinə paltar yaraşır, birinə ev, o birinə maşın. Sənə də qələm yaraşır.

Sən Sözlə işləməyi, Sözü əkib-becərməyi bacaran çox az şairlərimizdən, çox az redaktorlarımızdan biri idin.

İnsanlar döyüş meydanlarında, sınaq məqamlarında qəhrəman olur və Sən altmışıncı illərin o unudulmaz ədəbi ab-havasının, ədəbi ovqatının qəhrəmanı idin.

Biz də gedəcəyik (ölüm haqdı!), yaddaşımıza hopmuş o xatirələr, qanımıza hopmuş o hisslər, həyəcanlar da bizimlə birgə gedəcək, amma bizim o altmışıncı illərimiz, innən belə əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda (əbədi uzaqlıqda!) qalmış o altmışıncı illər və o altmışıncı illərimizin qəhrəmanı İsa İsmayılzadə XX əsr ədəbiyyatımızın tarixində qalacaq.

Sən Bakıda çox evsizlik çəkdin, sonra böyük bir binanın birinci mərtəbəsində balaca bir mənzilə pərçim oldun, sonra başqa bir vecsiz evə köçdün, sonra da... səni Gürcüstanda doğma torpağa tapşırıdılar.

Bu misra az qala iki yüz il bundan əvvəl deyilib:

Oxuma, gözəl, Gürcüstanın qəmli nəğmələrini...

Hər dəfə sən yada düşəndə, sənin qırxillik Bakı həyatında heç cürə bakılaşmamış, şəhərləşməmiş sifətin göz önünə gələndə, «– Qağa!» deyən səsin yaddaşlarda eşidiləndə, həmişə də özü ilə o qəmli nəğmələrin həzin sorağını gətirəcək:

Oxuma, gözəl, Gürcüstanın qəmli nəğmələrini...

Azərbaycan ədəbiyyatı İsa İsmayılzadənin simasında indiyə qədər yazdıqları yaşayacaq, bundan sonra isə bir də heç vaxt heç nə yazmayacaq böyük şairlərindən birini itirdi.

Bu dünyada (yalan dünyada! qoca Yunus demişkən, «yeri, yeri, yalan dünya, yalan dünya deyilmisən?») əlvida, İsa İsmayılzadə.

MUSİQİŞÜNAS ROMEN ROLLAN YAZIÇI ROMEN ROLLANA MANE OLUR

«Jan-Kristof» miqyaslı, düşündürən, ağıllı bir romandır, ancaq bədii əsər kimi bu romanın ən böyük çətişməzliyi ondadır ki,

onu yazıçı Romen Rollan yox, musiqişünas, alim Romen Rollan yazıb.

Jan-Kristof – musiqiçidir və hərdən elə təəssürat yaranır ki, elə bil, onun bədii obrazını açıb göstərən romandan daha çox, bu surətin yaradıcılığını tədqiq edən elmi əsər oxuyursan.

Romen Rollanın «Tolstoyun həyatı» kitabı mənim üçün «Jan-Kristof»dan daha maraqlıdır və ona görə yox ki, Tolstoydan bəhs edir (bu öz yerində!), ona görə ki, bu əsərin janrı – sənədli bioqrafiya Romen Rollan istedadına (tədqiqatçı və publisist istedadına) ən uyğundur.

REYMONT KONTRASLARI

«Mujiklər» romanı – suçlu, günahkar məhəbbətin mənim indiyə qədər oxuduğum ən təmiz, pak bədii ifadələrindən biri və bəlkə də birincisidir.

Günahkar məhəbbət və təmiz hisslər – bu kontras elə incə, həssas bir qələmlə işlənib ki, o biri tərəfdən də, fonda kəndli güzəranın müstəqimliyi, təbii kobudluğu ilə həmin incəlik və həssaslıq arasında elə bir kontras var ki, romanı oxuduqca, elə bil, cürbəcür rənglərlə işildayan hisslər burulğanı içindəsən.

Mənim heç bir şəkk-şübhəm yoxdur ki, XX əsrdən yadigar qalacaq kitablardan biri də – əsrin əvvəllərində yazılmış bu böyük Polşa romanıdır.

ŞATOBRIANIN POVESTİ

«Sonuncu Abenseradceylinin tarixçəsi» – mənim üçün ədəbiyyatdakı «Romeo və Cülyetta» mövzusunun yeni bir variasiyasıdır, bundan artıq deyil.

Düzdür, burada tərəflərin kin-küdurətinə din ayrılığı, ənənələrin yadlığı da əlavə olunub, amma ərəblə ispan qızının bu məhəbbət əhvalatını mən, elə bil ki, əvvəllər (Şatobriana qədərki dövrdə!) oxumuşdum və indi onu yenidən oxudum.

Bədii məsafəni əvvəldən axıra qədər başqalarının açdığı cı-
ğırta qət etmək – Böyük Ədəbiyyata aparan yol deyil.

SİMENON TOLSTOYUN ADINI ÇƏKMƏKDƏN EHTİYAT EDİR?

Mənim üçün Meqre təbiəti etibarilə Tolstoyçudur və mən
hiss etdiyim dərəcədə – Meqre Tolstoyun oxucusudur.

Simenon klassik rus ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirdiyini
deyir və yazır ki, Qoqol, Dostoyevski və Çexov ona çox təsir
ediblər.

Meqre elə bil Simenonun pencəyinin yaxasından yapışıb sil-
kələyir ki, bəs Tolstoy?

FRANSIZ ROMANI GÖZƏL SSRİ VƏTƏNİMİZDƏN GƏLƏCƏK NƏSİLLƏR ÜÇÜN YADİGAR QALACAQ BİR ABİDƏ KİMİ

Pyataçokdakı bukinist köşkükdən¹ Moriakin «Gecənin sonu»
kitabını aldım, içində iki romandır: «Tereza Dekeyru» və
«Gecənin sonu», amma əslində bir romanın iki hissəsidir, 1936-
cı ildə Moskvada nəşr olunub.

Bu gün² səhər oxuyub qurtardım.

Biz necə və hansı mənəvi dünyada yaşamışıq? – Bu kitab gə-
ləcək nəsillərə SSRİ gerçəkliklərini göstərən bir abidədir.

Əlbəttə, bu abidədən Moriakin özünün xəbəri yoxdur.

Məndə elə bir təəssürat var ki, bu kitab fiziki mənada baş-
dan-başa KQB xofuna, Stalin qorxusuna bürünüb.

Kitabdakı geniş giriş sözü (İv. Anisimov) bu cümlə ilə baş-
layır: «Fransua Moriak – müasir fransız burjaziyasının ən maraq-
lı yazıçılarından biridir.»

¹ Кисловодскдакы бу букинист көшкүндөн мән чох китаблар алтышам
вə инди дə һəрдən о дикдир күчəдə - Пјатачокдакы о көшкү һəмишəлик, əбə-
ди бир узалгыда галмыш, һəтта өлтүш бир достум кими хатырлајырам.

² Сəһбət 1972-жи илин јайындан кедир.

Biz elə bilirdik ki, yazıçı – yalnız xalqın yazıçısı ola bilər...
Amma təsnifat başqa cürmüş: burjaziyanın yazıçısı... Deməli, ingilis yazıçısı Şekspir yox, feodalizm yazıçısı Şekspir, yaxud Amerika yazıçısı yox, kapitalizm yazıçısı Folkner və s.

Anisimov dostumuz daha sonra yazır (daha doğrusu, onun əli ilə Sistem yazır): bu roman «eybəcərlik nümunəsidir» və bu eybəcərlik «can verən kapitalizm üçün səciyyəvidir» (özü də «zəruri olaraq səciyyəvidir»!).

«Son həddə çatan bu eybəcərlik» nədən ibarətdir? Romanın özündən! Onu isə «pozğun və rüsvayçı sənət törədib».

Və s. və i.a.

Elə bil ki, Moriakin romanı bu nəşrin cildləri çərçivəsində həbsxanaya salınıb.

İlk dəfədir ki, kitabla bağlı məndə belə bir müdhiş hissiyyat yaranıb.

Sovet ideologiyası sovet ədəbiyyatından insanın yox, traktorun təsvirini tələb edirdi (əslində indiyə qədər də bu istəyindən əl çəkməyib!).

Sovet tənqidi isə surətlərin təhlili əvəzinə «ölməkdə olan» kapitalizmi ifşa edirdi (o ifşa eləcə də davam edir, kapitalizm isə ölüb qurtarmır!).

Və elə bil ki, həmin «kapitalizm aləminin nümayəndəsi» Teraza – bu hissiyyatlı qadın öz faciəsini – xislətin məkrini, dünyaya sığışmamasını, insan riyasını yadından çıxarıb və dəhşətlə bizə baxır: ay bacılar, ay qardaşlar, siz kimsiz? harada yaşayırsız? sizə nə olub?

İNQILAB PÜŞK ATIR: EVLADLARINDAN KİMİSİNİ QƏHRƏMAN EDİR, KİMİSİNİ DƏ GÜLLƏLƏYİR

V Kinin «O biri tərəfdə» romanı təsadüfən əlimə keçdi •.(dünən Yəhya müəllim¹ yadından çıxarıb bizim otaqda qoymuşdu) və gecə onu oxudum.

¹ Сəһбət тэнгидчи, кезэл инсан, рəһмətлик Јəһја Сeјидовдан кeдир. Јетмишинжи иллəрин əvvəллəриндə бирликдə Низами адына Əдəбијјат Институтунда ишлəјирдик.

«Polad necə bərkidi» ilə ekiz bir şeydir.

Viktor Kin və Nikolay Ostrovski – bu adamlar (və onların qəhrəmanları!) dünyanı inqilabsız, sinfi mübarizəsiz, həyatı partiyasız təsəvvür etmirlər.

Onların ikisi də istedadlı idi, amma o təsəvvür, o küt fanatizm ki, onlarda vardı, həmin istedadı yandırdı və qəhrəmanlarını da o cür küt fanatik etdi.

İnqilab onlardan birini (Ostrovskini) cəmi 32 il yaşamış bəd-bəxt bir cavanı əlil edib, sonra da sovet ədəbiyyatının klassiki vəzifəsinə təyin etdi.

Və elə həmin inqilab da o birisini – Kini 34 yaşında «xalq düşməni» elan edib güllələdi.

PRİTÇA SÜJETİ

Tale bir nəfərə qismət edib ki, bir şüşə tapsın. Həmin adam bilir ki, şüşənin içində cin var.

Gecə-gündüz şüşəni sürtür ki, cin çıxsın.

Ancaq bilmir ki, əvvəlcə tıxacı çıxarmaq lazımdır.

Cinin iztirabları.

QAFQAZ VƏ RUS ƏDƏBİYYATI

Qafqaz həmişə rus siyasətinin mərkəzində olduğu kimi, rus ədəbiyyatının da mərkəzində olub.

Qafqaz mənzərəsi (A.Puşkin), Qafqaz romantikası (M.Lermontov), Qafqaz igidliyi (A.Bestujev-Marlinski) rus ədəbiyyatında çox maraqlı əsərlər, hətta şedevrlər meydana çıxarıb, amma bütün bu əsərlərin mahiyyətində təhtəlşüür bir ekzotika var və o ekzotika, təbii ki, Qafqaz gerçəkliyini bütöv şəkildə, olduğu kimi ifadə edə bilməz.

Buna görə də rus ədəbiyyatındakı Qafqaz mövzusunda ən yaxşı əsərlərdə belə, gizli, bəzən ustalılıqla (istedadla!) masqalanmış falş var.

İstisna – «Hacı Murad»dır.

Qafqaz romantikası və Qafqaz reallığı, Qafqaz lirikası və Qafqaz sərtliyi, Qafqaz imkanı və Qafqaz iddiası – bütün bunlar, yəni: «Qafqaz nədir? Qafqazlılar kimdir?»- sualının cavabı bu povestdə öz bədii ifadəsini tapıb.

Bunun üçün Qafqazı gəzmək, öyrənmək, tanımaq azdır, Qafqazı gərək yazıçı fəhmi ilə hiss edəsən.

Tolstoy Qafqazı hiss edirdi.

Tolstoydan əvvəl belə bir hissiyyatı Lermontovda tapmaq mümkündür.

Tolstoydan sonra isə, heç bir rus yazıçısı Qafqazı beləcə hiss edə bilmədi.

Rus siyasəti isə, Qafqazı heç zaman hiss etməyib.

QUMİLYOVUN BİR MİSRASI

Bəzən tamam iddiasız, tamam sadə bir misra da həmişə sənin içində olan bir təəssürat, daha doğrusu, ovqat yaradır (əbədi ovqat!) və aylar, hətta illər keçir, elə bil ki, o bir misra yaddan çıxıb, xatırlamırsan, amma elə ki, həmin o ovqat üçün münbit şərait yaranır – o saat yenidən yada düşür.

Nikolay Qumilyovun haçansa, hansı şərhində oxuduğum belə bir misra var (sətri tərcüməsi):

Mən tanımadığım (tanış olmadığım, naməlum, özgə) küçə ilə gedirdim...

Orijinalı belədir:

Şyol ya po ulitse neznakomoy...

Mən nə zaman ki, xarici bir ölkədə, yad bir yerdə oluram, o misra o saat gəlib yaddaşıma qonur və təkrar-təkrar elə hey fikrimdə səslənir:

Şyol ya po ulitse neznakomoy...

Özü də vacib deyil ki, hansısa bir küçə ilə gedim; oteldə, barda, kafedə, muzeydə, konfransda (!), görüşdə...

TƏNQİDİMİZ VƏ OBLOMOV İLƏ ŞTOLSIN QONAQPƏRVƏRLİK YARIŞI

Bəzən bizim tənqid bəsit bir əsəri elə bir yekdilliklə tərif etməyə başlayır ki, bu – Oblomov ilə Ştolsin¹ qonaqpərvərlik bəhsə-bəhsinə girişməsinə oxşayır.

İLYAS ƏFƏNDİYEVDƏN SONRA

Oktyabrın 3-də² İlyas Əfəndiyev vəfat etdikdən sonra, düz altı ay mən bircə dənə də olsun, kitab oxumadım (oxuya bilmədim) və yalnız dünən – aprelin 3-də gecə «Anna Karenina»nın ikinci cildini (beşinci – səkkizinci hissələri; niyə məhz onları? – deyə bilmərəm) götürüb səhərə kimi təzədən oxudum.

ALİ ÜÇLÜK

Yazıçı, məlum məsələdir ki, özünü ifadə edir. Əgər söhbət istedadlı yazıçıdan gedirsə, o, özü ilə bərabər, xalqını da ifadə edir.

Böyük yazıçılar bəşəri ifadə edir.

Bu mənada mənim üçün ən böyük bəşəri yazıçılar:

Qoca Tolstoy.

Şekspir.

Servantes.

BULQAKOV HƏYATDAN QAÇIR VƏ... HƏYATA QAYIDIR

Həyat Bulqakovu sıxırdı, ona işgəncə verirdi, o, həyatdan qaçıb teatra sığınmaq istədi və «teatral roman» meydana çıxdı.

¹ Иван Гончаровун “Обломов» романынын гəhrəманлары.

² Сəhbət 1996-жы илдən кедир.

Ancaq həyat yenə də Bulqakovu təqib etdi və onun istedadı səhnə arxasındakı insanları (aktyorçuluğu yox, xisləti!) elə öldürücü bir sarkazmla romanın səhifələrinə çıxartdı ki, Bulqakov yenə də həyata qayıdası oldu və real (amansız!) həyatı heç cürə ört-basdır edə bilmədi.

TANIŞLIQ

Məndə elə bir hissiyyat var ki, kitabxanamdakı bəzi kitablar mənə tanıyır.

MONTEKKİ VƏ KAPULETTİ PƏRİŞANLIĞI

Dünən axşam – aprelin 10-da¹ özünə baxan, həmişə səliqəli-sahmanlı olan, zövqlə geyinən, ölümdən qorxan və xəstələ-nən başqa adamların həmişə də dadına çatan, onlara dərman tap-pan, onları həkimə tapşırın, xəstəxanaya düzəldən, xeyirxah və unudulmaz İmran Qasimov çox əzablar çəkəndən sonra, haqq dünyasına köçdü və mən Arazla² birlikdə onlara getdim, bu kə-dərli gecənin yarısınıncan onlarda olduq.

Mənim lap kiçik uşaq vaxtlarımdan tanıdığım və son altı il-də bir yerdə işlədiyimiz bu insan da xatirəyə çevrildi...

Bu gün filarmoniyada matəm mərasimi idi, çoxlu adam gəl-mişdi, çıxışlar oldu və sonra İmran Qasimovu on gün bundan əv-vəl – aprelin 1-də Allahın rəhmətinə getmiş Rəsul Rzanın yanın-da dəfn etdik.

Və qəbristanlıqda – Fəxri Xiyabanda birdən-birə Şekspir ya-dıma düşdü və fikrimdə qəribə bir səhnə yarandı.

Montekkilərlə Kapuletilərin ədavəti Romeo və Cülyettanı məhv edir və bu müsibət çağında Montekki düşməninin qızı Cülyettaya «qızıl heykəl» qoyduracağı, Kapuletti isə, o heykəlin

¹ Сəhbət 1981-жи илдэн кедир.

² Унудулмаз Араз Дадашзадə.

yanında qiymətli oğlu Romeoya heykəl ucaldacağı ilə təskinlik tapmaq və vicdanlarını təmizləmək istəyirlər.

Və mənə elə gəlirdi ki, indi elə həmin məqamdır, o cavan uşaqlar da (Romeo və Cülyetta) bu dəm bir işıq şüası kimi, onların (Montekki ilə Kapulettinin) başı üstündədir və qətiyyənlə bu adamların dediklərinin, bu adamların təskinlik axtarışlarının, vicdan əzablarının, evlad dağı çəkmələrinin və s.-nin fərqi deyillər, sadəcə olaraq, onları şüaya çevirmiş həmin hisslər ələmi, bu dəfə tərtəmiz bir işıq olub bütün dünyaya aydınlıq gətirməklə məşğuldur.

Və indiyə qədər (gecə saat 4-ə işləyib) bu fikir, bu görünmənim beynimdədir.

Niyə? – bilmirəm.

Niyə məhz bu yeniyetmə uşaqlar – Romeo və Cülyetta? Niyə məhz Montekki ilə Kapuletti ədavəti? – bunu da bilmirəm...

İSTEDAD ŞİMALDAN HƏRARƏT GƏTİRİR

Andersen Neksenin hekayələri başdan-başa hərarətlə doludur. Onlar kiminsə xoşuna gələ bilər (misaal üçün, mən XX əsr hekayə antalogiyası düzəltməyə, əsrin lap əvvəllərində yazılmış «Tale»ni ora salardım), kiminsə xoşuna gəlməz, ancaq bir cəhət mənim üçün şəxsizdir (və qərībədir!): onların hamısında isti nəfəs var.

Mən «Ditte – bəşərin övladı» romanını oxuyanda yeniyetmə idim və o roman mənə çox təsir etmişdi və indi fikirləşirəm ki, yəqin həmin təəssüratın əsas səbəblərindən biri bu sərt Şimal yazıcısının qələmindəki istilik olub.

SUAL – CAVAB

– İndiyə qədər sən oxuduğun ən kədərli hekayə? – Kafkanın «Çevrilmə»si.

ÇEXOV VƏ OSTROVSKI

Ostrovski dramaturgiyası, elə bil ki, ağır bir daşdır, səni dənizin dibinə çəkir, batırır.

Çexov dramaturgiyası isə, elə bil ki, xilasedici kəmərdir, səni suyun üzündə saxlayır, batmağa qoymur.

Baxmayaraq ki, Çexov dramaturgiyası başdan-başa kədərin, yeknəsəq həyatın, boğucu ömrün, darıxdıran ürəyin ifadəsidir.

Çexov sirri – bu, açılmamış bədii-estetik bir sirdir.

İKİ DÜNYA

Fikirləşirəm ki, bizim bu dünyamızda əslində iki dünya var: Ölü Dünya və Canlı Dünya.

Və iki tip də yazıçı var: Ölü Dünyadan yazan yazıçılar və Canlı Dünyadan yazan yazıçılar.

«KALİQULA» XX ƏSRDƏN BƏHS EDİR

«Tarixi roman»... «İstehsalat dramaturgiyası»... «Kənd nəsr-i»... «Şəhər ədəbiyyatı»...

Və s. və i.a.

Ədəbiyyatın belə bir bölgüsü şərti və mənim üçün tamam mənasızdır.

Ədəbiyyatın predmeti – insandır, xislətdir.

Kamyu «müasir roman və povestlərində», yəni müasir dünyada – XX əsrdə yaşayan insanlardan yazdığı «Taun» romanında, «Yad adam», yaxud «Düşmə» povestlərində xisləti təhlil edir, böyük istedadının imkanları, miqyası Kamyunu xislətin çox dərinlərinə aparır, bəzən xislət onu azdırmaq istəyir, amma bu «azma» özü də xislətin dibsizliyindən, ziddiyyətindən, açılmazlığından xəbər verir.

Bu yerdə mənim üçün qəti əhəmiyyəti yoxdur ki, Merso, yaxud Ramber, ya Panlyu – Kamyunun «müasir qəhrəmanları» – mənimlə bir dövrdə yaşayırlar, yoxsa məndən əvvəl yaşayıblar, yoxsa da kə, məndən sonra yaşayacaqlar.

Bu mənada «Kaliqula» pyesindəki Kaliqula mənim üçün bəlkə də daha «müasir qəhrəman»dır.

Ümumiyyətlə, «Kaliqula» – XX əsr dramaturgiyasının (və ədəbiyyatının!) şedevrlərindən biridir.

Pyesin sonunda Kaliqula həlak olmazdan əvvəl, taxta kətili xislətin ən dərinlərindən gələn bir nalə ilə güzgüdəki əksinə çırpır və:

«– Tarixə çevril, Kaliqula, tarixə!»- deyə bağırır.

Tarixə – yəni bizim müasir dövrə, XX əsrə!

KOBO ABENİN QƏHRƏMANLARI

V. Qrivnin yazır: «Kobo Abe insan ilə ona qənim kəsilmiş •burjuaziya dünyası arasındakı konfliktə açıb göstərmək vəzifəsini (! – E.) öz qarşısına qoymuşdur və onun əksər əsərlərinin mövzusu məhz belədir.»¹

Nə qədər primitiv bir mülahizə!

Kobo Abenin nəsrinin qəhrəmanları (xüsusən, «Qumsallıqda qadın» romanında və «Qul ovu» pyesində) həyatda özlərini axtarırlar və onlar qəti surətdə bunun fərqləndə deyillər ki, əhatə olunduqları cəmiyyət «burjua cəmiyyəti»dir, ya «sosialist cəmiyyəti», monarxiyada yaşayırlar, yoxsa hansısa demokratik seçkilə bir respublikada.

Abe qəhrəmanlarının mənəvi axtarışları və mənəvi ağrıları bu cür siyasi-ictimai təsnifatların fəvqündədir və onların hisslərini, həyatda özlərinə yer tapa bilməməsini, onların mənəvi vurnuxmalarını siyasi-ictimai müstəviyə endirmək, onlara siyasi formasiya intriqaları bucağından baxmaq – onların mənəvi dünyasını cılızlaşdırmaq, primitivləşdirməkdir.

Abenin qəhrəmanları, bəli, qəfəsdədir, onlar bu qəfəsin içində çırpınırlar, amma həmin qəfəsin dəmir barmaqlığını burjua və yaxud qeyri-burjua cəmiyyəti yaratmayıb.

¹ *Kobo Abe. Pyesi, Moskva, 1975, səh. 273.*

Bu dəmir barmaqlıqlar – həyat, yaşayış mənasızlığının çox sərt bədii ifadəsidir.

DANTE QVATEMALA YAZIÇISI OLA BİLƏRMİ?

Çel Yoxanssonun Migel Asturias haqqında məqaləsini¹ oxudum.

Yazır ki, «hansısa fransız yazıçısı Asturiası Qvatemala Dantesi adlandırıb.» Sonra da bu fikrə münasibətini bildirir: «Ola bilsin ki, o (yəni həmin inkoqnito fransız yazıçısı – E.), düz deyir.»

Yanlış bir müqayisədir.

Ona görə yox ki, Asturias buna layiq deyil.

O mənada ki, Dante yaradıcılığının miqyası, onun bəşəriyyətin ictimai fikrində və bədii-estetik özünüifadəsində tutduğu mövqe elədir ki, Danteni, əgər belə demək mümkünsə, «regionallaşdırmaq», «məhəlliləşdirmək» mümkün deyil.

O, heç vaxt qvatemalalı Dante, yaxud da yaponiyalı Dante ola bilməz.

Necə ki, hətta italyalı Dante də deyil.

Dante – bəşəriyyətdir.

Eləcə də Şekspir, Servantes, Tolstoy...

EYNI İNSAN – O, HƏM MOSARTDIR, HƏM DƏ SALYERİ

Ədəbiyyat üçün maraqlı olmayan insan yoxdur. Mosart – əlbəttə, çox maraqlı xislətdir.

Salyeri – bəlkə ondan da maraqlıdır.

Ancaq mənim üçün ən maraqlı xislət – həm Mosart, həm də Salyeri birlikdədir.

Bir xislət, eyni adam – o, həm Mosartdır, həm də Salyeri – bax, bunu yazmağı bacarasan!

¹«Za rubejom», 47, 1965-ci il.

«İNSANLIQ KOMEDİYASI» «MİN BİR GECƏ»DİRMİ?

Balzak yazırdı ki, – «Mənim romanlarım Qərbin «Min bir gecə»sidir».

Güman edirəm ki, Balzak yanılırdı.

«Min bir gecə»nin bünövrəsində bir sevinc, həyatdan ləzzət almaq şövqü gizlənilib.

Balzak yaradıcılığının bünövrəsində isə mənim üçün aşkar bir kədər var.

İXTİOLOQLARIN MÜBAHİSƏSİ VƏ VİKTOR HÜQONUN SPRUTU

İxtioloqlar indiyə qədər mübahisə aparırlar: «Dəniz zəhmətkeşləri»ndə balıqçı Jilyatın üç fəsil boyu çarpışdığı, ölüm-dirim mübarizəsi apardığı və nəhayət qalib gəldiyi sprut təbiətdə mövcuddurmu? Sprutlar insana hücum edirlərmi? Sprutun zooloji xüsusiyyətləri Hüqonun təsvir etdiyi kimidirmi? Və s.

Bu mübahisə bəsit bir şeydir.

Hüqonun sprutu – ixtiologiyanın predmeti deyil, çünki onun zoologiyaya dəxli yoxdur.

Bu sprut – xislət qarasının (qaranlığının) təcəssümüdür və həmişə – yalnız Hüqo yaradıcılığında yox, ümumiyyətlə, bədiiyatın ən ilkin dövrlərindən üzü bəri xislətin işığı (aydınlığı) ilə, «janvaljançılıqla» mübarizədədir.

Bu sprut – «Səfillər»də, misal üçün, tenardiyedir, «Paris Notrdam kilsəsi»ndə Klod Frollodur.

Bir az əvvəllərə getsək və məkanı dəyişsək, o, misal üçün, Yaqodur, yaxud qozbel Riçarddır.

XARİCİ GÖZƏLLİK MAHİYYƏTİ ALDADIR

Folklorda hər söz – hissiyyatla bağlıdır və hər sözün də bütün çalarları ilə birlikdə öz estetik qəlibi var və bədii söz mətndə-

ki o qəlibə elə pərçim olur ki, onun yerinə ora başqa heç bir söz yerləşə bilməz.

Bu yerdə söz – ən incə, həssas, gözlə görünməyəcək dərəcə-də məxsusi olan qıfıl açarı kimi bir şeydir: o açarın açacağı qıfılı minlərlə başqa bənzər açar açma bilməz.

Ona görə də folklorda bədii-estetik baxımdan qeyri-dəqiqlik və sünilik, yabançı element, yad hissiyyat yoxdur.

Ancaq bəzən çox məharətlə (bədii-estetik məharətlə!) maskalanmış istisnalara rast gəlmək mümkündür.

Misal üçün, bizim folklorda tərtəmiz ağılığına görə qar bənzətməsi var: yarın sinəsi, əndamı qara bənzədilir.

*Qarpız kəsdim bal kimi,
Dilimlədim nar kimi.
Gördüm yarın əllərin
Gecə yağmış qar kimi.*

Son dərəcə görümlü bir bənzətmədir, təsviri baxımdan misilsiz bir zərifliyi var.

Ancaq mahiyyətə yad bənzətmədir.

Qar – soyuqdur. «Qar» sözünün özü bir üşütmə gətirir.

Yarın əli (eləcə də sinəsi, əndamı) isə – hərarətdən, istidən xəbər verir.

Bu yerdə bənzətmənin xarici gözəlliyi və zərifliyi onun mahiyyətini aldadıb.

PROSPER MERİME XVI ƏSRDƏ DƏ YAŞAYIB?

Tarixi mövzulu əsərlərin iki tip müəllifi var:

I. Tarixi müasir dövrə gətirən, müasir dövrün gözü ilə ona baxan müəllif.

II. Özü tarixə gedən müəllif.

«IX Karlın sağlın çağları»nda Merime özü XVI əsrin ikinci yarısına gedir, o özü Fransa tarixinin o dəhşətli günlərini yaşayır, o özü Varfolomey gecəsinin şahididir, o özü IX Karlın təəbəsi-

dir, həm quçenotdur, həm də katolikdir.

Romanı oxuyandan sonra bu təəssürat o qədər güclüdür ki, Merimenin öz əsərinə yazdığı ön söz (XIX əsr baxımından «müasir ön söz»!) də əhəmiyyətli görünür.

«ÇAPAYEV»DƏN «İNSANIN TALEYİ»NƏCƏN

«Pravda» yenə «Çapayev» romanını tərifləyib, göyə qaldırıb...

Bəli, iyirminci illərin əvvəllərində «Çapayev» adlı bəsit, ancaq «partiyalı» (niyə «ancaq»? bəlkə elə «partiyalı» olduğu üçün bəsit?!) bir roman meydana çıxdı və Vətəndaş müharibəsindəki qalibiyyətdən sonra özünü möhkəmlətməyə başlamış Sistem Dmitri Furmanovu – bu cavan siyasi işçini və ədəbiyyat həvəskarını canlı klassik elan etdi.

Furmanov kimi «yarımistedadlı» yazıçılar Rusiyada həmişə minlərlə olub və iyirminci illərin əvvəllərində də yəqin ki, belə idi. İş burasındadır ki, Furmanovun tələm-tələsik və çiy halda təqdim etdiyi qəhrəman (sovet ədəbiyyatının ilk müsbət qəhrəmanı!) Sistemin strateji ədəbi maraqları ilə üst-üstə düşdü və kanyunkturada xüsusi xətt-hərəkət müəyyən etdi.

Təxminən eyni vaxtda «Dəmir axın» (A.Serafimoviç), sonra «Təmiz vicdanlı insanlar» (P.Verşiqora), «Polad necə bərkidi» (N.Ostrovski), «O biri tərəfdə» (V.Kin), «Pedoqoji poema» (A.Makarenko) və s. həmin xətt-hərəkət nümunələri kanyunkturanın estetik (antiestetik?) strukturunu yaratdı.

Həmin «estetik struktur» Böyük ədəbiyyatdan (istedaddan!) kənarında olan bir şey idi.

Demək olmaz ki, o «estetik struktur» başdan-başa istedadsızlıq ifadəsidir, yox, belə deyil, sadəcə, orada istedad müəyyən edici faktor deyil.

Bəzən isə, hörümçək öz toruna düşmüş şikarının qolunu-qanadını səridiyi kimi, o «estetik struktur» da ona əsaslanan istedadı bürmələyib boğurdu: «Gənc qvardiya»da şəksiz A.Fadeyev is-

tedadı, yaxud «Əsl insan haqqında povest»də B.Polevoy istedadı beləcə böğuldu.

Yaxud, «İnsanın taleyi» də, mənim fikrimcə, həmin «estetik struktur»un bəhrəsidir və o, orden və medallardan başqa, Şoloxova heç nə vermədi. Ancaq «Sakit Don» həmin «estetik struktur»dan tamam kənar bir məkanda yarandı və orden-medallarla bərabər, Şoloxova həqiqi böyük yazıçı şöhrəti gətirdi.

EDQAR PO HAQQINDA

Məndə elə bir təəssürat var ki, Edqar Po yazdığı hadisələrin hamısının həqiqiliyinə inanırdı.

ÖLÜMÜNDƏN QIRX İL SONRA STEFAN SVEYQİN YENİ ROMANI

«Kristina Xoflener»i keçən il¹ «İnostrannaya literatura»da gördüm, vərəqlədim, amma oxumağa vaxtım olmadı. İndi kitab kimi nəşr olunub və bu gün səhər onu oxuyub qurtardım.

İlk gənclik çağlarımda Stefan Sveyq çoxları kimi, mənim də «sevdiyim» deyə bilmərəm, amma hər halda heç vəchlə biganə olmadığım bir yazıçı idi və onun «Amok»unu, «Qadının həyatından iyirmi dörd saat»ını, «Naməlum qadının məktubu»nu, «Şahmat novellası»nı, «Bir ürəyin qürubu»nu, «Qorxu»sunu çox həvəslə və daxili bir həyəcanla oxuyurdum.

Sonralar oxuduğum «Mariya Styuart», «Cozef Fuşe», Magellan və rotterdamlı Erazm haqqındakı bioqrafiyalar gözəl mütaliə xatirələri kimi mənim fikrimə hopub və orası da yəqin maraqlıdır ki, Sveyqin Dikkens və Stendal haqqındakı oçerklərini mən Dikkensin və Stendalın özlərinin əsərlərindən daha artıq bir həvəslə oxumuşam.

İndi bu sətirləri yazanda onu da xatırlayıram ki, vaxtiylə Sveyqin «Qaytarılmayacaq an» adlı kiçik bir yazısı mənə çox təsir etmişdi.

¹ Səhəbət 1984-ju ildən kədir.

O zaman mən Napoleon haqqında nə yazılmışdısa, tapıb oxuyurdum və güman edirəm ki, rus dilində bu mövzuda daha kitab qalmamışdı. Amma Sveyqin 18 iyun 1815-ci ildə general Qruşinin Votterloo döyüşünə gecikməsindən bəhs edən o kiçik oçerk mənə cild-cild kitablardan artıq təsir etmişdi.

Stefan Sveyq «vətənin məhv olmasına» (çox zaman biz bu sözləri «gurultulu» hesab edirik və onlara yuxarıdan aşağı baxırıq, Sveyq isə, bunları özünü öldürməzdən əvvəl qələmə aldığı Deklarasiyada yazmışdı!) dözmədi, 1942-ci ildə intihar etdi və məşhur novellalar, bioqrafik əsərlər, oçerk və esselər və «Ürəyin dözümsüzlüyü» adlı yeganə roman müəllifi kimi XX əsr ədəbiyyat tarixində qaldı.

Mən bütün bunları nə üçün yazıram?

Məlum oldu ki, Sveyqin bir yox, iki romanı var və ikinci roman – «Kristina Xoflener» onun ölümündən qırx il sonra işıq üzü gördü.

İndi bu roman haqqında mübahisələr düşüb, onu Sveyq qələminə layiq bilənlər və bilməyənlər var. Mən özüm bu romanı sırf bədii-estetik baxımdan Sveyq yaradıcılığında elə də böyük bir hadisə hesab etmirəm.

Amma indiki halda məsələ bunda deyil.

Məsələ ondadır ki, on beş il bundan qabaq – 1970-ci ildə mən, təbii ki, «Kristina Xoflener»i oxumamışdım və indi birdən-birə bu romanın qəhrəmanı Kristina ilə həmin uzaq 70-ci ildə mənim yazdığım «Poçt şöbəsində xəyal» pyesinin qəhrəmanı Ədilə arasında qəribə bir mənəvi yaxınlıq gördüm.

Kristina Avstriyanın Klyayn-Rayflinq adlı bir əyalət stansiyasındakı poçt şöbəsində işləyir, Ədilə isə Bakıda poçt şöbəsində işləyirdi və bu qızların hissiyyat dünyasındakı oxşarlıq, oradakı mənəvi sıxıntı çalarlarının, rənglərinin, nyuanslarının bəzən üst-üstə düşməsi mənə qəribə gəldi və hətta məni mütəəssir etdi.

«Kristina Xoflener» elə bil, Sveyqin şəxsiyyətini mənim üçün doğmalaşdırdı...

Ancaq Ədilə qarətçiliyi bacarmazdı.

Amma hələ məlum deyil, Kristina da bunu bacaracaq, ya yox?

TOLSTOY MÖVZUSU

Lev Tolstoyun həyatı ilə bağlı çox təsirli (və kədərli!) bir fotosəkil var: 1910-cu ilin noyabrıdır. Astapovo stansiyasında məşhur birmərtəbəli taxta bina. Şimal qışının gəlhagəlində eşikdə dayanmış Sofya Andreyevna əlcəkli əli ilə o taxta binanın pəncərə şüşəsini silərək içəri baxır.

İçəridə isə Tolstoy ölürdü.

Tolstoy Yasnaya Polyanadan (Sofya Andreyevnadan!) baş götürüb qaçmışdı.

Əcəl onu burada yaxalamışdı.

Uşaqları, yaxınları, həkimlər Sofya Andreyevnanı içəri buraxmırdılar.

Sofya Andreyevna 1910-cu ilin 3 noyabrında təcili qatarla Astapovoya gəlmişdi və elə həmin gün gündəliyində yazırdı: «Məni onun yanına buraxmırlar.»

«O» – Lev Nikolayeviç Tolstoy.

Bu sətirləri isə 7 noyabrda yazıb: « Səhər saat 6-da Lev Nik. vəfat etdi. Məni yalnız onun son nəfəsində içəri buraxdılar, ərimlə vidalaşmağa qoymadılar, qəddar insanlar.»

Mən hər dəfə o fotosəkilə baxanda, elə bil ki, gördüyüm o mənzərə canlanır, nəfəs alır və canlı bir varlıq kimi, Tolstoyun qələmini çağırır, çünki Astapovodakı o dəqiqələrin drammatizmini, həyəcanını, soyuğun sivirdiyi xisləti içəridən qaynadan o hissiyyatı yalnız Tolstoy qələmi həmin drammatizmə, həyəcana və hissiyyata layiq səviyyədə ifadə edə bilər.

Bu fotosəkil – Tolstoy mövzudur.

Hətta hərdən, o fotoya baxanda mənə elə gəlir ki, Tolstoyun haçansa oxuduğum bir romanını xatırlayıram.

O roman «Dirilmə» deyil, «Hərb və sülh», «Anna Karenina» deyil.

O roman «Sofya Andreyevna»dır.

MENANDR QƏDİM YUNANISTANIN MOLYERİDİR

Ədəbi analogiyalar adətən xronologiyaya uyğun aparılır: sələflər xələflər üçün nümunə olur: filankəs XIX əsr fransız

ədəbiyyatının Bokkaççosudur, filankəs XX əsr rus ədəbiyyatının Balzakıdır və s.

Maksim Qorki sovet yazıçılarının I qurultayında açıq-aşkar bir «bolşevizm hissiyyatına» qarılıb Dağıstan aşığı Süleyman Stalskini «XX əsrin Homeri» adlandırır.

Mən bu gün səhər Menandrın komediyalarını oxuyub qurtardım və fikrimdə əks-xronoloji bir analogiya yarandı: Menandr qədim Yunanıstanın Molyeridir.

İki min il əvvəl – Antik dövrün Molyer zərifliyi, Molyer təbəssümü, situasiyaların Molyer təbiiliyi və yüngüllüyü...

İVAN BUNİNİN DİNİ VƏ ALLAHI

İvan Bunin deyirdi ki, onun üçün rus ədəbiyyatında üç Allah var: Puşkin, Tolstoy, Çexov.

Bu etirafda Allah sözü çox əlamətdardır.

Çünki ədəbiyyat özü Bunin üçün sənət yox, etiqaddır.

Onun ədəbiyyata münasibəti Papanın xristianlığa, yaxud müctəhidin İslama münasibəti kimi bir şeydir.

Bu mənada Bunində Tolstoy azadlığı yoxdur.

Tolstoy – «Sergiy ata»dan, «Hacı Murad»dan tutmuş, «Hərb və sülh»əcən, «Anna Karenina» və «Dirilmə»yəcən əsərlərində – özünü axtarır.

Buninin isə hekayə və povestlərindən (mənim çox bəyəndiyim «İqnat», «Gecə söhbəti», «San-Fransiskolu cənab», «Qardaşlar»...) tutmuş, «Arsenyevlərin həyatı»nacan – əsərləri dəruni bir etiqad nümunəsidir.

SUYUN BUZ ÖRTÜYÜ

Bukinistdə Sudrabu Edjuenin kitabını gördüm, düz iyirmi altı il bundan əvvəl – 1955-ci ildə Riqada nəşr olunub.

Mən bilirdim ki, bu adam əsrin əvvəllərində uzun müddət Bakıda müəllimlik edib, amma ondan heç nə oxumamışdım.

Kitabı aldım (cəmi 36 qəpiyə idi) və gecə hekayələrini oxudum.

İstedadlı adamdır, yaxşı texnikası var, amma on-on beşillik Bakı həyatının istisi (müstəqim mənada!) onun qələmini qətiyəən qızdırmayıb və bu hekayələri oxuyanda içimdə belə bir təəssürat vardı ki, elə bil, kürkə bürünüb hansısa bir gölməçənin kənarında oturmuşam və o gölməçənin üzü nazik bir buz qatı bağlayıb, mən o kitabı oxuyuram, nəfəsimdən də buğ çıxır...

YUJİN-SUMBATOV GÜMAN Kİ, YAXŞI PROFESSIONAL AKTYOR OLUB, AMMA DRAMATURQ KİMİ – HƏVƏSKARDIR

Keçən həftə Moskvada Surovtsev¹ kabinetində Yujin-Sumbatovun pyeslər kitabını gördüm və bu mənim üçün bir az gözlənilməz oldu, çünki onun pyes yazdığını bilmirdim.

Surovtsev:

– Maraqlı pyeslərdir, – dedi və kitabı mənə bağışladı.

Bu axşam o pyesləri oxudum.

O saat hiss edirsən ki, bu adam səhnəyə bələddir, səhnəni duyur, səhnə onun üçün doğmadır, xüsusən, «Rafael» və «Xəyanət» sırf janr baxımından çox peşəkar yazılıb və yəqin ki, Yujin-Sumbatov, həqiqətən, böyük teatr xadimi, istedadlı aktyor olub, amma o, heç vəchlə dramaturq (yazıçı) doğulmayıb...

JORJ SİMENON HARA, ŞEKSPİR HARA VƏ MOLYER HARA?

Gecə yarını keçib, eşikdə əməlli-başlı qar yağır və mən də yerimə girib Simenonu oxuyuram (onun bu təzə kitabını Anardan götürmüşəm, o – Yusifdən, Yusif – Emin Sabitoğlundan; mən də qurtarandan sonra Araza verəcəyəm).

Daha doğrusu, oxuyurdum.

¹Юри Суровтсев - рус тэнгидчиси, о заманлар ССРИ Јазычылар Иттифагынын катиби.

Birdən-birə «Maqbet» (!) yadıma düşdü. Durub «Maqbet»i götürdüm və vərəqləməyə başladım.

Sonra Molyer yadıma düşdü.

Niyə? Nə üçün? Bunların bir-biri ilə hansı əlaqəsi var?

Bu sualların cavabı mənim üçün də çox maraqlıdır, amma – o cavab yoxdur.

Hər halda, mən o cavabı tapa bilmirəm.

Gecənin bu vədəsində mənə elə gəlir ki, Molyer özü öz yazılarından ləzzət alır.

Şekspir isə, daima tərəddüd içindədir: görəsən bu yazının içində bir şey var, ya yox?

Söhbət «Hamlet»dən, «Otello»dan, «Maqbet»dən, «Kral Lir»dən, «III Riçard»dan gedir...

CİRALDİ VƏ CAVID. QANPOLADIN ANASI SƏLMA VƏ ŞİPİONENİN ANASI LİVİYA

Avropa İntibahı novellaları özündən sonrakı böyük qələm sahiblərinə xeyli mövzu verib və bu, məlum məsələdir, elə təkcə «Otello»nu, «Hamlet»i, «Romeo və Cülyetta»ni xatırlamaq bəs edər.

Düzdür, Tolstoy bunu Şekspirə qüsur tuturdu.

Bax, bu yerdə deyilmiş sözdür: böyüklərin səhvi də böyük olur.

Ancaq o İntibah novellalarının klassik Azərbaycan ədəbiyyatına mövzu verməsi – bu, əlbəttə, çox maraqlı bir hadisədir.

Gecə Ciralдинin «Ekatommiti»sini oxuyurdum və gəlib altıncı dekadanın VI novellasına çatanda heyrət məni bürüdü: Cavidin «Ana»sı ilə eyni süjet!

Əlbəttə, Cavid bu süjetə yaradıcı yanaşıb, onu romantikləşdirib, özününkü edib, amma, ümumilikdə, o novella ilə «Ana» tamamilə üst-üstə düşür.

Bu ədəbi hadisəni çox ciddi tədqiq etmək lazımdır.¹

¹ Сонралар мән бу мөвзуну тәдқиғ едәрәк 1982-жи илдә “Сүбһ шә-фәғи»нин ишығы (Гүссән Жавид вә Авропа интибахы)» адлы бөјүк ес-се јаздым. (Бах: “Әдәбијјат вә инжәсәнәд» гәзәти, 17 сентјабр 1982.)

TURGENEVİN İLK POVESTİ

Turgenevdən danışanda «Andrey Kolosov» yada düşmür. Halbuki bu kiçik povest «Turgenev kimdir? – sualının yaxşıca bir cavabıdır.

Andrey Kolosov kasıb bir cavandır, Varyanı sevir və başdan-başə həmin hissiyyat ələmindədir.

Sonra həmin məhəbbət tükənir və tələbə dostumuz Andrey Kolosov Varyadan ayrılır.

Tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar bu surəti ittiham edir: nə üçün o, Varyanı atdı? bu nə yüngüllükdür? belə sevgi olmaz və s.

Ancaq əslində Turgenev qələminin daha dərin bir həqiqəti var.

Məsələ burasındadır ki, Andrey Kolosov özünü sevir!

Onun hissləri ilk növbədə özü üçün əzizdir. O, Varyanın timsalında özünü sevir. Onun üçün əsas insani meyar – öz hisslər ələminin komfortudur. Bu komfort kiçik rahatsız olursa, Andrey dostumuz bunu qəbul edə bilmir.

Bu – Turgenev qələmi üçün səciyyəvi bir cəhətdir və ədəbiyyatşünasların gözündən qaçır.

Mənə elə gəlir ki, bu – Turgenev şəxsiyyəti üçün də səciyyəvi bir cəhətdir.

Turgenev öz əsərlərində özünü sevir – bu, mənim üçün gün işığı kimi aşkar bir şeydir.

ƏDƏBİ MƏMULAT HAQQINDA

Bəzi kitablar əxlaqsız qadınlar kimidir, əldən ələ keçir.

LENİN VƏ TOLSTOY

Vladimir İliç Lenin Tolstoyda («Tolstoyçuluqda») ən yaxşı, ən unudulmaz, ən təsirli nə varsa – «vicdan»dan tutmuş asketizmə qədər, «ruh»dan, «məhəbbət»dən, «dözüm»dən tutmuş

kviyetizmə qədər – hamısını rədd edir və ağ kağızda qapqara yazır ki, bunlar «ən dərin ziyan» (rusca orijinalında: «samıy qlubokiy vred») gətirir.

Sovet ədəbiyyatşünaslığının ən böyük fariseyliyi isə ondadır ki, Tolstoya belə bir qrafoman münasibətindən sonra da, Lenini Tolstoya yüksək qiymət verən dahi kimi təqdim edir.

Hərgah Tolstoy ruhu, Tolstoy vicdanı, sevgisi, dözümlü, bir sözlə, «Tolstoyçuluq» «ən dərin ziyan» verən bir şeydirsə, onda, bəs, nəyə qiymət verilir?

ROMAN HAQQINDA

Elə romanlar var ki, elə bil, anadan ölü doğulur.

VOZNESENSKİNİN İKİ MİSRASI

Mənim indiyə qədər oxuduqlarımın arasında Şairə ən yüksək və ən dəqiq qiymətlərdən biri Andrey Voznesenskinin bu iki misrasına pərçim edilib:

*Tiranlar şairləri başa düşməzlər,
Başa düşdükdə isə, onları qətlə yetirirlər.
(Sətri tərcümə.)*

Orijinalı belədir:

*Tiranı poyetov ne ponimayut,
A koqda ponimayut, to ubivayut.*

ŞEKSPİRDƏN SONRAKI AVROPA DRAMATURGİYASI

Şekspir istedadının, Şekspir Sözüünün gücü və təsiri elə oldu ki, o, mənim aləmində, Avropada bütün sonrakı dövrlərin dramaturgiyasını «işğal etdi» və İbsenə qədər Avropa dramaturgiyası «Şekspir libasını» heç cürə dəyişə bilmədi.

Yalnız Molyer istedadı və Molyer Sözü «müstəqillik» əldə etdi və bu da yəqin ona görə ki, Şekspir, hər halda, komedioqraf deyildi və Molyer istedadı Şekspirin komediyada demədiklərini demək imkanı əldə etdi.

İkinci istisna – Şillərdir.

Hamleti intiqama haqq dünyasındakı Kölgə sövq edir.

Karl Moor isə intiqam yolunu özü seçir.

Şekspir qəhrəmanları tamam bəşəridir.

Şiller qəhrəmanları, hərgah belə demək mümkünsə, həyatibəşəridir və bu cəhət Şilləri Şekspirdən sonrakı dövr Avropa dramaturgiyasındakı məcburi epifonçuluqdan çəkib çıxardı.

Zaman keçdi, həyatın hər bir sahəsində – maddi və mənəvi – keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi və İbsen (bir az sonra isə – Çexov!) dramaturgiyada artıq Şekspirin əli çatmadığı məhz həmin dəyişikliyin bədii ifadəsini verə bildiyi üçün, Şekspir maqnitinin cazibə gücündən kənarda qaldı.

Bu fikri bir az da dəqiq ifadə etmək istəyirəm: maqnit yalnız dəmiri özünə çəkir, dəmirin tərkibi dəyişsə, təbii ki, o, öz maqnitinin üstünə atılmayacaq.

Həyatdakı (yaşayışda, məişətdə, psixologiyada) kardinal dəyişikliklər İbsen istedadı (və dahiyənə fəhmi!) sayəsində onun dramaturgiyasının tərkibini də eləcə dəyişdi. Buna görə də o, Şekspir aurasından çıxıb bildi.

UNUDULMAZ İKİ MİSRA

Dünən «Literaturnaya qazeta»ya getmişdim və həmişəki kimi, Georgi Dmitriyeviçin¹ otağına qalxıb onunla görüşdüm. Xeyli söhbət etdik (iki aydan çoxdu ki, Moskvada olmamışam)

¹ Кеорки Гулиа (1913 - 1991) рус язычысы, Абхаз әдәбијјатынын класики Дмитри Гулианын оғлу. 70-80-жи илләрдә “Литературнаја газета»нын сүтүнларындан бири иди. Мән 1979-жу илин јайында илк дөфә Истанбула кедәндә, Кеорки Гулиа да “Литературнаја газета»нын езамийјәти илә орада иди. Биз көрүшүб бир нечә күн бир јердә көзиб-долашдыг вә о вахтдан етибарән дә, јаш фәргимизә бахтајараг, бу епигурчу, јејиб-ичән, көзәл тәж-лисләри вә көзәл гадынлары севән адатла танышлығымыз әтәлли-башлы

və söhbət əsnasında da soruşdu ki, mən Kazimir Maleviçin şerlərini oxumuşam?

– Yox, – dedim. – Ümumiyyətlə, heç onun şer yazmasından xəbərim yoxdur.

Bir dəstə əlyazmasını mənə verdi:

– Onda, al, oxu. Amma sabah qaytarmalısan!

Gecənin yarısına kimi gözəlim «Moskva» mehmanxanasında Maleviçin şerlərini oxudum. Mənə çox təsir etdi. Heyf ki, üzünü köçürtməyə vaxt olmadı (belə məsələlərdə gərək dəqiq olasan!), günorta aparıb Quliaya qaytardım (o da yəqin kimdən alıbsa, ona qaytarmalıdır).

Maleviçin iki misrası xarab olmuş val kimi, bütün günü beynimdə fırlanıb. Orijinalı belədir:

*V prirode suşestvuyet obyom i svet, zvuk
je rojdayetsya ot soprikosnoveniya dvux...*

Sətiri tərcüməsi: təbiətdə həcm (əşya, cism, forma) və rəng mövcuddur, səs isə onların (bu ikiliyin) təmasından yaranır.

TOLSTOY VƏ ÇEXOV

Mənə elə gəlir ki, XIX əsr böyük rus nəsrində İvan İliç¹ olmasaydı, sonralar Çexovun hekayələri də yaranmayacaqdı.

O hekayələri ki, orada rus çinovniki var.

İlk baxışda Çexov çinovnikləri rus ədəbiyyatındakı Qoqol çinovniklərinin sonrakı nəslidi.

Ancaq bu, ilk baxışda belədi.

Hətta Xlestakovla² da Çexov çinovnikləri arasındakı oxşarlıq, onlarla İvan İliç arasındakı mənəvi yaxınlığın dərinliyi müqabilində, zahiridir.

¹ Толстојун «Иван Иличин өлүтү» повестинин гəһрəманы.

² Гоголун «Мүфəттиш» комедијасынын гəһрəманы.

SABİRDƏN SONRA

Sabirdən sonra Azərbaycan satirik poeziyası yalnız suroqat istehsal edir.

Bəzən bu suroqat yüksək keyfiyyətli olur (Qəmküsar, Nəzmi, Möcüz...).

Və keyfiyyətli suroqata yuxarıdan aşağı baxmaq lazım deyil, onun da öz yeri, güman ki, öz əhəmiyyəti var.

HEMİNQUEY VƏ FOLKNER

Bu gün¹ hələ səhərin gözü açılmamış – saat 5-ə 10 dəqiqə qalırdı – təkbaşına və pay-piyada gözəl Talıstandan çıxıb özümü verdim meşəyə, Cavanşir qalasını² tuş tutdum və indi saat 9-a 5 dəqiqə işləyib, mən də yorğun-argın gəlib çıxmışam Cavanşir qalasının altındakı yarığana, suyun-tərin içində Talıstan çayının kənarında oturub bir az dincimi alıram və altdan yuxarı dağın başındakı o qalanın adda-budda dağılıb-tökülmüş daş divarlarına baxıram.

Qabaqlar – 60-cı illərdə hər yay maşınla Qafqaz dağlarını gəzib-dolaşanda və uca dağların başında belə qalaları görəndə atam dodaqaltı öz-özünə eyni iki misranı təkrar edirdi:

*Dağlar başı qalalardı,
Babalardan yadigardı...*

Heç bilmirəm bu iki misra kimindir?

¹ Mən 1982-ji ilin julynda “Mahmud və Mərcəm» romanını yazmaq üçün İsmayıllынын Талыстан кəндinə кетmişdim və бу гeydləri də, о заман һарданса əһиmə кечмиш, ја нә исә бүкүб кәтүрдүјүм “Идман» гәзетинин кəнарларында јазмышам.

² VII əsrin абидəsi.

Amma onu lap yaxşı bilirəm ki, piyada o qalaya qalxmağa daha təqətim yoxdur.

Məşədə arabir eşşək arabasında zümzümə eləyərək keflə gədən odunçulara rast gəlirdim, indicə də bir cavan odunçuyla rastlaşdım, danışdıq ki, üç manata eşşək arabasında məni Cavanşir qalasına qaldırsın. Getdi, bu yaxınlarda haradasa odunu boşaldıb gəlsin.

İndi mən də o sevimli eşşək arabasını gözləyə-gözləyə bütün ətrafı bürümüş vəhşi gül-çiçəyə, kol-kosa, hələ qaralmamış qıpqırmızı böyürtkən salxımlarına baxıram və birdən-birə (dünyanın qəribə işləri var!) Heminqueylə Folkner yadıma düşür.

Mirzə müəllim¹ bütün çıxışlarında ədəbiyyatı gülüstana bənzədir, indi onun sözü olmasın, Heminquey – gözəl bir bağçadır və oradakı güllər, çiçəklər, səliqə ilə, cərgələrlə əkilib, kollar səliqə ilə qayçılanıb, ağaclar səliqə ilə budanıb.

Folkner də həmin bağçadır, amma burada heç nə qayçılanmayıb, heç bir ağac budanmayıb, o gözəl güllər, çiçəklər, harada gəlirdi, orda bitib...

Mən qəti deyə bilmərəm ki, bunun hansı daha yaraşığıdır.

Bu – fərdi zövqdən asılıdır.

TOLSTOY QAÇIŞI

«Yasnaya Polyana»da Tolstoyun dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan nəvə-nəticələrinin görüşü keçirilib.

Tolstoy özü 12 nömrəli qatara minib Sofya Andreyevnadən və ümumiyyətlə, «Yasnaya Polyana»dan qaçmışdı.

İndi qəzetdə «Yasnaya Polyana»ya yığılmış Tolstoy törəmələrinin adlarını oxuyuram: Mariya Sarandinaki (ABŞ), Sofiya Lopuxina (Kanada), Fillipo Albertini (İtaliya), Nikolay Tolstoy (İsveç), Tatyana Penkrat (ABŞ), Petr Tolstoy (Rusiya) və s. və i.a., onların şəkillərinə baxıram və mənə elə gəlir ki, qoca Tolstoy təzədən 12 nömrəli qatara minib indi də bu adamların əlindən qaçır...

OXUMAQ XOŞBƏXTLİYİ

Sovet İttifaqının tar-mar olması mənim üçün bir də ona görə Səlamətdardır ki, istədiyim kitabı açıq şəkildə axtarıb tapa və oxuya bilirəm.

ŞUKŞİN HAQQINDA

Heç bir ay deyil ki, Şukşin vəfat edib¹ və mən onun «Naş sovremennik»in 9-cu nömrəsindəki hekayələrini daxili bir qüسسə, kədərlə, bir pərişanlıq hissi ilə oxudum.

Mən müasir rus ədəbiyyatında Şukşin qədər rus olan ikinci bir yazıçı tanımıram.

O, Belovdan da, Rasputindən də, Solouxindən də artıq dərəcədə rusdur və o qədər rusdur ki, bu – hərdən onu kiçildir, məhəlli edir.

CORC ELİOT İTALİYALIDIR?

«Romola»nı bəyənmək də olar, bəyənməmək də. O, şübhəsiz ki, şedevr deyil, amma, eyni zamanda, istedadsız bir yazı da deyil.

Mənim üçün isə, bu böyük romanda bir heyrətamiz cəhət var: əgər müəllifini tanımasaydım, mən heç vəchlə deyə bilməzdim (və inanmazdım!) ki, o, italyalı yox, ingilisdır.

Məsələ yalnız onda deyil ki, bu tarixi roman Florensiyadan bəhs edir, məsələ ondadır ki, təhkiyyə hərarətlidir, təsvir olunan hiss-həyəcanlarda cənub istisi var.

Bəlkə Corc Eliot qadındır, ona görə belədir?

¹ Mən 1966-69-жу иллəрдə аспирант оларкən Москвадакы Ленин адына китабхананын даими “түштəрилəриндэн» бири идим və совет заманы нəшр олунтажан рус јазычыларыны - Бельјы, Вербитскајаны, Артысбашевы və бир чох башгаларыны аб-һавасы өмүрлүк мәним жаныма һопмуш о китабхана-

PSIXOLOJİ TƏSİR, YOXSƏ ROMAN QOXUSU?

«Effi Brist»i başlamazdan əvvəl oxudum ki, Teodor Fontanenin atası əzcaçı olub.

Sonra iki gün ərzində bu romanı oxuduqca, burnuma dərman qoxusu gəlirdi.

Bilmirəm, bu psixoloji bir şey idi, yoxsa roman (kitab yox, roman!), həqiqətən, dərman iyi verirdi?

İKİ FORŞ

İki Forş var:

1. Yaxşı tarixi romanlar (xüsusən, «Radişşev» trilogiyası) müəllifi olan rus yazıçısı Olqa Forş.

2. İnkilabi və müasir mövzuda yazan sovet yazıçısı, sosializm-realizmi ədəbiyyatının nümayəndəsi Olqa Forş.

Birinci Forş istedadlıdır, maraqlıdır.

İkinci Forş isə, gərək özünə başqa sənət tapaydı, yazıçı

olmayaydı.

TOMAS HARDİ – İNTİM USTADI

Elə yazıçılar var ki, onların qələmi insanların (və o cümlədən, öz qəhrəmanlarının!) intim aləminə yaddır və buna görə də intimdən nə qədər yazırlarsa da, yazdıqlarının heç bir bədii-estetik təsiri olmur.

Elə yazıçılar da var ki, qəhrəmanlarının intim aləmi onların stixiyyasıdır.

«D'Erbervillər nəslindən tess»də Tomas Hardi – qəhrəmanlarının intim aləminə bəlkə onların özlərindən daha artıq məhrəmdir! O, bu aləmi hər bir oxucuya fərdi olaraq təqdim etməyi bacarır.

Bu ona bənzəyir ki, tamaşaçı gözəl bir rəsm əsərinə – portretə tamaşa edir və zəlin harasında durursa-dursun, o portretin gözləri düz onun gözlərinin içinə baxır.

ÇARENSİN SOVET LENİNİANASINA TÖHFƏSİ

Çarensin Lenin haqqındakı yazıları (xüsusən, «Lenin və Əli») sovet Leninianasının ən eybəcər illüstrasiyasıdır.

YAZIÇI – MÜHACİR

Yazıçı İvan Şmelyov, mənim üçün, rus ədəbiyyatında adı çəkiləndə yadıma düşən bir simadır, hərçənd onun «Restorandan olan adam» povestini mən, yaxşı yadımdadır, Lenin kitabxanasında¹ birnəfəsə oxumuşdum, «İvan Kuzmiç» hekayəsi isə, mənə əməlli-başlı təsir etmişdi.

Ancaq mühacir İvan Şmelyov mənim üçün maraqlı bir şəxsiyyətdir.

Bu gün Aleksandr Soljenitsına da mənim münasibətim eynilə belədir.

Yazıçı Soljenitsın mənim üçün, əslində, bir povestin – «İvan Denisoviçin bir günü» – və bir-neçə hekayənin müəllifidir. Qalanları isə – publisistika, stalinizmi və bizim bu gözəl məmləkətimiz Sovet İttifaqını ifşa edən (və öz-özlüyündə təsirli olan!) faktologiya...

Ancaq mühacir Soljenitsın – maraqlı (güclü! prinsipial! cəsur!) bir şəxsiyyətdir.

Mühacir şöhrəti yazıçılığı üstələyir.

Amma həmişə yox. Hər şey o yazıçının istedad dərəcəsindən asılıdır.

Mühacir şöhrəti, misal üçün, Nazim Hikmətin sənətini üstələyə bilmədi.

TOLSTOY MÖCÜZƏSİ

Flober deyir ki, Madam Bovari – mənəm və mən bunu qəbul edirəm.

Bu mənada, heç şübhəsiz ki, Anna Karenina da – Tolstoydur.

Və Katyuşa Maslova¹ da – Tolstoydur.

Ancaq Anna ilə Katya o dərəcədə müxtəlif, hətta bir-birini rədd edən xislətlərdir ki, onları bir nəfərin içində sığışdırmaq – möcüzədir.

Həmin möcüzə – Tolstoydur.

COVANNİ VERQANIN NOVELLALARI

Verqanın novellalarını (bu köhnə kitabı Tahir² Moskvada bu-kunistdən alıb mənə göndərib) oxuyandan sonra məndə qəribə bir təəssürat yaranıb: elə bil ki, XIX əsr bu novellalardan yarışıb onları özündə saxlamaq istəyir, XX əsr isə, o novellaları özünə tərəf dartır.

Bir tərəfdən təmkinli ədəbi tradisiyalar, ağsaqqallıq əhvali-ruhiyyəsi, o biri tərəfdən isə, yeni əsrin sürəti, dinamizmi, gənclik həvəsi...

ARİSTOFAN HAQQINDA

Aristofana «komedianın babası» deyirlər. Ancaq onda (xüsusən, «Qurbağa» və «Lisistrata»da) elə bir gənclik şövqü, ehtirası, həvəsi qorunub saxlanıb ki, bu – «baba» sözüylə heç cür uyuşmur.

¹ «Диримэ» романынын гəhrəманы.

² Сəhbət истададлы шаиримиз və мəним унудулмаз достым Тахир Асланлыдан кедир. Мəн аз нəшр олунан, ја да Совет Иттифагында, ытумийжəтлə, нəшр олунмајан və мəни тарагландыран јазычыларын сјаһысыны тутуб Москвада јашајан рəһмəтлик Тахир Асланлыја вермишдим və о, 70-ји иллəрин сонларындан етибарəн, Москванын букинист дүканларында растына дүшдүкжə һəмин јазычыларын китаблары-

BABEL İSTEDADI İLƏ OYNAYIR

O yerdə ki, Babel sadə yəhudilərin güzəranını, məişətini, psixologiyasını qələmə alır, Benyanın soyğunçuluğundan yazır («Odessa hekayələri»), – onun istedadı münbit zəminə düşür, o saat cücərir, qol-budaq atır, təzətər yarpaqlarının ətrini hiss edirsən və o ətir gözəl bir yaz çağından xəbər verir.

Ancaq o yerdə ki, Babel qırmızılardan süvari ordusundan yazmağa başlayır, ideoloji təəssübkeşliklə məşğul olur, - onun istedadı tamam yad bir mühitə düşür, xəstə cücərtilər meydana çıxır...

İLYAS ƏFƏNDİYEV VƏ «GƏNC VERTERİN İZTİRABLARI»

Hər dəfə Böyük ədəbiyyatdan, Böyük ədəbiyyat nümunələrindən söz düşəndə atam, «Gənc Verterin iztirabları»nı da yada salır, onu da Böyük kitablar sırasına əlavə edir.

Atam bu kitabı lap gənc yaşlarında oxuyub.

Və mənə elə gəlir ki, İlyas Əfəndiyevin bu kitabla belə bir münasibətində Verterin iztirabları ilə bərabər, öz gəncliyi ilə bağlı bəlkə də təhtəlişür bir nostalgiya hissiyyatı da az rol oynamır.

ASKAKOV MƏHDUDLUĞU

Mənim ən çətin oxuduğum rus yazıçılardan biri və olsun ki, birincisi Sergey Aksakovdur.

Mən ondan nə oxumuşamsa, özümü məcbur edib oxumuşam (yalnız Qoqol haqqındakı maraqlı xatirələrindən başqa).

O məni darıxdırır.

Askakov rus təbiətini hiss edir, rus psixologiyasını bilir, rus məişətinə bələddir, ancaq onun qəhrəmanlarının hiss-həyəcanında bəşərlik çatışmır.

XIX əsr böyük rus ədəbiyyatının – Tolstoy, Qoqol, Dosto-

yevski, Turgenev, Qonçarov ədəbiyyatının ən əsas xüsusiyyəti isə, məhz həmin milliliklə (Askakov milliliyi!) bəşəriliyin üzvi vəhdətinin bədii ifadəsidir.

BEKKER AÇIQ QAPINI DÖYÜR

Andersen – Neksyödən sonra «Dünya gözləyir»¹ oxumaq – bir dəfə yolçusu olduğu cıdırıla təzədən getmək məcburiyyəti kimi bir şeydir.

«QAFQAZ ƏFSANƏLƏRİ»

Venuolis² çox az şimal yazıçılarından biridir ki, «Qafqaz əfsanələri»ndə Qafqazı, həqiqətən, duyub, hiss edib və onun üçün Qafqaz hansısa uzaq bir ekzotika məkanı yox, məxsusi hissələr-həyəcanlar diyarıdır və Qafqazla zarafat etmək olmaz.

YEDDİNCİ QİTƏ

Tolstoy – yeddinci qitədir. Bu qitənin öz sakinləri var və o qitədəki insanların hiss-həyəcanı, onların daxili aləmi, düşüncəsi, mənim üçün, bəlkə də qalan altı qitənin insanlarınkindən daha zəngindir.

Ən başlıcası isə (və bu hissiyyat həmişə mənim fikrimdə doluşır!), o insanlar mənə daha doğma, daha mərhəmdirlər.

Və mən də onlar üçün beləcə doğma və mərhəməm.

ROMAN: OLUM, YA ÖLÜM?

Roman ətrafındakı mübahisələr səngimək bilmir. Bütün Avropada bir «roman qalmaqalı» baş qaldırır: roman yaşayacaq,

¹ Данитарка жазычысы Кнут Беккерин романы.

² Антанас Веньуолис (1882-1957) Литва жазычысы.

ya öləcək? iyirmi ildən sonra, üçüncü minillik romanı bir janr kimi qəbul edəcəkmimi? roman yenə əvvəlki kimi cəmiyyətin yükünü daşıya biləcəkmimi? doğrudanmı elm və texnikanın inkişafı romanın aqibəti üçün faciəvi olacaq?..

Doğrusu, mətbuatda, toplularda bu məqalələri, cürbəcür simpozium, konfrans materiallarını oxuduqca, hərdən, elə bil, mən də panikaya düşürəm və belə anlarda az qala iki min il yaşlı olan «Qızıl eşşək»¹ yadıma düşür və «Qızıl eşşək»in o uzun ömrü müqabilində o «roman qalmaqalı»nın təsiri əriyib gedir...

ƏZƏLİ VƏ ƏBƏDİ QOCA

Məndə elə bir təəssürat var ki, Tolstoy heç zaman gənc olmayıb, həmişə eləcə qoca Tolstoy olub.

Hətta 23 yaşında yazdığı «Uşaqlıq» da, bir az sonraların «Sevastopol hekayələri» də «qoca Tolstoy»un qələmindən çıxıb.

«OVOD» İLƏ «SPARTAK»IN FƏRQİ

«Ovod» da², «Spartak» da³ – hər ikisi – istedadlı qələmlərin ərsəyə çıxartdığı əsərlərdir və hər ikisi də həm mövzu, həm də ruh etibarilə bir-birinə yaxındır.

Ancaq yaxşı yadıma gəlir, yeniyetməlik çağlarımda «Ovod» mənə qat-qat artıq təsir etmişdi, nəinki «Spartak».

İndi güman edirəm, bunun səbəbi ondadır ki, Artur igid idi, amma eyni zamanda, romantik idi.

Spartak da igiddir, amma o, Artur qədər romantik deyil və sosial təəssübkeşlik ehtirası onda romantik hissiyyatı tamam üstələyir.

¹ Апулејин романы нәзәрдә тутулур.

² Е.Вojничин романы.

³ Р.Жованолинин романы.

YEROŞENKO RUS YAZIÇISIDIR?

Vasili Yeroşenko mənim üçün çox maraqlı ədəbi şəxsiyyətdir, amma onun yaradıcılığı hansı ədəbiyyatın faktıdır?

Rus ədəbiyyatının, yoxsa yapon ədəbiyyatının, yoxsa esperanto dilli (!) ədəbiyyatın?

Bu istedadlı korun yapon dilində yazdığı novellaların dilinə görə də, ruhuna görə də rus ədəbiyyatına dəxli yoxdur və dilinə görə Yaponiyaya dəxli varsa da, ruhuna görə o novellalar yapon yazıçısının bədii özünüifadəsi də deyil.

Esperantoda yazdığı novellalarda isə, o – tamam kosmopolitdir.

Atam deyir ki, «Yeroşenko istedadlı ədəbi avantüristdir, ancaq «müsbət avantüristdir.»

İlyas Əfəndiyevin dediyini mən o mənada qəbul edirəm ki, «Əyləncəli riyaziyyat», «Əyləncəli fizika» kimi maraqlı kitablar mənasında Yeroşenko da «əyləncəli yazıçı»dır, ancaq şübhəsiz ki, istedadlı, daha doğrusu, vergili şəxsiyyətdir.

ZAMYATİNİN SATİRASİ

Qoqolun satirası ilə Zamyatinin satirası arasındakı fərq mənim üçün gün işığı kimi aydın bir şeydir.

Qoqol satirasının arxasında rusa və ümumiyyətlə, insana məhəbbət dayanıb.

Zamyatin isə, rusa və ümumiyyətlə, insana biganədir.

Qoqolu insan maraqlandırır.

Zamyatini – sosial problemlər.

QILYAROVSKİNİN ŞƏHƏRİ

Qilyarovskinin istedad və dəqiqliklə təsvir etdiyi Moskva, daha doğrusu, onun təsvir etdiyi şəhər Qoqolun, Dostoyevskinin, Qorkinin şəhəri (qəhrəmanları!) arasında bir doğmalılıq var.

Ancaq Tolstoy o şəhərə sığışmır.

Və o şəhər Turgenev üçün də doğma bir yer deyil.

DESNYAKIN POVESTİ

Mən Oleksa Desnyakin heç bir yazısını oxumamışdım, təkcə Monu bilirdim ki, (Saşanın¹ sözlərindən) məşhur Ukrayna yazıçısıdır və 32 yaşında müharibədə həlak olub.

Sırağagün «Drujba»ya² getmişdim və Saşa onun «Turqay qartalı» adlı povestini mənə bağışladı. Yarısını dünən səhər, qalanını da bu gün səhər oxuyub qurtardım (qazax inqilabçısı Amangəldi İmanov haqqındadır) və günorta Yazıçılar İttifaqının bufetində³ Ramzes⁴ ilə konyak içirdik, Saşa ilə rastlaşdım. Soruşdu ki, povesti oxudun?

– Hə, – dedim (amma gərək deməyəydim!).

– Necədi? – soruşdu.

– Bu Amangəldi, deyəsən, səfəhin biriymiş! – dedim.

Saşa heç nə demədi və bizdən uzaqlaşdı.

Mən də indi bu qarlı-şaxtalı Moskva gecəsində «Moskva»dakı sevgili nömrəmdə oturub vicdan əzabı çəkməklə məşğulam...

YALNIZ BİR NAĞİL MÜƏLLİFİ

Hərdən yadıma düşür ki, Petr Yerşov o gözəl nağılı⁵ yazanda tələbə idi.

Bundan sonra o ömrünün axırına kimi nə qədər şer, poema, pyes, hekayə yazdı, amma bircə nağıl müəllifi olaraq da qaldı.

Hər halda, mənim üçün belədir.

¹ Александр Руденко-Десняк - О.Деснякин оғлу, рус төржүмөчиси вә тәндидчиси, о заман “Дружба народов» чурналында шөбә мүдири ишләйрди, сонралар чурнала рәһбәрлик етди.

² Сәһбәт Москвада нәшр олунан “Дружба народов» чурналындан кедир.

³ Мәркәзи Әдәбијатчылар Евинин буфети нәзәрдә тытулур вә оранын респотораны да, буфети дә 60-ын сону, 70-80-жи илләрдә мәнним үчүн, әслиндә, клуб кими бир шеј иди.

⁴ Виктор Рамзес - рус төржүмөчиси вә инкисидилли Африка әдәбијаты мүтәхәссиси. Бу сағлам, живә кими динамик жаван адам аз сонра гәфләтән вәфат етди.

LEVİNİN SUALI VƏ TOLSTOYUN CAVABI

Mənim üçün Levinin¹ bütün həyatı yalnız bir sualın ətrafında fırlanır: həyat nədir və insan kimdir?

O heç zaman bu dərəcədə müstəqim, birbaşa sual vermir.

Levin düşüncələrinin, Levin axtarışlarının, Levin rahatsızlığının təhtəşüür səbəbi – bu sualdır.

Tolstoyda bu sualın cavabı yoxdur.

Daha doğrusu, Tolstoy cavab verir ki, bu sualın cavabı yoxdur.

Hətta qoca Fokanıçın² timsalında təlqin olunan fəlsəfə də yalnız təskinlikdir.

ZOŞENKONUN ÖZÜNƏ QƏZƏBİ TUTUB

Mənə elə gəlir ki, Zoşenko – bu gözəl rus yazıçısı – Lenin haqqındakı hekayələrində öz-özünü açıq-aşkar (və əlbəttə, bilərəkdən!) ələ salır.

Hətta bəlkə də özündən (?) qisas alır...

MƏNƏVİ TƏMİZLİK VƏ POZDNIŞEV QISQANCLIĞI

Pozdnişevin³ daxilindəki o dəhşətli qısqanclıq alovunu təhtəşüür mənəvi təmizlik istəyi, ehtirası püskürür.

Ancaq bunu qəbul etmək (dərk etmək?) mənim üçün çətin-dir.

Mənə görə, mənəvi təmizlik idilliyası ilə o müdhiş Pozdnişev qısqanclığı arasında tamam bir tərs mütənasiblik var.

¹⁻² “Анна Каренина»нын персоначлары.

³ Лев Толстојун “Крејсер сонатасы» повестинин гəhrəманы.

MARKS DA ADI İNSAN KİMİ HİSSƏ QAPILA BİLİRMİŞ...

«Meri Barton» romanını oxudum. İndiyə qədər Elizabet Qaskelldən heç nə oxumamışdım və onun adını ancaq Karl Marksın bu xanıma məşhur (daha doğrusu, məşhurlaşdırılmış!) məktubundan bilirdim.

Marks onu Dikkenslə bir sraya qoyurdu və mən düzdür, Dikkensi sevən oxuculardan deyiləm, amma «Meri Barton» tam dəqiq bir tələffüzlə deyir ki, xanım Qaskellə Dikkenslə bir mərtəbəyə qaldırmaq – tamam əbləh bir işdir.

İSTEDADLI FƏNDGİR

Üç gün bundan əvvəl, oktyabrın 8-də «Literaturnaya qazeta»da Mixail Lifşisin «Mən nə üçün modernist deyiləm?» məqaləsini¹ oxudum, sonra Axundovun² kartotekasında onun estetika ilə bağlı məqalələrini («Estetika aləmində», «Kubizmdən «abstraksiyaya», «Marks və Engels sənət haqqında» kitabına yazdığı ön söz) tapıb oxudum.

Bu adam şübhəsiz ki, çox məlumatlıdır, müaliəlidir, dünyadan xəbərdardır, sözü hiss edir, qələmlidir və... istedadlı bir fəndgirdir!

Onun bütün bu yazılarında marksizm-leninizm estetikası (əslində Marksın və Leninin estetik görüşləri! çünki onlar hansısa ayrıca bir müstəqil estetika yaratmayıblar!) mübahisəsiz, qeydsiz-şərtsiz bir əsas (doğma!) kimi, «müasir burjua mədəniyyəti»ni isə, yenə də mübahisəsiz, qeydsiz-şərtsiz «revizionist ideologiya» kimi götürülür, bunlardan Lifşisin özü üçün tamam aydın və dəqiq bir model düzəldilir və haqqında fikir yürüdülmən bədii-estetik material bu modelin içinə pərçim edilir.

Bu da bir növ ədəbi mistifikasiyadır.

¹Сөһбәт 1966-жы илдән кедир.

²М.Ф.Ахундов адына Дөвләт Китабханасы нәзәрлә тытулур.

MEYERİN NOVELLALARI

İtaliya intibahı haqqında heç bir elmi və bədii kitab mənim üçün İntibah dövrünün özünün novellaları qədər maraqlı olmayıb və o dərəcədə də mənə təsir etməyib.

Yalnız Meyerin novellalarını çıxmaq şərtilə.

Bu novellaları elə bil ki, həmin intibah novellalarının qəhrəmanları yazıblar – mənim yaxşı tanıdığım o faciəvi qəhrəmanlar, o gülməli qəhrəmanlar, o ağıllılar, səfehlər, qorxaqlar, igidlər – hamısı bir yerdə.

Meyerin novellalarında epoxa var və o epoxanı əyani şəkildə hiss edir və görürsən.

İstedadın ən böyük (ən əsas!) göstəricilərindən biri və bəlkə də birincisi – yazıçı fəhmidir.

Meyer İsveçrə yazıçısıdır, alman dillidir, İtaliya intibahından neçə yüz il sonra yaşayıb və yazmağa başlayıb, amma elə bil ki, bütün bunlar onun bioqrafiyasına səhv düşmüş faktlardır və o, intibahı gözü ilə görmüş, o dövrü yaşamış bir qələm sahibidir.

Yazıçı fəhmi hər şeyi həll edir və onu da Allah sənə ya verib, ya da ki, yox.

Ona görə də bizim bu gözəl sovet ideologiyasının «Yazıçı həyatı (zavodu, kolxozu, neft istehsalını, camışçılığı və s.) öyrənməlidir!»– tezi mənim üçün həmişə əbləh bir şey olub.

LİBEDİNSKİNİN TRİLOGİYASI

Lıbedinskinin trilogiyasını («Dağlar və insanlar», «Zarevo» və «Sovetlərin səhəri») ona görə Axundov kitabxanasının mənim aləmində «toz basmış oxunmayan kitablar» fondundan dartıb çıxarıb oxumağa başladım ki, Qafqazın və o cümlədən, Bakının tarixindən bəhs edən bir əsərdir.

Mənim çox pis (və çox da vaxtımı alan!) bir xasiyyətim var və o xasiyyəti tərgitmək, deyəsən, mənə müyəssər bir xoşbəxtlik olmayacaq: başladığım kitabı heç cür yarımçıq ata bilmirəm.

Bu dəfə də belə oldu, oxumağa başlayan kimi, başa düşdüm ki, özümü yaman işə salmışam, amma yarımçıq qoya da bilmədim və qəhrəmanlıqla o çoxsəhifəli yazının axırına çıxdım.

Bu trilogiya yalançı partiya tarixinin yalançı (qurama!) Qafqazla bağlı yalançı «bədi» ifadəsidir.

Mən təəccüb edirəm: necə olub ki, bizim rəsmi ideologiya bu trilogiyanı «sovet klassikası» səviyyəsinə qaldırmayıb? Onun buna haqqı var!

VİCDANLI MÜƏLLİFİN VİCDANSIZ YAZISI DAHA ARTIQ AĞRIDIR

Dmitri Lixaçovu «rus ədəbiyyatşünaslığının vicdanı» adlandıırırlar.

Əlbəttə, «vicdanlı adam» da səhv edə bilər, onun yanlış mülahizələr də söyləməsi mümkündür, çünki vicdanlı adam da insandır.

Ancaq «vicdanlı adam»ın hakim ideologiyanın əmri ilə rəsmi dairələrin bir ağızdan cavan bir müəllifi tənqidə məruz qoyduğu bir zamanda, yaranmış situasiyadan istifadə edib qeyri-rusluğuna görə bu qarşıdurmada zəif tərəf-müqabil olan həmin müəllifə vicdansız (qurşaqdan aşağı zərbələrə) həmlələr¹ etməsi, çox acı təsir bağışlayır və ümumiyyətlə, xislətlə bağlı bir bədbinlik gətirir, küskünlük ovqatı yaradır.

ŞOLOM ALEYXİM VƏ NOYAX LURYE

Qoca Şolom nə dərəcədə yəhudidirsə, o dərəcədə də istedadlıdır.

Noyax Lurye nə dərəcədə yəhudidirsə, o dərəcədə istedad sahibi deyil.

¹ Сəhbət Олчас Сүлејменовун “Азија» китабы илэ бағлы академик Д.Лихачовун биртэрэфли кэскин мөвгели мөгалэсиндэн кедир.

Bu tənəsüb və bu tənəsübsizlik onların əsərlərinin bədii səviyyəsində özünü açıq-aşkar büruzə verir.

TOLSTOY EPİKLİYİ

Tolstoy dünyasının, Tolstoy bədii təxəyyülünün miqyası və bu miqyasın sirri-sehri həmişə mənim düşüncələrimdədir, çox zaman, hətta gözlərimin qarşısındadır.

Bax, bu nəhəng silsilə dağlardır.

Bu dağların hər biri – müstəqildir, bütövdür, təbiət onu tamamlayıb.

Həmin müstəqil, bütöv, təbiətin tamamlayıb bitirdiyi dağlardan hər biri – ayrıca bir romandır.

Bu dağ – «Knyaz Andrey» romanıdır; bu dağ – «Pyer Bezuxov» romanıdır; bu – «Nataşa Rastova»dır, bu – «Platon Karatajev» romanıdır, bu – «Kapitan Tuşin»dir və beləcə də davam edib gedir...

Və bütün bu böyük romanlar (o nəhəng dağlar) hamısı bir yerdə «Hərb və sülh»dür.

TƏSADÜFİ (?) KƏŞFLƏR

Elə surətlər var ki, onların xarakteri ictimai fikrə, məişətə yeni məfhum, yeni anlayış gətirir. Məsəl üçün, XIX əsr rus ədəbiyyatından gələn «manilovçuluq», yaxud «Oblomovçuluq» kimi. Ya da Azərbaycan ədəbiyyatında «Məşədiibadlıq», yaxud «Fəxrəddinçilik» kimi.

Bu zaman, görünür, səbəb, stimül kimi yalnız bədii-estetik kriterilər əsas deyil, hərçənd, mənim üçün Manilov¹ da, Oblomov² da, Məşədi İbad da yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış obrazlardır. Fəxrəddinin³ özü də, əsərin, olsun ki, bədii-drama-

¹ Гоголун гəhrəманы.

² Гончаровун гəhrəманы.

³ Сəhbət Нəжəф бəј Вəзировун “Мүсбəти-Фəхрəддин” əсəриндən кедир.

turji çatışmazlıqlarına, bəzən, hətta bəsitliyinə baxmayaraq, dövrün kontekstində çox ciddi emosional təsir gücünə malik xarakterdir. Düzdür, elə həmin rus ədəbiyyatı ictimai fikrə «Tolstoyçuluq» kimi çox zəngin bir anlayış gətirdi, amma hər halda personajlarla bağlı bu maraqlı ədəbi hadisə iki gündür ki, fikrimdə dolaşır.

İki gün bundan qabaq «Küləyin apardıqları»¹nı oxuyub qurtardım və XX əsr Amerika ədəbiyyatında Marqaret Mitçell ədəbi əhəmiyyətinə görə, şübhəsiz ki, Folkner, yaxud Heminquey deyil, amma məhz onun Skarletti ictimai fikrə «skarletizm» məfhumunu gətirdi.

Görünür, söhbət dövrün yetişdirdiyi xarakterin kəşfindən gedir...

Kəşf isə, təsadüfən də ola bilir...

UZUN ADLI ROMAN

Çoxdan idi bu romanı¹ oxumaq istəyirdim, XIX əsr ədəbiyyatı haqqındakı yazı-pozularda hərdən ona rast gəlirdim, amma adı o qədər uzun idi ki, – «Maks Havelaar, yaxud Niderland ticarət cəmiyyətinin Kofe auksionları» – məni qorxudurdu və ümumiyyətlə, ürəyimə yatmırdı.

Amma nahaq yerə.

Mənim aləmində ədəbiyyatda bir Tenardiye² qolu var və bu roman da, təbii cəhətdən, məhz həmin qolun nümunəsidir və onun qəhrəmanlarında, o qəhrəmanların yaratdığı ovqatda bir Tenardiye ruhu hökm sürməkdədir.

Hətta bəzən mənə elə gəlirdi ki, bu romanı özünü (özlərini!) göstərmək üçün – baxın, biz buyuq! – elə Tenardiyenin özü yazıb və bu alçaq (tenardiye) əməlli-başlı yazıçı imiş!

¹ Голланд жазычысы Мулатулинин романы.

² В.Гүгөнун “Сәфишләр» романында сурәт.

YAQO VƏ STALİN

Stalin haqqındakı ədəbiyyatda bəzən belə bir söyləməyə rast gəlirəm ki, guya, o, «Otello»ya baxandan sonra deyib: «– Yaqo pis təşkilatçı deyil!»

Bilmirəm, Stalin həqiqətən bu sözü deyib, ya yox.

Ancaq deyibsə – səhv edib.

Yaqo heç vəchlə «yaxşı təşkilatçı» deyil.

Yaqo Dezdemonanı sevir və onun bütün bu «təşkilatçılıq fəaliyyətinin» məqsədi ondan ibarətdir ki, Dezdemonna onun olsun.

Dezdemonna isə, məhz Yaqo «təşkilatçılığının» sayəsində məhv olur.

MÜSAHİBZADƏ CƏLAL VƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

Tofiq¹ Cəlal Müsahibzadənin altı il bundan əvvəl İstanbulda nəşr olunmuş «Bütün oyunlar»² adlı kitabını mənə verdi və neçə qarlı-şaxtalı qış günüydü ki, səhərlər, heç cürə (və heç vaxt!) ürəyimə yatmayan bu «Rossiya»da³, nömrəmdə, yerimdə uzanıb maraqla, indiyə qədər adını eşidib bir cümləsini də oxumadığım bu yazıçının pyeslərini oxumaqla məşğulam.

Mən bilən dərəcədə, Müsahibzadə türk dramaturgiyasının əsasını qoyanlardan biridir və bizim Axundov vəfat edəndə onun səkkiz yaşı var idi.

Müsahibzadə 40 yaşından sonra pyeslər yazmağa başlayıb və onun dramaturgiyası XX əsrin hadisəsidir, Axundov dramaturgiyası isə, XIX əsrin tam ortalarında yaranıb və mən bunu indi ona görə xatırladıram ki, qəribədir, Axundovun komediyaları «qocamanlığına» baxmayaraq, daha tərəvətlidir, onlarda daha artıq bir gənclik şövqü var.

Axundovun komediyalarını Axundov istedadına söykənərək həyat özü meydana çıxartdı.

¹ Сəһбət Москвада јашајан шөргшүнас алим Тофиг Мөликлидөн кедир.

² Ҳəмин китаб 1970-жи илдə нəшр олунуб.

Müsaibzadənin komediyalarını isə, elə bil ki, bu yeni janrın yaranma tələbatı (zərurəti) meydana çıxarıb...

QAFQAZ İNSANI DƏRİNLƏRƏ ÇƏKİR

Olenin¹ genetik olaraq zadəgan və yalnız həyat tərzinə görə yox, təbiəti etibarilə də təpədən dırnağa qədər «kübar cəmiyyət adamı» idi.

Qafqaz onun genetik koduna müdaxilə etdi, onu o cəmiyyətin yapışqanından dartıb çıxartdı və özünü (insanı!) ona tanıtdı.

İllər keçdi və mənim üçün gün işığı kimi aydındır ki, məhz həmin Olenin hissiyyəti, həmin Olenin özünüdərk qocalığa doğru gedən Tolstoya «Etirafı» və «Mənim günahım nədir?»i yazdırdı.

Gənc Olenin kimi, gənc Tolstoy da xeyli myddət Qafqazda yaşamışdı...

ÇİRKLI ASSOSIASIYA

Kitab var ki, gözəl bir qadına bənzəyir. Ancaq bir-iki səhifədən sonra görürsən ki, onun alt paltarları çirklidir...

TOLSTOY UCALIĞI

Sırağün nəhayət ki, Qanadan qayıdıb gəldim. Gedəndə belə bir marşrutla uçmuşdum: Bakı – Moskva – Budapeşt – Tripoli – Porto Novo (Beninin paytaxtı) – Akkra. Eynən əks marşrutla da geri qayıtdım.

Atam sidq-ürəkdən heyrətlənərək:

– Hər şey bir tərəfə, – dedi. – Bəs bu qədər aeroportda, bu qədər təyyarədə darıxmırdın?

– Yox, – dedim. – Tolstoyun cildini özümlə götürmüşdüm.

¹ Лев Толстойн «Казаклар» повестинин гəhrəmanı.

Atam özünü saxlaya bilməyib:

– Əşşi, sən Tolstoyu lap idealizə edirsən!.. – dedi.

Srağagündən bu sözlər fikrimdə ilişib qalıb.

Mən Tolstoyu idealizə edirəm? Yox.

Məsələ burasındadır ki, Tolstoy özü imkan vermir ki, onu idealizə edəsən, çünki Tolstoy nə qədər idealizə olunsa da, «qo-
ca Tolstoy»dan uca olmayacaq.

«YARADILAN ƏFSANƏ» ROMANI

Fedor Soloqub, şübhəsiz ki, istedadlı bir yazıçıdır, amma onun klassik rus ədəbiyyatında məxsusi bir yeri yoxdur.

Bu gün səhər «Yaradılan əfsanə»ni oxuyub qurtardım və başqa əsərlərini oxumasam da, bu romanda hiss etdiyim bir cəhətə görə, güman edirəm ki, Soloqub böyük rus ədəbiyyatındakı o məxsusi yeri heç zaman tutmayacaq.

Məsələ burasındadır ki, bu romanın qəhrəmanı rus Trirodovun, hərgah belə demək mümkünsə, genetik tipologiyası rus xarakteri ilə heç cür uyuşmur.

DÜNYA ƏDƏBİYYATININ İTİRDİYİ YAZIÇI

Dünən İshaqda¹ «İtaliya kino ssenariləri» adlı bir kitab gördüm və onu bir günlük götürdüm (o da Azaddan² alıb və bu gün qaytarmalıdır).

Gecə ancaq Fellininin «Şirin həyat» və «Yol» ssenarilərini oxuya bildim və bu ssenarilər indi mənə, vaxtılı baxdığım filmlərdən də artıq dərəcədə təsir edib.

¹ Сəhbət təржүмәчи, рəһмәтлик Исаг Ибраһимовдан кедир. Мән 1975-жи илдән 1986-жы илә кими Јазычылар Иттифагында о көзәл инсан-ла бир јердә ишләмишәт: һәр икитиз Иттифагын катиби идик.

² Журналист Азад Шәрифов. О заман Азәрбајжан Коммунист Парти-јасы Мәркәзи Комитәсиндә Мәдәнијјәт шөбәсинин мүдири вәзифәсиндә

Mən tamam əminəm ki, müasir dünya ədəbiyyatı Fellininin simasında çox böyük bir yazıçı itirib.

Yeganə təskinlik ondadır ki, Dünya kinosu Fellinini qazanıb.

P.S. İstəyirdim işdən çıxanda aparıb bu ssenariləri atama da verim, oxusun. İshaq dedi ki, günorta kitabı Azada qaytardım. İndicə Azada zəng çalıb xahiş etdim ki, o kitabı iki günlük mənə versin. Azad dedi ki, İshaq o kitabı... itirib!

Bu da belə bir kitab itməkdir...

«OTRANTO QƏSRİ»NİN ÜŞÜNTÜSÜ

Nə vaxtıydı Mustafa¹ deyirdi ki, «Otranto qəsrini»ni oxu. Axırı ki, bu romanı² oxudum.

İngilis ədəbiyyatında onsuz da mən həmişə bir soyuqluq hiss edirəm, amma bu kitabdakı işıqsızlıq, məyus bir əhval-ruhiyyə, elə bil ki, o soyuqluğu daha da artırır.

Mustafa tamam başqa fikirdədir.

V.Jirmunski ilə N.Siqal «Son söz»də yazırlar ki, bu roman «qotika romanı»nın ilk nümunəsidir və bu janrın əsasını qoyub.

Doğrusu, mən burada XVIII əsr ədəbiyyatı kontekstində xüsusi bir fərq də hiss etmədim.

«LYUBOV YAROVAYA»

«Ədəbiyyat»da³ X.-nin hansısa yazısının dərci gecikir

¹ Мустафа Əфəндијев.

² Горас Уолполун романы.

³ «Ədəbiyyat və inжəсənəд» гəзети (индики «Ədəбиyyat» гəзети) нəзəрдə tyтулур. Јазычылар Иттифагында катиб ишлəдијим заман оранын мəтбуат органлары («Азəрбајжан», «Улдуз», рус дилиндə «Литературный Азəрбајдчан» вə ертəни дилиндə «Геракан Азəрбајдчан» чурналлары, елəж дə гəзет) илə мən мəшғул олурдум.

və bu gün yanıma gəlib Yusif müəllimin¹ qarasında deyindir:

– Əşşi, bu adamı saxlayırsız o boyda qəzetin redaktorluğunda! Əsərlərə qiymət verməyi bacarmır, zövqü yoxdur. Bilirsən mənə nə deyir? Deyir ki, «Lyubov Yarovaya» yaxşı əsərdir²!

Mən:

– Düz deyir də! – dedim.

X. maddım-maddım üzümə baxdı.

Hakim ideologiya «Lyubov Yarovaya»nı o qədər şit təbliğ edib ki, bu əsərin adı çəkiləndə, elə bil ki, söhbət yenə də sosializm realizminin eybəcər bir təyinatından gedir və X. da məni yaxşı tanıdığı üçün, bu misalı çəkdi ki, məni qızışdırırsın, amma reaksiyama mat qaldı, yaxud da belə başa düşdü ki, mən Yusif müəllimi müdafiə etdiyim üçün belə deyirəm.

Halbuki «Lyubov Yarovaya», həqiqətən, istedadlı əsərdir.

P.S. Axşamüstü işdən çıxıb gəzə-gəzə (Balağa³ xəstələnib) evə gəlirdim, Cəfər Cəfərovun İsmayıl Hidayətzadə haqqında söhbətləri yadıma düşdü. Mən Hidayətzadəni səhnədə görməmişəm, amma atam da, Cəfər müəllim də həmişə onun haqqında xüsusi bir şövqlə danışırlar. Cəfər müəllim onun Şvandyasını⁴ çox tərifləyir. Evə gələndə Hidayətzadə haqqında kitabını⁵ kitabların arasından axtarıb tapdım və Şvandyaya ilə bağlı səhifələri təzədən oxudum. Cəfər müəllim dördcə səhifədə Hidayətzadənin Şvandyasını elə canlı təhlil edib ki, gəldi dayandı gözlərimin qarşısında, elə bil, elə mən özüm onu haçansa səhnədə görmüşəm.

TOLSTOY QISQANCLIĞI

Mən Tolstoyun Şekspirə münasibətinin dərinlərində təhlətəlsüz bir qısqanclıq hiss edirəm.

¹ Jазычы Јусиф Әзитзадә. О дөврдә Јусиф мүәллим “Әдәбијјат вә инжәсәнәб» гәзетинин Баш редактору иди.

² Рус драматургу Константин Тренјовун пјеси.

³ Рәһмәтлик Балаға Јазычылар Иттифагында тәһнимлә бәрабәр ишләјән сүрүжү иди.

⁴ “Лјубов Јароваја»да персонаж.

⁵ Жәфәр Жәфәров. Истајыл Гидајәтзадә, Бақы, 1956, сәһ.47-51.

Bu – hissiyyat zənginliyinə, hisslər burulğanına görə yalnız Şekspirin öz qələmi ilə ifadə oluna biləcək bir qısqanlıqdır.

RUS TƏNQİDİ FİKRİNİN ŞEDEVRI

İvan Turgenevi daha dərindən başa düşmək və hiss etmək üçün onun «Hamlet və Don Kixot» məqaləsini oxumaq lazımdır. Əslində bu, məqalə yox, məruzədir və Turgenev onu yüz iyirmi il bundan əvvəl – 1860-cı il 10 yanvarda söyləmişdir.

Bu məqalə ilə bağlı çox mühüm bir cəhət vacibdir: orada yazılandan daha çox, yazılmayanları, sətir altında qalanları oxumağı bacarmaq lazımdır.

Mən indiyə qədər bu məqaləni oxumamışdım. Yadıma gəlir, rus ədəbiyyatından söhbət düşəndə, bir-neçə dəfə İslamdan¹ eşitmişdim ki, Turgenevin bu məqaləsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək istəyir.

Bilmirəm, o rəhmətlik «Hamlet və Don Kixot»u tərcümə etdi, ya yox, amma mənim aləmində bu məqalə «Yazıçı Turgenev kimdir?» sualına bir cavabdır və ümumiyyətlə, XIX əsr rus ədəbiyyatını duymaq, onun nəfəsinin çalarlarını hiss etmək üçün gözəl bir şərait yaradır.

Mənim üçün bu məqalə rus bədii təfəkkürünün bədiiyya-ta, estetikaya münasibəti, ədəbiyyatdan nə ummağı, Danimarka şahzadəsinə və lamançalı rıtsara və yalnız onlara yox, başqa personajlara da (hətta Rossinanta da!), xüsusən, Sanço Pansaya hansı bucaq altından baxması, onları necə görməsi mənasında çox maraqlıdır.

İndiki halda söhbət yalnız Şekspirdən və Servantesdən gəlmir (bu öz yerində!), əsas söhbət rus bədii təfəkkür sahibinin xarakteri dərk etməsinin (ümumiyyətlə, bədiiyyatı qəbul etməsinin) məxsusiliyindən gədir.

Tolstoyla Turgenevin Şekspirə münasibəti tamam müxtəlif idi. Məlumdur ki, Tolstoy Şekspiri qəbul etmirdi. Turgenev isə

¹Тәнғидчи Ислам Ибраһимов.

Şekspirin 300 illiyinə həsr olunmuş nitqində deyirdi: «... o (yəni Şekspir – E.) bizim «dostoyaniye»mizdir, bizim canımıza və qanımıza hopub».

Ancaq «Hamlet və Don Kixot»da Hamletin təhlili, bu təhlildəki rus bədii təfəkkür spesifikası və kriteriyaları, elə bil ki, Şekspirə qarşı Tolstoy sərtliyinin (hətta qəddarlığının!) səbəblərini də bir az aydınlaşdırdı. Daha doğrusu, aydınlaşdıran kimi oldu...

FOSFORLU CEVRİYƏ HAQQINDA

Günorta Muza¹ və Ariflə² birlikdə Topqarı muzeyinin qarşısındakı meydanda oturub qəhvə içirdik və birdən-birə Cevriyə³ mənim yadıma düşdü və məni mat qoyan cəhət bu oldu ki, mən Cevriyə ilə neçə gündən bəri gəzdiyim və duymağa çalışdığım Türkiyə arasında tamam bir yadlıq hiss etdim.

Bilmirəm niyə, amma bu hiss mənə pis təsir etdi, kefimi pozdu və bunun səbəbini mən heç cürə özümə aydınlaşdırma bilmirəm.

Elə bil ki, mən uzun müddət yaşadığım, mənə doğma olan bir evdən (və ümumiyyətlə, o şəhərdən) köçüb getmişəm və çox sonralar geri qayıdanda görürəm ki, o ev sökülüb, ya özü uçub gedib, yeri boşdu, ya da ki, o evin yerində mənə tamam yad olan başqa bir bina tikiblər...

DÜNYANIN HEYRƏTAMİZ İŞLƏRİ...

Mən Lev Tolstoy qədər ikinci Allah adamı tanımıram. Və Məkilə Lev Tolstoyu «qovdu».

¹ Рус шаири, Назим Ғикмәтин тәржумәчиси Муза Павлова. Мән 1979-жу илдә онунла бирликдә илк дәфә Түркијәјә кетмишдим.

² Ариф Кәскинәр – түрк кино продүссери.

³ Суат Дәрвишин «Фосфорлу Жевријә» романынын гәһрәманы.

ƏDƏBİYYAT VƏ ZAMAN

Bütün Sovet İttifaqı «Arbatın uşaqları»nı oxuyur¹.
Mən də (deyəsən, bir az gecikmişəm) dünən oxuyub qurtardım.

Qəribədir, əsər var ki, zamanı qabaqlayır və qiymətini onilliklərdən, hətta yüzilliklərdən sonra alır.

Əsər var ki, zaman da onu qiymətləndirir, gələcək də onu qiymətləndirir.

Əsər də var ki, zamanına düşür, gələcək isə onu unudur.

Ədəbiyyatın tarixində onlarla belə misal var.

«Arbatın uşaqları» bədiiliyinə görə «Qəm»²dən artıq deyil, bəlkə də əskikdir, amma çox dəqiq (atılan güllə onluğu vuran kimi!) zamanına düşdüyü üçün, bu gün əldən-ələ gəzir.

Ancaq inanmıram ki, sabah da belə olacaq.

«Arbatın uşaqları» ona görə zamanına düşüb ki, onun müttəfiqi gizlədilmiş, qadağan edilmiş, yasaq həqiqətdir (stalinizm həqiqəti!).

Sabah həqiqət yasaqlıqdan qurtulacaq və «Arbatın uşaqları» da unudulacaq.

TINYANOVUN BİR HEKAYƏSİ HAQQINDA

Nəyin bahasına olursa-olsun, surəti ancaq qara boyalarla təsvir etmək istəyi və bu qaranın yaratdığı havasızlıq (dışara açılan balaca bir gözlük belə yoxdur!) həmin surəti tamam bir boşluq, yüngüllük içində batırır və ona qarşı biganə qalırsan, hər halda, onu ciddi qəbul etmirsən.

«Podporuçik Kije»dəki³ I Pavel o qədər dayaz, yüngüldür ki, ayrı-ayrı məqamlarda bu hekayəni operettaya çevirir, amma müəllif, əlbəttə, operetta yazmaq istəmirdi. Məqsəd tamam əksinə idi...

¹ Анатоли Рыбаковун романы.

² Вахтидә Анатоли Рыбаковун hakim совет идеолокијасы тәрәфиндән «Әдби наилијјәт» слан едилмини романы.

³ J.Тынјановун һекәјәси.

I Pavel tarixdə, bəlkə də səfehlin biri olub, onda gərək həmin səfehliyi yüksək bədiiliklə təsvir etməyi bacarasan. Səfehlik – fizioloji hadisədir. O – bədii-estetik hadisə ola bilməz.

ƏDƏBİYYAT, YOXSAX ƏDƏBİYYAT MƏMULATI?

Hələ mən özüm üçün aydınlaşdırma bilməmişəm ki, «Bu mə-nəm – Ediçka» romanı² əsl ədəbiyyat nümunəsidir, yoxsa ədəbiyyat məmulatıdır?

Aydınlaşdırma bilmirəm, ona görə ki, orada əsl ədəbiyyat da var, məmulat da və məndə o romanın təəssüratı gah «əsl ədəbiyyat» hissəsinin təsirinə düşür, gah da məmulat hissəsinin.

Ancaq bu romanla bağlı bir cəhət gün işığı kimi aydındır: o – qalmaqal (skandal) ədəbiyyatıdır.

Eləcə də Natalya Medvedyevanın romanı.³ Hərçənd orada «məmulat» daha artıqdır.

QOQOL BÖYÜK RUS NƏSRİNİN BANİSİDİR

V Belinski yazır ki, Qoqolun meydana çıxması ilə rus ədəbiyyatı («literatura naşa») rus həyatına, rus gerçəkliklərinə müraciət etdi.

Qoqolla bağlı, əlbəttə, böyük (və həqiqi!) qiymətdir və rus ədəbiyyatının Qoqoldan sonrakı dövrü üçün də dəqiq fikirdir.

Ancaq eyni zamanda məntiqsiz fikirdir.

Hərgah rus ədəbiyyatı Qoqoldan əvvəlki dövrdə «rus həyatına, rus gerçəkliyinə» müraciət etməyibsə, onda bu ədəbiyyat necə rus ədəbiyyatı ola bilər?

¹ Едуард Лимоновун романы.

² Сəhbət “Ана, мən чулики севирəт» романындан кедир.

Sadəcə olaraq, böyük rus nəstri Qoqoldan başlayır.

Rus poeziyasında isə Qoqoldan bir az əvvəl Puşkin, Qoqolla eyni vaxtda Lermontov var idi.

Puşkinin də gözəl nəstri var, Lermontovun nəstri isə, mənim üçün XIX əsr rus ədəbiyyatının unikal hadisələrindən biridir, amma bütün bunlarla bərabər, Puşkin də, Lermontov da ilk növbədə Şair idilər.

TƏNHA ADA ƏDƏBİYYATI

Bu məruzələrin¹ dördü də əsl ədəbiyyat adamlarının mülahizələridir.

Hətta mən deyərdim ki, bu məruzəçilərin dördü də mənən ədəbiyyatla yaşayan insanlardır.

Ancaq bu məruzələrin dördünün də çox ciddi eyni qüsuru var: onlarda bizim ədəbiyyatımız dünya ədəbiyyatı ilə əlaqəsi olmayan hansısa bir Azərbaycan adlı tənha ada ədəbiyyatı təsiri bağışlayır.

NİKOLAY DOBROLYUBOV KİMDİR?

Mənim üçün rus ictimai fikrinin dahiyənə hadisəsi – Dobrolyubovdur.

Cəmi 25 il yaşamış bu adamın təkcə elə 23 yaşında ikən kəşf və izah etdiyi («Oblomovçuluq nədir?» məqaləsində) ictimai-mənəvi kateqoriya («oblomovçuluq») kifayətdir ki, hər dəfə onun adı çəkiləndə heyrət məni bürüsün.

¹ Бу гејдләр Азербайжан жазычыларынын 1965-жи ил декабрын 23-дә кечирилмиш IV Гурултайынын дөвөтнамәсиндә жазылып вә о вәхт мән университети женижә битириб Низами адына Дил вә Әдәбијјат Институтунун аспирантурасына дахил олмушдум. Дөвөтнамәдә мәрүзәләр дә жазылып:

Азербайжан совет нәсри - мәрүзәчи М.Ж.Жәфәров.

Азербайжан совет шери - мәрүзәчи М.А.Дадашзадә.

Азербайжан совет драматуркијасы - мәрүзәчи Ј.Гарајев.

MƏHƏLLƏ UŞAĞI

Motl¹ mənim xatirimdə «Mirzə Fətəli»dəki² məhəllə uşaqlarından biri kimi qalıb.

JANNA D'ARK HİKKƏSİ

Şounun «Müqəddəs Janna» pyesi onun bütün pyeslərindən fərqlənir və mənim üçün bu fərq bədii-estetik xüsusiyyətlərinə, yaxud janrına görə ayrılan bir fərq deyil.

Mən bu fərqi özüm üçün hansısa bədii meyar və çalarlarla müəyyənəşdirir və izah edə bilmirəm.

Dünən gecə bu barədə fikirləşdikcə, elə bil, mistik bir aləmin içinə girirdim: Janna özü XV əsrin o tonqalının içindən çıxıb gələrkək Şounun başının üstünü alıb və qorxunc bir təhriklə ona təsir edib: «Mən fərqlənməliyəm!»

İKİ DÜMA

Dünən axşam Aydın³ və Eldarlar⁴ Böyük teatra gedib «Traviata»ya⁵ baxdıq və bütün gecə beynimdə paralel və qəribə bir obraz yaranmışdı: yuxuya gedirdim, təzədən ayılırdım və o obraz gözlərimin qabağına gəlirdi.

Ata Aleksandr Düma – rıqqıltı ilə qaynayan suyu tükənmək bilməyən və şır-şır axan təbii bir bulaqdır, mənbəyini başı qarlı

¹ Шолом-Алехемин балажа гəhrəманы.

² 40-жы иллəрин сону, 50-жы иллəрин əvvəллəриндə биз Бакынын «Mirzə Fətəли» күчəсиндə жашајырдыг вə мəним ушаглыг иллəрим о кəзəл мəхəллəдə кечиб.

³ Сəһбət тəнгидчи, мəним чох јахын кəнжлик достларымдан бири олан рəһмətлик Ајдын Мəттəдовдан кедир.

⁴ Елдар Урузбајев - өзбək иди, о заман (1966 - 68-жы иллəрдə) физика сəхəсиндə аспирант иди вə Москванын Дмитри Улјанов күчəсиндəки мəшһур “Аспирантлар еви”ндə Ајдын Мəттəдовла бир отагдa жашајырды. Сонралар мəшһур кино-речиссор олду.

⁵ Ж.Верди бу операны оғул Дүманын “Камелјалы ханым» əсəri əсa-

dağlardan alır, gedib çaylara tökülür, o çaylar da axıb dənizlərə, okeanlara tökülür.

Oğul Aleksandr Düma – yüksək zövqlə təmir olunmuş gözəl bir mənzildə tərtəmiz suyu axan bir krantdır, istəyəndə ilıq eləyirsən, istəyəndə isti, istəyəndə də soyuq.

Şübhəsiz, krantdan axan o su əla bir şeydir.

Amma o bulaq – tamam başqa bir dünyadı: azad, sərbəst, axar-baxarlı, havası saf...

«A ÇORT YEQO ZNAYET!..»

Vasili Kuzmiçin¹ televizorunun altında balaca miz kimi bir şey var, onun da aşağı hissəsində rəfə oxşayan bir yer var və orada gözəl bir səliqə-sahmanla on bir kitab düzülüb: Stalinin əsərlərinin 3-cü və 9-cu cildləri, Leninin əsərlərinin 2-ci cildi, botanikaya aid iki kitab, Qorkinin «Ana» romanı, «Sakit Don»un 2-ci cildi, Xruşşovun Amerika səfəri barədə Acubeyin hazırladığı kitab, pioner düşərgələri haqqında bir kitab, yeniyetmələr üçün təyyarə konstruksiyasından bəhs edən bir kitab və İvan Qorbunovun düz on il bundan əvvəl – 1962-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş yumoristik hekayələr kitabı.

Düzü, bu yazıçının adını mən eşitməmişdim, XIX əsrdə yaşayıb, teatr xadimi olub və mən də indicə bu kitabı oxuyub bitirdim.

Mən Vasili Kuzmiçin o on bir kitabdan ibarət kitab rəfi kimi səliqəli-sahmanlı həyatında, gilənar ağaclarının altında, eləcə də bir səliqə-səhmanla düzəldilmiş uzun taxta kətilin bir kənarında oturmuşdum və fikrimdə dolaşan: «necə yazıçıdır? necə kitabdır? – suallarına cidd-cəhdlə «dəruni» bir cavab axtarmaqla məşğul ikən, eşikdən Vasili Kuzmiçin sürdüyü avtobusun səsi eşidildi, sonra da darvazanın balaca qapısı açıldı və Vasili Kuzmiç zühur etdi: fasilə vaxtı evinə nahara gəlmişdi.

¹ Алтымышынжы иллэрин сону, жетмишинжи иллирин лап эввэллэриндэ јайда Кисловодскда кирәјэдэ галдыгымыз евин саһиби.

Salamlaşdıq və mən əlimdəki kitabı ac və içkisiz olanda həyətdəki «Cek» ovçarkasından da betər adamı qapan Vasili Kuzmiç göstərib soruşdum:

– Bu kitab haradandı sizdə?

Sifətindən zəhrimar yağan Vasili Kuzmiç yanımdan ötə-ötə:

– A çort yeqo znayet!

Məni gülmək tutdu, çünki o məqamda o suallar ki, fikrimdə dolaşırdı: «necə yazıçıdır? necə kitabdır?» – onlara Vasili Kuzmiçin o sözlərindən gözəl cavab yox idi.

MOLYER, QOLDONİ VƏ QOTSSİ. QEYRİ-METODOLOJİ MÜQAYİSƏ

Molyerdən sonra mənim üçün ən böyük komedioqraf Karlo Qoldonidir, amma Molyer ilə özündən sonrakılar arasında elə böyük bir məsafə var ki, hətta Qoldoninin də bir o qədər gözəl komediyaları içində yalnız iki komediyası («Mehmanxana sahibəsi» və «İki ağanın bir nökrəri») bədii-estetik zərifliyinə görə Molyer səviyyəsinə qalxa bilir.

Qoldoninin adaşı və rəqibi Qotssini isə heç kimlə müqayisə etmə mümkün deyil və onun böyüklüyü də elə bundadır.

Qotssi Molyer qədər, elə Qoldoninin özü qədər gülməli (və bəzən də kədərli!) deyil, sadəcə olaraq o, – yenidir. Onun nağılları, xüsusən, «Turandot» və «Kral-maral» yeni bir məktəb yaratdı.

AİLƏDƏ PARTİYA İCLASI

Qleb Çumalovla arvadı Darya¹ hərdən bir-birləriylə elə danışırlar ki, elə bil, iki nəfərdən ibarət partiya iclasıdır.

¹Ф.Гладковун «Семь» романынын гәһрәманлары. Совет идеолокијасы бу романы классик әсәр елан етмишиди.

TOLSTOY VƏ SİVİLİZASIYA. DÜNYANIN ƏN BÖYÜK PARADOKSU

Mən tez-tez fikirləşirəm ki, bu da qəribə bir paradoksdır: Tolstoyun içində sivilizasiyaya qarşı dəruni bir kin-küdurət var idi və onun üçün Şərin bünövrəsi – sivilizasiya idi.

Tolstoy təfəkküründə sivilizasiya sadə kəndli həyatının Şər üçün münbit zəmin yaradan alternativini idi.

Amma... Tolstoyun yazdığı kitablar sivilizasiyanın təməlinə çevrilirdi.

HEMİNQUEY VƏ JİD – İKİ AFRİKA

Heminqueyin Afrikası mənə Andre Jidin Afrikasından qat-qat maraqlı görünür.

Heminquey Afrikasının qəhrəmanı – o özü – canlı insandır.

Jid Afrikasının («Çad gölünə qayıdış», «Konqoya səfər») qəhrəmanı isə – o özü – ağıllı bir mütəfəkkirdir, moralçıdır, müstəmləkəçiliyi tənqid edəndir və s., amma heç vaxt canlı insan deyil.

İLLƏR ƏDƏBİ QATARA ÇEVRİLİR

Vaxt ilə (universitetdə oxuduğum o gözəl illərdə) «Jermini Laserte»¹ mənə çox təsir etmişdi, amma bu gün o istedadlı qardaşların «Gündəlik»ləri mənim üçün daha maraqlıdır.

Mənə elə gəlir ki, bunun səbəbi o universitet çağlarından keçən iyirmi ildir.

İnsan yaşlaşdıqca (hər halda, şəkk-şübhə yoxdur ki, məndə elə belədir) illər onu elə bil ki, qatara mindirib bədii ədəbiyyatdan sənədli ədəbiyyata doğru aparır.

¹ Сəhbət Гонкур гардашларынын романындан кедир.

KƏDƏRLİ MƏKAN

Mənim üçün ədəbiyyatın ən kədərli məkanı Astapovodur.¹

DON KIXOT HAQQINDA

Elə tanış, ünsiyyətdə olduğun, doğmaya çevrilən adamlar var ki, onları nə vaxtdan tanıdığını xatırlaya bilmirsən.

Don Kixot mənim üçün belə adamlardan biridir.

Mən o romanı ilk dəfə beşinci sinifdə ikən oxumuşam (burası dəqiq yadımdadır, amma onu daha əvvəlki vaxtlardan) atamın, Mustafanın,² Tofiqin³, nənəm Bilqeyis xanımın söhbətlərindən tanıyırdım.

Ancaq nə vaxtdan? – Bunu heç cür xatırlaya bilmirəm, amma çox xatırlamaq istəyirəm, hətta bu sual təlqin edilmiş bir fikir kimi, bəzən məni əməlli-başlı təqib edir.

QOTYE XOŞBƏXTLİYİ

Qotye, əlbəttə, Nostradamus deyildi və gələcəyin («işıqlı gələcəyin»!) sosializm-realizmini görmürdü.⁴ Görsəydi dəli olardı.

BİR MEDALIN İKİ ÜZÜ

Medalin bir üzündə Don Kixotdursa, əks üzündə – Ostap Benderdir.⁵

¹ Лев Толстой бу кичик дәмтир јолу стансијасында жан верирди.

² Мустафа Өфәндијев.

³ Мәним әтими, јазычы Тофиг Өфәндијев (1921 - 1995).

⁴ Теофил Готје “сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин баниләриндән бири иди.

Düzdür, Don Kixot ora bütün medal böyüklüyündə həkk olunub, əks tərəfdə isə, ona bərabər portret yoxdur, bir çox portretlərdir və onlardan biri də Ostap dostumuzdur.

MƏGƏR İŞIQ YANMAQ ÜÇÜN DEYİL?

V.Qrivnin takesi Kaykonun povestlərinə yüksək qiymət vermək məqsədilə onları «Yaponiyanın simasını göstərən povestlər» adlandırır və bu yazıçının əsərləri ilə bağlı bu fikirdə mübahisəli bir şey yoxdur, həqiqətən, belədir.

Ancaq bu tipli fikirlər bəzən mənə çox ibtidai, hətta mənasız görünür, çünki söhbət həqiqi ədəbiyyatdan gedirsə, başqa cür necə ola bilər?

Bu ona oxşayır ki, deyəsən: «Pencək geymək üçündür.» Ya xud: «Ayaq yerimək üçündür.»

ZORİNİN PYESİ VƏ AKSYONOVUN POVESTİ

«Yunost»un təzə nömrəsi gəldi və «Mərakeşdən gəlmiş portaqallar» povestini birnəfəsə oxudum.¹

Mənə elə gəldi ki, bu qəhrəmanları yalnız həyatda yox, ədəbiyyatda haradasa görmüşəm.

Sonra Zorinin «Vaxtında görmək» pyesi yadıma düşdü və mənə elə gəldi ki, bu povesti də bir müddət keçdikdən və o pyesdəki qəhrəmanlar həmin illər ərzində dəyişdikdən sonra, eyni müəllif yazıb.

Eyni ovqat, eyni nəfəs var.

Amma olsun ki, bu «eynilikdən» nə Zorinin, nə də Aksyonovun xəbəri var.

¹ Səhbət 60-ji illərin birinji jarysından, mənim БДУ-нун филолог-ија факултəсиндə охудуғум иллəрдən кедир. Гəрибəдир, Зоринин дə о пјесинин сүчети инди мəним татам јадытдан чыхыб, Аксјоновун о заман мənə чох тəсир етмиш о повестинин мəзмунуну да гистəн унутмушам, амма о овғатын, о нəфəсин тəəсүрəты инди дə һиссјјатымдадыр.

QAMSAXURDİA VƏ ORDUBADİ

Qamsaxurdianın «Qurucu David»ini oxudum və neçə gündü bu böyük (həcm mənasında) romanla bir yerdə Ordubadinin «Qılinc və qələm»i də fikrimdə dolaşır.

«Qılinc və qələm» daha maraqla oxunur, çünki orada çox mahiranə bir intriqa, Düma səviyyəli bir macərəçılıq var və bu intriqa, macərə elə bil ki, «Qılinc və qələm»in bədii çatışmazlıqlarını doldurur, onları ört-basdır edir.

«David» isə tarixi xronikadır, burada Ordubadi intriqaqları yoxdur, ona görə də bəzən darıxdırıcıdır və buradakı bədii çatışmazlıqlar tamam «müdafiəsiz», çılpadır.

BU GÖZƏL DÜNYADA SERVANTES MİSSİYASI

Servantes bizim bu gözəl dünyaya: «Əlvida!» – deyib haqq dünyasına köçəndə dilənçi vəziyyətində idi və yaxşı ki, ölümündən bir neçə gün əvvəl başını qırxdırıb rahib olmuşdu və rahiblər qardaşlığı onu torpağa tapşırıdı, yoxsa ki, hansısa ucqar Madrid küçələrindən (?) birində kimsəsiz itlərə, qurda-quşa yem olacaqdı.

Əlbəttə, kədərli insan taleyidir.

Ancaq, qəribədir, mən həmişə bu barədə fikirləşəndə, bu aqibəti çox təbii qəbul edirəm, elə bil ki, «Don Kixot»u yazmış müəllifin taleyi beləcə boynuna biçilib.

YADLARIN DOĞMALAŞMASI

Yaxşı yadımdadır, «Fəhlələrin müəlliməsi» povestini¹ mən on il, bəlkə də bir az artıq bir vaxt bundan əvvəl – altmışıncı

¹ Сəһбət Италия жазычысы Де Амичисин əсəриндэн кедир.

illərin əvvəllərində Sabirabadda doktorun¹ kitabxanasından götürüb oxumuşdum və doktor da bu kitabı haçansa bukinistdən almışdı.

O zaman bu sadə, iddiasız, amma çox şəffaf, zərif əsərin romantikası mənə – universitetin ilk kurslarında oxuyan tələbəyə çox təsir etmişdi və o hissiyyatın iştirakı indiyə qədər mənim içimdədir və ən maraqlı cəhət odur ki, mən hər təsadüfdən-təsadüfə televiziya «Qız və xuliqan»² görəndə, elə bilirəm ki, öz həyatımdan (!) nəyəsə baxıram.

O povest həтта, nəinki o kiçik filmi, elə bil ki, Mayakovskini də mənə doğmalaşdırıb və onun hərdən içi boş küp kimi danqıldayan misralarını da o hissiyyatın ilıqlığına bürüyüb...

ANNANIN QATILI

Annani³ öldürən qatar deyildi, cəmiyyət idi.

PUŞKİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜ

A. Puşkinin süjetli əsərlərində həm görünən, həm də dərinde gizlənmiş Şərq motivləri çoxdur və məsələ yalnız onda deyil ki, o, Ərzurumacan gedib çıxmışdı.

Məsələ təfəkkür tipajındadır.

Maşa Dubrovskini (müsyö Deforju) sevir və bu məhəbbət onun bütün varlığına hakimdir, amma onu öz istəyinə zidd olaraq nişanlayırlar və Dubrovski knyaz Vereyskinin faytonunu saxlayıb Maşanı azad etmək (məqam yetişib, bundan sonra artıq bir yerdə olacaqlar!) istəyəndə Maşa öz xoşbəxtliyindən imtina

¹ Аиләтмизин јахын досту, һәким, јазычы вә бөјүк китаб һәвәскары, нежә дејәрләр, китаб сәррафы Әли Ағабәјли. Сабирабадда јапајан Әли Ағабәјлинин бөјүк вә гиймәтли китабханасы вар иди.

² О сәссиз филтин ссенарисини Мајаковски Де Атичисин бу повестинин мотивләри әсасында јазыб вә өзү дә баш ролда чәкилиб.

³ “Анна Каренина»нын гәһрәманы нәзәрдә тyтулур.

edir: «Gecdir, mən nişanlanmışam, mən knyaz Vereyskinin arvadıyam!»

Bu – Şimaldan daha artıq dərəcədə Cənub psixologiyasıdır.

Puşkin təfəkkür tərzini müəyyənləşdirən genlər arasında Cənubdan gələnlər də az deyil.

NEXLYUDOV HAQQINDA

Tolstoyşünaslar deyirlər ki, Nexlyudov¹ avtobioqrafik surətdir, hətta, guya, bir xarakter kimi, Nikolenkanın² davamıdır.

Ancaq mənim ələməmdə Nexlyudov bəlkə də «Canlı meyvə»i yazsa bilərdi, amma heç vaxtlə «Anna Karenina»nı, ya da ki, «Hərb və sülh»ü yazsa bilməzdi və o – Tolstoy deyil.

Tolstoyşünaslar nəzəriyyəyə, tədqiqata əsaslanıb deyirlər, mən isə – intuisiyaya.

OTELLO VƏ LEONT

Otello da qısqancdır, Leont da³. Otellonun qısqanclığı onu da, Dezdemonanı da məhv edir.

Leontun qısqanclığı isə, onu da, Hermionanı da iztirablara düşür edir, ancaq onlar məhv olmurlar və o iztirablardan sonra nəticə etibarilə xoşbəxtlik gəlir.

Nə üçün belədir?

Mənim üçün bu sualın cavabı gün işığı kimi aydındır: ona görə ki, Otello Cənub adamıdır.

MARSEL PRUSTUN DÜNYASI BAŞQA BİR SİVİLİZASİYADIR?

Dünən axşam çay içə-içə (şırhaşır da bir yağış yağdı) atamla iki saatdan çox telefonla danışmışıq.

¹ “Мүлікəдарын сәһәри» һекәјәсинин гәһрәтәманы. Сонрадан о, «Диримтә»нин дә гәһрәтәманларындан биринә чеврилир.

² Толстојун автобиографик трилогијасынын гәһрәтәманы.

³ Шекспириң “Гыш нағылы» драмынын гәһрәтәманы.

Prustu («İtirilmiş vaxtın sorağında») təzə oxuyub və belə bir fikir söylədi:

– Odetta deyir ki, «mən ancaq o kişiləri sevirəm ki, məni dəlicəsinə qışqanırlar». Amma mən bu sözlərə inanmıram, çünki bu sözləri deyən və belə olan adam canlı olmalıdır. Odetta isə, canlı obraz deyil. Onu, misalçün, Emma Bovari¹ ilə heç müqayisə etmək olmaz.

Və dünən axşamdan bəri də bu fikir beynimdə dolaşır.

Əgər Odetta canlı bir surət deyilsə, deməli, Hekayətçi zəifdir (Hekayətçi isə, bütün bu hadisələri bizə danışır, bütün bu insanları bizə göstərir!) və hərgah Hekayətçi zəifdirsə, deməli, bu böyük silsilə – epopeya zəif bir şeydir.

Ancaq belə deyil axı.

O biri tərəfdən də mən deyə bilmirəm ki, yox, Odetta canlı bədii surətdir.

Atam düz deyir, ayrı-ayrı xarakterlər olsa da, canlılığı, bədii çəkisi, əti-qanı etibarilə Odetta (eləcə də, misal üçün, Albertina) Emma Bovari deyil və ümumiyyətlə, Flober canlılığı, yaxud Tolstoy, Balzak canlılığı Prustda yoxdur.

«İtirilmiş vaxtın sorağında»da mənim ən çox qəbul etdiyim surət Brişodur, ancaq həmin ənənəvi «canlılıq» meyarları ilə yanaşsaq, bu Sorbon professorunun da nəfəsini hiss etmək çətin bir işdi.

Elə bil ki, Tolstoy da, Flober də, Balzak da bu dünyadan yazır, Prust isə, hansısa başqa bir dünyadan.

Və o dünyada canlılıq vacib deyil.

«SERTORİ» HAQQINDA VƏ YAXUD ANTİK ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏSİ

Əgər bir mistifikasiya nəticəsində «Sertori» antik ədəbiyyat nümunəsi kimi təqdim olunsaydı, mən şəxsən, buna qətiy-

¹Г.Флоберин «Мадам Бовари» романынын гәһрәманы.

yən şübhə etməzdim və güman edirəm ki, antikşünaslar da bunu qəbul edərdilər.

P.Kornel bədii materialı antik müəlliflər dərəcəsinə mə-nimsəyib və təqdim edib.

KARENİNLƏRİN İZTİRABI

«Anna Karenina»nın mənim üçün ən dahiyənə cəhəti odur ki, bu romanda Aleksey Aleksandroviç Kareninin – bu quru, mə-nən pedant, həyat tərzini cəmiyyətin rəyi əsasında müəyyənləş-dirən və həmin rəydən doğan meyarlarla oturub-duran bir ada-mın iztirabları, əslində, Annanın iztirablarından az deyildi.

TOBOSLU DULSİNEYA HAQQINDA

Dünya ədəbiyyatında ikinci belə bir surət yoxdur ki, özünü Dəsərin səhifələrində demək olar ki, görməyək, yəni onun bə-dii-estetik xüsusiyyətləri barədə heç bir məlumatımız olmasın, ancaq bu dərəcədə canlı və bu dərəcədə populyar olsun: Dulsine-ya¹.

Bu mənada Dulsineya ilə bərabər, bəlkə Kölgəni² xatırlamaq olar, amma Kölgəni biz görürük, o, həyatda yoxdur, ancaq per-sonajdır, səhnədə var.

Əslində, Dulsineya ədəbiyyatın nəzəriyyəsinə zidd bir hadi-sədir və mən fikirləşirəm ki, bu hadisənin nəzəri əsasları işlənə bilsəydi və ən başlıcası isə, bu hadisə ədəbiyyatda özünün iste-dadlı inkişafını tapsaydı, bəlkə də ədəbiyyatın mahiyyəti tamam başqalaşardı.

Yaxşı olardı, ya pis olardı? – deyə bilmərəm, amma başqa şey olardı.

¹ Дон Кихотун хәјали севкилиси.

² Ғамлетин atasы.

İBSEN QƏLƏMİNİN MİQYASI

İbsen o dramaturqdur ki, genetik faciəni («Kabus») bədii-estetik miqyaslarına görə sosial kataklizm səviyyəsində verə bilir.

Osvald atasından gələn irsiyyətin təcəssümü deyil, o, mənim üçün – Missiyadır.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN İKİ MİSRASI, YAXUD GÖRÜNMƏYƏNİ GÖRMƏK BACARIĞI

Bəxtiyar Vahabzadənin indicə oxuduğum bu iki misrası mənim üçün poetik olduğu qədər də prinsipial əhəmiyyətlidir:

*İnsan göydə ay kimidir,
Görünməyən tərəfi var.*

Xislətlə bağlı bu dəqiq fikir estetik baxımdan gözəl bir bən-zətmə ilə ifadə edilmişdir – bu öz yerində, amma eyni zamanda bu iki misra Böyük ədəbiyyat dediyimiz anlayışın, məfhumun predmetidir: bu mənada ki, Böyük ədəbiyyat daima həmin «görünməyən» tərəfin axtarışında olduğu üçün, «görünməyeni» görməyi bacardığı, onu hiss etdiyi üçün Böyük ədəbiyyat olur (Şekspir və Tolstoy, Çexovlar və Heminqueylər yararır!).

TOLSTOY DÜNYASININ SEHRİ

Anna ilə Vronski dəhşətli bir ehtirasla bir-birinin qucağına atılarda kimin ağına gələrdi ki, bu ehtirasın həyata gətirdiyi məxluq bu iki nəfərin nifrət etdiyi, genetik bir kin-küdurət bəslədiyi Aleksey Aleksandroviç Kareninin tərbiyə verib cəmiyyətə çıxaracağı bir qız olacaq.

ŞEKSPİRİN KOMEDİYALARI

Şekspirin tragediyaları, aydın məsələdir, fitri tragikin tragediyalarıdır.

Ancaq məsələ burasındadır ki, Şekspirin komediyaları da – tragikin komediyalarıdır, onlar komedioqrafın komediyaları deyil.

Elə buna görə də onun komediyaları çox maraqlıdır, çox yüksək bədii-estetik səviyyədədir, başdan-başa gözəl və unudulmaz xarakterlərdən, son dərəcə mahiranə yaradılmış situasiyalardan ibarətdir, amma... ağırdır, çevik, yüngül deyil.

Hətta mənim ən çox bəyəndiyim komediyasında da Miranda¹ kimi zərif, pak bir məxluq da akvarellə yox, yağlı boya ilə işlənib.

Bəlkə də, misal üçün, Petruçionu² elə yağlı boya ilə də işləmək lazımdır, ancaq Miranda zərifliyi akvarel istəyirdi...

«ƏZİZ DOST»UN ADI NƏ İDİ?

Heç kim Jorj Dyuruani³ xatırlamır. Hamı «Əziz dost»u xatırlayır.

Bu romanın böyüklüyünün ən birinci göstəricisi elə budur.

HACI QƏNBƏR VƏ PLYUŞKİN KƏDƏRİ

Bizim ədəbiyyatşünaslıq adətən Hacı Qənbəri⁴ Horpaqenlə⁵ müqayisə edir, tipaj kimi onları bir-birinə çox yaxın sayır.

Ümumiyyətlə, mən bu tipli müqayisələri o qədər də doğru hesab etmirəm, çünki millilik bədii ifadənin əsas tərkib hissələrindən biridirsə, deməli, söhbət tamam müxtəlif milli xüsusiyyətlərə malik xarakterlərdən gedir və bu yerdə müqayisə dəqiqliyi

¹ “Туфан» комедијасынын гәһрәманы.

² “Ҳәжәт гызын рат едилтәси» комедијасынын гәһрәманы.

³ Мопассаннын “Әзиз дост» романынын гәһрәманы.

⁴ Сәһбәт Н.Вәзировун “Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасындан кедир.

⁵ Молјерин “Хәсис» комедијасынын гәһрәманы.

yəqin ki, çətin bir məsələdir.

Misal üçün, mənə görə Molyerin bu Xəsisisi – daha artıq dərəcədə Məşədi İbaddır.

Hacı Qəmbər isə – Plyuşkindir¹.

Plyuşkin nə qədər gülməli olsa da, mahiyyətində bir kədər var.

Və o kədəri mən Hacı Qəmbərdə də hiss edirəm.

KVAZİMODA VƏ BEZUXOV

İlyas Əfəndiyev deyir ki, əgər «Hərb və sülh»ü şərti olaraq qəhrəmanlarına görə xatırlasaq, mənim üçün (yəni atam üçün) o – Nataşa Rastovanın romanıdır.

Hərdən onun bu fikri yadıma düşür.

Əgər bu şərtiliyi qəbul etsək «Hərb və sülh» mənim üçün – Pyer Bezuxovun romanıdır.

Mən rus ədəbiyyatında Pyerə doğma olan ikinci bir surət tanımıram.

Dünya ədəbiyyatında Pyerlə bağlı bu doğmalığı mən ancaq Kvizimodada görürəm.

MİRZƏ MÜƏLLİM ƏSƏBİLƏŞİB

İşə² gələndə gördüm ki, Mirzə müəllim³ məndən də tez gəlib və Ləməlli-başlı əsəbiləşib. Məlum oldu ki, «Metamorfoza»nı oxuyub.

Hiddətlə:

– Taxtabitidən də əsər yazmaq olar? – dedi.

– Niyə olmur? – dedim.

¹ Гоголун “Өлү жанлар» романында сурət.

² Жазычылар Иттифагы.

³ *Рəһмətлик Мирзə Ибраһимов*. Мəн 1981-жи илдən 1986-жы илə кими Мирзə мүəллимлə бəрəбэр, Жазычылар Иттифагында иш-лəмишпəт: о сəдр иди, мən исə катиб. Мирзə мүəллим кенин мүтəлиəли вə ағыллы, бажарыгылы бир адам иди, анжак өз əдəби нəслинин əксэр нүмəјəндэлəri кими, дəврүн, зəманəнин вулгар сосио-

Mirzə müəllim zəndlə mənə baxdı.

Mən:

– Bəs, Mayakovski necə yazıb? – dedim.

Mirzə müəllim əvvəlcə bir az sükut etdi, sonra:

– Elçin, Kafka burjua yazıçısıdır, Mayakovski isə proletar şairidir!- dedi.

KATYUŞA RASİONALİZMİ

Katyuşa Maslova¹ zəngin hissiyyat aləmi və bu hissiyatdan doğan düşüncələr içindədir, amma əslində o, hiss adamı deyil, daha artıq dərəcədə şüurun dediyi ilə hərəkət edir.

Katyuşa Nexlyudovu sevir, ancaq o, gələcək ailə həyatı üçün Simonsonu seçir, çünki Simonson onu sevir, Nexlyudov isə onunla bağlı vicdan əzabı çəkir.

Katyuşanın, onu fahişəlik girdabından çəkib çıxaran şüuru dəqiq işləyir: Simonsonla keçmişi unutmaq və xoşbəxt olmaq mümkündür. Nexlyudovla isə keçmişi unutmaq mümkün deyil və həmin keçmiş Katyuşa xoşbəxtliyi üzərində daimi bir Domokl qılıncı olacaq.

Katyuşa hissini şüuruna qurban verir.

OTELLONUN SON MƏQAMI

Otello son məqamda Hələbdə bir venesialını döyən və senatı söyən hansısa türkü öldürdüyünü xatırlayır və özünü də o türkü öldürdüyü kimi öldürür.

Otello o türkü təhqiramiz xatırlayır və o son məqamda özünü alçaltmaq istəyir.

Şekspir Avropası üçün türkdən dəhşətlisi və türkdən pisi yox idi.

Əslində isə, Otello özünü türkə bənzədərək xəncəri köksünə sancırdısa, o türkü böyüdüdü.

¹Толстойн «Дирилмә» романынын гәһрәманы.

TURGENEV TOLSTOYA TƏSİR EDİB?

Sırağagün axşam Plavnik¹ bizə gəlmişdi, atamla, Timurçinlə² birlikdə kiçik bir məclis düzəltmişdik və gecənin yarısına kimi söhbət etdik.

Atam deyir ki, rus ədəbiyyatında Nataşa Rastova³ Turgenevin Nataşasından⁴ başlayır.

Doğrusu, bu fikir mənim üçün çox gözlənilməz oldu.

Plavnik Turgenev ilə Tolstoy münasibətlərindən, duel əhvalatından danışmağa başladı, mənim isə beynimdə o iki Nataşa idi.

İndi də elə onu fikirləşirəm.

Düzdü, Turgenevin Nataşası rus ədəbiyyatında Nataşa Rostovadan on il əvvəlki dövrün hadisəsidir, amma mən güman etmirəm ki, Tolstoy Turgenevin təsiri ilə yazıb.

Yəqin həqiqət bundadır ki, Nataşa Lasunskaya da, Nataşa Rastova da rus bədii təfəkkürü üçün doğma olan hiss-həyəcanların ifadəsidir.

Ancaq rus ədəbiyyatında bu iki Nataşa arasında onların hər ikisindən də tamamilə fərqli bir Nataşa da – Nataşa İxmeneva⁵ peyda oldu və o da rus bədii təfəkkürü üçün doğma hiss-həyəcanı ifadə etdi, amma onun hisslər aləmi Nataşa Rostova və Nataşa Lasunskayanın hisslər aləminə tamam yad idi.

Bu yadlıq – rus bədii təfəkkürünün zənginlik nümunəsidir.

Beləliklə, rus ədəbiyyatında, əgər belə demək mümkünsə, iki bir-birindən fərqli (hətta bir-birinə yad!), amma rus bədii təfəkkürü üçün eyni dərəcədə doğma Nataşa xətti var: Tolstoy və Turgenevin Nataşaları – bu bir qol və bir də ikinci qol: Dostoyevskinin Nataşası.

¹ Рус шаири Абрам Плавник. Миллијетжә јәһуди олан бу шаир чох мұталиәли вә хошхасијјәт, күләрүз бир адам иди вә онун Азәрбајжан поезијасынын рус дилинә тәрјүмәси сәһәсиндә бөјүк хидмәтләри вар иди.

² Титурчин Әфәндијев - мәним гардашым, филолокија елмләри доктору, профессор.

³ “Нәрб вә сүлһ”үн гәһрәмәнларындан бири.

⁴ “Рудин” романында сурәт.

CANLI İNSAN – MEDEYA

«Medeya» haqqında yazmaq istəyirəm¹. İndiyə qədər Anuyan başqa, Evripidin «Medeya»yasını oxumuşdum, bu iki gündə Senekanın və Kornelin də «Medeya»larını tapıb oxudum.

Bu Medeyaların içində ən canlısı – Anuyunkudur.

Evripiddən bu tərəfə az qala 2500 il bir vaxt keçir və bu müddətdə ədəbiyyat inkişaf edib, ona görə belədir?

Əlbəttə, yox, səbəb bunda deyil.

Əgər belə olsaydı, onda gərək hər yüz il, özündən əvvəlki yüzilin ədəbiyyatını kölgədə qoyaydı.

Sadəcə olaraq, bu 2500 ildə ədəbiyyata yazıçı münasibəti dəyişib.

Ancaq Medeya ilə bağlı mənim içimdə bir təəssüf var: Bu – əsl Şekspir mövzudur və çox heyf ki, Dünya ədəbiyyatında Şekspir «Medeya»sı yoxdur.

YENİ «ANNA KARENİNA»

Fikrimdə çox qəribə bir roman təəssüratı (ab-havası?) var. Daha doğrusu, elə bil ki, çox maraqlı (və məhz qəribə!) təzə bir roman oxumuşam: «Anna Kaçenina».

Amma bu romanda knyaz Oblonski ilə Anna xasiyyətlərini, xarakterlərini dəyişiblər: Anna bacı olaraq qalıb, ancaq o, Oblonskinin qadın variantıdır, Oblonski də qardaş olaraq qalıb, ancaq o da Annanın kişi variantıdır, bütün başqa obrazlar isə, eynilə özləridir.

Bu – mənim fikrimdə tamam heyvətəmiz bir hadisədir, elə bil ki, misal üçün, Ay ilə Günəş yerlərini dəyişiblər: gecə – əslində gündüzdür, gündüz isə – gecə.

¹ 1982-жи илдә Академик Милли Драм Театрымыз Ч.Анујун «Медеја»сыны тамашаја гојтушуду вә сонра мән о тамаша һаггында бөјүк бир мәгалә јаздым («Тәзадларын фажиәси», «Улдуз» чурналы, 1982, № 9.)

TOLSTOY KİMDİR?

Tolstoyşünaşlar gah İrtenevin¹, gah Oleninin², gah Levinin³, gah Nexlyudovun avtobioqrafik surətlər olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Bütün bu tipli mühakimələr Tolstoyun müqabilində mənim üçün çox xırda, cılız görünür.

Tolstoyun bütün surətləri – avtobioqrafikdir.

Flober deyirdi ki, Madam Bovari – mən özüməm.

Tolstoy – bəli, Nexlyudovdur, bəli, Olenin, İrtenev, Levin-dir, amma Tolstoy – eyni zamanda Annadır, Pyerdir, knyaz Andreydir, Kittidir, Nataşa Rastovadır, hətta «Hərb və sülh»də-ki Napoleondur!

SKAPEN VƏ PASPARTU

Gecə «Skapen»i⁴ tərcümə edirdim və birdən-birə Paspартu⁵ ya-dıma düşdü.

Bilmirəm, fransız ədəbiyyatşünaşları buna diqqət yetiriblər, ya yox: Paspартu Skapenin davamıdır!

«80 gün»ü mən Nuh əyyamında oxumuşam, amma gecə Paspартu ilə bağlı epizodlar bir-bir gözümün qabağına gəl-di.

ƏLİ MOLYERİ DƏ ALDADIR

«Siciliyalı, yaxud rəssam Amur»dakı Adrastın nökrəri Əli quldu və Molyer onu türk kimi təqdim edir.

Amma Əli o qədər kələkbazdır və təpədən dırnağa qədər fransızdır ki, elə bil, «mən türkəm» – deyə Molyerin özünü də aldadıb.

¹ Толстојун автобиографик трилогијасында сурət.

² «Казаклар» романында сурət.

³ «Анна Каренина»да сурət.

⁴ Сəһбət Молјерин «Скапенин кələклəri» комедијасындан кедир.

Сонралар о комедија «Чорч Данден»лə бирликдə мəним тəржүмəтдə нəшр олунду (Молјер. Комедијалар, Бакы, «Кəнжлик», 1995.).

⁵ Чүл Вернин «80 күнə јер əтрафына сəјəхəт» романында сурət.

MİLLİ KOLORİT İLKİN ŞƏRTDİR

«Bəyazıt»də (J.Rasin) hər şey var: güclü intriqa, coşğun hisslər aləmi, hakimiyyət ehtirası, xislətin məkri... amma əsas bir cəhət – türk koloriti yoxdur.

TOLSTOY GÖRÜŞDÜRMƏLƏRİ

Tolstoy görüşdurmələri (surətləri bir-biri ilə görüşdürmək) Tolstoy yaradıcılığının qlobal bədii-estetik xüsusiyyətlərindən biridir.

Söhbət yalnız Anna – Vronski görüşü kimi Böyük Görüşlərdən getmir, hətta misal üçün, Bezuxov – Karatayev¹ oxuya bildim və bu ssenarilər indi mənə, vaxtılı baxdığı kimi «kiçik» görüşlər də taleyüklü olur.

Platon Karatayevlə məhz o «kiçik» görüşdən sonra Pyer üçün daha yeni bir dünya açıldı.

KLASSİK AZƏRBAYCAN KOMEDİYASI HAQQINDA

M.F.Axundov altı komediyası ilə bizim milli ədəbiyyatın tanımadığı bir janrın əsasını qoydu.

M.F.Axundovdan sonra nə qədər komediyalar yazıldı.

Ancaq onların heç biri «Hacı Qara», yaxud «Müsyö Jordan» səviyyəsinə qalxa bilmədi; yalnız Üzeyir bəyin komediyaları – «O olmasın, bu olsun» və «Arşın mal alan»dan başqa.

«Ölülər» isə Axundovdan sonrakı yeni mərhələni yaratdı və Azərbaycan komediyasına kəskin vətəndaşlıq motivləri gətirdi.

KORDELİYA VƏ HERTRUDA

Sekspir Kordeliya ilə, elə bil ki, Hertrudadan intiqam alır. Daha doğrusu, elə bil ki, Kordeliyanı Hertrudaya göz dağı kimi yaradır.

¹ «Герб və сүлһ»үн гәһрәманлары.

Ledi Makbet, əlbəttə, qat-qat artıq dərəcədə məkrli və riyakardır, qəddardır, ancaq Kordeliyanın vəfası məhz Hertruda və-fasızlığının o biri üzüdür.

İLYAS ƏFƏNDİYEV BAŞQA DİLDƏ YAZA BİLMƏZDİ

Dünən Taqankada¹ Faykla² rastlaşdım (səksəni keçib, amma qocalığı yaxına buraxmır) və onu bu gün Mərkəzi Ədəbiyyatçılar Evinin restoranına nahara dəvət etdim.

Nahar vaxtı belə bir fikir dedi:

– Əgər İlyas Əfəndiyev rusca yazsaydı, indi Artur Miller kimi, bütün dünyada məşhur dramaturq idi.

Mən:

– Yəqin elə olardı, – dedim. – Amma rusca yazanda da o – İlyas Əfəndiyev olmayacaqdı.

«İSTEHSALAT ROMANI»

«İstehsalat romanı» yalnız sovet ideologiyasının yetirməsi deyil.

Dünən Mitçel Uilsonun «Qardaşım mənim, düşmənim mənim» romanını oxudum və əslində elə bu da «istehsalat romanıdır», sadəcə olaraq, burada kolxozu, traktoru, neft buruğunu, barmaçılığı, pambığı və s.-ni elm əvəz edib, amma əsas məsələ burasındadır ki, bu – məcburi mövzu deyil, yəni bu mövzunu ideologiya təyin etməyib, yazıçı özü seçib.

Nail olub, olmayıb, bu, başqa söhbətdir.

Hər halda burada ideologiya təyinatının doğurduğu bədii eybəcərlik yoxdur.

¹ Москвадакы “Таганка» театры.

² Алексей Михайлович Файко məşhur rus dramaturgu və Илјас Əфəндијевин досту иди. “Баһар сулары» пјесини рус дилинə тəржүмə етмишиди вə сонралар о тəржүмə Москвада ајрыжа китаб кими нəшр олунтупду (Илјас Əфəндијев. Вешније воды, Москва, “Искусство», 1959).

MƏNƏVİ SIXINTILAR KOMEDİYA YARADIR?

Mənim üçün ən yaxşı, saf rus komediyalarından biri «Kreçinskinin toyu»dur və ən maraqlısı odur ki, Suxovo-Koblin (rus ədəbiyyatında hələ də layiqli qiymətini almamış bu dramaturq) bu komediyanı o vaxt yazıb ki, onu məşuqəsinin qatili kimi həbs etmək istəyirdilər, istintaq gedirdi, məhkəmələrə çəkirdi və ən başlıcası isə, özü ən yüksək hissəsinə mənsub olduğu cəmiyyət bir məngənəymiş kimi, onu mənən sıxırdı.

SİYASƏT VƏ BƏDİİLİK

Beş-altı gün bundan qabaq Polad¹ dedi ki, əlimə əla bir komediya keçib, sənin xoşuna gələcək və o komediyanı (indiyəcən eşitmədiyim İvan Stodola adlı bir slovak yazıçısının əsəridir: «Pan senatorun çay qonaqlığı») oxumaq üçün mənə verdi.

Elə həmin gecə də onu oxudum.

Siyasi bir komediyadır və bu əsərin üstün cəhəti ondadır ki, burada siyasət bədiiliyi üstələmir, əksinə, bədiilik siyasətə gülür.

Atama da verdim oxusun. Oxudu, amma xoşuna gəlmədi:

– Əsərdə ki, lap azacıq da siyasət oldu, heç nə!

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ HAQQINDA

P .Çaadayevi vərəqləyirdim və onun bir fikrini oxuyanda, qəribədir, Mirzə Cəlil gəldi durdu gözlərimin qabağında: «Mən vətəni gözübağlı sevə bilmirəm.» (Orijinalı: «Ya ne ume-yu lyubit rodinu s zakrıtımi qlazami».)

¹Ундулмаз кәнжлик достум Полад Мəжнунбəјов.

ŞEKSPIR VƏ ŞİLLER, YAXUD HİSS VƏ ZƏKA

Şekspir hisslər, ehtiraslar dramaturqudur. Şillerdə də, şübhəsiz, zəngin hisslər aləmi var, ancaq Şekspirdəki hissləri bir qəlibə yığsaq (əlbəttə, bu – mümkün olan bir şey deyil, söhbət tam şerti bir fərziyyədən gedir), Şillerdəki hisslərlə o qəlibi doldurmaq mümkün deyil və Şiller o qəlibi bəlkə də hisslər + fikirlər (zəka ilə, təfəkkür ilə) doldura bilər.

Cülyettanın da, Teklanın da taleyi üst-üstə düşür, onların sevgisi də eyni dərəcədə dərinidir, amma Cülyetta – başdan-başa hisslərdir, Tekla isə – hisslərlə bərabər, təfəkkürdür. Romeo ilə Maks Pikkolomini¹ də götürsək – tənəsüb eynidir.

DİKKENS – MƏNİM YAZIÇIM DEYİL

Dikkens həyatın dibində olanları – oğruları, dələduzları o qədər qara boyalarla verir və onların da insan olduğunu o qədər yadımdan çıxarır ki, bu – Oliver Tvistin² təmizliyinin, məsumluğunun bədii effektini artırmaq əvəzinə, əksinə, onu daha da azaldır.

ANNANIN FACİƏSİ

Annanın («Anna Karenina») faciəsi ondadır ki, onun bəraəti günahından zəifdir.

MƏRDLİK (CƏFƏR CƏFƏROVLA SON GÖRÜŞ)

1972-ci ildə xəstələnib yorğan-döşəyə düşdüyü vaxtdan etibarən

¹ Səhbət «Romeo və Jüljetta»nın və «Валленштейн» трилогијасынын gəhrəmanlarından kədir.

² «Оливер Твистин мажəралары» романынын gəhrəmanı.

barən, 1973-cü ilin sentyabrında vəfat edənə qədər hamı deyirdi ki, Cəfər Cəfərov özünün ağır xəstəliyindən, dəhşətli xəstəliyindən xəbərsizdir.

Bakıda yatdı, Moskvaya getdi, cərrahiyyə əməliyyatlarını bu dünyada çox fəlakətlər görmüş cərrahları heyrətə gətirən bir cəsarətlə, kişiliklə keçirdi və biz hər dəfə onu yoluxmağa gedəndən sonra dərin kədər içində bir-birimizə deyirdik: nə yaxşı ki, Cəfər müəllimin özünün öz xəstəliyindən xəbəri yoxdur, ümidlə yaşayır, belə bir günündə də sabaha inamı hələ özüyüldür. Hər dəfə yanına gedəndə sənətlə bağlı gələcək planlarından danışdı, işlədiyi İncəsənət İnstitutunun işçilərinə (Veta Nadirovaya) teatr barədə fikirlərini diktə edirdi, bir sözlə, amansız ölüm yatağında ki zəif cüssəsi ilə yaradıcı bir həyat yaşayırdı.

Axırıncı dəfə Cəfər müəllimi 1973-cü ilin avqustunda gördüm və həmin görüş həmişəlik olaraq mənim hafizəmə, hissələrimə hopub. Atamla və qayınatam – şair Teymur Elçinlə birlikdə ona yoluxmağa getmişdik. Görkəmi, əhvalı əvvəlkiyədən də yaxşı idi, yenə də teatrda danışdı, özü də ona məxsus bir şövqlə danışdı, sonra altmışıncı illərin ortalarında atamla və mənimlə Sabirabada, doktor Əli Ağabəylilə getməyimizi, Kürə Arazın qovuşağını gəzməyimizi, bərə ilə Kür boyu üzməyimizi və elə bərədəcə qurduğumuz məclisi xatırladı, doktorun zəngin kitabxanasını soruşdu, zarafat etdi və birdən-birə, tamamilə gözlənilmədən... ağıladı.

Onun qəflətən beləcə ağlamağı bizi sarsıtdı, biz nə deyəcəyimizi, nə edəcəyimizi bilmədik və mənə elə gəldi ki, Cəfər müəllimin özü də beləcə qəfil zəifliyindən sarsılmışdı.

Sonra mən elə həmin anlardaca dərk etdim ki, bu yerdə zəiflikdən söz ola bilməz. Mən başa düşdüm ki, Cəfər müəllim özü bu aylar ərzində öz ağır xəstəliyindən xəbərdar imiş və bunu, yəni hər şeyi yaxşı bildiyini hamıdan – ailə üzvlərindən də, dostlardan da, tanışlardan da gizlədirmiş.

Bəlkə də mən hissə qapılırdım, bəlkə də belə deyilmiş, bilmirəm, amma o acı xatirədə bu gün mənim üçün bir həqiqət var: Cəfər müəllimin o ağlayışı zəiflikdən yox, qəhrəmanlıqdan xəbər verirdi, kişilikdən xəbər verirdi, mərdlikdən deyirdi.

Belə bir mərdlik onun yaradıcılığında da var ıdı.

Əlbəttə, Cəfər Cəfərovun yaradıcılığı yüksək elmi-estetik səviyyəli yaradıcılıq idi...

Əlbəttə, Cəfər Cəfərov heç kimin təhkiyəsinə bənzəməyən sadə və eyni zamanda, şövqlü, ehtiraslı bir dil ilə bədii əsərin, təməşanın, ədəbi hadisənin dəqiq və sərrast qiymətini verirdi...

Əlbəttə, Cəfər Cəfərov yaradıcılığının ehtiva dairəsi çox geniş olduğu kimi, bədii-estetik zövqünün, bir insan kimi düşüncə və hisslərinin ehtivası da vüsətli idi.

Bütün bunlar belə idi, amma bütün bunlarla bərabər, mənim üçün Cəfər Cəfərov yaradıcılığında bəlkə də ən əsas cəhət – oradakı qəribə bir mərdlikdir.

O doğrusunda da, səhvində də ilk növbədə mərd idi və hətta bunu mən onun yaradıcılığında etik-estetik bir kateqoriya kimi görürəm.

Bu cümlələri yazıram və burası da mənim yadıma düşür ki, qırxıncı – əllinci illər Azərbaycan ictimai fikrində baş verən hadisələr kontekstində Cəfər Cəfərovun ən kəskin opponenti Mehdi Hüseyn idi və Mehdi Hüseyn də doğrusunda da, səhvində də mərd bir qələm sahibi idi.

Cəfər Cəfərov da, Mehdi Hüseyn də bir-birinə layiq ədəbi rəqiblər idi.

Əllinci illərin əvvəllərində dövrün siyasi-ictimai və ədəbi burulğanları Cəfər müəllimi divara söykədi, xalqını sevən, xalqının təəssüb hissi ilə yaşayan bu adam həmin xalqa nihilist kimi təqdim olundu, hətta onu Yazıçılar İttifaqından xaric də etdilər.

Uşaq vaxtlarımın bir görünmə indiyəcən gözlərimin qabağında getmir: əyninə nimdaş şalvar, köhnə köynək geymiş Cəfər Cəfərov indiki «Nərgiz» kafesinin yerində küçə ilə gedir, əlində tor zənbil var, içində də çörək, kefir şüşəsi, başqa bir-iki «kasıb bazarlığı», amma addımları məğrur, başı ucadır, həyatın üzünə gülümsəyir və beləcə addımlayır...

Əlbəttə, onun yanından ötənlər ağıllarına da gətirmirdilər ki, evə kefir aparın bu adam böyük qələm sahibidir. Adiliyin qeyri-adiliyi, sadəliyin böyüklüyü yəqin elə budur.

Sonralar Cəfər müəllim o burulğanın içindən çıxdı, yüksək

vəzifələrdə oldu, amma o qeyri-adililiklə adiliyin, sadəliklə böyüklüyün tənəsübü, eləcə bir məhrəmliyi pozulmadı.

İndi Cəfər Cəfərovun vəfatından on il keçib. On il yaşlaşmışıq. Mürəkkəb dünyamız on il daha artıq mürəkkəbləşib. Elm, nəzəriyyə daha on il inkişaf edib. Amma bu on ildə Cəfər müəllimin nüfuzu, onun yaradıcılığının qiyməti azalmayıb, əksinə, daha da artıb.

TOLSTOY BÖYÜKDÜR, YOXSƏ SOFYA ANDREYEVNA?

Sofya Andreyevna Tolstoydan düz on altı yaş kiçikdir, amma hər dəfə Sofya Andreyevnanın gündəliklərini vərəqləyəndə məndə belə bir təəssürat yaranır ki, əksinədir, Sofya Andreyevna Tolstoydan azı on altı yaş böyükdür.

XX ƏSR HADİSƏSİ – LATİN AMERİKASI ƏDƏBİYYATI

Jorj Amadu «Tülkü və üzüm»¹ yazdığı müqəddimədə bu «gülməli faciə»ni çox yüksək qiymətləndirir və həqiqətən, də, əgər mən XX əsr dramaturgiya antologiyası hazırlasaydım, bu pyesi də ora daxil edərdim, çünki onun bədii-estetik və fəlsəfi sanbalı əsrin nümunəsi dərəcəsinə miqyaslıdır.

Bunun əsas səbəblərindən biri və bəlkə də birincisi ondadır ki, burada bəşəri mövzu – milli estetik koloritlə yoğrulmuşdur, o koloritlə ki, Amadunun özünün əsrlərini, mənim fikrimcə, əsrin ədəbi hadisəsi səviyyəsinə qaldırdı və ümumiyyətlə, XX əsr Latın Amerikasını ədəbiyyatını çox güclü bir məktəb kimi ortaya çıxardı.

¹ Сөһбәт Ғилерто Фигејредунун “Езон (Түлкү вә үзүм)” әсәриндән келдир

YADDAŞIN QƏRİBƏ İŞLƏRİ
VƏ YAXUD
MƏNİM YURİ NAGİBİNİN,
YURİNAGİBİNİN İSƏ İLYAS ƏFƏNDİYEVİN
HEKAYƏLƏRİ HAQQINDA FİKİRLƏRİMİZ

Neçə gün idi ki, Moskvadaydım, «Kitab köşkü»ndən xeyli kitab almışdım, o cümlədən, Yuri Nagibinin hekayələr kitabını və elə «Moskva»daca¹ o kitabdan üç hekayə oxudum (qalanlarını da Bakıya gələndə qatarda oxudum).

Bakıya qayıtmazdan əvvəl Yazıçılar İttifaqında işlərimi bitirib sağollaşmaqdan ötrü Kosorukova² da dəydim və onun otağında Nagibinlə rastlaşdım. Təzə kitabını təbrik etdim.

– Necədir? («Nu kak?») – soruşdu.

Mən oxuduğum o üç hekayə haqqında təəssüratımı söylədim və belə bir fikir də dedim:

– Onları oxumağa başlayanda, mənə elə gəlirdi ki, o hekayələri əvvəllər kimsə mənə danışmış, amma oxuyub qurtarandan sonra görürsən ki, səndə tamam təzə bir hissiyyat yaranıb.

Nagibin:

– Bu mənim üçün çox ciddi tərifdir! – dedi.

Yazıçılar İttifaqından çıxanda, «Moskva»ya gəlib çantamı qablayanda, Kursk vağzalına gedəndə Nagibinə dediyim o fikir elə hey fikrimdə dolaşırdı, hiss edirdim ki, bu fikri əslində mən haradasa oxumuşam.

Yol boyu da qatarda hərdən yadıma düşürdü və bunu harada oxuduğumu yadıma salmaq istəyirdim.

Və nəhayət, qəflətən xatırladım: bu elə Nagibinin özünün fikridir! İlyas Əfəndiyevin hekayələri haqqında nəsə bənzər bir fikir söyləmişdi.

Dünən Bakıya gəldim və gecənin yarısına kimi köhnə qəzet-jurnalları vərəqlədim və axır ki, tapdım. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində, 1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan

¹ «Москва» мейманханасы.

² Косоруков Александр Александрович - ССРИ Язычылар Иттифагында Харижи Комиссиянын сәдри.

mədəniyyəti ongünlüyünə həsr olunmuş səhifəni tapdım. Yadıma gəlir, bu mətbəə səhifəsini o zamanlar qəzetin redaktoru işləmiş Qasım Qasımzadə öz arxivindən götürüb mənə vermişdi. Səhifədə Yuri Nagibinin mülahizələri dərc edilib və orada deyilir: «İlyas Əfəndiyev ehtirasların kəskin şəkildə meydana çıxmasından, insan xarakterindəki qeyri-adi və həddindən çox qabarıq cəhətlərin göstərilməsindən çəkinmir. Bəzən o, çox sadə süjet götürür. Sənə elə gəlir ki, gözəl bir qızın oğlana vurulması, məhəbbət və s. haqqındakı bu hadisələri nə vaxtsa eşitmisən. Lakin əslində bunların hamısı yenidir, inandırıcıdır, həm də olduqca həyəcanlandırıcıdır.»

Belə-belə işlər!..

ANTON ÇEXOV AKVARELİ

Mənim üçün «Çexovdan sonra ən böyük rus dramaturqu kimidir?»- sualının cavabında heç bir şəkk-şübhə yoxdur: Aleksandr Vampilov.

Cəmi otuz beş il yaşamış (Çexovdan da doqquz il az!) Vampilov o dramaturqdur ki, onun personajının dediyi bir sözün arxasında deyilməyənlərin çox zəngin əhval-ruhiyyəsi, ab-havası dayanır və bu mənada Vampilov Çexov məktəbinin yalnız Rusiyanın deyil, ümumiyyətlə, XX əsr dramaturgiyasının Çexova ən yaxın olan nümayəndələrindən biri və olsun ki, birincisidir.

«Ördək ovu», «Ötən yay Çulimskda», «Əyalət anekdotları» və «Qağayı», «Üç bacı», «Vanya dayı», «Gilənar bağı» – tamamilə müxtəlif epoxaları və ən başlıcası isə, daban-dabana zidd mühiti ifadə edən əsərlərdir, amma bunların arasında hissələri, ovqatı bizə göstərən akvarel – doğma, bəlkə də eynidir.

Misal üçün, həmin akvareli (Çexov akvarelini!) mən Leonid Zorində hiss etmirəm. Zorində mənim hiss etdiyim rus dramaturgiyasında Ostrovskidən gələn yağlı boyadır və o yağlı boya özü ilə bir ağırlıq, artıq çəki gətirir. Zorinin, hətta «Varşava melodiyası» kimi lirik pyesində, özünün «əfsanə» adlandırdığı «Sera-

fim, yaxud Kramolnikovun həyatından üç fəsil»də belə, həmin lirikaya, «əfsanəliyə» baxmayaraq, o ağırlıq özünü tamamilə aşkar göstərir.

Aleksandr Valodin də eləcə. «Beş gecə» şübhəsiz istedadlı bir pyesdir, amma burada da hər şey müstəqim, birbaşadır, burada da Ostrovski var, Çexov yoxdur.

Və bu – pisdir.

BAŞQA SOLOQUB

«Ağır yuxular» mənim üçün rus nəsrində, tamamilə gözlənilməz bir hadisə oldu.

İndiyə qədər mən bu yazıçıdan yalnız bir roman – «Yaradılan əfsanə» – oxumuşdum və yadıma gəlir, o zaman o romanın təəssüratı tamamilə bir biganəlik içində əriyib getmişdi.

Amma «Ağır yuxular»ı oxuyanda əməlli-başlı bir heyrət hissi məndən əl çəkmirdi: sən demə mən, Soloqubu (və ümumiyyətlə, rus nəsrini!) tanımırmışam.

Məsələ onda deyil ki, bu roman yüksək bədii səviyyəli əsərdir, yaxud da ki, əksinə, zəifdir.

Məsələ orasındadır ki, bu roman rus prozası kontekstində, tamamilə, yeni bir şeydir.

Buradakı qəhrəmanlar, söz yox, rusdur, amma onlar nə Tolstoyun, nə Qoqolun, nə Dostoyevskinin, nə Qonçarovun ruslarıdır, nə də sonrakı dövrdə Şoloxovun, Platonovun, Rasputinin, Şukşinin rusları.

Buna da söz yox ki, Fyodor Soloqub da rus yazıçısıdır, amma o, «başqa» rus yazıçısıdır.

DOSTOYEVSKİ VƏ «DOSTOYEVŞİNA»

Bu gün səhər Liya Rozenblyumun kitabını («Dostoyevskinin yaradıcılıq gündəlikləri») oxuyub qurtardım və bu monoqrafiya mənim indiyə qədər sovet ədəbiyyatşünaslığında Dosto-

yevski ilə bağlı oxuduğum (yadımdadır, vaxtilə mənim xoşuma gəlmiş Çirkovun da kitabı¹ daxil olmaqla) ən yaxşı əsərdir.

Mənim üçün rus nəsrİ ilk növbədə və tamam şəksiz-şübhəsiz – Lev Nikolayeviç Tolstoydur və bu yerdə mənim fikirim də, hissiyyatım da müttəfiqdır.

Dostoyevski ilə bağlı isə, məndə belə bir müttəfiqlik bir az problemlidir. Fikir Dostoyevskinin böyüklüyünü görür, hissiyyat isə, bəzən biganə qalır. Və fikir orasını da deyir ki, əzizim Elçin, bu, sənin problemdir, Dostoyevskinin yox.

Rozenblumun kitabı ona görə başqa sovet müəlliflərinin yazılarından seçilir ki, o «dostoyevşina»nın ifşasına həsr olunmayıb, həqiqətən, Dostoyevskiyə həsr olunub.

Burada Dostoyevskini açmaq, onu təhlil etmək üçün istinad nöqtəsi elə Dostoyevskinin özünün gündəlikləri, qeyd dəftərləridir və amma elə bu kitabda da, elə bil ki, Dostoyevski deyir: «– Liya xanım sağ olsun, ancaq mənim kim və nə olduğumu bilməkdən ötrü, elə mənim özümü təzədən oxuyun!»

Düz deyir.

P.S. «Dostoyevşina»nın ən «görkəmli» ifşaçılarından biri Vladimir Yermilovdur və bu qısa qeydləri yazanda onun kitabı yadıma düşdü, kitabların arasından tapıb təzədən vərəqləməyə başladım.

Bircə abzası² tərcümə edirəm, elə bu bir abzas nəyə desən, dəyər: «Dostoyevskinin yaradıcılığında həqiqəti yalandan təmizləmək üçün, biz gərək Dostoyevskidəki «Dostoyevşinanı», yəni ondakı çarəsizliyin və ümitsizlik psixologiyasını və ideologiyasını, şərdən zövq almağa xəstə meylini – yazıçını öz epoxasının mütərəqqi qüvvələrindən ayıran bütün bu cəhətləri ayıq şəkildə görək və amansızcasına kənarlaşdıraq.»

Bu abzasın arxasında gün işığı kimi aydın bir həqiqət dayanıb:

Dostoyevskini Allah yaradıb.

«Dostoyevşina»nı isə, sovet ideologiyası.

¹ Сəһбət Николај Чирковун 1967-жи илдә Москвада нәшр олунмуш “Достоевскинин үслубу» китабындан кедир.

² Бах: Ф.М.Достоевски. Москва, 1956, сәһ. 279.

ŞEKSPİR İLYAS ƏFƏNDİYEV ÜÇÜN
ŞİLLERİ MÜƏLLİFLİKDƏN
UZAQLAŞDIRIR

Servantes, Şekspir, Tolstoy – bu səviyyəli yazıçılar, əslində, elə bil ki, estetik bir kateqoriyaya çevrilirlər.

Dünən atamla söhbət edirdik, İrandan, Turandan, axırda yenə gəlib çıxdıq ədəbiyyatın üstünə və atam belə bir söz dedi:

– Əgər «Mariya Styuart»ın üstündə Şillərin adı olmasaydı, mən elə bilərdim ki, bu, Şekspirin yazdığı bir faciədir.

Söhbət yalnız Şekspir səviyyəli hiss-həyəcandan (bu öz yerində!) yox, eyni zamanda, həmin hiss-həyəcanın Şekspirsayağı ifadəsindən gedir.

«ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR»DƏ
HAQQINDA
BƏHS OLUNAN YAZIÇILAR,
ŞƏXSİYYƏTLƏR,
BƏZİ KONKRET ƏSƏRLƏR



Abasov Eyyub – Azərbaycan yazıçısı.

Abe Kobo – yapon yazıçısı («Qumsallıqda qadın», «Qulovu»).

Abramov Feodor – rus yazıçısı.

Ağabəyim Ağa – Azərbaycan şairi.

Ağabəyli Əli – Azərbaycan yazıçısı.

P.S. Mənən ən çox təmiz və son dərəcə özünəməxsus bir adam olan rəhmətlik Əli Ağabəyli bizim ailənin yaxın dostlarından biri idi və İlyas Əfəndiyev onun xətrini xüsusi istəyirdi. Sabirabadda yaşayırdı və biz ona «Doktor» deyirdik, çünki ixtisasca həkim-terapevt idi, əlli il bütün Muğan camaatına sidq-ürəkdən xidmət etmişdi. Eyni zamanda yazıçı idi, bədii ədəbiyyata həddən artıq həvəsi var idi və ən başlıcası isə, böyük kitabsevər idi. Evində çox zəngin bir kitabxanası var idi və Sovet İttifaqında bədii ədəbiyyatla bağlı hansı kitab nəşr olunurdusa, hansı qəzet-jurnal çıxırdısa, Doktor ondan o saat xəbər tuturdu. Hərdən Sabirabadda Doktora qonaq gedirdik və mən gecələr onun o kitabxanasında xeyli kitab oxumuşdum.

Ağa Məsih – Azərbaycan şairi.

Aysu – mənim kiçik qızım.

Aytmatov Çingiz – qırğız yazıçısı («Ağ gəmi», «Cəmilə»).

Aksyonov Vasili – rus yazıçısı (Mərakeşdən gəlmiş portaqallar»).

Akutaqava Ryunoske – yapon yazıçısı.

Amadu Jorj – Braziliya yazıçısı («Donna Flor və onun iki əri», «Fiqeyredonun «Tülkü və üzüm»ünə müqəddəmə»).

P.S. Elə böyük yazıçılar var ki, onların o böyüklüyünün dünya ədəbiyyatındakı təsdiqi, elə bil ki, hansısa gözəgörməz qüvvələrin yaratdığı çətinliklərə məruz qalır və xeyli də vaxt çəkir. Müasir dünya ədəbiyyatında hələ də layiqli qiymətini almamış belə yazıçılardan biri də J.Amadudur. «Donna Flor və onun iki əri» romanını mən XX əsr ədəbiyyatının ən istedadlı əsərlərindən biri hesab edirəm.

Amirecibi Çaba – gürcü yazıçısı («Data Tutaşxia»).

Amiçis De – İtaliya yazıçısı («Fəhlələrin müəlliməsi»).

Amlinski Vladimir – rus yazıçısı.

Albertini Fillipo – İtaliya vətəndaşı, Lev Tolstoyun törəməsi.
Aleyxim Şalom – yəhudi yazıçısı.
Anar – Azərbaycan yazıçısı («Keçən ilin son gecəsi»).

Andersen-Neksyo Martini – Danimarka yazıçısı («Bəşər övladı Ditte»).

Andreyev Nikolay – rus heykəltəraşı (Moskvada Qoqolun heykəlinin müəllifi).

Andriç İvo – serb yazıçısı («Gövdə»).

Anisimov İvan – rus ədəbiyyatşünası.

Anninski Lev – rus tənqidçisi.

Antonina (Tonya) – SSRİ Yazıçılar İttifaqının təşkilat işləri üzrə katibi Yuri Verçenkonun katibəsi.

P.S. Bu qadın o qədər enerjili və işgüzar idi ki, o zaman yazıçılar zarafatla: « – Yazıçılar İttifaqını Tonya idarə edir.» – deyirdilər. Hər zarafatda isə, bir həqiqət də olur...

Anuy Jorj – fransız dramaturqu («Medeya»).

Apdayk Con – Amerika yazıçısı.

Apuley – qədim Roma yazıçısı («Qızıl eşşək»).

Aristofan – qədim yunan dramaturqu («Atlılar», «Qurbağa», «Lisistrata»).

Artsıbaşev Mixail – rus yazıçısı.

Aksakov Sergey – rus yazıçısı.

Aslanlı Tahir – Azərbaycan şairi.

Asturias Migel – Qvatemala yazıçısı («Fırtına»).

Afinogenov Aleksandr – rus dramaturqu («Salyut, İspaniya,» «Maşenka»).

Axmadulina Bela – rus şairi.

Axmatova Anna – rus şairi.

Axundov Mirzə Fətəli – Azərbaycan yazıçısı («Aldanmış kəvakib», «Hacı Qara», «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah»)

Axundov Ruhulla – Azərbaycan dövlət xadimi.

Axundov Süleyman Sani – Azərbaycan yazıçısı («Qaraca qız»).

Aşıq Məmməd – Azərbaycan aşığı.

Babel İsaak – rus yazıçısı («Suvari ordu», «Odessa hekayələri»).

Bağdadbəyov Cəlil bəy – Azərbaycan teatr xadimi, mənim nənəm Bilqeyis xanımın qardaşı, İlyas Əfəndiyevin dayısı.

P.S. Cəlil bəyin yalnız Azərbaycanda yox, eləcə də Orta Asiya respublikalarında teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O bir sıra bədii əsərlərin və çox maraqlı «Xatirələr»in müəllifidir.

Bağirov Zakir – 70–80-cı illərdə Azərbaycanın mədəniyyət naziri.

Bağirov Mir Cəfər – Azərbaycan dövlət xadimi.

Bazen Lui – fransız şərqşünası.

Bajov Pavel – rus yazıçısı («Daş açar», «Malaxit mücrü», «Mis dağın sahibəsi», «Ural nağılları»).

Bayciyev Mar – qırğız yazıçısı («Duel»).

Bayron Harold – ingilis şairi («Məktublar»).

Balağa – Yazıçılar İttifaqında mənimlə bir yerdə işləyən sürucu.

Balzak Onori – fransız yazıçısı («İnsanlıq komediyası», «Hobsek», «Puç olmuş illüziyalar», «Polkovnik Şaber»).

Barant – Fransanın Rusiyadakı səfirinin oğlu, Yuri Lermonovun birinci duel rəqibi.

Baruzdin Sergey – rus yazıçısı, şair.

Basmanov Mixail – rus tərcüməçisi və çinşünası («Meyxua çiçəkləyir (tsi janrında klassik Çin poeziyası)»).

Bekker Knut – Danimarka yazıçısı («Dünya gözləyir»).

Belinski Vissarion – rus tənqidçisi.

Bely Andrey – rus yazıçısı («Peterburq»).

Belov Vasili – rus yazıçısı.

Benedetti Mario – Uruqvay yazıçısı («Antiqona», «Beləcə dostlardı»).

Bestujev (Marlinski) Aleksandr – rus yazıçısı («Ammalat bəy»).

Bəhlul Danəndə – Azərbaycanın folklor personajı.

Bize Jorj – fransız bəstəkarı («Karmen»).

Bilqeyis xanım – mənim ata nənəm.

Byornson Byornsterne – Norveç yazıçısı.

Blok Aleksandr – rus şairi («Naməlum qadın», «Məzəxana», «Şah meydandadır», «Qızılgül və xaç»).

Bokkaço Covanni – İtaliya yazıçısı («Dekameron»).

Bomarşe Pyer – fransız yazıçısı («Fiqaronun evlənməsi»).

Bondarçuk Sergey – rus kinorejissoru və artisti («Hərb və sülh» filminin quruluşçu rejissoru və Pyer Bezuxov rolunun ifaçısı).

Böll Henrih – alman yazıçısı.

Branner Hans Kristian – Danimarka yazıçısı («Gəmi»).

Bronte Şarlotta – ingilis yazıçısı («Cen Eyer»).

Bulqakov Mixail – rus yazıçısı («Ustad və Marqarita», «Teatral roman», «Qaçış»).

Bunin İvan – rus yazıçısı («İqnat», «Gecə söhbəti», «San-Fransiskolu cənab», «Qardaşlar», «Arsenyevlərin həyatı»).

Vaqif Molla Pənah – Azərbaycan şairi.

Vampilov Aleksandr – rus dramaturqu («Ördək ovu», «Ötən yay Çulimskda», «Əyalət anekdotları»).

Valodin Aleksandr – rus dramaturqu («Beş gecə»).

Vasili Kuzmiç – Kislovodskda kirayə yaşadığımız evin sahibi.

Vatanabe Dzyundzo -yapon yazıçısı.

Vahabzadə Bəxtiyar – Azərbaycan şairi.

Veys Devid – («İlahi və həyatı»)

Venuolis Antanas – Litva yazıçısı («Qafqaz əfsanələri»).

Verbitskaya Anastasiya – rus yazıçısı.

Verqa Covanni – İtaliya yazıçısı («Novellalar»).

Verdi Cüzeppe – İtaliya bəstəkarı (Aleksandr Düma – oğulunun «Komeliyalı qadın» pyesi əsasında yazılmış «Traviata» operasının müəllifi).

Vern Jul – fransız yazıçısı («80 günə yer ətrafı səyahət», «Kapitan Qrantın uşaqları»).

Verçenko Yuri – SSRİ Yazıçılar İttifaqının Təşkilat işləri üzrə katibi.

P.S. Bu həddən artıq kök, amma çox dinamik, mehriban adam yazıçı deyildi, məmur idi və SSRİ Yazıçılar İttifaqının və konkret olaraq yazıçıların problemlərinin həlli üçün çox işlər

görürdü. Düzdür, onu istəməyənlər, ona lağ edənlər də az deyildi. SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvlərinin ünvanları və telefonlarından ibarət böyük bir sorğu kitabı nəşr olunmuşdu və o kitabı «Verçenkonun əsərlərindən ibarət bircildlik» adlandırırdılar.

Verşiqora Petr – rus yazıçısı («Təmiz vicdanlı insanlar»).

Vesyoly Artyom – rus yazıçısı («Qanla yuyulmuş Rusiya»).

Vəzirov Nəcəf bəy – Azərbaycan yazıçısı («Müsibəti Fəxrəddin»).

Voznesenski Andrey – rus şairi.

Voyniç Etel – ingilis yazıçısı («Ovod»).

Vonnequt Kurt – Amerika yazıçısı.

Vulf Virciniya – Amerika yazıçısı.

Vurğun Səməd – Azərbaycan şairi.

Qaydar Arkadi – rus yazıçısı («Timur və onun komandası»).

Qamsaxurdiya Konstantin – gürcü yazıçısı («Qurucu David»).

Qarayev Yaşar – Azərbaycan tənqidçisi («Azərbaycan sovet dramaturgiyası»).

Qaraosmanoğlu Yaqub Qədri – türk yazıçısı («Sürgün», «Zorən diplomat», «Sodom və Qomorra», «Panorama»).

Qarşin Vsevolod – rus yazıçısı («Qorxaq», «Nadejda Nikolayevna», «Qırmızı gül», «Gecə», «Sıravı», «İvanovun xatirələri»).

Qasımzadə Qasım – Azərbaycan şairi.

Qasimov İmran – Azərbaycan yazıçısı.

Qaskell Elizabet – ingilis yazıçısı («Meri Barton»).

«Qaçaq Nəbi» – Azərbaycan dastanı.

Qaflanoğlu Əkrəm – mənim işlədiyim «Vətən» cəmiyyətinin sədr müavini.

Qaşək Yaroslav – Polşa yazıçısı («Dünya müharibəsi zamanı igid əsgər Şeykin sərgüzəştləri»)

Qədirzadə Salam – Azərbaycan yazıçısı, («Xəzan yarpaqları»)

Qəmküsar Əliqulu – Azərbaycan şairi.

Qilyarovski Vladimir – rus yazıçısı («Moskva və moskvalılar»).

Qililov İlya – rus ədəbiyyatşünası («Uilyam Şekspir oyunu və dahi Feniksin sirri»).

Qladkov Fedor – rus yazıçısı («Sement»).

Qoqol Nikolay – rus yazıçısı («Taras Bulba», «Müfəttiş», «Ölü canlar»).

Qoyaviçinskaya Polya – Polşa yazıçısı («Cənnətin alma ağacı»).

Qoldoni Karlo – İtaliya dramaturqu («Mehmanxana sahibəsi», «İki Ağanın bir nökrəri»).

Qolsuori Con – ingilis yazıçısı («Forsaytlar haqqında dastan»).

Qonkur qardaşları – fransız yazıçıları («Jermini laserte», «Gündəliklər»).

Qonçarov İvan – rus yazıçısı («Oblomov»).

Qorbaçov Mixail – sovet dövlət xadimi.

Qorki Maksim – rus yazıçısı («Ana», «Fırtına quşu haqqında nəğmə», «Foma Qordeyev», «Artamonovların işi», «Klim Samqinin həyəti»).

Qofman Ernet Teodor Amadey – alman yazıçısı («Pişik Murun güzəranə baxışları»).

Qotye Teofil – fransız yazıçısı.

Qotssi Karlo – İtaliya dramaturqu («Turandot», «Kral-maral»).

Qrass Hünter – alman yazıçısı.

Qrivnin V. – rus sovet ədəbiyyatşünası.

Qrimm qardaşları – alman folklorşünasları («Bremen musiqiçiləri», «Canavar və yeddi çəpiş», «Qara qız», «Qızıl qız», «Zoluşka»).

Qruşi – Napoleon dövrünün fransız generalı.

Qumilyov Nikolay – rus şairi.

Qulia Dmitri – abxaz yazıçısı.

Qulia Georgi – rus yazıçısı, Dmitri Qulianın oğlu.

Qutqaşınlı İsmayıl bəy – Azərbaycan yazıçısı.

Dadaşzadə Araz – Azərbaycan ədəbiyyatşünası, M.A.Dadaşzadənin oğlu.

Dadaşzadə Məmməd Arif – Azərbaycan tənqidçisi və ədəbiyyatşünası.

D'Ark Janna – fransız qəhrəmanı.
 Dal Vladimir – rus lüğətçisi.
 Dante Aliqyeri – İtaliya şairi («İlahi komediya»
 De Veqa Lope – ispan dramaturqu.
 De Koster Şarl – Belçika yazıçısı («Ulenşpigel»
 Desnyak Oleksa – Ukrayna yazıçısı («Turqay qartalı»
 De Lafayet Mari Madlen – fransız yazıçısı («Şahzadə qız
 Klevska»
 Defo Daniel – ingilis yazıçısı («Robinzon Kruz»
 Dərviş Suad – türk yazıçısı («Fosforlu Cevriyyə»
 Dzerjinski Feliks – sovet dövlət xadimi.
 Dikkens Çarlz – ingilis yazıçısı («Balaca Dorrit», «Devid
 Kopperfild», «Dombi və oğlu», «Oliver Tvist», «Soyuq ev»,
 «Oliver Tvistin macəraları»
 Dyu Qar Roje – fransız yazıçısı («Tibo ailəsi»
 Dobrovoltskaya T. – rus ədəbiyyatşünası.
 Dobrolyubov Nikolay – rus tənqidçisi («Oblomovçuluq nə-
 dir?»
 Dode Alfons – fransız yazıçısı («Tartarenli Taraskom»
 Doyl Konan – ingilis yazıçısı («Sirlı qapı arxasında», «Şer-
 lok Holms haqqında hekayələr»
 Dollejal Nikolay – rus alim-energetiki.
 Dostoyevski Feodor – rus yazıçısı («Oyunçu», «Karamazov
 qardaşları», «Bəyaz gecələr», «Netoçka Nezvanova», «Alçaldıl-
 mış və təhqir edilmişlər»
 Draquanski Viktor – rus yazıçısı («Denisin hekayələri»
 Drayzer Teodor – Amerika yazıçısı.
 Drüon Moris – fransız yazıçısı («Lənətə gəlmiş krallar»,
 «Dünyanın güclüləri»
 Dudar Yevgeni – Ukrayna yazıçısı.
 Duru Yılmaz – türk kino artisti və rejissoru.
 Düma Aleksandr (ata) – fransız yazıçısı («Üç müşketyor»
 Düma Aleksandr (oğul) – fransız yazıçısı («Kameliyalı qa-
 dın»
 Evripid – qədim yunan dramaturqu («Medeya»
 Edjuen Sudrabu – latış yazıçısı.

Eyhman Adolf – faşist dövlət xadimi.

Eliot Corc – ingilis yazıçısı, («Romola», «Flossdakı dəyirman»).

Elçin – Azərbaycan yazıçısı («Dolça», «Parisdə avtomobil qəzası», «Bir görüşün tarixçəsi», «Beş qəpiklik motosikl», «Sübh şəfqənin işığı», «Hüseyn Cavid yaradıcılığı və Avropa intibahı», «Toyuğun diri qalması», «Şuşaya duman gəlib», «Təbərrük» (Leonid Lençin kepkası haqqında hekayə), «Mahmud və Məryəm»).

P.S. Mənim ilk hekayəm (başqa hekayələrimin bəzisinin adını hərdən dəqiq yadıma sala bilməsəm də, həmin ilk hekayənin adı həmişə xatirimdədir: «O, inanırdı...») 1959-cu ildə «Azərbaycan gəncləri» qəzetində «Elçin Ergünəş» imzası ilə dərc edilmişdi. «Ergünəş» (əslində «Ərgünəş») bizim dədə-baba yurdu-muz Qarabağın indiki Füzuli rayonunda yaylaqdır və o zaman atam tez-tez o yaylağı xatırladığına görə, elə mənim özümə də o yaylağın axar-baxarı, ab-havası çox təsir etdiyi üçün, o gözəl yerin adını özümə təxəllüs götürmüşdüm. Yeniyetməlik dövrünün bir-neçə hekayəsini mən eləcə «Elçin Ergünəş» imzası ilə də çap elətdirdim, sonra isə bu imza mənə bir az «gurultulu» göründü və o təxəllüsü pozdum, yalnız adım qaldı.

Elçin Teymur – Azərbaycan şairi, mənim qayınatam.

Engels Fridrix – alman filosofu.

Esxil – qədim yunan dramaturqu («Zəncirlənmiş Prometey», «Evmenidlər», «Aqamemnon», «Xeoforlar»).

Eria Filipp – fransız yazıçısı («Tərbiyəsiz uşaqlar»).

Efron Sergey – Marina Svetayevanın əri.

Əylisli Əkrəm – Azərbaycan yazıçısı («Ürək yaman şeydir»).

Əzimzadə Yusif – Azərbaycan yazıçısı.

Əzimov Ayzek – Amerika yazıçısı.

Ələsgər – Azərbaycan aşığı.

Əli – Yazıçılar İttifaqında mənimlə bir yerdə işləyən sürücü.

Əsgərov Rafiq – Azərbaycan ictimai xadimi.

«Əsli və Kərəm» – Azərbaycan dastanı.

Əfəndiyev İlyas – Azərbaycan yazıçısı, mənim atam («Berlində bir gecə», «Qırçı və qızıl gül», «Dağlar arxasında üç dost»),

«Geriyə baxma, qoca», «Bahar suları»).

Əfəndiyev Mustafa – Azərbaycan tərcüməçisi, nəşir, mənim əmim.

P.S. Mustafa Əfəndiyev çox müaliəli adam idi, xüsusən, Lev Tolstoyu yaxşı bilirdi. II Dünya müharibəsində döyüşmüş və yaralanmışdı, sonralar isə, yaşı otuzu keçməsinə baxmayaraq, Moskva Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinə daxil olmuş (1950) və oranı bitirmişdi (1955). Vəfat edəndə (1982) Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının müdiri idi. Bir çox bədii əsərləri, o cümlədən, Lev Tolstoyun «Hacı Murad» povestini Azərbaycan dilinə tərcümə edib. Eyni zamanda, yaxşı rəssamlıq qabiliyyəti var idi və tələbə ikən qara karandaşla Lev Tolstoyun portretini çəkib mənə bağışlamışdı. O zaman mən orta məktəbin ibtidai sinifində oxuyurdum və təbii ki, Tolstoyun ancaq uşaqlar üçün yazdıqlarını oxumuşdum, amma bugünün özündə də mən Tolstoy barədə düşünəndə hərdən o şəkil gözlərimin qarşısında dayanır.

Əfəndiyev Timurçin – Azərbaycan ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru, professor, mənim qardaşım.

Əfəndiyev Tofiq – Azərbaycan yazıçısı, mənim əmim.

Zamanov Abbas – Azərbaycan ədəbiyyatşünası.

Jid Andre – fransız yazıçısı («Çad gölünə qayıdış», «Konqoya səfər»).

Jirmunski Viktor – rus ədəbiyyatşünası.

Jukovski Vasili – rus şairi.

Zamyatin Yevgeni – rus yazıçısı.

Zarxi Aleksandr – rus kinorejissoru («Anna Karenina» filmi-nin quruluşçu rejissoru).

Zdaneviç İlya – rus yazıçısı («Heyranlıq»).

Zolya Emil – fransız yazıçısı («Ruqon-Makkarlar»).

Zorin Leonid – rus dramaturqu («Varşava melodiyası», «Serafim, yaxud Kramolnikovun həyatından üç fəsil»).

Zoşşenko Mixail – rus yazıçısı («Lenin haqqında hekayələr»).

İbsen Henrih – Norveç dramaturqu («Xəyal»).

İbrahimov İslam – Azərbaycan tənqidçisi.

İbrahimov İshaq – Azərbaycan tərcüməçisi.

İbrahimov Mirzə – Azərbaycan yazıçısı («Pəri xala və Lenin»).

İlf İlya – rus yazıçısı, Yevgeni Petrovun həmmüəllifi («12 kürsü»).

II İsmayıl – Azərbaycan dövlət xadimi, Səfəvilər sülaləsindən şah.

İsmayılzadə İsa – Azərbaycan şairi.

İonesko Ejen – fransız dramaturqu («Kürsülər», «Keçəl müğənni qadın», «Təmənnəsiz qatıl», «Kərgədanlar», «Borcun qurbanı»).

Yahlüf Yəhya – Fələstin yazıçısı («Nəcran sınaq çağlarında»).

Yakobson Auqust – eston yazıçısı («Oktyabr küləyi»).

Yan Vasili, – rus yazıçısı («Spartak», «Finikiya gəmisini», «Çingizxan», «Batı», «Sonuncu dənizə doğru»).

Yaşen Kamil – özbək yazıçısı («İnqilab şəfəqləri»).

Yevtuşenko Yevqeni – rus şairi.

Yermilov Vladimir – rus ədəbiyyatşünası («F.M.Dostoyevski»).

Yeroşenko Vasili – rus yazıçısı.

Yerşov Petr – rus yazıçısı («Qozbel at»).

Yokaini Mor – macar yazıçısı («Qızıl insan»).

Yoxansson Çel – İsveç ədəbiyyatşünası.

Kayko Takesi – yapon yazıçısı.

Kalvino İtalo – İtaliya yazıçısı.

Kamal Yaşar – türk yazıçısı («İncə Memet», «Əgər ilanı öldürsən», «Quldurlar»).

Kamal Orxan – türk yazıçısı («Suçlu»).

Kamyu Albert – fransız yazıçısı («Taun», «Yad adam», «Düşmə», «Kaliqula»).

Kapur Rac – hind kino artisti.

Karleyl Tomas – ingilis yazıçısı və filosofu.

Karr Alfons – fransız yazıçısı.

Kastro Fidel – Kuba dövlət xadimi.

Katayev Valentin – rus yazıçısı.

Kafka Frans – Avstriya yazıçısı («Məhkəmə», «Amerika», «Çevrilmə»).

Kerbabayev Berdi – türkmən yazıçısı.

P.S. «Sovet ideologiyası və ədəbiyyat» mövzusunda bir əsər yazılısaydı, bu adam o əsərin çox koloritli qəhrəmanlarından biri ola bilərdi. Hakim ideologiya B.Kerbabayevi görkəmli yazıçı «vəzifəsinə» təyin etmişdi, amma heç kim bilmirdi ki, o nə yazıb. Mən onu həmişə ən müxtəlif iclasların, yubileylərin, toplantıların rəyasət heyətlərində görürdüm, gözünə qara eynək taxırdı və daima susurdu.

Kərim Əli – Azərbaycan şairi.

Kəsginər Arif – türk kino xadimi.

Kin Viktor – rus sovet yazıçısı («O biri tərəfdə»).

Klibern Van – Amerika pianoçusu.

Kovalenko İqor – rus yazıçısı.

Kolduell Erskin – Amerika yazıçısı.

Konrad Cozef – ingilis yazıçısı («Lord Cim», «Nestromo», «Məxfi cəsus»).

Kornel Pyer – fransız dramaturqu («Sertori», «Medeya»).

«Koroğlu» – Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı.

Kortasar Xulio – Argentina yazıçısı.

Kosorukov Aleksandr – SSRİ Yazıçılar İttifaqının Xarici Komissiya idarəsinin sədri.

Köprülü Mehmet Paşa – Osmanlı imperiyasının dövlət xadimi, sərkərdə.

Köçərli Firdun bəy – Azərbaycan ədəbiyyatşünası («Ana dili»).

Kristi Aqata – ingilis yazıçısı.

Kronin Arçibald – ingilis yazıçısı.

Kuprin Aleksandr – rus yazıçısı.

Kürçaylı Əliağa – Azərbaycan şairi

Gey Con – ingilis dramaturqu («Lütün operası», «Polli»).

Höte İohann – alman yazıçısı və şairi («Faust», «Gənc Verterin istirabları»).

Günay – mənim böyük qızım.

Laksnes Haldour – island yazıçısı («Liliya»).

- Lardner Rinq – Amerika yazıçısı.
 Larreta Enrike – Argentina yazıçısı («Don Ramironun şöhrəti»).
- Larni Martti – fin yazıçısı («Dördüncü fəqərə sümüyü, yaxud zorən fırıldaqçı»).
- Lenin Vladimir – sovet dövlət xadimi.
 Lening Maykl Li – Amerika hərbsünası («Yüz böyük sərkərdə»).
- Lepelletyen Edmon – fransız yazıçısı («Kapitan Napoleon», «Paltaryuyan Hersoq xanımı», «Böyük fransızın vəliəhdi»).
- Lenç Leonid – rus yazıçısı.
 Lermontov Yuri – rus şairi («Zəmanəmizin qəhrəmanı», «Demon»).
- Lebedinski Yuri – rus yazıçısı («Dağlar və insanlar», «Zarevo», «Sovetlərin səhəri»).
- Limonov Eduard – rus yazıçısı («Bu mənim – Ediçka»).
- Lifşis Mixail – rus tənqidçisi («Mən nə üçün modernist deyiləm?», «Estetika aləmində», «Kubizmdən «abstraksiyaya», «Marks və Engels sənət haqqında»),
- Lixanov Albert – rus yazıçısı.
 Lixaçov Dmitri – rus ədəbiyyatşünası.
 Lyudmila Vladimirovna – Feodor Abramovun həyat yoldaşı.
- Lyu Yuy-Si – qədim Çin şairi.
 Lyu Tszun-Yuan – qədim Çin yazıçısı.
 Lonq Marqarita – fransız pianoçusu.
 London Cek – Amerika yazıçısı.
 Lopuxina Sofiya – Kanada vətəndaşı, Lev Tolstoyun törəməsi.
- Lorka Qarsiya – ispan şairi.
 Lotrek Tuluz – fransız rəssamı.
 Lurye Noyax – yəhudi yazıçısı.
 Madiano Patrik – fransız yazıçısı («Qaranlıq köşklər küçəsi»).
- Mayakovski Vladimir – rus şairi («Qız və xuliqan»).
- Makarenko Anton – rus pedaqoqu («Pedaqoji poema»).

- Makedoniyalı İsgəndər – qədim yunan sərkərdəsi və hakimi.
Maleviç Kazimir – rus rəssamı.
Malo Hektor – fransız yazıçısı («Ailəsiz»).
- Mals Albert – Amerika yazıçısı («Sıravı Hıks»).
- Mann Tomas – alman yazıçısı («Buddenbroklar», «Məktublar»).
- Mann Henrix – alman yazıçısı.
- Marvio Pyer – fransız dramaturqu («Məhəbbət və təsadüf oyunu», «İkiqat vəfasızlıq»).
- Marinina Aleksandra – rus yazıçısı.
- Markes Qarsiya – Kolumbiya yazıçısı («Yüz ilin tənhalığı»).
- Marks Karl – alman iqtisadçısı.
- Martınov Nikolay – rus zabiti, ikinci dueldə Lermontovun qatili.
- Maruyama Kendzi – yapon yazıçısı.
- Medvedyeva Natalya – rus yazıçısı («Ana, mən juliki sevirəm»).
- Meyer Konrad – İsveçrə yazıçısı.
- Merdok Ayris – ingilis yazıçısı («Qara şahzadə»).
- Merime Prosper – fransız yazıçısı («Karmen», «Mateo Folkone», «Tamanqo», «Kalomba», «IX Karın şahlıq çağları»).
- Menandr – qədim yunan kamedioqrafı.
- Meterlink Moris – Belçika dramaturqu («Mavi quş»).
- Mexlis Lev – sovet dövlət xadimi.
- Mehdi Hüseyin – Azərbaycan yazıçısı («Rəqiblər», «Kin», «Abşeron», «Səhər», «Neft daşları», «Komissar»).
- Məlikli Tofiq – Azərbaycan türkşünası.
- Məmmədquluzadə Cəlil – Azərbaycan yazıçısı («Poçt qutusu», «Qurbanəli bəy», «Pirverdinin xoruzu», «Ölülər», «Saqqallı uşaq»).
- Məmmədli Qulam – Azərbaycan ədibi («Nəriman Nərimanov»).
- Məmmədov Aydın – Azərbaycan dilşünası və tənqidçisi.
- Məmmədov Vidadi – Azərbaycan yazıçısı, mənim qohumum.
- Məmmədخانlı Ənvər – Azərbaycan yazıçısı.

Məhəbub – mənim bibim.
Məcnunbəyov Polad – mənim gənclik dostum.
Mikoyan Anastas – sovet dövlət xadimi («Belə olmuşdu»)
Mikoyan Serqo – A.Mikoyanın oğlu.
Miller Artur – Amerika dramaturqu («Kommivoyajerin ölümü»)
«Min bir gecə nağılları» – ərəb nağılları.
Mitçel Marqaret – Amerika yazıçısı («Küləyin apardıqları»)
Movçan Yelena – rus tərcüməçisi və redaktoru.
Moyem Samorset – ingilis yazıçısı.
Molyer Jan-Batist – fransız dramaturqu («Skapenin kələyi», «Jorj Danden, yaxud aldadılmış ər», «Xəsis», «Siciliyalı, yaxud rəssam Amur»)
Molla Nəsrəddin – Azərbaycan folklor personajı.
«Molla Nəsrəddin» – Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi satirik jurnal.
Monteyro Luiş de Stau – Portuqaliya yazıçısı («Şam üçün isə – tənhalıq»)
Monten Pyer – fransız tarixçisi («Ramseslər Misri»)
Mopassan Gi de – fransız yazıçısı («Əziz dost», «Həyat»)
Moriak Fransua – fransız yazıçısı («Tereza Dekeyru», «Gecənin sonu»)
Morua Andre – fransız yazıçısı («Necə oldu ki, Pyer Duş məşhurlaşdı», «Anadia, bacı...», «Qızıl dananın qarğıışı», «Otel Tatanos», «Üç Duma», «Bayron», «Ariel, yaxud Şellinin həyatı», «Aleksandr Fleminqin həyatı»)
Motsart Amadey – Avstriya bəstəkarı.
Möcüz Mirzə Əli – Azərbaycan şairi.
Multatuli Eduard – holland yazıçısı («Maks Havelaar, yaxud Hollandiya ticarət cəmiyyətinin Kofe auksionları»)
Mustafazadə Azər – Azərbaycan tərcüməçisi və nəşiri.
Mümtaz Salman – Azərbaycan ədəbiyyatşünası.
Müsaibzadə Cəlil – türk yazıçısı («Bütün oyunlar»)
Nabokov Vladimir – rus yazıçısı («Lolita»)
Nadirova Veta – Azərbaycan sənətşünası.
Nazim Əli – Azərbaycan ədəbiyyatşünası.

Nagibin Yuri – rus yazıçısı.

Narayan Razipuram – hind yazıçısı («Gimgə azarkeşi», «Müqəddəs Racu»).

Narejni Vasili – rus yazıçısı («Rus Jilbrası»).

Nemanzadə Ömər Faiq – Azərbaycan jurnalisti.

Nesin Əziz – türk yazıçısı.

«Necə oldu ki, Pyer Duş məşhurlaşdı?» – tərcümə kitabı.

P.S. Mən bu kitabı XX əsr dünya ədəbiyyatının bəzi nümunələrini toplamışdım: A.Moruanın, A.Kristinin, F.S.Fitsceraldın, H.Laksnesin, A.Truayyanın, R.Bredberinin, M.Benedettinin, A.Əzimovun, C.Apdaykın və başqalarının hekayələri, L.Pirandellonun «Axmaq», A.Maltsın «Sıravı Hiks», K.Xoinskinin «Bir gecə əhvalatı» pyesləri. 1982-ci ildə kitabı tam hazırlayıb, yəni tərtib və tərcümə edib, müqəddiməsini və müəlliflər haqqında məlumatları yazıb «Gənclik» nəşriyyatında nəşr etdirmişdim.

Nərimanov Nəriman – Azərbaycan yazıçısı və dövlət xadimi («Bahadır və Sona»).

Nəzmi Əli – Azərbaycan şairi

«Nərgizin bircə ləçəyi» – klassik yapon xokkusu antologiyası.

P.S. Hələ tələbəlik illərindən orta əsrlər yapon poeziyası mənim üçün qəribə bir aləm idi və elə o vaxtlardan da mən çox istəyirdim ki, Azərbaycan oxucusu ana dilində bu poeziyanın, xüsusən, «xokku» janrının nümunələrini oxuya bilsin. Uzun müddət mən bu işlə məşğul oldum və nəhayət tərtibini və tərcüməsini başa çatdırdığım bu kitab mənim müqəddimə, məlumat və şərhlərimlə 1979-cu ildə Bakıda, «Gənclik» nəşriyyatında nəşr olundu.

Nəsimi İmadəddin – Azərbaycan şairi.

Nizam – «Vətən» Cəmiyyətində mənimlə bir yerdə işləyən sürücü.

Nüşabə xanım – mənim həyat yoldaşım.

Nuşiç Branislav – serb yazıçısı.

Ojeşko Eliza – Polşa yazıçısı.

Ozerov Vitali – rus tənqidçisi.

Oldinqton Riçard – ingilis yazıçısı («Qəhrəmanın ölümü»).

- Oldric Ceyms – ingilis yazıçısı («Axırıncı dyüm»).
- Ordubadi Məmməd Səid – Azərbaycan yazıçısı («Qılinc və qələm»).
- Ornetti Xuan Karlos – Uruqvay yazıçısı («Qısa ömür»).
- Ostrovski Nikolay – rus dramaturqu.
- Ostrovski Nikolay – rus yazıçısı («Polad necə bərkidi»).
- Outs Coys Kerol – Amerika yazıçısı («Mənimplə nə istəyir-sən elə», «Qan ləkəsi», «Rozvuda səyahət»).
- O' Henri – Amerika yazıçısı.
- Pavlova Muza – rus şairi və tərcüməçisi.
- Panayeva Avdotiya – rus ədibi.
- Pasternak Boris – rus şairi.
- Passos Dos – Amerika yazıçısı.
- Paustovski Konstantin – rus yazıçısı.
- Palonski Yakov – rus yazıçısı («Gürcüstan oçerkləri»).
- Penkrat Tatyana – ABŞ vətəndaşı, Lev Tolstoyun törəməsi.
- Petrov Yevgeni – rus yazıçısı, İ.İlfın həmmüəllifi («12 kürsü»).
- Peçenyev İqor – rus tərcüməçisi.
- Pirandello Luidci – İtaliya dramaturqu («Axmaq»).
- Pisarev Dmitri – rus tənqidçisi.
- Plavnik Abram – rus şairi, tərcüməçi.
- Platonov Andrey – rus yazıçısı («Çevenqur», «Yuvenil dənizi», «Katlovan»).
- Plisetskaya Maya – rus balerinası.
- Plutarx – qədim yunan tarixçisi («Müqayisəli ömür yolları»).
- Po Edqard – Amerika yazıçısı.
- Polevoy Boris – rus yazıçısı («Əsl insan haqqında»).
- Pontidca Cüzeppe – İtaliya yazıçısı («Kölgənin şüası»).
- Prust Marsel – fransız yazıçısı («İtirilmiş vaxtın sorağında», «Sodom və Hommora»).
- Prokofyev Sergey – rus bəstəkarı («Hərb və sülh» operası).
- Puzikov Aleksandr – rus ədəbiyyatşünası («Onore de Balzak»).
- Puşkin Aleksandr – rus şairi («Kapitan qızı»).

Rable Fransua – fransız yazıçısı («Qarqantua və Pantaqruele»).

Rakasovski Konstantin – rus sərkərdəsi.

Ramzes Viktor – rus tərcüməçisi.

Rasin Jan – fransız dramaturqu («Bəyazıt»).

Raspe Rudolf – alman yazıçısı («Myunhauzenin qəribə sərgüzəştləri»).

Rasputin Valentin – rus yazıçısı («Yaşa və yadda saxla», «Matryena ilə ayrılıq»).

Reymont Vladislav – Polşa yazıçısı («Mujiklər»).

Reyter Xristian – alman yazıçısı («Şelmufski»).

Remark Erix Mariya – alman yazıçısı.

Renar Jül – fransız rəssamı («Gündəliklər»).

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin – Azərbaycanın dövlət xadimi.

Rəhimov Süleyman – Azərbaycan yazıçısı («Su ərizəsi»).

Rza Rəsul – Azərbaycan şairi.

Rzayev Valeh – SSRİ Yazıçılar İttifaqının əməkdaşı.

Riftin B. – rus ədəbiyyatşünası.

Rıbakov Anatoli – rus yazıçısı («Arbatın uşaqları», «Qəm»).

Rozenblyum Liya – rus ədəbiyyatşünası («Dostoyevskinin yaradıcılıq gündəlikləri»).

Rollan Romen – fransız yazıçısı («Jan-Kristof»)

Rostan Edmon – fransız dramaturqu («Sirano de Berjerak»)

Rudenko Desnyak Aleksandr – rus tənqidçisi, Oleksa Desnyakın oğlu.

Russo Jan Jak – fransız maarifçisi, yazıçı.

Rüstəm Süleyman – Azərbaycan şairi.

Sabir Mirzə Ələkbər – Azərbaycan şairi.

Saqan Fransua – fransız yazıçısı («Salam, qüssə», «Qəmgin baxış», «Soyuq suda bir az günəş», «Siz Bramsı sevirsinizmi?»).

Sadiq Fikrət – Azərbaycan şairi.

Sadovyanu Mixail – rumın yazıçısı («Çekan»).

Saykaku İxara – yapon yazıçısı.

Sakketti Franko – İtaliya yazıçısı («Novellalar»).

Salyeri Antonio – İtaliya bəstəkarı.

Samoylova Tatyana – rus kino artisti («Anna Karenina» rus filmində baş rolun ifaçısı)

Sand Jorj – fransız yazıçısı («Konsuella», «Qrafinya Rodolştat»).

Sarandinaki Mariya – ABŞ vətəndaşı, Lev Tolstoyun törəməsi.

Sarıvəlli Osman – Azərbaycan şairi.

Sarrot Natali – fransız yazıçısı («Siz onları eşidirsiniz?»)

Safronov Anatoli – rus dramaturqu.

Sveyq Stefan – Avstriya yazıçısı («Amok», «Mariya Stüard», «Yalançı Neron», «Bir də qayıtmayacaq an», «Qadının həyatından iyirmi dörd saat», «Cozef Fuşe», «Magellan», «Roterdamlı Erazm», «Naməlum qadının məktubu», «Şahmat novellası», «Bir ürəyin qürubu», «Qorxu», «Kristina Xoflener»).

Sveyq Arnold – alman yazıçısı.

Svetayeva Marina – rus şairi («Mənim Puşkinim»).

Swift Conatan – ingilis yazıçısı («Qulliverin sərgüzəştləri»).

Seyidov Yəhya – Azərbaycan tənqidçisi.

Selvinski İlya – rus şairi («Babək»).

Sellincer Cerom – Amerika yazıçısı.

Seneka Lusiy – qədim Roma yazıçısı («Medeya»).

Sensuneqi – Portuqaliya yazıçısı («Qaranlıqda qaçış»).

Sent-Ekzüperi Antuan de – fransız yazıçısı.

Serafimoviç Aleksandr – rus yazıçısı («Dəmir axın»).

Servantes Migel de – ispan yazıçısı («Don Kixot»).

Serova Valentina – rus kino artisti.

Səbri Əli – Azərbaycan yazıçısı və tərcüməçisi.

Səmədoğlu Yusif – Azərbaycan yazıçısı («Foto «Fantaziya», «Bayatı – Şiraz»).

Səhhət Abbas – Azərbaycan şairi.

Siqal N. – rus ədəbiyyatşünası.

Simenon Jorj – fransız yazıçısı.

Simonov Konstantin – rus yazıçısı, şairi («Gözlə məni»).

Sinkler Epton – Amerika yazıçısı.

Skot Valter – ingilis yazıçısı.

Smoliç Yuri – Ukrayna yazıçısı («Komalara sülh, saraylara hərəb»).

Soljenitsın Aleksandr – rus yazıçısı («İvan Denisoviçin bir günü»), «Matyonanın həyəti»).

Soloqub Feodr – rus yazıçısı («Yaradılan əfsanə», «Ağır yuxular»).

Solouxin Vladimir – rus yazıçısı.

Sofokl – qədim yunan dramaturqu («Elektra», «Antiqona», «Şah Edip»).

Spartak – qədim Roma qəhrəmanı.

Stalin İosif – sovet dövlət xadimi.

Stalski Süleyman – Dağıstan şairi.

Steynbek Con – Amerika yazıçısı.

Stendal Anri Mari Böyl – fransız yazıçısı («Qırmızı və qara», «Roma, Neapol və Florensiya», «Romanı gəzərkən»).

Stenkeviç Henrih – Polşa yazıçısı («Ehkamdan kənar»).

Stodola İvan – slovak yazıçısı («Pan senatorun çay qonaqlığı»).

Sumbatov-Yujin Aleksandr – rus teatr xadimi, artist, dramaturq.

Surovtsev Yuri – rus tənqidçisi.

Suxovo-Kobilin Aleksandr – rus dramaturqu («Kreçinskinin toyu»).

Süleymenov Oljas – qazax şairi («Az i ya»).

Tağızadə Tofiq – Azərbaycan kino rejissoru.

P.S. Mən, «Toyuğun diri qalması» povestimində «Bağ mövsümü» adlı kinossenari yazmışdım və rəhmətlik T.Tağızadə o ssenari üzrə eyniadlı bədii film çəkdi.

Taqor Rabindranat – hind yazıçısı

Taleyran Şarl Moris – fransız diplomatı («Memuarlar»).

Tarle Yevgeni – rus tarixçisi («Napoleon», «Taleyran»).

Tven Mark – Amerika yazıçısı («Şahzadə və dilənçi»).

Tekkerey Uilyam – ingilis yazıçısı («Təkəbbürlər yarmarkası»).

Tetçer Marqaret – ingilis dövlət xadimi.

Tixonov Nikolay – rus şairi.

Tinyanov Yuri – rus yazıçısı («Podporuçik Kije»).

Tyutçev Fedor – rus şairi.

Tolstaya (Bers) Sofya Andreyevna – Lev Tolstoyun arvadı («Gündəliklər»).

Tolstaya-Suxotina Tatyana – Lev Tolstoyun qızı («Gündəliklər», «Atam haqqında xatirələr»).

Tolstoy Aleksey K. – rus yazıçısı («Knyaz Serebyanı»).

Tolstoy Aleksey N. – rus yazıçısı («I Pyotr», «Əzablı yollarla», «Mühəndis Qarinin hiperbolidi», «Buratinonun macəraları»).

Tolstoy İlya – rus yazıçısı, Lev Tolstoyun oğlu («Şopenin prelyudası»).

Tolstoy Lev L. – rus yazıçısı, Lev Tolstoyun oğlu («Meyit», «Bir əclaf az olsun»).

Tolstoy Lev – rus yazıçısı («İvan İliçin ölümü», «Hərb və sülh», «Anna Karenina», «Canlı meyt», «Dirilmə», «Sergiy ata», «Uşaqlıq», «Sevastopol hekayələri», «Kreyser sonatası», «Mənim günahım nədir?», «Etiraf», «Kazaklar», «Mülkədarın səhəri»).

P.S. Mənim Tolstoydan oxuduğum ilk əsər (uşaq nağıllarından sonra) «Hacı Murad» idi və indiki kimi yadımdadı, onda 1956-cı ilin yayı idi, gözəl Şuşada istirahət edirdik, 13 yaşım təzə tamam olmuşdu və o vaxtdan etibarən də Tolstoy mənim həyatıma daxil oldu. Mən Tolstoyun qələmindən nə çıxıbsa – hər halda söhbət elmə məlum olan yazılardan gedir – hamısını oxumuşam, bəzi əsərlərini isə, xüsusən, «Anna Karenina»nı, «Sergiy ata»nı, «Hərb və sülh»ü dəfələrlə oxumuşam və güman edirəm ki, yenə oxuyacağam.

Tolstoy Nikolay – İsvəç vətəndaşı, Lev Tolstoyun törəməsi.

Tolstoy Nikolay – rus yazıçısı, Lev Tolstoyun böyük qardaşı.

Tolstoy Sergey – Lev Tolstoyun oğlu (Lev Tolstoy haqqında xatirələr).

Trankvill Qay Setoni – qədim Roma tarixçisi («On iki Sezarın həyatı»).

Trenyov Konstantin – rus dramaturqu («Lyubov Yarovaya»).

Trifonov Yuri – rus yazıçısı.

- Trotski Lev – sovet dövlət xadimi.
Turgenev İvan – rus yazıçısı («Andrey Kolosov», «Mumu», «Rudin», «Ərəfə», «Hamlet və Don Kixot»).
- Tutyunnik Qriqor – Ukrayna yazıçısı.
Truayya Andri – fransız yazıçısı («Süni mərmər»).
- Uells Herbert – ingilis yazıçısı.
Uilson Mitçel – Amerika yazıçısı («Qardaşım mənim, düşmənim mənim»).
- Unset Siqrid – Norveç yazıçısı («Lavransın qızı Kristina»).
- Uruzbayev Eldar – özbək kino rejissoru.
Uspenski Qleb – rus yazıçısı («Rasteyayev küçəsinin əxlaqı»).
- Ülkər – Əliağa Kürçaylının qızı.
Fadeyev Aleksandr – rus yazıçısı («Tarmar»).
- Fayko Aleksandr – rus dramaturqu.
Fedin Konstantin – rus yazıçısı («İlk sevinclər»).
- Feyxtvanger Lion – alman yazıçısı («Qəribə adamın müdrikliyi», «Yalançı Neron»).
- Fellini Frederik – İtaliya kino rejissoru və ssenaristi («Şirin həyat», «Yol»).
- Feonova Vera – rus tərcüməçisi və türkşünası.
Fet Afanasi – rus şairi.
Fiqeyredu Hilermo – Braziliya dramaturqu («Tülkü və üzüm»).
- «Fikrin karvanı» – Azərbaycanın görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünasları haqqında kitab.

P.S. Bu kitabı mən tərtib və redaktə etmişdim, ona geniş müqəddimə yazmış və 1984-cü ildə «Yazıçı» nəşriyyatında nəşr etdirmişdim. Kitabda M.F.Axundovdan tutmuş, C.Cəfərovacan Azərbaycan ədəbi tənqidinin ən görkəmli nümayəndələri haqqında mənim müraciətim və xahişimlə məxsusi yazılmış esselər toplanmışdı. Mirzə Fətəli Axundovdan, Məmməd Arif Dadaşzadədən və Məmməd Cəfər Cəfərovdan bəhs edən esseləri mən özüm yazmışdım. Əslində, bu kitab XIX – XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi idi və onun ən qiymətli cəhətlərindən biri bu idi ki, orada hakim sovet ideologiyasının qatı siyasi düşmən

elan etdiyi və ömürlərinin sonuna kimi mühacirətdə yaşamış Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev kimi demokratik fikirli və vətənpərvər qələm sahibləri haqqında esselər də ilk dəfə olaraq işıq üzü gördü.

Fildinq Henri – ingilis dramaturqu («Arvadı evdə saxlamağın yeni üsulu», «Ataya dərslər», «Aravuran qulluqçu qız»).

Firdovsi Əbdülqasım – fars şairi («Şahnamə»).

Flober Qustav – fransız yazıçısı («Madam Bovari», «Solombo»).

Folkner Uilyam – Amerika yazıçısı.

Fontane Teodor – alman yazıçısı («Effi Brist»).

Ford Henri – Amerika kino artisti («Hərb və sülh» Amerika filmində Pyer Bezuxov rolunun ifaçısı).

Forş Olqa – rus yazıçısı («Radişev»).

Frans Anatol – fransız yazıçısı («Allahlar həsrət çəkir»).

Fuentes Karlos – Meksika yazıçısı («Artemio Krumun ölümü»).

Fuentes İzabella – Meksika heykəltəraşı.

Furmanov Dmitri – rus yazıçısı («Çapayev»).

Füzuli Məhəmməd – Azərbaycan şairi («Şikayətnamə»).

Xan Yuy – Çin yazıçısı.

Xətai Şah İsmayıl – Azərbaycan şairi, dövlət xadimi, Səfəvilər sülaləsinin ilk şahı.

Xoinski Kşiştov – Polşa dramaturqu («Bir gecə əhfalatı»).

Xoca Əhməd Əfəndi – mənim ulu babam.

Xruşşov Nikita – sovet dövlət xadimi («Xatirələr»).

Xruşşov Sergey – Nikita Xruşşovun oğlu («Xatirələr»).

Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy – Azərbaycan yazıçısı («Bomba»).

Hamsun Knut – Norveç yazıçısı.

Hannibal – Karfagen sərkərdəsi.

Hardi Tomas – ingilis yazıçısı («d'Erbevillər nəslindən tessa»).

Haribaldi Cüzeppe – İtaliya inqilabçısı («Memuarlar»).

Hacıbəyov Üzeyir – Azərbaycan bəstəkarı («O olmasın, bu olsun»).

Heminquey Ernest – Amerika yazıçısı («Qoca və dəniz», «Əlvida silah»).

Heraclot – qədim yunan tarixçisi.

Hepperrin Odri – Amerika kino artisti («Hərb və sülh» Amerika filmində Nataşa Rostova rolunun ifaçısı).

Həsən Həsənov – Azərbaycan dövlət xadimi.

Həmzətov Rəsul – Dağıstan şairi.

Hikmət Nazim – türk şairi.

Homer – əfsanəvi qədim yunan şairi («İlliada», «Odissey»).
Humay – mənim ortancıl qızım.

Hüseynzadə Əbdülqasım – Azərbaycan folklorşünası.

Hüseynzadə Əli bəy – Azərbaycan jurnalisti.

Hüseynov İsa – Azərbaycan yazıçısı.

Çaadayev Petr – rus filosofu.

Çakovski Aleksandr – rus yazıçısı.

Çaplin Çarli – Amerika kino artisti və rejissoru.

Çarens Yeqişe – erməni şairi.

Çesterton Hilbert – ingilis yazıçısı.

Çexov Anton – rus yazıçısı («Vanya dayı», «Qağayı», «Üç bacı», «Gilənar bağı»).

«Çin xalq nağılları».

Çirkov Nikolay – rus ədəbiyyatşünası («Dostoyevskinin üslubu»).

Çobanzadə Bəkir – Azərbaycan və tatar filoloqu.

Çoser Cefri – ingilis şairi.

Cavad Əhməd – Azərbaycan şairi.

Cavanşir Həmidə xanım – Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı («Xatirələr»).

Cahanbaxş – Azərbaycan yazıçısı və tərcüməçisi.

Ceyhun Dəmirtaş – türk yazıçısı.

Cerom Cerom – ingilis yazıçısı

Cəfər Cəfərov – Azərbaycan tənqidçisi və sənətşünası.

Cəfərov Məmməd Cəfər – Azərbaycan ədəbiyyatşünası və tənqidçisi.

Ciraldi Cambatista – İtaliya yazıçısı («Ekatommiti»).

Coys Ceyms – İrlandiya yazıçısı («Uilss», «Dublinlilər»).

«Bacılar», «Pansion», «Torpaq»).

Covanoli Raffaello – İtaliya yazıçısı («Spartak»).

Şaiq Abdulla – Azərbaycan yazıçısı («Məktub yetişmədi»).

Şatrov Mixail – rus dramaturqu.

Şatobrian Fransua – fransız yazıçısı, («Sonuncu Abenseradceylinin tarixçəsi?»).

Şedrin Radion – rus bəstəkarı («Karmen» və «Anna Karenina» baletlərinin müəllifi)

Şeldon Sidni – Amerika yazıçısı.

Şelli Meri – ingilis yazıçısı («Frankenşteyn, yaxud müasir Prometey»).

Şekspir Vilyam – ingilis dramaturqu («Hamlet», «Otello», «Kral Lir», «Onikinci gecə», «Romeo və Cülyetta», «Heç nədən hay-küy», «III Riçard», «Maqbet»).

Şərif Əziz – Azərbaycan ədəbiyyatşünası.

Şərif Ömər – Misir kino artisti.

Şərifov Azad – Azərbaycan jurnalisti.

Şiller İohann – alman dramaturqu («Qaçaqqlar», «Val-lenşteyn», «Mariya Styuart»).

Şirvani Seyid Əzim – Azərbaycan şairi.

Şıxlinski Əliğa – Azərbaycan sərkərdəsi («Xatirələr»).

Şmelyov İvan – rus yazıçısı («Restorandan olan adam», «İvan Kuzmiç»).

Şoloxov Mixail – rus yazıçısı («Sakit Don», «İnsanın taleyi»).

Şopen Frederik – Polşa bəstəkarı.

Şou Bernard – ingilis dramaturqu («Ürəkləri sındıran ev», «Surrey təpəcikləri arasında bazar günü», «Allahı axtarmağa getmiş qara dərilili qız», «Frenklin Barnabasın ailə həyatından bir şəkil», «Müqəddəs Janna»).

Şukşin Vasili – rus yazıçısı.

QEYDLƏR:

– Müəlliflərin adı fəmiyalarına, yaxud təxəllüslərinə uyğun verilir. Misal üçün: Balzak Onore, yaxud Çəmənzməinli Yusif Vəzir.

– «Ədəbi düşüncələr»də yazıçıların adı çox zaman ümumiləşdirilmiş şəkildə, yəni onların yaradıcılığını, bu yaradıcılığın xüsusiyyətlərini ehtiva edən məfhum kimi çəkilir və bu zaman konkret əsərlərin adı sadalanmır. Misal üçün, Şekspirin, yaxud Tolstoyun ancaq bir-neçə əsərinin adı çəkilir, amma onların haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləndikdə, təbii ki, bütün yaradıcılıqları nəzərdə tutulur. Eləcə də bəzən ayrı-ayrı personajların adı çəkilir və o qəhrəman hansısa bir əsəri yox, bir çox əsəri təmsil edir. Misal üçün: Meqre.

– Əsərlərin adı göstərilərkən «Ədəbi düşüncələr»in mətninə uyğun olaraq bəzi hallarda həm silsilə adı, həm də həmin silsiləyə daxil olan əsərin adı ayrılıqda yazılmışdır. Misal üçün, Balzakin silsilə əsərləri «İnsanlıq komediyası» adlanır, amma eyni zamanda, o silsiləyə daxil olan «Hobsek», yaxud Prustun «İtilmiş vaxtın sorağında» romanlar silsiləsi ilə bərabər, o silsiləyə daxil olan «Sodom və Hommora» da siyahıya salınmışdır.

MÜNDƏRİCAT

SƏYAHƏT NOTLARI

Dunayda «Amur» üzürdü	5
Yaxın, uzaq Türkiyə	19
Dyula Çak ilə söhbət	108
Qabrovo görüşləri	126
Palma ülfəti	142
Yanan ağacın şəfəqləri	167

ESSELƏR

Yaxan düymələ, düymələ	199
«Mən özüm Azərbaycandanam...»	217
«Nə günah eylədim ki...»	223
Ölümünə inandığım adam	229
Dünya axirət əkini	231
Tarixlə üz-üzə dayanmış adam	239
Mən gedirəm, ağlama... ..	249
Ölümünə inanmadığım adam... ..	258
Tək adam, tənha şair	271
Altmışın qəfilliyi	274
Qocalığa hələ çox qalıb	277
«Təşrif buyur, gedək bağa...»	284
«Heydərbaba, yolum sənnən kəc oldu...»	288
Həmişə yolda olan adam	292
Cəlil bəyin taleyi və yaradıcılığı haqqında bir neçə söz	299
Ədəbiyyat və cəsəət tərcümanı	304

ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR

«Ədəbi düşüncələr» necə yarandı	321
«Ədəbi düşüncələr»də haqqında bəhs olunan yazıçılar, şəxsiyyətlər, bəzi konkret əsərlər.....	553

ELÇİN
ƏFƏNDİYEV ELÇİN İLYAS oğlu
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
(10 cildə)
6-ci cild

NƏŞRİYYAT REDAKTORU
Akif Dənzizadə,

RƏSSAMI
İlqar Tofiqoğlu,

BƏDİİ REDAKTORU
İlham Niftəliyev,

TEXNİKİ REDAKTORU
Denis İzuf,

KORREKTORLAR
*Fəridə Ələsgərli,
Gülərə Qədirlı,*

OPERATORLAR
*Aygün Əmirli,
Elnurə Abuşeva,
Ramilə Əliyeva,*

ÇAPA MƏSUL
*Sərraf Mürsəlov,
Anar Abdullayev,
Azər Yunusov.*

*Çapa imzalanmış 13.10.2005,
formatı 60x90 1/16,
36,5 ç.v.
ofset kağızı №1, tayms qarnituru,
sifariş 01/06,
sayı 1000.*

Kitab
✉ «**ÇİNAR-ÇAP**»
*nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*
☎ Tel.: 4989555, 4937255, 4902757